Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

No. 6

J.R.GHARPURE

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

THE COLLECTIONS OF HINDU LAW TEXTS.

Books undertaken or Published in this Series.

No.

I. **Yâjñavalkya Smṛiti.** with The **Mitâksharâ** of S′ri **Vijnânes′vara.** (Text) pp: 450+63.

This book contains the Smṛiti of Yogi Yâjnavalkya with Vijnânes′vara's Mitâksharâ thereon. The book is divided into three Parts or Adhyâyâs *viz*: The Âchâra, the Vyavahâra and the Prâyaschitta. At the beginning has been given a short introduction containing information about the two writers. An exhaustive 'List of contents' running over 22 pages in double columns gives the heads of contents in minute details. The Index to verses given at the end is also exhaustive covering 28 pages in double columns and indexing each half of a S′loka. Then follow the Index to the names of Sages and authors referred to in the body of the book, an Index to the many *Nya′yas* or maxims of law quoted in the book, as also an Index to the Rules of Grammar.
Price Rs. **6.**

II. The **Mitâksharà**—An English translation of the text as published in Vol. I of this series. The translation of the Vyawahâra Adhyâya has been commenced and is in progress. The text of Yâjnavalkya is translated and printed in black type, to distinguish it from the Mitâksharâ which is printed in the ordinary type with the quoted words and passages in thick black types. —The work is in progress. The first 232 pages have been printed and published.

III. The **Subodhini**—a commentary by Vis′ves′wara Bhaṭṭa–on the **Mitákshará** of S′ri Vijnânes′vara. Vyavahârâdhyâya Complete with list of contents, and Index as in Vol. I. Price Rs.**2-8.**

IV. English translation of **Subodhini**—in progress (incomplete.)

V. **Bálambhaṭṭi**—Achârâdhyâya. (Text) a commentary on the Achârâdhyâya of the Mitâksharâ, by Bâlambhaṭta Payagunde

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

of Banares with List of contents and Index, as in vol. I. and an exhaustive Preface by Babu Govind Dass. (Complete). Price Rs. 10.

VI. **Bàlambhaṭṭi**—Vyavahârâdhyâya—Do Do (Text) (Complete). Price Rs. 6.

VII. **Bálambhaṭṭi**—English Translation of vol. VI. (Incomplete).

VIII. **Bàlambhaṭṭi**—Prâyaschittadhyâya (Text) In preparation.

IX. The **Manusmriti** with the gloss of **Medhátithi** (Text) (pages 1–240 published).

X. English Translation. vol. IX (in preparation).

XI. The **Smṛitichandrikà** by Devanandabhaṭṭa, Text (pages 1–144 published).

XII. English Translation of the above *i.e.* vol. XI. (in preparation).

XIII. The **Sápindya-Pradipa** or the Law of Sapiṇḍa Relationship—by Nagojibhaṭṭa with an English Translation, Appendices containing extracts from other works on the Sapiṇḍa relationship and an exhaustive Introduction dealing with the whole law of Sapiṇḍa relationship as laid down in the text and as interpreted in courts of law. (In preparation).

XIV. The **Vyawahára-Mayûkha**—by Bhaṭṭa Nilakantha—Text with an English Translation and notes uniform with the series. (in the press).

Terms of subscription.

To subscribers for all the parts published from the beginning.

Rs. 10—for the parts published in each of the first three years,

and

for parts published in and after 1913.

Re. 1–0–0 for each 100 pages of Sanskrit Texts.

Rs 2–8–0 ... ... English Translation.

To subscribers for particular books, terms on application.

N. B. All the parts published upto October 1913, covering about 2200 pages can be had for Rs. 40+postage.

Apply to, The Manager

"COLLECTIONS OF HINDU LAW TEXTS."

Angre's Wadi, Girgaon,

BOMBAY (No. 4.)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

THE
Collections of Hindu Law Texts.
(No. 6.)

BÂLAMBHAṬṬI

(*Sasnkrit Text.*)

BEING A COMMENTARY BY

Bâlambhaṭṭa Payagunde,

ON

(The Mitâkshạrâ of S'ri Vijñânes'wara on the Yâjñavalkya-Smṛiti).

BOOK II
Vyawahârâdhyâya.

EDITED BY

J. R. GHARPURE, B. A. LL. B.,
Vakil, High Court,
BOMBAY.

First Edition.

(*All rights reserved*).

1914.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

Printed at (1) The Arya Bhusana Press, Poona City.
by N. A. Dravid.
" at (2) The Bombay Vaibhav Press, Bombay.
by C. S. Devle.
" at (3) The Nirnaya Sagar Press, Bombay.
by B. R. Ghanekar.
And Publishsd by J. R. Gharpure, at the office of The Collections
of Hindu Law Texts, Girgaum, Bombay.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

PREFACE.

The Vyawahâra-Adhyâya of **Bàlambhatti** (text) is the sixth Volume published in this series. It is a free and exhaustive commentary on the *Mitákshara* of *Vijnánes'vara*, which in itself is a commentary on the *Yájnyavalkya-Smriti*, published in this series as Volume No. 1.

The author of this work was Bâlambhatta or Vaidyanâtha Bhaṭṭa Pâyagunde who flourished at Benares at the close of the 18th and the beginning of the 19th century. He was a scholar of great fame in his own days, and is reputed to have written several works in Sanskrit. There is reason to believe that he was personally known to Mr. Colebrooke the well-known oriental scholar of the last century.

The present volume is a free commentary on the Mitâksharâ, quotations from which have been put in the black type. The texts of Yajnavalkya and the Mitâksharâ have not been reprinted in this volume as the same has appeared once in Volume I of this series, and the references to these works in this volume are made according to the paging of that volume.

The present edition is based on the following material.

(1). A manuscript copy of the work in the Deccan college, Poona. denoted here in as क.

(2) A manuscript from Jaipur and kindly secured by Mr. H. N. Apte of the *Anandáshrama* and denoted herein as फ.

(3) A manuscript in the High Court at Bombay and kindly lent by the Hon'ble Justice Sir N. G. Chandavarkar, denoted as ख.

(4 Bibliotheca Indica series being a portion of the edition by Babu Govind Dass of Benares. (only upto the first 32 verses).

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(5) The Printed Edition by Babu Govind Dass (received when the last portion was under preparation).

The undersigned is obliged to all these gentlemen for their kindness in allowing him the use of the works in their possession.

A detailed account of the author and his works and of the Yajnavalkya School generally will be found in the preface to Vols. I and II of this series and in the "Introduction to the study of Hindu Law Texts" by the undersigned.

BOMBAY,
14th January 1914.

J. R. Gharpure,
Editor.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः ६)

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्योगीश्वरयाज्ञवल्क्यस्मृतेः

श्रीविज्ञानेश्वरप्रणीतमिताक्षराव्याख्यायाः

श्रीबालंभट्ट पायगुण्डे इत्येतैः प्रणीता व्याख्या

बालंभट्टी

(व्यवहाराध्यायः २)

सा च

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे बी. ए. एल्. एल्. बी. हायकोर्ट वकील, मुंबई.

इत्यनेन संशोधिता प्रकाशिता च

प्रथमावृत्तिः

(अस्य सर्वेऽधिकाराः राजशासनेन स्वायत्तीकृताः)

शकाब्दाः १८३६ खिस्ताब्दाः १९१४.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका.

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनार्थं यैः परहितैकपरतया यानि पुस्तकानि प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

क—डेक्कनकालेजसंग्रहात्प्राप्तम् ।

ख—मुंबापुरस्थहायकोर्टसंग्रहीतं न्या. मू. सर नारायण गणेश चंदावरकरैर्दत्तं च ।

फ—श्रीमत् हरी नारायण आपटे इत्येतैः जयपूरात्प्राप्तं अस्मत्सकाशं प्रेषितं च ।

ग—काशीपुरनिवासिबाबूगोविन्ददास इत्येतैः संशोधितं बिब्लिओथिका इंडिकान्तर्गतमुद्रितं च (३२ श्लोकपर्यन्तम्)

ड—बाबूगोविन्ददास इत्येतैः संशोधितं चोखंबासंग्रहे मुद्रितं प्रकाशितं च ।
परमुपकृतं नो यैरिमानि पुस्तकानि प्रेषितानि ।

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विषय
सा
व्यव
इति
धर्मः
सभ्य
सभ्य
कार्य
सभ्य
पाक
हवि
सोम
चत्व
द्वि
त्रि
व्यव
व्यव
व्यव
नार
आ
प्रत्य
स्त्री
आ
आ
भा
प्रत
भा
पक्ष
प्रत
उत्त
चतु
चतु
उत
उ

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एतत्पुस्तकान्तर्गतविषयाणां सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठम्.
साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १	
व्यवहारस्वरूपप्रकारः ...	१
इतिकर्तव्यता ...	,,
धर्मः ...	२
सभ्याः ...	३
सभ्यानां सङ्ख्या ...	,,
कार्यनिर्णयः ...	४
सभ्यानां व्यवहारोल्लङ्घने राज्ञः कर्तव्यम् ...	५
पाकयज्ञसंस्थाः ...	६
हविर्यज्ञसंस्थाः ...	७
सोमसंस्थाः ...	,,
चत्वारिंशत्संस्काराः ...	,,
द्विविधः संस्कारः ...	,,
त्रिविधः समयः ...	,,
व्यवहारविषयः ...	,,
व्यवहारस्य द्वैविध्यम् ...	८
व्यवहारस्यावान्तरभेदाः ...	,,
नारदवचनविरोधस्य परिहारः ...	,,
आह्वानानाह्वाने विचारः ...	,,
प्रत्यर्थिन आह्वाने निषेधः ...	९
स्त्रीणामाह्वाने निषेधः ...	,,
आसेधस्य (निरोधस्य) चातुर्विध्यम् ...	,,
आसेधातिक्रमे दोषाभावः ...	,,
भाषालक्षणम् ...	१०
प्रत्यर्थिविषय आसेधायकरणम् ...	,,
भाषापदार्थः ...	,,
पक्षाभासः ...	,,
प्रत्यर्थिनो वचनस्योत्तरबीजम् ...	१२
उत्तरपदार्थः ...	,,
चतुर्विधमुत्तरम् ...	,,
चतुर्विधं मिथ्योत्तरम् ...	,,
उत्तरविषये स्मृत्यन्तरम् ...	,,
उत्तराणां संकरनिरसनम् ...	१४
कात्यायनवचनस्याशयः ...	१४
अनुत्तरत्वे प्रतिप्रसवः ...	,,
उत्तरत्वे साधिते तन्निर्वाहोपायः ...	१५
साधनलेखनोत्तरम् ...	१६
अर्थिनः प्रतिज्ञार्थसाधनलेखः ...	,,
असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २	
प्रत्यभियोगः ...	१६
हीनवादिनो दण्डः ...	१७
हीनवादित्वे प्रकृतार्थसिद्ध्यसिद्धिः ...	,,
कलहे प्रत्याभियोगः ...	१८
कार्यनिर्णये प्रतिभूः ...	,,
प्रतिभूविषये निर्णयः ...	,,
ऋणादानाविषयः ...	१९
धनशब्दार्थः ...	,,
प्रतिज्ञासाधनस्य व्यवहितसङ्गतिः ...	२०
दुष्टलक्षणम् ...	,,
हीना दण्ड्याः ...	२१
क्षेत्रविवादे धर्माधिकारिणः क्रियाः ...	,,
व्यवहारेऽपरमपि विशेषः ...	२२
व्यवहारस्य पक्षान्तरम् ...	२३
प्रतिज्ञाकालेऽभिहितार्थस्य(व्यवहारतः) प्राप्तिः	
प्रतिज्ञाकालेऽनभिहितार्थस्याप्राप्तिः ...	,,
निश्चितार्थः ...	२४
निश्चितार्थस्य विरोधपरिहारः ...	,,
व्यवहारभ्रमनिरसनम् ...	२५
स्मृत्योर्विरोधे उत्सर्गापवादलक्षणन्यायः ...	२६
अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् ...	,,
प्रमाणचतुष्टयम् ...	२८
अर्थविवादेषु बलवत्युत्तरक्रिया ...	३०
भुक्तेः कार्यान्तरम् ...	,,
धनभूम्योर्हानिः ...	३१
धनभूम्योर्हानेरभावे कालप्रमाणम् ...	३५
आध्यादिष्वपह्नियमाणेषु दण्डः ...	३६

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विषयः	पृष्ठम्.
चतुर्विधो दण्डः ...	३७
दण्डविषये मेधातिथिमतम् ...	,,
दण्डविषये नारदमतम् ...	,,
ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वधदण्डो नवधा ...	,,
अव्यवस्थानिरासायोक्तेस्तात्पर्यम् ...	३८
वधानुकल्पः ...	,,
ब्राह्मणस्याङ्गच्छेदनिषेधः ...	३९
कूटसाक्षिणां दण्डः ...	४०
आगमसापेक्षो भोगः ...	,,
स्मार्तकालस्य परमावधिः ...	४२
अनागमोपभोगे विशेषदण्डः ...	,,
अस्मार्तकालिकभोगः प्रमाणम्	४४
अभुक्तितो भुक्तेः प्राबल्यम् ...	४५
पुरुषव्यवस्थया दण्डः ...	,,
प्रामाण्यव्यवस्थया दण्डः ...	,,
साक्ष्यादिभिः साधिताऽपि भुक्तिर्न प्रमाणम्	४६
व्यवहारदर्शिनां पूगादीनां बलाबलम् ...	,,
बलात्कारभयादिव्यवहारान्निवर्तनम् ...	४७
मत्तोन्मत्तादिव्यवहारस्यासिद्धिः ...	,,
गुरुशिष्यदम्पत्यादेर्व्यवहारस्यासिद्धिः ...	४८
गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्यव्यवहारः	४९
स्थानपालादिभिरधिगतद्रव्यस्य धनिने दानम्	,,
द्रव्यनाशानन्तरं स्वामिनो देशान्तरगमने विशेषः	५०
निधिप्राप्तौ विधानम् ...	५१
स्वदेशनिवासिने चौरहृतद्रव्यस्य दानम् ...	५२
चौरहृतद्रव्यस्यादाने राज्ञः किल्बिषम् ...	,,

ऋणादानप्रकरणम् ३.

विषयः	पृष्ठम्.
ऋणादानं सप्तविधम् ...	५३
सबन्धके प्रयोगेऽशीतिभागो वृद्धिः ...	५४
ग्रहीतृविशेषेण प्रकारान्तरम् ...	,,
वृद्धेः सर्वजातिभ्यो दानम् ...	५५
ग्रहीतुर्याचनाभावसूचनम् ...	,,
पशूनां संततिरेव वृद्धिः	५६
दासीनां संततिरेव वृद्धिः ...	,,
रसादीनां वृद्धिप्रमाणम् ...	५६
धान्यपुष्पादिषु पक्षान्तरेण वृद्धिः ...	,,
सकृदाहरणस्य प्रत्युदाहरणम् ...	५७
धर्माद्युपायदर्शनम् ...	,,
प्रयुक्तद्रव्यस्य ग्रहणम् ...	,,
अधमर्णविशेषेण प्रकारभेदः ...	,,
धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमादाधमर्णिकेन राज्ञे दानम् ...	५८
अधमर्णोत्तमर्णयोर्दण्डभृतिदानम् ...	,,
निर्धनाधमर्णिकविषयः ...	५९
मध्यस्थस्थापितधनस्यावृद्धिः ...	,,
अविभक्तैः कुटुम्बार्थकृतर्णस्य दानम् ...	,,
अदेयर्णम् ...	६०
सुरापानादिभिः पित्रा कृतमृणमदेयम् ...	,,
योषिदधीनजीवनैर्गोपादिभिः स्त्रीकृतर्णदानम्	६१
मुमूर्षुणा पत्या प्रेरितभार्ययाङ्गीकृतमृणं देयम्	,,
पितरि प्रोषिते प्रेते च पुत्रपौत्रैर्ऋणदानम्	६२
प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालेऽदानम् ...	,,
नारदेन प्राप्तव्यवहारकालदर्शनम् ...	,,
स्वैरिणीनां चातुर्विध्यम् ...	६५
पुनर्भुवां त्रैविध्यम् ...	,,
भ्रात्रादीनामविभक्ते द्रव्ये प्रातिभाव्यमृणं निषिद्धम् ...	६८
दर्शनादिविषयभेदात्प्रातिभाव्यं त्रिविधम्	७०
दर्शनप्रतिभुवः पुत्रैर्ऋणं न देयम् ...	७१
प्रतिभुवामनेके ऋणं संविभज्य स्वस्वांशेन दानम् ...	,,
ऋणिकैः प्रतिभुवे द्विगुणार्थस्य दानम् ...	७२
जातेष्टिविधानदृष्टान्तः ...	,,
अधमर्णैः प्रतिभुवे वस्त्रादेस्त्रिगुणादिदानम्	७४
आधिभेदः ...	,,
कृतकालस्वरूपम् ...	,,
अकृतकालस्वरूपम् ...	,,
गोप्यभोग्याध्योः कृतकालातिक्रमे नाशः	७५
अकृतकालगोप्याधेर्द्वैगुण्यातिक्रमे नाशः ...	,,
गोप्याधेः (ताम्रकटाहादेः) उपभोगे न वृद्धिः	७६
भोग्याधिनाशे पूर्ववत्कृत्वा दानम् ...	,,
भोग्यस्य गोप्यस्योपभोगादाधिसिद्धिः ...	,,
द्विगुणे धने नाधिनाशः ...	७७
आधेर्मोक्षः ...	,,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विषयः	पृष्ठम्.
अधमर्णस्य दानेच्छाविषये कर्तव्यम् ...	७८
धनिनाधिं विक्रीय धनग्रहणम् ...	"
भोग्याधौ विशेषः ...	"
भोगाभावे परिभाषारूपहेतुः ...	७९
उपनिधिप्रकरणम् ४.	
निक्षेपनिध्योः स्वल्पभेदः ...	८०
अर्पणे फलहेतुः ...	"
निक्षेपपदार्थः ...	"
स्थापकाय द्रव्यस्य प्रतिदानम् ...	"
उपनिधेस्तस्करापहारविषयप्रतिदाननिषेधः	"
भोक्तारं प्रति दण्डः ...	"
याचितादीनां पदार्थाः ...	८१
प्रतिन्यासस्वरूपम् ...	"
साक्षिप्रकरणम् ५.	
साक्षिस्वरूपम् ...	८१
गूढसाक्षिरूपम् ...	८२
साक्षिणः षड्विधाः ...	"
साक्षिसंख्या ...	८२
त्र्यवराः साक्षिणः ...	"
असाक्षिस्वरूपम् ...	८४
असाक्षित्वे हेतुः ...	"
साक्षिणो वर्ज्याः ...	"
एकसाक्षिविषयः ...	८५
वर्ज्यसाक्षिणां ग्रहणम् ...	"
साक्षिश्रावणम् ...	"
साक्षिश्रावणप्रकारः ...	८६
साक्ष्यादाने ऋणदानम् ...	"
साक्ष्यादाने दण्डः ...	८७
साक्षिणां विप्रतिपत्तौ दण्डः ...	"
साक्षिद्वारा जयपराजयौ ...	८८
कूटाः पूर्वसाक्षिणः ...	"
साक्षिष्वदृष्टदोपकल्पनम् ...	८९
प्रत्यर्थिनो जयः ...	९१
अर्थिनः पराजयः ...	"
साक्षिसमत्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः	९२
कूटसाक्षिणो दण्डः ...	"
कौटसाक्ष्याभ्यासे दण्डः ...	९३

विषयः	पृष्ठम्.
ब्राह्मणस्य दण्डान्तरम् ...	"
साक्ष्याऽनङ्गीकरणे दण्डः ...	९५
ब्राह्मणस्य विवसनम् ...	"
साक्षिणोऽनृतवचनाभ्यनुज्ञा ...	९६
अनृतवचने प्रायश्चित्तम् ...	"
अनृतवचनावचननिषेधौ द्विविधौ ...	"
लेख्यप्रकरणम् ६.	
लेख्यस्योपोद्घातः ...	९७
लेख्यं द्विविधम् ...	"
स्वहस्तादन्यकृतलेख्यम् ...	९८
संवत्सरादिचिह्नितं लेख्यम् ...	"
अधमर्णस्य पुत्रसम्मतिः ...	"
अलिपिज्ञाधमर्णेनान्येन स्वमतलेखनम्...	"
साक्षिलेखनानन्तरं सर्वाधो लेखकनाम ...	"
स्वहस्तलिखितं लेख्यं प्रमाणम् ...	९९
उपधिशब्दार्थः ...	"
लेख्यारूढमृणं त्रिभिर्देयम् ...	"
सबन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिर्देयम्...	१००
नष्टाद्यौपाधिकभेदाः ...	"
जीर्णादिपत्रविषये पत्रान्तरकरणम् ...	"
राजकीयलेख्यकरणम् ...	"
जयपत्रकथनम् ...	१०१
हीनपत्रककरणम् ...	"
लेख्यसन्देहे निर्णयः ...	"
लेख्यसन्देहानिर्णये साक्षिभिर्निर्णयः ...	"
लेख्यस्य पृष्ठे (एतावन्मया लब्धमिति) लेखनम् ...	१०२
पूर्वसाक्षिसमक्षं साक्षिकर्णदानम् ...	"
दिव्यप्रकरणम् ७	
दिव्योपोद्घातः ...	१०२
दिव्यानां कथनम् ...	१०३
दिव्यानां महाभियोगेष्वेव नियमः ...	"
महाभियोगो द्विविधः ...	"
इच्छयाभियोक्तुरपि दिव्योक्तिः ...	१०४
अनिच्छयाभियोज्यस्य दिव्यम् ...	"
दिव्यं द्विविधम् ...	१०५
ब्राह्मणपदार्थः ...	१०६

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विषयः	पृष्ठम्.
स्थावरपदसार्थक्यम् ...	१०७
स्त्रीबालाद्यधिकारिव्यवस्था ...	१०८
दिव्यानां वर्णविषये विशेषः ...	१०९
अपह्नुतद्रव्यानुसारेण दिव्यानि ...	११०
महत्त्वसंपत्तिः ...	,,
महत्त्वसंपत्तिविशेषः ...	,,
देशव्यवस्था ...	१११
दिव्यव्यवस्था ...	,,
प्राड्विवाककृत्यम् ...	,,
तुलास्वरूपम् ...	११२
धटादिव्यवस्था ...	,,
धटस्याग्रम् ...	,,
धटाधारदेशः ...	,,
परीक्षाप्रकारः ...	११३
धटपूजाविधिः ...	,,
अक्षतानां द्वैविध्यम्. ...	११५
सूत्रस्य वेष्टनसंख्या ...	,,
सूत्रस्य वर्णः ...	,,
अग्न्यभिमन्त्रणम् ...	११६
अग्निसदृशपिण्डविधिः ...	,,
सप्तमण्डलानां गमनम् ...	,,
मण्डलानां परिमाणम् ...	,,
सप्तमण्डलागमने कर्तव्यम् ...	११७
उदकविधिः ...	,,
शुद्धपशुद्धिभावना ...	,,
विषविधिः ...	११९
घृतपरिमाणम् ...	१२०
कोशविधिः ...	,,
तण्डुलविधिः ...	१२१
तप्तमाषविधिः ...	,,
धर्माधर्माख्यदिव्यविधिः ...	,,
फालविधिः ...	१२२
शपथाः ...	,,
सर्वदिव्यशेषः ...	,,

दायविभागप्रकरणम् ८

विषयः	पृष्ठम्.
दायशब्दार्थः ...	१२३
दायस्य द्वितीयस्वरूपम् ...	,,
विभागशब्दार्थः ...	,,
विभागस्य द्विविधविचारः ...	१२४
स्वत्वस्य संशयः ...	,,
स्वत्वस्यालौकिके युक्तिः ...	,,
स्वत्वस्य तत्त्वं न्यायवित्संमतम् ...	१२५
प्रथमवर्णादीनां विचारः ...	,,
सिद्धान्तप्रयोजनम् ...	१२७
स्वत्वविचारः ...	१२८
दानं द्विविधम् ...	,,
अनेकपुत्रस्थले स्वत्वावश्यकत्वम् ...	१३१
एकपुत्रस्थले स्वत्वावश्यकत्वम् ...	१३२
स्थावरे सामान्यसिद्धान्तः ...	१३३
ग्रामजनानुमतेः फलम् ...	,,
स्थावरे विशेषः ...	१३४
ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागेन विभागः ...	,,
ज्येष्ठादयः समांशभाजिनः ...	,,
पितरि जीवति विभागकालत्रयः ...	१३५
पत्न्यः पुत्रसमांशभाजः ...	१३६
विभागानां कालत्रयम् ...	१३७
मातृधनं कन्यागामि ...	१३८
स्मार्तो दृष्टान्तः ...	,,
स्थावरास्थावरविचारः ...	१४१
अविभाज्यद्रव्यम् ...	१४३
यवीयांसो विद्वांसस्तदा न विभागः ...	१४७
पित्र्ये द्रव्ये पुत्राणां विभागः ...	१५०
अनेकभ्रातृपुत्राणां विभागः ...	,,
पितामहधने (शालिक्षेत्रादौ) पितुः पुत्रस्य स्वाम्यं समम् ...	१५१
पितृमरणोत्तरमुत्पन्नः सुतो विभागभाक् ...	१५३
आयव्ययविशोधितादुद्धृत्य विभागदानम् ...	१५४
पितुरूर्ध्वं मातुः समांशत्वम् ...	१५५
असंस्कृतानां पूर्वसंस्कृतैः (भ्रातृभिः) संस्करणम् ...	१५६
असंस्कृतासु भगिनीषु विशेषः ...	,,
तुरीयमंशं कन्यायै दत्वा विवाहः ...	१५८
भिन्नजातीयानां विभागः ...	१५९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विषयः	पृष्ठम्.
भ्रात्रादिवञ्चनया स्थापितद्रव्यस्य विभागः ...	१६१
दृष्टान्तत्वेन प्राच्यन्यायोपन्यासः ...	१६२
द्व्यामुष्यायणस्वरूपम् ...	,,
नियोगप्रतिषेधः ...	१६४
संयमप्राशस्त्यम् ...	१६५
संयमदोषः ...	,,
नैष्ठिकव्रतमेव कर्तव्यम् ...	१६८
शुल्कदातुर्देशान्तरगमने कर्तव्यम ...	,,
मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपम् ...	१६९
गूढजकानीनौ ...	१७०
पौनर्भवकथनम् ...	१७१
पौनर्भवदत्तपुत्रलक्षणम् ...	,,
क्रीतादिपुत्रलक्षणम् ...	१७२
कृत्रिमादिषु विशेषः ...	१७३
यान्धवत्वस्वरूपम् ...	१७६
पुत्राणां द्वादशस्वरूपम् ...	,,
दायग्रहणक्रमः ...	१८०
कानीनादिषु सजातीयत्वम् ...	१८१
प्रतिलोमजव्यावृत्तिः ...	,,
दासाः पञ्चदश ...	१८२
दासस्य नवविधभक्तिमध्ये गणना ...	१८५
शूद्रेण दास्यामुत्पन्ने विशेषः ...	१८६
विभक्तपुत्रस्यासंसृष्टिनोऽधिकारिणः ...	१८७
अविभक्तविषयः ...	१९१
स्थावरेऽपवादः ...	१९३
सिद्धान्तः ...	१९९
पत्नीपदार्थः ...	२००
दुहितॄणां धनसम्बन्धः ...	२०४
दौहित्राणां ,, ...	२०६
दौहित्र्याः ,, ...	२०७
पित्रोः ,, ...	,,
भ्रातॄणां ,, ...	२०९
भिन्नोदरभ्रातॄणां ,, ...	२१०
गोत्रजादीनां ,, ...	२११
पितामहीनां ,, ...	,,
पितामहादीनां ,, ...	२१४

विषयः	पृष्ठम्.
समानोदकानां ...	,,
ब्राह्मणद्रव्यमित्युक्त्याकाङ्क्षितविशेषम् ...	२१६
पुत्रपौत्रपुत्राणां विविधफलानि ...	,,
मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणक्रमः ...	२१७
द्व्यामुष्यायणस्य भागविशेषः ...	,,
पुत्रानुशासनविधिः ...	२२०
संप्रतिपत्तिनामकं कर्म ...	,,
पुत्रशब्दार्थः ...	,,
दायहरणक्रमः ...	२२१
पिण्डदानादिक्रमः ...	२२४
भीष्मस्य मोहासम्भवदर्शनम् ...	२२७
भ्रातृसुतेन श्राद्धादिकं कर्तव्यम् ...	२२९
भिन्नजातीयानां विभागः ...	२३५
पिण्डदानादौ पुत्रादीनां क्रमः ...	२३७
एकपुत्रस्य दाननिषेधः ...	२३८
भर्तृदत्तस्थावरे न स्वातन्त्र्यम् ...	२३९
दत्तको द्विविधः ...	२४०
क्षेत्रजो द्विविधः ...	,,
वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनेऽधिकारिणः ...	२४४
संसृष्टिधनाधिकारी ...	२४५
संसृष्टशब्दार्थः ...	,,
सोदरस्य मृतस्य धनं सोदरेण ग्रहणम् ...	२४६
अन्योदर्य इत्यत्र वाक्यचतुष्टयम् ...	२४७
विधिः ...	,,
निषेधः ...	,,
भिन्नोदराणां सनाभिभागिनीनां च सम एव विभागः ...	२४८
भ्रातृव्यवस्था साक्षात्पितृव्यसापत्नपितृव्येऽपि च योज्या ...	२४९
चतुर्दशविधः षण्ढः ...	२५०
क्लीबादीनां निरंशकत्वे मानम् ...	,,
क्लीबादीनां पदार्थाः ...	,,
क्लीबादिपतितवर्जं भरणम् ...	,,
षण्ढादिपुत्राणां विभागः ...	२५१
दुहितॄणामाविवाहं भरणम् ...	,,
पत्नीनां भरणम् ...	,,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विषयः	पृष्ठम्
प्रतिकूलपत्नीनां निर्वासनम् ...	,,
स्त्रीधनस्वरूपम् ...	२५२
अध्यग्न्यादिस्त्रीधनलक्षणम् ...	,,
षड्विधं स्त्रीधनम् ...	,,
संविभागलब्धस्य तत्त्वे मानम् ...	२५३
प्रीतिदत्तं द्विविधम् ...	२५४
स्त्रीधनमनपत्यतायां भर्त्रादिभिर्ग्रहणम् ...	२५६
अष्टौ विवाहाः ...	२६४
स्त्रीधनव्यवस्था ...	२६८
विवाहभेदेनाधिकारिभेदाः ...	२७०
वाग्दत्तकन्याहरणे दण्डः ...	,,
वाग्दानोत्तरं कन्यामरणे दण्डः ...	,,
दुर्भिक्षादिसङ्कटे भर्त्रा स्त्रीधनग्रहणम् ...	,,
आधिवेदनिकस्त्रीधनविषयः ...	२७१
विभागस्यापलापे विभागनिर्णयः ...	,,

सीमाविवादप्रकरणम् ९

सीम्नो विवादः ...	२७२
सीम्नो भेदाः ...	२७३
भूविवादस्य षट्प्रकारत्वम् ...	,,
सीमावृक्षाः ...	२७४
भागवतोक्तवृक्षभेदाः ...	,,
सीमादर्शकाः ...	२७५
साक्ष्यादीनां मिथ्यावादने दण्डः ...	२७७
ज्ञातृचिन्हानामभावे राजनिर्णयः ...	,,
न्यायमूलतां दर्शयितुमतिदेशः ...	२७८
मर्यादादीनां भेदादिषु दण्डाः ...	,,
सेतोर्निषेधकस्य क्षेत्रस्वामिन एव दण्डः	,,
परक्षेत्रे सेतुप्रवर्तनम् ...	२७९
प्रसक्तानुप्रसक्त्या क्वचिद्विध्यन्तरम् ...	,,

स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०

गवादिपशुभिः परसस्यादिभक्षणे पशुस्वामिने दण्डः	२७९
अपराधातिशयेन क्वचिद्दण्डवैगुण्यम् ...	२८०
क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे वाऽतिदेशः ...	,,
क्षेत्रस्वामिने फलप्रदापनम् ...	,,
क्षेत्रविशेषेऽपवादः	२८१
क्षेत्रस्यावृतिकरणम् ...	,,

विषयः	पृष्ठम्.
उत्सृष्टपश्वादिविशेषे दण्डाभावः ...	,,
गोपविषये दण्डः ...	२८२
गोप्रसङ्गाद्गोप्रचारः ...	,,
गोप्रचारार्थं क्षेत्रपरिमाणम् ...	२८३

अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ११

क्रेतुः कर्तव्यम् ...	२८४
ग्राहिते हर्तरि कर्तव्यम् ...	,,
नष्टद्रव्यस्य निश्चयोपायाः ...	,,
तस्करस्य द्रव्यग्रहणे दण्डः ...	२८५
प्रनष्टाधिगतपशूनामेकदिने भृतिः ...	,,

दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२

दत्ताप्रदानिकं द्विविधम् ...	२८६
दानमार्गश्चतुर्विधः ...	,,
अदेयं द्विविधम् ...	,,
देयादेयविषयः ...	२८७
दत्तादत्तविषयः ...	,,
दत्तं सप्तविधम् ...	,,
अष्टावदेयानि ...	,,
देयमेकविधम् ...	,,
अदत्तकथनम् ...	,,

क्रीतानुशयप्रकरणम् १३

प्रत्यर्पणप्रकारदर्शनम् ...	२८८
परीक्षापूर्वकक्रये विशेषः ...	२८९
स्वर्णादेः परीक्षा ...	,,
कम्बलादौ वृद्धिः ...	,,
कार्मिकादौ विशेषः ...	,,
शाणक्षोमादौ सामान्येन ह्रासवृद्धिज्ञानोपायः	,,

अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४

दासभेदाः ...	२९०
दासमोक्षविधिः ...	२९१
वर्णापेक्षया दास्यम् ...	२९२
अन्तेवासिधर्माः ...	,,
आचार्यधर्माः ...	,,

संविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् १५

श्रोत्रियादीनां धर्मः ...	२९३
समयधर्मातिक्रमादौ दण्डः ...	,,
समूहहितवादीनां वचनमनुसरणीयम् ...	,,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विषयः	पृष्ठम्.
समूहहितवादिनां वचनस्याननुसरणे दण्डः ...	२९४
समूहकार्ये राज्ञो वर्तनम् ...	,,
समूहकार्ये दत्तापहारिणो दण्डः ...	,,
श्रेण्यादीनां धर्माः ...	,,
श्रेण्यादीनां भेदरक्षणम् ...	,,
वेतनादानप्रकरणम्. १६	
वेतनस्वरूपम् ...	२९५
वेतननिर्णयः ...	,,
अनाज्ञप्तकारिणे भृत्याय दानम् ...	,,
अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि भृतिदानम् ...	,,
अनेकभृत्यसाध्यकर्मस्वरूपम् ...	,,
आयुधीयभारवाहकभृतकौ प्रति विशेषः	२९६
मार्गे समाक्रान्ते कर्मत्याजकस्य दानम्...	२९७
द्यूतसमाह्वयप्रकरणम्. १७	
द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिः ...	२९७
पणीकृतधनमुद्धृत्य सभिकेन जेत्रे दानम् ...	२९८
जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयः ...	,,
द्यूतनिषेधने दण्डः ...	,,
वाक्पारुष्यप्रकरणम्. १८	
निष्ठुराक्रोशे दण्डः ...	२९९
अश्लीलाक्षेपे दण्डः ...	३००
ब्राह्मणकर्तृकमूर्धावसिक्तविषयाक्षेपे दण्डः	३०१
क्षत्रियकर्तृकमूर्धावसिक्तविषयाक्षेपे दण्डः	,,
मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठयोर्मिथ आक्षेपे दण्डः...	,,
वर्णानां प्रातिलोम्यानुलोम्याक्षेपे दण्डः...	३०२
दण्डपारुष्यप्रकरणम्. १९	
दण्डपारुष्यस्वरूपम् ...	३०४
दण्डपारुष्यभेदाः ...	,,
दण्डपारुष्यस्वरूपसंदेहे निर्णयहेतुः ...	३०५
निश्चिते दण्डपारुष्ये दण्डविशेषः ...	३०६
परस्त्रीषु द्विगुणो दण्डः ...	,,
उत्तमेषु द्विगुणो दण्डः ...	,,
प्रातिलोम्यापराधे दण्डः ...	,,
सवर्णमधिकृत्य दण्डः ...	३०७
सवर्णविषयेऽन्यदपि कथनम् ...	,,
अध्यासपदार्थः ...	,,
काष्ठादिभिस्ताडने दण्डः ...	,,
करपादादिभङ्गे दण्डः ...	,,
प्रातिलोम्यापराधे दण्डस्य वृद्धिः ...	३०८
आनुलोम्यापराधे दण्डस्य हानिः ...	,,
ताडनाद्दुःखोत्पादने दण्डः ...	,,
बहिरङ्गार्थनाशे (गृहादिरूपे) दण्डः...	,,
परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपे दण्डः ...	३०९
पशुभिद्रोहे दण्डः ...	,,
महापशूनां ताडलोहितादि श्रावणादि निमित्तेषु द्विगुणो दण्डः ...	,,
स्थावराभिद्रोहे दण्डः ...	,,
वृक्षविशेषादीनां छेदने दण्डः ...	३१०
गुल्मगुच्छादीनां कर्तने दण्डः ...	,,
साहसप्रकरणम्. २०	
साहसलक्षणम् ...	३१०
परद्रव्यापहरणसाहसे दण्डः ...	३१२
साहसस्य प्रयोजितुर्दण्डः ...	,,
साहसिकविशेषं प्रति दण्डः ...	,,
प्रासङ्गिकम् ...	३१३
वस्त्रधावकानां दण्डः ...	,,
पितापुत्रविरोधे साक्ष्याङ्गीकरणे दण्डः ...	,,
नाणकादीनां कूटकरणे दण्डः ...	३१४
नाणकादिपरीक्षकस्य कूटकथने दण्डः ...	,,
मिथ्याचिकित्सकस्य दण्डः ...	,,
अनपराधिनस्य राजाज्ञां विना बन्धने दण्डः ...	,,
कूटमानेन व्रीहिकार्पासादीनां हरणे दण्डः ...	,,
विक्रयार्थं भेषजस्नेहादिष्वसारद्रव्यमिश्रयतो दण्डः ...	३१५
हस्तलाघवेन करण्डकादिपरिवर्तने दण्डः	,,
संभूय पीडाकरमर्घान्तरं कुर्वतां वणिजां दण्डः	३१६
देशान्तरागतपण्यस्य महार्घेण विक्रये दण्डः	,,
राजनिरूपितार्घेण पणनम् ...	,,
स्वदेशपरदेशप्राप्तपण्ये लाभग्रहणम् ...	,,
पारदेश्यपण्येऽर्घनिरूपणम् ...	३१७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विषयः	पृष्ठम्.
विक्रीयासम्प्रदानप्रकरणम् २१	
दानादानविधिः षड्विधः ...	३१७
षट्प्रकारकं पण्यं विक्रीयासम्प्रयच्छतो दण्डः	,,
जातानुशये विक्रीतमपि विक्रेयम् ...	३१८
विक्रयानुशयक्रीतानुशयस्वरूपयोः साधारणधर्माः ...	३१९
सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम् २२	
शुल्कग्रहणम् ...	३२०
राजदण्डे बीजम् ...	,,
स्थलजजलजशुल्कग्रहणे दण्डः ...	,,
देशान्तरमृतवणिजो रिक्थग्रहणम् ...	३२१
वणिजोऽन्यदपि कथनम् ...	३२२
स्तेयप्रकरणम् २३	
स्तेयलक्षणांशे मानम् ...	३२४
तस्करज्ञाने निमित्तानि ...	,,
तस्करज्ञानोपायान्तरम् ...	,,
चौर्यशङ्कया गृहीत आत्मनः संशोधनम्...	३२५
चौरदण्डः ...	,,
ब्राह्मणचौरेऽपवादः ...	३२६
चौरदर्शनेऽपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायः ...	,,
अपराधविशेषेण शूलायारोपणम् ...	३२७
दण्डकल्पनोपायः ...	३२८
ब्राह्मणस्य गुणाद्यपेक्षया पक्षत्रयम् ...	३२९
चौरोपकारिणो दण्डः ...	३३०
स्त्रीभिर्गर्भादिपातने दण्डः ...	,,
स्त्रीभिः परवधार्थमन्नपानादिषु विषादिदाने दण्डः ...	३३१
अविज्ञातकर्तृकहनने हन्तृज्ञानोपायः ...	,,
योषिद्भ्यो विश्वासपूर्वकप्रश्नाः ...	,,
स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४	
स्त्रीसंग्रहणे ज्ञानोपायः ...	३३२
स्त्रीसंग्रहणोपायान्तरम् ...	३३३
प्रतिषिद्धस्त्रीपुंसयोः पुनः संलापादिकरणे दण्डः	३३४
गुप्तागुप्तत्वयोः फलकथनम् ...	,,
अगुप्तसवर्णायां गमने दण्डः ...	,,
आनुलोम्येन गुप्तागमने दण्डः ...	,,
विवाहाभिमुखीभूतकन्याहरणे दण्डः ...	३३७
सानुरागहीनवर्णकन्याया अपहरणे दण्डः	,,
अनिच्छन्त्या अपहरतो दण्डः ...	,,
कन्यादूषणे दण्डः ...	३३८
साधारणस्त्रीगमने दण्डः ...	३३९
स्वैरिण्यादीनां दण्डाभावः ...	३४०
दासीस्वैरिण्यादिषु बलात्काराभिगमने दण्डः	३४१
शुल्कं गृहीत्वाऽनभिगमने पण्यस्त्रिया दण्डः	,,
चाण्डालीगमने भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासनम् ...	३४२
स्त्रीपुंसयोगाख्यं प्रकरणम् ...	,,
प्रकीर्णप्रकरणम् २५	
अपराधविशेषेण दण्डविशेषः ...	३४३
अभक्ष्येण ब्राह्मणादीनां दूषयतो दण्डः	,,
कूटस्वर्णव्यवहारादीनां दण्डः ...	,,
चतुष्पादैः कृते दोषेऽपसरेति प्रकर्षेणोच्चैर्भाषमाणस्य दण्डः ...	३४४
सारथ्यादिना उच्चैः शब्दे कृते यानेन प्राणिहिंसादिनाशने सारथ्यादेर्दण्डनिषेधः ...	३४५
उपेक्षायां स्वामिनो दण्डः ...	,,
जारस्य चौर इत्यभिवदतो दण्डः ...	३४६
राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तुर्जिह्वामुत्कृत्य च्छेदनम्...	,,
मृतशरीरसम्बन्धिनो वस्त्रपुष्पादीनां विक्रेतुर्दण्डः	,,
नेत्रद्वयभेदने दण्डः ...	,,
रागलोभादिनाऽन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डः ...	३४७
न्यायेन पराजितोऽप्यजितोऽस्मीति मन्यमानस्य द्विगुणो दण्डः ...	,,
अन्यायगृहीतदण्डधनस्य गतिः ...	३४८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ बालंभट्टी टीका.

(मिताक्षराव्याख्या)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पूर्वत्रान्ते दुष्टदण्डस्य शिष्टरक्षणस्य च विधानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां पालनाधिकारिणाऽहरहर्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमित्युक्तम् । तस्य व्यवहारस्य स्वरूपप्रकारेतिकर्तव्यताऽकाङ्क्षायामयमध्याय इत्याह । **अभिषेकादीति** । यद्वा 'व्यवहारान् स्वयमि'त्यादिना साङ्गोपाङ्गो व्यवहारः कर्तव्यतया विहितः पूर्वत्रान्ते । तत्राङ्गाद्याकाङ्क्षायामाह । **अभीति** । हेतुहेतुमद्भावरूपसम्बन्धोऽनयोरध्याययोः सङ्गतिर्बोध्या । उक्तौ हेतुमाह । **व्यवेति** । चस्त्वर्थे[1] वाक्यालङ्कारे वा । **कीदृश** इति स्वरूपप्रश्नः । **कतिविध** इति प्रकारप्रश्नः । **कथं** चेतीतिकर्तव्यताप्रश्नः । **इतिकर्तव्यतेति** । इत्याकाङ्क्षायामवश्यं वक्तुमुचित इत्यादिः । स्वरूपप्रकारेतिकर्तव्यताकलाप इत्यर्थः । अङ्गादिकलाप इत्यर्थो वा ।

याज्ञवल्कीये १ श्लोकः

आद्यश्लोकेन त्रयाणामप्युत्तराणि ध्वनयन् स्वरूपप्रश्नस्याद्यस्य प्रकृत्योत्तरमभिहितमिति प्रतिपादयन् तत्स्वरूपमाह । **अन्येति** । अनेन भावे घञ् तत्र सूचितः । धातूनामनेकार्थत्वात्तदर्थलाभः । अयं[2] च रूढ्यर्थः । योगार्थस्तु नानासंदेहहरणम्, " वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः " इति **कातीयात्** । स्पष्टत्वाय तमुदाहरति । **यथेति** । द्वितीयोत्तरमाह । **तस्येति** । प्रातिपदिकोदितव्यवहारस्य प्रत्ययेन द्वितीया—बहुवचनेन भेदो दर्श्यत इत्यर्थः । पूर्वमनुवाक्येन प्रतिपादितमर्थं राजेत्येव वाच्ये स्वयमित्येव सिद्ध्याऽधिकनृपपदोक्तिस्वौरस्येन[3] प्रतिपादयति । **नृप इति** । यौगिकोऽयं न रूढ इति भावः । अत एव युक्तस्येति सामान्यत एवादावुक्तम् । **इतिना** करणत्वं तत्र तस्योच्यते । **क्षत्रियेति** । अभिषिक्तस्य तस्यैवेत्यर्थः । **अपिना**ऽस्यैव समुच्चयः । 'व्यवहारान् स्वय'मित्यस्य विधित्वेन 'पश्येदिति' पुनर्विधिवैयर्थ्यं परिहरति । **पश्येदितीति** । **धर्मेति** । विद्वद्ब्राह्मणसाहित्यादिरूपधर्मविशेषेत्यर्थः । तथा च व्यवहारान्नृपः पश्येदिति यत्, तद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह धर्मशास्त्रानुसारेण तादृशः स इति योजना बोध्या । एतेनास्य वैयर्थ्यं परिहृतं । अन्यथा तेनैव सिद्धेरस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तमेव धर्मविशेषमाह ।

---

१ ख—वस्त्वर्थे । २ एतत्खपुस्तके न लभ्यते । ३ ख—स्वारस्येन ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

विद्वद्भिरित्यादिना । स एव धर्म इतिकर्तव्यता । स[1] चाङ्गानुष्ठानप्रकारः । एवं चास्य श्लोकस्यैव प्रपञ्चः सकलोऽध्यायशेष इति भावः । ब्राह्मणैरित्यस्य फलमाह । **नेति** । धर्मविशेषविधार्थत्वेनास्य प्राप्तं[2] व्यवहारदर्शने नृपस्य ब्राह्मणानां च समप्राधान्यं निराचष्टे । **ब्राह्मणैः सहेतीति** । **तेषां** ब्राह्मणानाम् । ननु तावता कथं तत्वमत आह । **सहयुक्ते** इति । 'सहार्थेन योगेऽप्रधाने तृतीये' ति तदर्थः । यथा 'पुत्रेण सहागतः पिते'त्यादौ शाब्दक्रियाद्यनन्वयित्वरूपमप्राधान्यं पुत्रादेस्तथा प्रकृतेऽपीति तदर्थत्वेऽपि न तथेति भावः । एतत्फलमाह । **अतश्चेति** । **न ब्राह्मेति** । आद्ये तथा सत्वेऽपि द्वितीये राज्ञो दोषो य उक्तः स ब्राह्मणानां नेत्यर्थः । उक्तहेतोः । न तु सर्वथा दोषाभावोऽभिमतः । 'सभा वा न प्रवेष्टव्ये'त्यनेन विरोधापत्तेरिति बोध्यम् । तेषां तत्र कथनेनैव तल्लाभे शास्त्रान्तरस्यासम्भवेनैव निरासे तदुक्तिफलमाह । **नार्थेति** । अत एव मिथः समवायेऽस्य प्राबल्यं न तस्येति वक्ष्यति । न्यूनतां परिहरति । **देशादीति** । आदिना देवगृहादिपरिग्रहः । पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं **समयस्त**त्सिद्धदेशादिसम्बन्धि**धर्मस्ये**त्यर्थः । विरुद्धस्य त्याज्यत्वस्योक्तत्वादाह । **धर्मेति** । **वक्ष्यतीति** । संविद्यतिक्रमणे **योगीश्वर** (श्लो० १८६) इति भावः । **क्रोधेति**[3] प्रतीकं । **सिद्धे** इति । तयोस्तत्र निषिद्धत्वात्सामान्येन सर्वत्रेति भावः । **आदरेति** । अत्र विशेषेण तत्त्यागार्थमित्यर्थः ।

मनुरपि

"व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिः सार्धं विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥ (अ० ८ श्लो० १–३)
धर्मा[4]श्रयमधिष्ठाय संवीतांगः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ (अ० ८ श्लो० २३)

इति व्यवहारान् अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विवादविषयोक्तीः । दिदृक्षुः निर्णिनीषुः[5] । पार्थिवः पृथिवीपतिः, क्षत्रियादन्योऽपि । मन्त्रज्ञैः देशकालाद्युचितकार्याकार्यनिरूपणाभिज्ञैः । एतच्च ब्राह्मणैरित्यस्य विशेषणम् । अमन्त्रज्ञा हि ब्राह्मणा देशकालाद्यननुरूपं धर्ममपि सहसा ब्रुवन्तो राज्ञः कश्चिदनर्थमापादयेयुः । मन्त्रिभिः बुद्धिसचिवैः । विनीतः सहजा[6]हार्योभयविनियुक्तः । पाणिमुद्यम्य उत्तरीयादुद्धृत्य वस्त्रोपसंव्यानं कृत्वेति यावत् । पश्येत् निश्चिनुयात् । कार्याणि ऋणादानादीनि । देशदृष्टा हेतवः देशविशेषव्यवस्थितानि निर्णयसाधनानि । यथोदीच्यमध्यमानां, कन्यां याचमानाय भोजनं यदि दीयते तदा[7] तुभ्यं देयेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवतीति । शास्त्रदृष्टाः साक्षिप्रभृतयः ॥ १ ॥

---

१ क ग—सा । २ ख—प्राप्तव्यवहारदर्शने । ३ ग—क्रोधेति प्रति क्रोधेति । प्रतीतयोस्तत्र । ४ धर्मासन । ५ ख—निर्निनीषु । ६ ख—सहजा भार्यो । ७ ख—न ।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon
CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये २ श्लोकः

प्रागुक्तब्राह्मणेभ्यः सभ्याः पृथक् कार्या इत्याह । **किंचेति** । श्रुतेत्यस्य वेदशास्त्रसंपन्ना इति शाब्दोऽर्थस्तत्फलितमाह । **श्रुतेनेति** । अत्र द्वावपि भावप्रत्ययान्तौ क्रियापरौ । अन्यथा धर्मज्ञानस्यानुपयोगात् । धर्मशब्दो लक्षणया शास्त्रपर इत्याह । **धर्मशास्त्रेति** । 'ताच्छील्ये णिनि' रित्याह । **शीला** इति । एतानुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इत्याह । **एवंभूताः** । **सभेति** विधेयार्थमाह । **सभायामिति** । तदर्थमाह । **संसदीति** । सीदन्तीत्युक्तस्य व्याख्या । यथोपेति । धातूनामनेकार्थत्वादितिभावः । बलात्कारनिरासायाह । **दानेति** । एते सभासदोऽपि ब्राह्मणा एवेत्याह । **यद्यपीति** । तस्य त्रितयसाधारणत्वादिति भावः । **सत्विति** । "विनीतवेषो नृपतिः सभां गत्वा समाहितः । आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् " । इति इतः पूर्वश्लोकः । स राजा **स्थिरै**र्भयतोऽचञ्चलैः । **प्राज्ञै**र्बुद्धिमद्भिः । **मौलैः** पितृपितामहादिपरंपरायातैः । **द्विजोत्तमै**र्ब्राह्मणैः । सप्तमीतत्पुरुषः । **धर्मशास्त्रं** मानवादि । तस्य योऽर्थः सिद्धान्तस्तत्र निष्णातैः । **अर्थशास्त्र**मौशनसादि तत्र तथा । ननु बहुत्वस्य त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्तसंख्याव्यापकत्वेन तत्र ते कति कार्या इत्यत आह । **ते चेति** । सभासद इत्यर्थः । *कपिञ्जलाधिकरणन्यायेनेति भावः । **त्रय** इत्यस्य त्रय एवेत्यर्थः । एवेर्न पूर्वापरकोव्योर्निरासः । तत्राद्ये हेतुमाह । **बहुवचनेति** । द्वितीये हेतुमाह । **यस्मिन्निति** । इतोऽपि तत्र ब्राह्मणा एवेत्यपि बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । मतान्तरमाह । **बृहस्पतिस्त्विति** । उत्तमादिभेदेनाह । **सप्तेति** । **वेद**शब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणम् । **लोक**शब्दो देशकालादिपरः । यद्वा स तदन्यसर्वपरः । **धर्म**शब्दः शास्त्रपरः । प्राधान्यात्तस्य पुनरुक्तिः । **यत्र** सभायां । **यज्ञेति** यज्ञसभासदृशीत्यर्थः । यदि तु एतदनुरोधेन **मानवे** त्रयइत्युपलक्षणं मध्यमपक्षपरं वा तदा एकवाक्यतैव न पक्षान्तरम् । अत्र पक्षे तेच त्रय इत्यपि तथेति न भेद इति बोध्यम् । परन्तु तेच त्रय इति बृहस्पतिस्त्विति च वदतो **विज्ञानेश्वरस्य** न सम्मतमिदमिति बोध्यम् ।

ननु व्यवहारान्नृप इत्यत्रोपात्तविद्वद्ब्राह्मणोद्देशेन श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो धर्मोऽनेन विधीयताम् । तथा च विद्वद्ब्राह्मणविशेषणत्वाच्छ्रुताध्ययनसंपन्नादेर्न प्रागुक्तेभ्य एते सभासदो भिन्ना इति किं चेत्यवतरणासङ्गतिरित्याशयेनाऽशङ्कते । **न चेति** । समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तेराह । **तृतीयेति** +वचनक्रमेणेत्थमुक्तम् । अभेदस्य संसर्गत्वाभा-

---

१ ख—शब्दोऽर्थ । २ ख—पुनित । ३ ख—बहुनामनेकार्थत्वादत्र । ४ ख—एतेन । ५ ख—एतदन्य । ६ ख—ग—मधम । ७ ख—विशेषणत्वात् ।

* "कपिञ्जलानालभेत" इति श्रुतौ कपिञ्जलाः कति ग्राह्या इति शङ्कायाम् पूर्वोपस्थितत्वात् त्रित्वसंख्या-विशिष्टा इति तदधिकरणं स्थितम् । तद्वदत्रापि त्रयः सभासदः कार्या इति भावः ।

कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्त्वत्र न युक्तः । तत्र तु त्र्यधिकव्यावृत्तिरेवेष्यते । अत्र तावत्त्रिन्यूनव्यावृत्तिर्दर्शिता ।

+ विभक्तिक्रमे प्रथमायाः पूर्वत्वेऽपि व्यवहारान् नृपः पश्येदिति वचनस्य श्रुताध्ययनसंपन्ना इति वच

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वादाह । **विशेषणेति** । नन्व[1]ध्याहारेण तत्सम्भवोऽत आह । **विद्वद्भिरिति** । ननु विद्वद्भिरित्यस्यैव विवरणपर[2]मिदमिति न पुनरुक्तिप्रसङ्गोऽत आह । **चेति** । तेन[3] यच्छब्दोक्तिवैयर्थ्यापत्तिसमुच्चयः । स हि विधेयत्वप्रतिबंधकस्तथा च तद्बलादत्रैव मिथ उद्देश्यविधेयभावः स्वरसतः प्रतीयते । तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन लोकादिसिद्धश्रुताध्ययनसम्पन्नादिकमुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इति भावः । य[4]च्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वेऽपि **कात्यायन**विरोधरूपदोषान्तरमपि सूचयन्नाह । **तथाचेति** । तथा च तदुद्देशेन तद्विधिर्न घटते इति ते ए[5]व सभासद इति वक्तुं न श[6]क्यते इति भावः । **स इति** प्रागुक्ताग्रिमोऽयम् । प्राड्विवाकेन सहितः **प्राड्विवाको** राजप्रतिनिधिः । प्राड्विवाकाक्षदर्शकावित्य**मरः** (२-८-५) । **अमात्याः** । बुद्धिसचिवास्तत्सहितः । ब्राह्मणाश्च पुरोहितश्च तैः सहितः । **सभ्यैः** सहितः । अनेन सर्वेषामङ्गत्वमुक्तम् । **धर्मत**स्तच्छास्त्रतः । प्रेक्षक इत्यर्थः । तत्र सभ्यब्राह्मणयोर्मध्ये । **अनीति** राज्ञेति शेषः । एवमग्रेऽपि । तथा मूलानुक्तेः । **सभेति** तथा मूलोक्तेः । तथा भेदोक्तेः फलभेदमाह । **तत्रेति** प्राग्वद् । **तं** राजानम् । **तद्भागिन इति** राजसम्बन्धिदोषभागिन इत्यर्थः । एवं च प्रागुक्तदोषशब्दो विशेषपरो बोध्यः । पुनस्त्वर्थे । न्यूनतामज्ञाननिरासाय सर्वथाऽनावश्यकमूलस्थ[7]चशब्देन परिहरति । **रिपाविति** 'वित्तान्तपश्चानां द्वन्द्वान्मतुप्' । तत्र कुलव[8]त्त्वं कुलीनत्वम् । कुलभूतैरित्यस्य परम्परायातैरित्यर्थः ॥ २ ॥

याज्ञवल्कीये ३ श्लोकः

ननु राज्ञः प्रतिदिनं व्यवहारदर्शनवत् कार्यान्तराण्यपि कर्तव्यत्वेन विहितानि तत्र दैवात्समवाये किं कार्यमित्याशङ्कायामाह । **व्यवहा[9]रेति** । अत एव तु[10] । तेन तदत्यागसूचनद्वारा तस्याप्यावश्यकत्वं सूचितम् । **कार्यवशादित्यस्य** व्याख्या **कार्यान्तरेति** । शान्तिकाद्यावश्यकोक्तभिन्नकार्येत्यर्थः । **सह** सहितः । अनेन प्रागुक्तेभ्यः स[11]र्वेभ्यो भिन्नोऽयमिति सूचितम् । सर्वपदस्यास्यादाह । **सामेति** । देशादिसमयधर्मानित्यर्थः । विन्ते विचारयतीति सर्वपाठः । वेत्तीति पाठे वेत्तीत्यस्य तत्पूर्वकं जानातीत्यर्थः । प्रकरणात्तल्लाभे तदुक्तिफलमाह । **न क्षत्रीति** । यतोऽयं सर्वतो भिन्नोऽत एव विशेषमाह । **तं चेति** ब्राह्मणं चेत्यर्थः । **यथाहेति** । **कात्यायन** इति अ[12]र्थः । **मध्येति** । पक्षपातरहितमित्यर्थः । **परत्र** परलोकविषये । **उद्युक्तम्** अनलसम् । मुख्यपक्षोक्तिपरतया मूलस्य न न्यूनतेति सूचयन् स्मृत्यन्तरा[13]नुरोधेनानुकल्पमाह । **एवं भूतेति** । **ब्राह्मण** इति । उक्तगुणविशिष्ट इत्यर्थः । अन्यथा स्वोक्तिवैयर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम् । **यत्नेनेति** । तस्य धर्मशास्त्रादावनधिकारादिति भावः ।

नापेक्षया पूर्वत्वात् तत्रं च तृतीयाया निर्देशात् वचनपर्यालोचनायां तृतीयायाः प्रथमोपस्थितत्वात् पूर्वमुक्तिः । तथा च तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानामिति मूलवाक्ये न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ॥

१ ख—अन्वध्याहारेण । २ ख—परमिति । ३ ख—न यच्छब्दोक्ति । ४ क—पाठः । ५ ख—तत्र च । ६ ख—शक्य । ७ क ग—मूलस्य । ८ ख—कुलवत्वं । ९ ख—व्यवेति । १० ख—तु । ११ ख—सर्वेभ्यो । १२ ख ग—भावः । १३ ख—स्मृत्यनुन्तरानुकल्पमाह ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मतान्तरमाह। **नारदेनेति**। **अयमेवेति**। **योगीश्वरोक्त**ब्राह्मणरूपानुकल्पत्वेनोक्त[1] इत्यर्थः। राज्ञो वहुकार्यव्याकुलत्वेनावकाशाभावादिति भावः। **पुरस्कृत्येति**। अत्र प्रस्तुतत्वाद्राजनियुक्तोक्तपुरुष एव तत्र कर्त्ता वोध्यः। अत एव, "*सत्प्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलो नराधिपः। सह सद्भिरतो राजा व्यवहारान्विशोधयेत्" ॥ इत्यग्रे (नारदस्मृ० अ० ३ श्लो० ६) तेनैवोक्तम्। व्यवहारानन्विति युक्तः पाठः। एतदेव स्पष्टयति। **प्राड्विवाकेति**। **मते** बुद्धौ धर्मशास्त्रानुसारेणेति भावः। **स्थितः** राजा। तस्य सत्वेनैव तल्लाभे पुनस्तदुक्तिफलमाह। **न स्वेति**। नन्वेवं प्राड्विवाकेन कृतस्य श्रवणेऽपि तस्य तद्दर्शनाभावेन कथं स पश्येदित्यत आह। **राजेति**। तथा च स्वप्रतिरूपकप्रागुक्तपुरुषद्वारेण तद्दर्शनस्यौचित्येनायमेव पक्षो ज्यायानिति वोध्यम्।

धर्मशास्त्रानुसारेण कृतस्य तस्य यौगिकीयं संज्ञा नाश्वकर्णादिवद्रूढिरित्याह। **तस्येति** प्राड्विवाकस्येत्यर्थः। **संज्ञेति** अन्वर्थं नामेत्यर्थः। **प्राड्विति**। क्विब्वचीत्यादिना[2] निष्पन्नोऽयं क्विबन्तः। **तयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः**। **विविनक्ति**। **विवेचयति** विचारयति। अत्र पक्षे औणादिकत्वं कल्प्यमेत[3] आह। **विवक्तीति**[4]। विविच्य विचार्य कथयतीत्यर्थः। एतेन विशेषेण कथयतीति[5] व्याख्यानमपास्तम्। हलश्चेतिघञ्। स चार्पत्वात्कर्त्तरि। यद्वा भावघञन्तादर्शआद्यच्[6]। मूलं तु फलितार्थपरतया नेयं। यद्वा करणे वाहुलकाल्युडभावे[7] घञ्। अत एव येनेत्यग्रे उक्तम्। मूलं तु प्राग्वदेव। **कातीयमेवाह**। **उक्तञ्चेति**। एतत्[8]। उक्तं वचनम् ॥ ३ ॥

याज्ञवल्कीये ४ श्लोकः

अन्यदपि राज्ञा कर्तव्यमित्याह[9]। **अपिचेति**। अपिना द्वेषसमुच्चयः। तथा च अज्ञानभ्रान्त्यादिरूपोपाधिभिर्धर्मशास्त्रविरुद्धमाचरतां तेषां न दण्डोऽयमिति भावः। **सभ्या इति**। नियुक्ता इत्यर्थः। तेषामेव तत्त्वस्य प्रागुक्तत्वात्। अत एवानियुक्तानां तदपेक्षया न्यूनदण्डपरिकल्पना। युक्तं चैतत्। नियुक्तानामभियुक्तत्वेन धर्मशास्त्रविरुद्धाचरणादधिकापराधस्तद्भिन्नानां तु तदभावादल्पापराधः। आद्येषु[10] राजाज्ञाभङ्गं[11] स्मृत्युलंघनं च। अन्येषु स्मृत्युलंघनमेवेति यावत्। तदेतदभिप्रेत्याह। **पूर्वोक्ताः सभ्या इति**। रागादौ हेतुं[12] पूरयत्ति। **रजस इति**। यत्किंचिद्रागादेः साधारणत्वादाह। **स्नेहातीत्यादिः**। वाशब्दस्य प्रत्येकं विकल्पबोधकत्वादाह। **लोभाद्वेति**। सत्रासाद्वेति[13]। विवादपदस्य[14] यथाश्रुतार्थत्वे तद्वैगुण्यस्य दमेऽसम्भवात् लक्ष्यार्थमाह[15]। **विवादेति**। ननु अन्यथाऽपि लक्ष्यार्थस्य सम्भवादेवमेव व्या-

---

१ ख—कल्प एव। २ ख—कचिद्वची। ३ ख—कल्प्य। ४ विवक्ति, वेति। ५ ख—कथयती। ६ ख—याधञ्। ७ ख—ल्युटभावे। ८ ख तत्तदुक्तवचनम्। ९ ग—कार्य। १० ख—आद्ये। ११ ख—भंगरस्मृत्युलंघनमेवेति यावत्। १२ ख—हन्तुः। (?) १३ ख ग सादेति। १४ ख—विवद। १५ ख—लक्षणार्थं।

* नारदस्मृतौ "तत्प्रतिष्ठ" इति पाठः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ख्याने किं वीजमत आह । **न पुनरिति** । **तथा हि सतीति** पाठः । हिर्हेतौ । **स्त्रीसङ्ग्रहणादिति** पाठः । स्मृत्यपेतेत्यत एवार्थलाभे रागाद्युक्तिफलमाह । **रागेति** । इदमुपलक्षणं द्वेषस्यापि । **ईष्टे** नियच्छति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । **वर्जमिति** णमुलन्तम् । तथा चोनियुक्तानां तेषामल्पदण्डोऽपि कथमिति भावः । **तस्य गौतमवाक्यस्य** विधित्वाभावात् तस्य वधातिरिक्तदण्डप्रतिपादकवाक्यानामानर्थक्यापत्तेश्चेति भावः । **तथा सति** तद्विरोधान्तरं परिहरति । **यत्त्विति** यदपीत्यर्थः । दोषैः प्राप्तः षड्भिः प्रकारैस्त्याज्य इत्यर्थः । ब्राह्मण इति प्रकरणप्राप्तम् । तत्प्रकारैस्त्यागमेवाह । **अवध्य इत्यादि** । चो वाक्यालङ्कारे । **अदण्ड्य** इत्यनेन धनदण्डाभावः । **अपरिवाद्य** इत्यनेन धिग्वाग्दण्डयोरभावः । **अपरिहार्य** इत्यनेन सर्वस्वहरणाभावः । अन्यत्स्पष्टम् । षड्भिरित्यस्य पूर्वतन **गौतम**माह । **स एष** इति । वहुभ्यो वहुशश्च श्रुतं येन सः । तत्साधनमाह । **लोकेति** । **लोकः** सदाचारः त्रयः सप्त वा लोका वा । **वेदः** त्रयी । शिक्षादीनि **षड्वेदाङ्गानि** । **वाकोवाक्यम्** । उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यम् । **इतिहासो** भारतादिः । **पुराणं** पंचलक्षणं वायवीयादि । तत्र **कुशलो** निपुणस्तदर्थाभिज्ञः । **तदपेक्षः** तन्मननशीलः । **तद्वृत्तिः** । तदुक्तानुष्ठाता ।

अष्टाचत्वेति । ते च **गौतमेनोक्ताः** । गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूडोपनयनम् । अत्र समाहारद्वंद्वः । चत्वारि वेदव्रतानि प्रतिशाखं गृह्येपूक्तानि । स्नानं समावर्तनाख्यं । विवाहाख्यः सहधर्मचारिणीसंयोगः । पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम् देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामिति । एते पञ्च पृथक् संस्कारा न तु समुदायः । एतेषां च वक्ष्यमाणानामनुष्ठानम् । तानेवाह । **अष्टकेत्यादि** । आपस्तंबानामेकाष्टकायां क्रियमाणं । छंदोगाश्वलायनयोस्तिसृषु चतुर्षु च क्रियमाणानि च **अष्टका** यासु श्राद्धं पर्वणि भवः पार्वणः स्थालीपाकः । श्राद्धम् अमावास्यादि । श्रावणी तत्र कर्त्तव्यं श्रवणाकर्मप्रयोगः सर्पवलिश्च । आग्रहायणी तत्र कर्त्तव्यं हेमंतप्रत्यवरोहणम् । चैत्री तत्र कर्तव्यः ऐन्द्राग्न इत्याद्युक्तस्तुन्दिलः शूलगवश्च । आश्वयुजी तत्र कर्तव्यमाश्वयुजीकर्म पृषातकचरुरूपं पशुपतये स्थालीपाकरूपम्, अनाहिताग्नेराग्रयणं चेति द्वयमाश्वयुजीशब्दग्राह्यमिति **हरदत्तः** । इति **सप्त पाकयज्ञसंस्थाः** । पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा[11] । "तं पाकेन मनसा, यो मा पाकेन मनसे" त्यादौ पाकशब्दप्रयोगस्य प्रशंसायां दर्शनादिति **वृत्तिकृन्नारायणहरदत्तादयः** । आख्या चेयं गार्ग्याणां[12] कर्मणामिति **हरदत्तः** । **तथा चापस्तंबः** । लौकिकानां पाकयज्ञशब्दा इति । **संस्था** त्रिधा । पाकयज्ञत्रिधाः समेत्यर्थ इति **हरदत्तः** । पाकेन समाप्तिं गच्छति पाकसंप्रधाना वाऽतः पाकयज्ञसंस्था—एवमग्रेऽपि इत्यन्यः । **तत्त्वापस्तंब**-

---

१ ख—मूल । २ क—विवक्षया । ३ क—वर्जं, ख, वज्र । ४ ख—च नियुक्तानां । ५ ग—त्रयीशिक्षादीनि षड्वेदांगानिपि (?) राज्ञा न शिक्षणीयः किं तु सर्वथा त्याज्य इत्यर्थः । ६ ग—तानेवाह । ७ ख—वाक्यं—उक्तिमद्वाक्यम् । ८ ख—चौटो । ९ ख—ब्राह्मणानाम् । १० ख—मित्यर्थः । ११ ग—श्च । १२ ख—ब्राह्मणां ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

गृह्यप्रश्नव्याख्यायां प्रतिपादितं । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त **हविर्यज्ञसंस्थाः** । एतेऽग्न्याधेयादयः श्रुतिप्रसिद्धाः । दर्शपूर्णमासाविति समुदाय एकः संस्कारः सप्तग्रहणात् । सोमसम्बन्धाभावादेते **हविर्यज्ञाः** । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त **सोमसंस्थाः** । अग्निष्टोमे यत्र राजन्यस्य षोडशिग्रहो गृह्यते सोऽत्यग्निष्टोमः । ब्राह्मणस्य कथमयं संस्कार इति चिन्त्यमिति **हरदत्तः** । [1]गच्छति गच्छतीति द्विरुक्तिरष्टमाध्यायसप्तम्यर्थे बोध्यम् । एतेचाधानादयो गृहस्थस्य नित्या इत्याद्यन्यत्र स्पष्टमिति । एते **चत्वारिंशत्संस्काराः** ।

संस्कारो द्विविधो ब्राह्मो दैवश्च । तत्र गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । [2]अग्रिमो दैवः । अष्टौ चात्मगुणा इति चात्मसंस्कारा इत्यस्यानुषङ्गः । आत्माऽत्र चित्तं तच्छुद्धावेवैते भवन्ति नान्यथेति भेदेनोक्तिः । तथा चोपनयनाद्यधिकारसम्पत्तिरिति भावः । पाकयज्ञादीनां संस्कारत्वं च **शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्**[3] ।

> पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैवच ।
> संस्कारास्त्वग्निहोत्रान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः ॥
> संस्कारैः संस्कृतं पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः ।
> नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकः ।
> ब्राह्मम्पदमवाप्नोति तस्मान्न च्यवते पुनः । इति

ब्रह्मलौकिको ब्रह्मलोकार्हः । **अष्टगुणाश्च** सर्वभूतदया क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गल्यमकार्पण्यमस्पृहेति । **शौचं** बाह्यमाभ्यंतरञ्च । **अनायासः** क्लेशकरकर्मानारम्भः । दूर्वागोरोचनाहिचन्दनं **मङ्गल्यम्** । **अकार्पण्यं** संविभागशीलत्वम् । **अस्पृहा** परद्रव्यानिच्छा । **एवमष्टाचत्वारिंशत्संस्कारास्तैः** संस्कृत इत्यर्थः । **त्रिषु** अध्ययनेज्यादानेषु अदृष्टार्थेषु अभिरतस्तदर्थानुष्ठानपरः । एवमग्रेऽपि । **षट्सु** अध्यापनयाजनप्रतिग्रह[5]रूपदृष्टार्थसंहितेषु चेति पूर्वान्वयि । **सामयिकेति** । पौरुषेयी व्यवस्था **समयः** । स च त्रिविधः, विधिर्नियमः प्रतिषेधश्च । तत्तन्मूला आचाराः समयाचारास्तेषु भवा धर्माः सामयाचारिकास्तेषु कुशल इत्यर्थः । यद्वा शास्त्रविद्वत्कृता मर्यादा वर्णाश्रमिणां पाषण्डाना च समयः । शिष्टानुष्ठित आचार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्कीये ५ श्लोकः

व्यवहारविषयमिति । 'प्रत्यर्थ्यादिप्रतिकूलतया नृपादिषु कथनं व्यवहार' इत्युक्तमतः कथ्यमानं तद्विषयस्तमित्यर्थः । **व्यपेतेन** रहितेन । **राज्ञे इति** । इदं तदधिकृतादेरप्युपलक्षणम् । **स्मृत्येत्यस्यार्थमाह** । **धर्मेति** । तदोऽन्वयायाह । **यदिति** । उपलक्षणत्वादेवाह । **प्राडिति** । **चेदर्थो यदीति** । पद्ये हिर्निश्चये । व्यवहारपदमित्यस्यार्थमाह । **प्रतिज्ञोत्तरेति** ।

---

१ ख—पाठः । २ ख—अग्निष्टोमो । ३ ग—मप्युक्तम् । ४ ग—अइदं पूर्वतनं न सांप्रतमित्यन्यत्र स्पष्टं । ५ ख—प्रतिग्रहि सहितेषु तेषु ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एतत्षडात्मक इत्यर्थः । **तस्य** विषयस्य । अत एव तस्य विषयस्य द्वैविध्यमाह । **स चेति । शङ्केति** । शङ्कारूपोऽभियोगो यस्मिन् विषये तत्त्वरूपोऽभियोगो यस्मिन् विषये इत्यर्थः । ह्यभियोग इति सुजर्थान्तर्भावेण बहुव्रीहिः । **विषयो**ऽन्यपदार्थः[1] । तदेव विशिष्याह । **शङ्केति । असतान्त्विवाति** । असतां चौरादीनां संसर्गाच्चौरत्वादिसम्भावना भवतीत्यर्थः । **होढालोप्त्रमिति** । लुप्यते इति लोप्त्रम् उणादिः । चौर्यधनम् । "चौरिकास्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धनम्" (२-१०-२५) इत्य**मरः** । **लिङ्गमिति** । अव्यभिचरितं चिन्हमित्यर्थः । इदमुपलक्षणमित्याह । **साक्षाद्वा दर्शनमिति । अपहरतीति चेति** । वा पाठेऽपि समुच्चये । विषयस्य भेदान्तरमाह । **पुनश्चेति । द्यूतमाह्वय** इति । द्यूतस्यैवोपाधिभेदेन भेद आव्हयाख्यः । इदमपि न परिगणनमिति सूचयन् पुनर्भेदमाह । **एतान्यपीति । साध्येति** । अवान्तरसाध्यभेदेनेत्यर्थः । **एषाम्** ऋणादानादीनाम् । तस्य पुनर्भेदान्तरमाह । **क्रियेति** । क्रिया साध्यम् । शतशब्दोऽन्तवचनः[2] । चेदित्यतः सूचितमाह । **चेदिति**[3] । अन्यथा तत्प्रेरणोल्लङ्घने दण्डापत्त्या चेदित्यस्यैच्छिकावेदनबोधकस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । **अस्य** राज्ञः । **न च प्रापितमिति । कथञ्चन** । अन्यायेनान्येन प्रापितमर्थं न गृह्णीयादित्यर्थः । यद्वा अन्येन प्रापितं निवेदितं अर्थम् कार्यं कथञ्चन अविचार्य न ग्रसेत नोपेक्षेतेत्यर्थः । **न चाप्रापितमिति** पाठे तु, अन्येन विवदमानेन तत्सम्बन्धिना वा अप्रापितमनिवेदितं कथञ्चिदवगम्य रागादिना न ग्रसेत न ग्राहयेदित्यर्थः । मूले परैरित्यत्र "स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या परश्च परौ च परे चेत्येकशेष इत्याशयेनाह । **परैरितीति** । परेणेत्याद्यर्थकं परैरिति बहुवचनान्तं पदमिति दर्शयतीत्यर्थः । बहुवचनाविवक्षया योजनं तु परेणेत्यादिग्रन्थस्वरसविरुद्धम् । एकस्येत्यस्य सर्वत्रान्वयः ।

एवं सति ग्राप्तविरोधं परिहरति । **यत् पुनरिति** । यत्त्वित्यर्थः । **न्यायेति । धर्मेति** । पाठान्तरम् । **तद्भिन्नेति** । पृथग्व्यवहारविषयमित्यर्थः । यदेकेनैको[4]ऽभियुक्तो मह्यमसौ धारयतीति तदा तस्मिन्व्यवहारेऽनिष्पन्नेऽन्येनान्येन चान्यथा नाभियोक्तव्यः । निष्पन्ने तु क्रमेण तथेत्येवमेकस्य बहुभिर्विवादाभावो नत्वेते मह्यं धारयन्ति शतमित्येवमेकस्य बहुभिर्विवादाभावे[5] इति भावः । इदञ्च मत्तोन्मत्तेति व्याख्यानावसरे सबीजं सकलैतत्[6]पद्यव्याख्यानं स्फुटीभविष्यति । न्यूनतां परिहरति । **आवेदेति** । तृतीयान्तस्यार्थ[7]सिद्धमित्यत्रान्वयः । द्वितीयमाह । **आवेदितं चेति** । तृतीयमाह । **अकल्पेति** । आधिव्याधिसहितादीनामित्यर्थः । **अर्थसिद्धमिति** । अन्यथाऽविनीतस्यावेदनमेव न घटेत उद्धतत्वेन राजसमीपे गन्तुमशक्यत्वात् । आवेदनान्तरं च तस्य युक्तत्वे[8]ऽपि यदि प्रत्यर्थिनो नाव्हानं तर्ह्यावेदनमेव निष्फलमिति[9] न कोऽप्यावेदयेत् । तथा च प्रजापरिपालन[10]स्यैवासिद्धिरिति तेषामर्थसिद्धत्वमित्यर्थः ।

---

१ ख—पदार्थः । २ ग—न्नन्तरवचनः । ३ ख—चेत्येतदपि सूचितमाह । आवेदेति । ४ ख—तदेतस्मिन् । ५ ख—विवाद इति भावः । ६ ख—ससकलैतत् । ७ ख—तृतीयान्तमित्यस्यार्थं । सिद्धं । ८ ग—उक्तत्वेऽपि । ९ ग—निष्फलमिवेति । १० ख—प्रतिपालन ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

इदं प्रमाणयति । [1]**स्मृत्यन्तरेत्विति** । **नारदीये** त्वित्यर्थः । **किं कार्यं का चेति** । अर्थकृतो [2]मन्युकृतश्च प्रश्नभेदः । केन कर्ता कस्मिन्देशे कदा काले कस्मात्कारणात् । तयोर्भेदस्योक्तत्वादाह । **ससभ्यैर्ब्राह्मणैरिति** । मुद्राग्रहणं लेख्यस्याप्युपलक्षणम् ।

एवं प्रत्यर्थिन आह्वाने निषेधमाह । **अकल्पेत्यादि** । अकल्पः व्याध्याद्यै[3]भिभूतः । **विषमस्थ** उत्पन्नसङ्कटः । **क्रियाऽकुलः** । नित्यनैमित्तिकादिक्रियाव्यग्रः । **कार्यातिपातीति** । [4]यस्यागच्छतो गुरुतरकार्यहानिः सः । **व्यसनी** । इष्टवियोगादिदुःखवान् । द्वन्द्वान्ताकुलशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् । नृपकार्यासक्तः उत्सवासक्तः । **मत्तो** मादकद्रव्येण । **उन्मत्तः** उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः । **प्रमत्तः** । सर्वदाऽवधानहीनः[5] । **आर्त्तो** विपदादिना पीडितः । स्त्रीणां तन्निषेधमाह । **नहीनेति** । अना[6]र्थां सर्वजनशोच्यामिति यावत् । **सर्वेति** । ब्राह्मणीम् । तत्र हेतुमाह । **ता इति** । **ताः** । हीनप[7]क्षादयः ज्ञातिस्वामिका इत्यर्थः । एवं स्त्रीणामाह्वाने निषिद्धे प्रतिप्रसवमाह । **तदधीनेति** । तस्या अधीनं तादृशं यत्कुटुम्बं तद्यासामस्तीति इनिः । एकदेशीतिवत्प्रयोगः । **स्वैरिण्यो** व्यभिचाररताः । **गणिका** वेश्याः । **निष्कुला** हीनकुलाः । एतत्प्रसङ्गादकल्पाद्याह्वाने पूर्वनिषिद्धेऽपि प्रतिप्रसवमाह । **कालमिति** । तत्र प्रकारद्वयं **शनैर्यानैरिति** । एतत्प्रसङ्गादाह । **अकोज्ञात्वेति** । क्षुद्रकार्येषु तथा नेत्याह । **गुर्विति** । वेषमाहात्म्यात्तत्रापि विशेषमाह । **विवापेति** । इत्यादीत्यादिपदग्राह्यमेवाह । **आसेधेति** । निरोधेत्यर्थः । **आसेधयेदिति** । **विवादार्थी** वादी आह्वानदर्शनपर्यन्तं तादृशं प्रत्यर्थिनं निरोधयेदित्यर्थः[9] । तच्चातुर्विध्यमाह । **स्थानेति** । कृतः आसेधः । तद्विषयत्वात्तत्कृतत्वम् । एवमग्रेऽपि । अग्रे उभयत्र कृत इति शेषः । **आसेध** इति प्रकृतं[10] । अस्मात्प्रदेशान्न गन्तव्यमिति **स्थानासेधः** । आसन्ध्यं न गन्तव्यमिति **कालासेधः** । देशान्तरं प्रति न गन्तव्यमिति **प्रवासासेधः** । असौ व्यापारो न कर्तव्य इति **कर्मासेधः** । **आसिद्धः** निरुद्धः । **तम्** आसेधम् । **विनेयः** शिक्षणीयः । **अन्यथा कुर्वन्निति** । अनासेधकाले आसेधं कुर्वन्नासेधकर्ता दण्ड्यो भवेदित्यर्थः । यद्वा आसेद्धा आसिद्धं तं लोभादिना मुं[11]चन्नित्याद्यर्थः । 'नासिद्धस्तं विलङ्घयेदि'त्यस्य प्रतिप्रसवमाह । **निर्वेष्टुनदीति** । नदीसन्तारादिनिमित्तचतुष्टयम् । तददतिक्रमणे दोषाभावमन्यत्राप्याह । **यियक्षुर्यष्टुमिच्छुः** । **निर्वेष्टुकाम इति** । आश्रमान्तरं गन्तुं[13]कामः । विवाहादावुद्यत इति यावत् । **निर्वेष्टुकामातत्कालं** शिल्पकालं । **आयुधीयाः** आयुधजीविनो योद्धारः । **विग्रहे** संग्रामे । **राजेति** । ननु येषामकल्पादीनां शनैर्यानैरपि आगमनं दुर्घटं तत्र किं कार्यमत आह । [14]**कल्पादय इति** । ते दयोऽपि तदुल्लंघनेनापराधिनो नेत्य[12]र्थः । सामान्यनिरोधस्यातत्वादाह ।

१ ग—स्मृत्यंतरेस्विति । २ ग—मवकृतश्च । ३ ख—व्याधितः । ४ यस्य गच्छतो । ५ ग—अवधानहितः । ६ ग—अनाथा इत्यर्थः । ७ ख—एताः अहीनपक्षादयः । ग—एताः प्रहीनपक्षादयः पद् ज्ञातिस्वामिका । ८ ख—तदस्यास्तीति । ९ ग—निरोधयेदित्यर्थे । १० क—प्रकृते । ११ ग—मुंचन्स इत्याद्यर्थः । १२ ख—न तत्रेत्यर्थः । १३ ग—इत्यर्थः । १४ ग—अकल्पादय ।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पुत्रादयः । **नियोगकृत्** आज्ञाकारी । एतदन्यः **परार्थवादी** । स व्यवहारेषु विरुद्धं विविधं विशेषेण वा ब्रुवन् दण्ड्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

याज्ञवल्कीये ६ श्लोकः

अर्थशब्दस्याभिधेयपरत्वनिरासद्वारा प्रयोजनपरत्वमाह । **अर्थ्यत इति** । भूतनिष्ठालब्ध-मर्थमाह । **पूर्वमावेदनेति**[1] । **अन्येति** । अन्यथावादीत्यर्थः । **क्रिया** । कार्यं । **नोपस्थाता** । समीपे न तिष्ठन् । **प्रपलायी** । प्रपलायनं प्रपलायः, सोऽस्यास्तीति प्रपलायी । **स्मृत इतीति** । वचनादिति शेषः । इति शब्दो हेत्वर्थो वा । अतो हेतोरित्यर्थः । पूर्वावतारितैतद्वचनोत्तरार्द्ध-मेव शङ्कान्तरनिरासपरमित्याशयेन शङ्कते । **आवेदनेति** । समाशब्दार्थः **संवत्सरेति** । तदर्धशब्दार्थः **पक्षेति** । अहर्ग्रहणमुपलक्षणमित्याह । **तिथीति** । प्रतिपदादिरित्यर्थः । अहः पदार्थो **दिनेति** । न तु रात्रिरित्यर्थः । नाम्नः साकाङ्क्षत्वेन प्रकृतत्वादाह । **अर्थीति** । **वेलेति** । दिनमध्येऽपि प्रातरादिर्मुहूर्तरूपो वा कालविशेष इत्यर्थः ।

क्षमेति । प्रत्यर्थिविषये आसेधाद्यकरणं **क्षमा** सहिष्णुता, तत्र यानि **लिङ्गानि** कारणानि बाल्यजे[2]डत्वादीनीत्यर्थः । तत्र मानमाह । **यथोक्तमिति**[3] । तथोक्तमिति पाठान्तरं । **नार-देनेत्यर्थः** । **अर्थवत्** प्रयोजनवत् । **धर्मसंयुक्तं**। धर्मो गुणः, अल्पाक्षरत्वप्रभूतार्थत्वादिकस्तेन संयुक्तम् । **परिपूर्णम**ध्याहारानपेक्षम् । **अनाकुलम**संदिग्धाक्षरम् । **साध्यवत्** सिषाधयि-षितार्थसहितं । **वाचकपदं** बहुव्रीहिः[4] । गौणलाक्षणिकादिपदरहितम् । **प्रकृतार्थानुबंधि** पूर्वावेदितार्थानुरोधि । **प्रसिद्धं** । लोकप्रसिद्धवस्तुविषयम् । **अविरुद्धं** पुराम्नाद्यविरुद्धं पूर्वा-पराविरुद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धं व्यावहारिक[5]धर्माविरुद्धश्च । **निश्चितं** अर्थान्तरसंशयरहितम् । **साधनक्षमं** । साधनार्हम् । **संक्षिप्तं** अनतिविस्तृतम् । **निखिलार्थं** अनवशेषितवक्तव्यम् । **देशकालाविरोधि** । मध्यदेशीयकुरुक्षेत्रं शरत्कालीनाम्रफलसहस्रं मदीयमपहृतमित्येवमा-दिशून्यम् । वर्षेत्याद्येकपदम्[6] । प्रदेशपदान्त[7]द्वन्द्वान्मतुप् । **अहः** प्रतिपदादिर्वारो दिनं च । **वेला** प्रातरादिर्मुहूर्त्तरूपा च । **देशो** मध्यदेशादिः । **प्रदेशः** क्षेत्रादेः स्थलविशेषः । **स्थाने-त्याद्यपि** एकं पदम् । वयःशब्दान्तद्वन्द्वस्य तृतीयातत्पुरुषः । **स्थानं** वाराणस्यादि । **आवसथो** ग्रामादिः, हट्टादि[8]रूपस्थलविशेषो वा । **साध्याख्या** विवादास्पदीभूतवस्तुनाम । **जाति**र्ब्राह्मणत्वादिः । **आकारो** गवाश्वादिगतो वर्णादिविशेषः, गृहक्षेत्रादेः संस्थानविशेषश्च । **वयः** गवादेर्वयःपरिमाणं बाल्याद्यवस्थाविशेषः । **साध्यप्रमाणसंख्यावत्** प्राग्वत् । साध्यस्य प्रमाणं[9] क्षेत्रादेर्निर्वर्त्तनादिकम् । **संख्या** रूपकादीनाम् । **आत्मप्रत्यर्थिनामवत्**[10] स्पष्टम् । **परेति** । प्राग्वत् । **परः** प्रतिवादी । **आत्मा** वादी[11] । तयोर्ये पूर्वजाः पित्रादयस्ते चानेक-राजा[12]श्चानेके राजानो भुक्तिकालिकास्तेषां नामभिश्चिह्नितम् । **क्षमालिंगात्मपीडावत्** क्षमा-

१ ग—हेतौ हेतुमाह । २ ग—बाऽल्पजडत्वादीनि तदादीनीत्यर्थः । ३ ख-ग—तथोक्तमिति, यथोक्तमिति पाठान्तरं । ४ ख—बहुव्रीहिः । ५ ख—व्यवहारिक । ६ ग—विशेषि । ७ ख—प्रदे-शान्त । ८ क—हट्टादि । ९ ख—साध्यप्रमाणं । १० ग—आत्मविशेषः साध्यप्रमाणसंख्यावत् । ११ ख—आत्म । १२ ख—राजानश्च ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

लिङ्गानि व्याख्यातानि, (पृ० १० पं० १२) **आत्मपीडा** स्वदुःखं, तद्वत्। **कथितेति**।
प्रतिग्रहादिनाऽधिगन्ता **आहर्त्ता**। दाता **दायकः**। कथितावाहर्तृदायकौ यस्मिन्वचने तत्
कथितप्रत्यर्थिसम्बन्धकमिति वा। एतादृशं यद्राज्ञे कथ्यते तदित्याद्यर्थः।

भाषापदार्थमाह। **भाषाप्रतीति**[1]। उत्तरार्द्धतात्पर्यमाह[2]। **आवदनेति**। मात्रपदेन वर्षादिव्यव-
च्छेदः। अत एवाह। **समेति**। एतद्व्यवस्थामाह। **संवत्सरेत्यादिना**। संवत्सररूपविशेषण-
मित्यर्थः। **आधाविति**। तत्र पूर्वत्वादिज्ञानाय तदावश्यकत्वमिति भावः। इदमग्रे स्फुटीभवि-
ष्यत्यसाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणे। अन्यत्रापि तस्य फलमाह। **अर्थव्यवहारेऽपीति**।
उपयुज्यते इत्यत्रान्वयः। द्रव्यस्वामी आह। **वत्सरान्तरे** इति। इति एवमर्थम्। **एवं**
संवत्सरविशेषणवत्। पुनस्त्वर्थे। **तत्रैव** वाराणस्यादावेव। **निविष्टः** निष्पादितः। **संज्ञा-
चेति**। अर्थिप्रत्यर्थिनोरेवेति भावः। अधिवसतीत्य**धिवासः**। वाहुलकात्कर्तरि घञ्।
'अर्शआद्यजन्तं वा' (व्या० सू० ५-२-१२७) अधिः समीपे इत्याह। **समीपेति**। तन्नामा-
न्तरमाह। **कृष्णभूम इति**। "कृष्णोदक्पाण्ड्वित्यच्प्रत्ययो बहुव्रीहेः[3]"। पित्रिति लुप्तषष्ठ्यन्त-
मित्याह। **पितुरिति**। एवमेव तत्र पाठो वा **नामेत्यस्य** सम्बन्धः। पित्रादेः साकाङ्क्षत्वादाह।
अर्थेति। गुणानुकीर्तनानुपयोगात्प्रकृतत्वाच्चाह। **नामेति**। इतिरर्थसमाप्तौ। अनुगतफलित-
माह। **समेति**। निर्धारणे षष्ठी। **एवम्** अर्थवदित्यादिना उक्तप्रकारेण।

उक्तमिति। पक्षाभासलक्षणमित्यर्थः। **निराबाधमिति**। स्वपीडारहितमित्यर्थः। तदाह।
अस्मदिति। निष्फलत्वस्य पृथगुक्तत्वादाह। **अभिधेयेति**। तत्र मानुषप्रमाणासम्भवादाह[4]।
अल्पेति। अयमुभयत्र हेतुः। भुक्तेस्तु सम्भव[5] एव नेति भावः। अत एव दिव्याभावमाह।
अल्पेति। विनिगमनाभावादाह। **पुरेति**। तत्राद्ये स्पष्टत्वात् द्वितीये मानमाह। **राज्ञेति**। यत्प-
दार्थो व्यवहारः। **प्रकृतीनां** जनानां नगरस्थानाम्। उपसंहरति। **अन्ये इति**। **इतीति**।
प्रागवत् व्याख्येयम्। अप्रसिद्धादीनां पक्षाभासत्वमिवानेकपदसङ्कीर्णपूर्वपक्षस्यापि तत्त्वमेव।
अनेकैः पदैः सङ्कीर्णो यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिध्यति आभासरूपा भवतीति तदर्थ-
प्रतीतेस्तन्निराकरोति[6]। **यत्त्वित्यादिना**। तत्र पदशब्दः पद्यते ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या किं
वस्तुपरः, उत ऋणादानादिरूपव्यवहारविषयपरः। तत्र न तावदाद्ये पक्षाभासत्वमित्याह।
तत्रेति। उक्तवचने इत्यर्थः। द्वितीयेऽपि तदभावमाह। **ऋणादानादिति**। निक्षिप्तं मयेति[7]
शेषः। यत इति शेषोऽन्ते बोध्यः। वचनानर्थक्यपरिहाराय तस्याभिमतार्थमाह। **किं त्विति**।
क्रियेति। साध्येत्यर्थः। एतावत् तत्रोच्यते इति शेषः। अत्र मानमाह। **यथाहेति**। **बहुप्र-
तिज्ञं** बहुपूर्वपक्षकम्[8]। अन्यथैतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तस्मादुक्तैव वचनयोर्व्यवस्था। तदेव
द्रढयन्नुपसंहारव्याजेनाह। **तस्मादिति**। **तस्यार्थ इति**। उक्तवचनस्यार्थ इत्यर्थः। यथा-
वेदितमर्थिनेत्यत्रार्थिपदस्वारस्येन लब्धमर्थमाह। **अर्थीति**। अर्थिनः पुत्रोऽप्यर्थी। तत्पि-
ताऽप्यर्थी। आदिशब्दादर्थिनियुक्तादयोऽप्यर्थिन इत्यर्थः। अत एव तेषामन्यथावादित्वं निरस्तं।

---

१ ख—भावाप्रतीतिः। २ ख—उत्तरतात्पर्यमाह। ३ ग—बहुव्रीहेः। ४ ग—सम्भवमादावाह। ५ ग—सर्वमेव नेति। ६ ग—प्रतीतेरिति प्रांचस्तन्निरा। ७ ख—स मयेति ८ ग—बहुसाध्यकम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्राक् " **यो न भ्राते** " त्यनेन वचनेन । ननु तत्पुत्रादेस्तदेकार्थत्वात्तत्वं युक्तं तन्नियुक्तस्य तु तदभावात्कथं तत्त्वमत आह । **नियुक्तस्यापीति** । तत्र मानमाह । **अर्थिनेति** । **तस्येति** वाच्ये **तयोरित्यस्य** तात्पर्यार्थमाह । **नियुक्तेति** ।

मूलानुक्तं विशेषमाह । **एतच्चेति** । अर्थिवेदितमित्यर्थः । **पाण्डुलेखेति** । " **खडी** " ति भाषाप्रसिद्धः । **आवापेति** । न्यूनाधिक्यपरिहाराय प्रक्षेपनिष्कासनाभ्यामित्यर्थः । युक्तं चैतत् । अन्यथा पत्राप्रामाण्यप्रसङ्गापत्तेः । तत्र मानमाह । **पूर्वेति** । स्वभावेनोक्तं न तु छलादिना । **ततस्तदनन्तरम्** । **तथा** । विशोधितं पत्रेऽभिलेखयेदित्यर्थः । शोधने विशेषमाह । **शोधनं**[1]**मिति** । **अवेति**[2] । उत्तरेणावष्टब्धस्य पूर्ववादस्य शोधनं निवृत्तं भवेदित्यर्थः । **शोधयेदिति** । विधिसूचितमर्थमाह । **पूर्वपक्षमिति** । **रागादिति** । प्रागुक्तमिदम् । इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्कीये ७ श्लोकः

प्रत्यर्थिनो वचनस्य उत्तरत्वे बीजमाह । **पूर्वेति** । **उत्तरत्र** अग्रे । तदीययथाकथञ्चिद्वचनस्यानुत्तरत्वाय विशेषमाह । **उत्तरं चेति** । **तद्विदः** । व्यवहारविदः । **सारमित्यस्यार्थो** न्याय्यम् । तदर्था **न्यायादिति** । तृतीयान्तानां[3] त्रयाणां यद्व्याख्येयार्थमित्यत्रान्वयः । **दुःश्लिष्टेति** । **अश्लिष्टेति** पाठान्तरम् । **श्लिष्टं** सम्बन्धयुक्तम् अदुष्टमिति यावत् । न श्लिष्टमश्लिष्टं असम्बद्धं दुष्टमिति यावत् । विभक्तिश्च समासश्च विभक्तिसमासौ । अश्लिष्टौ दुष्टौ च तौ विभक्तिसमासौ च तौ अध्याहारेण सह वर्त्तत इति साध्याहारं, तौ च तच्च तानि । तैरभिधानं तेनेत्यर्थः । **दुःश्लिष्टेति** पाठेऽप्येवम् । दुःश्लिष्टौ दुःखेन सम्बद्धौ यौ तौ ताभ्यामित्यर्थत्वाद्दुष्टत्वे[4] पर्यवसानात् । **अदेशेति** । अन्यदेशेति पाठान्तरम् । उत्तरपदार्थमाह । **तत्सदुत्तरमिति** । **प्रत्ययेति** । कारणोत्तरमित्यर्थः । **मह्यमिति** । धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदानत्वम् । **सत्येति** । सत्यत्वोक्तिरित्यर्थः । **प्रतिपत्तिरिति** । प्रतिपत्तिः सम्प्रतिपत्तिः सत्योत्तरमित्यनर्थान्तरम् । **नाहमिति** । वाद्युक्तिः पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि ।

द्वितीयभेदानाह । **तच्चेति** । **मिथ्यैतत्** नाहं धारयामीत्येकं । **नाभिजानामि** नैव जानामीति द्वितीयम् । **तदेति** । तस्मिन्काले तस्मिन्देशे मम सान्निध्यमेव न स्थितमिति तृतीयम् । **अजात इति** । तत्काले ममोत्पत्तिरेव न स्थितेति चतुर्थम् । एवं प्रकारेण मिथ्योत्तरं चतुर्विधमित्यर्थः । अत्र स्पष्टत्वात्स्मृतिरेवोक्ता । पृथक् सङ्कीर्तनं न कृतमिति बोध्यम् । **नाम** त्वर्थे । विनिगमनाविरहादाह । **प्रतिग्रहेणेति** । **लेखितः** ण्यन्तस्य रूपम् । प्रत्यर्थी यदि तं पत्रारूढीकृतमर्थं **तथा प्रपद्य** तथैवाङ्गीकृत्येत्याद्यर्थः । **आचारेणेति** । व्यवहारेण पराजितोऽपीत्यर्थः । जितः पूर्वमित्येवं स वाच्य इत्यर्थः । **सः** तथोक्तिरूपः ।

स्मृत्यन्तरमाह । **यद्व्यस्तमिति** । **तत्र** । एकादशानां मध्ये । **पञ्चाशतमिति** । अर्धन्यून-

१ ग—**शोधनं चेति** । २ क—अवेति; ख—अथवेति । **अत एवेति** । ३ ख—तृतीयांतं ४ ख—ताभ्यां सेत्यर्थत्वात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

तयाऽल्पत्वम् । अत एव द्वैगुण्येनातिभूरित्वमाह । द्विशतमिति । समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । पक्षैकेति । श्लोके तथाशब्दश्चार्थे । अन्यत् । पक्षैकदेशव्यापि चेत्यर्थः । पक्षैकदेशनिराकरणसमर्थेत्यर्थः । व्यस्तेति । असम्बद्धपदकमित्यर्थः[1] । पक्षैकदेशव्यापिनोऽनुत्तरत्वे सकलपक्षाऽव्यापिनोऽनुत्तरत्वमर्थसिद्धमेवेत्यव्यापीत्यन्यथा व्याचष्टे । देशेति । मध्येति । विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्ये इत्यर्थः । लिखिते इति । अन्तर्भावितण्यर्थमिदम्[2] । गुप्तार्थमाह[3] । अत्रेति । ध्वनिना । किमादिबोध्येन । तथाकुलमिति पाठो न तु निराकुलमित्यभिप्रेत्याह[4] । आकुलमिति । दुःश्लिष्टेति । प्राग्वत् (पृ. १२ पंक्तिः १५) । उभयोदाहरणमाह[5] । यथेति[6] । पित्रिति । पितुर्यो ऋणाभियोगस्तत्रेत्यर्थः । उत्तरमाह । गृहीतेत्यादि । इतीत्यन्तेन । अस्य तात्पर्यार्थमाह । अत्रेति । गृहीतेति । बहुव्रीहिः । तथा च गृहीतशतवचनादित्यत्र दुःश्लिष्टः समासः सुवर्णानामित्यत्र शतं गृहीतमित्यस्याध्याहार इत्युभयोरेकमेवोदाहरणम् । इतीत्यस्य विवक्षितमिति शेषः । उभयोरुदाहरणमाह । गृहीतमिति । अत्रेति[7] शेषः । ईदृशं[8] यदुत्तरं तत् स्वार्थसिद्धये नेति द्वितीयश्लोकार्थः । तथा च तस्य सदुत्तरत्वमेव नेति पूर्वश्लोकवाक्यतेति बोध्यम् ।

अभिमतार्थसूचकतया न न्यूनतेत्याह । उत्तरमिति । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्यत्र तथानिर्देशात्संऽकीर्णोत्तरस्यानुत्तरत्वमित्यर्थः । ननु त्रिभिर्मिलित्वा पक्षस्य निराकरणेन तत्समर्थत्वात्कुतोऽनुत्तरत्वमत आह । अनुत्तरत्वेचेति । तेनैव कात्यायनेनैव । न चेति । नहीत्यर्थः । स्यादिति । संभावनायां लिङ् । वादिनोः । अर्थिप्रत्यर्थिनोः । एकत्र । अन्यतरस्मिन् संभवतीति शेषः । सङ्करस्यानेकविधत्वादादौ[9] द्वयोः सङ्करे आद्योदाहरणमाह । मिथ्येति । वादिनोरित्यस्यार्थमाह । अर्थीति । न वादिद्वयपरत्वमिति सूचयितुं । मिथ्येति[10] । अव्ययमिदं मिथ्योत्तरे इत्यर्थः । पूर्ववादे कर्मण्यण्, वादिनीत्यर्थः । कारणे । कारणोत्तरे । विरुद्धामिति । तथा च कर्तुमशक्यत्वादुभयोर्नार्थसिद्धिरिति भावः । न चार्थेति चोक्त एवेत्यर्थे । न चैकत्रेत्यस्य तत्रैवोदाहरणमाह । कारणेति । तयोर्मिथः संकरेत्वित्यर्थः । एवेनार्थिव्यवच्छेदः । प्राङ्न्यायेति । तयोरुक्ताविल्यर्थः । नेदं प्रत्येकपरम् । कारणांशे "कारणे प्रतिवादिनी" ति सिद्धत्वात् । तस्मात्तत्साङ्कर्यपरमेवेदम् । अत एव समासनिर्देशसङ्गतिरपि । इतिः प्राग्वत् । नन्वत्रैकस्यैव क्रिया न द्वयोरिति न प्राग्विरोधोऽत आह । अत्रचेति[11] । द्वितीयसङ्करेत्वित्यर्थः । स्मरणी[12]दिति शेषः । भावेति । साधयितव्यमेतैः कृत्वेत्यर्थः । आदिना दिव्यपरिग्रहः । उत्तरत्रयेति । मिथ्याकारणप्राङ्न्यायरूपेत्यर्थः । एवं चतुरिति । यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे, सुवर्णं धारयामि, रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्राणि प्रतिग्रहेण लब्धानि, धान्यविषये पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् ।

---

१ ख—पदरूपम् । २ ग—गुप्तार्थमिदम् । ३ क—गुप्तार्थे । ४ ग—कुलमितीत्यभिप्रेत्य ।
५ ख—आद्योदाहरणमाह । ६ ख—तथा कुलमिति पाठे न तु । ७ ग—तत्रेति । ८ ग—इदं वा ।
९ ख—अनेकत्वादादौ । १० ग—अमिथ्येति । ११ ख—वेति । १२ ख—पाठः ।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon
CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नन्वत्र सर्वत्र क्रमेण क्रियाद्वयस्य सुकरत्वात्**कात्यायनो**क्तमसम्भवरूपं तत्कारणकथनमयुक्तमतस्तदाशयमाह । **एतेषां चेति** । असिद्धेरिति च्छेदः । अत एवैतत्फलितमाह । **क्रमेणेति** । क्रमेणत्वित्यर्थः । तत्र नियामकाभावादाह । **क्रमश्चेति** । **चेन** प्राड्विवाकादेः समुच्चयः । एवं प्राप्ते क्वचिन्नियामकमाह । **यत्रेति** । यत्रत्वित्यर्थः । **उभयोरिति** । मिथ्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं त्र्यादेरपि । **यस्य** । उत्तरस्य । **परत्वं** । रूपत्वं । **तत्क्रियोपेति** । तत्साधकक्रियाग्रहणेनेत्यर्थः । **पश्चादिति** । अल्पविषयकोत्तरसाधकक्रियाग्रहणेनेत्यर्थः । सत्योत्तरसङ्करस्य पूर्वमनुपन्यासे बीजं ध्वनयन् तत्र नियामकान्तरमाह । **यत्र चेति** । फलाभावेन पश्चादपि तदभावादत्र पूर्वमिति नोक्तम् । तदाह । **सम्प्रेति** । उक्तनियामकद्वये मानमाह । **यथेति** । उक्तमित्यत्रान्वयः । द्वितीयमाह । **सत्यंवापीति** । **यद्** उत्तरम् । द्वितीये आह । **यत्र चेति** । उत्तरे इत्यर्थः । तत्र तदुत्तरमसङ्कीर्णं ज्ञेयमित्यर्थः । **अतोऽन्यथेति** । यत्प्रभूतार्थविषयकमुत्तरं न भवति अपि तु समार्थविषयकं, यत्र चोत्तरे क्रियाफलमुभयत्र भवति तत् । **अतः** । पूर्वोक्तात् । **अन्यथा** । प्रकारान्तरमित्यर्थः । तत्त्वमेव कथयन् तदर्थमाह । **सङ्कीर्णमिति** । वाक्यपूर्तये आह । **भवतीति शेष इति** । अत्रापि संकीर्णत्वादनुत्तरत्वमेव सर्वथा नाभिमतं किं तु यौगपद्येन तत्त्वम् । अर्थ्यादीच्छाक्रमेण तु तत्त्वमेवेति प्रागुक्तमेवाह । **ऐच्छिकक्रममिति** । तदर्थमाह । **अपेक्षाक्रममिति** । अर्थ्याद्यपेक्षाक्रमकं भवतीत्यर्थः । पुंल्लिंगपाठे तत्पुरुषः । तत्रेति शेषः । **तत्र** । तयोर्मध्ये । द्वितीयोदाहरणमाह । **तथेति** । **तस्मिन्नेवेति** । अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीति पूर्वोक्ते एवाभियोगे इत्यर्थः । तानीति शेषः । **दास्यामीत्यस्य** इत्युत्तरस्येति शेषः । **इति चोत्तरे** । इत्यन्यतमोत्तरेण साङ्कर्ये । तथा चात्र दास्यामीत्यन्तस्य सत्योत्तरस्य यथाक्रमं मिथ्योत्तरेण कारणोत्तरेण प्राङ्न्यायोत्तरेण च सङ्करो बोध्यः । सङ्कीर्णोत्तरे विषयसाम्ये ऐच्छिकः क्रमस्तद्वैषम्येऽप्यधिकविषयोपादानेन प्राग्व्यवहार इत्युक्तम् । तत्र द्वितीयस्यापवादमपि प्रसङ्गात्सूचयन् प्रकृतमाह । **सम्प्रतीति** । एतदर्थमेव तस्मिन्नेवाभियोगे इत्युक्तम् । अन्यथाऽभियोगान्तरमेव वदेत् । **मिथ्याद्युत्तरेति** । मिथ्याद्यन्यतमोत्तरेत्यर्थः ।

एवं तादृशसङ्कीर्णोत्तरस्य यौगपद्येन सर्वथाऽनुत्तरत्वे प्राप्ते क्वचित्प्रतिप्रसवमाह । **यत्रत्विति** । **शृङ्गिग्राहिकयेति** । तन्न्यायेनेत्यर्थः । **कश्चित्** । वादी । **अन्यः** । प्रतिवादी । **उत्तरमिदं** । आदावुत्तरत्वं साधयति । **इदमिति** । **तावत्** । आदौ । तत्वस्यैवोत्तरत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह । **पक्षेति** । साङ्कर्यं प्रतिपादयति । **नापीति** । एवेनान्यव्यवच्छेदः । तथा चासाङ्कर्यम् । **कारणं** कारणमेव । एकदेशस्य ग्रहणस्य साङ्कर्यमुपसंहरति । **तस्मादिति** । **सकारणमिति** । अत्र कारणस्याप्राधान्यं मिथ्योत्तरस्य प्राधान्यं तस्य तदुपपादकत्वस्यापि सम्भवात् । अत एव तत्र सहयोगे तृतीया कृता । प्रागुक्तबाधकस्यात्राभावमाह । **अत्र चेति** ।

प्रतिवादिना तस्यैव उक्तमभिप्रेत्य प्रधानन्यायादरेण शङ्कते । **नन्विति** । परिहरति । **नेति**

---

१ ख—चेति । २ ग—नियमकमाह । ३ ख—न्यासबीजं । ४ ग—युक्त । ५ ख—तानीत्यस्येतिशेषः । दास्यमिति । ६* ग—हीनादीत्यस्येति शेषः । ७ ख—एकदेशादाह पक्षस्येति । ८ ख—कारणस्याप्यप्राधानं ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्र हेतुमाह । **तस्येति** । वचनस्येत्यर्थः । तुल्ययुक्त्याशङ्कते । **कारणे इति** । एवं चानुत्तरत्वमेवैतस्येति भावः । ननु शुद्धकारणोत्तरं प्रागुदाहृतं प्रसिद्धमेवेति तदभावोक्तिरयुक्ताऽत आह । **प्रसिद्धेति** । सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्येवंरूपे प्रागुक्तेऽपीत्यर्थः । **प्रतिज्ञातार्थैकेति** । ग्रहणस्येत्यर्थः । **नैकेति** । साधारणस्येत्यर्थः । उदाहरणेनेदं विशदयति । **यथेति** । **प्रकृतोदेति** । अन्यस्तु मिथ्यैतत् मैत्प्रदर्शितकालादित्यादि पूर्वोक्त इत्यर्थः । **देशस्येति** । तस्यापीत्यर्थः । (क्वचित्तथापाठएव)। **विशेष इति** । मिथ्या सहचरितरूपत्वं तूभयत्र समानमिति भावः । ऐंवं सिद्धेऽर्थे मानमप्याह । **एतच्चेति** । **वापीति** । अनेन त्रिँसांकर्येऽपि कारणमेव ग्राह्यमिति दर्शितम् । प्रतिप्रसवान्तरमाह । **यत्रेति** । यत्रचेत्यर्थः । एवमुत्तरत्वे साधिते तन्निर्वाहोपायमाह । **अत्रापीति** । **मिथ्याक्रियेत्यस्य** शुद्धमिथ्याविषयत्वादाह । **प्रतीति** । ऐंतेन वादिव्यवच्छेदः । अत एवाह । **प्राङ्न्यायेति** । नन्विदं कारणप्राङ्न्यायसङ्करविषयतया पूर्वमुक्तमिति कथमत्र प्रवृत्तिरत आह । **शुद्धेति** । अँन्यथेति शेषः। तथा च संकीर्णत्वात्तत्वप्रसङ्गो, न च तद्युक्तं पक्षव्यापित्वादिति भावः । यद्वा शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावाद्वचने क्रियावोधकेऽपाठात्तत्र कस्यापि क्रियाया अँलाभेन सर्वस्यापि प्राङ्न्यायस्यानुत्तरत्वप्रसङ्गो, न च तद्युक्तं तत्र तस्य गणनात् । तथा च यथा तयोस्तत्र तस्य प्रवृत्तिस्तथा कारणस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् सांकर्ये शुद्धप्राङ्न्यायस्य प्रवृत्तिरिति भावः । शुद्धप्राङ्न्याये तु वक्ष्यति व्याख्याकृत् **प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ त्विति** ।

ननु पक्षनिराकरणसमर्थस्यैवोत्तरत्वे संप्रतिपत्तेरनुत्तरत्वप्रसङ्गस्तदभावादत आह । **संप्रतिपत्तेरपीति** । उत्तरत्वमित्यत्रान्वयः । **नोपेति** । प्रत्यर्थिनेति भावः । एवं यत्र प्रतिवादिन एकक्रियास्थले उक्त्वा तस्यैव क्रियाद्वयप्रसंगो यत्र प्रागुक्तस्तत्र विशेषं प्रतिपादयन्प्रतिप्रसवान्तरमाह । **यदा त्विति** । यदाऽपीत्यर्थः । **तत्र** । तत्रापि । **यथारुचीति** । तस्यैव तयोर्मध्येऽन्यतरक्रियेत्यर्थः । संकीर्णोत्तरस्य युगपदनुत्तरत्वमुक्तमुपसंहरति । **इति न क्वचिदिति** । **निवेशिते** । लेखिते । प्रागुक्तव्युत्पत्तेराह । **साध्यवानिति** । स्पष्टार्थमाह । **प्रतीति** । भावेऽर्थासङ्गतेरिष्टासिद्धेश्चाह । **साध्यत इति** । 'प्रमाणं लिखिता' दि वक्ष्यमाणं । पूर्वत्र न्यूनतां निराचष्टे । **अत्रेति** । *अपिना सद्यः । मिथ्याक्रियेति प्रागुक्तार्थस्य मूलारूढत्वं सूचयन्नर्थिशब्दस्यात्र यौगिकत्वं न योगरूढत्वमिति सूचनद्वारा न्यूनत्वाभावं प्रतिपादयति । **अर्थीति** । वर्त्तमानसत्तोपाधिकान्मतुवाद्युत्पत्तेराह । **अस्तीति** । अपिशब्दः पूर्वसमुच्चये तेन साम्यम् । **अर्थीवेति** । आक्षेपादेव कर्तृलाभे तदुक्तिर्नियमार्थेति भावः । **अतश्चेति** । गम्यते इत्यत्रान्वयः । **तुर्वैलक्षण्ये** । **निर्दिशेत्** । लेखयेत् । ण्यर्थान्तर्भावः प्राग्वत् । अन्यदप्याह । **तथेति** ।

१ ख—असाधारणस्य । २ ख ग—एतत्प्रदर्शित । ३ क—एव । ४ ख—त्रिभिरपि सङ्करे । ग—त्रिसांकर्येऽपि । ५ ख—एवेन । ६ ख—अत्रेति । ग-अन्यथा अत्रेति । ७ ख ग—अभावेन । ८ ख—पाठः । ९ ख—लिखिते । १० ख—प्रागुक्तस्यार्थस्य । ११ क—अपिः । १२ ग—अर्थ्येवेति ।

*- कालविलम्बनमपि इति मिताक्षरास्थेन अपिशब्देन सद्य इत्यर्थो बोध्यः । उत्तराभिधाने कालविलम्बनमङ्गीकृतं न तु शीघ्रमुत्तरदानस्यानङ्गीकार इति भावः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तावतैव । तादृशोत्तरदानेनैव । अत्र सर्वत्र मानमाह । **एतदेवेति** । अर्थीत्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः । **प्राङ्न्यायेति** । अस्याशय उक्तः । वादी तु क्रियां निर्दिशेत् । **सा** । क्रिया ॥ ७ ॥

याज्ञवल्कीये ८ श्लोकः

ततः । साधनलेखनोत्तरम् । **प्रकारान्तरे** इत्यस्य व्याख्या **साधनसिद्धाविति** । **एवं** व्यवहारतद्विषयादिकथनप्रकारेण । **रूपं** । स्वरूपं । व्यवहारपदार्थं स्पष्टार्थमाह । **व्यवहारेति** । **सोऽयं** । व्यवहारोऽयम् । **इत्थम्** । उक्तप्रकारेण । मुख्यपादत्वासम्भवादाह । **चतुरंशेति** । ऋणादानादिपु वक्ष्यमाणेपु विषये । तानेवांशान्विभज्य दर्शयति । **तत्रेति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः । **विप्रतिपत्तिषु** सतीषु । अस्य न सार्वत्रिकमित्याह । **संप्रतीति** । अनिर्देशे हेतुमाह । **भाषार्थेति** । **चो** लक्षण इत्यग्रे प्रयोज्यः । तेन साधनक्रियापादसमुच्चयः । यद्वा चो हेतुसमुच्चये एव । **लक्षणः** । लक्षणोऽपि । क्वचित्तथा पाठ एव । अतएवाह । **द्विपात्त्वमेवेति** । न्यूनतां निराचष्टे । **उत्तरेति** । **अर्थिप्रत्यर्थिनोः** । मध्ये इति शेषः । **प्रत्येति** । पौनःपुन्येन विचारणस्येत्यर्थः । अस्य व्यभिचरितत्वादाह । **व्यवेति** । अर्थ्यादिसम्बन्धिन एव तत्त्वमिति भावः ॥ ८ ॥

इति साधारणव्यवहारमातृका ।

अथ असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥ २ ॥

याज्ञवल्कीये ९ श्लोकः

प्रकृते योगरूढत्वमर्थान्तरनिरासायाह । **अभियुज्यते** इति । दोषविषयीक्रियते इत्यर्थः । येनेति शेषः । करणे घञः सौलभ्यात् । यथाश्रुतं वा । सम्बध्यते इति तदर्थात् । **एन**मित्यत्र कथितानुकथनसत्त्वेनान्वादेशविषयत्वादेनादेशः । अपराधेनेत्यस्य विशेषपरत्वाय शङ्कते । **यद्यपीति** । सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तञ्चेति कारणोत्तरस्थाने न दत्तं स्थितं मया पुनर्दत्तमित्येवं प्रत्यभियोगरूपत्वमित्यर्थः । **विषयत्वमिति** । तथा चाभियोगनिवारकमेव प्रत्यभियोगं कुर्यादेव न तदनिवारकम् । अन्यथा सत्यं मिथ्योत्तरमित्यादिना चातुर्विध्यकथनस्यैवासङ्गत्यापत्तेरेतन्निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च । तदाह । **अत इति** । **अनुपमर्दनेति** । करणे ल्युट् । **निषेध इति** । नैनं प्रत्यभीति निषेध इत्यर्थः । तथैव सम्भवादाह । **इदमिति** ।

भूते कर्मणि निष्ठायां तन्निस्तारे जाते तस्येष्टत्वेनासङ्गतिं परिहरति । **अनिस्तीर्णेति** । भावनिष्ठान्तान्मत्वर्थीयोऽजिति भावः । अन्येनेत्यस्य पूर्वाभियोगे सम्बन्धात् योग्यतया शेषमाह । **अन्योऽर्थीति** । प्रतीत्यस्य सम्बन्धायोग्यत्वात्तमपहायाह । **नाभीति** । नोक्तमित्याद्युक्तिरप्यानन्तर्यादर्थिनं प्रत्येवेत्याह । **किं चेति** । प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थको 'दुस्त्यजा प्रकृतिरि-

---

१ ख—उपलक्षण इत्यग्रे योज्यः । २ ग—कथितानुकथनसत एव तत्वमिति भावः । ३ क—सङ्गत्यापत्ते । ४ ख—याते । ५ ग—असंनेत्यस्य ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्यादौ ' दृष्टः । शङ्कितुमेतत्तात्पर्यार्थमाह । **एतदिति । तथैवेति** । अन्यथाऽन्यथावादित्वेन भंगप्रसङ्गादिति भावः । इदं प्रतिपादितमधस्तात् । **अपिः** तस्यैव समुच्चये । एवमग्रेऽपि । अत एवाह । **नन्विति । तदेवेति** । तथा च वस्त्वन्तरकथननिवृत्तिस्तेन क्रियते । **एकस्मिन्नपि पदे** । ऋणादानादिव्यवहारविषये इत्यर्थः । एवव्यवच्छेद्यमेवाह । **न वस्त्वन्तरमिति** । तदेवोदाहरणकथनेन विशदयति । **यथेति** । यद्यपि ऋणादाने रूपकमेव व्यवहारविषयो भवति, तथापि रूपकशतस्थाने वस्त्रशतोक्त्या वस्त्वन्तरोपादानमिति तन्निषेधस्तेन क्रियते इति भावः । एतेन शतरूपस्य विषयस्यैकत्वादयुक्तमिदमित्यपास्तम् । प्रागुक्तं दार्ढ्याय स्मारयति । **तथा सतीति । पदान्तरगमेति** । विषयान्तरं प्रत्यगमनेऽपीत्यर्थः । अत्र प्रकरणे पदशब्दो विषयवाची । **इत्यनेन** इत्यनेन तु । **यथेति** । अत्र रूपकशतरूपवस्तुन एकत्वेऽपि ऋणादानापहरणरूपयोर्व्यवहारविषययोर्भिन्नत्वेन तद्गमनमनेन नोक्तमित्यनेन निषिध्यते इत्यर्थः । उक्तमेव स्पष्टार्थमुपसंहरति । **तत्रेति** । प्रत्यर्थिन इत्यत्रेत्यर्थः । वैपरीत्याशङ्का तु न । " यथावेदितं, नोक्तं विप्रकृति " मित्येतत्स्वारस्यात् ।

तत्राद्ये मानस्योक्तत्वात् द्वितीये तदाह । **एतदेवेति** । द्वितीयमुक्तमेवेत्यर्थः । **पदसंक्रेति** । पदान्तरं प्रतिगमनाद्वस्त्वन्तरगमनाच्चेत्यर्थः । **वादेति** । पाठान्तरम् । तत्र साधारण्यमस्य बोध्यम् । **आद्ये** तु प्रकृतपरत्वमेवेति तत्त्वम् । 'हीनवादी दण्ड्यः स्यादित्युक्तं' सविशेषं विशदयति । **हीनेति** । दण्ड्य एवेत्यर्थः । अत एवाह । **न प्रेति** । वचनस्थक्रमेणाह । **प्रत्येति । सिद्ध्यसिद्धीति** । हीनवादित्वे प्रकृतार्थासिद्धिरतथात्वे तत्सिद्धिरित्यर्थः । अत्र मानमाह । **अत एवेति** । मूलकृदिति शेषः । अस्यार्थोऽग्रे एव स्फुटः । इदमपि न सार्वत्रिकमित्याह । **एतच्चेति** । हीनवादी दण्ड्य एव, न प्रकृतार्थाद्धीयते इत्येतदित्यर्थः । **अर्थेति** । उक्तविषयव्यवहारे एवेत्यर्थः । **मन्युकृते त्विति** । वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यादिव्यवहारे इत्यर्थः । **अपिना** दण्डसमुच्चयः । तथा चैवंविधे वाक्छले व्यवहारहानिर्दण्डश्चेति भावः । उक्तार्थस्य स्पष्टतयाऽभासादाह । **अस्यार्थ इति** । अर्थपदव्यावर्त्यमाह । **न मन्युकृतेष्विति** । अन्यत्र तस्य स्पष्टत्वादेवाह । **अपीति । नावसीदतीत्यस्य** व्याख्या । **न पराजीयते इति** तद्व्याख्या । **न प्रकृतादिति** । उत्तरार्द्धस्यासम्बद्धत्वं पुनरुक्तत्वं च परिहरति । **अत्रोदेति** । सामान्योक्तौ विशेषोक्तिर्दृष्टान्त इति भावः । तत्वं योजयति । **प्रमेति*** । शास्यपदार्थौ । **दण्ड्योऽपीति** । उदाहरणत्वादेवाह । **यथेति** । शेषपूरणमनयोरिति भावः । अत एव **वाक्छले** इति सप्तम्यन्तच्छेदो न तृतीयान्त इति बोध्यम् । अत एव च वैपरीत्यशङ्का नेति गूढाकूतं । एवं शाब्दमार्थार्थमुक्त्वा द्वितीयमर्थपदध्वनितमाह । **अर्थेति । श्वानेनेति** । तृतीयान्तं न प्राग्वत्सप्तम्यन्तम् । सूचितस्योदाहरणमाह । **यथाऽहमिति** ॥ ९ ॥

---

१ ख ग—स्मरति । २ ग—त्वेऽपि द्वितीयसाधारणं तदाह । ३ ख—विषयोक्ति । ४ ख—पदेति । ५ ख—गूढं कूतं । ६ ग—शाब्दमार्थर्थ ।

* प्रमादाभिधानेनेति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १० श्लोकः

सङ्गतिमाह । **अभीति** । **इत्यस्येति** । इत्यंशस्येत्यर्थः । तथा च प्रत्यर्थिविषये एवायमपीति भावः । **निमित्तेति** । बहुव्रीहिः । ननु साहसादावपि प्रत्यभियोगासम्भवेऽभियुक्तस्य कथं तत्करणविधिरत आह । **प्रत्यभीति** । तथा च तदसम्भवेनैव कुर्यादिति सम्भवाभिप्रायकमेवैतद्वचनमिति भावः । **स्वाभीति** । स्वयमभियुक्त इत्यादिः । तथा चेदं साहसादावेवेति, तदन्यविषयकं तदिति भावः ।

नन्वेवंविधस्थले प्रत्यभियोगः किमुत्तरं सत्सार्थकः, असार्थकः, उत प्रतिज्ञान्तरं सत् । नाद्यः, पूर्वपक्षनिराकरणासमर्थत्वेनानुत्तरत्वात् । नान्त्यः, अभियोग एका प्रतिज्ञा प्रत्यभियोगश्चान्या । ततश्च सङ्कीर्णोत्तरे यथा युगपद्व्यवहारासम्भवादनुत्तरत्वमेवं प्रतिज्ञान्तरेऽपि तदसम्भवस्य तुल्यत्वात् । अप्रतिज्ञात्वेन प्रत्यभियोगविधेरेव वैयर्थ्यात् । एवं च वचनार्थो दुर्वच इत्याशयेन शङ्कते । **नन्वत्रापीति** । द्वितीयपक्षमाश्रित्य समाधत्ते । **नात्रेति** । तत्राद्योदाहरणमाह । **अनेनेति** । **दण्डेति** । प्रत्यभियोक्तुरिति भावः । एवमुक्ततात्पर्ये मानमाह । **यथाहेति** । **आक्षारयेत्** । कायेन वाचा वा क्षीणं कुर्यात् । **नियतं** । निश्चयेन । **नयो** । दण्डः । द्वितीयोदाहरणमाह । **यदा पुनरिति** । यदा त्वित्यर्थः । **पारुष्ये इति** । वाग्दण्डेत्यादिः । अत एव सामान्योक्तिः । इदमेव तत्र कलहपदेनोक्तम् । एवञ्च तदेकवाक्यतया तस्यैकै एव आशयस्तदेतदभिप्रेत्य प्रागुक्तमुपसंहरति । **एवमिति** । उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । **एवं संतीति** पाठान्तरम् । उक्तवचनस्यैवंतात्पर्यकत्वे सतीति तदर्थः ।

अव्यवहितसङ्गत्यभावादाह । **अर्थीति** । शेषं विशेषाभावादाह । **सर्वेष्विति** । कार्यस्य निर्णय इत्यर्थेऽर्थासङ्गतेराह । **निर्णयस्येति** । **तस्मिन् समर्थ इति** । द्विविधदाने समर्थ इत्यर्थः । मालजामिन इति भाषाप्रसिद्धोऽयम् । अनेनाताद्दशस्यातत्त्वमुक्तम् । प्रतिभूशब्दो योगरूढ इत्याह । **प्रतीति** । प्रतिः प्रतिनिध्यर्थक इत्याह । **तद्वदिति** । प्रकृतत्वादाह । **सस्म्येनेति** । शेषोऽयं ग्राह्यपदान्यथानुपपत्तेः । अनुक्तं विशेषद्वयमाह । **तस्योति** । प्रतिभुव इत्यर्थः । उभयत्र मानमाह । **यथाहेति** । **अथेति** । पक्षान्तरे । तत्र समर्थ इत्यर्थमाह । **कार्येति** । **वादिन इति**। द्वयोरेकशेषः । जातावर्षि वा एकवचनम् । तेन वादित्वेन अर्थिप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम् । एवमग्रेऽपि । **रक्षितः** भृत्येन । इदमुपलक्षणं तस्यापि इति केचित् । वादित्वमुभयोरपीति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनमित्यपरे । **तुश्चार्थे** व्युत्क्रमे च । वादिनश्चेत्यर्थः। **चेन** तत्संग्रह इति परे ॥ १० ॥

याज्ञवल्कीये ११ श्लोकः

निर्णयकार्यमुक्तरूपं स्वयमुक्तं समूलयति । **अर्थीति** । **किमिति** । तत्रेत्यादिः । योग्यतयोपस्थितत्वाच्चाह । **प्रकृतमर्थिन इति** । **तत्सममिति** । प्रकृतधनसममपलापनिमित्तकद-

---

१ ख—विषयके । २ प्रत्यभियोगे चान्येति युक्ततरः पाठः । ३ ख ग—तस्योक्त । ४ ख—सन्तीति । ५ 'तथाहेति' मिताक्षरापुस्तके पाठः । ६ ख—वचनमित्यपरमिति परे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ण्डमित्यर्थः । **जात इतीति** । **स इति** शेषः । अभियोगादित्यत्र ' कर्मणि घञ् ' इत्याह । **अभियुक्तेति** वहेदित्यस्यार्थः । **दद्यादिति** योग्यतयो तदनुषङ्गेणाह । **राज्ञे इति** । मिथ्योत्तरविषये उक्तन्यायमन्ययोरप्यतिदिशति । **प्राङ्न्याये** इति । तत्प्रकारमाह । **तत्रार्थ्ये-वेति** । अस्मिन्नर्थेऽयं पूर्वं पराजित इति प्राङ्न्यायोत्तरे, गृहीतं प्रतिदत्तमिति कारणोत्तरे च दत्ते, पूर्वन्यायं प्रतिदानं च प्रतिज्ञावाधेवापलपतीति स एव अपलापवादीत्यर्थः । **भावित इति** । पराजयरूपप्राङ्न्यायस्य प्रतिदानस्य च साधनादङ्गीकारितो वादीत्यर्थः । **दण्डं** दण्डमेव । अन्यस्य देयस्याभावात् । **मिथ्याभियोगीति** । मिथ्यावादीत्यर्थः । **इतिर्हेतौ** । मिथ्यावादित्वे-नेत्यर्थः । **द्विगुणमिति** । प्रकृतधनेत्यादिः । **धनं** । दण्डरूपमवशिष्टं । तुर्योत्तरे तु नैवमतिदेश इत्याह । **संप्रेति दण्डाभावेति** । निन्हवाभावात् । तदीयं तु देयत्वेनाभ्युपगतमेवेति भावः ।

विशेषमाह । **एतच्चेति** । निन्हवे भावितो दद्यादित्येतदित्यर्थः । पदान्तराणि द्विविधानि सधनानि अधनानि च । तत्र सधनेष्वाह । **पदान्तेति** । सधनेष्वित्यर्थः । **तत्र तत्रेति** । एवं च विशिष्यविधानादेतस्य सामान्यस्य तत्र वाधादप्रवृत्तिरिति भावः । अधनेष्वाह । **अध-नेति** । वाग्दण्डपारुष्यादिव्यवहारेषु प्रकृतधनसमदण्डदानस्य तद्द्विगुणदानस्य चासम्भवाच्चे-त्यर्थः । उपसंहरति । **न सर्वेति** । अत इत्यादिः । यद्वा एवव्यवच्छेद्यमाह । **न सर्वेति** । ननूक्तदण्डस्य ऋणादानमात्रविषयत्वमपि न । तत्रापि " राज्ञाऽधमर्णिक " इत्यनेन विशिष्य दण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पाङ्गीकारे तु तद्वत् सर्वविषयताऽपि अस्य स्यादितीदं व्यवस्थापनमयुक्तमत आह । **राज्ञेति** । तत्प्रकरणात्प्र-तिपन्नार्थसाधनविषयमिति । न कोऽपि दोष इत्यर्थः ।

ननु अन्यत्र दण्डस्याभिधानेऽपि द्वैगुण्यस्यानभिहितत्वादुत्तरार्धोक्तस्य विधानं सम्भवतीत्येत-त्प्रवृत्तेरावश्यकतया पूर्वार्धस्यानुवादपरतया एकवाक्यतया योजनसम्भवादृणादानमात्रविषयतया व्यवस्थापनमयुक्तमत आह । **एतदेवेति** । शब्दमर्यादया तथा प्रतीत्यभावादाह । **कथमिति** । अत एव सामान्यशब्देन व्याचष्टे । **अभियोगस्येति** । **तत्सममिति** । व्यवहारतुल्यमित्यर्थः । यत्र यत्र व्यवहारे यो य उक्तः स तत्तुल्यो भवति अन्यस्तु विरुद्धत्त्वाद्विसदृश इति भावस्तदाह । **तत्र तत्र प्रतीति** । धनमित्यग्रिमेणास्यान्वयः । एवं कुतो लब्ध इत्यत आह । **च शब्द इति**। मूलवचनस्य इत्यर्थः। अत्र पक्षे पूर्वार्धे एकस्यैव वाक्यार्थस्य सत्वेन वाक्यार्थद्वयाभावेन समुच्चयाभा-वात्तदर्थकत्वासम्भवेन निपातानामनेकार्थत्वात् तदर्थकत्वमिति भावः । योग्यतया धनशब्दार्थ-माह । **दण्डमिति** । **इत्यनुवाद इति** । शृङ्गग्राहिकया तत्तद्व्यवहारे दण्डस्य विशिष्य विहितत्वेन प्राप्तत्वाद्विध्यसम्भवेन पूर्वार्धेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद इत्यर्थः । वैयर्थ्यं तु अस्य न । तत्रैवोत्तरार्धेन विशेषस्य विधीयमानत्वादिति भावः । तदेव तथैवाह । **अथेति** ।

१ ख—तुश्चार्थे व्युत्क्रमे च वादिनश्चेत्यर्थः । तेन तत्संग्रह । २ ख—तस्मिन् । ३ ख—सधनेत्राह । ४ ख—सम्भवाच्च । ५ ख—पौनरुक्त्यापत्तेः । ६ ख—अवस्थापनम् । ७ ख—व्यवस्थापितमुक्तन्या-यमन्यत्राप्यतिदिशति । ८ क—यद्वेति । ९ ख—एवं । १० क—तद्व्यवहारे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्सममित्यस्यानुषङ्गेणानुवादमाह । **प्रतीति** । प्राग्वदाह । **दण्डमिति** । विधेयमाह । **द्विगुणमिति** । द्विगुणदण्डस्याप्राप्तत्वादिति भावः । पूर्ववदाह । **अत्रापीति** ॥ ११ ॥

याज्ञवल्कीये १२ श्लोकः

प्रागुक्तं प्रतिज्ञासाधनं च तच्चेत्यादिना वक्तुमव्यवहितसङ्गत्यभावाद्व्यवहितसङ्गतिमाह । **ततोऽर्थीति** । स्तेयपारुष्ययोर्गवादेश्च द्वन्द्वं कृत्वा पुनः साहसेन समाहारद्वन्द्वः । अत एवार्थमात्रानाह । **साहसमित्यादि** । **विषेति** । बहुव्रीहिः । प्राग्वदाह । **वाग्दण्डेति** । प्रागनुक्तत्वादाह । **वक्ष्येति** । तदभावेऽन्यत्र वाधाभावादाह । **दोग्ध्रीति** । विनिगमनाविरहादाह । **प्राणेति** । प्रागुक्तनिमित्तान्यनिमित्तकोऽत्र प्राणनाशो ग्राह्यः । अत एव सामान्येनाह । **द्वंद्वैकेति** । विनिगमकाभावादाह । **कुलेति** । उभयत्र निमित्ते आह । **चारित्रेति** । विरुद्धभाषणं नार्थ इत्याह । **उत्तरमिति** । प्राग्वदाह । **अर्थीति** । पूर्वान्वयीदं । **स्मृत** इत्यस्यार्थः । **उक्त इति** । अतोऽन्यथेत्यनेन **नारदीये**नोक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

याज्ञवल्कीये १३।१४।१५ श्लोकाः

अथाग्रिमोपयुक्तमाह । **दुष्टेति** । हीनवादिप्रसङ्गात्पूर्वत्रारम्भेऽवतरणे उक्तस्य तन्मात्रस्येत्यर्थः । 'स परिकीर्तित' इत्यन्तेनेति भावः । विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन व्युत्क्रमेण व्याचष्टे । **मनोवागिति** । 'यद्धि मनसेति' श्रौतक्रमेण मनसः पूर्वनिपातः । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनोक्तिसामर्थ्येन चाह । **स्वभावादेवेति** । दोषस्वभावादेवेत्यर्थः । तेनाजन्मस्वभावनिरासस्तद्व्यावर्त्यमाह । **न भयादीति** । आदिना क्रोधादिपरिग्रहः । "भावे क्तिन्" इत्याह । **विकारमिति** । लिङ्गर्थो न विवक्षित इत्याह । **याति गच्छतीति** । गच्छति यातीत्यर्थः । अत एव स इत्युक्तम् । तस्यार्थमाह । **असाविति** । **वा** चार्थे । तथा च श्लोकेऽथवेत्यन्वयेनाथचेत्यर्थो बोध्यः । एकदेशसंग्रहाय तत्तात्पर्यार्थमाह । **न क्वचिदिति** ।

ननु मनोवाक्कायकर्मभिरित्युपदेशाद्देशान्तरमित्यादिना व्युत्क्रमेण कर्मादिविकारप्रदर्शनमयुक्तं । न च सान्निध्याद्व्युत्क्रमेणैवान्वयोऽभिमतः । एतदर्थमेव तथोक्तमिति वाच्यम् । **तथौष्ठावि**त्यनेन कायविकारेण व्यवहितत्वात्तस्यैवान्ते उक्तेः । अत एव व्याख्यात्रा यथावस्थितमेव व्याख्यातमिति चेन्न । तदुद्देशक्रमेणोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वावाच्यत्वेनान्त्यस्यात्यन्तस्थूलत्वेन स्थूलतमप्रक्रमेण विकारदर्शने तात्पर्यात् । एवं सति तथौष्ठावित्यस्यापि वैवर्ण्यमेति चेत्यत्रैव वक्तव्यत्वेनान्ते भेदेन तदुक्तिस्तु तद्विकारस्य सार्वत्रिकत्वेन प्राधान्यसूचनार्थेति बोध्यम् ।

पर्यन्तौ प्रान्तौ । योग्यतया आह । **जिव्हेति** । **इतीति** । उभयमित्यर्थः । अत एव समुच्चायकश्चो मूले । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । तृतीयश्चः परीति (श्लो० १४) वाक्ये योज्यः । अविनिगमकत्वादाह । **कृष्णेति** । **एतीत्यस्य** व्याख्या गच्छतीति । वाक्यस्य वास्तवशोषणासम्भवादाह । **सगद्गदेति** । अत एव स्खलदित्यन्यथा व्याचष्टे । **व्यत्यस्तमिति** । **पूर्वपरेति** ।

---

१ ख—प्रतिज्ञानं च । २ क—अर्थमात्रमाह । ३ ख—स्मृतं इत्यर्थः । ४ ख—अर्थोपयुक्तमाह । ५ ग—रित्युद्देशाद्देशांतरं । ६ ख—चेत् यदत्रैव ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इदमुपलक्षणं देशादिविरुद्धस्यापि । असकृदुक्तौ तथात्वनिरासायाह । **बहिरिति** । **भाषते** भाषते च । **वाक्चक्षुरिति** समाहारद्वंद्वः । तदर्थमाह । **परोक्षामिति** । पूजाप्रकारभेदमाह । **प्रतिवचनेत्यादि** । अस्य स्वतो विकृतित्वाभावादाह । **विकृतेर्लिंगमिति** । तथा चारोपितं तत्वमिति न प्रागुक्तासङ्गतिः । उक्तहेतोरेवान्ते व्याचष्टे । **तथेति** । वैवर्ण्यादिवदित्यर्थः । अस्य वचनस्य तात्पर्यार्थं प्रतिपादयन् विशेषमाह । **एतच्चेति** । **स्वाभाविकेति** । जन्मस्वभावकृतेत्यर्थः । **विवेकस्य** । भेदस्य । **निमित्तमिति** । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । अत्र हेतुं सूचयन् सदृष्टान्तमिदं विशदयति । **नहीति** । **लिङ्गात्** । यत्किंचिद्विकारात् । **न परेति** । तथा च तत्तत्संभावनामात्रप्रतिपादने तात्पर्यमस्य वचनस्य न प्रागुक्तवक्ष्यमाणदण्डादिप्रतिपादने । तद्रीत्या ईदृशस्थलेऽपि तथाप्रसङ्गोऽन्यथा स्यादिति तन्निवारणतात्पर्यकमिदं वचनम् । एवं च दु[2]ष्टः संभावितदोष एवेत्येवं व्याख्येयमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

याज्ञवल्कीये १६ श्लोकः

अत[1] एवाग्रे पुनः प्रागवदेव सविशेषमुक्तमित्याह । **किं चेति** । साधकस्य सन्देहाभावाद्यथाश्रुतार्थानुपपत्तेः प्रपन्नस्थले दोषाभावस्य "प्रपन्नं साधयन्नर्थं" मित्यनेन वक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह । **अधम[3]र्णेति** । **स्वतन्त्र** इत्यस्य व्याख्या । **साधनेति** । लेख्यादीत्यर्थः । अतएव तत्र उपायमाह । **आसेधादीति** । आद्यपादोक्तं प्रासङ्गिकं नतु प्रकृतसंगतमिति सूचयितुं भवतीति शेषेण भेदेन व्याख्यायाग्रिमं द्वयं प्रकृतसङ्गतं सह व्याचष्टे । **यश्चेत्यादि** । अप्रतिपन्नादौ दोषाभावादाह । **संप्रतीति** । अर्थमिति शेषः । उभयत्र लिङ्गार्थविवक्षया आह । **पलायते इति** । एवमग्रेऽपि । अभियोगं विना आह्वानासंभवादाह । **अभियुक्त इति** । अन्यत्र दोषाभावादाह । **सदसीति** । तुर्यपादस्य सर्वत्र सम्बन्ध इत्याह । **सो[4]ऽपीति** । द्विविधोऽपीत्यर्थः । अपिना आद्यः । अत एवाह । **स्मृत इति** । उभयत्रेति भावः । **सम्बध्यते इति** । एते त्रयो न केवलं दुष्टा, अपि तु प्रकृतार्थादपि हीना, दण्ड्याश्चेति समुदायार्थः ।

इदमेव आद्यानुरोधेनाग्रेऽपि उभयोक्तिस्वारस्येन विशदयति । **अभीति** । य[5]दि हीनत्वमुक्तदुष्टरूपं भवेत्तर्हि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे हीनपदोक्तिरनर्थिकाऽतस्तद्धदर्थाद्धीनत्वपरिज्ञानेत्यर्थः । **मात्रेत्यनेन** दण्डव्यवच्छेदः । एवेन दुष्टत्वव्यवच्छेदः । तथाच संभवत्यैकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् तदुत्तरमस्य कथनेन दुष्टस्यापि अनुपङ्गात्तस्यापि समुच्चयो बोध्यः ॥ १६ ॥

याज्ञवल्कीये १७ श्लोकः

उत्तरसङ्गतिं व्यवहितेन कथयन् तदवतरणमाह । **अथेति** । द्वितीयः प्रत्यर्थीति [6]भ्रमनिरासायाह । **भाषेति** । तयोर्युगपत्संभवमुपपादयति । **तथेत्यादि प्राप्ताविल्यन्तेन** । **देशान्तर-**

---

१ ग—दुष्ट इति । २ ग—कचिन्न दुष्टमात्रमपि तु हीनत्वाद्यपीत्याह । ३ ग—अधनेति । ४ ख—सोऽपीत्यादि सम्बध्यते इत्यन्तेन आद्येस्मृत इत्यस्यानुक्तिस्तु निष्फलत्वसूचनाय तं विनापि निर्वाहात् । ५ ग—यदिहीन इति मात्रमुच्यते तर्हि पूर्ववद्धीनत्वं संभावनामात्रं स्यात्सामाभूदित्यर्थः । मात्रपदेन वास्तवहीनत्वव्यवच्छेदः । ६ ग—भ्रमनि (मि ?) सेन ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मिति । **कार्यवशात्सकुटुंब** इत्यादिः । **युगपदिति** । दैववशात् । **धर्मेति** । धर्मस्थानमित्यर्थः । **तत्र** । तयोर्मध्ये । **क्रिया** । साधनम् ।

"षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसि"रित्याह । **उभयोरिति** । **सत्तु** इत्यस्य व्याख्या **संभवेत्विति** । सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासाय प्रतीकपूर्वकं पूर्ववादिन इत्यस्यार्थान्तरं निराकुर्वन् व्याचष्टे । **साक्षिण** इति । **न पुनरिति** । तावताऽपि निर्णयासंभवादिति भावः । योग्यं शेषमाह । **प्रष्टव्या** इति । उत्तरार्धार्थमाह । **यदात्विति** । **अन्यः** । उक्तपूर्ववादिभिन्नः । **अनेन** । ब्राह्मणेन । **असाध्येति** । अनेनोत्तरेणाङ्गीकृत्य निराकृतत्वादिति भावः । अनुषङ्गादिनाऽऽह । **साक्षीति** । जीर्णोक्तिव्याख्यानान्तरं खण्डयितुमुत्कर्षयति । **इदमेवेति** । यत्र द्वावपि भाषावादिनौ तद्विषयतया स्वयं कृतमित्यर्थः । यत्तु उत्तरवशादेवार्थिप्रत्यर्थिभेदेनावेदनक्रमेण पूर्ववादिन उत्तरवादिनश्च साक्षिणः प्रष्टव्या इत्यस्यार्थ इति कश्चित् तत् खण्डयति । **मिथ्योत्तरे** इति । मिथ्याक्रिया पूर्ववादे इति प्रागुक्तत्वात् । **कारणोक्तौ त्विति** । तत्रार्थादेव पूर्वपक्षनिरासः संपन्न इत्याह । **पूर्वेति** । **प्रतिज्ञातार्थेति** । अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं, स यस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान् । एवं च मिथ्योत्तरे पूर्ववादी साध्यवान्, कारणप्राङ्न्याययोस्तु उत्तरवाद्येव साध्यवानिति । यस्य साध्यवत्ता तस्यैव साधनोपन्यास इत्यभिप्रायकार्थस्य प्राक् तत्रैवोक्तत्वादिति भावः । अत्र विरोधमपि सूचयन् ऋष्यन्तरसंवादोऽपि पूर्वव्याख्याने इत्याह । **पूर्वेति** । एवेन द्वितीयव्यवच्छेदः । **स्पष्टीकृतं** । स्पष्टीकृतं च । **मिथ्या** । मिथ्योत्तरे । **प्राङ्न्यायेति** । पूर्वन्यायकरणनिश्चयेत्वित्यर्थः । **जयपत्रं** । तत्प्रदर्शनम् । तथा च प्रतिवादिन्येव क्रियेति भावः । शुद्धप्राङ्न्यायविषयमिदमिति स्पष्टमेव । **अर्थे** । एकार्थविषये । **पूर्वपक्ष इति** । पूर्वत्रकाले प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेतीत्यर्थः । उक्तपूर्वपक्षो निरस्तो येन भवेदिति तदप्यर्थः । अत एव न न्यूनता प्रकृतैकवाक्यता च । अत्रार्थे विवदतोरित्यनेन स्पष्टमेवेदमुक्तम् । साधकान्तरमप्युक्तार्थे ध्वनयन्नत एवाह । **एतस्य चेति** । **पूर्वेति** । प्रागुक्तार्थिप्रत्यर्थिविषयकेत्यर्थः । सर्वेत्यपपाठ इति केचित् । **सर्वेति** पाठे प्रागुक्तसर्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

याज्ञवल्कीये १८ श्लोकः

व्यवहारेऽपरमपि विशेषं मूलकृदाह । **अपि चेति** । चेदर्थमाह । **यदीति** । विवादो न प्रसिद्ध इत्याह । **व्यवेति** । पारिभाषिकपणग्रहणे न्यूनतापत्तेराह । **पणनमिति** । व्यवहरणमित्यर्थः । स्वोक्तिसत्यतासूचनाय यथासम्भवद्रव्यदानाङ्गीकरणमिति यावत् । **तत्रेत्यस्य** व्याख्या **तस्मिन्स्तेति** । वक्ष्यमाणस्य विशेषविषयत्वादाह । **पूर्वोक्तमिति** । प्रकृतार्थसममिति । निह्नवे भावित इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । सपणमित्यपपाठसूचनाय स्वपणमित्यस्यार्थः **स्वकृतं पणमिति** । अत एव योग्यतया शेषमाह । **राज्ञे** इति । प्राड्विवाकादिरिति शेषः । न्यूनाधिकत्वनिरासा-

---

१ ख—सम्भवेपि । ग—संभेति । २ क—पाठः । ३ क—एतेन । ४ ख—व्यवहारणम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याह । **विवादेति** । [1]राजेत्युपलक्षणमन्यस्यापि । इदमुभयकृतसमपणविपयकमेवेति भ्रमो न कार्यः । तत्रैव गमकाभावात् । किन्त्वन्यतरकृतो विषमश्चोभयकृतस्तद्विपयकमपीति । अनेन स्वपदघटितेन सूचितमेव विशेषमाह । **यत्र पुनरित्यादि दाप्य इत्यन्तेन** । **पुनस्त्वर्थे** । **तत्रापीति** । निमित्तसत्वादप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति भावः । **दंडं** । दंडमेव । अत एवाह । **न पणमिति** । तत्र स्वपणस्यैवाभावादिति भावस्तदाह । **सपणं[2] चेतीति** । **परेति** । अन्यतरस्येति भावः । **ऐवे**नान्यकृतव्यवच्छेदः दण्डस्तु वर्ततएवेति भावः । चेत्स्यादिति सूचितं विशेषान्तरमाह । **सपण इति** ॥ १८ ॥

याज्ञवल्कीये १९ श्लोकः

व्यवहारे विशेषान्तरमाह मूलकृत् । **किं चेति** । न प्रसिद्धमत्र तदित्याह । **प्रमादेति** । **भूतार्थो वस्त्विति** । **नयेदिति** । कार्यः । अन्तमिति शेषः । क्वचित्तथा पाठ एव । तस्यावश्यकत्वमुत्तरार्धेन हेतुपरेण सशेषपूरणेन प्रतिपादयति । **यस्मादिति** । **अनभिहितमिति** । अर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरेणेति शेषः । 'हीयमानपापयोगाच्चे'ति [3]करणतृतीयान्तात्तसिरित्याह । **व्यवहारेणेति** । [4]अस्यार्थं पूरयति । **साक्ष्यादिभिरिति** । तथा च साक्ष्यादिभिः क्रियमाणेन व्यवहारेण तद्धीयते इत्यर्थः । ऐतेन भूतमपि वस्तुतत्वमपि साक्ष्यादिभिरनुपन्यस्तं सद्व्यवहारतो हीयते इत्यन्वय इति व्याख्यानमपास्तम् । भ्रममूलकत्वात् । साकाङ्क्षत्वादाह । **तस्मादिति** । अस्य तात्पर्यार्थमाह । **यथेति** । तत्फलमाह । **तथेति** । **निर्णय इति** । यथार्थनिर्णय इत्यर्थः ।

अनेन सूचितं पक्षान्तरमाह । **अथेति** । पूर्वोक्तस्य मुख्यत्वादाह । **इत्यनुकल्प** इति । स्पष्टमस्येतो[5]ऽप्रतीतेरत्र मानं **नारदमाह** । **यथोक्तमिति** । **भूतेति** । [6]भूतच्छले अनुसरति तच्छीलस्तत्वात् द्विप्रकार इत्यर्थः । "**संयुक्तं प्रेति**" । "**युक्तं यत्प्रेति**[7]" पाठान्तरं अत्रानुक्तं प्रागुक्त्यनुरोधेनाह । **तत्रेति** । नन्वस्यापि मुख्यत्वं कुतो नात आह । **साक्षीति** । **व्यभिचारेति** । अयथार्थवादित्वस्यापीत्यर्थः ॥ १९ ॥

याज्ञवल्कीये २० श्लोकः

तावन्मात्रस्यो[8]दाहरणत्वात् पादत्रयस्यैकं सशेषमर्थमाह । **नैकमिति** । नशब्देन समासः । अत एवाह **अनेकमिति** । "**लिखित**" मित्यस्य व्याख्या **अभियुक्तमिति** । प्रतिज्ञाकालेऽर्थिनाऽभियोगत्वेनाभिहितमित्यर्थः । "**निन्हुते**" इत्यत्र कर्मत्वेनान्वयोऽस्य । अग्रे सर्वपदोक्तेः सामान्येनोक्तेश्च स्वारस्यादाह । **सर्वमेवेति** । एकदेशेति सुप्सुपेति सप्तमीसमास इत्याह । **एकदेशे इति** । पूर्वोक्तार्थैकदेशहिरण्यविषये इत्यर्थः । सुवर्णस्याङ्गीकृतत्वादाह । **रजताद्यर्थमिति** । अनतिप्रसंगायाह । **पूर्वेति** । तुर्यपादार्थं सप्रतीकमाह । **न ग्राह्य इति** । निष्ठालब्धं पूर्वमित्यस्यार्थो **भाषेति** । तच्छ्रवणस्य दुष्परिहरत्वादाह । **न दापयितव्य इति** । एवमंशद्वयेन प्रतिज्ञाकालेऽभिहित एवार्थो व्यवहारतः प्राप्य इत्यन्वयोऽनभिहितो[9] न प्राप्य इति

---

१ क—ख—राज्ञे । २ ख—सपण । ३ ग—करण चेति । ४ ख—अत्र साधनं पूरयति । ग—अस्यार्थः । ५ ख—स्यातो । ६ ख—भूतच्छलैः । ७ ख—यस्येति । क—यदिति । ८ ग—स्यैवोदाहरण । ९ ख—नाभिहितो ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्यतिरेकश्च दर्शितो, यतोऽतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते इत्येतत् दृढीकृतमिति तदुदाहरणत्वमस्येत्यर्थः ।

विशेषमाह । **एतच्चेति** । किं तु युक्तिसिद्धमपीति भावः । पर्यवसितमाह । **एवमिति** । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **तर्कापरेति** । प्रत्ययो ज्ञानम् । तर्कज्ञानस्य नामान्तरं संभावनेति । एवं च तर्कापरनामिका या संभावना, सैव यः प्रत्ययो ज्ञानं, तत्सहकृतान्निह्नुते इति **योगिश्वर**वचनादित्यर्थः । एतदुक्तिफलमाह । **एवं चेति** । अस्य तदनुगृहीतत्वे चेत्यर्थः । **तर्कैति** । तयोरन्वित्यर्थः ।

अत्र मानमाह । **तथा चेति** । उपसंहरतीत्यत्रान्वयः । **न्यायाधीति** । न्यायज्ञाने तर्क उपायस्तेन तर्केण न्यायमभ्युह्य निश्चित्य । ऊहते रूपम् । यस्मिन्विषये न्यायो योजनीयस्तत्स्थानं गमयेदित्यर्थः । यद्वा यथास्थानं न्यूनातिरेकरहितं यथा तथा गमयेदित्यर्थः । एवं सति तर्केणैव सिद्धे मूलवचनवैयर्थ्यं परिहर्तुं शङ्कते । **न चैकेति** । यथा भाषासमयेऽनिवेद्य पश्चाद्दमिधीयमानोऽर्थो नादर्तव्यस्तथा एकदेशविभावितः सन्नपि प्रत्यर्थी नादर्तव्य इति तावतोऽपि न दाप्य इत्येव पादत्रयार्थोऽस्तु किमिति सर्वं दाप्य इत्यर्थ इति भावः । **एकदेशेति** । यत्र वचनं नास्ति तत्र तद्दृष्टान्तमूलस्तथैव तर्कः स्यादत्र तु वचनसत्वात्तथा तर्कासंभवेनैवमेव तर्कसंभवेन तदर्थतया वचनं सफलम् इति भावः ।

एवं निश्चितेऽर्थे प्रसक्तविरोधं परिहरति । **यत्त्विति** । **योगेऽपीति** । तेषां मध्ये इति शेषः । साक्षिभिरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः संभवात् । उपलक्षणं चैतदन्यस्यापि । **एवेना**धिकांशव्यवच्छेदः । **असौ** । धनी । **पित्रेति** । तत्कृतेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । **तत्र हीति** । **न भवतीति** । ऋणस्यान्यकृतत्वेनाज्ञानस्यापि तत्र संभवेनापलापाभावादिति भावः । **इतिः** हेतौ । **क्वचित्** क्वापि । अज्ञानसम्भवात् । तदेवाह । **निन्हवेति** । अत एव संशयाभावादाह । **अपेक्षितेति** । वचनं तु इदं कर्तृसामान्यविषयमुक्तकात्यायनवचनं तु विशेषशास्त्रस्य निह्नुते इत्यस्य विषयम् । निह्नवोत्तरं ज्ञात्वाऽपलापो **निन्हव**स्तद्रूपमुत्तरं परिहृत्य परित्यज्याज्ञानोत्तरे ज्ञानाभावेनोत्तरे प्रवर्तते इत्यर्थः । तथा च सामान्यविशेषशास्त्रयोरनयोरुत्सर्गापवादव्यवस्थेति भावः ।

विरोधांतरं परिहरति । **नन्विति** । **ऋणादिषु** । ऋणादानादिषु । **स्थिरेति** । लिंगदर्शनमात्रेणादृढहेतुनाऽपि स्त्रीसंग्रहणादिरूपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशानामस्थिरत्वम्, ऋणादानादिरूपस्य साध्यस्य तु दृढसाधनेनैव सिद्धेस्तेषां स्थिरत्वं, तदपि नाकाशवदिति स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः । **निश्चितमिति** । क्रियाविशेषणम् । योगे सतीति शेषः । **साक्षीति** । तेषां मध्ये इत्यादिः । **एकेति** । ऊने इत्यर्थः । प्रोक्ते इत्यस्यार्थो **भाविते इति** । **अधिके इति** । उक्तसर्वापेक्षेत्यादिः । सामान्योक्त्यां साध्यमित्यस्य साध्यत्वावच्छिन्नमित्यर्थस्तत्फलितमाह । **सर्वमे-**

---

१ ख—सद्भावनाज्ञानमिति । २ ख—नामको यः सद्भावप्रत्ययः । ३ ग—वेदित्वः । ४ क—दर्धीयमानो । ५ ग—तावदपि । ६ ख—तथाचेदृशस्थिरप्रायत्वं । नाकाशवदिति भावः । ७ क—सामान्योक्तं ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वेति। तथा सति । सर्वसाध्यासिद्धत्वे सति । सिद्धिः । मूलतात्पर्यविषयीभूता । अभाविते-कदेशेति । एकदेशान्तरेत्यर्थः । लिखितेति । सुवर्णादित्रयं गृहीतमित्यभियोगे कृते न मया गृहीतं मिथ्यैतदिति निन्हवे कृते सर्ववस्तुग्रहणसाधनतया कथितैः साक्षिभिः सुवर्णाद्यन्यतमग्रहणे सुवर्णादि धान्यं च गृहीतमित्यधिकवस्तुग्रहणे वा निर्दिष्टे सर्वमपि साध्यं न सिध्यतीत्येतत्परं कात्यायनवचनम् । निन्हुते इति वचनन्तु उक्तरीत्याऽभियोगे निन्हवे च कृते सुवर्णग्रहणसाक्षिणः संतीत्युक्ते तैस्तावन्मात्रेऽपि साक्षिभिः साधिते प्रत्यर्थी सर्वं दाप्यः । पूर्वोक्तमित्येतत्परमिति न विरोधो मिथ इति भावः । तस्य कात्यायनवचनस्य । नन्वेवं तादृशे किं व्यवहारो नैवात आह । तत्रापीति । तदुक्तस्थलेऽपीत्यर्थः । नियमादिति । 'आरब्धस्यान्तगमन' मिति न्यायेन प्राप्तस्य तस्य विधानेन नियामकत्वं तस्येति भावः । स्थिरप्रायेष्वित्यस्य प्रत्युदाहरणमाह । साहसादौत्विति । उद्दिष्टैः । कथितैः । उपदिष्टैरिति पाठान्तरं । एवं साधिते ऋष्यन्तरसंवादमप्याह । कात्यायनेति । तदेव वचनमाह । साध्यार्थांशेऽपीति । स्त्रीसंग्रहादिके विवादपदत्रये भाषावादिना यदर्थरूपं साध्यत्वेन कथितं तत्त्रानेकसाध्यसाधनतयाऽभिहितैः साक्षिभिः साध्यार्थजातस्यैकदेशेऽपि साधिते सकलं भवेत् सिध्येदित्यर्थः । तथाचोक्तव्यवस्था निर्व्यूढेति सिद्धम् ॥ २० ॥

याज्ञवल्कीये २१ श्लोकः

वक्ष्यमाणश्लोकस्य तदाक्षेपनिवारकत्वमिति तमाक्षिपति । नन्विति । तत्र । तथा सति । अप्रामाण्यं । तदेव । एवव्यवच्छेद्यमेवाह । विषयेति । परस्परतः परस्परम् । परीति । अविरोधे संभवति विरोधो न न्याय्य इति भावः । आदिना विकल्पपरिग्रहः । अत एव 'अग्निमादिना तुल्यार्थोऽस्त्वि 'ति न्यायस्य 'सविषयनिर्विषययोर्निर्विषयं बलवदि'त्यस्य च परिग्रहः । उत्सर्गेति । 'सामान्यस्य विशेषो बाधक' इत्येवं सामान्यापवादलक्षणो न्यायस्तत्रान्तरे प्रसिद्ध इत्यर्थः । 'पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसि' रित्याह (व्या.सू. ५-३-७) । व्यवहारादिति । प्रकृतव्यवहारभ्रमनिरासाय तदर्थमाह । वृद्धेति । तत्स्वरूपमाह । अन्वयेति । एतौ च साफल्यासाफल्याभ्यामुपपाद्यौ । समाधितात्पर्यार्थमाह । अतश्चेति । एवेनाप्रामाण्यव्यवच्छेदः । नेदं प्रकृतमात्रविषयमपि तु सार्वत्रिकमित्याह । एवमिति । आदिना प्रबलप्रमाणविरोधेऽर्थवादत्वमाश्रित्य यथोचितन्यायानुसारेण योज्यमिति परिगृह्यते ।

एवम् । उक्तप्रकारस्य । धर्मशास्त्रेति । एकविषययोर्विरुद्धार्थयोर्हि स्मृत्योर्मिथो विरोधो न तु भिन्नविषययोरविरुद्धार्थयोर्वा । सति च विरोधे प्रबलदुर्बलभावचिन्ता । एवं च पूर्वमेव धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहारविषये प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः सुतरां विरोधाभावादनयोः प्रबलदुर्बलभावचिन्तनमेव तावदयुक्तमिति शङ्काशयः । नात्रौशनसाद्यर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोस्तच्चिंताऽपि तु धर्मशास्त्रान्तर्गतयोरेव

१ ग—साधनताया । २ क—यदेकार्थरूपं । ख—यदनेकार्थं । ३ ख—सकलसाध्य । ४ ख—साध्यार्थस्य । ५ ग—पात्र ।

४

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

तयोस्तच्चिन्तेति एकविषयतया विरोधसंभवात्तच्चिन्तनं युक्तमित्युत्तराशयः। अर्थार्थमाह। **अर्थेति**। अत एवाह। **स्मृत्योरिति**। स्थितिरित्यस्य व्याख्या **मर्यादेति**। **यद्यपीति**। ईदृशार्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्मन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वेन वचनस्वरूपगतविशेषाभावादनयोरपि न तच्चिन्तनं युक्तमिति भावः। **प्रमेयस्येति**। न तद्विशेषात्तच्चिन्ताऽपि तु धर्मशास्त्रप्रमेयस्य षड्विधस्यापि धर्मस्य मुख्यतया प्रधानत्वादर्थशास्त्रप्रमेयस्यार्थस्य नीतिलक्षणस्यामुख्यतयोपसर्जनत्वात्प्रमेयगतविशेषसंभवात्तच्चिन्ता युक्तैवेति भावः। हेत्वसिद्धिं परिहरति। **धर्मस्य चेति**। **शास्त्रादौ**। आचाराध्यायस्यादौ। वचनार्थमुपसंहरति **तस्मादिति**।

उदाहरणाभावप्रयुक्तं तच्चिन्तनवैफल्यं परिहर्तुं शङ्कते। **किमत्रोदाहरणमिति**। अन्योक्तमुदाहरणमनूद्य खण्डयति। **न तावदित्यादि युक्तमित्यन्तेन**। अत्र इति न तावदादौ उदाहरणं युक्तमिति व्यवहितेनान्वयः। अदोषत्वे हेतुमाह। **प्रच्छन्नमिति**। यतो मन्युरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्युं हिनस्तीत्यर्थः। तथा च मन्योरेव कर्तृत्वादिना हन्तृत्वादिति न दोष इति भावः। अत एव 'मन्युरकार्षीदि'ति श्रुतिः सङ्गच्छते। **मनुमुक्त्वा** स्मृत्यन्तरमाह। **तथेति**। वेदान्तगमपीत्यर्थः। अपि वेदान्तपारगमिति पाठान्तरम्। **तेन**। तादृशब्राह्मणवधेन। **मनुमेवाह**। **इयमिति**। अकामतो द्विजं हिंसित्वा स्थितस्येयं पूर्वतना विशुद्धिः कथितेत्यर्थः। तत्र अनुदाहरणत्वे हेतुमाह। **अनयोरिति** यत इत्यादिः। "गुरुं वा" इत्यादेरर्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावादेकविषयत्वाभावेन विरोधाभावात्तच्चिन्ताया असम्भवेन नोदाहरणत्वमित्यर्थः।

तदेवाह। **तथाहीत्यादि**। **शास्त्रमिति**। **मनूक्तिरेवेयम्**। इत्युक्तामिति पाठे इतः पूर्वमिति शेषः। इत्युक्त्वेति पाठे तु न शेषोपयोगः। **उपक्रम्येति**—"द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते" इति मध्ये उक्तम्। **इति** इत्यनेन। अस्य व्याख्यानमाह। **आत्मरक्षणे इति**। बहुवचनादाद्यर्थलाभ इत्याह। **दक्षिणादीनामिति**। अत एव सामान्येनार्थमाह। **यज्ञोपेति**। "परित्राणे" इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन अन्वय इत्याह। **रक्षणे इति** "संगरे" इत्यस्यार्थमाह। **युद्धे चेति** तस्याग्रेऽन्वयो सूचितः। एवं प्रागपि स्त्रीविप्रेत्याद्यर्थमाह। **स्त्रीति**। **धर्मेणेत्यस्यार्थः**। **अकूटेति**। न दुष्यतीत्यस्य न पापाभावपरत्वमित्याह। **न दण्डेति**। **इतीति**। इत्यर्थकमुक्त्वेत्यर्थः। इममर्थमेवाह। **गुरुमिति**। तस्यार्थवादत्वप्रकारमेवाह। **गुर्वादीनिति**। तथा च कैमुतिकन्यायेन गुर्वादिभिन्नानामीदृशस्थले हननं प्रशस्तमिति स्तूयते। अतः स्तावकत्वेनार्थवादकत्वमिति भावः। नन्वेतद्गुर्वादिहननविधायकमेवास्तु तदसंभवे एव तत्त्वाङ्गीकारात् अत एवाह। **वा शब्देति**। स्मृत्यन्तरेऽप्येवमित्याह। **अपि वेदान्तगमिति**। अयं भावः। यथा लोकेऽत्र पिशाचोऽस्तीत्युक्ते पिशाचो वा भवतु राक्षसो वा भवतु भूतमपि भवतु प्रेतोऽपि भवत्वित्युत्तरे प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यं, तथाऽत्रापि वाशब्दापिशब्दयोः प्रौढिप्रकर्षे तात्पर्यमिति तद्विशिष्टवाक्यजातस्य गुर्वादिहनने न तात्पर्यम्; तथा वेदेऽपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते"ति, "प्रतितिष्ठन्ति ह वा यएताः,"

---

१ ख—ग—गतयोरेवानयो। २ ग—कृत। ३ ख—हेत्वादेरिति। ४ ग—हंत्रादेरिति। ५ ख—शास्त्रमिति। ६ ख—ग—इदमर्थं। ७ ख—विषायकमेव।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न ", इत्यादौ वैशब्दवाशब्दापिशब्दादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वस्य दर्शनात्प्रकृतेऽपि वाऽपिशब्दाभ्यां तद्विधिशक्तेः प्रतिबद्धकत्वान्न गुर्वादिहननविधिः । वस्तुतस्तु अपि वेदान्तगमित्यादौ संभावनाविषयतया क्रियागतमौचित्यमपि द्योत्यम् । संभावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति स्वार्थे तात्पर्याभावः । स्पष्टं चेदं **मंजूषायामिति** बोध्यम् । अतश्च गुर्वादिविषये एकत्र गुरुं वेत्यादिवचनजातेन हननविधेस्तन्निमित्तप्रायश्चित्तविधेरियं विशुद्धिरित्यनेनाप्राप्तत्वादनयोरेकविषयत्वाभावान्मिथो विरोधाभावात्कथं तदुदाहरणमिति ।

वचनसिद्धोऽप्ययमर्थ इत्याह । **नाततायीति आचार्यं चेति च** । आभ्यां हि ब्राह्मणाचार्यादिभिन्नानामेवाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादनादाततायिनामपि गुर्वादीनां न वध्यत्वमिति भावः । ननु " आचार्यं चे "ति **मनु**वाक्ये आचार्याद्युपादानं प्रदर्शनमात्रतात्पर्यकम् । तथा च हिंसामात्रनिषेधे तात्पर्यादस्य वचनस्य नाततायिनामाचार्यादीनां विधिनिषेधपरत्वं येन गुरुमित्यस्यैतद्वचनविरोधः स्यादत आह । **आचार्यादीनामिति** । **हिंसेति** । विशेषेण हिंसानिषेधेनेत्यर्थः । अन्यथा तेषामुपादानमफलमेव स्यादिति भावः । **इदम्** । आचार्यं चेत्येतत् । **हिंसेति** । हिंसामात्रनिषेधस्येत्यर्थः । तत्सामान्यनिषेधस्येति यावत् । **सामान्येति** । न हिंस्यादित्यादिवचनेनैवेत्यर्थः । तथा च तत्सामान्यनिषेधस्य सामान्यवचनेनैव सिद्धत्वादस्मिन्वचने आचार्याद्युक्तेः स्वार्थाविवक्षाकारणाभावाद्धिंसाविशेषनिषेधेनैवैतद्वचनं सफलम् । सामान्यनिषेधपरत्वे तु वचनान्तरेणैव तन्निषेधस्य प्राप्तत्वात्पुनरुक्तेर्निष्फलत्वं स्यात् इति भावः ।

नन्वेवमाचार्यं चेत्यनेनाततायिनामप्याचार्यादीनां[1] हिंसानिषेधप्रतिपादनान्नाततायिवधे दोष इत्यनेन तु आततायिहिंसाया दोषाभावप्रतिपादनेन तेषां वध्यत्वप्रतीतेरनयोर्वचनयोर्मिथो विरोधापत्तिरेवात आह । **नाततायीति** । तथा च भिन्नविषयत्वेनाविरोध इति भावः । तदन्यविषयत्वमेव द्रढयन् तत्र हेतुमाह । **यत इति** । सामान्येनाततायिनो दर्शिता इत्यत्रान्वयः । **मात्स्ये** तु अधिका अपि **आततायिन** उक्ताः—

*"गुरुं वा तापसं वाऽपि ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥
गृहक्षेत्राभिहन्तारस्तथा पत्न्यभिगामिनः[2] ।
अग्निदो गरदश्चैव तथैवाभ्युद्यतायुधः ॥
अभिचाराणि कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् ।
एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥ " इति

स्मृत्यन्तरमाह । **तथेति** । असिविषाग्नीनां द्वन्द्वं कृत्वोद्यतशब्देन बहुव्रीहिः । " शापोद्यते " त्यत्र बहुव्रीहिद्वयम् । आद्ये आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । **आथर्वणेन** तद्वेदप्रतिपादिताभि-

---

१ ख—मथाचार्यादीनां । * एतदवतरणं । ख पुस्तकेऽनुपलभ्यं । २ ग—पत्याभिगामिनः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चारिककर्मणा । **पिशुनः** सूचकः । **दर्शिता इति** । अत्र सामान्येनैवाततायिनां प्रदर्शनात्तत्रापि नाततायीति सामान्यपदेनैवोल्लेखान्नाततायीत्यादि सामान्यशास्त्रम् आचार्यं चेत्यादिविशेषशास्त्रस्य विषयं ब्राह्मणादिकं परिहृत्यान्यत्र प्रवर्तते इति भावः ।

ननु एवं सिद्धे आततायिनां ब्राह्मणादीनामवध्यत्वे सति प्रमादाद्यदि तेषां हननं स्यात्तदा तस्य प्रामादिकत्वात्[1]किं हन्तुर्दोषाभाव एवेतिचेन्नेत्याह । **अतश्चेति** । **यदि विपद्येरन्** मृत्युं प्राप्नुयुः । **तस्मात्** तदुदाहरणासंभवात् । स्वाभिमतमुदाहरणमाह । **तदुच्यते इति** । **हिरण्येति** । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । प्रागुक्तमौलमाह । **धर्मशास्त्रेति** । **चतुष्पादिति** । तस्य तत्वं च प्रागेव प्रतिपादितम् । **विपर्येति** । न भवतीत्यर्थः । अत्र मानमाह । **अत एवेति** यतो धर्मशास्त्रं प्रबलमस्मादेव हेतोरित्यर्थः । दर्शितमित्यत्रान्वयः । **धर्मेति** । धर्मार्थयोः सन्निपाते एकत्र तच्छास्त्रयोः प्रसङ्गेऽर्थशास्त्रग्राहिण इत्यर्थः । अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । गुरुत्वमेव दर्शयति । **एतदिति** । **इति** इत्यनेन पूर्वं तस्यैव प्रक्रान्तत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

याज्ञवल्कीये २२ श्लोकः

अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद्व्यवहितेन सङ्गतिमाह । **ततोऽर्थीति** । **अपेक्षितः** आकाङ्क्षितः । प्रमितिव्यवच्छेदाय साधनपरत्वाय चाह । **प्रमीयते इति** । साक्षात्प्रमाजनकत्वाभावात् । दाप्यः सर्वमिति विषये वस्तुनोऽन्यथात्वे परम्परयाऽपि तदभावादाह । **परीति** । भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयः **परिच्छेदः** । कीर्तितमित्यत्र शेषमाह । **महर्षिभिरिति** । पूर्वोत्तरतदुक्त्यनुरोधेनात्रानुक्तमप्याह । **तत्रेति** । तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । **उक्तेति** । पूर्वाध्यायान्ते–"दत्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत्" (श्लो० ३१८) इत्यादिना इति भावः । **वक्ष्यमाणेति** अत्रैवाध्याये लेख्यप्रकरणे (प्र० ६ श्लो० ८४) "यःकश्चिदि"त्यादिना इति भावः । भोजनस्य साधनस्य च व्यवच्छेदायाह । **उपभोग इति** । **वक्ष्यमाणस्वरूपेति** । स्वरूपं च प्रकारश्च तौ वक्ष्यमाणौ स्वरूपप्रकारौ येषामित्यर्थः । तत्र प्रकारो भेदः दृष्टसाक्षिणः श्रुतसाक्षिणः इत्येवमादिः ।

ननु प्रत्यक्षाद्यष्टप्रमाणान्तर्गतमेव प्रमाणं नान्यदिति द्वयोः कथंचित्तत्वसंभवेऽपि भुक्तेर्न तदंतर्भावः इति कथं तत्वमित्याशयेनाह । **नन्विति** । लिप्यादिर्नशब्दः स च नित्य इत्याशयेनाह । **शब्दाभिव्यक्तीति** । लिपेः स्फोटव्यंजकवत्साक्षिणां ध्वनिद्वारा तदभिव्यंजकत्वा[2]त्स्वरूपतस्तेषामतत्त्वेऽपि तत्वात्तत्वमिति भावः । तस्या अपि तदन्तर्भावमाह । **भुक्तिरिति** । प्रमाणमेवेत्यन्वयः[3] । **कैश्चिदिति** । आसेधरहितादिविशेषणैरित्यर्थः । **अव्यभिचारादिति** । अनेनानुमितिसामग्री उक्ता । यथासंख्यमत्रान्वयः । **कल्पयंतीति**[4] । शत्रन्तप्रकृतिकम् । क्षेत्रादिकं अस्य क्रयादिप्राप्तम् आसेधरहितत्वे सति चिरकालोपभुक्तत्वात् तदीयगृहादिवत्

---

१ ख—प्रामाणिकत्वात् । २ ग—तदभिव्यंजकत्वा । ३ ग—त्यत्रान्वयः । ४ ख ग—यन्तीति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्यनुमानप्रयोगः। तादृशी भुक्तिः स्वतोऽनुपपद्यमाना तादृशं तत् कल्पयतीत्यर्थापत्तिर्बोध्या। एवं क्रयादौ सिद्धे स्वामी रिक्थेत्यादिवचनोपात्तै[1]र्नियतकारकहेतुभिः स्वस्वत्वं सिद्धं भवति।

उत्तरार्धार्थमाह। **एषामिति**। मध्ये इति शेषः। अप्यर्थान्तर्भावेण समास इत्याह। **अन्यतमस्याप्यभावे इति**। अपिनोभयो[2]दिसमुच्चयः। **वक्ष्येति**। प्राग्वत्। तेषां तत्वं न ऐच्छिकं किंतु व्यवस्थितमित्याह। **जा[3]तीति**। प्रमाणमित्यस्यानेने[4]नापिसंबंध इत्याह। **प्रमाणमिति**। उक्तरीत्या महर्षिभिरिति शेषः। मानुषप्रमाणाभावमात्रे दिव्यावसर इति यथाश्रुतप्रतीयमानो न तदर्थः, किंतु तदभावनिर्णये सत्येव तदवर इतीत्याह। **मानुषेति**। अत्र गमकमिदमेवोपस्थितमाह। **अस्मादिति**। अन्यथा एषामन्यतमाभावे इत्यस्यानर्थक्यं स्पष्टमेव। ग्राह्यमिति शेषः। केन प्रामाण्यमित्यनेनावगम्यते इत्यनेन चास्यैवार्थस्याभिमतत्वात्। ननु यथाश्रुतार्थबोधकमेवेदं वचनमिति न व्यर्थमतस्तत्र हेतुमाह। **दिव्यस्येति**। दृष्टे सत्यदृष्टाश्रयणस्यान्याय्यत्वात्। दिव्यस्य तयोः शास्त्रैकगम्यत्वेनालौकिकत्वेनादृष्टत्वात्तथा सत्यानर्थक्यादिति भावः। एतत्फलमाह। **अतश्चेति**। स्पष्टोऽर्थः। क्रियामित्यस्याग्रेऽवलम्बते इत्यस्य पूर्वत्रानुषङ्गः।

ननु यत्र सं[5]र्वसाध्यसाधकं क्रियाद्वयं तत्र भवतु मानुष्येव ग्राह्येति। यत्र त्वेकदेश[6]साधनभूता मानुषी, सर्वसाधनभूता दैवी तत्र का ग्राह्येत्यत आह। **यत्रापीति**। **न दैवमिति**। उक्तहेतोरेवेति भावः। उदाहरति। **यथेति**। **इत्यभियोगेति**। इति योऽभियोगस्तस्यापन्हवे परेण कृते सतीत्यर्थः। **ग्रहणे इति**। मूलभूतं द्रव्यं प्रधानं तस्यैकदेशो ग्रहणं संख्या वृद्धिश्च अभिमतवृद्धिकरूपकशतग्रहणं प्रधानं वा। **इत्युक्ते**। स्थलविशेषे। पूर्वान्वयीदम्। नन्वेवं कथं सर्वसाध्यसिद्धिरत आह। **तत्रैकेति**। तदविषयत्वादाह। **न्यायेनेति**। तद्रीत्येत्यर्थः। अपिर्दिव्यसमुच्चये। **संख्येति**। संख्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धेरित्यर्थः। **व्याप्ता**। तन्मात्रसाधिका। सर्वसाधिका ग्राह्येति किमु वक्तव्यमित्यपेरर्थः। **सा** सैव। अत एवाह। न त्विति। वदतां वादिनां मध्ये कस्यचित् इत्यर्थः। दैवी विवदतामिति पाठान्तरम्।

एवं स्थिते **कात्यायन**विरोधं परिहरति। **यत्त्विति**। **गूढेति**। कर्मधारयान्मत्वर्थीयः। चस्त्वर्थेत्वित्येव पाठान्तरं। **प्राप्तम्**। योग्यम्। **मानुषासम्भवे एवेति**। मानुषासम्भवकृतनियमार्थमिति पाठान्तरम्। नियमश्च परीक्षणस्यादृष्टार्थः। प्राग्वदाह। **यदपीति**। **साहसे**। तदाख्ये विवादे। मानुषासम्भवात्तस्य चत्वार्यधिकरणान्युक्तानि। **अरण्ये इति**। निमित्तान्तरमाह। **न्यासेति**। उपसंहरति। **तस्मादिति**। **अस्य**। उक्तस्यौत्सर्गिकस्यार्थस्य। **प्रक्रान्ते इति**। अस्य सर्वत्रान्वयः। अत्र साक्षिदिव्ययोर्विकल्पविधानात्तुल्यार्थानामेव विकल्पात्तदपवादत्वम्। **कात्यायनोक्तिरियमपि**। एवमग्रेऽपि त्रिपु।

प्रसङ्गात् मूलानुक्तमन्यदपि किंचित्सिद्धान्तभूतमाह। **तथेति**। आदिना भुक्तिसाक्षिणोः परिग्रहः। एवं च तत्राप्यैच्छिकत्वं नेति भावः। तत्रादौ लेख्यस्याह। **यथेति**। पूगादेरर्थः स्फुटीभविष्यति। **स्थितिर्मर्यादा**। **तस्याः**। स्थितेः।

---

१ ख—वचनोपपत्तं। २ क-अपिना भयादि। ३ ख—यातीति। ग—ज्ञातीति। ४ ख ग—स्यात्रापि। ५ ख—सर्वसाधकं। ६ ख—साधकं।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भुक्तेराह । **तथेति** । क्रियाशब्दस्य द्वंद्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकं संबंधः । **क्रिया** करणम्, । **आभोगः** परिणाहः । तेन च परिणाहवदङ्गणादिकं लक्ष्यते । अर्शआद्यज्वा । **जलवाहो** । जलनिर्गममार्गः । आदिना गेहादि[1]परिमार्जितरजःपुञ्जप्रक्षेपस्थानावकरादिग्रहणम् । अत्र द्वन्द्वोत्तरपदकद्वन्द्वघटितबहुव्रीहिः ।

साक्षिणामाह । ***तथादत्तेति** । बहुवचनान्तयोर्द्वंद्वः । दत्तादत्तं वि[2]द्यते येषु । दत्ताप्रदानाख्यविवादपदेषु । दत्ते चेति, दत्तेऽथेति वा पाठान्तरं । स्वामिभृत्यनिर्णयाख्ये तत्र । **विक्रयेत्यर्धेनैकं** विक्रीयासंप्रदानाख्ये तत्र । **धनं** मूल्यं । दातुमिति शेषः । तत्र यस्तत्सम्बंधस्तत्रेत्यर्थः ।

द्यूते समाव्हयाख्ये च तत्र । **समुपस्थिते** प्राप्ते । एतानि च विवादपदान्यग्रे स्फुटीभविष्यन्ति ॥ २२ ॥

याज्ञवल्कीये २३ श्लोकः

उभेति । वादिप्रतिवाद्युक्तयोः । **बलाबलेति** । प्रागुक्ते इत्यर्थः । **कार्ययोः** । साध्ययोः । करणरूपार्थनिरासायाह । **क्रियते इति** । तात्पर्यार्थमाह । **उत्तरेति** । प्रमा[3]णेनेति भावः । **सिद्धेऽपीति** । पूर्वप्रमाणेनेति भावः । अस्य लक्ष्यान्तरमाह । **तयेति** । द्वे वृद्धिर्यस्य तत् द्विकं । तदस्मिन्निति कन् । निष्कशतस्य प्रतिमासं निष्कद्वयं वृद्धिरित्येवं प्रथमं गृहीत्वा, कालान्तरे तद्दातुमसमर्थस्य स्वकार्यवशात्तस्यैव निष्कशतस्य निष्कत्रयं वृद्धिरित्यङ्गीकारे तदेवं परं बलवत् । विरोधेनोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वेन पूर्वसंख्याया अप्रसरादित्यर्थः । ननु व्याकरणे सति विरोधे परस्य पूर्वबाधकत्वं विप्रतिषेधशास्त्रमूलकं दृष्टम्, "अणुदित्सूत्रे" (व्या० सू० १-१-६९-) च भाष्ये उक्तं गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते इति, तद्वदत्र किं मूलम् । अतस्तन्न्यायेनैवोभयत्र बीजमाह । **पश्चादिति** । किं तु तद्बाधेनैव परस्योत्पत्तेरित्यर्थः ।

एकस्य निकटे । एवमग्रेऽपि । प्रागुक्तहेतोरत्रासत्वमत्र हेतोः सत्वं च सूचयन्नाह । **नन्वित्यादिना** । पूर्व[4]स्वत्वादेराह । **तदानीमिति** । **न्यायेति** । बहुव्रीहिः षष्ठीतत्पुरुषो वा । एकत्राहितादेरन्यत्राधानकरणादौ स्वत्वमेव नास्तीत्ययमेव न्यायः । तत्सिद्धार्थ एव स्फुटत्वायानूद्यतेऽनेन । यद्वाऽनेन तथाऽर्थे बोधिते तद्बलात्तस्य पुनस्तत्र स्वत्वाभावादिति स न्यायो निष्पन्न इति उभयथाऽपि प्रकृतोक्तिर्निर्बाधैवेति भावः ॥ २३ ॥

याज्ञवल्कीये २४ श्लोकः

भुक्तेः प्रागुक्तप्रमाणान्तर्गतायाः । **कैश्चिदिति** । आसेधरहितत्वचिरकालत्वादिविशेषणैर्युक्ताया इत्यर्थः । **कार्यान्तरमिति** । पूर्वत्र क्रियाशब्दस्य कार्यपरत्वस्योक्तत्वेन तदुभयान्यतरसाध्यसिद्धिरूपकार्यातिरिक्तकार्यमित्यर्थः । अनेन व्यवहिताव्यवहितसङ्गतिरुक्ता । एक-

१ ग—प्रमार्जित । २ ख—दत्तादत्तेषु । ग—दत्तादत्तेषु विद्यते येषु । ३ ख—प्रमाणान्तरेणेति ।
४ ख—पूर्वतरस्वत्वादे । ग—पूर्व सत्वादे ।
* दत्तादत्तेऽथ इति मिताक्षरापाठः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देशिमतेन व्याचष्टे । **परेणेति** । सम्बन्धे सति दानक्रयादिरूपे परत्वस्यैवाभावादाह । **असम्बन्धेनेति** । बहुव्रीहिः । असम्बद्धेनेति पाठान्तरम् । कार्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्तेराह । **भुज्यमानां भुवमिति** । **पश्यत इति** । वादिन इत्यर्थः । अब्रुवत इति छेदेनाह । **अब्रुवत इति** । तत्र कर्माकाङ्क्षाशान्तये तदर्थमाह । **मदीयेयमिति** । षष्ठीयं **तस्या इति** । तत्सम्बन्धिन्याः । परेण भुज्यमानाया इत्यर्थः । स्पष्टत्वाय पुनराह । **अप्रतीति** । स्पष्टत्वायोक्तसहितं विंशतीत्यस्यार्थमाह । **अप्रतिरवमिति** । अशब्दं यथा तथेत्यर्थः । समस्तपाठो युक्त एव । विंशतिवर्षशब्दस्तदुपभोगे लाक्षणिकः । कृतलब्धेत्यर्थे कालाट्ठञ् । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिरेवमग्रेऽपि । तत्फलितमाह । **भोगनिमित्तेति** ।

अनुपपत्तौ हेतुमाह । **नहीत्यादिना** । अप्रतिषेधात्स्वामिनः स्वत्वानवगममुक्त्वा तावत्पर्यन्तं तादृशोपभोगेन स्वत्वानुत्पत्तिमाह । **नापीति** । **स्वत्वमिति** । उत्पद्यते इति शेषः । अत्र हेतुमाह । **उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वादिति** । तस्य स्वत्वविषयप्रमितिजनकत्वादित्यर्थः । क्वचित्समस्तपाठः । यथा धूमस्य पर्वतादावग्निज्ञापकत्वं न तदुत्पादकत्वं तथोपभोगस्यापि स्वप्रमेयभूतस्वत्वज्ञापकत्वं नोत्पादकत्वमतो न ततस्तदुत्पत्तिरिति भावस्तदाह । **प्रमाणेति** । ननूपभोगस्य न तत्प्रमाणत्वं मानाभावात् किं तूत्पादकत्वमेवात आह । **रिक्थेति** । तत्र तस्यापाठान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः । तत्र पाठमेव दर्शयति । **तथाहीति** । **गौतम**वाक्यमाह । **स्वामीति** । रिक्थादिषु पंचसु सत्सु स्वामी भवतीति । सर्वसाधारणस्वत्वकारकहेतुपरिगणनम् । अप्रतिबन्धो दायो **रिक्थम्** । सप्रतिबन्धो दायः **संविभागः** । **क्रयः** प्रसिद्धः । अरण्यादिष्वनन्यपरिगृहीततृणकाष्ठादिस्वीकरणं **परिग्रहः** । निध्यादिप्राप्तिः **अधिगमः** । असाधारणकारकहेतूनाह । **ब्राह्मेत्यादिना** । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणमित्यर्थः । वैश्यस्य भोगरूपेण भृतिरूपेण वा यल्लब्धं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं, तदधिकमसाधारणं स्वत्वजनकम् । निर्वेशो भृति भोगयोरित्य**मरः** । (३–३–२१४)

ननु एवमपि पश्यत इति वचनमेव तादृशोपभोगस्य स्वत्वहेतुविधायकमस्तु इत्याशयेन शङ्कते । **न चेदमिति** । **आपत्तिः** प्राप्तिः । तत्र हेतुमाह । **स्वत्वस्येति** । एकशब्दो मात्रार्थः । विधेरत्यन्ताप्राप्तप्रापणस्वभावत्वेन लोकप्रसिद्धार्थे प्रवृत्त्यभावादिति भावः । **एतच्चेति** । तस्य तेषां च लोकसिद्धत्वमित्येतदित्यर्थः । नन्वेवमुक्त**गौतम**वाक्यस्य का गतिरत आह । **गौतमेति** । शास्त्रपरिगणितैरेव हेतुभिः स्वत्वमुत्पाद्यं नापरिगणितैरपि चौर्यादिभिरिति नियमोऽदृष्टायेति नियमार्थं न तु स्वत्वादिशास्त्रमात्रसमधिगम्यमित्येवमर्थमित्यर्थः । यद्वा तैः स्वत्वमेव नास्वत्वमिति तथा नियमः ।'

स्मृतिविरोधरूपं दोषमप्याह । **अपि चेति** । द्वौ ब्राह्मणावितिवत् बहूनीति प्रयोगः । **विरुध्यते इति** । अनागमोपभोगेन स्वत्वोत्पत्तावुपभोक्तुर्दण्डविधानमनुपपन्नम् । विहितस्तु दण्डः । अत एतद्वचनविरोधादपि न स्वत्वं तादृशोपभोगादुत्पद्यते इत्यर्थः । ननु सति विरोधे तादृशोपभोगात्स्वत्वानुत्पत्तिः स एव नेत्याशयेनाह । **न चेति** । स्वाम्यसमक्षं बहुकालोपभोगेऽपि स्वत्वानुत्पादादुपभोक्ता चोरवद्दण्ड्य इति तदर्थः । **पश्यत इति** । स्वामिनः समक्षमनासेधो-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पभोगे विंशतिवर्षादूर्ध्वं तद्धानिर्भवतीति उपभोगादुपभोक्तुः स्वत्वमुत्पद्यते इति तदर्थः । एवं च परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपविशेषपरत्वेन न मिथो विरोधो येन तदभावः स्यादिति भावः । प्रतिज्ञामात्रेणार्थासिद्धेरत्र हेतुमाह । **अनागममिति** । उक्तविशेषं विना सामान्येन तादृशोपभोक्तुर्दण्डनिर्देशान्न तथा व्यवस्था युक्तेतिभावः ।

ननु तत्र सामान्योक्तावप्यत्र विशेषोक्त्या एतदन्यपरत्वं तस्येति युक्तैव व्यवस्थाऽत आह । **नोपेति** । उपभोगमात्रबलादेव न स्वत्वसिद्धिरित्यर्थः । तथा च कथं समक्षभोगेऽपि तन्मात्रात्स्वत्वहानिस्तदुत्पत्तिश्च ? । यदि तथा स्वीक्रियते तर्हि सामान्येनैतद्वचनविरोध इति भावः । नन्विदमपि परोक्षभोगविषयकमेवास्त्वामुक्तवचनैकवाक्यतया अत आह । **समक्षेति** । **चो**ऽन्ते योज्यः । अनासेधेन स्वत्वानपगम[1] उपभोगेन स्वत्वानिष्पत्तिश्चेति प्रागुक्तरीत्या हानिकारणाभाव इति भावः । तस्मादेतदनुपपत्तिस्तदवस्थेति सिद्धम् । नन्वेवं माऽस्त्वस्य प्रागुक्तोऽर्थः किं त्वन्य एवेत्याह । **न चैतन्मन्तव्यमिति** । इतीत्यन्तेन वक्ष्यमाणमित्यर्थः । **प्राबल्येति** । आध्यादिषु तदपवादत्वेन यत्पूर्वक्रियायाः प्राबल्यमुक्तं तदपवादतया भूमौ विंशतिवर्षोपभोगसहितोत्तरक्रिया प्रबला, धने तु दशवर्षोपभोगसहितेति[2], ईदृशस्थले आध्यादिष्वप्युत्तरैव क्रिया ग्राह्येत्येवार्थ इत्यर्थः । अत्र क्रिया[3] कारणम् । भूमौ विंशतिवर्षोपभोगाभावे धने च तादृशतदभावे पूर्वकृताध्यादिकमेव प्रबलं, ततोऽन्यत्र तदपेक्षयोत्तरकालकृतमेव तत्प्रबलमिति व्यवस्थेति भावः । हेतुमाह । **यत इति** । **तेषु** आध्यादिषु । उत्तरक्रियाया एव वस्तुतोऽभावात्पूर्वक्रियापेक्षया प्राबल्यं न संभवति । सति हि धर्मिणि धर्मचिंतनमिति भावः । तत्राह । **स्वमेव हीति** । स्वत्वविशिष्टमेव हीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । **न चेति** । न हीत्यर्थः । **वा** चार्थे । प्रतिग्रहांशे[4] युक्त्यन्तरमप्याह । **अस्वत्वस्येति**[5] । अभ्युपेत्य एवं सति **याज्ञवल्क्यस्य** पूर्वापरविरोधादानर्थक्यापत्तिरपि दोषान्तरमित्याह । **तथेति** । अस्य श्लोकस्येत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । **अपवादः** अपवादत्वम् । आधौ पूर्वत उत्तरप्राबल्येऽनेन बोधितेऽग्रिमवचनेनाधौ एतदपवादतयोत्तरकार्याप्राबल्यबोधने तत्रैव विपरीताभिधानेन मिथो विरोधात्तदानर्थक्यमिति भावः । उपसंहरति । **तस्मादिति** । **हानिरिति** । स्वत्वहान्या स्वरूपहानिरित्यर्थः ।

ननु मा भूत्स्वरूपहानिः किं तु तदनन्तरं तद्विषयव्यवहारहानिरनेन प्रतिपाद्यते इत्यत्र आह । **नापीति** । तावत्पर्यन्तं परोपभोगे भोग्यभोजकभावसंबन्धाभावेन वस्तुनो नष्टत्वात्तदभावनिमित्तकनृपादिकृतवास्तवव्यवहारहानिरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । **यत इति** । उक्त[6] ईत्यत्रान्वयः । **तस्य** वादिनः । उपेक्षामित्यनेन शारीरव्यापारशून्यत्वं तूष्णीमित्यनेन वाग्व्यापारशून्यत्वं तेनाब्रुवत इत्यर्थलाभः । **तिष्ठतः** विद्यमानस्य । अनेन द्विविधाविद्यमानत्वव्यवच्छेदः । तेनापश्यत इत्यस्यार्थस्य लाभः । **विपन्ने** पूर्णे समाप्ते इति यावत् । **पूर्वोक्ति** संकेतिते । व्यवहारहानौ मुख्यहेतुमाह । **उपेक्षालिङ्गेति** । अन्यथा तद्विशेषणानर्थक्यमेवेति भावः । तथा चोक्तार्थे हेतुत्वमेवास्य वचनस्यानेनोपपादितमिति बोध्यम् । उपेक्षायां यानि लिङ्गानि जडत्व-

---

१ ख—स्वत्वानपगमात् । २ ख—सहिते तादृश । ३ ग—कारणं, ख—कृतिः । ४ फ—प्रतिग्रहे । ५ क ख ग फ—अस्वस्येति । ६ फ ग—उक्तेत्यत्रान्वयः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बालत्वादीनि तेषां यो भावस्तत्कृता तन्निमित्तैवेत्यर्थः । एवव्यवच्छेद्यमाह । **न तु वस्त्वभावेति** । पराक्रान्तत्वात्तत्संवन्धाभावकृततदभावेत्यर्थः । उपेक्षालिङ्गेष्वसत्सु एतावत्पर्यन्तं विप्रतिपन्नवस्तुनः स्वीयत्वे किमित्यनेन व्यवहारो न कृत इति प्रत्यर्थिनोक्ते वादी निरुत्तरो भवतीत्येवं प्रकारेण व्यवहाराभावो **नारदे**नोच्यते । '**उपेक्षां कुर्वत**' इत्युक्तेः । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । अतो न तथा वस्तुनोऽभावकृतो व्यवहाराभावो वक्तुं शक्य इति तात्पर्यम् ।

साधकान्तरमाह । **तथेति** । **विषयश्चास्य भुज्यते इति** । 'विषये चासेति' पाठान्तरम् । 'विषये चास्य भुञ्जत' इति तृतीयपाठः । **विषयो** देशः । **अस्य** धनिनः । **अजडश्चेत्यादि** । "यत्किंचिद्दशवर्षाणि संनिधौ प्रेक्षते धनी । भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति" ॥ इति पूर्वशेष इति **मेधातिथिः** । **तत्** धनिकरूपम् । **तद्धनं** तदुत्पन्नं फलरूपम् । **इति** इत्येवं प्रकारेण । प्रथमपक्षं निराचष्टे। **न वस्तुत इति**। न तथा वस्त्वभावकृत इत्यर्थः ।

सर्वथा व्यवहारभङ्गे नानयोस्तात्पर्यम्, किन्तु वादिनिरुत्तरत्वे इति प्रतिपादयन्नाह । **व्यवहारेति** । भवतीतीत्यन्तेनान्वयः । वदतीत्यस्य उदास्ते इतीत्यत्रान्वयः । 'अजड' इत्यादि उपलक्षणमन्येषामपीत्याह । **अबाल इति** । **अस्येति** । अनन्तरयोगे षष्ठी । तत्सूचितमाह । **संनिधाविति**। भुज्यते इति वर्तमानसामीप्ये लडित्याह चकारसमुच्चेयमाह । **तत्रेति** । **भुज्यते** । भुक्तम् । **उदास्ते** उदासीनः । अस्य फलमाह । **एवमिति** ।

अथास्यान्यथा व्याख्यानमाह । **अथ मतमिति** । तादृशोपभोगान्न भूम्यादेस्तद्विषयव्यवहारस्य च हानिः; किं तु तस्य तादृशस्य व्यवहारहानिशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमासेधो विधेय इत्यासेधस्यावश्यकर्तव्यतां विधत्ते इदं वचनमित्यर्थः । तदपि व्याख्यानं दूषयति । **तच्च नेति** । ननु तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदेशः किमदृष्टार्थः ? उत दृष्टार्थः ? ! न तावदन्त्यः, असंभवात्, व्यवहारहानिशङ्कायां सत्यां तन्निवृत्त्यर्थमुपदेशो वाच्यः । सा च कारणे सत्येव भवति नासति । तच्च कारणं विंशतिवर्षपरिमिता भुक्तिरुतान्यत् । तत्र नान्त्यः । वचनेऽनुक्तेः । नाद्य इत्याह । **स्मार्तेति** । स्मरणविषयतायोग्यकालिकभुक्त्या व्यवहारहानिशङ्कैव नोत्पद्यते साक्ष्यादिसंभवादिति भावः । नाप्यदृष्टार्थ इत्याह । **तूष्णीमिति** । दोषद्वयप्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः । अविवक्षितं स्यादित्यस्योभयत्रान्वयः । तथा चैतावन्मात्राभिधित्सायामविवक्षितमनुपपन्नं स्यादित्याद्यर्थः । तूष्णीं नेति उपदेशस्यादृष्टं फलं विधिबलात्कल्प्यं यद्यपि तथापि कल्पनैव तावद्गरीयसी । किं चादृष्टसत्वमेव न । 'बालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः ।' इतिन्यायात् । किं च वक्ष्यमाणप्रकारेण गत्यन्तरसंभवे तदभावमूलकतत्कल्पनाऽसंगता । एवं चादृष्टकल्पनयैवास्य सार्थक्यकल्पनायां बीजाभावान्नास्यादृष्टार्थत्वमिति भावः ।

अस्योपदेशस्यादृष्टार्थत्वमभ्युपेत्याप्याह । **विंशतीति** । अत्र तदविवक्षितमनर्थकं स्यादित्यर्थः । अस्योपदेशस्यादृष्टफलकत्वे तत्फलस्य विंशतिवर्षरूपमर्यादानुक्तावपि तूष्णीं न स्थातव्यमिति निषेधमात्रेणापि सिद्धिरिति तदुपादानमनर्थकं स्यादिति भावः । यद्वा तदपि व्याख्यानं दूषयति । **तच्च नेत्यादिना** । असौ मदीयं क्षेत्रादिकं प्रतिग्रहादिकं विनोपभुङ्क्ते इति स्मरणयोग्यकालिकी या भुक्तिस्तस्या व्यवहारहानिशङ्कां प्रति कारणत्वाभावात्तन्निवृत्त्यर्थत्वस्यैतदुपदेशस्यासम्भवात्तूष्णीं

५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नेत्येतावन्मात्रोपदेशे वाच्ये विंशतीत्यनर्थकं स्यात्, दृष्टफलाभावेनादृष्टफलकल्पनायां विंशतिवर्षरूपमर्यादानुक्तावपि सम्भवात् इति पाठः।

विंशतीत्यस्योक्तमानर्थक्यं निराचष्टे। **अथोच्यतेत्यादिना** ऊर्ध्वं विंशतेरिति शेषः। 'पश्यत' इत्यनेन तूष्णीं नेत्येवोपदिश्यते नाधिकं यद्यपि विंशतीति सार्थकम्। तथाहि। यदि विंशतिवर्षपर्यन्तं स्वामिकृतासेधाभावेन तद्रहितं तावत्कालं वस्तुतः कपटकृतलेख्यमपि प्रत्यर्थिनोपयुक्तं तदा विंशतिवर्षोत्तरं तत्पत्रं निर्दोषमिति पत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थत्वेन तत्सार्थकमिति भावः। अत्र प्रमाणमाह। **यथाहेति**। **शक्तस्य** निराकरणे समर्थस्य। **संनिधा**वित्यनेनासांनिध्यव्यवच्छेदः। **लेख्येन** कपटकृतेन। **विंशद्वर्षाणी**त्यार्थम् कालाध्वनोरिति द्वितीया। भुज्यते इति प्राग्वत्।

इदमपि निराकरोति। **तदपि नेति**। तथा तस्य सार्थक्येऽप्याध्यादिष्वपि उक्तन्यायस्य तुल्यत्वेनाग्रे आधिसीमोपेत्यादिमूलवचनेनापवादत्वोक्त्यसङ्गत्यापत्त्या मूलयोर्मिथो विरोधापत्तेरिति भावः। ननूक्तरीत्या पश्यत इत्यनेन सामान्यतो विंशतिवर्षोपभोगोत्तरं सर्वत्र पत्रेषु दोषोद्भावननिराकरणे प्राप्ते आधिसीमोपेत्यनेन विशेषवचनेन तद्विषये तथा न किं तु तदुत्तरमपि तदुद्भावनं कर्त्तव्यमेवेति बोध्यते इति प्रागुक्तापवादत्वसम्भवेन तस्य कुतो विरोधो मिथ इति चेन्न। वचनान्तरविरोधेनैवं व्यवस्थाया दुर्वचत्वात्। तदेतदभिप्रेत्य तद्वचनमाह। **यथाहेति**। तथा च तथाऽङ्गीकारे **कात्यायनादि**विरोधोऽन्यथा मिथो विरोधः। सेयमुभयतःपाशा रज्जुरिति भावः। **अथेति**। आधिसीमापत्रयोरपि तदुत्तरं दोषोद्भावनं न अपि तु अदृष्टमेवेत्यस्यैतदुभयप्रतिपाद्यत्वेनैतद्विपरीततया मूलवचनयोर्व्यवस्थायामेतद्विरोधः। न चैतद्युक्तं वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरोधेनैवोपपत्तेरितिभावः **सत्योऽर्थ इति**। निर्दुष्टोऽर्थ इत्यर्थः। अन्योऽर्थ इति पाठान्तरम्।

तमेव स्वाभिमतमाह। **उच्यते इति**। **इह** पश्यत इत्यत्रवचने। **विवक्षितेति**। तात्पर्यत इति भावः। अत एवोपपादयति। **तथाहीति**। **निराक्रोशमिति**। उपभोगक्रियाविशेषणम्। **फलेति**। तावत्पर्यन्तं ततस्तेन लब्धेत्यादिः। ननु स्वल्पापराधे महदनिष्टमनुचितमत आह। **अस्मादिति**। पश्यत इति वाक्याचेत्यर्थः। अन्यथैतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पदकृत्यान्याह। **परोक्षेति**। **साक्रोशे इति**। फलानुसरणं लभते एवेत्यस्यानुषङ्गः। अत्र हेतुमाह। **अब्रुवत इति**। यतोऽब्रुवत एव फलहानिरतो ब्रुवत आक्रोशं कुर्वतः फलमस्तीति भावः। **निराक्रोशे चेति**। फलानुसरणमित्यनुषङ्गः।

इदमप्ययुक्तमिति शङ्कते। **नन्विति**। **फलस्येति**। फलस्यापीत्यर्थः। **तद्धानिरिति**। फलहानिरपीत्यर्थः। अस्तु स्वत्वं तथापि विषयविशेषे फलहानिरुपपन्नैवेत्यर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति। **बाढमिति**। क्व फलहानिर्नास्ति क्वास्तीत्याकाङ्क्षायां यत्र फलं विद्यते तत्र हानिर्न, विपरीते विपरीतमित्याह। **तस्येति**। फलस्येत्यर्थः। स्वरूपपदं स्पष्टार्थं। यद्वा स्वरूपतः सर्वांशेनैवेत्यर्थः। **तादिति**। क्षेत्रेत्यर्थः। **पूगः** क्रमुकः। एवं चायं पूर्वपक्षविषय इति भावः।

प्रकृतवचनविषयमाह। **यत्पुनरिति**। यत्त्वित्यर्थः। 'यत्र पुनरिति' पाठान्तरम्। **स्वत्वनाश इति**। सम्बन्धिनः स्वरूपस्याभावात्सम्बन्धघटकस्वत्वस्य निवृत्तावपीत्यर्थः। **वचनेनेति**।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चौरेणापहृतं द्रव्यं स्वामिने दापयित्वा ततो यथा राज्ञा दण्डो गृह्यते तद्वत्ताद्दशोपभोक्तारं पापिष्ठं तं स्वामिने तद्दापयित्वा स्वयं राजा दण्डयेदिति तत्पूर्वदण्डविधायकेन **कात्यायन**वचनेनेत्यर्थः। **अपोद्यते** बाध्यते। उक्तवचनवलात्फलमूलादिदाने प्राप्ते केवलं फलहानिस्तत्रानेन विधीयते इति तँदपवादत्वमस्येति भावः। अत एवाह। **राजदण्ड इति**। तद्वचनवोधित इत्यर्थः। स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः। वचने तत् क्रियाविशेषणम्। **अपेति**। तद्वदेतद्विषयेऽपवादाभावाच्चेत्यर्थः। स्वोक्तमुपसंहरति। **तस्मादिति**। अन्योपेक्षा नापराध इति सूचयन्नाह। **स्वाम्युपेति। नष्टमिति**। स्वरूपत इति भावः। **व्याख्यातमिति**। उक्तवत्तस्यापि फलहानिपरतया सुयोजत्वात्॥ २४॥

याज्ञवल्कीये २५ श्लोकः

यथाश्रुतप्रकारद्वयेऽप्यनुपपत्तेराह **आधिश्चेत्यादिना**। लघ्वक्षरत्वाज्जडस्य पूर्वनिपातः। अत्र द्वन्द्वस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं न तु क्रमे। तथा च जडेत्यादि संसाध्य तेन सहोपनिक्षेपादिभिस्त्रिभिर्व्युत्क्रमेण त्रिवारं द्वन्द्वः कार्यः। यथाश्रुते तु आधिशब्दस्य घ्यन्तत्वात्पूर्वनिपातसम्भवेऽपि द्वितीयद्वन्द्वे जडेत्यादेः पूर्वनिपातः स्यात्। अनित्यत्वं त्वगतिकगतिः। अत उक्तैव गतिर्न्याय्या। उपनिधिँ उपनिक्षेपस्य भेदं दर्शयन्नेतदर्थमाह। **उपनिक्षेपो नामेति**। तथा च रूपसंख्ये अप्रदर्शयित्वा रक्षणार्थं यद्दीयते स **उपनिधिः**। समुद्राद्यङ्कितग्रन्थिकरणमुभयत्र समानम्। अत एव तत्र भोगाभाव इति बोध्यम्। अत्रोपेत्यविवक्षितमिति सूचयन्नाह। **यथाहेति**। स्वमित्यस्य यदित्यादिः। **यत्र** परहस्ते। **विस्रम्भात्** विश्वासात्। अनेन रूपसंख्याऽप्रदर्शनं सूच्यते। **अविशङ्कित** इत्यनेन रक्षणार्थत्वं सूच्यते। तथोपनिधीति भिन्नं वाक्यम्। सामान्ये नपुंसकम्। विनायोगे द्वितीयैकवचनम्। तद्विना चेत्यर्थः। तद्वृद्ध्यर्थस्तु उक्तः योगार्थमाह। **उपनिधानमिति**। अभ्यर्हितत्वविवक्षया राजशब्दस्य पूर्वनिपातः। धनेरपीत्यत्र विनेत्यस्यानुषङ्गो बोध्यः। इदं च पूर्ववाक्येन पश्यत इत्यनेनान्वेति। तथा च तदेकवाक्यता शाब्दी।

अथ तात्पर्यार्थमाह। **आध्यादिष्विति**। अन्नुवत इति छेदः। **अपिना**ऽन्यसमुच्चयः। **अग्रिमा-**
पिना प्राकृत्वसमुच्चयः। **उपचयेति**। फलहानिर्न भवतीत्यर्थः। अत्र हेतुमाह। **पुरुषेति**। स्वामी-
त्यर्थः। स्वल्पसत्त्वेऽपि न दोष इत्याह। **तथाविधेति**। येनेदृशं फलं तादृशेत्यर्थः। अत्र हेतुमाह[6]। आ-
उपेक्षेति। तत्र तत्र आध्यादिषु। **आधित्वोपाधिक एवेति**। आधित्वनिमित्तक एवेत्यर्थः। चिरधृँ-
धिक्योपाधिक इति पाठान्तरम्। तत्र आधिक्यं वृद्धिः। **चिरकृतेति**। पूर्वतरकृतेत्यर्थः। तात्पर्या-
तेति पाठान्तरम्। सुसाध्यत्वादिति पाठः। सुसाधनत्वाँदिति पाठान्तरम्। मूलक्रमबोधने प्रतिषिद्धत्वादित्यस्यो-
दाह। **उपनिक्षेपेति**। अन्यथा ऽल्पाच्तरत्वात्पूर्वनिपाते वैपरीत्यं स्यात्। [11]प्रतिषिद्धत्वादित्यस्यो-
पेक्षोपपत्तिरित्यत्रान्वयः। निधानकाले तत्कृतं प्रतिषेधमुल्लङ्घ्य भोगे क्रियमाणे आह। **प्रतीति**।

---

* तदपवादित्वमस्येति। १ खफ–आधेर्ध्यतत्वात्। २ खफ–तृतीयद्वन्द्वे। ३ क–उपनिधिना। ४ क=अदर्शयित्वा। ५ फ=भोगोभावः। ६ ख–हेतुमाहापेक्षेति। ७ ख–चिरमृतेति। ८ कग–सुसाधत्वादिति। ९ ख–अल्पाचारत्वात्। १० फ–निघाते। ११ खग–सिद्धत्वात्–फ–विरुद्धत्वात्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकतृतीयातत्पुरुषः । **चो** व्युत्क्रमे । लाभाच्चेत्यर्थः । **व्याकुलत्वादिति** । उपेक्षा युक्त्यैवेत्यस्यानुषङ्गः । एवमग्रेऽपि । **तदर्थेति** । विचारानुष्ठानयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तदर्थशब्देन षष्ठीतत्पुरुषं कृत्वा पुनस्त्रयाणां द्वन्द्वं कृत्वा तृतीयातत्पुरुष इति भावः । उपसंहरति । **तस्मादिति** । **कदाचिदिति** । विंशतेः पूर्वं तत्रानन्तरं चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

आध्यादिषु अपह्रियमाणेषु अव्यवहितग्रहणसम्भवे व्यवहितग्रहणाभावात् सङ्कोचे मानाभावाच्चाह । **श्रोत्रियेति** । अपहारे निमित्तमाह । **चिरेति** । धनमित्यस्यार्थमाह । **विवादेति** । **अनुवाद इति** । 'दाप्यः सर्वं नृपेणे' त्यनेन, 'सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेदि' त्यनेन चास्यार्थस्य विहितत्वादिति भावः । 'निह्नवे भावितो दद्यादि'त्यनेनैवास्यार्थस्य विहितत्वात्तत्र दानस्य विहितत्वेन दानेनैव दापनस्याप्याक्षिप्तत्वादिति भावः । तृतीयपादार्थमाह । **दण्डं चेति** । तत्सममित्यस्य व्याख्या **विवादेति** । अनुषङ्गेणाह । **दापयेदिति** । **विधिरिति** । प्राड्विवाकादेरिति शेषः ।

नन्वे[1]यमपि विधिर्न, 'निह्नवे' इत्यत्र 'राज्ञे च तत्समम्' इत्यनेनैव प्रकृतधनसमदण्डस्यापि विहितत्वादिति चेन्न । तस्य ऋणादानमात्रविषयत्वेनासर्वविषयत्वेन प्रकृतेऽप्राप्तेः । सर्वविषयत्वेऽपि तत्र तत्र विहितदण्डस्य 'राज्ञे च तत्समम्' इत्यनेनानुवादात् । अतो न दोषः । प्रतिपादितमिदं तत्रैव । तदेतत्[2] ध्वनयन्नेवाह । **यद्यपीति** । गृहान्तरादिरूपदण्डदानस्यासम्भवेनाशक्यत्वात् । यद्यपि शक्तस्यास्ति सम्भवस्तथापि साम्यं दुर्घटम् । तथाचाध्यादिसर्वविषयत्वमेतस्यानुपपन्नमिति भावः ।

आदिना 'क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः' । (या. व्य. अ. श्लो. १५५) इत्युत्तरार्धपरिग्रहः । **दण्ड इति** । तत्रेति शेषः । तथा च तत्सममित्यनेन तादृशे स्थले वक्ष्यमाण एव मूल्यसाम्यद्वारा दापनीयत्वेनास्य दण्डो विधीयते इति भावः । नन्वेवमत्राग्रे चैकस्यैवार्थस्य विधानादन्यतरस्याविधित्वं स्यादिति चेन्न । वक्ष्यमाणस्थले दण्डस्वरूपविधिरत्र तु प्राप्तदण्डानुवादेन दापनविधिरित्येवमुभयत्र[3] विधिसम्भवात् ।

तुर्यपादार्थमाह । **अथेति** । वह्निति पूर्वान्वयि । शक्त्यपेक्षत्वस्य मर्यादामाह । **यावतेति** । एतल्लाभोपायमाह । **दण्ड इति** । **तेन** दण्डेन । **दण्डेति**[4] । इत्यत्र **गौतमीये** दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वस्योक्तत्वात् इत्यर्थः । तथा च तस्य योगरूढत्वेन योगवशेन तल्लब्धमिति भावः । अनेनैवाधिकस्येव न्यूनस्यापि विनिगमकाभावात्तथोक्त्या संग्रह इत्याह । **यस्य त्विति** । एवमेवानेनैव लब्धं विशेषान्तरमाह । **यस्य पुनरिति** । यस्य त्वित्यर्थः । ननु धिग्दण्डादेर्दण्डत्वमेवादावसिद्धं, सिद्धेऽपि वा[5] दण्डत्वे तद्विधिः कुतो ऽवगम्यते इत्यत आह । **तथा चेति** । **धिग्दण्डो** 'धिक् धिगिति' कुत्सनम् । **वाग्दण्डः** परुष[6]शापवचनात्मकः । **धनदण्डो** धनापहारः । **वधदण्डः** शारीरो बन्ध[7]रोधादिजीवितवियोगान्तः ।

---

१ गफ–नन्वयमपि विधिर्न, 'दंडं च स्वपणं चैवे'त्यनेनैवास्यापि विहितत्वादिति चेन्न । तत्र दण्डमात्रस्य दापनविधावपि न तत्समस्येति भेदात् । निन्हवे तु भयप्रदानविधिर्न तु दोषं न विधिरध्ययनाध्यापनविधिवदुभयोरावश्यकत्वमिति भावः । २ फ–तदेतत् तटे तीरे । ३ ग–उभयविधिसम्भवात् । ४ फ–'तेन दण्डेन दण्डति' इत्यत्र । ५ ख–वाग्दण्डत्वे । ६ क–पुरुषवाक्यवचनात्मकः । ७ ग–वध ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एते च चतुर्विधा दण्डा व्यस्ता एकैकशः, समस्ता द्वित्रास्त्रिचतुरा वा ऽपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः । तदुक्तं **मनुना,** (अ. ८ श्लो. १३०) ।

"वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् । तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्" ॥ इति ।

वधेनापि ताडनेनापि । **अपिरन्यसमुच्चये** । उक्तक्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तरः उत्तरः प्रयोक्तव्यः । तथा चात्र प्रथमतदनन्तरतृतीयातःपरशब्दा धिग्दण्डवाग्दण्डधनदण्डवधदण्डानां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्याधिक्यप्रतिपादका न तु सर्वेष्वप्यपराधेषु प्रथमादिक्रमेण कर्त्तव्यताप्रतिपादका इति बोध्यम् । अयं पाठः प्रागुक्तस्य धिग्दण्डस्त्वथेतिमूलस्य संवादी ।

मेधातिथिना तु आद्ययोर्व्यत्ययेन पाठं धृत्वा यो गुणवानीषत्प्रथममेवापराधं कृतवान् स चानिर्भर्त्स्यः[1], 'साधु गुणवानसि मा पुनरेवं कार्षीरिति'[2] । तथोच्यमानो यदि ततो न निवर्त्तते तदा धिग्दण्डेन कुत्साविशिष्टैः परुषवचनैर्निर्भर्त्स्यः । एवमग्रेऽपीति व्याख्यातम् । *__नारदेन__ तु दण्डद्वैविध्यमुक्तम् । तथाहि, "शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः । शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च" । इति । द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आह स **स एव,** 'शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा' । इति ।

इदं च दण्डकथनम् ब्राह्मणादिसर्वविषयम् । न च 'राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति' **गौतमा**-'न्न ब्राह्मणा दण्ड्या इति' वाच्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् । न चैवं 'षड्भिः परिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चादंड्यश्चाबहिःकार्य्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति' तस्य प्रागुक्तस्योक्तिविरोध इति वाच्यम् । अस्यैतदव्यवहितपूर्वतनेन स्वेनैव, स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयिकाचारिकेष्वभिविनीत इत्यनेन प्रतिपादितबहुश्रुतविषयत्वेन ब्राह्मणमात्रविषयत्वाभावात् । प्रतिपादितमिदमधस्तात् व्याख्यातं च ।

तदेतत् ध्वनयन्विशेषमाह । **वधदण्डोऽपीति । ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां** ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां नवधा दर्शित तु । क्वचित्तथैव पाठः । अत्र[3] क्वचिद्वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां नवधा दर्शित इति पाठः । स च वक्ष्यमाणाद्यव्याख्यानानुकूलः । आद्यपाठस्तु द्वितीयव्याख्यानानुकूलो दश स्थानानीत्युक्तिस्वरससिद्धः । 'शारीरो दशधा प्रोक्त' इति **नारद**संवादी चेति बोध्यम् । तत्र मानमाह । **यथाहेति । त्रिषु** क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु वर्णेषु यानि दण्डस्य स्थानानि तानि दश सोऽब्रवीदित्यर्थः । इदमुपलक्षणमनुलोमादेरपि । तदेतत् ध्वनयन्नाह । **अक्षत इति ।** शारीरसकलवधदण्डरहित इत्यर्थः । **व्रजेत्** राजगृहात् पुराद्वा । **पञ्चमं** स्थानम् अव्यवहितेनान्वेति । स्थानशब्दोऽत्र विषयपरः । तत्तत्प्रदेशे पीडनीय इति तात्पर्यम् । न च धनदण्डस्य पृथग्विहित-

---

१ कखफ–स वाचा निर्भर्त्स्यः । २ 'न साधुकृतवानसि' इति मेधातिथिटीकांतर्गतः पाठः ।

* इमौ श्लोकौ=भट्टजॉलीभिः संशोधित–नारदस्मृतौ परिशिष्टभागे उपलभ्येते । शारीरश्चार्थदण्डश्चेत्यस्योत्तरार्धः शारीरो दशधा प्रोक्त इति अग्रे वर्तते । ५३ । ५४ श्लोकौ । शारीरस्ताडनादिरिति श्लोकेऽपि पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्विपर्यासो दृश्यते ।

३ गफ–पुस्तकपाठः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्वाच्छारीरभेदमध्ये तदुक्तिः पुनरयुक्ता ऽसम्बद्धा चेति वाच्यम् । धनकृतापराधे तद्दण्ड एव नान्य इत्येतदर्थं पुनस्तदुक्तेः । तन्मध्ये लेखस्तु तत्तुल्यत्वप्रतिपादनाय । यद्वा तत्पीडया शरीरपीडापरोऽयमन्य एव ततो धनदण्डादिति प्रकारान्तरमत्र **मेधातिथिनो**क्तं तत एव बोध्यम् ।

अव्यवस्थानिरासायोक्तेस्तात्पर्यमाह । **एतेषां चेति** । उपस्थादीनां मध्ये इत्यर्थः । उपस्थमत्र स्त्रीपुंसयोः प्रजनोत्पादकम् । यत्र च दण्डविशेषो नाम्नातस्तत्र यस्य यत्कृतापराधः स तत्रैव पीडनीयः । तत्रागम्यागमने उपस्थनिग्रहः । अभक्ष्यभक्षणे उदरनिग्रह आहारनिवृत्त्यादिना । वाग्दण्डपारुष्ये जिव्हायाः, स च छेदः । चौर्ये हस्तयोः । पादजवलवद्व्यतिक्रमात्[१] पादयोः । राजदारदिदृक्षायां चक्षुषोः । तदनुलेपनाद्याजिघ्रतो नासिकायाः । राजादिरहस्यं भित्त्याद्यन्तरे शृण्वतः कर्णयोः । महापातकिनो मारणे देहस्येति बोध्यम् ।

ननु आध्याद्यपहारे महादोषे अकिञ्चनस्य धिग्दण्डाद्युक्तमयुक्तं तस्य स्वल्पापराधविषयत्वादतः तत्रैव पक्षान्तरमप्याह । **कर्मेति** । अत्र क्रमोऽप्येवमेव बोध्यः । **मेधातिथ्युक्तेः**, अग्रे ऽशक्तावित्युक्तेश्च । अत्र मानमाह । **यथोक्तमिति** । **धनेति** । सर्वथा धनदानाक्षमं ज्ञात्वा स्वाधीनं कर्म कारयेदित्यर्थः । **अशक्तौ** कर्मकरणाशक्तौ । ब्राह्मणादृते इत्युभयोः शेष इति ध्वनयन्नाह । **ब्राह्मेति** । **पुनः** तु । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी, प्रयोज्यानीत्यस्य कर्त्तव्यानीत्यर्थो वा । **अवृत्ताविति** । **अवृत्तौ** दुराचारेऽन्यायिनि ब्राह्मणे स्वव्यापारनिरोधान्यायप्रख्यापनादीनि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । ब्राह्मणे इति प्रकृतत्वाल्लब्धम् । **नारदेनापीति** । उक्तवोक्तमित्यत्रान्वयः । **वधः** प्राणवियोगानुकूलव्यापारः । 'निर्वासने'त्यस्य नित्यसापेक्षत्वेन 'पुरादिति' विशेषणान्वितत्वेऽपि समासः । **तदङ्केति** । यदङ्ककृतो ऽपराधस्तदङ्केत्यर्थः । **वधादृते इति**[२] । एष दण्डविधिः स्मृत इत्यस्यानुषङ्गः । तदेव विशदयति । **न वधमिति** ।

वधानुकल्पमाह । **शिरस इति** । अत एव **मनुः**, "अब्राह्मणः सङ्ग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । (अ. ८ श्लो. ३५९ ।) मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं राजा मनसा ऽपि न चिन्तयेत् ॥" इति

(अ. ८ श्लो. ३७९–३८१)

यमोऽपि,

'सर्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम् । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥
जगत्सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् । तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणान् प्राहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् । यद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ॥' इति ।

सुमन्तुरपि, 'नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधादिति' । **बृहस्पतिरपि**, 'महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति । निर्वासनाङ्कने मौण्ड्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः ॥' इति ।

---

१ क=पादजे वलवद्व्यतिक्रमात् । २ फ=वधादृते ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'वधादृते ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित्। अवध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन्वैदिकी स्मृतिः॥' इति **स्मृत्यन्तर**मपि । **पुरादिति** । अत एव **मनुः**, "असम्भोज्या असंयाज्या असम्पाठ्या-विवाहिनः । चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृत-लक्षणाः । निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥" इति । (अ. ९ । श्लो. २३८।२३९) ।

ललाटे चेति । अत एव **बृहस्पतिः**, 'हस्ताङ्घ्रिलिङ्गनयनं जिव्हा कर्णौ च नासिका । ग्रीवा पादार्द्धसन्दंशं ललाटौष्ठं गुदं कटिः ॥ स्थानान्येतानि दण्डस्य निर्दिष्टानि चतुर्दश । ललाटेऽङ्को ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते' ॥ इति ।

प्रयाणमिति । अत एव **यमः**, "ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वेव विधीयते । शिरसो मुण्डनं दण्डः पुरान्निर्वासनं तथा ॥ प्रख्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्दभेन च । ललाटे चाङ्ककरणं कुर्याद्राजा यथाविधि" ॥ इति । **दर्शितेति** । **मनुने**ति शेषः । **गुर्विति** । "ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः । एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्व-ताम् । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ इत्यादिः ।" (अ. ९।२३५)। **सुरेति** । सुरासम्बन्धी यो ध्वजः स कार्य इत्यर्थः । **श्वपदं** शुनःपदम् । **अशिराः** कबन्धः । 'ब्राह्मणस्य च ब्रह्महत्यागुरुतल्पसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कबन्धभगश्वपादध्वजांस्तप्तेनायसेन ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्ते निर्वासनमिति' **बौधायनः** । "ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वङ्को विधीयते । गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥ गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये तु श्वपदं कृत्वा शिखिग्रीवेण पूरयेत् ॥ विशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे द्विजघातिनः । असम्भाष्यस्तु कर्त्तव्यस्तन्मनोरनुशास-नम् ॥" इति **नारदः** । (प. ४३ । ४४। ४५ ।) । 'शिलाञ्जनं शिखिग्रीव'**मित्यमरः**'। (२-९-१०१) । अस्यापवादोऽपि **मनुनोक्तः** । "प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः । निर्वासो वा भवेत् राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥" इति (अ. ९ । २४०-२४१) परिच्छदशब्देन पुत्रदारभृत्यहस्त्यश्वादिसम्पदुच्यते । **सपरिग्रह इति** पाठान्तरेऽप्येवम् ।

तदङ्गच्छेदोऽपि ब्राह्मणस्य नास्तीति प्रतिपादयन् विरोधं परिहरति । **यत्त्विति** । **आप-स्तम्बेनोक्तमिति** । **आपस्तम्बवचनमिति** पाठान्तरम् । **न चक्षुरुद्धरणमिति** । न चक्षुषो-रुद्धरणं तस्यार्थ इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । **मनुं** प्रागुक्तमाह । **अक्षत इति** । **गौतम**माह । **न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड इति** । प्रथमादिना प्रागुक्त**मनुगौतम**वचनान्तरपरिग्रहः । द्वितीयादिना, 'न त्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः । तपसा चेज्यया चैव ब्राह्मणः पूयते सदेति ॥' **हारी-तस्य** । 'सर्वत्र त्रयाणां वर्णानां धनहारको वधबन्धक्रियारूपयोगो महत्स्वपि पातकेषु विवासकरणं ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तानि वा शोधनमपीड्यो हि ब्राह्मण' इति **शङ्खलिखितयोः**, प्रागुक्तस्मृतीनां च परिग्रहः । सर्वस्वहरणमपि ब्राह्मणस्य नास्ति । 'सद्रव्यः सपरिच्छद' इत्यग्रे, 'इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः । सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥' इति **मनूक्तेः** । (अ. ९ । २४२ ।) त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधबन्धनक्रियाविवासनाङ्ककरणं न ब्राह्मणस्येति **शङ्खोक्ते-**

१ क-शिखिपित्तेन ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

श्च । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसाहचर्यात् । शारीरस्त्ववरोधादिरिति प्रागुक्त-**नारदीये** वधसर्वस्वहरणयोः पाठाच्चेति । तस्मात् ब्राह्मणस्य शारीरः सर्वोऽपि दण्डो नास्ति कदाचिदपि प्रागुक्तस्मृतिकदम्बात् ।

'आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् । न हिंस्यात् ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥' (अ. ४ । श्लो. १६२ ।) इति **मनू**क्तेश्च धनदण्डमध्ये सर्वस्वहरणं नास्ति । तदन्यधनदण्डस्त्वस्त्येव । समग्रधनमिति तु प्रकृतसाहसविषयम् । 'ब्राह्मणे साहसः पूर्वं' इति **मनू**क्तमप्येवम् । तथा च धिग्दण्डवाग्दण्डौ मौण्ड्यं यत्किञ्चिदर्थदण्डो विवासनाङ्ककरणगर्दभप्रयाणानि च पर्यवसितानि । इदमपि प्रायश्चित्तानिच्छोः । तदिच्छोस्तु तदेव नैतत् । एवं बहुश्रुतस्यापि न किञ्चित् । किं तु स्वयमेव निष्कृतिं कुर्यात् । साऽपि स्वल्पा प्रायश्चित्तप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । अत एवात्रापि साक्षिप्रकरणे **मूले** (श्लो. ८१–८२) उक्तम् । "पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा । विवादात् द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ यः साक्ष्यं श्रावितो ऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः । स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥" इति स्तेयप्रकरणेऽपि, सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् । (व्य. अ. श्लो. २७०) इत्युक्तम् । **मनुना**ऽप्युक्तं, "कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत्" ॥ इति । (अ. ८ श्लो. १२३)

अस्यार्थोऽग्रे स्फुटीभविष्यति । अत्र प्रवास ओष्ठच्छेदनं जिह्वाछेदनं प्राणवियोजनं चेति यथायथं बोध्यम् । विवासो निष्काशनं नग्नीकरणं वा गृहभङ्गो वेति यथायथं बोध्यम् । तत्रेयं व्यवस्था । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽनभ्यासे च ब्राह्मणस्यापि तत्र तत्रोक्तोऽर्थदण्ड एवाभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च । तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव । महाविषये तु देशान्निर्वासनमेव । अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं बोध्यम् । अकिञ्चनस्य तु तस्य निमित्ततारतम्येन मौण्ड्याङ्ककरणगर्दभप्रयाणधिग्दण्डवाग्दण्डाः क्रमेण बोध्या इति । न च समग्रधनमित्याद्युक्त्या ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति वाच्यम् । अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे सधनस्य नग्नीकरणगृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत, यतः 'चतुर्णामपीति' प्रागुक्तस्मृतेः । 'सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।' इति स्मृतेश्चेति दिक् । एवं कर्मकारणबन्धनागारप्रवेशावपि ब्राह्मणस्य नेति सिद्धम् । तदेतदभिप्रेत्याह । **इत्यलं प्रसङ्गेनेति** ॥ २६ ॥

अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह । **स्वत्वेति** । 'पश्यतोऽब्रुवत' इत्यत्रेति भावः । **भोगमात्रस्य** केवलभोगस्य । एवमग्रेऽपि । आद्यपादार्थं शाब्दं स्वत्वोपपादकहेतोरागमस्य भोगात्प्राबल्यरूपं विशिष्टभोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमभिप्रायतोऽभिधास्यन्नाह । **स्वत्वेति** । तत्र हेतुमाह । **स्वत्वेति** । भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यस्य प्रतिग्रहादिसापेक्षतया, प्रतिग्रहादेस्तु स्वत्वो-

१ ख–प्रामाण्यप्रतिग्रहादिसापेक्षतया ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्पत्तौ भोगानपेक्षतया सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं वलीय इति न्यायेनागमस्य प्रतिग्रहाद्यात्मकस्य ततो वलीयस्त्वमिति भावः । अत्र मानमाह । **यथाहेति** । यथाकथंचिदागमस्यापि न तद्धेतुत्वमित्याह । **विशुद्धेनेति** । कापव्यरहितेनेत्यर्थः । इदमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति । **अविशुद्धेति** । तदेव विशदयति । **न चेति** । न हीत्यर्थः । एवं चेदमयुक्तमेवेति शङ्काशयः । समाधत्ते । **परेति** । तथा च तस्य तद्व्यभिचारित्वेन न तत्त्वमिति तद्युक्तमेवेति भावः । अत्रापि नारदमेवाह । **अत एवेति** । स्मर्यते इत्यत्रान्वयः । **केवलतः** केवलं । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अस्यैव व्यवच्छेद्यमाह । **नागममिति** । **क्वचित्** क्वचिदपि । यद्वा **क्वापि** व्यवहारविषये । **भोगेति** । भोगच्छलस्योपदेशेन कथनेनेत्यर्थः । छलापदेशेनेत्यपपाठः, पौनरुक्त्यापत्तेः । फलितमाह । **अतश्चेति** । तस्य ततो बलवत्त्वाच्चेत्यर्थः । तत्र तावत्सामान्यत आह । **सागम इति** । सागमः विशुद्धागमसहितः । **दीर्घेति** । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । **अविच्छेदः** निरन्तरः । **अपरिवर्जितः** निराक्रोशः । **विच्छेदोपरवोज्झित** इति पाठे विच्छेदश्चापरवश्च ताभ्यामुज्झितः रहितः चाविच्छेदोऽपरवोज्झित इति पाठस्तु युक्त एव । अपरव आक्रोशः । विच्छेदरहितो निरन्तरः । अपरवरहितो निराक्रोशः । **प्रत्यर्थीति** । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । **अपिः** प्रकृतान्यसमुच्चायकः ।

उक्तपञ्चविशेषणानां व्यवस्थार्थं पूर्वावतारितवचनस्यैव द्वितीयपादमभिप्रायतो व्याख्यातुमवतरणमाह । **क्वचिच्चेति** । *कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन वक्ष्यमाणवाक्यकदम्बानुरोधेन चाह । **त्रयाणामिति** । नित्यसापेक्षत्वाद्वृत्तिः । सम्भवत्येकवाक्यत्वे इति न्यायेनाह । **आगम इति** । **स पुनरिति** । **स** पूर्वक्रमागतो भोगस्त्वित्यर्थः । आगमादित्यादेस्तात्पतात्पर्यार्थमाह । **आगमेति** । शाब्दस्तु प्राग्वत् । अत्र आगमनैरपेक्ष्यं तज्ज्ञाननैरपेक्ष्यकृतं, न तु र्यार्थमाह । तत्सत्तानैरपेक्ष्यकृतमिति विशेषमाह । **तत्रापीति** । आगमनिरपेक्ष इत्यत्रापीत्यर्थः । **बोद्धव्य**मित्यत्रान्वयः । तत्रापि कश्चिदागमोऽस्तीत्यागमसद्भावज्ञानापेक्षा न तु अयम् आगम इति स्वरूपग्राहिकतया तज्ज्ञानापेक्षेति भावः ।

नन्वेवमपेक्षितसत्तासद्भावे किं मानमत आह । **सत्ता त्विति** । **तेनैव** विशिष्टेनोपभोगेनैव । नन्वेवमन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । तथाहि प्रमाणभूतेन तादृशभोगेनागमसत्ताऽवगतिः आगमसत्ताऽवगतौ तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यावधारणमिति । अत्राहुः । चिरकालोपभोगानुपपत्तिरूपार्थापत्त्याऽऽगमसत्ताऽवगतिः । तस्यामवगतायां तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यनिश्चय इति साक्षात्प्रमाणभूतेन भोगेनागमसत्ताया अनिश्चयान्नान्योन्याश्रयः । **तेनैवेत्यस्य** तु तद्द्वारकार्थापत्तिरूपप्रमाणेनैवेत्यर्थ इति नासङ्गतिः । तथा च 'आगमो ऽभ्यधिक' इत्यत्र पादभेदेन द्विविधभोगस्य प्रामाण्यमभिमतं **मुनेः** । स्मार्त्तकालिकः अस्मार्त्तकालिकश्च सः । तदुभयं विभज्य योग्यतया व्यवस्थार्थमपवादविषयनिर्णयं विना नोत्सर्गविषयनिर्णय इति व्युत्क्रमेणाह । **विनेति** । **प्रदर्श-**

---

१ फ–विशुद्धागमसहित । * पू. मी. अ. ११ । पा. १ अधि. ६ । २ ख फ–आगमादः । ३ ख फ–प्रामाण्यमिति । ४ फ–चिरकालोपभोगा उपपत्तिरूपार्थापत्त्याऽऽगमसत्तावगतिः । ग–निरकालोपभोगेनागमसत्तावगतिः । आगमसत्तानुपपत्तिरूपार्थापत्त्याऽऽगमसत्तावगतिः ।

६

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नार्थमिति । विषयेत्यादिः । तथा सति आद्यचकारस्तर्ह्यर्थे । अस्य तदपवादत्वे सतीति तदर्थः । अत एव सामान्यविशेषपर्यवसानेनाह । **आगम इति** । द्वितीयचकारस्त्वर्थे । **स्मार्त्तेति** । स्मरणयोग्येत्यर्थः । अस्मार्त्तकालिको भोग आगमज्ञाननिरपेक्षः स्मार्त्तकालिकस्तु आगमज्ञानसापेक्ष इति भावः ।

नन्वेकस्यैव भोगरूपप्रमाणस्य क्वचित्तत्सापेक्षत्वं क्वचिन्नेति कुतोऽवगतमित्यतो मौलक्रमेण सान्निध्याद् व्युत्क्रमेण द्वितीयमेव सहेतुमाह । **अतश्चेति** । उभयोरुक्तरीत्या विषयभेदाच्चेत्यर्थः । वस्तुतः स्मृत्यभावेऽपि तत्त्वस्येष्टत्वादाह । **योग्ये इति** । अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वस्य तन्त्रान्तरे प्रसिद्धत्वादाह । **योग्यानुपेति** । स्मरणयोग्ये काले प्रतिग्रहादिरूपस्यागमस्य प्रमितियोग्यत्वे सत्यपि तदभावादागमाभावनिश्चयः । सिद्धे च तस्मिन्केवलभोगस्य बलात्कारेणापि सम्भवेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्तत्सापेक्षत्वमावश्यकमिति भावः ।

अथाद्यं तादृशमाह । **अस्मार्त्तेत्विति** । अस्मरणयोग्ये इत्यर्थः । एतद्विशेषणाभावेऽपि विशेषणान्तरसत्ता ऽपेक्षितैवेत्याह । **सन्तत इति** । निरन्तर इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं दीर्घकालादेरपि । योग्यत्वे सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः । अस्मृतियोग्ये काले प्रतिग्रहादिरूपस्य तस्य प्रमायोग्यत्वाभावादेव योग्यानुपलब्ध्यभावः । अतस्तेनागमो नास्तीति निश्चेतुं न शक्यते । अभावग्राहकप्र[1]मायोग्यत्त्वाभावादेव योग्यानुपलब्धेरभावात् । एवं च पू[2]र्वत्र । तत आगमाभावनिश्चयेन यद्यपि भोगो न प्रमाणं मूलशैथिल्यात्, तथा[3]पि प्रकृते आगमाभावनिश्चयाभावात् मूलशैथिल्याभावेन तन्निरपेक्षत्वमिति तादृशो भोगः प्रमाणमित्यर्थः ।

क्रिया प्रमाणम् । **अनुगमेति** । तन्नि[4]श्चयाभावादित्यर्थः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति भावः । **क्रमात्** प्रपितामहादिक्रमेण । स्मार्त्तकालस्य परमावधिमाह । **स्मार्तश्चेति** । अनुगमस्य साकाङ्क्षत्वात्तां पूरयन् प्रागुक्तैकवाक्यतायै सप्रतीकं तत्पदं व्याचष्टे । **अनुगमेति** । इतीत्यस्यार्थ इति शेषः ।

विशेषं वक्तुं, विना पूर्वेत्यस्य विषयं, सविशेषमुपसंहरति । **अतश्चेति** । उक्तहेतोश्चेत्यर्थः । **वर्षेति** । अनेन दीर्घकालत्वमुक्तम् । **सन्ततो** निरन्तरः । **अप्रतिरवः** निराक्रोशः । **प्रत्येति** । प्र[5]त्यर्थिन इत्यादिः । भोगस्य विशेषणान्तरमाह । **आगमेति** । उक्तरीत्येत्यादिः । **आक्षिप्तेति** । बहुव्रीहिः । गम इति पाठः । ततश्च पञ्चविशेषणमध्ये सागमत्वं स्मार्तकालविषयम् । अन्यच्चतुष्टयं तदन्यविषयमिति व्यवस्था सिद्धा । तं विशेषमेवाह । **अस्मार्तेऽपीति** । अत्र मानं **मनु**माह । **अत एवेति** । तस्यां सत्यां तस्याप्रमाणत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथाऽनागमोपभोगे विशेषे[6]ण दण्डविधानं **मनू**क्तमयुक्तं स्यादिति भावः ।

ननु 'बहून्यब्दे'त्यत्र अपिः समुच्चये, तथा चोक्तम्, 'अपिः सम्भा[7]वनानिवृत्त्यपेक्षासमुच्चयगर्हाशीःसमर्थभूषणप्रश्नेष्विति,' तथा च बहून्[8]यब्दशतान्यभिव्याप्यापि य उपभुङ्क्ते स दण्ड्य

१ क ख–अभावग्राहकप्रमाणस्य । २ क–पूर्वं । ३ क–तथापि प्रकृते तु; ख–प्रकृते तु । ४ क ख फ–तन्निश्चयज्ञानाभावात् । ५ ग–अर्थिनः । ६ फ–विशेषदंडविधानम् । ७ ख ग फ–संभावननिवृत्त्यपेक्षा... ८ ग फ–बहूनब्दशब्दशतानभिव्याप्य ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्यर्थेनैककर्तृकानेकवर्षोपभोगे एव समुच्चयस्य सम्भवो नान्यथेत्यपिशब्दबलादुपभोक्तुरेकत्वं प्रतीयते । तथा य इत्याद्येकवचननिर्देशादपि । तथा च य एकश्चिरकालमनागममुपभुङ्क्ते स दण्ड्य इत्येकस्यैव दण्ड्यत्वं न बहूनां, पितृपरम्परायातभोगे तु भोक्तॄणामनेकत्वादीदृशैकभोक्तुरभावेन[1] प्रथमस्या[2]नागमेनोपभोक्तुरेकत्वेन तस्यैव चोरसदृशदण्डो न द्वितीयादेरिति, तत्र भोगस्य प्रामाण्यापत्त्याऽनागमस्मृतिपरम्परायां भोगो न प्रमाणमिति यदुक्तं तदयुक्तमित्याशयेन शङ्कते । **न चानागमं त्विति** । यद्वाऽपिशब्दः समर्थवाची, उक्तहेतोः । तथा चानागमचिरकालोपभोगे यः समर्थः स एव दण्ड्यो नान्य इत्यर्थेन प्रथमस्यैव समर्थत्वेन द्वितीयादेः परम्परायातभोगत्वे तादृशसामर्थ्याभावात्प्रथम एव दण्ड्य इत्याशयेनाशङ्कते । **न चानागमं त्विति** । **प्रयोगात्** प्रयोगाच्च । **प्रथमस्य** तस्यैव । इदमन्त्ये[3] परम्परायातभोगविषयम् । अपिनैकमात्रकर्तृकानेकवर्षोपभोगसमुच्चयः । आद्ये त्वस्य साधारणत्वादपिना तद्वदल्पकालोपभोगसमुच्चयः ।

इष्टापत्तिं निराचष्टे । **न चैतदिति** । नहीत्यर्थः । **कारणं** क्रिया । प्रमाणमिति यावत् । **नारदेति** । मध्येऽपि सागमाया एव भुक्तेः प्रामाण्यबोधक**नारद**वचनादित्यर्थः । य इत्यत्रोद्देश्यगतत्वेनैकत्वस्याविवक्षितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । तथा च सर्वत्र सागमभुक्तेः प्रामाण्यमिति । द्वितीयादावपि निरागमोपभोगे दण्डो दुर्निवार इत्यनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां भोगो नैव प्रमाणमिति सिद्धम् । तदेतदुपसंहरति । **तस्मादिति । सर्वत्र** आदौ मध्येऽन्ते चेत्यर्थः । एवं चापिः सम्भावने, न समुच्चये नापि समर्थे इति । बह्वब्दशतव्यापित्वेन यस्य भोगः सम्भाव्यते स चेन्निरागमस्तर्हि तादृशोपभोगवानपि पुरुषो दण्ड्यः किमुतानागमाल्पभोगवानिति तात्पर्यार्थः ।

नन्वस्मरणयोग्यकालिकस्य पूर्वक्रमायातस्यैव भोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमिति यत्सिद्धान्तितं तदयुक्तम् । '**अन्यायेनापीति वाक्ये**'ऽन्यायेनापि पित्रा यद्भुक्तं तथा पूर्वतरैस्त्रिभिर्यद्भुक्तं तत्रोभयत्रापि प्रत्यपहारो न शक्य इत्युक्त्याऽनागमोपभोगस्य स्मरणयोग्यकालिकस्यापि प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेनाह । **यदप्यन्यायेनापीति** । अत्रान्यायेनापीति निरागमभोगस्य प्रामाण्यप्रतिपादकं, पित्रेति स्मरणयोग्यकालिकस्येति भावः । स्मार्त्तकालिकोपभोगस्य तन्निरपेक्षस्य न प्रामाण्यमिति प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति । **तदपि पित्रा सहेति** । अयं भावः । पित्रा यद्भुक्तमिति न पृथगन्वयो, येन पित्रुपभोगस्य स्मार्त्तकालिकत्वेन तादृशनिरागमोपभोगस्य प्रामाण्यं स्यात्, अपि तु सहार्थयोगे इयं तृतीया । तथा च पित्रा सह पूर्वतरपुरुषत्रयोपभोगे क्रमेणाविच्छिन्ने तादृशे जाते तत्क्षेत्रादिकं तस्मादपहर्तुं न शक्यमिति प्रागुक्तैकवाक्यतया सम्भवतीति न्यायेन चैकवाक्यत्वेऽनेकपुरुषोपभोगस्य चिरतरकालं विना ऽसम्भवेनास्मार्त्तकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यमुक्तमिति न निरागमस्य स्मार्त्तकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यमिति ।

ननु त्रिपुरुषागतमित्यनेनानेकपुरुषोपभोगलाभेऽपि कथमस्मार्त्तकालोपभोगलाभोऽत आह । **तत्रापि क्रमादिति** । लक्षणेति भावः । शक्यार्थत्यागे बीजमाह । **त्रिपुरुषेति** । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावस्तत्रात्र च । एवं **पूर्वकातीये**ऽपि । प्रसङ्गादिति पाठः । प्रसङ्ग इति पाठे यत

---

१ ग–ईदृशभोक्तृत्वस्याभावेन । २ क ख–प्रथमम । ३ फ–इदमंते । ख–इदं परंपरा यात...

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्यादिः। इष्टापत्तिं निराचष्टे । **तथा सतीति**। नन्वस्तु अस्मार्तकालिको भोगः प्रमाणमिति, तथाऽपि तस्यागमसत्तासापेक्षत्वेनान्यायेनापीत्युक्तिः कथमत आह । **अन्यायेनापीति** । चस्त्वर्थे । तत्र बीजमाह । **अपीति**। अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव ।

नन्वस्मार्त्तकालिकी भुक्तिरागमज्ञानं नापेक्षते तत्सत्तां त्वपेक्षत एवेत्युक्तमयुक्तं, यद्विनाऽऽगममिति वाक्येऽत्यन्तमित्युक्त्या सर्वात्मना भुक्तेस्तन्नैरपेक्ष्येण प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेन शङ्कते। **यच्चोक्तमिति**। यदप्युक्तमित्यर्थः । अत्यन्तभुक्तमागमं विनेत्यन्वयः । प्रागुक्तरीत्या परिहरति। **तत्रापीति**। उक्तवाक्येऽपीत्यर्थः । **इति** वाक्यम् । **अत्यन्तम्** अतिशयेन । उक्तहेतोः शेषमाह । **उपेति**। **पुनस्त्वर्थे**। आगमस्वरूपमपि विनेत्यर्थः । व्याख्येयमित्यस्यानुषङ्गः । अत्र हेतुमाह । **आगमेति** । यत इत्यादिः । अयं भावः । सर्वात्मना ऽऽगमज्ञानस्यास्मार्तकालिकोपभोगे ऽपेक्षाया अभावादत्यन्तं सर्वात्मना आगमज्ञानं विना ऽस्मार्त्तकालिकोपभोगे सति यद्भुक्तं वस्तु तदपाहर्तुं न शक्यमित्येव वाक्यार्थो न तु वस्तुत आगमसत्तां विनाऽप्युपभोगात्स्वत्वमस्तीति, येन प्रागुक्तविरोधः स्यादिति उक्तवद्विरोधमत्रापि परिहरति। **क्रमादिति**। **उक्तार्थमिति**। अस्मार्त्तकालोपलक्षकत्वेनोक्तार्थकमित्यर्थः । तत्सिद्धमस्मार्तकालिक उपभोग आगमज्ञाननिरपेक्षः प्रमाणं स्मार्त्तकालिकस्तु तत्सापेक्षस्तथेति ।

तत्रान्त्यमाक्षिपति। **नन्विति**। **प्रामाण्येति** । प्रामाण्यं यदुक्तं तदनुपपन्नमित्यर्थः। अनुपपत्तेः स्फुटतयाऽऽभासात्तामुपपादयति । **तथा हीति** । यमागममपेक्षते भोगः स किं प्रमाणान्तरेणावगतोऽथ वा नेति विकल्पं हृदि निधायाद्ये दोषमाह । **यद्यागम इति**। **प्रमाणान्तरेण** भोगान्येन प्रत्यक्षादिना। **तेनैव** मानान्तरावगतागमेनैव । मानान्तरावगतत्वेनानुपयुक्तत्वादाह । **आगमेनेति**। तथा च मानान्तरप्रमिते उभयत्र ज्ञापकत्वासम्भवेनानुत्पादकत्वेन चाप्रामाण्यात्तत्सापेक्षो भोगः प्रमाणमिति दुर्वचमिति भावः । द्वितीये दोषमाह। **अथेति**। अनवगतागमेन वैशिष्ट्यासम्भवादिति भावः। प्रथमपक्षादरेऽपि कालविशेषे तदुपयोग इत्याह। **प्रमाणान्तरेणेति**। मानान्तरेणैवागमावगमो यद्यपि तथापि तादृशागमविशिष्ट एव भोगः प्रतिग्रहाद्युत्तरभाविनि कालान्तरेऽपि स्वत्वबोधक इति भावः।

ननु तथाऽवगतागमेनैव स्वत्वावबोधे किं भोगेनेत्युक्तमेवात आह । **अवगतोऽप्येति**। **अलं** समर्थः। उपसंहरति। **इतीति**। कुत इत्यत आह। **मध्ये इति**।

अव्यवहितसङ्गतिमाह। **आगमेति**। प्रमाणमित्यस्य स्यादिति शेषः। **स्तोका**ऽपीत्यस्य व्याख्या **स्वल्पापीति**। बलमित्यस्य व्याख्या **सम्पूर्णमिति**। ननु अस्योदाहरणं किमत आह। **अयमिति**। द्वितीयचस्त्वर्थे। **तत्र** तेषां मध्ये। **सविकल्पेति**। स तु स्वीकारो मदीयमेतदित्याद्यभिवदनविषयकस्तज्जन्यो वा सविकल्पकज्ञानरूप इत्यर्थः। यद्वा स इति भिन्नं पदं, वाचिकस्तु स स्वीकारो यस्तादृशस्सविकल्पात्मकज्ञानरूप इत्यर्थः। **पुनः** तु। **तत्र च** उक्तरूपकायिकस्वीकारे च। **करे** शुण्डादण्डे। **दापयेत्** दद्यात्। स्वार्थे णिच्। निवृत्तप्रेषणादिति प्रकारो वा।

अनुमन्त्रयेतेति। प्रतिग्राह्यो यदा प्राणी बलवान् वक्तुं समर्थस्तदा तं प्रतिग्राह्यं प्रतिग्रहीता अनुमन्त्रयेत, अमुक त्वं मदीयोऽसीति, सोऽपि ब्रूयादहं भवदीयोऽस्मीति । यदा

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रतिग्राह्यमप्राणि अभिवदनानभिज्ञं गवादि प्राणिष्वपि कन्या च, तदुभयं प्रतिग्रहीताऽभिमृशेत् स्पृशेदुक्तस्थले इत्यर्थः। प्रकृतमाह। **तत्रेति**। तेषां मध्ये इत्यर्थः। **पुनः** तु । **तत्सहितादिति**। कायिकस्वीकारसहितागमापेक्षयेत्यर्थः।

ननूपभोगसहितागमापेक्षयोपभोगरहितस्यागमस्य दुर्बलत्वे यत्रैकमेव क्षेत्रमेकस्याधीकृत्य पुनरन्यस्याप्याधीकरोति तत्र यदि दैवात् पूर्वस्य भोगाभाव उत्तरस्य तु भोगोऽस्ति तत्रापि भोगरहितागमस्य दौर्बल्यं स्यात्तथा चाधौ प्रतिग्रहे इति वचनविरोधः स्यादत आह। **एतच्चेति**। सिद्धान्तितमुक्तरूपमित्यर्थः। इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः।

यद्यप्यागमोऽभ्यधिक इत्यस्य पूर्वमीषद्व्यवहितसंगत्या व्याख्यानं कृतं, तथाऽपि तन्न युक्तं, व्याख्याकृदुक्तार्थसङ्गतिलाभेऽपि मूलसङ्गत्यलाभात्। किं च प्रतिपादितार्थस्य तात्पर्यविषयतया यथाकथञ्चित् योजनेऽप्यशाब्दत्वेन स्वारस्यानावहत्वात्। अतस्तत्प्रकारान्तरेण ततोऽपि व्यवहितसङ्गत्या शब्दमर्यादया व्याचष्टे। **अथवेति**। **समवाये इति**। एतेषां लिखितादीनां समवाये मेलने इत्यर्थः। सर्वेषां सम्भवे इति यावत्। इदमर्थमाह। **आगम इति**। प्राग्वत् द्वितीयपादार्थमाह। **पूर्वेति**। पूर्वक्रमायातभोगान्यभोगापेक्षयाऽऽगमो बलवानित्यर्थः। पूर्वक्रमागतभोगस्य विजातीयागमापेक्षया क्वचित् बलवत्त्वम्। तत्तात्पर्यविषयमाह। **स पुनरिति**। स त्वित्यर्थः। अत एव वचनेऽन्यथाक्रमसत्त्वेऽपि अत्रानुवादेऽन्यथा पठितम् एतद्वचनक्रमेण द्वितीयार्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे। **मध्यमेत्त्विति**। अपिर्बहुभोगसहितपरिग्राहकः। प्रतियोग्यन्तराभावेन स्वापेक्षया केवलमस्याः[१] प्राबल्यासम्भवेन च योग्यतया ऽभुक्तितो भुक्तेः प्राबल्यमनेन बोध्यत इति भावः। पूर्वार्धमेव समवायविषयमिति तात्पर्यम्। इति व्याख्यानसमाप्तौ।

अत्र मानमाह। **एतदेवेति**। एतेन प्रागुक्तव्यवच्छेदः। चतुर्थपुरुषविषयमाह। **कारणं भुक्तिरिति**। एवेन प्रागुक्तागमव्यवच्छेदः। **सन्तता** निरन्तरा। **चिरन्तनी** दीर्घकाला। चिरन्तनेति पाठे आर्षत्वाट्टाप्॥ २७॥

याज्ञवल्कीये २८ श्लोकः

१। तस्य तत्सङ्गतत्वादेव तेन उत्तरसङ्गतिमाह। **पश्यत इति**। **उक्तमिति**। सिद्धान्तमतेनेति भावः। **तत्र** तथा सति। अन्वये दृष्टान्तः। **दर्शयितुम्** अनेनैव तात्पर्यतः प्रतिपादयितुम्। अयं भावः। आद्येन पुरुषेण प्रतिग्रहादिकमेवोपन्यसनीयं द्वितीयेनाविच्छिन्नाप्रतिरवसमक्षत्वादिविशेषणविशिष्टो भोग एवोपन्यसनीयः तृतीयेन समक्षत्वादिविशेषणवैशिष्ट्यं विनाऽपि क्रमागतभोगमात्रमुपन्यसनीयमिति नियमस्यानेन विधेर्नियमातिक्रमे दण्डविधानमप्यर्थसिद्धमेवेति दण्डव्यवस्थाप्रतिपादकत्वमुपपन्नमेव। एतेनात्र वचने दण्डव्यवस्थाविध्यभावादिदमयुक्तमित्यपास्तमिति।

स्वीकार इति। प्रतिग्रहादिनेति भावः। **अभियुक्तः** परेण। क्षेत्रादिकमिति पाठः। तथा च **प्रतिग्रहादेरिति** तस्योत्तरमुक्त्वा तथा कार्यमिति भावः। 'प्रतिग्रहादेरितीति' पाठे

१ क-केवलस्यस्य।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्युक्त्वा तमागममर्थात् प्रतिग्रहादिकमित्यर्थः । यथाश्रुतार्थासम्भवादाह । **भावयेदिति** । प्रतिपादयेदित्यर्थः । अङ्गीकारयेदिति वा । अस्य तात्पर्यार्थमाह । **अनेन चेति** ।

'न तत्सुत' इत्यंशं शेषपूरणेन सानुषङ्गेण व्याचष्टे । **तत्सुत इति** । अत्र प्रागुक्तविशेषणचतुष्टयमध्ये दीर्घकालत्वमग्रे, तद्भिन्नमत्रेत्याह । **अविच्छिन्नेति** । **भोगमिति** । उद्धरेदित्यस्यानुषङ्गः । एवमग्रेऽपि । **विशिष्टं भोगं** स्वोक्तम् । तत्सुतो वेत्यत्र **वा** चार्थे इत्याशयेन तमंशं व्याचष्टे । **तत्सुत इति** । **वा** अप्यर्थे इति, **नापि विशिष्टमिति** । विशिष्टभोगानुद्धरणे चेति पाठः ।

तुर्यपादमव्यवहितोभयशेषत्वेन व्याचष्टे । **तत्रेति** । अस्य व्याख्या **तयोरिति** । **तत्रापीति** । तद्व्याख्या **द्वितीयेति** । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह । **भुक्तिरेवेति** । प्रकर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्स्वारस्येन लब्धमाह । **तत्रापीति** । तयोर्मध्येऽपीत्यर्थः । परमतात्पर्यमाह । **त्रिष्वपीति** । अस्य पूर्वतः स्वरसतो लब्धत्वादत्र मानमाह । **उक्तं चेति** । पादत्रयस्योक्त एवार्थः । **भोग्येति** । अर्थहानिस्तदनुद्धरणे द्वितीयतृतीययोरपीत्यर्थः । अपिनाऽऽद्यस्य समुच्चयः ॥ २८ ॥

याज्ञवल्कीये २९ श्लोकः

। सङ्गतिमाह । **अस्मार्तेति** । **पुनः** तु । यदर्थमाह । **आहर्त्रादिरिति** । आहर्त्रादिभिरभीति पाठः । अभियोगनिमित्तसूचनायाहर्तुरुपादानं, तदसम्भवात् आदिना तत्पुत्रादिग्रहणम् । आर्थिकमाह । **अकृतेति** । **परेत** इत्यस्य परमित इति । व्युत्पत्तिलभ्यमर्थमाह । **परलोकमिति** । तदः प्रकृतबुद्धिस्थपरामर्शित्वादाह । **आगममिति** । अत्रोत्तरार्द्धे हेतुरिति, यस्मादिति शेषेण व्याचष्टे । **यस्मादिति** । तत्रेत्यस्य व्याख्या तस्मिन्नित्यादि । आगमेन विनेत्यस्य व्याख्या **ऽऽगमेति** । कृतेत्यस्य व्याख्या **साक्ष्यादीति** । **न प्रमाणमिति** । अत इति शेषः । यस्मादित्यस्यार्थमाह । **पूर्वेति** । एवं चात्रागमज्ञानसापेक्षस्य तस्य प्रामाण्यमिति भावः ।

नवा ऽऽरूढेति । आरूढविवादस्य प्राप्तविवादस्य व्यवहारिणः प्रेतस्य मृतस्य सम्बन्धिना पुत्रेण सोऽर्थो विवादास्पदीभूतः संशोध्यः आगमेन संसाध्यो यतस्तमर्थं भोगो न निवर्तयेत् प्रत्यावर्त्तयेत् । भोगस्तत्र प्रमाणं न भवतीति यावदित्यर्थः ॥ २९ ॥

याज्ञवल्कीये ३० श्लोकः

। अव्यवहितेन सङ्गतिमाह । **अनिर्णीतेति** । **निवर्तते** संसाध्यत इति पाठान्तरम् तेन नापगच्छति प्रवर्तत एवेत्यर्थः । **व्यवेति** । पुनरित्यादिः क्वचित्तथा पाठ एव । **अथ** चार्थे । नृपेणाधिकृता इति भिन्नमित्याशयेन वाक्यार्थज्ञानोपयोगितया आदौ पदार्थानाह । **नृपेणेति** । प्रकृतयोग्यतया ऽऽह । **व्यवेति** । ते के इत्यत आह । **राज्ञेति** । आकाङ्क्षाशान्तये ऽसाङ्कर्याय चाह । **भिन्नेति** । **नानेति** । उभयोः सङ्घाता इत्यत्रान्वयः । इदमुभयं स्वरूपकीर्त्तनमिति सूचयन् आवश्यकम् उभयशेषमाह । **एकजातीयेति** । तत्राद्योदाहरणं, **द्वेडेति** ।

---

१ तच्छब्दस्य । २ क–यथाऽऽरूढेति । तथाशब्दः पूर्वसमुच्चये । ३ फ='न निवर्तत' इति पाठ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देशाद्देशातरं गत्वा प्रस्थाप्य वा ऽश्वविक्रेतारो हेडावुकाः । गुर्जरदेशे प्रसिद्धोऽयम् तत्र शब्दः । द्वितीयोदाहरणं ताम्बूलिकेति । तद्विक्रेतेत्यर्थः । कुविन्दस्तन्तुवायः । आदिना तक्षादयः । सङ्गता इत्यस्यानुषङ्गः । सम्बन्धी जामात्रादिः ।

मूले अथशब्दश्चार्थे । अथ वाक्यार्थमाह । एतेषामिति । चतुर्णां मध्ये इति शेषः । पूर्वत्वं न कारणत्वादिकृतं किन्तु पाठकृतमित्याह । यद्यत्पूर्वं पठितमिति । कुत्रेत्याह । नृणामिति । प्रकृतेयोग्यत्वादाह । व्यवेति । योग्यतया व्यवहारशब्दो दर्शनपरः । कर्मकिप्रत्ययान्तो विधिशब्द इत्याह । व्यवहारेति ।

अवतरणोक्तं स्पष्टयितुं तात्पर्यार्थमाह । एतदिति । कुद्दष्टेत्यनेन वास्तवासन्तोषबीजनिरासः जातव्यवहारस्य यथार्थत्वं च सूचितम् । व्युत्क्रमेण व्यतिरेकमाह । कुलेति ।

। विशेषं स्वल्पमाह । नारदेति । पुनः तु । यद्यप्यत्र गणा इति पठितं, मूले च पूगा- इति, अस्ति च तयोर्भेदः; तत्र पूगस्वरूपमुक्तं सर्वेषां हीनवर्णानां सङ्घातो गणः अत एव पूग-श्रेणिगणादीनामिति प्राक् उक्तं, तथापि तत्स्थाने मुनिद्वयप्रामाण्यादुभयोर्विकल्पेन ग्रहणम्, अत एव चतुर्णामिति व्याख्याकृदुक्तिसङ्गतिः । यद्वा गणाश्चेति चेन तदग्रे पूगानां समुच्चयः । मूले ऽथशब्दस्य चार्थस्य पूगा इत्यत्रान्वयेन तदग्रे तेन तेषां समुच्चय इति एकवाक्यतैव, नारदेन पुनरित्यादि वदता व्याख्याकृता प्रागुक्तचतुष्टयं नाभिमतमिति सूचितमेवेति बोध्यम् । नृप इति पाठः । प्रतिष्ठा इति । व्यवहारदर्शनानां स्थानानीत्यर्थः ।

। तथा सति विशेषमाह । तत्र चेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । सोत्तरेति । सभायां साधुः सभ्यः उत्तरश्चासौ सभ्यश्च तत्सहितेनेत्यर्थः । पूर्वसभ्यतो भिन्नोत्कृष्टसभ्ययुक्तेनेति यावत् । सपण इति । उभयकारितपणसहिते इत्यर्थः । अयमेव पूगाद्यर्थः पूर्वत्रापि ज्ञेयः॥३०॥

याज्ञवल्कीये ३१ श्लोकः

उपसंहरन्नव्यवहितसङ्गतिमाह । दुर्बलैरिति । कश्चित् न सर्वः । बलं चोपाधिश्च ताभ्यां विनिर्वृत्तानिति व्युत्पत्तेराह । बलेनेति । उपधीति पाठान्तरम् । शत्रुशब्दान्तद्वन्द्वे कृतशब्देन शेषषष्ठ्या समासे आद्यन्तयोस्तत्र कर्तृत्वेनान्वये मध्यमानामधिकरणत्वेन फलतीत्याह । तथा स्त्रीभिरिति । अपौनरुक्त्यायाह । अस्त्रीभिरपीति । मध्ये इत्यर्थकान्तरशब्देन षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वात्परनिपात इत्याह । गृहाभ्यन्तरे इति । तथाऽर्थमाह । चेति । कृतांश्चेत्यर्थः । मध्यमणिन्यायेनान्वयादाह । निवर्तेति ॥ ३१ ॥

याज्ञवल्कीये ३२ श्लोकः

अपि चेति । अन्योऽपि कश्चित्तादृशो व्यवहारो निवर्त्तत इत्याहेत्यर्थः । वाक्यार्थबोधायादौ पदार्थानाह । मत्त इत्यादि । आर्तादिभीतान्तद्वन्द्वं कृत्वा पुनस्तेन मत्तोन्मत्ताभ्यां कृत्वा बहु-

१ ख ग फ=हेडावुकाः । २ ख ग=प्रकृतत्वादाह । ३ "उपसर्गे घोः किः" (व्या. सू. ३।३।९२)
४ राजदन्तादिषु परम् (व्या सू. २-२-३१)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्रीहितत्पुरुषौ कार्यौ। करणेऽनीयर्[1] । **पञ्चविधेने**त्यस्य व्याख्या **वातेति** । **सम्भवेनेति** । ग्रहान्तपञ्चकजन्येनेत्यर्थः । कारणभेदेन कार्यभेदात्तस्य पञ्चविधत्वम् । **जनितमिति** । एतदन्यतरजनितमित्यर्थः । **व्यवेति** । न तु स्तनन्धयादिरेवेति भावः । राष्ट्रादीत्यादिपदग्राह्यं वचने एव स्फुटम् । **पुरेति** । पुरविरुद्धो राष्ट्रविरुद्धश्चेत्यर्थः । यः एवं स वादस्तैरनादेय उदाहृतः कथितो भवेदित्युत्तरार्धार्थः । एवं च तस्यार्थिकी निवृत्तिर्बोध्या ।

वाक्यार्थमाह । **एतैरिति** । असम्बद्धकृत इत्यंशमनियुक्तपदाध्याहारेण व्याचष्टे । **अनियुक्तासम्बद्धेति** । अनियुक्तत्वेनाप्रेषितत्वेन प्रकृतव्यवहारासम्बद्धो यस्तत्कृत इत्यर्थः । **चार्थमाह** । **अपीति** । **इति**रर्थसमाप्तौ ।

ननु मत्तादिकृतव्यवहारो न सिध्यतीत्यत्र मत्तादिग्रहणमुपलक्षणं न वा? आद्येऽन्यकृतव्यवहारासिद्धेरपि संग्रह इति न स्मृत्यन्तरविरोध इति फलं यद्यपि, तथाप्येवकारासङ्गतिः । द्वितीये एवकारबलेनास्य नियामकत्वलाभेनैवकारसङ्गतिरूपफलसत्त्वेऽपि वचनान्तरविरोध इति संशये श्रुतैवकारबलेनाद्यस्य दुर्वचत्वेन द्वितीयमेव वाच्यम् । यद्यप्याद्येऽप्यादिश्रुतिरस्ति तथापि सर्वथाऽनन्यगतिकसंग्रहेणैव तत्साफल्ये सगतिकसङ्ग्रहो नेति तात्पर्यार्थः । तथा सति वचनान्तरविरोधस्तेनान्यकृतव्यवहारस्यासिद्धिप्रतिपादनेन नियमस्य दुर्वचत्वादित्याशयेन शङ्कते ।

यत्त्विति । विरोधे इति पूर्वान्वयि । मिथ इत्युत्तरान्वयि । 'गुरोः शिष्ये विरोधेत्वि'त्यादौ सति तेषां गुरुशिष्यादीनां मिथो व्यवहारो न सिध्यतीत्यर्थः । **अपि**नैतज्जातीयस्मृत्यन्तरसमुच्चयः । त्वर्थे वा सः । आत्यन्तिकत्वं प्रतिषेधविशेषणम् । **कथंचित्** केनचित्प्रकारविशेषेण । तथा च तत्र चार्थस्तुः सिध्यतीत्यग्रे योज्यः । तेन सिद्धिसमुच्चयः । तयोर्व्यवस्था तु वक्ष्यमाणप्रकारेण । यद्वा **तु**र्मिथ इत्यग्रे योज्यः । **मिथस्तु** मिथ एव न सिध्यति किं तु व्यवहारदर्शिभिः सिध्यतीत्यर्थः । यद्वा एतद्वैलक्षण्यसूचक**स्तु**र्यथाश्रुत एव । तथा च मूलवाक्यस्थैवकारस्य न सिध्यतीत्यग्रे योजनं कृत्वा मत्तादिकृतो व्यवहारः सर्वात्मना न सिध्यत्येवेत्यर्थः । अयं तूक्तरीत्या कृतः सिध्यत्यन्यथा नेति । यद्वा यथाश्रुत एव सः । तदन्तं चावृत्त्या भिन्नं वाक्यम् । यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या न सिध्यति तथापि प्रबलविरोधपूर्वकदुराग्रहे तु सिध्यत्येवेत्यर्थः इति न कोऽपि दोष इति भावः ।

नन्वयोग्यत्वादेतेषां व्यवहार एव नोचितोऽसम्भवश्च तस्मातस्तमुपपादयति । **तथाहीति** । तत्र तावत् गुरुशिष्ययोर्व्यवहारस्थलमाह । **शिष्येति** । स्मृतिव्यपेतमार्गप्रदर्शनाय हेतुद्वयमिदम् । शिष्यस्य **शिष्टिः** शिक्षा **अवधेन** अताडनेन । **अशक्तौ** तथा कर्तुं शक्यते न चेत्तदा सूक्ष्मेण रज्जुखण्डेन वेणुखण्डेन च तच्छिक्षा कार्या । **अन्येन** उक्तभिन्नेन स्थूलेन वेणुखण्डेन च घ्नन् ताडयन् गुरू राज्ञा शास्यः शिक्षणीय इत्यर्थः । यदीत्यनेनान्यथा व्यवहारपदत्वाभावः सूचितः । एवमग्रेऽपि । पितापुत्रयोस्तदाह । **तथेति** । 'भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि' ॥ इति वक्ष्यमाणमूलवचनादित्यर्थः । साम्ये हेतुरयम् । समाने सतीति शेषः । **धर्मेति** धर्मनिर्णयस्थानमित्यर्थः ।

---

१ "तव्यत्तव्यानीयरः" (व्या. सू. ३-१-९६), कृत्याः प्राङ्ण्वुलः (व्या. सू. ३-१-९५), कृत्यल्युटोबहुलम् (व्या. सू. ३-३-१३)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दम्पत्योस्तदाह । **तथेति** । **सम्प्रतीति** । सर्वस्वहरणं कृत्वा दुर्गादौ परबलैर्निरोधकरणं सम्प्रतिरोधकम् । **नाकाम इति** । प्रागुक्तस्थलान्यतमे गृहीतं स्त्रीधनं पुनस्तस्यै दातुमनिच्छुश्चेन्न दद्यादित्यर्थः । व्यतिरेके हेतुरयम् । **'विद्यमाने'**त्यादिविशेषणद्वयेन तदभावे तदभावः सूचितः । **अपि**र्मिथःसमुच्चये ।

दासभेदा वक्ष्यन्ते भक्तदासगर्भदासादयः । तत्राद्ये तयोस्तदाह । **तथेति** । भक्तमन्नं 'भक्तमन्धोऽन्नमिति'' **अमरः** (२-९-४८) । द्वितीये तयोस्तदाह । **गर्भेति** । 'अयं द्विविध' इत्यन्यत्र स्पष्टम् । 'स्वामिना सहे'त्यग्रेतनेनान्वयः । **यश्चैषामिति** । एषां गर्भदासादीनां मध्ये यः कश्चिदित्यर्थः । **विमुच्येत** मोचनीयः । **लभेत** प्रापयेत् । अन्तर्भावितण्यर्थः । **तत्त**स्माद्दासत्वात् ।

नन्वेवं तस्य का गतिरत आह । **तस्मादिति** । प्रथममित्युक्तिस्वारस्यादाह । **अत्यन्तेति** । अश्रेयस्करत्वे क्रोधादिनेष्टापत्त्यङ्गीकारे त्वित्यर्थः । एवमन्यविरोधं परिहरति । **यदप्येकस्येति** । 'वाद' इत्यस्य त्रिभिरन्वयः प्रागुक्तैकवाक्यतया । तत्राद्यस्यार्थमाह । **तत्रैकेति** । तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । **अपिना** अनेकसमुच्चयः । 'एकार्थैरि'त्यग्रिमेणान्वयः । **गणेति** । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेदित्युत्तरार्धं । व्यवहारद्रष्टेति शेषः ।

स्मृत्यंतरमाह । **तथेति** । **एकमिति** । 'यथोक्ताद्द्विगुणो दम' इति वचनशेषः । गणद्रव्यहार्यादेः सर्वस्वहरणादिविधानं एकहर्तॄणां बहूनां च द्विगुणदंडविधानं स्मृतावुक्तं । इदमुभयमपि व्यवहारमुखेन तादृशापराधवतामेव भवतीति व्यवहारोऽस्तीति भावः । प्रागुक्तमेव विशेषणमाह । **एकार्थैरिति** । अत एवोक्तनारदाभिप्रायमाह । **भिन्नार्थैरिति** । प्रागुक्तयुक्तेराह । **युगपदिति** । किं त्वीदृशस्थले क्रमात्सिध्यतीति भावः ।

द्वितीयतात्पर्यं प्रागुक्तमाह । **स्त्रीणामिति** । इति व्याख्येयमित्यत्रान्वयः । 'गोपे[2]शौण्डिके'त्यत्रवक्ष्यमाणयुक्तेराह । **गोपेति** । तत्रापि विशेषं सूचयन् हेतुमाह । **पतिष्विति** । तथा च तदभावे तत्रापि व्यवहार उपादेय इति भावः । अयं च तस्याः पत्या साकं न किं त्वन्येनेति बोध्यं । एवमग्रेऽपि । तृतीयतात्पर्यमाह । **प्रेष्येति** । इति यो[3]जनीयमित्यग्रिमेणान्वयः । **स्वार्थेति** । भृत्यार्थेत्यर्थः । **अपिना** तदर्थव्यवहारसमुच्चयः । तस्मादुक्त एव आशय इति न कोऽपि दोष इति तत्वं ॥ ३२ ॥

याज्ञवल्कीये ३३ श्लोकः

प्रसङ्गसङ्गतिमाह । **परेति** । **'प्रनष्टेति'** कर्मधारयो न तु पञ्चमीसमास इत्याह । **प्रनष्टमिति** । धनमित्यस्यार्थमाह । **हिरण्यादीति** । 'शौल्किकेति' द्वन्द्वं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य्यः । असमर्पणे तेषां दण्डसत्वादाह । **राज्ञे इति** । उत्तरार्द्धसूचितमार्थिकं पूर्वशेषमाह । **यदीति** । उत्तरार्द्धार्थं कथयन् **चेद**र्थमाह । **यदीति** । लिङर्थोऽविवक्षित इत्याह । **भावयतीति** । **तत्[4]समं** । प्रनष्टाधिगतद्रव्यसमं । पूर्वं 'मदीयमेतदिति' निवेद्य पश्चाद्यदि न साधयति तदा स दंड्य इत्यर्थः ।

---

१ मिताक्षरा पृ. २५ पं. २९. २ खग–गौप। ३ कखग–योज्येत्यग्रिमेणान्वयः। ४ ग–तत् संप्रनष्टाधिगत।

७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry.

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तदेव ध्वनयन्नाह । **असत्येति** । ननु प्रनष्टाधिगतस्य परकीयत्वेनादेयत्वाद्देयमित्युपदेशो व्यर्थ एवात आह । **अधिगमस्येति** । द्रव्यनाशानंतरं तदलब्ध्वा स्वामिनो देशांतरगमने विशेषमाह[1] । **अत्र चेति** । प्रनष्टाधिगतस्य प्रतिदानविषये इत्यर्थः । अत्र 'सर्वत्र प्रनष्टेति' दंत्यपाठः[2] । **नशेरिति**[3] तन्निषेधात् । तदेवमूलोक्तमाह । **शौल्किकैरिति** । शुल्कं गृह्णंति ते शौल्किकाः । **स्थानपाला**स्तन्मात्ररक्षकाः । **नष्टेति** । नष्टं सदधिगतं राज्ञे समर्पितमित्यर्थः । यद्वा नष्टमपहृतं चाधिगत्य राज्ञे समर्पितमित्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह । **मनुना पुनरिति** ॥ **मनु**ना त्वित्यर्थः । **मनु**मेवाह । **प्रनष्टेति** । स्वामिनः सकाशात्प्रनष्टं **प्रनष्टस्वामिकं** । 'राजदंतादि' स्वार्थे कः । अत एव पूर्वैकवाक्यतोत्तरार्द्धसंगतिश्चेति भावः ॥ यद्वा उक्तरीत्या तदनंतरं देशांतरगतस्वामिकमिति यथाश्रुत एवार्थः । 'हृतं नष्टं च लभ्यत' इतिवत्प्रयोग इति न कोऽपि दोषः । **रिक्थं** द्रव्यमिति पाठांतरं ।

एवं सति प्रसक्तविरोधपरिहाराय व्यवस्थां कथयन्नादौ **मनु**तात्पर्यमाह । **तत्रेति** । तथा सतीत्यर्थः । **अवश्यमिति** । तन्मध्ये व्ययं न कुर्यादित्यर्थः । निधापयेदित्युक्तिस्वारस्यादितिभावः । तत्र तावत्पर्यंतं रक्षणीये तस्मिन् सति । मूलतात्पर्यमाह । **यदीति** । **पुन**स्त्वर्थे । अत्र मानमाह । **यथाहेति** । अस्य पक्षत्रयस्य व्यवस्थां कथयितुमादौ मूलोक्तमेवाह । **तत्रेति** । तेषांमध्ये इत्यर्थः । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । '**द्वादशं भागमि**'त्यादे'**गृहीत्वे**'त्यादिना अन्वयः ।

अग्रे विशेषमाह । **चतुर्थादिष्विति** । षडिति भिन्नं पदं लक्षणया षष्टपरं साहचर्यादित्याह । **षष्ठमिति** । अत एव विशेषमाह । **राजभागेति** । दातव्यः । 'द्वादशभागमि'त्यादे 'गृहीत्वे'त्यादिनाऽन्वयः । एतेनाद्यद्वितीयतृतीयवर्षाभिप्रायं पक्षत्रयमित्यपास्तं । अत एव तत्र व्युत्क्रमोक्तिरपि संगताऽथेत्युक्तिश्च । अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव । अत एव च **गौतमैक**वाक्यताऽपि । प्रपंचविशेषो द्वितीयादौ नत्वाद्ये । तत्र राजभागस्यैवाभावात् ।

एतदर्थमेवैवमुक्तं ॥ अन्यथा चतुर्थांश इत्येव वदेत् । राजभागसंबंधिचतुर्थांशदानमित्यर्थे तु 'आददीताथ षड्भागमि'ति वचनविरोधः स्यात् । तथा च प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं यः शौल्किकादी राज्ञे समर्पयति तस्मै राज्ञो यो भागः षष्ठादिरूपस्तच्चतुर्थांशस्तत्तुल्य उद्धृतषष्ठादिभागाद्धनादवशिष्टाद्दातव्यो दापनीयो नतु राज्ञोंऽशात्तद्विरोधापत्तेरित्यर्थो बोध्यः ।

अत्र विशेषमाह । **स्वाम्यनेति** । अधिगंत्रे शौल्किकप्रभृतये । अत्र सर्वत्र मानमाह । **यथाहेति** । **प्रनष्टेति** । पूर्ववत् 'ऊर्द्धमधिगंतुरिति' 'संवत्सरादिति' शेषः । तथा च संवत्सरानंतरं स्वामिन्यागतेऽनागते वाऽधिगंतुश्चतुर्थोंऽशो भवति शेषं राज्ञो भवतीत्यर्थः । तत्राधिगंत्रे चतुर्थांशदाने इयान् भेदः । स्वामिन्यागते प्रागुक्तरीत्या राज्ञः षष्ठाद्यं समुद्धृत्यावशिष्टधनाद्राज्ञोभागश्चतुर्थांशसमभागो देयः । अनागते तु तस्मिन् सर्वस्य धनस्य चतुर्थांशो देय इति ।

एवं 'राज्ञः शेषमि'त्यत्रापि । तस्मिन्नागते पूर्वोक्तरीत्या षष्ठादिभागरूपं । अनागते तु तस्मिन् सर्वधनं दत्तचतुर्थांशकमिति भेदो बोध्यः । एवं च राज्ञ इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयो

१ क ग–विशेष आह । २ फ–दंत्यं पाठः । ३ ख–नाशरिति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बोध्यः। **मनु**तात्पर्यविरोधं परिहरति । **अत्रेति** । **गौतमीये** इत्यर्थः । उद्देशविशेषणत्वादिति भावः। तथा सत्यनतिप्रसंगाय तन्मूलं तदुक्तमेव हेतुमाह। **राजेति**।

नन्वेवं सर्ववचनानां व्यवस्थायां पादत्रयार्थलाभेऽपि **मनु**मूलयोस्तुर्यपदार्थस्य निर्विषयत्वापत्तिरेव चतुर्थादिष्वपि अवशिष्टदानस्य स्वामिने प्रतिपादितत्वादित्यत आह। **हरेतेति**। **अपिना मनू**क्ततुर्यपादसमुच्चयः । यद्यप्यत्र 'संवत्सरादि'ति प्रक्रांतं तथाप्युक्तरीत्या मन्वेकवाक्यतयैवाह । **त्र्यब्दादिति**। तथा चात्र 'परत' इत्यत्र 'त्र्यब्दादिति' शेषो बोध्यः।

ननु व्ययीकरणानंतरं[1] तदागमने कथं प्रागुक्ततद्दानसंभवोऽत आह। **आगते त्विति**। **अवतार्य** पृथक्कृत्य अवशिष्टं तस्मिन् प्रक्षिप्य **तत्समं** तत्तुल्यं। तथा च राजा स्वांशं षष्ठाद्यंशं तथा कृत्वा[2] तत्समं यावदधिगंतृहस्ताद्गृहीतं तत्संख्याकं स्वामिने दद्यादित्यर्थः।

तत्रापि न तज्जन्यवृद्धिं दद्यादपि तु मूलमात्रमेव।'हरेत परत' इत्यनेन व्ययवत् व्यवहारस्यानुज्ञानात्। तथा च व्ययीकरणे व्यवहारे सति वृद्धिद्रव्येण तत्समत्वं तदभावे स्वांशप्रक्षेपेण ततोऽप्यपूर्तौ तत्समत्वं स्वकोशद्रव्येण एवमपि न त्वधिगंत्रे यश्चतुर्थांशो दत्तस्तद्ग्रहणेनापि तस्य भृतिरूपेण दत्तत्वात् भृतिरूपस्याप्यादाने कालांतरे प्रनष्टाधिगतप्रत्यर्पणादिकं न स्यात्। '**स्वांशमवतार्येति**' विशेषोक्तेश्चेति बोध्यं।

विशेषमाह। **एतच्चेति** । अत एव प्राक् तथैव व्याख्यानं । संकोचे मानमाह। **गवादीति**। मूलक्लृप्देवेतिभावः॥ ३३ ॥

अव्यवहितसंगतिप्रसंगरूपमाह। **रथ्येति**। इदं नष्टपदव्याख्यानं । एतेन प्राक्तनप्रनष्टपदमपि व्याख्यातं।

याज्ञवल्कीये ३४।३५ श्लोकौ

एवं उक्तप्रकारेण **उक्तेति**। **भूमौ चिरनिखातं** । सुवर्णादीत्यर्थः । तुर्यपादबलात् द्विजपदं ब्राह्मणपरमित्याह । **ब्राह्मणेभ्य** इति। एवमग्रेऽपि। फलितमाह । **शेषमिति** । पुनःशब्दार्थमाह। **त्विति**। विद्वानित्यस्य व्याख्या। **श्रुतेति**। न केवलं अपितु[3] **मन्वादिस्मृत्यं**तरादेरिदमुपलक्षणमित्याह । **सदेति** ॥ ३४ ॥

पुनः शब्दानुषंगेण द्वितीयपद्यार्थमाह । **इतरेण त्विति** । इतरत्वमुभयापेक्षमित्याह। **राजेति**। शेषपूरणेन व्याचष्टे । **अधिगंत्रे इति**। यद्यप्यषष्ठांशमिति छेदेन वाक्यपूर्तिः सिद्धा तथाप्युपक्रमे वासिष्ठे च 'दद्यादि'त्युक्त्या दानषष्ठांशत्वस्यैवेष्टत्वेनात्रार्थिकत्वेन तद्विरोधापत्तेः[4] । शेषपूरणापत्तेः विद्वद्विप्रविषये सर्वस्येति हेतूक्त्याऽन्यविषये राज्ञः प्रभुत्वसूचनेन तत्रापि तदाहरणस्यार्थसिद्धत्वेन विध्यनुपयोगात् । अत एव '**अनिवेदिते**'त्यनेन विप्रस्यापि वैपरीत्योक्तेः । अत एव च दानपूर्वकाहरणस्यैव विवक्षितत्वेन तदलाभापत्तेश्च[5]। अत एवोपक्रमवाक्यं तथा व्याख्यातं। 'अत इति' 'अण इति' सूत्रादिभाष्यसिद्धांतमूलकेन

---

१ फ-यई करणानन्तरं। २ फ-तत्कृत्वा। ३ अयं पाठः लिखितपुस्तकेष्वप्राप्तोऽपि समीचीनः।
४ ख-दान शब्दात्तस्यैवेष्टत्वेनात्राप्येकत्वे तद्विरोधपत्ते। ५ ख ग-तदीयलाभापत्तेश्च।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'प्रविश पिंडीमि'त्यादिवद्वाक्यैकदेशन्यायेन नञा विना द्वितीयपादस्य शाब्दमर्थमाह । **राजेति** ॥ यथाश्रुतार्थत्यागेन तथा व्याख्याने बीजमाह । **यथाहेति** ॥ **अप्रेति** । चिरनिखातमित्यर्थः। अनेन वित्तस्य निधित्वं सूचितं । **तत्** ततः । **निध्यधिगम** इति । अधिगम इति कर्मणि घञ् । कर्मधारयः कडारादिः अधिगम्यमानो निधिः । राजधनं नाधिगंतुः **अभिरूपस्य** श्रुताध्ययनादिसंपन्नस्य ब्राह्मणस्य तु सं[1], न राजधनम् अपि तु तस्यैव ॥ एवं चेदं वाक्यत्रयं यथासंभवं शेषानुषंगाभ्यामिति बोध्यं । अत्राह्मणोऽपि विद्वद्ब्राह्मणभिन्नोऽप्याख्याता तत् कथयिता यदि तदा तस्य षष्ठमंशं लभेतेत्येक इत्यर्थः । अपिना विद्वद्ब्राह्मणसमुच्चयं । तथा च तस्यापि षष्ठांशमात्रप्राप्तौ । प्रागुक्तविरोधोऽत आह । **एके इति** । अनेन तदीयसर्वग्रहणेन सह षष्ठांशग्रहणस्य तस्य पुरुषभेदेन विकल्पः सूचित इति बोध्यं ।

नन्वनिवेदितविज्ञात इत्युक्तं । कर्मनिष्ठायां । निध्यधिगंत्राऽन्येन वाऽनिवेदने[2] राज्ञो ज्ञानाभावात् 'किं च दाप्य' इत्यनेनान्वयासंभवादत आह । **अनिवेदित इतीति** । 'गत्यर्थाकर्मके'त्यनेनेति भावः ।

पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **यः कश्चिदिति** । विद्वद्ब्राह्मणस्तद्भिन्नो वेत्यर्थः । **तमि**त्यस्यार्थमाह । **सर्वं निधिमिति** । विशेषानुक्तेः केवलार्थकैवशब्दस्वरसाच्चाह । **शक्त्यपेक्षयेति** । यद्यपि निध्यधिगंता स्वयं निवेदने साक्षात् कर्ता प्रयोजको वा न भवति तथाऽप्यन्येन निवेदिते राज्ञो विज्ञातो भवतीति स तं निधिं दंडं च यथाशक्ति दाप्य इति भावः ।

'इतरेणे'त्येतत्सूचितमेव विशेषमाह । **अथेति** । **अपिः**प्रागुक्तप्रनष्टसमुच्चायकः । **भावयति** साधयति । अत्र मानमाह । **यथाहेति** । **'ममार्यमितीति'** । अनेन कर्मणा द्विकर्मकत्वं ब्रुवः सत्येन रूपकसंख्यादिकथनेन तस्येति अवधेः संबंधित्वविवक्षया षष्ठी । ग्रन्थव्यवस्थामाह । **अंशेति** । **वर्णेति** । सदसद्धर्मचिराचिरकालाद्यपेक्षयेत्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये ३६ श्लोकः

चौरेति । प्रनष्टप्रसंगादित्येवेति भावः । तत्फलं तु तद्वदत्रापि कालावधिबोधनं । अत एव 'नष्टापहृतमाहृतमिति' मूलोक्तिरिति बोध्यं । ननु स्वयमलब्धं कथं देयमत आह । **चौरेभ्य इति** । शासनपूर्वं गृहीत्वेत्यर्थः । जनपदे भवो जानपदः । अनतिप्रसंगाय तस्य संबंधिशब्दत्वादाह । **स्वदेशेति** । तथाऽप्यनतिप्रसंगायाह । **यस्येति** । अनेन वर्णसामान्यपरामर्शः । अत एव **मन्वेकवाक्यता** । **तुः** पादपूरणे । **यस्ये**त्यंतं भिन्नं वाक्यं । **तस्येति** च भिन्नं । **तदि**त्यस्योभयत्रान्वयस्तदाह । **हीति** । अस्यार्थमाह । **यस्मादिति** । **तदि**त्यस्य व्याख्या **अपहृतं द्रव्यमिति** । यत्तदोर्मिथः साकांक्षत्वाच्छेपं पूरयति । **तस्येति** ।

द्वितीयवाक्यार्थमाह ॥ **तस्य चौरस्य चेति** । किल्बिषमित्यादेरनुषंगः । यथाश्रुतार्थं विहायैवं व्याख्याने मानमाह । **यथाहेति** । 'तदुपभुंजान' इति पाठांतरं । अत्र **मनु**मूलाभ्यां यथाश्रुते विरुद्धमुक्तमतो मन्वेकवाक्यतैवं[3] मूलस्य संभवात् ॥ वैपरीत्यासंभवात् व्याख्यानं

१ ग–सो (निधिरिति) । २ ख–निवेदनवेदने । ३ ख–मन्वेकवाक्यतायै ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कृतमिति । तस्याप्रतिदाने उभयोः किल्बिषमाप्नोतीत्युक्तं । तथा सति **मनु**वचने प्राप्तन्यूनतानिरासाय विषयव्यवस्थामाह । **यदीति** । अनेन **मनु**विषयः प्रदर्शितः । मूलविषयमाह । **अथेति** । एवमपि मूलोत्तरार्द्धस्य सुयोजत्वात्तस्य व्यवस्थितत्वाद्धेति भावः । **मनु**मूलपूर्वार्द्धतात्पर्यार्थमाह । **अथेति** । **तावदि**त्यनेन न्यूनाधिकभावो निरस्तः । अत्र मानमाह । **यथाहेति** । **यथास्थानमिति** । यस्य तद्धनं तं प्रापयेदित्यर्थः । **कृष्णेति** व्यासोऽप्याहेत्यर्थः । अशक्तस्त्वशक्त एव राजा भवेदितिशेषः । हि तदा द्विर्बद्धमिति न्यायेन सत्यां शक्तौ तथा न कार्यमिति स्पष्टार्थमाह । **अशक्तेनेति** । **महीति** । महीं क्षयति निवासयति गमयति वा क्षिणोति हिनस्ति शास्ति दंडयति वा महीक्षित्तेनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इत्यसाधारणव्यवहारमातृकेति । 'इति साधारणासाधारणव्यवहारमातृकेति' पाठांतरं । तस्य च पूर्वं तथा पाठाभावो वक्ष्यमाणप्रकारो वाऽभिप्रायः ॥

अथ ऋणादानप्रकरणम्. ३.

पूर्वोत्तरयोर्ग्रंथसंदर्भयोः संगतिमाह । **साधारणासाधारणेति** । प्रथमप्रकरणे साधारणमातृकाऽभिहिता । द्वितीयप्रकरणेऽसाधारणमातृका । एवं च प्रकरणद्वयस्योत्तरग्रंथोपयोगित्वेन ताभ्यामुत्तरग्रंथे संगतिरिति भावः । यद्वाऽनंतरप्रकरणमेव साधारणासाधारणात्मकं । 'देशाद्देशांतरं याती'त्यादि दुष्टलक्षणं सर्वसाधारणं । 'छलं निरस्य भूतेने'त्यादिकमपि । इतरदसाधारणं । समाप्तावुभयात्मकत्वेन प्रकरणसमापनमिति भावः । पदानां मध्ये इति शेषः ।

तत्र तावदृणस्य प्रदानं आदानं वा यस्मिन्निति व्युत्पत्तावपि योगरूढोऽयं ऋणादानशब्दः तदेतदभिप्रेत्याह । **तच्चेति** । तत्रादावधमर्णसंबंधिभेदानाह । **ईदृशमिति** । याचनापूर्वकत्वादृणस्य तस्याश्चाधमर्णनिष्ठत्वात् मल्लग्रामादिवद्धेति भावः । एतेन सूचीकटाहन्यायेन वैपरीत्यमुचितमित्यपास्तं **नारदवचनाच्च** । अस्वतंत्रैरपि स्त्र्यादिभिः कुटुंबरक्षणार्थं यदृणं गृहीतं तद्देयं उक्तवैपरीत्ये तु न देयं । पुत्रपौत्रादिरूपेणाधिकारिणा देयं । अस्मिन्काले देयं । क्वचित्सवृद्धिकं देयं । क्वचिदवृद्धिकमिति । क्वचिदेतदन्यतरत् इत्येवमधमर्णे देयं पंचप्रकारं । **उत्तमर्णे द्विविधमिति** मिलित्वा ऋणादानं सप्तविधमित्यर्थः ।

एतच्चेति । उक्तभेदकथनेनास्य योगरूढत्वे चेत्यर्थः । येन देयमित्यधिकारिनिर्देशः । यत्र देयमिति कालनिर्देशः । यथा चेति प्रकारनिर्देशः । देयमित्यस्य सर्वत्रान्वयः । धर्मश्चेति पाठः । द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं संबंधः । तदितिपाठे यदिति शेषः । वैपरीत्ये वैपरीत्यमिति । यत्तदृणादानमित्यन्वयः ।

एवं स्मृत्यंतरानुरोधेनास्य सप्तविधत्वमग्रिमोपयुक्तं प्रतिपाद्य अधुना मूलवचनमवतारयति । **तत्रेति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः ॥

---

१ ख-यः क्षिणोति । २ ख-चाधमर्ण ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये ३७ श्लोकः

द्वयोरेवेति भ्रमनिरासाय वीप्साद्विर्वचनेनाह । **प्रतीति** । प्रयोगे दानेऽत्र विशेषोल्लेखेऽनुपयोगात् फले विशेषाच्चाह । **द्रव्यस्येति** । अशीतिपदं तत्संख्यापूरके लाक्षणिकं भागपदसाहचर्यादित्याह । **अशीतितम इति** । तथा च तत्र कर्मधारयो बोध्यः । शास्त्रविहितत्वादेवाह । **धर्म्येति** । लिङ्गार्थाविवक्षयाऽऽह । **भवतीति** ।

उत्तरार्धं व्याचष्टे । **अन्यथेति** । अस्य व्याख्या **वंधकेति** । सामान्येनोक्तं स्पष्टार्थं विशिष्याह । **ब्राह्मणे इति** । शतमित्यस्याग्रे सर्वत्रानुषंगः । एवं भवतीत्यस्यापि । मासि मासीत्यनुवर्तत इत्याह । **मासीति** । तथा च प्रतिमासं ब्राह्मणादिक्रमात् तथा भवतीत्यर्थः ।

ननु कथमुक्तार्थलाभस्तत इत्यत आह । **द्वौ वेति** । 'संख्ययाऽव्ययेति' (व्या. सू. २–२–२५). बहुव्रीहिरिति भावः । **'तदस्मिन्निति'** तथा च कनः सर्वत्र संबंध इति भावः ।

उक्तवृद्धेरुपाधिभेदान्मूलानुक्तं द्वैविध्यं कथयन्नाह **इयं चेति** । मूलोक्तेत्यर्थः । मूलानुक्तमाह । **इयमेवेति** । मूलोक्तैवेत्यर्थः । विशेषमाह । **दिवसेति** । मासस्येति भावः । अत्र मानमाह । **तथा चेति** । उक्तवोक्तमित्यत्रान्वयः । तस्य ऋणस्य उक्तेति शेषः ।

कायेति । तदविरोधिनी तदनुकूला यथा तस्य प्रतिदिनं वृद्धिः तथा दीयमानेत्यर्थः । यद्वा । यया खेदेन शरीरनाशो न भवति तादृशी स्वल्पेत्यर्थः । अधिकदाने खेदेन देहस्यारक्षणेन नाशसंभवात् । **शश्वत्** । मुहुर्मुहुः प्रतिदिनमिति यावत् । **पणेति** । पणस्य पादश्चतुर्थांश इत्यर्थः । तथा च पणपादादिरूपा तदविरोधिनी प्रतिदिनं स्रवंती कायिकेत्यर्थः । **स्रवंती** आगच्छंती । उभयत्र मत्वर्थीयष्ठन् । अधमर्णिके 'बह्वच' इत्यनुकंपादौ ठच् । 'मर्णिकेनेति' पाठांतरं । तदा मत्वर्थीयष्ठन् ॥ ३७ ॥

याज्ञवल्कीये ३८ श्लोकः

ग्रहीत्रिति । अथेत्यादिः । **दशकमिति** । पूर्ववत् । **विंशकमिति** । धनं तत् प्रकरणाद्विशेषपरत्वमित्याह । **अरण्यमिति** । कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । **तत्रेति** । तमित्यर्थः । परिखेतिवत् डः । अत एव तथैव पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **ये इति** । तत्रापि अरण्यसामान्यं न विवक्षितमिति सूचयन्नाह । **अतीति** । अभ्यर्हितत्वात्प्राणस्य पूर्वनिपातः । वस्तुतो विनाशस्थानेऽपि आह । **शंकेति** । तत्रापि प्रकर्ष इत्याह । **प्रेति** । अपकर्षेणाह । **दद्युरिति** । ये च ये तु सामुद्रा इत्यत्रेदमर्थेणेति सूचयन्नाह । **समुद्रगा इति** । दद्युरित्यस्यानुषंगः । मासिमासीत्यनुवर्तते सामर्थ्यादित्याह । **मासीति** । ननु तथा सति यदि विनाशस्तदा तावत्तद्दानमपि कथमतः तात्पर्यार्थमाह । **एतदिति** । आदावेवेति भावः । इदं चानंतर्यादबंधकप्रयोगविषयमत एवाह । **मूलेति** ।

कारितामिति । अत एव मूले वाशब्दो विकल्पार्थः । तदाह **सर्वं वेति** । अस्य

---

१ व्या० सू० ५–२–४२ २ व्या० सू० ५–१–४७ ३ ग–उक्तवोक्तम् । ४ क ख ग–वृद्धिस्तथा शरीरसत्वे प्रतिदिनं वृद्धिरिति । ५ फ–अनुवर्तनसामर्थ्यात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्याख्या **ब्राह्मेति** । अत्र च ब्राह्मणादीनामधमर्णत्वं प्रदर्शनमात्रं हीनोत्तमभावमपरिगणय्य यथा कथंचिदुत्तमर्णत्वमधमर्णत्वं च भवतीत्यर्थः । संकोचे मानाभावादाह । **अबंधके इति** । प्रयोगे इति शेषः । यथाश्रुतासंगतेराह । **स्वाभ्युपेति** । उद्देश्यस्साधिकरणत्वविवक्षया आह । **सर्वास्विति** । विशेषमाह । **क्वचिदिति** । **न वृद्धिरिति** । वृद्धिं कुर्वंतमधमर्ण मुत्तमर्णः प्रयुंक्ते इति णिचि निष्ठायामापि आङा कारिता शब्दस्य समासे । ततो नञा तस्य समास इति कश्चित् । प्रकृते तु स्वारस्यात्प्रार्थयंतीतिवत् णिच् इति तु तत्वं । अत एव **स्वकृतामित्युक्तं** मूले । एवं रीतिः कारितेत्यत्रापि बोध्या । अत एव स्वयंकृतेत्येव तत्रोक्तं । एवं चाकृता वृद्धिस्त्वं यथेच्छं व्यवहरेति तदानीं क्वचिदपि न स्यात् ।

अत्र '**प्रीतिदत्ते**'त्यनेन ग्रहीतुर्याचनाभावः सूचितः । अत एव तत्र विशेषं वक्ष्यति । ईदृशेऽपि स्थले । हि स्त्वर्थे । **वत्सरार्धाद्धि**वत्सरार्द्धा । ऊर्ध्वंषण्मासोत्तरं तु । **अनाकारितमपि** । अकृतमपि । 'अर्शआद्यजंतं' । धनं वर्धत इत्यर्थः । विवर्धत इत्यर्थः । विवर्धत इति पाठांतरं । क्वचिन्मते अकृतेत्यर्थः । स्वोक्तिविरुद्ध इति बोध्यं । वर्धनप्रकारस्तु सबंधके प्रागुक्तो द्रष्टव्यः ।

विशेषांतरमाह । **यस्त्विति** । 'याच्ञाया प्राप्तं याचितकमि'**त्यमरः** (२-९-४)। वृद्धिं विना प्रार्थनया गृहीतमित्यर्थः । तादृशमर्थं विना याचनामिति शेषः । अत एव तत्र विशेषं वक्ष्यति । तृतीयं विशेषमाह । **यश्चेति** । योऽपीत्यर्थः । **याचीति** वर्तमानसामीप्ये इति । भूते लट् । तेनैव **कात्यायनेनैव** । कृत्वोद्धारमिति याचितकरूपोद्धारमादायेत्यर्थः । कृतोद्धारमिति पाठे कर्मधारयः । गृहीतं याचितकमित्यर्थः । 'उधार' इति भाषाप्रसिद्धः । उद्धारः 'कर्मणि घञ्' उदित्यस्य वृद्धिमुल्लिख्येत्यर्थः । तु अपि । यद्वा य इत्यग्रे योज्यो यथाश्रुत एव याचित इत्यत्रापीति शेषः ।

चतुर्थं विशेषमाह । **यः पुनरिति** । यस्त्वित्यर्थः । **याचितः** याचितोऽपि । **याचितेति** । अधमर्णयाचितेत्यर्थः । **स्वेति** । यस्तु स्वदेशे स्थितः सन् याचितोऽपि क्वचित् कदाचित् न दद्यादित्यर्थः । **क्वचिदिति** देशविशेषणं वा । अनिच्छंतं च तमपि तमकारितामकृतामपि वृद्धिं प्रागुक्तरीत्या ततोऽधमर्णयाचनकालादारभ्य राजा दापयेदित्युत्तरार्धार्थः । **अनाकारितेति** । 'न वृद्धिः प्रीतीति' (१-१०८) **नारदेनैव** षण्मासानंतरं प्रीतिदत्ते उक्ताया इत्यर्थः । **नाविति** । नैवेत्यर्थः । **पण्यं** विक्रेयं वस्तु । **मूल्यं** धान्यादिः । **भृतिर्वेतनं** । **वृथादानेति** । त्रयाणामितरेतरद्वंद्वः । **वृथादानं** वंदिचारणादिभ्यो दानं । **आक्षिकं** द्यूतजितं । **पणः** पणव्यवहारे क्रियमाणनिबंधः । **न्यासो**ऽन्यः । पण्यादिषु 'दास्यामीति' दृढप्रतिज्ञायां सत्यां तावत्तैषां पण्यादीनां परकीयत्वेनादानेऽनाकारितवृद्धेः प्राप्तावनेनापोद्यते इति भावः । 'न्यास'पदेन तु न्यासविशेषो ग्राह्यः । तथाहि यत्र विश्वस्ते पुरुषे रूपसंख्याप्रदर्शनेन द्रव्ये न्यस्ते स यदि मयैतद्व्यवह्रियते कालांतरे 'एतत्संख्याकमेतज्जातीयं च ईदं दास्यामीति' स्वामिनः पुरस्तात्कथयति स च स्वामी तथैवांगीकुरुते; तादृशे न्यासे कृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । षण्मासं वृद्धभावस्य सिद्धत्वात् स्वामिनोऽकथयित्वैव व्यवहारे कृते सोदयस्य देयत्वाच्चेति बोध्यं । **अविवक्षिता** 'इत्यर्शआद्यच्' (व्या. सू. ५-२-१२७) । तदाह ॥ **अनेति** ॥ ३८ ॥

---

१ क ख–द्वयं ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

याज्ञवल्कीये ३९ श्लोकः

स्त्रीणां चेति । दासीनां न कुलस्त्रीणामित्यर्थः । त्वर्थमाह । **एवेति** । एतत्प्रसंगमाह । **पशूनामिति** । **पुष्टीति** द्वंद्वोत्तरं बहुव्रीहिः । इदं दातुरुक्तं । अथ प्रतिग्रहीतुराह । **ग्रहणं चेति** । **क्षीरेति** । द्वंद्वोत्तरं तत्पुरुषः यथासंख्यमत्र बोध्यं । **प्रयुक्तेति** । वृद्धिलोभेनेति भावः । अत एवाह । **वृद्धीति** । **ग्रहणं** न तु करणं । तस्येति विषये । तेषां मध्ये इति शेषः । 'स्थितत्वे' इति पाठेऽपि तेषां मध्ये इति शेषः । अन्यथा निर्धारणे बहुवचनौचित्येन यथाश्रुतासंबद्धत्वं स्पष्टमेव ।

परा । उत्कृष्टा चरमेति यावत् । **तैलेति** । घृततैलादेरित्युचितं । 'शाकपार्थिवादि'र्वा । तस्य लघ्वक्षरत्वात् । आकारितवृद्ध्यभिप्रायेणाह । **स्वेति** । परेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह । **तःपेति** । हिरण्यशब्देनात्र धनं द्रव्यापरपर्यायं सर्वं । पक्षांतरं रसे आह । **वसिष्ठेन त्विति** । परत्वं वृद्धेरितिशेषः । अतिदिशति । **धान्येनैवेति** । **निचेति** । व्याख्यातानीतिशेषः । **तुलेति** । तुलायां धृतं निहितं । **त्रितयं** हिरण्यधान्यरसात्मकमदत्तं चिरकालस्थितमित्यर्थः।

धान्यपुष्पाद्यंशे पक्षांतरमाह । **मनुना त्विति** । प्राग्वत् ॥ आदिग्राह्यं वचने स्पष्टं । पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् पुष्पस्य पूर्वनिपातः । वलीवर्दस्याभ्यर्हितत्वात्सः । पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह **धान्येति** । सर्वत्र विषयसप्तमीत्याह **विषेति** । पंचतामित्यस्य लक्ष्यार्थमाह । **पंचगुणत्वमिति** । इतीत्यस्यार्थ इति शेषः । एवं सति संभवात्तस्य दुष्टत्वं विकल्प्यान्यप्रकारेण विरोधं परिहरति । **तत्रेति** । तेषु पक्षेष्वित्यर्थः । परकीययोग्यतायास्तथ्यतः स्पष्टमज्ञानादाह । **दुर्भिक्षेति**।

विशेषमाह । **एतच्चेति** । एकस्मिन्नेव ऋणादानप्रयोगे एकदैव च सवृद्धिकमूलग्रहणे चेत्यर्थः । एकस्मिन् ऋणदानप्रयोगे दशरूपकेषु दत्तेषु प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृद्धेरग्रहणे कालविलंबवशात् वृद्धेर्द्वैगुण्याद्यतिक्रमेणातिवृद्धिः प्राप्ता तत्र सवृद्धिकमूलमेकदैव गृह्णन्नुत्तमर्णो मूलद्विगुणं तेन सह विंशतिरूपकपरिमितं द्रव्यं गृह्णीयात् इत्यभिप्रायः ।

आद्यस्य प्रत्युदाहरणमाह । **पुरुषांतरेति** । अन्यस्मै पुरुषाय दानेनेत्यर्थः । प्रयोगांतरकरणं द्वेधा । तत्रैकमुक्त्वा द्वितीयमाह । **तस्मिन्नेवेति** ।

अनेकशः । पुनः पुनः । अनेकशः इत्यत्र रेकसेकाभ्यामिति पाठे प्रयुक्तद्रव्यैकदेशग्रहणे ऊनीकरणं रेकः । तत्रैव प्रक्षेपेणाधिकीकरणं सेकः ।

'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' । **'षिच** क्षरणे' । तत्रानेन सर्वग्रहणादाह । **सुवर्णेति** । पूर्ववत् अशीतिभाग इत्याद्युक्तप्रकारेण । अयं भावः । यदि तदेव विंशतिसंख्याकं द्विगुणं द्रव्यं अन्यस्मै दीयते, पूर्वं यस्मै दत्तं तस्मा एव वा दीयते । प्रयोगांतरेण तथा वा क्रियते । तदा पूर्वप्रयोगे द्विगुणीभूतमिति कृत्वा पुनः क्रियमाणे प्रयोगांतरे न वर्धत इति न तदा दीयमानस्य तस्यैव मूलत्वेन वृद्धेरिष्टत्वात् । अत एव प्रथमप्रयोगे एव द्वैगुण्याद्यतिक्रमेण वृद्धिर्न । द्वितीयादिप्रयोगे तु द्वैगुण्याद्यतीत्येतीति ।

---

१ द्वैगुण्यादिक्रमेणाभिवृद्धि । २ फ–द्विगुणस्य । ३ ख–तस्मादेव । ४ फ–द्विगुणद्विगुणीभूत । ५ ख फ–वृद्धिरिष्टत्वात् ।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon
CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'सकृदाहरण'इत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह । **सकृदिति** । देयस्य मूलस्य । असंभवस्त्वेवं, प्रतिदिनादिक्रमेण तद्दाने यस्मिन् दिने या वृद्धिर्दीयते तद्दिनात्पूर्वमभिवृद्धस्य[1] धनस्य विच्छेदः पुनरपि नूतनत्वे वृद्धिः एवं च वस्तुतः प्रयोगांतरमिव भवतीति, यावत् द्वैगुण्यं प्राप्नोति तावदविच्छेदेन वृद्धस्य द्रव्यस्य स्थित्यभाव इति । अत्रोभयत्र मानमाह । **यथाहेति** । **द्वितेत्यस्ये**-(ती)ति शेषः । क्वचित्तथापाठ एव । पाठभेदेन द्वयोर्लाभो नैकस्मादित्याह । **सकृदिति** ।

तत्राद्यपाठेनाद्यलाभ इत्याह । **यदीति** । एतद्विशेषणतात्पर्यमाह । **पुरुषांतरेति** । आदिना प्रागुक्तद्वितीयपरिग्रहः । द्वितीयेन द्वितीयलाभ इत्याह । **सकृदिति** । तेतितुपाठे त्वितिपाठः । यदि सकृदाहृता मूलसहिता वृद्धिरेकदैव गृहीतेत्याद्यर्थः । एतत्तात्पर्यार्थमाह । **शनैः शनैरिति** । अस्यैव व्याख्या **प्रतीति** । मानांतरमाह । **तथेति** । तद्वदित्यर्थः । अत एव अपिना पौनरुक्त्यं न । **स्थानं** स्थितिः । **प्रयोगस्य** प्रयुज्यमानऋणस्य[2]प्रतिदिनादिक्रमेण वृद्धिग्रहणं विना चिरकालस्थितौ सत्यां द्वैगुण्यं भवतीत्यर्थः ।

उक्तमित्यस्य ध्वनितमित्यर्थ इति सूचयन्नाह । **प्रयोगेति** । अनेनाद्यार्थलाभः उक्तः । द्वितीयस्य तमाह । **चिरेति** । **शनैः शनैरिति** । उक्तरीत्येतिभावः । **दर्शितः** । अभिप्रेतः ॥ ३९ ॥

संगतिमाह । **ऋणप्रयोगेति** । ऋणदानेत्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये ४० श्लोकः

प्रपन्नमित्यस्य व्याख्याऽ**भ्युपगतमधमर्णेनेति** । अर्थपदार्थो **धनमिति** । व्याख्यानांतरमाह । **साक्ष्यादीति** । अत एवान्यथा शेषं पूरयति । **धर्मादिभिरिति** । लिङर्थाविवक्षया आह । **भवतीति** । तानेवाह । **धर्मादयश्चेति** । ते त्वित्यर्थः । प्रकृतोपयोग्यानर्थानाह । **प्रीतीत्यादिना** । पक्षांतरे एतेषां सर्वेषां उपायत्वं सूचयन्नाह । **उपायेनेति** । **बलेनेत्यस्य** व्याख्या **निगडेति** । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **उपेति** । एतैः पंचभिर्व्यस्तैः समस्तैर्वा यथासंभवम् इतीत्यस्यार्थ इति शेषः ।

ध्वनितमाह । **प्रपन्नमिति** । अप्रतिपन्नमनंगीकृतादि साधयन् प्रत्याहरन्नेतैरुपायैरितिशेषः । ध्वनितत्वेनास्पष्टत्वात्[3] चिरकालऋणिके 'मत्वर्थीयष्ठन्' । **न्यायेति** । यथार्थानंगीकारादिभाषिणमित्यर्थः । **दमं** दंडं ।

उत्तरार्द्धार्थमाह । **यस्त्विति** । उपायैरित्यस्य साध्येत्यत्रान्वयः । 'कर्मणि लङि'त्याह । लिङर्थाविवक्षया **याच्येति** । गमनमात्रेण नानिष्टम् । अतस्तस्य लक्ष्यार्थमाह । **राजानमिति** । लिङर्थाविवक्षया आह । **अभीति** । अनेन गच्छन् इत्यपपाठ इति सूचितं । विशेषाभावादाह । **शक्त्येति** । प्रपन्नसाधने उत्तमर्णस्य प्रागुक्तप्रकारवदत्रापि शेषसूचनाय तानाह । **दापने चेति** । **मनुनैवेति**-भावः ।

अधमर्णविशेषेणात्र प्रकारभेद इत्याह । **विप्रमिति** । एवं प्रागपि बोध्यं । **सांत्वेन** । साक्षिलेख्याप्रीतियुक्तसत्यवचनेन । **एवंनेतरव्यवच्छेदः** । एवमग्रेऽपि । **देशेति** । साक्षिलेख्या-

---

१ क–अभिवृद्धस्य धनस्य । २ फ–प्रभुज्यमानार्थऋणस्य । ३ ख–ध्वनितत्वेन स्पष्टत्वात् । ४ग फ–भिः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

द्युपन्यासरूपव्यवहारेणाभोजनादिरूपेण च विप्रान्यानित्यर्थः । अनेन प्रागुक्तद्वयसंग्रहः । तत्रैव विशेषमाह । **दुष्टानिति** । अयं प्रागुक्तपंचमप्रकारः । तृतीयमाह । **ऋक्थिन-मिति** । विषयद्वये[1]ऽत्र । एवं च सामादयो नीतिशास्त्रोक्ता उपाया एवात्र शब्दांतरेण प्रोक्ता इति बोध्यं ।

नन्वत्र व्यवहाराभावेन कथं दंडादिदापनं राजकृतमत आह । **साध्येति** । अयं भावः । 'स्मृत्याचारे'त्यनेन तादृशस्य व्यवहारपदत्वमुक्तं । अत्र तु तदविरुद्धमार्गेणाधर्षितत्वाद्राज्ञे न निवेदनीयं । यदि निवेदयति तदा तन्निवेद्यमानं व्यवहारपदं न भवति । अत एव दंडा-दिमात्रं विधीयते । तत्राप्यादौ दंडस्य पश्चात्तस्येति निःशंकमविचार्य्य तथाकार्य्यमिति तद्विपरी-तोदाहरणमेतदित्यर्थ इति ॥ ४० ॥

याज्ञवल्कीये ४१ श्लोकः

बहुषु उत्तमर्णिकेषु चेति । अनुकंपादौ च एवमधमर्णिकेऽपि बोध्यं । अव्यवहितसंगतिर-नेनोक्ता । **गृहीतेति** । ग्रहणानुक्रमादित्यर्थः । **धनिनामित्यु**द्देश्यस्य संबंधित्व[2]विवक्षया षष्ठी धनमितिशेषः । उत्तरार्द्धलब्धां व्यवस्थामाह । **समानेति** । सत्सु इति शेषः । **तुरुक्तवैल-क्षण्ये** तथा च **नृपते**रित्युपलक्षणं ॥ ४१ ॥

याज्ञवल्कीये ४२ श्लोकः

अग्रिमस्यापि अवतरणं ससंगतिकमाह । **यदा पुनरिति** । यदात्वित्यर्थः । अशक्तौ हेतुं सूचयन्नाह । **दुर्बल इति** । **चस्त्वर्थे** । व्युत्क्रमेण समुच्चये वा । भृतिदानं शब्दानुशासन-माचार्यस्येतिवत् प्रयोगः । शब्दार्थमाह । **अधमर्णाति** । साधितादित्यस्य साकांक्षं प्रकृतं शेष-माह । **प्रतीति** । कर्मधारयः । **दशकमिति** । पंचदशतौ वर्गेवेति[+] । पक्षे परिमाणार्थकत्वं तं शतमित्यत्र **प्रतीति**शेषः तं प्रतिदशसंख्यासममित्यर्थः । एवं पंचकं शतमित्यपि बोध्यं ।

तत्र शतग्रहणमुपलक्षणमिति **प्रतीत्यत्र** कर्मधारयमन्यस्मै दापनाविवक्षां च सूचयन्नस्य तद्दशमांशत्वसंभवात्फलितमर्थमाह । **प्रतीति** । प्राग्वदर्थद्वयमाह । **रूपेणेति** । नोत्तमर्णादि-त्यादिः । तुर्व्युत्क्रमे इत्याह । **त्विति** । **प्राप्तेति** । अनेनातथात्वेनैवमिति सूचितं । एत-त्सूचक एव हि[3] भृतिर्वेतनं अत्र तस्य सत्त्वासंभवादेतस्यैव संभवादाह । **विंशतीति** ।

नन्विदमुभयमयुक्तं भृतिदण्डयोरत्रानुक्त्या राज्ञस्तु तदंशग्रहणमात्रप्रतीतेरिति चेन्न । ग्रहण-प्रतीतेर्निर्विवादत्वेन तत्र हेतुपरामर्शे दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वेन तत्संभवे[4] तदभावे-नाधमर्णे अंगीकृतार्थादानरूपापराधरूप[5]स्य दृष्टहेतोः[6] संभवेनोत्तमर्णेऽपराधाभावेन केवला-शक्तिसत्त्वेन गुरुत्वलघुत्वतारतम्येनाधमर्णादपराधेन दंडस्य ग्रहणमुत्तमर्णादशक्त्या भृतेरिति तात्पर्यार्थः[7] ।

ननु प्रपन्नार्थसाधने इदं सर्वमुक्तम् । अप्रतिपन्ने तु का गतिरत आह । **अप्रतीति** । **दंडेति** । ससाधनप्रकार इत्यादिः । तत्रापि वक्ष्यत इत्युक्तं स्थितं तदत्रोक्तमेवेति बोध्यं ॥ ४२ ॥

---

१ फ–विषयद्वयमात्र । ग–विषयद्वयमत्र । २ ख–सम्बन्धत्व । ३ ख ग–हिः । ४ ख–तत्त्वा-संभवात् । ५ फ–अंगीकृतार्थर्था । ६ ख–अदृष्टहेतो । ७ ग फ–तात्पर्यात् । + व्या. सू. ५।१।६०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

याज्ञवल्कीये ४३ श्लोकः

हीनजातिमित्यत्र शूद्रादिरेव न विवक्षित उत्तरार्धस्वारस्यादित्याह । **ब्राह्मेति** । योग्यतया आह । **उत्तेति । परिक्षीणमि**त्यस्य व्याख्याऽनतिप्रसंगाय योग्यतया निर्धनमिति । 'मक्षिकार्थो धूम' इतिवदृणार्थमित्याह । *[*] **ऋणनीति** । योग्यतयाऽनतिप्रसंगायाह । **स्वेति** । नन्वेवं तत्कुटुंबविनाशः स्याद्रक्षणाभावादत आह । **तदिति** । तदुपयोगि । संपाद्यावशिष्टकाले इदं तेन कार्यमिति भावः ।

उत्तरार्धार्थमाह । **ब्राह्मेति** । अपिना तस्यापि संग्रहः । तेन न सर्वथा न्यूनता । **जातिमपि** ब्राह्मणादिकं । चः प्राग्वत् । **कर्मेति** समोपकृष्टजातिश्चाधमर्णिको धनिकेन सार्धमात्मानं कर्मणाऽपि समं तुल्यं कुर्यात् श्रेयांस्तु [१]तद्धनं शनैर्दद्यादित्यर्थः । **अपिनोक्तसमुचयः** । तत्रास्य स्पष्टां-शमाह । **उत्तेति** । कर्मणा धनादिकृततुल्यत्वासंभवात्सममिति व्याचष्टे । **निवृत्तोत्तेति** । अयं उत्तमर्णादिनिरूपिताधमर्णव्यपदेशस्तत्र यथा नास्त्येवं स्वस्मिन्नपीत्यर्थः । यद्वा दृष्टांतार्थमुत्त-मर्णस्य ग्रहणं तयोर्मिथः सम्बन्धिकत्वादन्यतरनिवृत्तावपरस्यापि निवृत्तिः ॥ ४३ ॥

याज्ञवल्कीये ४४ श्लोकः

किंचेति । उत्तमर्णेऽन्यदप्युच्यत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धानुरोधेनाह । **उपेति** । **स्वकमित्यत्र** 'स्वार्थे कनि'त्याह । **स्वीयमिति** । योग्यतया आह । **अधेति** । य इत्यस्यार्थो **उत्तेति** । अग्रहणे हेतुं पूरयति । **वृद्धीति** । तथैवाह । **यदीत्यादि** । मध्यस्थपदं लाक्षणिकमित्याह । **हस्ते इति** । **तत्** धनं । **तत** इत्यस्य व्याख्या **स्थापेति** । **परमिति** व्याचष्टे । **ऊर्ध्व-मिति** । तुल्ययुक्त्येदमुक्तं विशेषमाह । **अथेति** । **याच्येति** । उत्तमर्णेनाधमर्ण इत्यर्थः । **ततः** । तस्मात् । **पूर्ववत्** । स्थापनतः प्राग्वत् ॥ ४४ ॥

एवमुत्तमर्णे प्रकारद्वयमुक्तमथाधमर्णे आह । **इदानीमिति** । **यदेति** कालनिर्देशः । **येने**त्यधिकारिनिर्देशः । तत् त्रितयं ।

याज्ञवल्कीये ४५ श्लोकः

अविभक्तैरित्यत्र बहुवचनबलात् बहुत्वं विवक्षितं । तथा च समस्तैर्व्यस्तैर्वा तैरित्यर्थः । **अवीति । कुटुंबेत्यस्य** मध्यमणिन्यायेनान्वयः । वार्थे इत्य-व्ययं । तत्रेत्याह ॥ **अर्थमिति** अस्योभयत्रान्वयः । तथा च बहुभिस्तैरेकैकेन वा कुटुंबरक्ष-णार्थे यदृणं कृतमित्यर्थः । अनेन देयं ऋणं कथितं । उत्तरार्धस्वारस्येन शेषं पूरयति । 'तदृणं कुटुंबी दद्यादिति' । अनेनाधिकारिकथनं । **तस्मिन्** कुटुंबिनि । **तदिति** । तस्य कुटुंबिनो ये रिक्थग्राहका इत्यर्थः । बहुवचनलभ्यमाह । **सर्वे इति** । अत्र 'प्रेते प्रोषिते वेति' का-लाभिधानं 'तद्रिक्थिन' इत्यप्यधिकारिप्रदर्शकमेवेति भावः ॥ ४५ ॥

प्रत्युदेति । पूर्ववचनेन कुटुंब्यादिभिरधिकारिभिर्ऋणं देयमिति येनत्यंशोऽपि कृतस्तत्र योषिदादीनामपि कुटुंब्यादित्वेऽधिकारित्वेन तस्य देयत्वं यद्यपि प्राप्तं तथापि विषयविशेषे

* (ऋणनिवृत्यर्थमिति)। १ ख–तद्वरं। २ ग–तदनुक्तं।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देयमिति पूर्वाभिहितमृणस्य देयत्वं व्यावर्त्यत इति प्रत्युदाहरणत्वमित्यर्थः । तथा चानेनादेयमृणमुच्यत इति भावः ।

याज्ञवल्कीये ४६ श्लोकः

कृतमित्यस्य पूर्वत्रापि संबंधः । योषित्पदं योग्यतया द्व्यर्थमिति पृथक् व्याचष्टे । **पत्येति** । पूर्वतोऽनुवृत्तेराह । **ऋणमिति** । सर्वमिति न्यायेनाह । **नैवेति** । द्वितीयपादार्थमाह । **तथेति** तुर्यपादार्थमाह । **तथेति** । योग्यतया स्त्रीपदार्थमाह ॥ **भार्येति** । 'न दद्यादि'त्यस्यानुषंगः । अव्यवहितसंबंधभ्रमनिरासायाह । **कुटुंबेति** । सर्वे शेष इति पाठः । घञजपाः पुंसीत्युक्तेः शेषमिति पाठस्तस्य प्रायो वादत्वेन । यद्वा सर्वस्य शेषः शेषत्वं यस्य तत् । अत एव तत्प्रत्युदाहरणतया पूर्वैकवाक्यतेत्याह । **अतश्चेति** । **कृतं** ऋणमिति शेषः । **हरैः** यैः कैश्चित् *नारदोऽपि–"न स्त्री पतिकृतं दद्यादृणं पुत्रकृतं तथा । अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत् । दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमूर्षुणा । यो वा तद्रिक्थमादत्ते यतो रिक्थमृणं ततः ॥" (अ. १ श्लो. १६–१७) **कात्यायनो**ऽपि:—

"भर्त्रा पुत्रेण वा सार्धं केवलेनात्मना कृतम् । ऋणमेवंविधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥ भर्तुकामेन वा भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया । अप्रपन्नाऽपि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं तया[1]" इति ॥ ४६ ॥

तस्येति । अदेयप्रक्रमादिति शेषः । तथा चैतदर्थमेवमुक्तौ इतःपरस्यापि पाठक्रमादिति न्यायेनार्थक्रमतः पूर्वभावादपवादत्वमिति न काचिदसंगतिरिति भावः ॥

याज्ञवल्कीये ४७ श्लोकः

द्यूतांतद्वंद्वस्य कृतशब्देन तृतीयातत्पुरुषः तस्य च प्रत्येकं संबंधः; सुरापदं च तत्पाने लाक्षणिकं साहचर्यादित्याह । **सुरापानेनेति** ॥ वा[2] भावेति णत्वविकल्पः । कामो रत्यभिलाष इत्याह । **स्त्रीति** । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । द्यूतेद्वैविध्यत्वेऽपि[3] जये तदभावादाह । **परेति** । लक्षणेतिभावः । दंडेत्यत्र द्वंद्वोत्तरं षष्ठीतत्पुरुषः । 'स्वार्थे कनि'त्याह । **दंडेति** । रक्षानिर्वेशो-राजभागः शुल्कमितिभावः ।

वृथादानमित्यस्य वृथादीयमानमित्याद्यर्थे शाब्दे[4] बाधात् पूर्ववत्तदत्रशिष्टमित्यर्थासंभवाचाह । **धूर्तेति** । तथा च तदनुकूलो व्यापारोऽत्र प्रतिज्ञारूप एवेति भावः । धूर्तादिभ्यो दत्तस्य वृथादानत्वं समूलयति । **धूर्ते इति** । **कितवे** द्यूतकारिणि । **चाटे** विदूषके । अत्र **'निष्फल'**मित्युक्त्या[5] पारलौकिकफलाभावाद्वृथादानत्वं विवक्षितं न तु दृष्टफलाभावादितिभावः ।

पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **एतदिति** । पैतृकमिति व्याचष्टे । **पित्रेति** । अयं फलितार्थः आगत इत्यधिकारे[6] 'पितुर्यच्चेति' ठञ् विधानात् । उत्सर्गानुरोधेन पुत्रपदमुपलक्षण-

---

* इतः परः पाठः खपुस्तकोद्धृत एव. एतत्पाठस्तु गफ पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

१ 'धनं दद्यात्स्थितं स्त्रिया' 'धनं यद्याश्रितं स्त्रिया'–इत्यपि पाठान्तरे दृश्येते ।

२ ख–वाह्वेति । ३ ग=द्वैविध्यसत्वेऽपि । ४ फ=शाब्दे वादात् । ५ ख=न्त्वा ।

६ फ=अगत इत्यधिकारि ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मित्याह। **पुत्रादिरिति**। इहेति व्याचष्टे । **शौंडीति** । तस्य तत्त्वविवक्षया तत्र सप्तमी। विशेषमाह। **अत्रेति**। वचने इत्यर्थः। **तु पुत्रेण**[1] **यच्च न व्यावेति**। न कुटुंबोपयोगीत्यर्थः। **मद्येति**। अत्र मद्यादिदंडान्तपदैस्तदर्थव्ययीकृतानि द्रव्याणि लक्ष्यंते । तानि पितृसंबद्धानि[2] पुत्राद्याध्याभवेयुरित्यर्थः[3] । 'अधिभवेयुरिति' पाठांतरं । पराभवेयुरित्युभयार्थः । तात्पर्यार्थमाह। **न पुत्रेति**। तथा च 'दंडशुल्कावे'त्यत्र त्रयाणां समाहारद्वंद्वः। कन् स्वार्थे एव अवशिष्टे[4] चोपस्थितत्वात्तयोरेवेत्येवं विवक्षितं न तु प्रागुक्तमित्यनेन सूचितमिति बोध्यं। उपसंहरति। **अनेनेति**। उभयेनेत्यर्थः॥ ४७॥

याज्ञवल्कीये ४८ श्लोकः

गोपेति अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। व्याधांतद्वंद्वे[5] योषिद्भिस्तत्पुरुषः। आदौ पदार्थानाह। **गोप इति**। अथ वाक्यार्थमाह। **एतेषामिति**। अनेन द्वंद्वः सूचितः। पतिरिति 'जातावेकवचनं[6]'मित्याह। **पतिभिरिति**। तत्र बीजमाह । **यस्मादिति** । **तेषां** । तत्पत्नीनां। अनेन तासामित्यपपाठ इति सूचितः । नेदं परिगणनं किं तूपलक्षणमित्यनेनैव सूचितमित्याह। **अन्येऽपि**। एतद्भिन्ना सर्वे ब्राह्मणादयोऽपि॥ ४८॥

याज्ञवल्कीये ४९ श्लोकः

आद्यपादार्थमुक्तक्रमेण स्मृत्यंतरानुरोधेनाह । **मुमूर्षुणेति**। परलोके गंतुमिच्छता देशांतरं गमिष्यमाणेन वा भर्त्रा ऋणदाने तद्विषये **नियुक्तया** प्रेरितया भार्यया **यत्प्रतिपन्नं** तद्दानमंगीकृतं तत्तादृशं[7] तया देयं इत्यर्थः।

द्वितीयपादार्थमाह। **यच्चेति**। अनेन वाचार्थे इति सूचितं। एवमग्रेऽपि॥ अत्र 'पत्या सहे'त्युक्त्या तस्याप्राधान्यं सूचितं। एवमप्युक्तरीत्योभयोरभावे तस्या दानाधिकारादाह। **भर्त्रभावे** इत्यादि।

तृतीयपादार्थमाह । **यच्चेति**। मध्यमतो भेदाय सर्वमिति न्यायेनाह । **स्वयमेवेति**। तथा च **नारदः** 'न स्त्री पतिकृतं दद्यादृणं पुत्रकृतं तथा । अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत्॥ दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा। यो वा तद्रिक्थमादद्याद्यतो ऋक्थं ऋणं तत' इति (अ. १ श्लो. १६-१७)॥ **कात्यायनोऽपि** "भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं केवलेनात्मना कृतं। ऋणमेवंविधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया । भर्तुकामेन वा भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया। अप्रपन्नाऽपि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रियेति"॥

त्रय एवेति। एकश्चोऽप्यर्थे । एते त्रयोऽर्जितधना अपि अधना एव। अस्वामिनोधने स्मृता इत्यर्थः। **यत्ते इति** । ते भार्यादयो यत्किंचित्**समधिगच्छंति**[8] धनमर्जयंति तद्धनं यस्य ते भार्यादयस्तस्य भवतीत्यर्थः। 'यस्य ते' इति पाठः; 'यस्यैते' इति पाठांतरं।

---

१ फ-तु पुत्रेण पौत्रेण। २ ग=पितृबद्धानि। ३ 'पुत्राद्याध्यावहेयुरिति' गौतमीयपाठः। युक्ततरश्च। फ-नाद्याभवेयुरिति। ४ ख-अवशिष्टे। फ-ध्वसिष्टं। ५ ग-द्वंद्वयोषिद्भिः। ६ ख-व्या. सू. १।२।५८। ७-तदृणं; ग-तादृशं। ८ फ-समधिगमयंति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

नन्वनेन तस्या निर्द्धनत्वे प्रतीयमाने सति 'प्रतिपन्नमित्यादि'वचनशतैर्देयत्वोक्तावपि कथं तया देयं निर्द्धनत्वादत आह । **न चेति** । न हीत्यर्थः । **अनेन मनु**वचनेन । अत एव **शंकायामिति** उक्तपारतंत्र्येऽपि तन्मात्रप्रतिपादनतात्पर्यकत्वादित्यर्थः । तथा चानुज्ञां विना नाधिकारः स्वातंत्र्येण यत्र कुत्रचित् विनियोगे । सत्यां तु तस्यां सोऽस्तीतिभावः ।

नन्वत्र किं नियामकं तथैवार्थः कुतोऽन्यो न अयमपूर्वो विधिरस्तु तथा चैतदन्यविषयत्वं तस्येति व्यवस्थासंभवाददोषोऽत आह । **एतच्चेति** । एवं सति तुर्यपादांशे एव शंकते । **नान्यदिति** । **सिद्धेरिति** । अर्थादिति शेषः प्राप्तेरेवाभावादिति भावः । यथाकथंचित्स्वयंकृतस्यावश्यदेयत्वादाह । **अनयोरिति** । **सुरेति** । सुरापानादिव्यसनेनोपात्तं कृतमित्यर्थः । **इतिरर्थसमाप्तौ** । एतेनैतच्छेषविषयता प्रागुक्तनिषेधस्येति ध्वनयितुं पुनरुक्तं नान्यदिति व्याख्यानमपास्तं तथा पुष्टेरभावात् ॥ ४९ ॥

सिंहावलोकनन्यायेन द्विर्बद्धमिति न्यायादरेणाह । **पुनरपीति** । कंचिद्विशेषं वक्तुमितिभावः ॥

याज्ञवल्कीये ५० श्लोकः

वक्ष्यमाणक्रमायाह । **पितेति** । प्रागुक्तक्रमेणाह । **प्रेत इति** । **प्रोषिते** इत्यस्यार्थो **दूर इति** । सुरापानादिव्यसनाक्रांतऋणस्यादेयत्वस्योक्तत्वात् । **व्यसनेत्यस्य** व्याख्याऽ**चिकित्स्येति**। **आदिना** आधिः । देयमित्यस्य व्याख्याऽवश्येति, आवश्यके कृत्य इति भावः ।

द्वंद्वादुभाभ्यां युगपद्देयमिति प्रतीयमानार्थनिरासायाह । **पुत्रेणेति** । बहुवचनं [1]व्यत्ययभिप्रायमतत्वादेवाह । **पित्र्येति** । पितुरागतेत्यर्थः । 'पितृधने'ति पाठांतरं । तत्र दाने । तुर्यपादार्थमाह । **पुत्रेणेति** । वक्ष्यमाणरीत्या साक्षिपदमुपलक्षणमित्याह । **साक्ष्यादीति** । सर्वस्यानुपंग इत्याह । **ऋणमिति** । अत्र छंदोऽनुरोधेन यथाश्रुतोक्तिक्रमेण आधेर्विशेषमाह । **अत्रेति विंशात्** । विंशतेः पूरणात् । तत्र 'पितरी'त्युपलक्षणमिति सूचयन्नाह । **पितृव्य इति** । कनिष्ठनिरासायाह । **ज्येष्ठ इति** । इदस्याविभक्तत्वे तदीयधनग्रहणे चेति बोध्यं ।

द्वितीये विशेषमाह । **प्रेतेऽपीति** । पितरीति शेषः । अग्रे पुत्रादिरिति शेषः । **तेनैव नारदेनैव** । **आऽष्टमात्** । आङभिव्याप्तौ । एवमग्रेऽपि ॥ तत्साहचर्ययुक्तस्यैव नाम शिशुरिति । **षोडशादिति** । 'उटंतपौगंड' इति बालस्यैव संज्ञान्तरं । **शब्द्यते** । कथ्यते । **परतः** । षोडशवर्षादूर्ध्वं । **पितरावृते** । **तौ विना** । तत ऊर्ध्वं तयोरभावे स्वतंत्र इत्यर्थः ।

ननु षोडशवर्षानंतरं तस्य तत्ववत्तयोरभावे स्वातंत्र्यमिति नियमो वचनबोध्योऽयुक्तः । ततः पूर्वमपि पित्रोर्मरणे स्वातंत्र्यसिद्धेस्तथा च तद्वत्तस्यापि तद्दानाधिकारित्वमित्यप्राप्तव्यवहारस्यापि ऋणं देयं स्यादित्यन्यथा प्रागुक्तमित्यत आह । **यद्यपीति** । पित्रोर्मेत्यर्थः । **अपिना** शिशुसमुच्चयः । व्युत्क्रमेणोक्तिरियं । **यथाहेति** । यतः स एव आहेत्यर्थः । **अप्राप्तेति** ।

---

१ ख—व्यत्ययभिप्रायमतत्वादेवाह । क—व्यत्ययभिप्रायं उक्तत्वादेवाह ।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षातिक्रमरहितश्चेद्यदि हि तदा तयोरभावात्स्वतंत्रोऽपि ऋणभाक् न भवतीत्यर्थः । **अपिना** अस्वतंत्रसमुच्चयः ।

ननु तत्र तद्वत्स्वातंत्र्यमपिमाऽस्तु अत आह । **स्वातंत्र्यमिति** । **हि** यतः । स्वातंत्र्यं ज्येष्ठे स्मृतं । न तु तत्रैवेत्यर्थः । ननु तद्वत्तदा तदपि नात आह । **ज्यैष्ठ्यमिति** । तथा च तयोरभावादुभयकृतज्यैष्ट्याभावात्तस्मिन् तत्त्वेन तत्त्वेऽपि न तत्त्वार्थं वचनमनुतत्त्वमित्युक्त-वचने तयोरभावाद्यः स्वतंत्रः स परतो व्यवहारज्ञः इत्यन्वयो न तु परत इत्यस्याग्रेऽपीति। नकोऽपि दोषः । अतएव तथैव प्रतिज्ञातं ।

तन्नाप्राप्तव्यवहारत्वदृढीकरणेनोक्तार्थे युक्त्यंतरमपि सूचयन्नन्यदप्याह । **तथेति** । उक्त-निषेधवदित्यर्थः । **आसेधेति** । आसेधाह्वानयोर्निषेधोऽपीत्यर्थः । अन्यथा विरोधो दुष्परिहर इति भावः ।

विषमेति । संकटस्थाश्चेत्यर्थः । अत्र पञ्चानां निषेधः । एवं सति प्राप्तस्मृत्यंतरविरोधं परि-हरति । **तस्मादिति** । यतोऽप्राप्तव्यवहारो न ऋणभागुक्तवचनात् तस्मात् इतिवचनमित्येवं व्याख्येयमित्यर्थः । अन्यथा विरोधो दुष्परिहर इति भावः ।

अतः पुत्रत्वात् । **यत्नतः** यत्नेन । तदेवाह । **यथेति** । तथा च जातमात्रपुत्रेण स ऋणा-न्मोच्यत इति नार्थः । किं तु व्यवहारज्ञतया जातेन । तदूर्ध्ववर्षकेण[1] तेन स ततो मोच्य इत्यर्थः । नन्वेवं तस्य श्राद्धेऽप्यधिकारो न स्यात् उक्तव्यवहारानभिज्ञतया वैदिकव्यवहारानभि-ज्ञत्वस्य सुतरां सत्वादत आह । **श्राद्धे त्विति** । **तु** । उक्तवैलक्षण्येऽपि प्राग्वत् ।

न ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदं नाभिव्याहारयेत् वालः स्वधाकारात् । निनीयते प्रणीयतेऽस्मिन् श्राद्धे **तत्स्वधानिनयनं** । ततोऽन्यत्र श्राद्धादन्यत्र नाभिभाषयेदित्यर्थः । अयंभावः । श्राद्धे वेदोच्चारणं कारयेद्यदि स्वयमनुपनीतः । उपनीतस्य स्वयमेवोच्चारणेऽधिकारात् । एवं च वालस्यापि प्रयोजककर्तृत्वप्रतीतिबलाद्यजमानताप्रतीतेरधिकारोऽस्तीति ।

वस्तुतस्तु ब्रह्म वेदमन्यो ऋत्विगादिः प्रयोजककर्ता । अनुपनीतं वालं नाभिव्याहारयेत् । तं वेदोच्चारणे न प्रयोजयेत्स्वधानिनयनादन्यत्रेत्यर्थः । **मनुरपि** । 'न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किंचिदा-मौंजिबंधनात् । नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते' इति ॥ एवं च कृतचूडस्यानुपनीतस्यापि श्राद्धेऽधिकारस्तस्य मुख्यत्वात् ॥ एवं च तदुपयोगितया तस्य मंत्र पाठोऽपि भवत्येवेति बोध्यं । 'कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिंडमेव च । स्वधाकारं प्रयुंजीत मंत्रोच्चारं तु कारयेत्' इति । **नाध्र**नाम्ना लिपितं वचनं यदि समूलं तदा मंत्रविषये विकल्पो द्रष्टव्यः ।

पुत्रपौत्रैरिति । पंचम्यंतस्य गम्यत इत्यत्रा-न्वयः । **भक्ता इति** । तदेतिशेषः । क्वचित्पाठ एव । एवमग्रेऽपि । **संभूयेति** । मिलित्वा देय-मिति संकेतेनेत्यर्थः । मिलित्वा एकीकरणेन वा । अंशतो दानमत्रापि । पूर्वं तु भेदेन दानमत्र तु मिलनेनेति विशेषः । अत एव **नारदै**क्यता । दद्युरित्यस्यानुपंगः । इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । व्यत्ययमभिप्रायेण कृतबहुवचनस्य फलमाह ।

---

१ फ–तदूर्ध्वं वर्णकंकणतने ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तद्विवादप्रकरणे इदमपि समप्रधानविषयमत एवाह । **गुणेति । नाना** । नानां तु । **प्रधानेति** । मुख्येत्यर्थः । उक्तत्रये मानमाह । **यथाहेति** । अतः पुत्रत्वादूर्ध्वं पितुः तन्मरणाद्यनंतरं विभक्तावेत्यत एकत्रान्वयः । **यथांशत** इत्यस्योभयत्रान्वयः । अनेन प्रकारद्वयमुक्तं । तृतीयप्रकारमाह । **य इति** ।

विशेषमाह । **अत्र चेति** । **पुत्रपौत्रैरित्य**स्मिन् वचने इत्यर्थः । **समं** गृहीतसदृशं । **मूलमेवेति** । एवव्यवच्छेद्यमाह । **न वृद्धिरिति** । अत्र मानमाह । **ऋणमिति** । आत्मीयवदित्यनेन सवृद्धिकदानमुक्तं । **सममिति** । अर्थात् पौत्रेण । **तत्सुतेति** । पौत्रसुतस्य प्रपौत्रस्येत्यर्थः । पुत्रपौत्रैरिति विशेषस्यानेन गुरुवाक्येन सामान्यपरेण सहप्राप्तविरोधपरिहारः । 'सामान्यस्य विशेषे उपसंहार' इतिन्यायेन । तंत्रांतरंगसिद्धेन[1] कर्तुं यद्यप्युचितस्तथापि सामान्यस्याधिकसंग्राहकत्वेन सफलत्वेन प्रबलत्वाद्विशेषस्य न्यूनत्वेन दुर्बलत्वेन तथा प्रकृते दुर्वचमिति वैपरीत्येन विरोधं परिहरति । **अत्रेति** । **बृहस्पति**वाक्य इत्यर्थः । **अवीति** । सामान्येनेत्यर्थः । **इत्यत्र** । मूलवाक्ये । **प्रमाणोपेति** । प्रमाणमात्रोपेत्यर्थः । तथा च येन केनापि प्रमाणेन साधितमृणं पुत्रादिना देयमित्यर्थेन न वचनयोर्मिथो विरोध इतिभावः । अत एव प्राक् तथा व्याख्यातं । अस्योत्तरार्धार्थमाह । **सममित्यादि** । विशेषांतरमाह । **अगृहीतेति** । नन्वत्र किं मानमत आह । **एतच्चेति** ॥ ५० ॥

संगतिं प्रसंगरूपामाह । **ऋणापेति** । ऋणनिवारणे इत्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये ५१ श्लोकः

अन्यदीयेति । अन्यस्वामिकेत्यर्थः । अत एव च्विः । व्यतिरिक्तप्रकारमेवाह । **विभागेति** । एवमाद्यपादार्थमुक्त्वा तत्तात्पर्यार्थमाह । **एतदिति । न चौरेति** । तस्य स्तेयादिना तद्ग्राहकत्वेऽप्युक्तरीत्या ऋक्थग्राहत्वाभावादिति भावः । द्वितीयपादार्थमाह । **योषितमिति** । अस्याभिमतार्थविशेषमाह । **भार्यामिति । तथैव चे**त्यस्य व्याख्या ऋणमिति । यद्वा तद्वदेवेत्यर्थः । तस्यानुषंगः । अस्यापि तात्पर्यार्थमाह । **यदीति** ।

ननु योषितोऽपि द्रव्यत्वेन रिक्थरूपत्वा'द्रिक्थग्राह'इत्यनेनैवेष्टसिध्येदं न वाच्यमत आह । योषित् द्रव्यं भवति । तथापि ऋक्थशब्दवाच्यत्वं नास्ति तस्याः विभागार्हद्रव्ये एव लोके रिक्थशब्दप्रयोगात् योषितश्च विभागानर्हत्वादितिभावः । **अविभज्येतिपाठः** । ण्यदंतत्वात् ।

तृतीयपादार्थमाह । **पुत्रश्चेति** । न अन्यः अनन्यः इत्याद्यर्थांतरनिरासाय तत्पदार्थमाह । **अन्यमिति** । तदर्थमाह । **मात्रिति** । तुर्यपादार्थमाह । **पुत्रहीनेति । ऋक्थिन इति** । प्रथमाबहुवचनांतमित्याशयेन सवचनविपरिणामेनानुषंगेणाह । **ऋणमिति** ।

एवं कर्त्रंतरे उक्तेऽपि क्रमो नोक्त इत्येतेषां ऋक्थग्राहादीनां मेलने केन क्रमेणैते ऋणं दाप्या इत्याकांक्षाया अशांतिरित्यवतरणासंगतिरत आह । **एतेषामिति** । तमेवाह । **ऋक्थेति** । असति बाधके उपात्तवचनपाठक्रमत्यागे मानाभावादितिभावः । तुर्ये विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादत्रानुक्तिः ।

---

१ ग-तत्रांतरसिद्धे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ननु रिक्थग्राहादीनां सति समवाये क्रमचिंता, स एव नास्तीत्याह । **नन्वेतेषामिति ।** तमेव तदभावं क्रमेणोपपादयति । **न भ्रातर इति ।** पितुः भ्रातरः पितरश्च न रिक्थहरा अपि तत्पुत्रा एव तथेति मनूक्तत्वात् पुत्रे सत्यन्यस्य तत्वासंभवात्पुत्ररिक्थग्राहयोर्मेलनं नास्तीत्यर्थः ।

ननु माऽस्तु तयोः समवायः पुत्रयोषिद्ग्राहयोस्तु संभवत्येवेति चेन्न । तदभावादेव तयोस्तस्य दुर्वचत्वादित्याह । **योषिदिति ।** अत्र हेतुमाह । **न द्वितीय इति ।** द्वितीयभर्तृनिषेधादेव योषिद्ग्राहाभाव इति भावः ।

पुत्र इत्यपि व्यर्थं पुनरुक्तं चेत्याह । **तथा ऋणमिति ।** तत्र हेतुमाह । **पुत्रेति ।** तथा चास्यार्थस्य तेनैवोक्तत्वेन पौनरुक्त्यादत्र पुनः कथनमयुक्तमिति भावः ।

एवं विशेष्यानर्थक्यमुक्त्वा विशेषणानर्थक्यं भेदेनाप्याह । **अनन्येति ।** अत्रोपपत्तिमाह । **पुत्रे सतीति ।** अन्येनाश्रयणेत्यर्थः । तथा च तस्य सत्वे तस्यान्यागामित्वात्तद्व्यर्थमिति भावः । सत्यपि तस्मिन् तत्त्वं अभ्युपेत्यापि दोषमाह । **संभवे चेति ।** तत्र सत्यपि यदि ऋक्थग्राहोऽन्यः संभवति तदा केवलं पुत्रो न ऋणं दाप्यः किं त्वनन्याश्रितद्रव्यः स्वयमेव तद्ग्राहस्तद्देत्येवं अत्र पक्षे तद्विशेषणसार्थक्यमिति भावः ।

मूले यद्यप्यणंन्तं तथाप्यविशेषात् णिन्यंतेनाह । **ऋक्थग्राहीति ।** वासरूपन्यायेनेति भावः । 'ऋक्थभागृणं दाप्य' इति पाठांतरम् ।

उक्तरीत्याऽत्र पक्षे विशेषणसाफल्येऽपि अस्यार्थस्याद्यपादेनैवोक्तत्वात् विशिष्टं निष्फलं पुनरुक्तं चेति भावः । तुर्यपादानर्थक्यमप्याह । **पुत्रेति ।** तदाशयमाह । **पुत्रे इति ।** यत इत्यादिः । वचनपाठक्रमस्य प्राबल्यात् तत्र सत्यपि स दाप्यस्तदा किमु वाच्यमसति तत्र स ऋणं दाप्य इतीत्येवं कैमुतिकन्यायेनैवास्यार्थस्य सिद्धत्वादिदमपि व्यर्थमिति भावः ।

एवं सर्ववचनमाक्षिप्य क्रमेण परिहरति । **अत्रोच्यते इत्यादिना ।** पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्थग्रहणासंभव इति यदुक्तं तत्राह । **पुत्रे इति ।** अत्र मानमाह । **तथा चेति । वक्ष्यति मूलकृत् ।** अन्यथाऽपि संभवं प्रदर्शयन् तत्र मानांतरमाह । **तथेति । एकेषां,** मते । यद्वा एकेषां साधुवृत्तानां पितॄणाम् । यद्वा एकेषां साधुवृत्तानामन्येषां असवर्णपुत्राणां समवाये । उपसंहराति । **अतश्चेति ।** उक्तदोषस्य दृढत्वात् योषिद्ग्राहसद्भावस्य क्लिष्टत्वसूचनाय तत्सद्भावं शंकापूर्वकमाह । **योषिदिति ।** शास्त्रविरोधेनेति पाठः । नञ्घटितोऽपपाठः शास्त्रेण भर्त्रंतरनिषेधाद्यद्यपि स्त्रीणां द्वितीयः शास्त्रीयो नास्ति तथापि शास्त्रोल्लंघनकृतो योषिद्ग्राहत्वसंभवात्तादृशः स तत्पतिकृतऋणनिवारणेऽधिकारी भवत्येवेत्यर्थः ।

नन्वेवं प्रकारेणास्तु तत्संभवस्तथापि तस्य स्मृत्यंतरानुरोधेन तस्या अनेकविधत्वेनानेकविधत्वादनियमेन सर्वेऽपि किं ते तत्राधिकारिण इत्याशंकायां नियममाह । **यश्चतसृणामिति** 'निर्धारणे सर्वा षष्ठी' । **प्रथमामिति** गृण्हातीत्यनुषज्जते ।

स्वैरिणीनां चातुर्विध्यं पुनर्भुवां च त्रैविध्यं तत्र च तद्ग्राहयोरवाधिकार इत्येतत्सर्वं नारदोक्त्या प्रकाशयति । **यथाहेत्यादि श्रित इतीत्यंतेन । अक्षतेति। परेति ।** परः पतिः पूर्वो यासां ता इत्यर्थः । तासां सप्तानां कन्यैवेत्यस्य व्याख्या । **पाणीति ।** तेनैव दूषिता नान्येवेन व्यभिचारकृतदोषनिरासः । तर्हि किं प्रयुक्तोऽस्या दोषोऽत आह । **पाणीति ।**

१ ख-णास्य २ ख-संभंव । ३ ख समवायो । ४ ख-किमयुक्तो ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नेत्यर्थः। तथा च तदेवास्या दूषकतावीजं नान्यत्तदपि नाद्यं किंतु द्वितीयमित्याह। **पुनः संस्केति।** ईदृशी या सा तेन पुनर्भूः प्रथमोक्तेत्यर्थः।

देशेति। दानसंबंधिन इत्यर्थः। **अन्यस्मै** द्वितीयस्मै। **सवर्णाया**सपिंडाय। प्रकृतेऽन्यसाहसासंभवादाह। **व्यभीति**। अग्रेऽकारप्रश्लेषः। पत्यौ जीवत्येव सति। **कामात्स्वे**च्छया। एवमग्रेऽपि। **अन्यं** यं कंचित्। **कौमारमिति**। अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नामित्यर्थः। **प्राप्तानिति**। नियोगविधिना प्राप्तान्देवरादीन् परित्यज्येत्यर्थः। **परम्** अन्यं। यं कंचित्। **प्राप्ता देशादिति**। देशांतरात्प्राप्ता सती या धनक्रीता भवति सा या च क्षुत्पिपासातुरा सती तवाहमित्येवं प्राप्ता भवति सा च स्त्री चतुर्थी स्वैरिणी कथितेत्यर्थः। **अंतिमेति**। तासां मध्ये याऽन्तिमा तासां मध्ये च या प्रथमा तेऽप्यनुपाश्रितौ तौ तयोः पतिकृतं ऋणं दद्यातामित्यर्थः।

तथा तद्वत् उभयवत्। **अन्यः** उभयान्योऽपि। **तेनैव नारदेनैव वाचार्थे**। क्वचिच्च पाठ एव। अनेन विशेषणद्वयेनान्याश्रयणे आत्मादेर्धनस्य च रक्षणमात्रं निमित्तं न तु कामादिरिति सूचितम्। पत्यौ मृते इति शेषः। **अस्या** भर्तुरित्यन्वयः। व्यवहारानभिज्ञतया तया ऋणं न दत्तमिति भावः। **तथैव**। यथा समागता तथैव। कथमपि सर्वथाऽस्पृष्टामिति यावत्। प्रगतधनसहितेत्यर्थनिरासायाह। **प्रकृष्टेनेति**।

अन्यमपि तमाह। **तथेति**। तदुक्तिरेवेयमपि। **हिश्चार्थे**। **वोढुः** पत्युः। अत्र हेतुमाह। **सैवेति। चो** ह्यर्थे। **अस्य** पत्युः।

तृतीयपादे दत्तदोषद्वयमुद्धर्तुमादौ विशेष्यसाफल्यमाह। **पुत्रस्येति**। 'पुत्रोऽनन्ये' त्यत्र पुत्रग्रहणमुक्तयोरुभयोरभावे तेन ऋणं देयमित्येवंविधक्रमबोधनार्थं न तु तत्र तस्याधिकारप्रदर्शनार्थम्, येन पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः। विशेषणस्यापि सार्थक्यमाह। **अनन्येति**। तस्य तत्त्वेन तत्राधिकारो न पुत्रत्वमात्रेणेति अंधादीनामन्याश्रितद्रव्यत्वेनांधत्वादिदोषयुक्तत्वेन पितृरिक्थांशग्रहणायोग्यत्वेन नाधिकारस्तत्र किं त्वनंधादीनामेव तत्त्वेनाधिकार इत्येतदर्थकतया विशेषणस्य सार्थक्यमिति भावः। तथा च योग्यपुत्रत्वेन तत्राधिकारो न पुत्रत्वमात्रेणेति सूचनार्थम् **एतादिति** तत्वम्। एवं च पुत्रत्वेनेत्यादि यत् पुत्रपौत्रैरित्यत्रोक्तं तदप्येवंपरतया व्याख्येयमिति न प्रागुक्तविरोऽधोपीति बोध्यम्।

तुर्यपादे दत्तदोषमुद्धरति। **पुत्रेति**। पुत्रग्रहणं तत्रोपलक्षणमित्याह। **पौत्रेति**। पूर्वत्र द्वयोरेवोपात्तत्वान्नातिप्रसंगः। 'रिक्थिन इति' प्रथमाबहुवचनांतमवेत्याह। **प्रपौत्रादय इति। तदृणमिति**। तदा प्रपितामहस्य ऋणमित्यर्थः। **नान्यथा**। तदीयरिक्थग्रहणाभावे। रिक्थभाज एव प्रपौत्रादेस्तादृशप्रपितामहादेर्ऋणदानेऽधिकारो नान्यस्येत्येतत्प्रतिपादकतयेदमपि सफलमिति तात्पर्यार्थः। तद्धीनत्वनिवेशस्य फलमाह। **पुत्रपौत्रौ त्विति**। योग्यावित्यर्थः। अत एव तत्र नातिप्रसंग इत्युक्तम् अनुपदमेव। **इत्युक्तमिति**। पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यत्रेत्यर्थः।

अत्र नान्यथेत्यत्र संवादमाह। **यथाहेति। अव्याहतं** निष्कपटम्। क्रमात्प्राप्तमित्यस्यैव व्याख्या **पुत्रैरिति। तत्** ऋणम्। **चतुर्थात्** रिक्थग्राहिण इत्यर्थः। आरभ्येति शेषः।

ननु स्वरसतो न ततस्तदर्थप्रतीतिः। किंच **नारद**वचनः सामान्येनैव निषेधप्रतीतिस्तत्संकोचे दृढतरमानांतराभावश्चातस्तं तुर्यांशमन्यथा व्याचष्टे। **यद्वेति**। पुत्रस्तादृशः। **उक्तमिति** त्रयाणां क्रमः प्रागुक्त एवेति भावः। तत्र द्वितीयतृतीययोर्वैपरीत्यमपीत्याह। **पुत्राभावे इति**।

---

१ उ-इदमेव। २ २ क-यामा। ३ उ-नेयौ अनुपाश्रितौ। ४ ख-पतौ। ५ क-प्रगत् प्रगत-। ६ उ-अन्यमुचितमाह। ७ उ-विशेषणस्यापसार्थक्यम्। ८ क-द्वितीयातृतीयवैपरीत्य।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्र पक्षे तेषां बहुत्वासंभवात् तद्बहुवचनासंगते रिक्थिन इति पंचम्यंतम्। विभक्तिलिंगविपरिणामने ऋणं दाप्य इत्यस्यानुषंगात्तस्य यो रिक्थी तस्माद्दणं दाप्यमित्यर्थस्तदेतत् ध्वनयन् फलितमाह। **योषिद्ग्राह इति।**

ननु 'रिक्थिन' इत्यतः कथमुक्तार्थलाभोऽत आह। **ऋक्थेति।** प्रकृते इति शेषः। अतो न पूर्वविरोधः। अन्यथाऽनुपपत्तिस्तु न। उक्तवक्ष्यमाणप्रकाराभ्यां व्याख्यानसंभवादतोऽत्र साधकांतरं प्रागुक्त**नारद**मेवादावाह। **सैव चेति।**

साधकांतरमाह। **य इति।** अत्र यो यस्य दारान् हरते स तस्य धनमपि हरेदिति न विधिर्बोध्यः कामात्, किंतु यतो दारा एव धनमतो यो यस्य दारान् हरते तद्व्यपदेशभागिव तद्धनहारीति व्यपदेशभागपि भवतीत्यर्थः। अस्य चोपयोगः प्रायश्चित्तादौ बोध्यः।

पुत्रस्तादृशः। **ग्राह इति।** 'ऋणं दाप्य' इत्यस्यानुषंगः। **विरुद्धमिति।** द्वितीयतृतीययोर्यः क्रमः प्रागुक्तस्तद्विपरीतस्तुर्यतो एवं व्याख्यायां प्रतीयत इति मिथः क्रमे विरुद्ध इत्यर्थः। दोषांतरमाह **उभयेति।** द्वयोः सत्वे मिथ अभावोपलक्षितयोरेव तयोस्तत्पदत्वनियमेनोपलक्षकाभावे सति केनापि ऋणं न देयं स्यादित्यर्थः। इष्टापत्तिस्त्वत्र न। 'यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबंधिबांधवाः॥ तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत्'। (**नारदिये १११२**) इति तस्यावश्यदेयत्वप्रतिपादकस्मृतिविरोधापत्तेरिति भावः।

नैष इति। जातावेकवचनम्। प्रागुक्ताः प्रकृतोपयुक्ता अपि योषिद्ग्राहा अनेके यद्यपि तथापि कोटिद्वयं तेषां कार्यं, आंतिमस्वैरिणीग्राही प्रथमपुनर्भूग्राही सप्रधनस्त्रीग्राही चेत्येका कोटिः, निर्धननिरपत्यस्त्रीग्राहीति त्वन्या कोटिः। एवं सति व्यवस्थासंभवान्न दोष इत्याशयेनाद्यकोट्याशयेनाद्यपक्षमाह। **अंतिमेति। यत इत्यादि।** एवं चैतत्कोट्यंतर्भूतयोषिद्ग्राहाभावे पुत्र ऋणं दाप्य इति तस्यार्थ इति भावः।

द्वितीयकोट्याशयेन द्वितीयपक्षमाह। **पुत्राभावे त्विति।** तथा च तदभावे एतद्बोध्ययोषिद्ग्राहो ऋणं दाप्य इति तदर्थः। तथा च यदि सामान्येन तत्तदभावे स स दाप्य इत्युक्तं स्यात्तदोक्तदोषः स्यात्। तदेव न, किंतूक्तरीत्याऽवांतरभेदपुरस्कारेणेति न क्रमविरोधो नापि तद्वचनविरोधोऽवश्यदेयत्वस्यैवानेन प्रतिपादनादिति भावः।

ननु विनिगमकाभावे वैपरीत्यमेवकुतो न? अत आह। **एतदेवेति।** एवेन तद्व्यवच्छेदः। एवंच तदनुरोधेनैवमेवोक्तं नत्वन्यथा तद्विरोधापत्तेरिति भावः। अभ्यर्हितत्वाद्धनस्य पूर्वनिपातः। पुत्रयोरितीति पाठः। धनस्त्रीहारिणौ च पुत्रश्चेति द्वंद्व इत्याशयेन व्याचष्टे। **धनेति।** शेषमाह। **समेति।** **हरते इति।** क्वचिदत्रापि हरेदित्येवपाठः। **स्त्रीधनिनोरिति।** अभ्यर्हितत्वाविवक्षयाऽल्पाच्तरत्वेन स्त्रीशब्दस्य पूर्वनिपातः। इन्यंतेन द्वंद्वेनेन्यंतयोरेकशेषेणेष्टार्थलाभादाह। **स्त्री चेति।** लिङ्गर्थविवक्षया आह। **पुत्र एवेति।** एवमग्रेऽपि। अत्रापि प्रसक्तं प्रागवत् 'सर्वं वाक्यमिति' न्यायेन सानुषंगेणाह। **स्त्रीति।** विरोधं प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति।

१ क-ड-त्तत्र। २ क-ड-बहुवचना-। ३ क-इति पुत्रस्तादृशः यस्य दारान् हरत्। ४ ख-तादृशग्राह-। ५ ड-तुर्यस्य ६ ख--लक्षितयो-। ७ ख-स्वल्पपदत्वनियमेन। ८ क-ख-इष्टापत्ति स्वजन-। ९ क-अवांतरे। १० क-क्रमे विरोधो। ११ पृ. ३५ पं. ९।१२ ख-क-इष्टार्था--लाभादाह।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नन्विदमपि व्याख्यानमयुक्तम्; उक्तस्मृतिभ्यां स्त्रियो धनत्वलाभेऽपि ऋक्थत्वालाभात्, तत्रैव द्रव्ये तत्प्रयोगात्, लोकप्रसिद्धितः शास्त्रप्रसिद्धेः प्राबल्यादत आह । **पुत्रहीनस्येति** । प्रतिज्ञातव्याख्यानांतरमेवाभिधातुमादावाकांक्षापूर्वकमर्थसिद्धं किंचिदाह । **एते इति** । रिक्थेत्यादिद्रव्य इत्यंतेनोक्ता इत्यर्थः । ऋणं दाप्या इत्युक्तेराकांक्षोदयादिति भावः ।

अत्र पक्षे रिक्थिन इति तस्य तत्त्वविवक्षया षष्ठ्यंतमिति तदनुरोधेनाह । **कस्येति** । एवमग्रेऽपि **उक्तेति** । आदौ तस्यैवोपस्थितेर्योग्यत्वाच्च । आदिना पौत्रादिग्रहणम् । एवमर्थसिद्धमुक्त्वा तदाह । **पुत्राद्यभावे इति** । पुत्रपदमुपलक्षणमिति सूचयन्नर्थमाह । **पुत्राद्येति** । अन्वयो वंशपरंपरा ।

ननु न सामानाधिकरण्यं बाधितार्थकत्वादत आह । **यो रिक्थीति** । तदसत्त्वेऽपि निर्वाहार्थमाह । **योग्यं इति । तस्येति** । तादृशस्य सपिंडादेः एते रिक्थग्राहादयः पूर्वोक्तक्रमेण ऋणं दाप्या इत्यर्थः । वचनविपरिणामेनाह । **दाप्या इति** । अत्र सर्वत्र मानमाह । **तथा चेति** । अग्रेऽन्वयः । तस्य तु यद्देयं तत्सान्वयस्येत्यर्थः । **सः** यस्य देयं सः सान्वयः ब्राह्मणः । एवमग्रेऽपि । उभयत्र चश्चेदर्थे । तदेति शेषः । **निर्वपेत्** प्रक्षिपेत् । **कुल्येषु** तत्सकुल्येषु तदृणमिति शेषः । **अस्य** ब्राह्मणस्य उत्तमर्णस्य । एवं प्रागपि । निर्वपेदित्यस्यानुषंगोऽअग्रे । सगोत्रसपिंडाः सकुल्याः । असगोत्रसपिंडा बंधवः । संबंधी उक्त एव । अनेन पुत्राद्यन्वयाभावे सपिंडाद्यभावे च कस्य ते दाप्यास्तादित्यप्याकांक्षाशांतिः कृता । अत्रैते 'धने' त्यादि 'तत्पुत्रादि'रित्यंतेनोक्तार्थेऽर्द्धश्लोकः किंचिन्न्यूनो मानं । 'पुत्राद्यभावे' इत्यादि 'दाप्या' इत्यंतेनोक्तार्थे श्लोकद्वयं तावन्मात्रन्यूनं मानम् । स चार्थोऽनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकृतः । तत्र 'निर्वपेदि' त्यंतेनान्वयः । तदन्वयाभावे तत्सकुल्यादिषु निर्वपेदित्यन्वयमुखेनाभिधानात्; 'यदा तु नसेति' व्यतिरेकः । तथा च सकुल्याद्यभावे एव द्विजादौ निक्षिपेदित्युक्त्या सत्सु तेषु द्विजादावृणदाननिषेधध्वननद्वारा प्रागुक्तार्थदृढीकरणमिति भावः ॥ ५१ ॥

संगतिमाहाधुनेति । तुर्यपादस्य चरमव्याख्यानेन रिक्थ्येन ऋणं गृण्हीयान्नान्य इति नियमलाभेन रिक्थग्रहणायोग्यपुरुषविशेषस्य ऋणग्रहणनिषेधस्याप्यर्थाल्लाभेनार्थिकऋणग्रहणप्रतिषेधप्रसंगेन पुरुषविशेषे वक्ष्यमाणेऽन्यदपि प्रातिभाव्यादिकमपि अवांतरप्रकरणमिदं वक्तुं प्रतिषेधतीत्यर्थः । **अपिना** ऋणग्रहस्यापि समुच्चयः । अन्यथैतत्प्रकरणे एतदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । इदं च ऋणग्रहणप्रतिषेधप्रसंगादिति क्वाचित्कासंबद्धपाठाभिप्रायेण व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु ऋणग्रहणं प्रतिषेधप्रसंगादिति प्रचुरः पाठो युक्तश्चेति बोध्यम् । तदा अधुना अधमर्णीयपंचविधग्रहणधर्मादिकथनानंतरं वक्ष्यमाणे पुरुषविशेष ऋणग्रहणस्य प्रतिषेधं कुर्वन् तत्प्रतिषेधप्रसंगात्तदर्थं प्रातिभाव्यादिकमपि प्रतिषेधतीत्यर्थः । **अपिः** प्राग्वत् । तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।

याज्ञवल्कीये ५२ श्लोकः ।

अथेति सर्वादौ योज्यम् । उच्यते इति शेषः । एतदर्थ एवाधुनेत्यादिनोक्तः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **भ्रातृणामिति** । चः पितापुत्रयोर्मिथःसमुच्चायक इत्याह । **पुत्रयोरिति** । सर्वसमुच्चायकेत्यर्थमाह । **चेति** । 'अवी' त्य स्य भावप्रत्ययांतस्य न भ्रात्रादिधर्मपरत्वं तस्य स्वत एव सिद्धत्वात् । द्रव्यद्वारकविभागग्रहणे क्लिष्टत्वमिति सूचयन् कर्मप्रत्ययेनाह । द्रव्ये इति सत्सप्तमी । स्पष्टत्वायैतदर्थमाह । **द्रव्य इति । ऋणं** तत् ग्रहणं । नेति एवान्वयः ।

१-पृ. ३५ पं. १३॥२-५१ श्लोकस्य चरणत्रये आद्य उक्ताः । ३ उत्तमर्णस्येति । ४ रिक्थग्रहणयोग्य इति । ५ इ-इत्यर्थे वचन ६ द्रव्यविभागात्प्रागिति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्र 'तु' सूचि '**तैव**' व्यवच्छेद्यतात्पर्यार्थबोधकवाक्यांतरमाह । **अपि त्विति** । तैरेवेति भावः । तत्र हेतुमाह । **साधेति** । कर्मधारये हेतोर्वैयधिकरण्यापत्तिः । अतः साधारणं समुदितं सर्वस्वत्वापन्नं धनं येषां भ्रात्रादीनां तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः ।

नन्वेतावताऽपि कुतस्तदभावोऽत आह । **प्रातीति** । क्रमे तात्पर्यात्पूर्वनिपातः । **पक्षे** अधमर्णकृतदानाभावपक्षे । **द्रव्येति** । द्रव्यस्य तद्दानस्यावसानं पर्यवसानं ययोस्तत्वादित्यर्थः । तत्र यद्यपि दानप्रतिभुवि निःसंदिग्धमिदं तथाऽपि वक्ष्यमाणरीत्या दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोरिव साक्षिणोऽपि तदस्तीति स्फुटीभविष्यति । साधारणेन धनेन तु इदमेकेन कर्तुमशक्यमिति तात्पर्यम् । अत एव विशेषमाह । **एतच्चेति । अविभक्तानामपि** । भ्रात्रादीनाम् । नन्वेवम् ' अविभक्ते ' इति वाक्यार्थविशेषणं व्यर्थमत आह । **विभागादिति** । अपिना तस्या अपि समुच्चयः । एतद्विशेषबोधकमेव तदिति भावः ।

दंपत्यंशे यत् प्रागुक्तं तत् तत्राविभक्ते इत्यास्यानुपपत्त्या आक्षिपति । **नन्विति** । अत्र हेतुमाह । **तयोरिति** । तयोर्विभागस्यैवाभावेन तदंशेऽविभक्ते इति वाक्यार्थविशेषणानर्थक्यादित्यर्थः । तथा च तयोः सार्वकालिकर्तन्निषेधे वाच्ये तथा निषेधोक्तिरयुक्तेत्यर्थः ।

ननु तत्रैव किं मानमत आह । **विभागेति** । अर्धांगीकारेण परिहरति । **सत्यमिति । आपस्तंबार्थमाह । श्रौतेति । न पुनः** । न तु । विभागेत्यस्यानुषंगः ।

ननु तथैवार्थः कुतो नातो हेतुमाह । **तथाहीति** । हि यतस्तथोक्ताशयेनैवमुक्तवानित्यर्थः । क्वचिद्धि यस्मादित्येव पाठः । तस्या हेतुत्वेन पंचम्युपपत्तये आह । **आरभ्येति । सहत्वं** साहित्यम् । श्रुतिमाह । **जायेति** । आकांक्षाशांतये पूरयति । **तस्मादिति । सहेति** । तच्छ्रवणादित्यर्थः । **कार इति । सिद्ध इति** । तयोस्तत्र विभागो नास्तीति शेषः । श्रौते उक्त्वा स्मार्ते आह । **तथेति । अग्निसाध्येष्वपि कर्मस्विति** । अग्निसाध्येषु कर्मस्वपीत्यर्थः । एवेन विभागव्यवच्छेद इति तल्लाभः । एवमुभयत्र सहाधिकारविधिबलादर्थसिद्धमर्थमाह । **तथेति अतश्चेति । पूर्तेषु** तडागादिषु । ' पूर्तं खातादिकर्मणि ' **त्यमरः । तथा पुण्येति** । व्याचष्टे । हेत्वर्थोऽयम् । **पुण्यानामिति । दिवीति** । पाणीत्यादि व्याचष्टे । **यस्मादिति** । चार्थोऽयम् । तत्रत्यतथेत्यस्य तु तद्वदित्यर्थः । कर्मधारयनिरासायाह । दिवि द्युलोकादावजरं कारणभूतसुकृतनाशपर्यंतमविनश्वरं जरारहितं वा ज्योतिस्तेजःप्रधानं कलेवरमारभेतामित्यर्थः ।

नन्वेवं सर्वत्र तत्वे सर्वकर्मसु तत्वापत्त्या पूर्तेष्वपि प्रागुक्तपृथगधिकारो न सिद्ध्येदतो निष्कृष्टार्थमाह । **येष्विति । पुनः** तु ।

' द्रव्येषु चे ' त्यंशं द्रढयितुमाह । **ननु द्रव्येति** । यथा तद्बलादुक्तस्थले सहत्वं विभागाभावश्च तथा द्रव्यस्वाम्येपि सहत्वविधायकवचनबलात् सहत्वसिद्ध्या द्रव्यसाध्यपुत्रादिफलेष्वपि दंपत्योः सहत्वापत्तिः । सहितयोरेव द्रव्यस्वाम्यात् द्रव्यस्याविभाज्यतापत्तिरपि । तथा च द्रव्येऽपि दंपत्योर्विभागाभावात् प्रागुक्तदोष एवेति भावः । **उक्तं आपस्तंबेन** । तमेवाह । **द्रव्येति** । पाणिग्रहणाद्धि सहत्वमित्यनुवर्तते । तत आरभ्य द्रव्येषु परिग्रहेषु पुत्रादिजनेषु च सहत्वमेव दंपत्योरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह । **न हीति** । भर्तुर्विप्रवासे विशेषेण प्रवासे सति भार्याया नैमित्तिकदानविषये हि यतो न स्तेयं चौर्यमुपदिशन्तीति द्रव्यस्वाम्येऽपि सहत्वविधानात्तद्द्रव्येऽपि विभागो नास्तीत्यर्थः ।

---

१ साधारणधनत्वादिति । २ क-ख-सर्वस्वत्वाक्रांतं । ३ ख-तद्विशेषणांशे आक्षिपति । ४ ङ-सार्वकालिकतया । ५ अ. को. २।७।२८ । ६ ख-तद्वत्तथात्र तन्मात्रविभागो नास्ति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अर्द्धांगीकारेण परिहरति। **सत्यं, द्रव्येति**। **स्वामित्वं** तन्मात्रम्। तथा च तन्मात्रमनेनोक्तं न तु तत्र सहत्वं येन विभागाभावः स्यादिति भावः। इदमेव विशदयति। **यस्मादित्यादि स्यादितीत्यंतेन।** यस्मादित्यस्य उक्तमित्यत्रान्वयः। **द्रव्येति**। अत्र मतेऽस्यायमर्थः। द्रव्यार्जनेष्वपि सहत्वं दंपत्योरिति हेतुस्वरससिद्धोऽयमेवार्थो न प्रागुक्तः। एतच्च सहत्वमौपचारिकं न मुख्यम्। तथाहि यथा आधानादिषु तयोरन्यतराभावे आधानादिस्वरूपासिद्धिर्नैवं द्रव्यार्जनेऽपि तु पतिरर्जयिता, पत्नी चार्जितं रक्षतीति योगक्षेमावुभाभ्यां क्रियत इत्युभयानुसंधानसिद्धत्वेन सहत्वमिव। एवं च यत्राधानादिषु सहत्वं तत्र स्वत्वमस्तीत्यत्रापि द्रव्यपरिग्रहेषु सहत्वप्रतीतेः स्वत्वमस्तीति। तदेतत् ध्वनयन्नेवाह। **उक्त्वा तत्रेति**। वचनं स्वरूपेणोक्तमित्यर्थत आह। **भर्तुरिति**। नित्यसंग्रहायाह। **अवश्येति**। तथा च तदुपलक्षणमिति न न्यूनता प्रथमत्यागश्चेति भावः। यद्वा तत्रापि तत्वसत्वात्तदुपलक्ष्यार्थमाह। **अवश्येति**। 'काकेभ्यो दधी'त्यादिवदिति भावः। वचनस्थहेर्व्याख्या **यस्मादिति**। क्वचिद्धि **यस्मादि**त्येव पाठः। **भार्यायामपि**। 'भार्याया अपीति' पाठांतरम्। प्राग्वदाह। **तस्मादिति**। **अन्यथा** द्रव्यस्वामित्वाभावे। यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात्तदा स्यादेव स्तेयम्। तथा च नेदं सहत्वं विधत्तेऽपि तु लोकसिद्धमेव तत्सहितयोरेव स्वाम्यात् स्यात्। न च विवाहात्प्रागर्जिते द्रव्ये पुरुषस्यैव स्वत्वं तत ऊर्ध्वमार्जिते तु पतिपत्न्योरिति वाच्यम्। तथा सति पुत्रस्यापि स्वजन्मतः प्राक् पित्रर्जिते द्रव्ये स्वत्वाभावापत्तेरिति भावः। अत्र 'नैमित्तिके' इत्युक्त्याऽन्यत्र स्तेयमस्त्येवेति सूचितम्। एतदेव तत्साम्येऽपि वैषम्यम्। यत्पतिर्यथेष्टं विनियुंक्ते जाया त्वेतावदेवेति न पत्युर्जायानुमत्यपेक्षा 'स्वतंत्रत्वात्' यथा राजा राष्ट्रे तद्वदसौ गृहे अत एव तस्या एव स्तेयशंका न भर्तुरेवं पुत्रादावपीति बोध्यम्।

सविशेषमुपसंहरति। **तस्मादिति**। **एवेन** तदभावव्यवच्छेदः। भर्तुरित्यस्य कृत्यमाह। **न स्वेच्छेति**। अत्र मानमाह। **यथेति**। 'कुर्यादि' त्यतस्तदिच्छाया एव प्रतीतेरिति भावः। इदं तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥ ५२ ॥

अधुनेति। तन्निषेधकथनानंतरमित्यर्थः। तत्प्रसंगादिति भावः। तथा च तदवांतरप्रकरणमिदमिति तात्पर्यम्। निरूपणं च लक्षणविशेषाभ्यां भवति।

याज्ञवल्कीये ५३ श्लोकः।

तत्रादौ मूलानुक्तलक्षणमाह। **प्रातीति**। उत्तमर्णाधमर्णान्येनेत्यर्थः। अर्थात्तयोरिति भावः। **समयः** संकेतः। स चार्थात्तत्कृत एवेति नातिप्रसंग इति बोध्यम्।

अथ मूलोक्तभेदानाह। **तच्चेति**। **विषयेति**। अनेन त्रिषु विषयसप्तम्य इति सूचितम्। **मत्प्रेति**।[1] ममेति। अस्मदिति वा पाठांतरं। **अस्येति** प्राग्वत्। एवमग्रेऽपि। 'उर्वरा सर्वसस्याढ्ये' **त्यमरः**। (२।१।४) उर्वरायाः प्रायो बाहुल्यं यस्यां तादृशा भूरस्येत्यर्थः। तस्या दुर्लभत्वात् स्वस्यानिश्चयाच्च **प्रायेति**। तत्कृतमप्युत्कर्षमाह। **ग्रामवर इति**। श्रेष्ठग्राम इत्यर्थः। **ददातीति** 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट्।[2] दास्यतीत्यर्थः। समुदायसंबंधानंतरसंबंधयोर्निरासायाह। **प्रातीति**।

उत्तरार्द्धार्थमाह। **आद्यौ त्विति**। तात्पर्यार्थमाह। **अन्यथेति**। क्रमेण तस्यार्थद्वयमाह। **अदर्शने इति**। शेषमाह। **राज्ञेति**। **इत्येवेति**। तत्पदमत्रानुवर्तत एवेत्यर्थः। तदर्थं तदसंभवादाह। **शाठ्येनेति**। दौर्जन्येन धनाभावेन वाऽधमर्णे उत्तमर्णाय धने अप्रतियच्छति सति दानप्रतिभूर्दाप्य इत्यर्थः।

---

१ पृ. ३६ पं. १८ 'मत्प्रत्ययेनेति'. २ व्या. सू. ३।३।१३१॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सूचितं विशेषद्वयमाह । **इतरेति । न पौत्रा इति ।** तत्रापि एतत्समुच्चायक इति भावः ॥ ५३ ॥ पौनरुक्त्यं निराचष्टे । **एतदिति ।** 'इतरस्ये' त्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये ५४ श्लोकः ।

'यत्रेति' व्याचष्टे । **यदेति ।** अपिः समुच्चेयमाह । **प्रतीति ।** मृत इत्यस्य व्याख्या **दिवंगत इति ।** दिष्टंगत इति पाठांतरम् । तत्र कालंगत इत्यर्थः । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपी-**त्यमरः**' (१।४।१) । तथा चेदं न प्रोषिते बोध्यम् । ततपुत्रा इत्यत्र द्विवचनांतेन समास इत्याह । **तयोरिति** । तयोरधमर्णत्वेन प्राप्तस्यानिषेधायाह । **प्रातीति ।** तेन प्राप्तमित्यर्थः ।

अनुषंगेण तुर्यपादं व्याचष्टे । **यस्त्विति ।** अत्रैकवचनांतेन समास इत्याह । **तस्येति । पुत्रास्ते** एव । अत एवाह । **न पौत्रा इति ।** विशेषमनुक्तमाह । **ते चेति ।** दानप्रतिभुवः पुत्राश्चेत्यर्थः । इदं विशेषणमर्थ-**व्यास**वचनं क्रमेण वाक्यत्रयेणोभयपरत्वेन क्लिष्टत्वात् व्याचष्टे । **प्रातीति ।** सिद्धार्थकथनपरं तत्र तेषामनधिकारात् । सममित्युभयशेष इत्याह । **सममिति ।** शेषमाह । **पौत्र इति । दद्युरिति ।** पौत्रा इत्युक्तेरिति भावः । क्वचित्तु मूले व्याख्याने चैकवचनांतपाठ एव । तदा समं दद्यादित्युभयशेषः इति न कोऽपि दोषः । अपिः समदानांशे प्रोक्तपौत्रसमुच्चायकः । एवेन वृद्धिव्यवच्छेदः । तत्सुतावित्यत्रापि द्विवचनांतेन समास इत्याह । **तयोरिति ।** तयोः स्वरूपे आह । **प्रपौत्रेति ।**

पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **आप्रातीति ।** समुच्चयवारणायाह । **यथाक्रममिति ।** पौत्रसुतः प्रपौत्रोऽप्रातिभाव्यागतं ऋणं न दद्यात्' पुत्रसुतः पौत्रः प्रातिभाव्यागतं तं न दद्यादित्यर्थः । तुसूचितं विशेषमाह । **अगृहीतेति ।** व्यासवाक्यस्यान्यविरोधमाह । **यदपीति ।** व्यासवाक्येन दानप्रतिभू-पुत्रस्य मूलदानमुक्तमनेन तु लग्नकस्य प्रतिभुव एव मूलदानमुक्तमिति विरोधः । तं परिहरति । **तदपीति ।** व्याख्येयमित्यत्रान्वयः । अप्रसिद्धत्वात्पदार्थमाह । **लग्नक इति ।** अथवा वाक्यार्थमाह । **लग्नक इति ।** तदैक्याय शेषद्वयमाह । **मृत इति । पुत्रेणेति च ।** अनेन वृद्धिमित्यत्र तस्येत्यस्यानुषंगः । पुत्र इति । शेष इति सूचितम् । **मूल्यमिति ।** मूलेन समं मूल्यम् । 'नौवैयोधर्मे[1]' त्यादिना यत् तदेवेत्यर्थः । क्वचित् उभयत्र मूलमित्येव पाठः ।

तयोः सुता न दाप्या इत्युक्तस्यापवादं क्वाचित्कं विशेषमाह । **यत्रेति ।** यत्र त्वित्यर्थः । क्वचि-त्तथापाठ एव । एवेनादानव्यवच्छेदः । अत्र 'तस्मादेव' त्यनेन बंधकस्य कालवशेन ऋणापर्याप्तत्वेऽपि यावद्बंधकं तावदेव देयं न तु ततोऽधिकं यावदृणं तावत्स्वीयमपीति सूचितम् । **तस्मात्** तत एव धनात् बंधकात् । न्यूनतया प्रतिज्ञातार्थासिद्धेराह । **दर्शनेति ।** युक्तेस्तुल्यत्वादिति भावः । **प्रत्येति ।** तस्यापीत्यर्थः । अभिप्रेतमर्थं प्रक्रांतमाह । **पितरीति ।** अनेन पूर्वं मृत इत्युपलक्षणमिति सूचितमिति केचित् । अत्रैव तथोक्तिस्वारस्यात्तथा इत्यपरे ॥ ५४ ॥

अनेकेति । तेच सजातीया विजातीया वेतिभावः । **इत्याह** इत्यत आह ।

याज्ञवल्कीये ५५ श्लोकः ।

तत्र उत्तरार्धानुरोधेन विजातीयस्थले आह । **यद्येकस्मिन्निति ।** बहुत्वमनेकत्वोपलक्षणमित्याह । **द्वाविति । स्वांशेनेति ।** स्वस्वांशेनेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । अतएव 'स्वांशैरिति' बहुवचनोप-

---

१ व्या. सू. ४।४।९१॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पत्तिः । सजातीयस्थले उक्तं 'एकच्छायाश्रितेष्विति' तत्प्रतीकं धृत्वा पदार्थकथनपूर्वकं व्याचष्टे। **एकेति** । सादृश्यं विशदयति । **अधमर्ण इति** ।

एवमिति। स यथा दर्शनाय विश्वासाय च स्थितः एवं तेऽपीत्यर्थः । एष्विँत्यस्य व्याख्या **प्रतीति**। **काममिति** । दद्यादिति शेषः । रुचिर्बीजं कथयन् तात्पर्यार्थमाह। **अतश्चेति** । आदिना सत्यवाक्क्त्वाभि जात्यादि । **स्वार्थं** स्वधनम् । विशेषमाह**एकेति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः । **सः** सोऽपि । **सर्वं** सवृद्धिकम् । **मृते तु कस्मिंश्चित्तदिति**।तेषाँ मध्ये कस्मिंश्चित्प्रतिभुवि **मृते** इत्यर्थः। वैलक्षण्य-सूचकस्तुः । **अंशमिति** । अवशिष्टं त्वर्थादवशिष्टानां मध्ये यथारुचि दाप्य इति भावः । **एकेति**। तेषांमध्ये पदार्थः यस्तत्र दृश्यते यो धनिकेच्छाविषयत्वेन ज्ञायते तेषां मध्ये कस्मिंश्चिद्देशांतरं गते सति तत्सुतोऽपि तदिच्छया सर्वं दाप्यः । तेषां मध्ये कस्मिंश्चिन्मृते तु तत्सुतः स्वपित्र्यमंशमेव दाप्यो न सर्वम्। तत्रापि **समम्** अवृद्धिकमेवेत्यर्थः । पित्रशमिति पाठः । पित्र्यंशमिति पाठे 'शकंध्वाँदित्वं' बोध्यम् ॥ ५५ ॥

संगतिमाह । **प्रातीति**। **दत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमिति**। पलायनं कृत्वा पुनः परावृत्तस्या धमर्णस्येति भावः ।

याज्ञवल्कीये ५६ श्लोकः।

यत्विति पाठं सूचयन्नाह । **यदिति** । धनमित्यस्य व्याख्या **द्रव्यमिति** । ऋणमिति पाठांतरम्। प्रतिभूग्रहणमुक्तरीत्योपलक्षणमित्याह । **तत्पुत्र इति** । विशेषमाह । **धनिकेनेति**। धनिँना **इति** प्राग्वत् । विशेषोक्तिव्यवच्छेद्यमाह । **न पुनरिति** । न तु इत्यर्थः । विशेषे मानमाह । **यथाहेति** । ऋणिके मत्वर्थीयष्ठन् । राजेति शेषः।

उत्तरार्धार्थमाह । **ऋणिकैरिति**। भवेदित्यस्य व्याख्या **स्यादिति**। विशेषमाह । **तच्चेति**। तच्च द्विगुणमित्यन्वयः । कालेत्यस्य व्याख्या **सद्य एवेति** । **वचनेति** । प्रतिभूरिति वचनेनेत्यर्थः । अन्यथैतदानर्थक्यं स्पष्टमेव ।तथा तस्य प्रागेवोक्तत्वादिति भावः। अनुपदं वस्त्रादौ विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह**तच्चेति** । न वस्त्रधान्यादि विषयकमित्यर्थः ।

वचनस्यान्यविषयतया 'तच्चेत्या' द्युक्तविशेषमाक्षिपति । **नन्विदमिति**। उक्तवचनमित्यर्थः । मात्रपदेनोक्तविशेषव्यवच्छेदः। **पूर्वोक्तेति**। **पूर्वोक्तः, काले** मासादौ कलावृद्धिस्तस्या यः क्रमस्तदबाधेनापीत्यर्थः। स्वकृतवृद्ध्यनुसारेण यदा कालांतरे द्वैगुण्यमेति धनं तदैव दत्तद्रव्याय प्रतिभुवे द्विगुणं दातव्यमधमर्णेनेति द्वैगुण्यमात्रप्रतिपादकेनानेन वचनेन बोध्यते। अन्यथा तु यावती वृद्धिस्तत्सहितं मूलं धनं देयं न द्विगुणमिति सद्यो द्विगुणदानमयुक्तमिति भावः ।

अबाधेनोपपत्तौ दृष्टांतमाह । **यथेति** । चतुर्थे तृतीयपादे अन्तिमाधिकरणम् । 'फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यात्संयोगस्याशेषभूतत्वादिति'। 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते' इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः, पुत्रजन्मानंतरमेवेयमिष्टिः कार्येत जातकर्मानंतरमेवेति । निमित्तस्य पुत्रजन्मनो नियोज्यविशेषणत्वेन निमित्तानंतरमेव कार्येति जातकर्मणः प्रागेवेति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु, न केवलं जन्मविशेषणं नियोज्यस्यापितु पुत्रगतपूतत्वादिकमपि। एवं च जन्मपूतत्वरूपनिमित्तयोः संवलितयोरेव नियोज्यविशेषणत्वं । पुत्रगतपूतत्वादिकं च पुत्रे जीवत्यभिलषितं पितुर्न तद्वैपरीत्ये। जीवनं च

---

१ एकच्छायाश्रितेषु इति। २ ख-ङ-सप्तदशाधिकरणे द्वितीयवर्णकं। तेषांमध्ये यथारुचि दाप्य इति भावः। ३ व्या. सू. ६।१।९२ वार्तिकम्। ४ ख-क-धनिनामिति। ५ ख-क-विषयता तच्चेत्याद्युक्त। ६ ख-क-प्रथमाधिकरण-। ७ ख--नियोज्यमविशेषणत्वम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्तनपानादेव । स्तनपानं च जातकर्मणः प्राङ्निषिद्धं अतो जातकर्मानंतरमेवेष्टिः । एवंच जन्मानंतरभाविन्या इष्टेर्जातकर्मानंतरमुत्कर्षे आशौचानंतरमेव कार्या न जातकर्मानंतरम् । कालशौचरूपांगत्यागे मानाभावात् । शुचिना कर्म कर्तव्यमित्यस्यापवादाभावादिति । इदं च **गुरुमते**नोक्तम् । **भट्टमते** तु संशयांतं प्राग्वत् । निमित्तानंतरं नैमित्तिकस्यावश्यंभावित्वाज्जन्मन एव निमित्तत्वाज्जन्मानंतरमेवेति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु वाक्यशेषश्रुतपुत्रगतपवित्रत्वादिफलकामनावान् वैश्वानरेष्टावधिकारी । तच्च फलं जीवत्येव पुत्रेऽभीष्टम् । जीवनं च शिशोर्जातमात्रस्य स्तनपानायत्तमेव । तच्च स्तनपानं जातकर्मानंतरमेव न ततः प्राक् । अतः पुत्रगतपवित्रत्वादिफलावरोधेन जातकर्मानन्तरमेवेष्टिरिति ।

एवंस्थिते तृतीयवर्णकेऽन्यां चिंता, जातकर्मानंतरमेवेष्टिरुताशौचापगम इति । तत्र तद्गतोक्तरूपप्रयोजनवशाज्जन्मरूपनिमित्तानंतरप्राप्ताऽपीयमिष्टिर्जातकर्मानंतरमुत्कृष्टा ।

एवमुत्कृष्टायाः पुनराशौचानंतरमुत्कर्षे प्रयोजनाभावात् जातकर्मानंतरमेवेति पूर्वपक्षे उच्यते । निमित्तानंतर्यमिष्टेस्तावत् बाधितमेव । तद्गतोक्तप्रयोजनवशात् । बाधिते च निमित्तानंतर्ये शुद्धकालप्रतीक्षया आशौचापगमे पौर्णमास्यादिके काले कार्या । शुद्धकालस्याप्यंगत्वात् । शुचिना कर्मेत्यस्यापवादाभावादिति । तथा च शुद्धकालरूपमंगमबाधित्वैव जातेष्टिविधानम् ।

तथा अशीतिभाग इत्यादिना प्रागुक्तो यः कालक्रमेण वृद्धिक्रमस्तमबाधित्वैव द्वैगुण्यविधानमिति सद्यो न द्वैगुण्यमिति भावः । अत्र सद्यो द्वैगुण्यदानपक्षे अग्रे अनुपपत्तिमप्याह । **अपि च सद्येति** । वृद्धिस्तु पशुस्त्रीणां द्विगुणवृद्धिसहितेत्यर्थः । सद्यो द्वैगुण्यं नाम सद्य एव वृद्ध्या सह द्वैगुण्यं न स्वरूपतः । तथा च सद्यस्तथा द्वैगुण्यदानपक्षे पशुस्त्रीषु सद्यः संततिरिव ‘ संततिस्तु पशुस्त्रीणां ’ इत्युक्तत्वात् । वस्त्रेति । संतत्यभावान्मूलमात्रमेव देयं स्यादिति, ‘ संततिः स्त्रीपशुष्वेवेति ’ वक्ष्यमाणमुपपन्नमित्यर्थः । **वस्त्रेति** । वस्त्रेत्यादिवचनारंभसामर्थ्येनैव तत्क्रमेण द्वैगुण्यादेः प्राप्तौ पुनरत्र तथाताद्विधिर्व्यर्थ इति, पूर्वाप्राप्तं सद्यो द्वैगुण्यमेवागत्यावश्यं विधेयम् । दृष्टांते तु तद्विधिवाक्यस्यानर्थक्याभावाच्छुचिनेत्येतद्बाधेनाप्युपपत्तिरिति विशेष इति तद्वैषम्यमिति भावः ।

एवमाद्यदोषमुद्धृत्य द्वितीयदोषमुद्धरति । **पशुस्त्रीणां त्विति** । तथा च तत्संभवापेक्षं न तु नियतमिति भावः । अभ्युपेत्येदम् । वस्तुतस्तदयुक्तमेवेति सूचयन् तदा तत्संभवमप्याह । **यदेति** । तावता कालेनेति पाठः । **संघेति** । तेन सह संगतो भवतीत्यर्थः । सद्यः संघटनपक्षे आह । **यद्वेति** । **पूर्वेति** । प्रतिभूकर्तृकद्रव्यदानात्पूर्वं अधमर्णस्य पलायनदशायां विद्यमानतादशायां वा जातेत्यर्थः । अथास्य वचनस्य विषयविशेषपर्यवसानद्वारा कालक्रमेणैव द्विगुणदानविधिपरत्वाक्षेपाय तदुपयुक्तं किंचिदाह । **अथेति** । उच्येतेति शेषः । **नच** नहि । **नारद**माह । **यथाहेति** । **यत्किंचित्प्रतिभूदत्तं** धनिकदत्तं वा । **पंचकमिति** । प्राग्वत् । तमेवाक्षेपमाह । **अतश्चेति** । **अस्य** प्रतिभूसंबंधिनः । यावत् द्विगुणमित्यव्ययीभावः । प्रीतिदत्तस्थलेऽयाचिते तदभावस्योक्तत्वेन प्रतिभूदत्तस्यापि तादृशस्योक्तरीत्या तथात्वेन वृद्ध्यभावे प्राप्ते तदपवादत्वेनायाचितस्यापि तस्येदं प्रतिपादयत इत्यर्थः । **अस्यार्थस्येति** । वाक्यार्थो हि वाच्यो लक्ष्यो व्यंग्यो वा भवेत् । तत्रायं नाद्यः, अप्रतीतेः; न द्वितीयः, मानाभावात्; अत एव नांत्य इत्यर्थः । तदाह । **द्विगुणमिति** । उपसंहरति । **तस्मादिति** ॥ ५६ ॥

---

१ ख–जन्मातनंतरम् । २ क–अन्यचिंता । ३ ख–आशौचानंतरम् । ४ क–र्बाधित च । ५ ख–पुत्ररतथा तद्विधिर्यथा इति पूर्वाप्राप्तं सद्योद्विगुण्यमेव मेत्यावश्यं विधेयः । क–आनवाच्छुधिने ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये ५७ श्लोकः।

सर्वत्र। वस्त्रादावपि। 'अल्पा॑च्तरत्वात्' स्त्रियाः पूर्वनिपातः। (व्या.सू.२।२।३४॥) तेषु संततिरेवे त्यर्थः। प्रागुक्तरीत्यैवाह। **कालानादेति**। **वृद्ध्या सह**। आ॑धिवर्ज्यम्। सामान्यतः सर्वतात्पर्यमाह। **यस्येति**। विशेषमाह। **यदा त्विति**। **संप्रेति**। प्रतिज्ञाते प्राप्ते इत्यर्थः। **तत्र** पक्षत्रये। एवमग्रेऽपि। अत्र मानमाह। **नष्टस्येति**। **परम्** अधिकम्। **काले इति**। परस्मिन्नपि काले। यदि स न तथा कुर्यात्तदा तस्मिन् काले व्यतीते तु सति सः तं निबंधं तमर्थं दापयेदित्यर्थः।

उक्तप्रकारमन्यत्रातिदिशति। **प्रेते चेति**। अधमर्णे इत्यर्थः। विशेषांतरमाह। **लग्नकेति**। प्रतिभूविशेषनिषेधोऽपीत्यर्थः। केषांचित् प्रतिभूत्वनिषेध इति यावत्। **तेनैव कात्यायनेनैव**। अत्र स्वामित्वादिकं स्वनिरूपितं ग्राह्यम्। **क्वचित्** क्वापि। **रिक्थी** पुत्रादिः। **दातुं** धनमिति शेषः। **जीवान्नीति**। यस्य पिता जीवन् जीवति। 'व्यत्ययेने॑' शता। आस्ते इति शेषो वा। सोऽपि चेत्यर्थः। **त॑थैवेच्छेति**। अस्वेच्छांचरणशील इत्यर्थः। **स्वेति** प्रतिभूत्वकरणमभिसमीक्ष्येत्यर्थः। प्रतिभूः स्वक्रियेति पाठांतरम्। अ॑त्र धनिकेन स्वदानक्रियामभिसमीक्ष्येत्यर्थः। **अन्यथा पौनरुक्त्यं** स्पष्टमेव। **इति प्रतिभूविधिः**।

प्रसक्तसाक्षिनिरूपणमकृ॑त्वा आधिरूपणे संगतिमाह। **धनेति**। तद्दाने इत्यर्थः। **विश्रंभो** विश्वासः। **अत्र** धनप्रयोगे। **तत्र** तयोर्मध्ये। **इदानीमिति**। तत्प्रसंगेऽपि। ततोऽस्यांतरंगत्वादिति भावः। तस्यादौ सामान्यलक्षणमाह। **आधिर्नामेति**। **द्रव्यस्योपेति**। उत्कृष्टविश्वासेत्यर्थः। यद्वा। निरूपणस्योभयरूपत्वेन मूलानुक्तमुभयं वक्तुं उपरीति लोकोक्तिः। तत्प्रतिनिधित्वेनेत्यर्थः। **अधीति**। स्थाप्यत इत्यर्थः। एवं रूढिमुक्त्वा योगमाह। **आधीति**। अर्थः स एव। अत एव **नारदवाक्ये** तथोक्तम्। तेनोभयप्रदर्शनम्। अत एव तत्र तथोक्तम्। अथ भेदमाह। **स चेति**। **द्विवीति**। द्विस्वरूप इत्यर्थः। **सः** द्विविधोऽपि संदिग्धत्वात् कृतेत्यादि पदत्रयम् तत्रत्यांशक्रमेण व्याचष्टे। **कृते** इत्यादिना **यँ** इत्यन्तेन। **काले इति**। अनेन कर्मधारयोत्तरं 'कृत्यैर्ऋण' (व्या. सू. २-१-४३) इति सप्तमीसमासः सूचितः। अस्यार्थमाह **आधानेत्यादि काले** इत्यंतेन। एवेनानंतरकालव्यावृत्तिः। उपार्थमाह। **आत्मेति**। विशिष्टतात्पर्यार्थमाह। **मोचेति**।

अयमेव कृतकालः। एतत्स्वरूपमुक्त्वाऽकृतकालाख्यद्वितीयस्वरूपं निर्वक्ति। **देयमिति**। बहुलग्रहणात् 'भावे कृत्यँ' इत्याह। **दानमिति**। 'अ॑व्ययीभावः पदार्थानतिवृत्तावि'त्याह। **देयमनेति**। उद्यतपदार्थमाह। **नियत इति**। उभयोरंतर्भावितण्यर्थत्वसूचनायाह। **स्थापित इति**। सुंप्सुपेति समासमाह। **यावदिति**। तत्तात्पर्यार्थमाह। **गृहीतेति**। **प्रत्यर्पणं** दानम्। तस्यापि तमाह। **अनीति**। आच्छाद्य इत्यर्थनिरासाय तत्स्वरूपमाह। **रक्षेति**। भोग्यस्तु प्रसिद्ध इति भावः॥५७॥

याज्ञवल्कीये ५८ श्लोकः।

एवं चाधेश्चातुर्विध्यमनेनोक्तम्। गोप्यः कृतकालोऽकृतकालश्च एवं भोग्यो द्वेधेति। तदाह **एवमिति**। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **मोच्यते इति**। 'मोक्ष्यते इति' पाठांतरम्। तत्र 'मोक्ष मोक्षणे' इति धातुर्बोध्यः। मोक्षत इति त्वपपाठः।

---

१ क–आद्यबहुलम्। २ 'व्यत्ययो बहुलम्' व्या. सू. ३-१-८५॥ ३ क–साक्षिनिरूपणां। ४ क–तत्र। ५ क–म (नु ?) क्त्वा। ६ 'रक्षणयि' पृ.३९ पं.२.७ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' व्या. सू. ३-३-११३॥ ८ 'अव्ययं विभक्ति...'व्या. सू. २-१-६. ९ सुपा व्या. सू. १-१-४

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आद्यार्धार्थमाह । **प्रयुक्ते इति** । दत्ते इत्यर्थः । **भूते सति** । **अधमर्णस्वं** तदीयस्वत्वम्। क्वचिद्‌व्यस्तपाठः । षष्ठ्यन्तमात्रपाठे स्वमित्यग्रिमस्यात्राप्यन्वयो बोध्यः। न केवलं तावदित्याह । **धनेति** । तृतीयपादार्थं पदार्थपूर्वमाह। **कालकृत इति** । अस्य पूर्वानुक्तत्वंभ्रमनिरासायाह। **कृतेति** । ननु एवं सति तदसंगतिः । अन्यथा पूर्वविरोधापत्तिरत आह । **आहितेति** । पूर्वतो वैलक्षण्यायाह। **स त्विति** । शेषमाह । **प्राप्ते इति** । गते सतीत्यर्थः । अत एव पूर्वेण अगतार्थत्वमाह । **द्वैगुण्या-दिति** । तद्वत् तुर्यपादार्थमाह । **फलेति** । उक्तसूत्रेणैवं पूर्वानिपातस्तस्याकृतिगणत्वादित्याह । **फलमिति** । तृतीयासमासस्तु वक्तुमुचितः । **कदेति** । द्वैगुण्ये काले च प्राप्ते सत्यपीत्यर्थः ।

नन्वेवं वाक्यार्थत्रये त्रिषु विशेषलभेऽपि तुर्ये तदलाभात्प्रतिज्ञाहानिरतोऽन्यथा दुर्वचत्वा-द्व्युत्क्रमेण सर्वत्र तेषु विभज्य तमाह । **कृतेत्यादि** । इदमुभयपरं संकोचे मानाभावादित्याह । **गोप्येति** । अत एवाह । **अकृतेति** । विशेषोक्तेराह । **भोग्येति** । **अंवेति** । पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

कृतकालगोप्यभोग्याध्योः कृतकालातिक्रमे नाशः । अकृतकालगोप्याधेर्द्वैगुण्यातिक्रमे स इ-त्युक्तम् । तत्र द्वैगुण्यतत्कालातिक्रममात्रयोरेव न सः किंतु ततोऽप्यग्रे स्वल्पोऽवकाशोऽस्तीति प्राग्वत् विशेषमाह । **द्वैगुण्येति** । तदेवाह । **हिरण्ये इति** । 'बंधकस्येति' मध्यमणि-न्यायेनान्वेति । **प्रतीक्ष्य चेति**पाठः । प्रतीक्षेदित्यपपाठः । हिरण्ये द्विगुणीभूते सति कृतावधे-र्बंधकस्य काले पूर्णे च सति धनी उत्तमर्णः द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य बंधकस्य स्वामी भवतीत्यर्थः । द्विः सप्त, द्विसप्तास्तेषामह्नां समाहारो द्विसप्ताहं चतुर्दशदिनानि । प्रतीक्षाफलमाह । **तदंतरेति** । चतुर्दशदिन-मध्ये इत्यर्थः ।

कृतकाले तथाप्रतिज्ञायोभयत्र नाशेऽकृतकालगोप्याधौ स न संभवतीति पूर्वार्धोक्तमाक्षि-पति । **नन्विति** । हेत्वंतरमाह । **मन्विति** । तदेवाह । **न चाधेरिति** । तथा शब्दादप्रतीते-र्व्याचष्टे । **कालेनेति** । 'साधनं कृतेति' समासः । बहुकालेनेत्यर्थः । **संरोधः** स्थितिस्तदाह **चिरेति** । **न च विक्रय इति** । अस्तीत्यस्यानुषंगः ।

नन्वेतावताऽपि नोक्तार्थलाभोऽत आह । **एवमिति** । चिरकालावस्थानेनेत्यर्थः । 'आधीत्यस्या' 'ऽन्यत्रेत्यादिः' । अन्यथैतदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । **सोपेति** । सोपाधिकी चासौ स्वत्वनिवृत्तिश्च तस्यास्तत्र वा हेतुरित्यर्थः।एवमग्रेऽपि । स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वापत्त्योः स्वाभाविकत्वा-भावेन सोपाधिकेत्युभयत्र विशेषणम्।प्रसिद्धत्वादेरुभयत्रान्वयः ।

नन्वस्त्वेवं लोकतस्तथाप्यात्यंतिकयोस्तयोरभावादाधिनाशः कथमत आह । **तत्रेति** । तत्र तस्यै तयोस्तद्धेतुत्वे प्रसिद्धौ चेत्यर्थः । **धनेति** । अनेन **बृहस्पति**वचनेन तयोस्तस्यात्यंतनिवृत्ते-स्तयोस्तदुभयं क्रमेण मूलवचनेन भवतीत्यर्थः । तदंतरेत्यादि वदता **बृहस्पतिना** तयोरनंतरमपि चतुर्दशदिनमध्ये एव पूर्वद्रव्यं देयं नाग्रे इति सूचितम् । तथा च तदनंतरमत्यंतद्रव्यदाननिवृत्तिलाभेन निवृत्ते द्रव्यदाने 'आधिः प्रणश्येदि' त्यनेनाधमर्णस्यात्यंतिकीस्वत्वनिवृत्तिरुत्तमर्णस्य चात्यंतिकी स्वत्वप्राप्तिरुपदिश्यते । अन्यथा वचनवैयर्थ्यं स्पष्ट मेवेति भावः ।

एवमाद्यदोषमुद्धृत्य द्वितीयमुद्धराति । **न चेति** । **सोपकारे** । उपकारसहिते भोग्याधाविति

---

१ क-तदीयस्वं, ख-......स्वतं । २ ख-उक्तमूलेनैव । ३ ख-द्वैत्रैगुण्ये । ४ पृ. ३९ पृ. ११ (अवतिष्ठंते इति) ५ प्रतिज्ञायोगमत्र । ६ "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति" व्या. सू. २-१-३०॥ ७ ख-तत्र तस्याः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यावत्। तत्राप्यकृतकाले इति बोध्यम्। कुसीदेन तदर्थद्रव्यप्रयोगेण कृता ताम्। अत एव तथैव तत्तात्पर्यमाह। **भोग्येति। निषेधेनेति**। तयोर्निषेधेनेत्यर्थः। **उक्तमिति**। अत्रैव वचने इति भावः।

नन्वेवं **मनो**र्न्यूनता गोप्याधिविषयानुक्तेरत आह। **गोप्येति**। अतएव 'बलादि'त्युक्तम्। **वक्ष्यते**। अव्यवहितमेव। अत एवाविरोधं स्पष्टयन् प्रकृतमाह। **आधिरिति**।

याज्ञवल्कीये ५९ श्लोकः।

किंचेति। विशेषांतरमत्राहेत्यर्थः। 'नो' इत्यस्य व्याख्या **नेति**। न तु दोषाल्पत्वादयुक्तमेतदत आह। **अल्पेऽपीति। समयः** संकेतः। 'चा'र्थमाह। **तथेति**। अथेति तत्र पाठांतरम्। अर्थः स एव। उपकारसाहित्यं तत्कर्तृत्वेन नान्यथेत्याह। **उपेति**। अस्य समयवशेन द्वैविध्यादाह। **सवृद्धिके इति**। अन्यथैतदसंगतिः स्पष्टैव। स्वरूपहानेरविवक्षिततत्वादाह। **व्ययेति**। उक्तहेतोरेवानुषंगमाह। **नो वृद्धिरिति**। उत्तरार्धं विवृण्वन् गोप्यभोग्याधिसाधारणं धर्ममाह। **नष्टो वीति**। एतेन प्रसिद्धार्थनिरासः। अग्रिमेण पौनरुक्त्यापत्तेः। तृतीयांतं पूर्वान्वयि। छिद्रं च भेदनं विदारणं च तदादीत्यर्थः। योग्यतया आह। **पूर्ववदिति**। उभयसाधारण्यमेव विशदयति। **तत्रेति**। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। **चेत्**[1] यदि। तदेति शेषः। एवमग्रेऽपि। अत एवाह। **उपेति**। अपिना नाशसमुच्चयः। 'वृद्धिरपीति' प्रथमपादोक्तत्वात्। अपिना पूर्ववत् करणसमुच्चयः। **वृद्धिः**[2] वृद्धिरपि। द्वितीयपादोक्तत्वात्। 'द्धिर्वेति' पाठे वा समुच्चये। असद्भावे तु तावन्मात्रमेवेति बोध्यम्। द्वितीयस्याप्युभयाधिविषयत्वं कथयंस्तत्साधारणधर्ममाह। **विनष्ट इति**। 'वि'पदलभ्यमाह। **आत्यंतिकेति**। चार्थमाह। **सोऽपीति**। तत्स्वरूपस्यैवाभावादाह। **मूल्यादीति। तद्दाने** धनिना तस्मिन् दत्ते स्वीयं तादृशं सर्वं स लभते। **मूल्यं** मूलं। एवमग्रे। सर्वत्र धनीत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। विशेषमाह। **यदीति**[3]। **मूलनाश इति**। तथा सति सुतरां वृद्धिनाश इति भावः। **विनष्टे** अदत्ते। तथेति शेषः। अव्यवहितापवादत्वेन तुर्यपादं सप्रतीकं व्याचष्टे। **दैवेति**। अत एवाह। **विनाशादिति**। तत्रापि विशेषमाह। **स्वापेति**। **कृतात्**। विनाशाद्विनेत्यनुषज्यते। अनेन सूचितं तत्र विशेषमाह। **दैवेति**। ईदृशे स्थलेऽधमर्णस्यैव[5] वस्तुनाशो नोत्तमर्णस्येति भावः। तदसंभवे आह। **आध्यंतरं वेति**। **स्रोतसा** नद्यादिसंबंधिना। **राज्ञेति** अधिकृतद्वारेति भावः। अत एव णिच्। अथशब्दोऽव्यवहिततदानंतर्ये। **धनं** सवृद्धिकम्। तत्र न्यूनतां निराचष्टे। **तत्रेति**। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। द्वितीयस्य कंठत उक्तत्वादिति भावः। **दैवेति**। दैवकृतमात्रेत्यर्थः॥

याज्ञवल्कीये ६० श्लोकः।

अपि चेति। अन्यदप्याधिविषये आहेत्यर्थः। संकोचे मानाभावादुभयसाधारण्येन व्याचष्टे। **आधेरिति**। अत एव गोप्यस्य स्वीकरणमात्रत्वेन निर्वाहेऽपि भोग्येऽनिर्वाहात्तदुपलक्षणमित्याह। **उपेति**। तथा च यथासंख्यमन्वयः। प्रकृतं साकांक्षत्वादाह। **आधीति**। हेतुव्यवच्छेद्यमेवाह। **न साक्षीति**। मात्रपदेन विशिष्टस्य सिद्धिजनकत्वं सूचितमत एव प्रागवधारणानुक्तिः। **उद्देशो** वस्तुसंकीर्तनम्। उपदेशेति पाठांतरम्। भोग्यस्य भोगेनैव सिद्धिरित्यत्र मानमाह। **यथाहेति**।

यद्वा। स्वीकरणादिर्त्यस्य[6] व्याख्या **उपभोगादिति**। 'भुजपालनाभ्यवहारयोरि' त्युक्तेर्गोप्याधावुपभोगः परिपालनम्, भोग्यास्याभ्यवहरणं फलाद्युपभोग इति यावत्। उपशब्दस्तु सामीप्य-

---

१ पृ. ३९ पं. २४॥ २ ख-नष्टस्तावन्मात्रं चेत्-यदि। ३ पृ. ४० प. ४॥ ४ यदेति मिताक्षरापाठः। ५ ख-ईदृगस्यैव वस्तुनाशः नोत्तमर्णस्य। ६ क-दित्यास्या। ख-दित्यस्या-।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकरणदोषख्यापनदाक्षिण्यवीप्सारंभपूजोद्योगकार्याहत्यमरणखादनानशनेषु वर्तत इति यथासभवं योज्यः । अत्र पक्षे उभयत्र मानमाह । **यथाहेति । भोग इति** । उक्तद्व्यर्थकमिदम् । **अन्यथा** उक्तभोगाभावे, साक्ष्यादिमात्रेण नेत्यर्थः । ननु किमनेन प्रकृते साधितमत आह । **अस्य चेति** । आधेः स्वीकरणात्तिसिद्धिरित्यस्येत्यर्थः । **इतीति** । इत्युक्तार्थसिद्धिः फलमित्यर्थः । फलत्वमेव विशदयति । [2]**येति** । स्वीकारपदमुक्तार्थकं । 'रक्ष्यमाणोऽपी' त्यादि व्याचष्टे । **स चाधिरिति** । द्विविध इत्यर्थः । उक्तिसामर्थ्यादाह । **प्रयत्नेनेति** । अविरोधायाह । **कालेति** । चेदर्थमाह । **यदीति** । 'असारे' त्यादिव्याख्या **अविकृत एवेति** । विकृते प्रागुक्तत्वेनापौनरुक्त्यायेदमुक्तम् । **ततः** तदा । यद्वा तत इत्यस्यान्य इत्यत्रान्वयः । तदेति शेषः । तदेत्येव पाठांतरम् । तदेति सूचितार्थमाह । **रक्ष्येति** । अन्यथोक्तिवैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ ६० ॥

इत्यस्येति । इति पूर्वोक्तस्याकृतकालगोप्याधिविषयकस्य तन्नाशस्येत्यर्थः ॥

याज्ञवल्कीये ६१ श्लोकः ।

शोभनेति । सदाचरणमित्यर्थः । सुप्सुपा साधनं कृतेति समासौ क्रमेणाह । **चरित्रेणेत्यादिना** । विनिगमकाभावादाह । **परेति** । एवं पदार्थं उक्त्वा तात्पर्यार्थमाह । **एतदिति । बह्विति** । **स** तदर्थमव्ययं भिन्नं पदं वा तत्रात्मसात्कृतमाह । **धनिन इति** । द्वितीयमाह । **योदि वेति** । इत्यस्य व्याख्या **नृप** इति । 'सहर्द्युक्ते' इति तृतीयेत्याह । **सहेति** । तदपवादत्वं स्पष्टयितुमाह । **अयमाशय इति । एवंरूपमिति** । चरित्रहेतुकमित्यर्थः ।

उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । **तथेति** । तत्रादौ सत्यमिति । पदार्थांतरस्यानुपयोगिनो निरासायाह । **करणमित्यादि । सत्यंकार इति** । समयकरणमित्यर्थः । शपथकरणमिति यावत् । सूत्रे 'कार इति' घञंताणंतयोस्तंत्रेण निर्देश इति भावः । शाब्दस्य वाक्यार्थस्य स्फुटत्वादाह । **अयमिति** । आशय इत्यर्थः । **तत्** । सत्यंकारकृतं द्रव्यम् । संभवादाह । **अन्योऽर्थ इति** । **चरित्रेति** । पयस्योति भावः । विशेषणसमासमाह । **चरित्रमिति** । अत्र पक्षे चरित्रशब्देन सदाचरणं नोच्यते । किंतु तज्जन्यफलमित्याह । **चरित्रेति** । अग्रे समासः प्राग्वदेवेति सूचयन् वाक्यार्थमाह । **यत्रेति । तदेव** चरित्ररूपबंधकमेव । **तदेव** । आत्मसात्कृतं द्रव्यमेव । प्रकृतासंबद्धत्वादाह । **आधीति** । पदार्थः प्रागुक्त एवेति । वाक्यार्थमाह । **क्रयेति** । आदिना दानप्रतिग्रहादि । निमित्ताभावे तथा करणानौचित्यादाह । **व्यवस्थातीति** । विशेषमाह । **तत्रापीति** । तयोर्मध्येऽपीत्यर्थः । **व्यवेति** । तामुल्लंघ्य वर्तत इत्यर्थः । तदेति शेषः । **इतरः** । ग्रहीता ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्कीये ६२ श्लोकः ।

किंचेति । प्राग्वत् । योग्यतया आह । **धनेति** । अधमर्णस्येति भावः । एतत्तात्पर्यार्थमाह । **न वृद्धीति** । 'अन्यथे' त्यस्य व्याख्या **अमोक्षणे** इति । तावन्मात्रे इष्टापत्तेरातिदेशपरतया लभ्यं तात्पर्यार्थमाह । **चौरेति** ।

असतीति च्छेदेन । नाशाविवक्षया द्वितीयार्धार्थमाह । **असन्नीति । पुनः** तु । 'प्रयोजके' इत्यस्य व्याख्या **प्रयोक्तरीति** । ऋणस्येति शेषः । धनदातर्युत्तमर्णे इत्यर्थः । यथाश्रुतार्थे

---

१ क–यथाचार्यकरणदोषाख्या । २ स्वीकारांतक्रियेति । ३ व्या. सू. २-१-४॥ । ४ ख–वाक्यार्थमाह । ख– एवं पदस्य शाब्दमर्थं मुक्त्वा ॥ ५ क–ख्यानुपद्वति । ६ व्या. सू. २-३-१९

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बाधादितो लक्ष्यार्थमाह । **तद्दातेति** । अर्थादाह । **सवृद्धीति** । ' न्यस्ये ' त्यस्य व्याख्या **निधायेति** । अर्थादाह । **अधमर्ण इति** । ' आधिमि ' त्यादेरर्थमाह **स्वीयमिति** ॥ ६२ ॥

उत्तरावतरणमाह । **अथेति** । शंकायां सत्यां शंकांतरमाह । **यदि वेति** । **दित्सा** । तद्दानेच्छा । पष्ठ्यंतस्य पूर्वान्वयः । **तत्र** उभयत्र ।

याज्ञवल्कीये ६३ श्लोकः ।

वक्ष्यमाणवचने वाशब्देनार्थद्वयसूचनाच्छंकाद्वयमत्र फलतो व्याचष्टे । **तस्मिन्निति** । मोक्षणोद्यमकाले इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः[1] । उभयत्राधिरन्यपदार्थ इति शब्दार्थः[2] स्पष्ट एवेति सूचयन्नाह **यत्तस्येति** । ' तत्रे ' त्यस्य व्याख्या सर्वमिति[3] न्यायेन तत्रैवेति तस्याप्यर्थमाह । **धनिनीति** । अस्यापि तात्पर्यमाह । **नं तत इति** । स्थितेरवधिं सूचयन् ' अथ प्रयोक्तेत्याद्यशंकोत्तरं वाशब्दसूचितमाह । **यावद्धनीति** । वाशब्दसूचितं कथयन्नेव ' यादि वेत्यादि ' द्वितीयशंकोत्तरमाह । **यावद्वेति** । विक्रयेच्छात आह । **तन्मूल्येति** । **ऋणी नेति** । अधमर्णस्तदंतिकं न प्रापयतीत्यर्थः ।

उत्तरावतरणमाह । **यदा त्विति** । उत्तरानुरोधेनोत्तमर्णस्यैवेदमित्याह । **ग्रहीतव्यमिति** । त्वयेति शेषः । **विचारितमिति** । अधमर्णेनेति भावः । निहिते चेति पाठः । वेति पाठे सचार्थः—

याज्ञवल्कीये ६३ श्लोकः (उत्तरार्धः) ।

धारणकादिति पाठे बाहुलकात्कर्तृल्युंडतात्स्वार्थे कः । आधिं धारयतीति धारणकस्तस्मात् । यद्वा धरणं करोति णिजंतात् ण्वुल् । धारणिकादिति पाठे, आधेर्धारणं यस्यास्तीति मत्वर्थे ठन्निति केचित् । तदर्थमाह । **अधेति** । मरणनिरासायाह । **अधमर्णेऽसन्नीति** । अपीत्यस्य ससाक्षिकमित्यत्र अन्वयेन तत्समुचितमाह । **तदातैश्चेति** । विक्रीणीतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह । **विक्रीयेति** । यथाश्रुतविकल्पस्य प्राग्वदसंभवात् वाशब्दस्यार्थमाह । वा **शब्द इति** । तत्वमेवाह । **यदर्णेति** । **तदा** तस्मिन् काले एवेत्यर्थः । **धनमेव** । तावत् । **ग्रहीति** । त्वयेति शेषः । **अयमिति** । ' विना धारेति ' प्रकृतवचनोक्त इत्यर्थः । तथा च सिंहावलोकनन्यायेन व्यवहितमपि तत् बुद्धिस्थीकृत्य पक्षांतरत्वेनेदमुक्तमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

याज्ञवल्कीये ६४ श्लोकः ।

तुसूचितमाह । भोग्याधाविति । **प्रयुक्तं** उत्तमर्णेन केवलं भरणत्वेन[4] दत्तम् । **कृतया** स्वकृतया । क्वचित्तथैव पाठः । **तदा** द्विगुणीभवनकाले । **आधौ कृते** सति । तन्निर्वाहार्थमिति भावः । **कृत** इति शेषपूरणम् । ' तदुत्पन्ने ' इत्यस्य व्याख्या । **आधीति** । फलभूते इत्यर्थः । **धनिन इति** । शेषोऽयम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । **प्रविष्टे** सति । ऋणत्वेन केवलं प्रयुक्ते धने वृद्ध्या सह द्विगुणे जाते पश्चादाधिर्दत्तो भोगार्थो यदा तदा आधेः सकाशादुत्पन्ने धने द्विगुणे धनिनि प्राप्ते सत्याधिर्मोक्तव्यस्तेनेत्यर्थः ।

---

१ क–षष्ठ्यर्थे हुव्रीहिः । २ क–शाब्दार्थः । ३ 'सर्वं वाक्यं सावधारणमिति' न्यायेन । ४ क–र्ऋत्यणत्वेन । ख–त्राणत्वेन ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संभवात् व्याख्यानांतरमाह । **यदि चेति । आदावेव** ऋणग्रहणकाले एव । भोगाभावे परिभाषारूपं हेतुमाह । **द्विगुणीति ।** भोक्तव्य इति पाठः । न इत आरभ्येति भावः । ऋणग्रहणकाले एवाधिं ददद्धमर्णः एवं ब्रवीति 'यदा द्रव्यं वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदा आधिर्भोक्तव्य' इति । उत्तमर्णोऽपि तथैवानुजानीते । इत्येवं परिभाषया बाधेन पूर्वं भोगाभावेन द्वैगुण्ये जाते ततो भोगे प्रारब्धे स्वीयद्विगुणधनलाभानंतरमाधेरुपभोगाभावः । किंतु मोचनमित्यर्थः ।

कारणांतरेण भोगाभावसंभवादाह । **कारणांतरेण चेति ।** उत्तमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनालुब्धत्वेन च धने द्विगुणेऽहमाधिं भोक्ष्ये नेत आरभ्येति प्रतिज्ञायामधमर्णेन तथा कुर्वित्यंगीकृते उत्तमर्णस्य सत्यवचनत्वरूपकारणांतरेण बाधेन पूर्वभोगाभावो[1] वेत्यायर्थः । स्वरूपतः प्रवेशस्य पूर्वमेव सत्वादाह । **भोगार्थमिति । तदपि** आधिकमुपभुक्तमपि । अपिनाऽऽधिसमुच्चयः ।

तात्पर्यार्थमाह । **सर्वथेति ।** पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । **आध्युपभोगेति ।** तदपाकरणार्थो य आध्युपभोगस्तद्विषयकमित्यर्थः । उपभोगेत्येव पाठो वा । **क्षयाधिमिति ।** तादृशऋणनाशकाधिमित्यर्थः । तथा च पक्षद्वयेऽपि द्वैगुण्ये सति भोगे कृते स्वीयद्विगुणलाभे एवाधिर्मोक्तव्यो न ततः प्रागिति सिद्धम् ।

विशेषमाह । **यत्र त्विति ।** पूर्वानुषंगार्थमाह । **ऋणीति ।** स्वरसतोऽर्थद्वयाप्रतीतेराह । **अस्यार्थ इति ।** वाक्यार्थबोधोपयुक्तमादावाह । **फलमिति ।** मात्रपदेन मूलव्यवच्छेदः । वाक्यार्थमाह । **तत्रेति ।** तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अस्याप्यर्थमाह । **यदेति ।** एवंचेदं प्रागुक्तार्थकमेव **धनिन इति ।** प्राग्वत् । द्वितीयमाह । **वृद्धीति ।** चार्थमाह । **त्विति ।** सममित्यस्यार्थो **मूल्यमिति ।** स्वार्थेऽणूकावित्याह । **सममेवेति । अस्यापेति । बृहस्पतिरेव** 'दत्वा द्रव्यं च सामकमिति' स्वोक्तमपवदतीत्यर्थः । प्रतीकमाह । **यदीति ।** व्याचष्टे । **तादिति ।** 'न धनभाग्धनी'त्यस्य व्याख्या **सामकं न लभते धनीति ।** तत्तात्पर्यमाह । **मूल्यमिति ।** ऋणी च न लभेद्धमित्यंशं व्याचष्टे । **अथ त्विति ।** अप्रकर्षितमित्यस्य व्याख्या । **वृद्धयेऽपीति ।** अपिना मूलसमुच्चयः । अनुषंगेणाह । **सामकमिति ।** चोऽप्यर्थ इत्याह । **अपीति ।** व्युत्क्रमे इति भावः । सर्वथा लाभाभावो न प्रतिपाद्य इत्याह । **वृद्धिशेषमिति ।** अपिना मूलशेषसमुच्चयः ।

पुनरुभयत्रेति । 'यदिप्रे'त्याद्यर्धोक्तं 'ऋणी चे'त्यंशं च स एवापवदतीत्यर्थः । मतमित्यत्र भावे क्त इत्याह । **अनुमत्येति । उक्तमिति ।** इत्यादि उभयम् उक्त मित्यर्थः । **यावन्मूल्येति ।** वृद्धिऋणादावाग्रे **मात्रेति । विकृष्टमपकृष्टं ।** विप्रकृष्टमिति पाठांतरम् । विगतप्रकर्षकमिति तदर्थः । विकृष्टनामिति पाठः सुगम एव ।

इति ऋणादानप्रकरणम् ।

1 क-भावे वेत्यायर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ उपनिधिप्रकरणम् ४ ।

उपनिधिमिति । तत्संबंधिनमित्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये ६५ श्लोकः ।

उद्देशक्रमादिति भावः । निक्षेपोपनिध्योः स्वल्प एव भेदः इति सूचयन्नाह । **निक्षेपेति** । आदिना संपुटकादिस्थं द्रव्यमिति पाठः । यत् द्रव्यमिति पाठे तदिति शेषः । अनाख्याने कर्माकांक्षत्वादाह । **रूपेति** । तद्रूपविशेषमित्यर्थः । तस्याप्यर्थमाह । **मुद्रितमिति** । अर्पणे फलहेतुमाह । **रक्षेति** । अनेनोपनिधीयत इति निक्षिप्यते इति च व्युत्पत्तिः सूचिता । 'औपे'त्यत्र विनयादित्वात्स्वार्थे ठगिति भावः । **असंख्यातम**गणितम् । **अवीति** रूपतः । अत एवाह **समुद्रमिति** । निक्षेपपदार्थमाह । **निक्षेपमिति** । **गणितं** संख्यातम् ।

तुर्यपादं व्याचष्टे । **प्रतीति** । **अर्पितं** स्थापकेन ।

याज्ञवल्कीये ६६ श्लोकः ।

'तं तु राजदैवकतस्करै'रिति पाठः। स्वार्थे कः। 'दैविकेति' पाठे प्रागवत् स्वार्थे ठक् । तदाह । **तामिति** । असावित्यस्यार्थमाह । **यस्मिन्नुपहितमिति** । विशेषं कथयन् तात्पर्यार्थमाह । **धनिन एवेति** । तदेति शेषः । **जिह्मेति** । कपटप्रयोजितमपहरणमित्यर्थः । जिह्मस्य प्रयोजकत्वात् णिच् । **ग्रहीतुरिति** । ग्रहीतुरर्थेन धनेन सह य उपनिध्यादिर्नष्टः **स दायिनो** धनस्वामिन एव नष्टो नोपनिध्यादिरक्षकस्येत्यर्थः ।

एतच्च तस्करापहारविषयमित्याशयेनाह । **दैवराजकृते तद्वदिति** । दैवराजभ्यां कृते अपहारे उक्तवदेवेत्यर्थः । 'ग्रहीतुरर्थेन सहेति'नाशस्य सत्यत्वप्रतिपादनपरं न स्वार्थपरमिति सूचयन् त्रितयशेषमाह । **न चेदिति** । **तत्** अपहरणम् ।

(उत्तरार्धः)

अदत्ते इति छेदः । भूतत्वमविवक्षितम् । सति सप्तमीति सूचयन्नाह । **यदि न ददाति तदेति** । सतिसप्तम्या सूचितमाह । **तदुत्तरेति** । क्रियाविशेषणमेतत् । चेदर्थमाह यद्यपीति । स्वेच्छायाः साकांक्षत्वादाह । **तथापीति** । तस्याभावादाह । **मूल्येति** ।

याज्ञवल्कीये ६७ श्लोकः ।

यद्यपि सोदयोपनिधिदानरूपविशेषोऽपि वक्ष्यमाण इति 'अथ भोक्तारं प्रत्याहे'त्येवोचितं तथापि पूर्वं तद्दानस्य मुख्यत्वं दंडस्य गौणत्वमिति पश्चादुपात्तं दंडप्रसंगेन वक्ष्यमाणेन वैपरीत्यं तत्र तथैव पाठादिति तेनैव संगतिर्न तु अनेनेति सूचयन्नाह । **भोक्तारमिति** । उक्तदंडप्रसंगादिति भावः ।

---

१ ख—उद्देश्यक्रमादिति । २ क—सत्यप्रतिपादनपरं । ३ क—वक्ष्यमाणे वैपरीत्ये ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

दंडं तत्सहितम् । तदनुज्ञायामपि स्वेच्छायाः सत्वात्तात्पर्यार्थमाह । **स्वाम्यननुज्ञेति ।** प्राग्वदाहो**पेति ।** 'आजीवन्निति' 'लॅक्षणहेत्वो' रिति शतेत्याहा**जीवतीति** । तदर्थमाहो**पेति ।** अत्तीत्यर्थः । यत्र नाइयेऽसंभवस्तत्राह । **व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थमिति ।** एवं च व्यवस्थितविकल्पो बोध्यः । विशेषानुक्तेराद्ये आहो**पेति**[2] । द्वितीये[3] आह । **लाभेति ।** वेति पाठः । **च**ःपादपूरणे इत्याह । **तं चेति** । प्राग्वत् 'सोदय' मित्यस्यार्थद्वयमाहो**पेति ।** **दाप्यः** दाप्योऽपि । अपेरत्र संबंधः । नात्र प्रागुक्ता वृद्धिरित्याह । **वृद्धिप्रमाणं चेति ।** चस्त्वर्थे । **वृद्धिशेषं** । अवशिष्टा वृद्धिः । **क्रयं** क्रीतसंबंधिद्रव्यं । **विक्रयं** विक्रीतरूपद्रव्यं । याच्यमानमिति पाठः । अस्या वृद्धेः सर्वत्र प्राप्तौ विशेष**माहैतच्चेति ।** उक्तवृद्धिप्रमाणं चेत्यर्थः । **उपेक्षेति ।** उपेक्षा च अज्ञानं च ताभ्यां नष्टे त्वित्यर्थः **तेनैव कात्यायनेनैव ।** **व्यासो**ऽप्येवमानुपूर्वीक एव अनुक्तव्र्यवस्थां निराचष्टे । **किंचिदिति ।**

६७ श्लोकस्य उत्तरार्धः ।

तत्रादौ याचितादिपदार्थानाह । 'विवाहाद्युत्सवेष्वि' त्यादिना । 'तथैव चेती' त्यंतेन आनीतमिति छेदः । तत्र हेतुमाह । **स्वामिने इति ।** 'ने दर्शे' त्यत्राकारप्रश्लेषः । षष्ठीपक्षेऽप्येवम् । सा प्राग्वत् । **तदिति** । गृहस्वामीत्यर्थः । **प्रक्षेपो** न्यसनम् । तत्र हेतुमाह । **गृहेति इति ।** हेतौ । **समक्षमिति** । दर्शनपूर्वकमित्यर्थः । अत एव 'निक्षेपं गणितं विदुरिति' प्रागुक्तनारदैकवाक्यतेति बोध्यम् ।

द्वितीयमाह । **प्रतीति ।** तत् स्वरूपमाह । 'परस्परे'त्यादिना 'न्यस्तस्ये'त्यंतेन । आदिशब्देनोभयग्रहणे मानमाह । **यथाहेति ।** **एष एवेति ।** 'रहोदत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रजायते । विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतमिति' प्रागुक्तरूप एवेत्यर्थः । **दृष्ट इति** 'द्विष्ट' इति पाठांतरम् । आदिना निक्षेपग्रहणम् । बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रायं । **शिल्पिषु** । तन्न्यासेषु । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **एतेष्विति ।** मूलोक्तेषु इत्यर्थः । 'अयं विधिरि' त्यस्य **व्याख्योपेति ।**

इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथ साक्षिप्रकरणम् ५

अथ साक्षिनिरूपणस्य अव्यवहितसंगत्यभावाद्व्यवहितसंगतिकथनपूर्वकमुपयुक्तं मूलानुक्तमुपोद्घातरूपमाॅह । 'प्रमाण' मित्यादि 'समुदाहृता' इतीत्यंतेन । **तत्र** तेषां मध्ये । दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थत्वेन 'सौंक्षाद्द्रष्टरीति' सूत्रसिद्धमेवार्थमाह । **साक्षादिति ।** 'समक्षं दर्शनात्साक्ष्यमिति' समक्षमित्यस्य श्रवणेऽपि संबंधः । 'समक्षदर्शेति' पाठे तलुप्तविभक्त्यंतं पृथक्पदं । तथा च साक्षाद्दर्शनात्साक्षात् श्रवणाच्च साक्ष्यं सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः । 'साक्षादित्य' नेन परंपराव्यावृत्तिः । **नारदो**ऽपि (१–१४७) "संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः । दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनामिति" **निरूपितः**प्रतिपादितः । **इंतीति** मिलित इति शेषः । **बृहस्पतिना** तु द्वादशविध उक्तः । "लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदत्तकौ । याहच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतोऽपरः । नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः" इति । अर्थिना पत्रे निवेशितो **लिखितः** । प्रत्यर्थिना अर्थिपरेण यो निवेशितो **लेंखितः** । कुड्यादिव्यवधानेन श्रावितो **गूढः** । पुँनः पुनःकार्यस्मार्यमाणः **स्मारितः** । यदृच्छयैवागतः साक्षी क्रियमाणो **याहच्छिकः** । श्रवणा-

---

१ व्या. सू. ३–२–१२६ ॥ २ क–उपेपेति । ३ क–द्वितीयो । ४ अव्ययवस्थां । ५ 'गृहस्वामिने' ६ क–रूपमाहिमाह ७ व्या. सू. ५–२–२२ ॥ ८ पृ. ४३ पं. २६ इत्येकादशविधः । ९ क–कार्यो । १० क–पत्रे निवेशितो । लेखितः । ११ क–पुनः कार्य– ।

च्छ्रावणाद्वा साक्षिणामुपर्युपरि भाषमाणः **उत्तरः। अध्यक्षः** प्राड्विवाकादिः। अन्यत्स्पष्टम्। अत्र मूलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। अत्र लोकतोऽधिकः। **चभेदः** भेदश्च। **तेनैव। नारदेनैव। यदृच्छाभिज्ञ इति।** परेच्छया स्वेच्छया अभिज्ञः! मिश्रितप्राप्त इति यावत्। 'यदृच्छयाभिज्ञ' इति पाठान्तरं। तत्र यदृच्छया तत्पूर्वकप्राप्त्या अभिज्ञायते स्मार्यते स इत्यर्थः। 'अतश्चेति' कर्मण्यङ्। अत एव 'यदृच्छास्मारितः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः' इति **बृहस्पतिः।** 'विधः कृत' इतीति पाठः। **चे स्वेति।** स्वरूपं त्वित्यर्थः। **संनीति।** 'वर्तमानसामीप्ये' इति भूते लट्। संनिवेशित इत्यर्थः। **पत्रकात्** पत्रसंनिवेशात्। पौनरुक्त्यं परिहराति। **स्मारित इति। तेनैव। कात्यायनेनैव।** एवमग्रेऽपि। 'पुनः पुनः कार्यं दृष्ट्वा कार्यप्रसिद्ध्यर्थं यः स्मार्यते इत्यन्वयः। स्मारित इति पाठे'मतिबुद्धीति'वर्तमाने क्तः। **इह** व्यवहारे। आगतः सन्निातिशेषः। **अनयोः** स्मारितयदृच्छाभिज्ञयोः। **भेद इति।** मिथ इत्यादिः। **द्वाविति।** तथा च तदैक्येऽपि आकारणानाकारणकृतो भेद इति भावः। चतुर्थमाह। स एवेत्याह। **तथेति।** एवमग्रेऽपि। **अर्थिनेति।** अर्थिना साध्यवता स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिनो वचनं स्फुटं यथा भवति तथा। **गूढस्थितः।** कुड्यादिव्यवहितः प्रत्यर्थिनाऽविज्ञातः सन् स्थितो यः पुमान् श्राव्यते स गूढसाक्षीत्युच्यत इत्यर्थः। **तथा साक्षिणामपीति।** साक्षिणामपि उपरि ऊर्ध्वं यः पुमान् श्रवणात् श्रावणाद्वा साक्ष्यं उपरि उत्तोनं उत्कृष्टं भाषते इत्याद्यर्थः। अत एव षष्ठीसंगतिरन्यथा द्वितीयापात्तिः स्फुटैव।

एवमाद्यभेदं सस्वरूपमुक्त्वा द्वितीयभेदमात्रं स्वरूपस्य स्फुटत्वादाह। **षड्विधेति।** अकृतस्यापीत्यर्थः। चतुर्थमाह। **व्यवेति।** व्यवहारिणां कार्येष्वधिकृतो यः स्यादित्यर्थः। पंचमं दूताख्यमाह। **अर्थिनेति।** अर्थिप्रेरणया प्रत्यर्थिना संनिवेशितः। कुल्या इत्यस्य विषयाविशेषमाह। **कुलेति। तेऽपीति।** प्रागुक्ताः सर्वेऽपीत्यर्थः। यद्यपि सभ्यस्य पूर्वनिपात उभयथोचितस्तथापि **कात्यायनो**क्तक्रमविवक्षयाऽह। **लेखकेति।** तयोरपीत्यर्थः। अत्र हेतुं **कात्यायन**मेवाह। **लेखक इति। समुदाहृता इतीति।** सहपाठादिति शेषः। राजनि तत् कार्यं पश्यति सति ते लेखकादयोऽनुपूर्वशः स्वार्थपरक्रमेण पूर्वाभावे परः पर पत्र साक्षिण इत्यर्थः।

एवमुपोद्घातमुक्त्वा मूलवचनमवतारयति। **ते साक्षिण इति। कीदृशा इति** स्वरूपप्रश्नः। **कियन्त इति** संख्याप्रश्नः॥

याज्ञवल्कीये ६८।६९ श्लोकौ।

धर्मप्रेति। पुरुषार्थाणां त्रयाणां मध्ये इति भावः। **व्यासोऽपि**—

"धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः। श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः॥

"श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः। युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानतेति"॥

अत्र नेति पूर्वोत्तरान्वयि अतो। न वक्ष्यमाणविरोध इति बोध्यम्।

पक्षान्तरमाह। **पुत्रेति।** अत्र **त्र्यवरा इति** संख्याप्रश्नोत्तरम्। अन्यत्सर्वं अन्यस्य। नित्ययोगे विन्नित्याह। **तपःशीला इति।** शीलपदार्थमाह। **निरता इति।** 'कुलौत्व' इति सिद्धविशिष्टतात्पर्यार्थमाह। **महेति।** 'ताच्छील्ये णिनि' रित्याह। **शीला** इति। मोक्षसंग्रहाय व्यतिरेकमाह। **न त्विति।** नार्थेति पाठान्तरं। 'वर्तमानसत्तायां' मतुबुत्पत्तेराह। **विद्येति।** विशिष्टसामर्थ्यलभ्यमाह। **बह्वीति।**

---

१ व्या. सू. ३-३-१०६॥ २ च-स्वरूपमिति पृ० ४३ पं० २९॥ ३ व्या. सू. ३-३-१३१॥ ४ व्या. सू. ३-२-१८८॥ ५ ख-भेदस्वरूपं। ६ 'अल्पाच्तरत्वात्' 'अभ्यर्हितत्वा' च। ७ क-तत्कार्या पश्यति सति। ८ कख-स्वार्थे शिसक्रमेण। ९ ख सर्वेइति। १० व्या. सू. ४-१-१३९॥ ११ "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" व्या. सू. ३।२।७८। १२ 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' व्या. सू. ५।२।९४

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कामस्याकरणे प्रत्यवायाभावात्तदभावायाह । **नित्येति** । एवं पदार्थानुक्त्वावाक्यार्थमाहैवं**भूता इति** । शाब्दमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह । **त्रिभ्य इति** । यथावर्णमित्यनेनापौनरुक्त्याऽऽह । **मूर्द्धेति** । तत्तात्पर्यार्थमाह । **तत्रेति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । इदमग्रेऽपि अतिदिशति । **एवमंबष्ठादिष्वपीति** । न्यूनतां निराचष्टे । **तथेति** । **मनुरिति** । "द्विजसत्तमाः । शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामंत्यानामंत्ययोनयः" इति वचःशेषः । **कात्यायनो**ऽप्येवं । **नारदो**ऽपि । "श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः । बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिण इतिः" । (अ. १ श्लो. १५५) । वर्गिण आह **कात्यायनः** । "लिंगिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्जातास्तथाऽपरे । समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीत् **भृगुः** । दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वरथवाजिनाम् । प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः " इति । सर्वे इति पक्षांतरं व्याचष्टे । **सजातीति** । सजातिसवर्णयोरसंभवे इत्यर्थः । तयोः प्रक्रांतत्वात् । सर्वेषां युगपदसंभवादाह । **यथासंभवमिति** । **मनु**रपि "यादृशा अर्थिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः । तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥ गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः । अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हंति न ये केचिदनापदि ॥ आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः । सर्वधर्मविदो लुब्धा विपरितांस्तु वर्जयेदिति " ॥ (अ. ८ श्लो. ६१–६२–६३). ऋतं सत्यम् । 'मौलाः प्रसिद्धकुलोद्भवाः' । इति **कल्पतरुः** ।

अथ मूलमवतारयितुं प्रागवत्तदुपोद्घाततयोद्ग्रंथेनासाक्षिस्वरूपमाह । **उक्तलक्षणेत्यादिना** । '**साक्षी न भवती**' त्यंतेन । वक्तव्यत्वे हेतुमाह । **प्रतिषेधेति** । 'प्रतिषिद्धेति' पाठे भावे क्तः । **अपिः** कृतसाक्षिसमुच्चायकः । पंचम्यंतत्रयेऽसाक्षिण इति शेषः । अग्रे उभयत्रासाक्षीति शेषः । वचनादसाक्षिणां स्वरूपं **नारदे**नैवोक्तमित्याह । **के पुनरिति** । **श्रोत्रिया इति** । अत्र विरोधः परिहृतः । यद्यपि तापसा इति तपस्विन इत्यनेन तुल्यार्थः तथापि तदविरोधायैवाह । **वानेति** । अत्रादिशब्दग्राह्यं सूचयन्नुभयत्र मानमाह । **यथाह शंख इति** । गुरुकुलेत्यनेनोभयोरपि ग्रहणं । **निर्ग्रंथा इति** । पापंडिन इत्यर्थः । **दर्शिता इति** । **नारदे**नैवेति शेषः । **साहेति** । अविचारितकारिण इत्यर्थः । **वंचकाः** प्रतारकाः । दोषमेवाह । **तेष्विति** । **तेनैव नारदेनैव** । एकेन चेन मिथः समुच्चयः । अन्येनान्येषाम् । **वादिनामिति** । भाषमाणानाम् । **तेषा**मनेकेषां मध्ये इत्यर्थः । 'वादिनेति ' पाठस्तु युक्त एव । तुर्योऽपि **नारदे**नैवोक्त इत्याह । **तथेति** । **अनिर्दिष्टः** साक्षित्वे इति शेषः । **सूची** सूचकः "अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवैत्य यो वदेत् । स्वयमुक्तः सशास्त्रेषु नच साक्षित्वमर्हतीति " पाठातरं । अनेन स्वयमेवोक्तिर्यस्येति योगार्थोऽपि दर्शितः । **उक्तमिति** । **नारदे**नैवेति भावः । **योऽर्थ इति** । योऽर्थः श्रावयितव्यः तस्मिन्नसति । मध्यमणिन्यायेनान्वयादार्थिनि वादिनि मेते वाऽसति वा तदङ्गीकृतं साक्षित्वं क्व कस्मिन्विषये साक्षी वदतु इति हेतोः सः असाक्षी मृतांतर इति शब्दार्थः । तत्फलितं शेषपूरणेनाह । **येनेति** । अर्थिनीत्यस्य प्रागुक्तव्युत्पत्त्या साध्यवतीत्यर्थकत्वेनोभयपरत्वादाह । **प्रत्यर्थिना वेति** । अत एव **कात्यायनः** । 'अर्थी यत्र विपण्णः स्यात्तत्र साक्षी मृतांतरः । प्रत्यर्थी वा मृतो यत्र तत्राप्येवं प्रकल्पयेदिति' । तदाकारमाह । **यूयं इति** । **श्रावितादृते** । तत्साध्यादिविशेषपरिज्ञानस्य तेषामसंभवादिति भावः । तच्छब्देनात्र त्रयाणां परामर्श इत्याह । **अर्थिनीत्यादि** । 'असती'त्यस्य व्याख्या **मृतेति** । अस्य अग्रेऽप्यन्वयः । वासूचितं पक्षांतरमाह । **अर्थे वाऽनिवेदिते** । निवेदितेऽर्थेऽसति मृते वेत्यर्थः । असाक्षित्वे हेतुं सूचयन्नाह । **क्वेति** । अस्योक्तपक्षभेदेनार्थद्वयं मूलानुरो-

१ क-इत्युक्ताः । २ ख-व्यक्तत्वे । ३ ख-प्रतिषिध्येति । ४ क-ङ-तुल्यार्थ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

घेन व्याख्याव्युत्क्रमेणाह । **कस्मिन्निति** । साक्षिमित्यस्य तदित्यादिस्तस्य चांगीकृतमित्यर्थः । इति हेतोः । अनेन मृत उक्तान्यतमः अंतरे साक्ष्यस्य स्वीकारभाषणयोमर्ध्ये यस्य स मृतांतर इति व्युत्पत्तिः सूचिता ।

एवमसाक्षिस्वरूपं प्रतिपादितम् । अनेन मृतांतरस्य सर्वत्रासाक्षित्वे प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह । **यत्र त्वित्यादिना दिष्विती** त्यंतेन । **अस्मिन्निति** । इदं द्रव्यमियदेतया वृद्ध्या अस्मिन् काले देवदत्ताय दत्तमित्यत्रार्थे इत्यर्थः । अन्यथा तेषां साध्यादिविवेकासंभवादिष्टसिद्धिर्न स्यादिति भावः । तत्रादावाद्ये मानमाह । **यथाहेति** । मुमूर्षुश्रावितं विनाऽर्थिनि प्रेते सति साक्षी मृतांतर इति कथ्यत इत्यर्थः । मुमूर्षुणा श्रावितश्चेन्मृतांतरोऽपि साक्षी भवतीति भावः । द्वितीयेऽपि स एव मानमित्याह । **तथेति** । **अनातुरेण** स्वस्थेन । **अपिर्मुमूर्षुसमुच्चायकः** । **धर्मसंज्ञित** धर्माख्य इत्यर्थः । तत्स्वरूप इति यावत् । धर्मज्ञानविषयो वा । 'धर्मसंहित' इति पाठांतरं । धर्मयुक्त इत्यर्थः । तदा । **तत्रेति** । तस्मिन्दैवान्मृतेऽपि । तत्रार्थे मृतांतरोऽपि एतेषु पट्सु साक्षी स्यादित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

एवमुपोद्घात मुक्त्वा सांप्रतं मूलमवतारयाति । **तानेतानिति** ।

याज्ञवल्कीये ७०।७१ श्लोकौ ।

वक्तव्यान्**नारदोक्ता**नित्यर्थः । पापंड्यादिद्वंद्वं कृत्वा पुना रंगावतारिणा सह, एवमात्तादिद्वंद्वं कृत्वा पुनः पतितेन सहेतीति बोध्यं । **अप्राप्तेति** । व्याख्यातमिदम् । **अशीतिकेति** । अशीतिः परिमाणमस्य स अवरो यस्येति विग्रहः । ततोऽर्वाक् न भवति । तदारभ्य भवतीत्यर्थः । वैषम्ये बीजाभावात्तदेकवाक्यतया च न्यूनतां निराचष्टे । **वृद्धेति** । **आदिना** भक्षणग्रहणम् । **अभियुक्त इति** । तत् संबंधारोपमात्रं यस्येत्यर्थः । **आदिना** भोगादिग्रहणं । व्यवहारे श्रुतेः प्राधान्यादाह । **श्रोत्रदीति** । योगनिरासायाह । **सुहृदिति** । यत्किंचिदर्थसंबंधित्वस्य सर्वत्र सत्वादाह । **विप्रतीति** । **एकेति** । बहुव्रीहिः । पुत्रादिरित्यर्थः । **कारीति** । तेन करोति न तु विचारेण । अविचारितकारीत्यर्थः । दोषाणां बाहुल्येऽपि अत्र प्राधान्यादाह । **वितथेति** । **बंधुभिरिति** । 'ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निस्सारित' इति **कल्पतरुः** । नारदैकवाक्यत्वायाह । **आद्येति** । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **एते इति** ॥ ७० ॥ ७१ ॥

याज्ञवल्कीये ७२ श्लोकः ।

श्रौतस्मार्तत्यैकवाक्यतया आह । **ज्ञानेति** । तथा च **विदे**र्ज्ञानपूर्वकतदनुष्ठाने लक्षणेति भावः । अत एवोक्तम् । 'पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिंतकाः । सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पंडितः' इति । **उभयेति** । अर्थिप्रत्यर्थीत्यर्थः । **द्वावपीति** । तादृशौ चेमौ साक्षिणौ भवतः इत्यर्थः ।

ननु एवं धर्मवित्त्वं सर्वत्र तुल्यं । तथा च तत्र त्र्यवरपदमनर्थकं व्यावर्त्याभावादपिना तेषामपि संग्रहादित्याशंकते । **यद्यपीति** । **इतीति** । इत्युक्तेत्यर्थः । धर्मवित्त्वप्रयुक्तवैलक्षण्याभावेऽप्युभयानुमतत्वप्रयुक्तं वैलक्षण्यमित्याशयेन समाधत्ते । **तथापीति** । **द्वयोर्वा** । द्वयोर्वा तु । **अर्थवत्सफलम्** । प्रत्यासत्तेः 'स्त्रीबाले' त्यस्यैवोपस्थितेराह । तपस्वीति । **इत्यस्येति** । इत्यस्यापीत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । अपिना स्त्रीबालेत्यादिनिषिद्धसंग्रहः । अत एव व्याख्यानविरोधो नेति बोध्यम् ।

याज्ञवल्कीये ७२ श्लोकस्य उत्तरार्धम् ।

चौर्येत्यादिसमाहारद्वंद्वः । **संग्रहणादीनि** चत्वारि । सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थबहुसंख्याकावयवारब्धसमुदाये शक्त्या तस्यानुद्भूतावयवभेदत्वेन यद्यपि सर्वलोक इतिवदेकवचनं तथापि स्पष्टार्थं उद्भू-

१ " स्वबलावष्टम्भकारी पृ-४५ पं, २८ । २ क-अपि न ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तावयवपरतया व्याचष्टे । **सर्वे इति** । तदर्थमेव व्युत्क्रमेणाह । **वचनेति** । मौलस्त्रीबालेत्यादि वचनेत्यर्थः ।

नन्वेवमतिप्रसंगोऽत आह । **दोषादिति** । एते त्रय इत्यर्थः । **अत्रापि** । स्त्रीसंग्रहणादिष्वपि ।

ननु पूर्वं तेषामसाक्षित्वे उक्तेऽपि अस्य तदपवादत्वेन अत्रैवं तेषां साक्षित्वं स्यादेव वाऽत आह । **सत्याभावादिति** । एवंच येन हेतुना तत्रासाक्षित्वं तस्य अत्रापि सत्वं तुल्यमिति तदनपगमेन तेषामत्रापि अतत्वमेवेति भावः । एवं च 'स्वयमुक्तिश्चेति' । चेनान्येषामपीदृशानां ग्रहणम् । तदाह **नारदः** । "असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः । कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥ तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत् । न बांधवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथेति" [अ० १ श्लो. १८८।१९०] **नैकृतिको** विंवकः । **व्यासो**ऽप्याह—"साक्षिदोषाः प्रवक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना । पत्रेभिलिख्य तान् सर्वान् वाच्याः प्रत्युत्तरं तु ते ॥ प्रतिपत्तौ नसाक्षित्वमर्हंति तु कदाचन । अतोऽन्यथाभावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना ॥ अभावयन् दमं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणां स्फुटम् । भाविताः साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ॥ जितः सविनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । यदि वादी निराकांक्षः साक्षिसत्येष्ववस्थितः" । इति । पत्रे लिखितान्साक्षिदोषानभिलक्षीकृत्य प्रत्युत्तरमुत्तरं तत्तद्विषयपरिहारं ते साक्षिणः सभ्यैर्वाचनीया इत्यर्थः । 'पत्रे तान् सर्वानभिलिख्य उत्तरमुत्तरं ते दोषा वाच्या' इति **कल्पतरुः** । **अतो**ऽन्यथा असंप्रतिपत्तौ भावनीयाः अंगीकारयितव्याः । क्रियया प्रमाणेन स्फुटं यथास्यात्तथा भावयन्नित्यन्वयः ।

ननु संग्रहणादित्रयाणामपि साहसशब्दवाच्यत्वाभेदेनोक्तिः मूले युक्ता इत्याशंकते । **मनुष्येति** । **उभयं** । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च । पारुष्येणैक्यादाह । **चतुरिति** । उत्क्रमविवक्षया आह । **स्त्रीसमिति** । समाधत्ते । **तथापीति** । जनसमक्षं स्वबलावष्टंभेन यत्करणं तेन उपाधिना क्रोडीकृतानामेषां साहसपदवाच्यत्वम् । एकान्ते यत्करणं तद्रूपोपाधेः एकत्वेऽपि विषयभेदेन भिन्नत्वात् तद्विषयभेदघटितरहःकरणोपायभेदात्संग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति भावः । **तेषां** त्रयाणां । **सात्पृथगिति** । साहसात्प्रागुपेति पाठांतरं । **तत्र** ततोऽग्रे उपादाने सामान्यविशेषभावेनान्वयसंभवेन त्रयाणामेव ग्रहणं स्यादिति तथेति भावः ॥ ७२ ॥

याज्ञवल्कीये ७३ श्लोकस्य पूर्वार्धः ।

श्रवणेम् । तद्विधिसाम्ययोरत्र विवक्षितम् । न तु तद्गमनमित्याह । **संनिधाविति** । विशेषमाह । **समवेतानिति** । मिलितानित्यर्थः । अत्र मानमाह । **नासमेति** । पृष्टा अपि असमवेता नेत्याद्यर्थः । कर्माकांक्षायामाह । **वक्ष्येति** । मूलकृतेति भावः । **तत्रापि** श्रावणेऽपि । **सभांतः** सभामध्ये । **अनुयुंजीत** पृच्छेत । नियुञ्जीतेति पाठान्तरं । तत्र मेलयेदित्यर्थः । विधिमेवाह । **देवेति** । **समस्तान्** मिलितान् । पृथक् पृथक् विज्ञातार्थानित्यर्थः। तत्रापि विशेषमाह । **ब्राह्मेति** । शूद्रे तु न नियम इत्याह । **शूद्रमिति** । अत एव तु 'ब्राह्मणमि'त्यस्य 'शापये'दित्यत्रान्वयस्तस्य चाग्रे उभयत्रानुषंगः । 'अन्यथाब्रुवत' इत्यस्य संपुटीकरणेन मध्येऽप्युभयत्र संबंधो ध्वनितः । तत्रापि विशेषमाह । **अत्र चेति** । 'सत्येन शापयेदि'त्यत्रार्थे चेत्यर्थः । संबंधिनः अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । **तेनैव** मनुनेव । **कारुः शिल्पीति** । युक्तितौल्यादाह । **विप्रेति** । तयोरपीत्यर्थः । एतच्च साक्षिसंत्रासा-

१ क–अत्रैतेषां २ ख–तथाच । ३ ख–उपाधिं विना । ४ ख–संग्रहः ५ ङ–श्रावणे तद्विधि सामीप्यमात्रं ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

र्थमेव । यथाह **नारदः** (१।२००) " पौराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्रासयेदिममिति " । ' सत्येन त्रासयेद्विप्रमि ' त्यपकृष्टब्राह्मणविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयं ' तस्य **गौतमेन** शपथस्य निषिद्धत्वादिति ' **कल्पतरुः** । ननु प्रतिवादिना साक्षिदोषे उक्ते तन्निर्णये साक्ष्यंतरापेक्षायां अनवस्था स्यात् । तदुक्तं **व्यासेन**–'अन्यैस्तु साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् । अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसंभवादिति' । अतो विशेषमाह । **प्रतीति । वृत्ते** सति । **दिषु** सत्सु । चाल्पादिषु । चापल्यादिष्वित्यपाठः । **तथैव** प्रत्यक्षेणैव । **अयोग्येषु** । दूषणेषु सत्सु । **तद्वचनात्** । साक्षिवचनात् । तदुक्तं **व्यासेनैव**–' सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथाऽपि वा । साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनादिति ' । असाध्यं साधनानर्हम् । दोषवर्जनात् । अनवस्था-दिरहितत्वात् ।

विशेषांतरमाह । **यदीति** । सारो बलम् । साक्षिभिन्नः साक्षिणां दूषणं स्फुटं यथा तथा साधयन् इत्याद्यन्वयः । **भाविते** साधिते सति । **साक्षिधर्मेति** । साक्षित्वानर्हा इत्यर्थः । विशेषांतरमाह । **उद्दिष्टे ष्विति** । कथितेष्वित्यर्थः । **दुष्टेषु** सत्सु । **क्रियांतरेति** । प्रमाणांतरे इत्यर्थः । **व्यासं** मानमाह । **जित इति** । यदि वादी साक्षिसभ्याविषये निराकांक्षो व्यवस्थितः संपन्नस्तदा जितः पराजितः सन् स वादी शास्त्रोक्तविधिना विनयं दमं दाप्य इत्यर्थः । 'साक्षिसभ्येष्वि'त्यत्र 'साक्षिसत्येवेति' पाठांतरं । अर्थस्तद्वत् सूचितार्थमाह । **साकांक्ष इति** ।

याज्ञवल्कीये ७३ (उत्तरार्धः) । ७४।७५ श्लोकौ ।

वक्ष्यमाणमित्युक्तमेव वक्तुमाह । **कथमिति** । वाक्यमिति शेषः । **इत्याह** । इत्यत आह । क्वचित्तु तथैव पाठः । सर्वानिति स्पष्टार्थः । स तानित्येकवचनबहुवचनाभ्यामेव तदर्थलाभात् । एवं सामान्येनोक्तं । विशेष्याह । **सुकृतमिति** । मूले पातकशब्देन वक्ष्यमाणभिन्नानां ग्रहणमित्याह । **पातकोपेति** । अत्राप्यनेन वक्ष्यमाणभिन्नसर्वग्रहणमिति बोध्यं । स इत्यस्यार्थोऽ**साविति** । **इति**-वाक्यार्थसमाप्तौ । अत एवाह । **तथेति** । किंचेत्यर्थः । ' वदति तथेति ' पाठे वदति किंच भवती-त्यर्थः । **सुकृतं** पुण्यम् । **तस्य** तदीयम् । तदर्थमाह । **यस्ते इति** । तवानृतवाक्येनेत्यर्थः । 'तवेत्येव' पाठांतरम् । अस्य तत्र कर्मत्वमित्याह । **इति श्रावेति** । **मन्व**विरोधायाह । **एतच्चेति** । तमेवाह । **शूद्रमिति** । तदेकवाक्यतयैवाह । **गोरक्षेति** ।

ननु स्वल्पतरानृतवदनरूपदोषात्तादृशपापोत्पत्तावपि कथमतिबहुलमीदृशं फलमत आह । **अन्या-नेकेति** । स्वयं अनेकजन्मभिरर्जितं यत्सुकृतं तस्यान्यत्र संक्रमणस्येत्यर्थः । कृतशब्दोऽर्जितपरः, शत-शब्दोऽनेकपर इति भावः । **उच्यते इति** । इदमित्यादिः । तथा चार्थवादोऽयमिति भावः । अत एवाह । **यथेति** । **धर्मेति** । स्मृतीत्यर्थः । सत्यसंबंधिमाहात्म्यस्य कीर्तनैरित्यग्रिमार्थः । **भृशमिति** । तथा चानृतवदनाभावे तात्पर्यम् ।

याज्ञवल्कीये ७६ श्लोकः ।

कथंचित् कारणेन । **सः** नरः । सर्वमित्यस्य योग्यतादिना पूर्वार्द्धेऽन्वय इत्याह । **सर्व-मिति** । तदर्थमाह । **सवृद्धिमिति** । योग्यत्वादेवाह । **धनिने इति** । यद्यपि ' सदशेति ' ऋणविशेषणं तथापि धन्ययोग्यमिति तद्वाक्यात्पृथक् व्याचष्टे । **सदशेति** । दशबंधकेन सहितं । तथा दशशब्दो दशमपरः, बंधशब्दोंऽशपरः । स्वार्थे क इत्याह । **दशमांशकेति** । उक्तहेतोरेवाह । **दशमांश इति** । चस्त्वर्थे ।

---

१ ख–स्त्वसाक्षिभिः । २ क–अव्यवस्थितः । ३ ख–अर्थस्तदधस्तात्सूचितार्थः । ४ ख–सर्वस्वहरणमिति । ५ ङ–त्वत्र ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ननु अयमपि वचनाद्धनिन एवास्तां किमित्येवं व्याख्यानं वैरूप्यापादकमत आह । **राज्ञेति ।** तैन्न्यायेनेत्यर्थः । तथा च तदेकवाक्यता तल्लाघवमूलकमेव व्याख्यानमुचितमिति भावः । अस्य कालनियममाहै**तच्चेति । मन्वनुरोधेनैवाह । प्राप्ते वेति ।** एतत्तात्पर्यमाह । **ततोऽर्वागिति ।** पक्षत्रयमध्ये इत्यर्थः । अतएव **हिः** प्रयुक्तः । स हि तत्रावदनस्य तद्धेतुत्वं प्रतिपादयति । विशेषमाह । **इदं चेति ।** इदमपीत्यर्थः । आदिना राजदैवग्रहणं । **त्रिपक्षादिति ।** त्रयः पक्षा यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ल्यब्लोपे इति कर्मणि पंचमी । ऋणादिविषये सार्द्धमासमभिव्याप्य साक्ष्यमब्रुवन्नगदोऽपीडितशरीरो नरस्तद्दणं सर्वं सवृद्धिकं प्राप्नुयात् दद्यात् । **दशबंधं च ।** दशमं भागं च । **सर्वशः** सर्वस्मै । राज्ञे दद्यादित्यर्थः । सर्वत इति पाठांतरम् । संख्यावाचिन परो बंधशब्दो दंडविशेषांशमात्रवचनः । नरग्रहणं सर्वतोग्रहणं श्लोकपूरणार्थमिति **मेधातिथिः ।** युक्तिसाम्यादाह । **अगद इति ।** विरहस्यापीत्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये ७७ श्लोकः ।

जानन्निति । 'विप्रतिपद्यमानमर्थीमि' त्यादिः । **करोतीति । एवो** व्युत्क्रमे । नांगीकरोत्येवेत्यर्थः । ह्यर्थमाह । **पुनरिति ।** त्वर्थे । **नरेति ।** अस्यैवार्थो दौरात्म्यादित्यनेनोक्तः । साकांक्षत्वादाह । **विप्रेति ।** विवादास्पदमित्यर्थः । द्वितीयह्यर्थमाह । **विशेषत इति ।** लक्ष्यार्थमाह । **नांगीति । तुल्य इति ।** तुल्य एवेत्यर्थः । एवस्यात्रान्वयात् तत्प्रयोजकधर्मावाह । **पापैरिति ।**

ननु को दंडस्तेषामत आह । **कूटेति च दंड** च तेन कूटसाक्षिपरिग्रहः । अत एव विशेषमाह । **कूटेति ।** इदमकृतव्यवहारविषयं अत एवाह । **कृतोऽपीति** व्यवहार इत्यस्यानुषंगः । पूर्वं तेषु तत्त्वज्ञानात् । अत एवाह **कूटेति ।** कौटेति पाठान्तरम् । तत्र समस्तात्त्वभावप्रत्ययः । आद्येन दंडेन समासः । एवमग्रेऽपि । अकृतविषये उक्त्वा कृतविषये आह । **कृतं चापीति** ॥ ७७ ॥

याज्ञवल्कीये ७८ श्लोकः ।

साक्षीति । नन्वित्यादि योग्यतया साकांक्षत्वादाह । **साक्षिणामिति ।** 'वचनं ग्राह्यमि' त्यस्य सर्वत्र संबंधादाह **वचनमिति ।** उत्तरार्द्धोपात्तस्य पूर्वार्धेऽपि संबंधादाह । **ग्राह्यमिति ।** समत्वं संख्याकृतमेवेत्याह । **संख्येष्वेति ।** अनुषंगेणाह । **द्वैधे इति ।** तन्निष्ठद्वैधे इत्यर्थः । त्वर्थमाह । **पुनरिति ।** प्रकर्षमाह । **श्रुतीते ।** शेषमाह । **तेषामिति ।** विशेषमाह । **यत्र त्विति । इति** इत्यनेन **त्वोत् ।** तत्वप्रतिपादनात् ।

ननु प्राक्भेदादसाक्षिण इत्युक्तं, इदानीं तु भेदेऽपि साक्षिण इत्युच्यते ' द्वैधे इत्यनेनेति ' मिथो विरोधोऽत आह । **यत्त्विति । तत्सर्वेति ।** यत्र संख्यागुणादिभिः सर्वैः साम्यं तत्र विशेषाभावाद्भेदादसाक्षित्वम् । यत्र तु संख्यागुणादिभिर्वैषम्यं तत्र भेदेऽप्यनेन प्रकारेण साक्षित्वं भवत्येवेति भावः ॥ ७८ ॥

याज्ञवल्कीये ७९ श्लोकः ।

साक्षिभिरिति । साक्षिभिरुक्तेऽपि स कथमित्याद्यन्वयः । तद्वचनस्याताद्दशस्यापि संभवात् । अत एव वक्ष्यति । ' यत्र त्वित्यादीति ' भावः । कथामित्यस्य पुनरुक्तिः स्पष्टार्था । अग्रिमस्य भिन्नपदस्य पूर्वत्रापि संबंध इत्याह । यस्येत्यस्य साक्षित्वं भवत्येवेति भावः । यस्येत्यस्य

---

१ क—तन्न्यायेनेत्यर्थः । २ मुख्यत्वात् । मि० पृ. ४८ पं. १२ ॥ ३ ख—विशेषाभावादेः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्याख्या **वादिन इति**। अस्य न साक्षिण इत्यत्रान्वय इत्याह। **प्रतिज्ञामिति**। सा च पत्रारूढा न केवलेत्याह। **द्रव्येति**। लिङ्गर्थौ न विवक्षित इत्याह। **वदंतीति**। तदाकारमाह **सत्यमेवेति**। एवेनासत्यत्वव्यवच्छेदः। **स इति**। तदिष्टसिद्धेरिति भावः। उत्तरार्धार्थमाह। **यस्येति**। **पुन**स्त्वर्थे वैलक्षण्याय शेषपूरणमिदम्।

साक्षिण इत्यादेरनुवृत्तिः। अन्यथावादिन इत्येकम्। यस्य तु वादिनो**ऽन्यथा** प्रतिज्ञाविरुद्धार्थं वदन्ति तादृशाः साक्षिणो भवंति। तस्येत्यादिशब्दोऽर्थः। तत्फलितमाह। **प्रतिज्ञामिति**। सर्वथा यस्येत्यस्य प्रतिज्ञादौ अन्वयः न साक्षिण इत्यत्रेति तात्पर्यम्। अत एव द्वितीयांततया पदद्वयेन चोक्तिः। विशेषमाह। **यत्र त्विति**। **प्रतिज्ञार्थेति**। तद्रूपस्यार्थस्येत्यर्थः। प्रतिज्ञातार्थस्येति-पाठांतरम्। **आदिना** मोहादिः। **तत्र** तादृशे स्थले ' नस्येति पाठांतरम्। **प्रमेति**। प्रकृतसाक्षि-भिन्नेनेत्यर्थः। अत्र हेतुमाह। **न चेति**। न हीत्यर्थः। राज्ञेत्युपलक्षणमन्येषामपि। अत्र हेतुमाह। **स्वभेति**। यत इत्यादिः। **मनुकात्यायनावाह**। **-ग्रेति**। **तेषां** साक्षिणाम्। अत्र-नुमाह। **यद्दोषेति**। यतो दोषवर्जितमित्यर्थः। 'दोषविवर्जितामिति ' पाठेऽपि हे.. र्भ विशेषणं। अत एवाहे**'के त्विति**। स्वभावोक्ते तु सतीत्यर्थः। दोषसंभवादिति भावः।

याज्ञवल्कीये ८० श्लोकः।

पूर्वोक्तलक्षणैरित्यनेन साक्षिपरीक्षा उक्ता। ..नेपिद्धै नपःस्वित्वादि..... श्वेति तदर्थः। स्वाभिप्रायविषये साक्ष्ये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहितेऽपीत्यन्वयः। य..न साक्षो ..मार्थी अभिमतार्थस्य सम्यग्ज्ञाता, तस्य भावः साक्ष्यं, तदेव स्वस्यार्थिनाऽभिप्राय तात्पर्यविषयः। .च साक्ष्यपद-स्यैव व्याख्या। **स्वाभिप्राय इतीनि** ..श्रुत ..न्वयः। यद्वा स्वाभिप्राय इत्यस्य व्याख्या **प्रतिज्ञातेति**। 'पूर्वेभ्य' इ यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। अग्रेऽपि तथा अर्थि.व निर्दिष्टा इति भावः। **गुण्येनेति**। सत्यमेतदितीत्यर्थः। समासांतराभ्रमायाह। **पूर्वे .ति**।

क्रमस्य विवक्षितत्वादाहा**र्थीति**। परीक्षात एवाह। **प्रमाणेति**। प्रमाणभूत इतिवत् प्रयोगः। अत एव च्विर्न। **निगदिते** साक्ष्ये उ.। ' निगदे दत्ते ' इति पाठे सभ्यादिजनसमक्ष-मुच्चैर्निःसंदिग्धं भाषणं **निगद**स्तस्मिन् दत्ते कृते सतीत्यर्थः। स्मृत्यंतराविरोधमप्याह। **निर्णिक्ते इति**। शोधिते इत्यर्थः। **प्रमाणं** प्रमाणांतरम्। तदेवाह। **लिखितमिति**। अपिना भुक्तिसमुच्चयः। तत्र विशेषमाह। **पूर्वमिति**। उक्तमेवार्थं दार्ढ्याय सदृष्टान्तमाह। **यथेति**। **पक्केषु** पूर्णेषु पुष्टेषु। **प्रेति**। वर्षतांवर्षणरूपगुणा इत्यर्थः। निर्णिक्तेति बहुव्रीहिः। **प्रमाणं** प्रमाणांत-रान्वेषणम्।

आत्मेति स्वात्मेत्यर्थः। बहुव्रीहिरयं। विसंवादित्वे हेतुरयं। **अनेति**। शास्त्रप्रकटितदोषशू-न्यानामपीत्यर्थः। प्रसिद्धदृष्टदोषरहितानामपीति यावत्। स्वोपन्यस्तानामपीति भावः। **अर्थेति**। स्वार्थ-विरुद्धत्वेनेत्यर्थः। अपिना वचनसमुच्चयः। प्रतिज्ञातार्थस्य सत्यत्वेन स्वांतःकरणेनासावर्थ एवमेवेति दृढतर-प्रतीत्युत्पत्तेस्तदन्यथानुपपत्त्या साक्षिष्वपि दोषः कल्प्यते, न दृष्टप्रसिद्धदोषेष्वेषु। तथा च परिकल्पित-दोषदुष्टत्वेन प्रमाणांतरान्वेषणाद्युपपन्नमेव। अंगीकृते च प्रमाणान्तरे व्यवहारदर्शिभिरपि व्यवहारः

१ "प्रतिज्ञानार्थगुण्येनेति" पृ ४८ पं २८। २ अनाविष्कृतदोषेति पृ ४९ पं ३,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रवर्तनीय एव 'छलं निरस्य भूतेनेत्युक्ते' रिति भावः । तथा च तथाऽपरितुष्यतोऽर्थिनोऽयं साक्ष्यंतरान्वेषणोपदेश इति नानवस्था नापि स्मृत्यंतरविरोध इति बोध्यम् ।

ननु स्वप्रमित्या साक्षिष्वदृष्टदोषकल्पनं कथमतो दृष्टांतमुखेनोपपादयति । **उक्तं चेति । गौतमेनेति** भावः । **यस्य च** संप्रत्ययस्य । **करणं** चक्षुरादिकं दुष्टम् । काचकामलादिदोषयुक्तम् । यत्र चेदं रजतमित्यादिज्ञानविषये नेदं रजतमित्यादिबाधकप्रत्ययः । स एव द्विविधः प्रत्ययोऽज्ञानरूपोऽसमीचीन इति दृष्टांतवाक्यार्थः । तं प्रकृते योजयति । **यथेति । अनध्यवसायेति ।** काचकामलादिप्रसिद्धं तद्दोषाणामनिश्चयेऽपि । एवं सत्यपि अर्थस्य शुक्तिरजतादेर्वैसंवादादन्यथात्वात्तज्जनितस्येदं रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्येन चक्षुरादिगतदोषकल्पना यथा तथेहापि दार्ष्टांतिकेऽपीत्यर्थः ।

न केवलं युक्तितः प्रमाणांतरान्वेषणसाधनमपि तु वचनबलादपीत्याह । **साक्षिपरीक्षेति ।** साक्षिपरीक्षोपदेशतो भेदेन तद्वाक्येत्याद्यर्थः । तमेवाह । **साक्षिभिरिति ।** 'उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो नृपतिः स्वयमि' त्यस्य **नारदस्य** पूर्वार्धे । न केवलं साक्षिवचनमात्रेण निर्णयोऽपि तु तद्वचनपरीक्षयाऽपि । तथा च तस्यां क्रियमाणायां यदि तद्वचनमबाधितं तदा तस्य प्रामाण्यमन्यथा तु तेन साक्षिष्वपि दोषकल्पना स्यादेवेति तत्परीक्षाविधिबलात् गम्यते, अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः ।

अन्यदप्याह । **कात्यायनेति ।** स्फुटमितस्तदर्थाप्रतीतेः कात्यायनोक्तं व्याचष्टे । **क्रियेत्यादि ।** क्रियेत्यस्य व्याख्या । **साक्षीति** निषेधाविषयत्वमेव **नाप्ता इति । तं मनूक्तमेवाह । नार्थेति ।** इत्थंच **मनुः ।**

" सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरितांस्तु वर्जयेत् ॥
नार्थसंबंधिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ॥
न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ॥
न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ॥
न श्रोत्रियो न लिंगस्थो न संगेभ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ॥
न वृद्धो न शिशुर्नैको नांत्या न विकलेंद्रियः ॥
नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ॥
न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः" इति ॥

(अ. ८ श्लो. ६३–६७)

अध्यधीनः बन्धके धृतः । **शुद्धेति ।** तद्दोषरहितेत्यर्थः । **चैस्त्वर्थे ।** उत्तरार्द्धार्थमाह । **एवमिति ।** उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । पूर्वाधाविरोधाय न्यूनतानिरासाय च शुद्धाद्वाक्याच्चेत्यन्वयेन च समुच्चयमाह । **शुद्धाया इति । च वाक्यादिति ।** वाक्याच्चेत्यर्थः । **य इति ।** योऽर्थः शुद्धोऽवगतो निश्चित इत्यर्थः । **स शुद्ध इति ।** शुद्धपदस्य व्याख्या **तथाभूत इति ।** सत्य इत्यर्थः । एवं तदुक्तेः शाब्दार्थमुक्त्वा

१ क–तथा च तथा । २ ख–प्रसिद्धदोषाणाम् । ३ ख–अप्रमात्वेन । ४ 'शुद्धाच्चे' त्यत्र पृ. ४९ पं. ८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रकृतसंगतये तात्पर्यार्थमाह । **करणेति** । करणदोषश्च बाधकप्रत्ययश्च तौ तयोरभावे सत्यर्थोऽवितथ एव सत्य एवेत्यर्थः । **इत्यर्थ इति** । तात्पर्यार्थः । अत्र 'यदा शुद्धेति' पूर्वार्द्धेन साक्षिलक्षण-क्रियारूपकरणगतदोषाभाव उच्यते । शुद्धाच्चेत्युत्तरार्धेन तु बाधकप्रत्ययाभाव इति बोध्यम् ।

स्वयं स्वयमेव । तथा च विरोधः स्पष्ट एव । **स इति** । सभ्यैस्तयैव क्रियया तस्य जयेऽवधृते निश्चिते सति स दुर्बलक्रियावलंबी पुनस्तां बलवतीं क्रियां नाप्नुयादित्यर्थः । **कालमिति** निषेधक्रियाविशेषणम् । **निषेधात्** तत्कथनात् । अयं दर्शने हेतुः । कात्यायनः कर्ता । **नारदेति** । प्रागुक्तं 'आवेदितं नेति' वदता **नारदे**नापीत्याद्यर्थः । तृतीयांतस्य निषिद्धमित्यत्रान्वयः । एवव्यवच्छेद्यमाह । **न प्रागपीति** । **अपि**ना उत्तरसमुच्चयः । **उक्तेऽपि** । तात्पर्यार्थः उपसंहरति । **तस्मादिति** । **अपरितुष्यता** अर्थिना ।

विशेषमाह**एवंस्थिते इति** । **असन्नीति** । ईदृशाः साक्षिणोऽसन्निहिताः संभवंतीत्यर्थः । **ते एवेति** । पूर्वनिर्दिष्टा एवेत्यर्थः । एवेन अभिहितवचननिरासः । ननु तेषामेव पुनः कुतो न प्रश्नः । अतः **मनु**-माह । **स्वभेति** । साक्षिणो व्यावहारिकं व्यवहारागतं यत् वचनं स्वभावेनैव ब्रूयुस्तत् ग्राह्यमित्यर्थः । अस्योत्तरार्द्धं 'अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक'मिति २ । साक्षिप्रकरणस्य व्यवहारविशेषप्रकरणपा-ठादाह । **सर्वव्येति** । तथा चात्रापि व्यवहारः समापनीयस्तेन अर्थिना स्वीयप्रतिज्ञाया अन्यथाभाव-मज्ञात्वैव प्रथममेवान्येषामपि साक्षित्वेन निर्दिष्टत्वात्स्वभावेनैव प्रकृते तेषां वचनस्य सत्वादिति भावः । **नारद**मपि साधकत्वेनाह । **निर्णिक्त इति** । पूर्वविदनाभावे व्यवहारशुद्धौ प्रमाणान्तर (म) फलं तदशुद्धौ प्रमाणमेव अपरम् । इदमपि गुणवत्तमादीनां पूर्वविदनाभावे । तच्छुद्धत्वे तु ततो व्यवहार-शुद्धिप्राप्तावपि उक्तरीत्या तेषामप्रामाण्येन पूर्वमुभयावेदनेन सामान्यलाभेन विशेषाणामसंभवेन तेनैव निर्वाह इति भावः । **पूर्वनिर्दिष्टा इति** । संकलयन् विशेषांतरमाह । **पूर्वनिर्दिष्टानामिति** **तथाविधाः** ततो गुणवत्तमा द्विगुणा वा । एवव्यवच्छेद्यमाह । **न दिव्यमिति** । ततोऽपि विशेषमाह । **तेषामिति** । साक्षिणामित्यर्थः । **असंभवे** भवे तु । अन्यथानुपपत्त्येति भावः । पूर्वपक्षे उक्तमनवस्थारूपदोषमेवं सति प्राप्तं परिहरति । **अतःपरमिति** ।

स्वप्रत्ययबलादपरितुष्यता अर्थिना प्रमाणांतरमंगीकार्यमित्युक्तं, नैवं प्रत्यर्थिन इति विशेषांतर-माह । **यत्र त्विति** । **मन्येति** । प्रत्यर्थिविशेषणम् । **अवसरेति** । प्रसंगेत्यर्थः । 'मिथ्या क्रिया पूर्ववादे' इत्युक्तेरिति भावः । 'अवतारेति' पाठांतरम् । **व्यसनोद्भवेनेति** । दुःखनिष्पत्त्येत्यर्थः । **कर्तव्यमिति** पूर्ववत् प्रमाणांतरान्वेषणाभावेन अगत्या प्रत्यर्थ्यपरितोषपरिपालनायेति भावः । **तत्र च** । सप्तसु दिनेषु **तावता** तावतैव अगतेरिति भावः । **सप्ताहादिति** । ल्यब्लोपे पंचमी । सप्ताहमभिव्याप्येत्यर्थः । 'अर्वागित्यध्याहार' इति तु **मेधातिथिः** । **उक्तेति** बहुव्रीहिः । साक्षिविशेषणम् । रोगादे-र्विकल्पो बोध्यः । **सः** साक्षी । **रोगो**ऽत्यंतपीडाकरः । **अग्नि**र्गृहधनदाहः । पुत्रदारादिप्रत्यासन्नमरणं **ज्ञातिमरणम्** । इदं च तस्य कूटसाक्षित्वे लिंगम् । एवं सति प्रसक्तं **मनुयाज्ञवल्क्य**योर्विरोधं परिहरति । **एतच्चेति** । 'यस्य दृश्येतेत्ये' **तन्मनूक्तं** च 'यस्योचुरिति' मूलस्यापवाद इत्यर्थः । कस्मिन् विषय इत्याशंकाया**माहापरीति** । एवेन विषयांतरव्यवच्छेदः । साक्षिभिः वाद्यभिमते एव साक्ष्ये उक्ते यदि प्रत्यर्थी परितुष्यति तदा मूलवाक्योक्त अर्थिजयः प्रत्यर्थिपराजयः तदा सप्ताहं साक्षिपरीक्षणाभावात् । यदा तु प्रत्यर्थिनोऽपरितोषेण तत्परीक्षणावश्यकतया तन्मध्ये साक्षिदो-

१ क-पूर्वविदितो व्यवहारशुद्धौ प्रकृते तेषां वचनस्य सत्वादिति भावः । नारदमपि न सामान्यलाभेन विशेषाणाम-संभवेन तेनैव निर्वाह इति भावः । २ अ ८ श्लो ७८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पावधारणेन ते दोषवंतस्तदा 'यस्येति' **मनु**वाक्येन मूलवाक्यमपोद्यत इति प्रत्यर्थिनः जयोऽर्थिनः पराजय इति भावः । इदं च ऋणं गृहीत्वा याचनावस्थायां दत्तं नैव वा गृहीतमित्युक्त्वा विपरीतं धर्मस्थानं प्रविशति तद्विषयकं बोध्यम् ।

उक्तेऽपीति । मूलवाक्यस्यैकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमनुवदति । **केचिदिति** । व्याचक्षत इत्यत्रान्वयः । अस्य द्विकर्मकत्वादेकं कर्माह । **वचनमित्यंतेन** । द्वितीयमाह **अर्थिनेत्यादिती** त्यंतेन । **अर्थेति** । अर्थ्यर्थ्येत्यर्थः । अर्थ्यनुकूलमिति पाठस्तु सुगम एव । 'अर्थ्यर्थविपरीति' । अर्थ्यर्थविपरीतं स्वानुकूलं इत्यर्थः । अत्र पक्षे पूर्वेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इत्याह । **पूर्वस्येति** । तदर्थमाह । **वादिन इति** । दूषयति । **तदसदिति** । **क्रियेति** । क्रियाया एवानुपपत्तेरित्यर्थः । सामान्योक्तां तां विविच्य दर्शयितुमादावर्थिप्रत्यर्थिस्वरूपं प्रागुक्तमपि दाढर्यायाह । **तथा हीति** । अर्थ्यत इत्यर्थः। साध्यं तदस्यास्तीति व्युत्पत्तेराह । **साध्यस्येति** । प्रत्यर्थ्यर्थमाह । **तत्प्रतीति** । **तद्भेति** । साध्याभावेत्यर्थः ।

ननु भवतु तद्भाववादित्वं प्रत्यर्थिनस्तथापि क्रियानुपपत्तौ तस्य किमायातमत आह । **तत्राभावस्येति** । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अयं भावः । न भावो अभाव इति व्युत्पत्त्या भावाधीनत्वमभावस्वरूपस्य तथाऽभाव इत्युक्ते कस्येत्याकांक्षायां पटस्येत्यादेः प्रयोगेण तस्य प्रतियोगित्वात्प्रतियोगिभूतघटादिनिरूपणाधीननिरूपणत्वे प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामभावो निरूप्यत इति । अत एव तन्त्रांतरे उक्तम् । 'प्रध्वंसाभावस्यापि भावस्वरूपसिद्ध्युत्तरकालिकत्वमिति' सर्वथा भावसिद्धिसापेक्षासिद्धित्वमभावस्य इत्येतद्वेपरित्यात्तच्छरीरे तद्प्रवेशात्स्वातंत्र्येण सिद्धिर्नत्वभावापेक्षया सिद्धिरिति अभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धित्वं भावस्य । एवं च सापेक्षनिरपेक्षसिद्धिकयोरभावभावयोर्मध्ये निरपेक्षसिद्धिकत्वेन भावस्यैव साध्यत्वं युक्तमिति ।

नन्वभावस्य सापेक्षसिद्धिकत्वेऽपि साध्यता कुतो नास्तीत्यत आह । **अभावस्येति** । भावस्यैव साक्षात्साक्ष्यादिरूपप्रमाणप्रमेयत्वमभावस्य तु न साक्षादपि तु भावद्वारा । तथा च साक्षात्प्रमेयस्यैव साध्यत्वं, नातिभूयस्या परंपरया प्रमेयस्येति भावः । फलितमाह **अतश्चेति** । एवं च प्रत्यर्थिनस्तदनुपपत्तिरुक्ता सिद्धेति भावः । वाचनिकोऽप्ययमर्थ इत्याह । **अपि चेति** । **सर्वत्रैव** न केवलमत्रैव । नन्वेवमपि व्यवहारभेदवदत्रापि उभयोरपि अत्र क्रिया आस्तामिति न दोषोऽत आह । **न चैकेति** । नापीत्यर्थः । **कातीयमाह** । **न चैकेति** । दूषणमुपसंहरति । **तस्मादिति** ।

पूर्वोक्तस्याशयांतरवर्णनद्वारा तस्यार्थांतरप्रतिपादकप्रागुक्तैकदेश्युक्तिमेव दूषयितुमनुवदति । **अथ मतमिति** । सामान्योक्तं विशिष्याह । **मदीयमिति** । **तत्र** कालविशेषोक्तौ तत एव निर्णयस्य प्रागुक्तरीत्या संभवादाह । **पूर्वापरेति** । प्राप्तौ तद्राहित्यमेवानाकलितम् । ननु एवमपि साक्षिभिस्तत्र निर्णयः स्यादत आह । **तत्रेति** । अत एवाह । **कस्येति** । **यः नारद**माह । **द्वयोरिति** । व्याख्यातमिदं प्राक् । प्रतिज्ञायां कालानुक्तेराह । **स्थिते पूर्वं निवेदेति** । प्राप्तिपूर्वत्वाज्ञानेऽपि निवेदनपूर्वत्वज्ञानेन तत्र निर्णय इति भावः । **स्थिते इति** । सिद्धांते इत्यर्थः । तस्यायमपवाद इत्युक्तम् । क्वापवाद इत्याशंकामपाकुर्वन् प्रकल्प्येवेति न्यायेन परिशेषादपवादविषयं वक्तुमादावुत्सर्गविषयमाह **तश्चेति** । अस्य तदपवादत्वाच्चेत्यर्थः । **समेत्यादि**नाऽपवादविषयता सूचिता । अपवादविषयमाह । **यदा तूत्तरेति** । अयमेव प्रतिवादी ।

१ क-अनुवर्तंते इति । २ ख-प्राप्तिपुर्वत्वा दानेपि पूर्वत्वदाने ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तथा चास्मिन्नेव विषयेऽपवादत्वमिति भावः । एवं व्याख्याने प्रागुक्तदोषाभावमाहैवं **चेति** । ईदृशविषयकत्वांगीकारे चेत्यर्थः ।

ननु एवमादि पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः साक्षिणां समत्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या इत्याद्युक्त्या एकस्मिन् विवादे द्वयोः क्रियाप्रसंगलभेन प्राङ्न्यायेति । ‘ न चैकस्मिन् विवादे इति ’ च **कात्यायन**विरोध इत्यग्रिमं दोषद्वयं तदवस्थमेवात आह । **चतुरिति** । चोऽन्ते योज्यः । सत्यमिथ्याकारणप्राङ्न्यायोत्तरेष्वेव क्रियाव्यवस्था वादिप्रतिवादिनोर्द्वयोः क्रियाभावश्च । प्रकृतोदाहरणे तु द्वयोरपि प्रतिज्ञावादित्वेन तद्विलक्षणत्वान्न क्रियाव्यवस्थेति न द्वितीयतृतीयदोषाविति भावः। तृतीयदोषं प्रतिबंधाय युक्त्यन्तरेणापि खंडयन्नाहै**कस्मिन्निति** । स्थलविशेषे प्रागुक्ते इत्यर्थः । **परमते** सिद्धांतिमते । **तथेति** । अत्र पक्षे इति शेषः । यथा सिद्धांतिमते साक्षिभिरसाक्ष्ये उक्ते सति यत्र प्रतिज्ञातार्थस्यान्यथात्वेन स्वांतःकरणप्रत्ययाभावात्प्रमाणांतरांगीकारणमेवमस्मिन् मतेऽपि वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयं । **नारद**वचने जाग्रत्यापि यथा स्वांतःकरणप्रत्ययविसंवादित्वेनोक्तरीत्या तत्र मते प्रमाणांतरांगीकरणं तथाऽस्मन्मतेऽपि ‘ न चैकस्मिन्निति ’ **कात्यायन**वचने जाग्रत्यपि उक्तरीत्यैकत्र विवादे तयोः क्रियाद्वयमिति भावः । **इतिर्म**तसमाप्तौ ।

इदमपि दूषयति । **तदपीति । आचार्यः** विश्वरूपाचार्यः । ‘ विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृति ’ संहारात्मकत्वे नास्य ग्रंथस्य तदनुयायित्वात् । **इत्यतः शब्दादिति**। अस्माद्वचनादित्यर्थः। एवं शाब्दत्वं निरस्य व्यंग्यत्वं निराचष्टे । **अर्थादिति** । प्रयोजनादित्यर्थः । **प्रकरणं** वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता । किंच प्रकृतोदाहरणे ताभ्यां तथोक्तावपि साक्षिणां साम्येऽपि प्रागुक्तरीत्या कालादिनिश्चयद्वारा निर्णयसंभवेन न तदर्थमस्योपयोगः । किंच नैकमुदाहरणमिति न्यायेन सामान्यशास्त्रप्रणयनानर्थक्यमिति तथैवोचितमिति दिक् ।तद्वाहे**त्यलमिति** ।

याज्ञवल्कीये ८१ श्लोकः ।

दर्शिता इति । अनुपदमेवेतिभावः । अन्येऽपि तेऽन्यत्र स्पष्टा । यद्यपि कूटकृतश्च ते साक्षिणश्चेति कूटकृतश्च साक्षिणश्चेति वा व्याख्यानं संभवति तथापि तथेत्यस्यावैयर्थ्यायैकदेशान्वयाभावाय च भेदेन व्याचष्टे । **य इति । आदिना** सामादिपरिग्रहः । कूटान् साक्षिण इति पाठः । **मिथ्याभू**तानिति तदर्थः । ‘साक्षिण’इति विशेष्यस्य प्रकरणाल्लाभः । अत एवाह । **साक्षिणश्चेति । तथेत्य**स्य व्याख्या **कूटा इति** । ते प्रागुक्ताः सर्वे । ‘विवादादि’त्यस्य सान्निध्यात् द्विगुणमित्यत्रान्वयः । तदास्पदद्रव्यादित्यर्थे तस्य नियमेन अनियतदंडापत्तिः । तस्य स्वल्पत्वेन च बहुदंडापत्तिरधनव्यवहारेऽव्याप्तिश्चातोऽन्यथा व्याचष्टे । **विवादादिति** । हेतौ पंचमी । पराजये तस्य लक्षणा पूर्वत्रापि तस्याः सत्वेनात्राविशेषात् दंडे चान्वयस्तदाह । **विवादपराजये इति** । सतीति शेषः । गर्गदंडनन्यायेन समुदाये दंडविश्रांतिवारणायाह । **पृथगिति** । इदं द्वितीये सफलम् । दंडं दंडनीया इति धनपेषं पिनष्टीतिवत् प्रयोगः । लक्षणा वा । यद्यपीदं सामान्योक्त्या सर्ववर्णसाधारणं तथापि विप्रे विशेषं तुर्यपादार्थमाह । **ब्राह्मण इति** । तुर्बलक्षण्ये । निर्वासनं बहिष्कारः । अत एव विवासव्यतिरेकमाह । **न दंड्य इति** । उक्तार्थमाह । **ब्राह्मणेति** । दंडविषयो नेत्यर्थः । मन्वविरोधाय संकोचेन विषयविशेषपरत्वमाद्यार्थस्याह ।**इति तच्चेति** । पादत्रयोक्तं चेत्यर्थः । तत्राद्ये आह । **लोभादिति** ।

---

१ प्रागुक्तावद्दोषाभावं । २ ख–चोक्तरीत्या । ३ ‘ गर्गान् शतं दंडयती ’ त्यत्र न गर्गे प्रत्येकं शतं दंडः । अपितु समुदाये इति ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दंड्य इत्यस्याग्रेऽनुषंगः । **पूर्वं तु साहसम्** । सार्धपणशतद्वयं । भयात् द्वौ मध्यमौ दंड्य इति पाठः । द्वौ मध्यमौ साहसावित्यर्थः । पणसहस्रमिति यावत् । ' भयाद्वै मध्यमो दंड्याविति ' त्वपपाठः । असंबद्धत्वात् । **पूर्वं** पूर्वं साहसं । **चतुर्गुणं** पणसहस्रम् । एवमग्रेऽपि । **परं** उत्तमसाहसम् । **त्रिगुणं** पणसहस्रत्रयम् । पूर्वापेक्षया परो मध्यमसाहसस्तस्मिन् त्रिगुणे पंचदशशतानि संपद्यंते इति **कल्पतरुः** । भासमानपौनरुक्त्याभावाय हेतून् व्याचष्टे । **लोभ** इत्यादि । ' मैत्र्या ' इति पाठः इत्याह । **मैत्रीति** । मैत्र्यादिति पाठांतरम् । मैत्रीति ष्यञंतोऽञंतश्च । अयं व्यतिकरः संबंधः । नञोऽल्पार्थत्वेनाह । **अस्फुटमिति** । एतेन ' व्यवहारकाले एव विपरीतं ज्ञानमिति ' **कल्पतरूक्त**मपास्तम् । मोहेन पौनरुक्त्यापत्तेः । **बालिश्यं ज्ञानेति** । तदुत्पत्तिप्रागभाव इत्यर्थः । बालिश्यमत्राप्राप्तमात्रयौवनत्वं न बाल्यं तस्य साक्ष्यानिषेधादिति **मेधातिथिकल्पतर्वादयः** । पूर्वाध्यायांतोक्तावष्टंभेनाह । **सहस्रादिष्विति** । तथा च पणानां सहस्रमित्याद्यन्वयः ।

एवं लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने दंडमुक्त्वा कौटसाक्ष्याभ्यासे दंडविशेषं तदुक्तमेवाह । **तथेति** । शब्दतस्तद्विषयत्वाप्रतीतेस्तत्स्पष्टयति । **एतच्चाभ्यासेति** । यद्यपि सकृदपराधे पूर्वमुक्तत्वादर्थादेवेदमभ्याससविषयं दंडाधिक्योक्त्या परिशिष्यते तथापि शाब्दत्वमप्यस्येति सूचनायाह । **कुर्वाणानिति** । वर्तमानार्थकलट्स्थानिकः शानजंतेन निर्देशादित्यर्थः । अयं भावः । अनभ्यासे एकदैव कृतत्वेन भूतार्थकक्तवंतत्वेन कृतवत इति निर्देष्टव्ये वर्तमानार्थकलटस्थानिकशानजंतेन कुर्वाणानित्युक्त्या क्रियायाः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपवर्तमानत्वेन पुनः पुनः कौटसाक्ष्याभिधानस्यापरिसमाप्तत्वाद्वर्तमानत्वमेव तस्येत्यभ्यासविषयत्वस्यैवास्य सूचनादिति । अत्र यतः कौटसाक्ष्यं तत एव पुनःपुनरभिधानं न तु पुनः पुनः प्रश्नपूर्वकमिति न पूर्वविरोध इति बोध्यम् । इदं व्याचष्टे विशेषं वक्तुं । **त्रीन्वर्णानिति** । ब्राह्मणस्य दंडांतरविधानादाह । **क्षत्रीति** । दंडस्यात्रानुक्तत्वादाह । **पूर्वोक्तमिति** । ' एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दंडान् मनीषिभिः ॥ धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय चेति ' । श्लोकमात्रव्यवहितेन लोभादित्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

ननु प्रवासयेदित्यस्य कथमयमर्थोऽत आह । **अर्थेति** । प्रवासेति उपसर्गांतरासंसृष्टस्येत्यर्थः । अतः ' सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयोदिति ' स्तेयप्रकरणस्थमूलविरोधो नेति बोध्यम् । नन्वस्य धर्मशास्त्रत्वेन कथं तथाऽत आह । **अस्य चेति** । कौटसाक्ष्यमिति वचनस्येत्यर्थः । एतदंतर्गतमपि तदस्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । मारणमेव केवलं सर्वत्र नार्थः । किंतु अन्योऽपि । तस्यानेकविधत्वमाह । **तत्रापीति** । अर्थशास्त्रेऽपीत्यर्थः । **कौटसाक्ष्यविषयेति** । तद्भेदेनेत्यर्थः ।

एतेन तदेव कथमिति शंका निरस्ता । **त्वं च** त्वं तु । ' भवती ' त्यन्वयः । क्रमेण निमित्तानि व्याचष्टे । **अत्यन्तेति** । एतत्तुर्यपादार्थमाह । **ब्राह्मेति** । केवलविवासनस्य मूले उक्तत्वेन अभ्यासे आधिक्यस्यापेक्षितत्वेन मध्यपातिदंडयित्वेत्यस्य मध्यमणिन्यायेन अत्राप्यन्वयादाह । **दंडेति** । अर्थांतरमाह । **यद्वेति** । एवमग्रेऽपि । बहुव्रीहेर्लाघवात्तत्पुरुषमाह । **वासस इति** । **वासो गृहमिति** । हलश्चेत्यधिकरणे घञ् । अग्रे प्रक्रिया पूर्ववत् । इति मन्वर्थसमाप्तौ । अस्यां व्यवस्थायां **यदपरार्केण** दूषणं दत्तं तदाशयाज्ञाननिबंधनमिति **व्यवहारोदधिसेतौ** प्रतिपादितं तत एव बोध्यम् । ननु मूलेन विवासनस्य उक्तत्वेन न ब्राह्मणस्य सर्वत्र साक्षिविषये विवासनमेव नार्थदंड इति

१ ख–अस्तीति । २ ख–मूलेऽपि ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्याख्याते न च तस्य केवलार्थदंडः क्वापि न स्यादिति चेन्न सोऽपि हि अस्तीति प्रागुक्तं व्यवस्थापयन्नाह । **ब्राह्मणेति** । प्रकृतमूलविषयत्वाभावादाह । **तत्र तत्रोक्त इति** । लोभादौ निमित्ते लोभं वेतीति पाठः । लोभादित्यादि**मनूक्त** इत्यर्थः । एवेन विवासनव्यवच्छेदः । **अभ्यासे त्विति** । 'लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने'इत्यादिः । अत्रापि प्रकृतमूलाविषयत्वादव्यवहितकौटसाक्ष्यं त्विति मनूक्तमाहा**र्थेति** । अत एव विशेषं प्रागुक्तमेव अव्यवस्थायां व्यवस्थितमाह । **तत्रापीति** । विवासनांशेऽपीत्यर्थः । **अनुबंधो** गुणः । 'न वेतीति पाठः । एवं तत्परिज्ञानेऽनभ्यासे उक्त्वा तदपरिज्ञाने तत्र आह । **लोभादीति** । अत्रोक्त**मनु**द्वयस्यापि प्रागुक्तस्याप्राप्तेर्विशिष्यान्वयस्य तस्यानुक्तत्वात्सामान्यभूतपृथगिति पादत्रयविषयत्वेनाह । **क्षत्रियादिवदिति** । **एवे**न मूलोक्तविवासनिरासः । विषयस्याल्पत्वात्तद्दंडस्य महत्त्वात् ।

नन्वेवं मूलतुर्यपादस्य निर्विषयतापत्तिरत आह । **महेति** । उक्तनिमित्ते एवेति भावः । विषयभेदमात्रं अन्यत्सर्वं प्राग्वत् । **नमेवेति** । मूलेन तस्यैवोक्तत्वात् । मनूक्ताविषयत्वात् विशिष्य दंडानुक्तत्वात् सामान्योक्तस्य तेन बाधाच्चेति भावः । **एवे**नार्थदंडनिरासस्तथा सतीति तात्पर्यम् । **अत्रापीति** । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानादौ महाविषयेऽपीत्यर्थः । **सर्वेषां** ब्राह्मणादीनां । एवेन दंडांशे वैलक्षण्यनिरासः । अन्याविषयत्वादाह । **मनूक्तमिति** । 'कौटसाक्ष्यमि' त्यनेनोक्तमित्यर्थः । यद्वा मनूक्तत्वेन साम्यादुभयांशेऽप्यवैलक्षण्यं बोध्यम् । यद्वा एवो व्युत्क्रमे । **मनू**क्तमेवेत्यर्थः । अन्याविषयकत्वसूचक एवकार इति बोध्यम् ।

न चेति । समग्रधनमक्षतमित्याद्युक्तेर्विध्यनुपलंभाच्चेति भावः । तथा च **मानवे** 'दंडयित्वेति' पूर्वान्वयो वेति बोध्यम् । तत्रादौ युक्तिमाह । **अर्थदंडेति** । यत इत्यादिः । **निषिद्धे इति** । 'न शारीरो ब्राह्मणस्य दंड' इति **गौतमादिनेति** भावः मनु । मूलस्य तुल्यार्थकत्वेन तत्प्राप्तमाह । **नग्नीति** । अन्यत्रांकनस्याप्युक्तत्वादाह । **अंकेति** । समाहारद्वंद्वः । एतदन्यतममित्यर्थः । ननु दंडस्य महत्त्वेनापराधस्याल्पत्वेन वैषम्येणायोग्यतया कथमेतत्प्रसक्तिरत आह । **दंडाभावो वेति** । अन्यदंडस्यानुक्तत्वात् । न चेदं युक्तं दंड्यादंडनेन राज्ञो दोषस्योक्तत्वात् । अधर्मवृद्ध्यापत्तेश्चेति भावः ।

ननु धिग्दंडवाग्दंडावुक्तावेवेति । तौ यथासंभवं तत्र भविष्यतोऽत आह । **चतुर्णामिति** । **मनू**क्तिरियम् । अत्र शारीरामिति क्षत्रियादिपरम् । धनेति साधारणं इति भावः । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । ननु "ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वतां ॥ शारीरमित्यादि" । तत्र पाठो दृश्यते । एवं च ब्राह्मणपरतयाऽप्युपपत्तिरस्य । अत एव 'शारीरं धनसंयुक्तमि' त्यस्य स्वरसतस्संगतिः । तस्य च 'दशस्थानानि' 'उपस्थमुदरमि' त्यादिनोक्तमित्यर्थ इति नेदं साधकमत एव **यमस्मृ**तिरपि "सर्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम् । शारीरं कारयेदिति" । तादृशानां क्षत्रियादिवर्णानां सर्वेष्वपि ब्रह्महननादिष्वित्यार्थः । अधिकरणस्य संबंधित्वेन विवक्षया षष्ठी । **एवो**ऽप्यर्थे । अत आह । **सहस्रमिति** । स्त्रीसंग्रहप्रकरणे **मनू**क्तिरियम् । **चस्मेति** । स्मरणाच्चेत्यर्थः । आदौ तथेति पाठे अत्रापः पाठः ।

नन्वेवं **शंख**विरोधस्तत्र त्रयाणां क्षत्रादीनां धनापहरादित्रयमुक्त्वा ब्राह्मणस्य विवासनांककरणयोरेवोक्तत्वात्तथा च स्थलविशेषे तथासत्वेऽपि सामान्येनार्थदंडस्तस्य नैव युक्तोऽत आह । **यत्तु**

---

१ विवासनं वां नग्नीकरणमिति । २ ख–अत्रकस्यपि प्रागप्रस्यांप्राप्तेः ३ सामान्योक्तस्यानेन बाधाचेति । ४ ख–अधद्वयापत्तेश्च ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शंखेति त्रयाणां क्षत्रियादीनाम् । **धनेति** । वधश्च बंधक्रिया च ते धनापहारश्च ते च ता इत्यर्थः । **विवेति** । समाहारे द्वंद्वः । **सर्वस्वेति** । तथा च तथोक्त्या ब्राह्मणस्य सर्वस्वहरणं तात्पर्यतो निषिध्यते नार्थदंडमात्रमिति भावः ।

ननु प्रकृते वधशब्दसांनिध्येऽपि सर्वस्वहरणस्य तत्साहचर्यस्यान्यत्राद्दष्टत्वात् प्रकृते तत्सहपाठमात्रेण कथं तस्य तत्परत्वमत आह। **शारीरस्त्विति** । **मानव**मेवेदम्। **जीवितांतः** तद्ग्रहणांतः । एवमग्रेऽपि । 'प्रकीर्तित' इत्यस्योभयान्वयो मध्यमणिन्यायेन । तथा च अर्थदंडस्तु तदादिस्तदंतः प्रकीर्तितः । **च** किंचार्थं । **स तथैव** तत्सदृश एवेत्यर्थः । **मनु**विरोधं परिहरति । **यदप्युक्तमिति** । **प्रथमकृतेति** । स्त्रीसंग्रहणाख्यप्रक्रांतसाहसविषयकमित्यर्थः । प्रकरणादेवेति भावः । ननु सहपठिततया साधनवच्छारीरस्यापि । ब्राह्मणप्राप्तिः स्यादत आह । **शारीरस्त्विति** । **कदाचित्** कदाचिदपि । 'राष्ट्रादि'त्यस्य प्राचीनं **मान**वमाह। **न जात्विति** । सर्वपापेषु स्थितमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि न हन्यादित्यर्थः । **सामेति** । पातकसामान्येनेत्यर्थः । 'अक्षतमि'त्यग्रिममपि **मानवं** हेत्वंतरतया आह । **तथेति** । समुच्चयेऽयम् । **भूयान्** अधिकः । **इतीति** । सामान्येन मनुस्मरणादित्यस्यानुषंगः । प्रपंचितमिदं प्राक् तत एव बोध्यम् ।

याज्ञवल्कीये ८२ श्लोकः ।

अपि चेति। साक्षिणामुक्तदोषान्यदोषे दंडांतरमाहेत्यर्थः। अत एव तुरुक्तवैलक्षण्ये। 'न ददातीति' प्रयुक्तमूलापौनरुक्त्यायाह । **अंगीकृत्येति** । ल्यबन्तस्य निह्नुते इत्यत्रान्वयः। 'अन्यै'रित्यादेरुत्तरेणान्वयः। **साक्ष्यमिति**। यदित्यादिः। **निगदनकाले**। भाषणकाले इदमर्थलब्धम्। तेषां तमःकार्यत्वादाह। **रागादीति**। हेतुगर्भविशेषणमिदम्। तादित्यस्यार्थं प्रक्रांतत्वादाह। **साक्ष्यमिति**। प्रकृतत्वात्तदर्थमाह। **साक्षिभ्य इति**। निह्नवमेवाह। **नाहमिति**। विवासमित्यस्योक्तार्थकस्यानुवृत्तेराह। **विवासेति**। ननु 'यःस इति' सामान्योक्त्या पादत्रयोक्तदंडस्य सर्ववर्णविषयत्वं सकृदपराधेनाभ्यासे तद्गमकाभावात्, 'तमोवृत इति' हेतूक्त्या तत्रापि लोभादिसारया सामान्यपरिज्ञानविषयत्वलाभेऽपि न तद्विशेषपरिज्ञानविषयत्वं गमकाभावात् एवं साक्ष्यंगीकारादिपूर्वकनिह्नवदोषस्य पूर्वत आधिक्येन द्विगुणदंडादष्टगुणदंडोक्तावपि तद्वदत्राप्यन्याविषयत्वं न ब्राह्मणविषयत्वं तत्र विवासनस्यैव व्यवस्थापितत्वात्तुर्यपादेन। एवं सति अत्र तुर्यपादेन सामान्यप्राप्ताष्टगुणदंडापवादेन विप्रस्य कथं विवासनाविधिः ? न हि पूर्वदंडोऽपि महाविषयक एवेति वक्तुं शक्यः तत्र विवासनस्यैव व्यवस्थापितत्वादत आह। **ब्राह्मणमिति** । त्वर्थमाह । **पुनरिति** । स्वल्पविषये बहुदंडस्यायोग्यत्वात् । तत्र ब्राह्मणे अर्थदंडस्यानुपदमेव व्यवस्थापितत्वादाह । **अष्टगुणेति** । अयं भावः। यद्यपि सामान्येनार्थदंड उपदिष्टो **योगिना** तथापि तद्दानसमर्थं प्रत्येवायमुपदेशो नासमर्थं प्रतीत्यवश्यं वक्तव्यमन्यथा मुनेर्भ्रांतत्वापत्तिस्तथा च ब्राह्मणस्यापि तत्सामर्थ्ये तद्विषयेऽयमेव मुख्यः, तदसंभवेऽनुकल्पो विवासनम् । एतद्वैलक्षण्यसूचक एव **तुः** । सर्वथा तस्य शारीरदंडाभावेन सेवादिनिषेधेन चानुकल्पांतरस्यासंभवात्सर्वथा दंडाकरणे राज्ञो दोषश्रवणात्प्रागुक्तविवासनमेव तस्यानुकल्प इति। यत्तेन प्रधानक्रियानिरूपितवैलक्षण्यसूचकतुशब्दविरोधादष्टगुणेत्यादिचिंत्यादिचिंत्यमिति **वीरमित्रोदयोक्त**मपास्तं पुनः स्पष्टार्थमाह। **विवेति** । एतत् त्रितयस्वरूपमित्यर्थः । नन्वेवं क्षत्रादेरपि तदसंभवेऽनुकल्पो वाच्योऽन्यत्रात्र चानुक्तत्वादतः प्रागुक्तरीत्या न्यूनतां निराचष्टे। **इतरेषां त्विति** । क्षत्रियादीनामित्यर्थः । तथाचैकत्वमत्राविव-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

क्षितमिति भावः । यदा तु लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानं न ददातीति प्रागुक्तमूलापौनरुक्त्यायाह । **अंगीकृत्येति ।** सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वत्रापि न्यूनतां निराचष्टे । **एतच्चेति ।** विप्रस्य दंडदानासमर्थस्य विवासनं, क्षत्रादीनां तदसमर्थानां कर्मकरणादीति यदुक्तं तदित्यर्थः । य इत्याद्युक्तेरेकस्यैवेदं इति भ्रमनिरासायाह । **यदेति। समानेति ।** प्रागुक्तरीत्या पृथक् पृथक् दंड्या इत्यर्थः । तथा च मूलमुपलक्षणम् । 'ग्रहं संमार्ष्टीतिवदुद्देश्यविशेषणमेकत्वमविवक्षितं वेति न न्यूनतेति भावः । अभ्यासो महाविषयश्च तदा प्रागुक्तरीत्या सार्थदंडविवासनम् । नत्वत्रापि यथायथं बोध्यम् । विशेषमाह । **यदा त्विति । तदाऽनुबंधेति ।** जातिद्रव्यगुणाद्यपेक्षयेत्यर्थः । **उक्त्वेति ।** उक्तेति पाठे समस्तम् । तत्र हेतुमाह । **वागिति ।** वाचश्छलमन्यथात्वं तदान्विता इत्यर्थः । विशेषांतरमाह । **न चेति ।** नापीत्यर्थः । प्रकारांतरमपि न कार्यमित्याह । **भेदयेदिति ।** स्वयं रहस्यगमनेऽपि अन्यद्वारा भेदोऽपि न कारिणीय इत्यर्थः । अत एव चोक्तिः । मूले रह इत्यव्ययम् । एतत्फलमाह । **हीयेतैवमिति ।**

उपस्थितत्वादुक्तव्युत्क्रमेणाह । **अवचनमिति ।** सर्वत्र व्यवहारे पूर्वोक्तमूलाभ्यामिति भावः । अग्रे एकस्यैवोक्तत्वादाह । **अपवादार्थमिति ।** अन्यथाऽपवादमित्येव ब्रूयात् ।

याज्ञवल्कीये ८३ श्लोकः ।

वर्णशब्दस्य धर्मपरत्वस्यापि सत्वादाह । **वर्णिनामिति ।** अर्थांतराभ्रमायाह । **शूद्रेति ।** अत्र प्रातिलोम्येन कथनं हीनस्यापि वधो गर्हितः, किमुत्कृष्टस्येत्यन्यत्राप्येवं बोध्यं इति ज्ञापनार्थं हिसूचितमाह । **सत्येति ।** तदानीं तस्याभावादाह । **संभेति ।** अन्यसंग्रहाय तात्पर्यार्थमाह । **सत्यमिति ।** तदेवाह । **अनेन चेति । चो** वाक्यालंकारे । प्रागुक्तक्रमेणाह । **असत्येति ।** उभयाभ्यनुज्ञाने उक्तेऽपि कुत्र किमित्याशंकायां तयोर्व्यवस्थां दर्शयितुमुक्तक्रमेणैवादावसत्यवचनाभ्यनुज्ञाविषयमाह । **यत्र शंकेति ।** एतत्स्वरूपमादावुक्तम् । अवचनाभ्यनुज्ञाविषयमाह । **यत्र त्विति ।** वचने च तत्रापि । तत्र[1] विशेषमाह । **राजेति ।** यदीत्यस्य तात्पर्यमाह । **अथेति ।** कथमपि न मुंचतीत्यन्वयः । साक्षिण इति शेषः । **तस्यापि ।** भेदस्यापि । तत्र बीजमाह । **असत्येति ।** ननु तत्र दोषैक्येऽपि दुष्टत्वं तदवस्थमेवात आह । **तत्र चेति ।** तद्दोषनिरासार्थं चेत्यर्थः ।

तर्हीति । उभयाभ्यनुज्ञायामित्यर्थः । किमितिशेषः । नन्वित्यादिः । तच्छब्देन तयोरुक्तक्रमेण परामर्श इत्याह । **अनृतेति ।** द्विजैरित्यनेन शूद्रनिरासस्तस्यापि साध्यत्वात् तस्य तु प्रायश्चित्तं **विष्णुनो**क्तम् । 'शूद्रश्चैकाह्निकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यादिति'। **एकेति ।** एकदिनभक्षणपर्याप्तमित्यर्थः । ब्राह्मणभोजनन्यायेनाह । **एकैकश इति ।** सरस्वद्देवताकत्वनिरासायाह । **सरस्वतीति ।** अत्र शास्त्रेऽपरिभाषणादाह । **अनवेति ।**

ननु साक्ष्यनृतवचनावचनयोः स्थलविशेषे शास्त्राभ्यनुज्ञाने यदि प्रत्ययाभावस्तर्हि प्रायश्चित्तोक्तिरफला, अथ यदि प्रत्यवायस्तर्ह्यभ्यनुज्ञानं व्यर्थमिति मिथो विरुद्धमिदमत आह । **इहायमभीति ।** अभिप्राय इत्यर्थः । अनृतवचनावचननिषेधौ द्विविधौ, साधारणावसाधारणौ च । तत्राद्यौ 'नानृतं वदेत्य'नारभ्याधीतः 'अब्रुवन् विब्रुवन्वे' त्यादिकौ, द्वितीयौ तु 'स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति' 'अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमिति' च । एवं सति प्रकरणात् द्वितीययोरेव शास्त्राभ्यनुज्ञावशात्तयोर्न प्रायश्चित्तमाद्ययोर्व्यवहितत्वात्तयोरव्यवहितत्वादित्याह । **साक्षिणामिति । तदिहेति ।**

---

१ क-तत्रापि.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्र मूले पूर्वार्धेनेति भावः । नन्वेवं प्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमिति चेन्न । साधारणनिषेधापवादाभावात्तत्राभ्यनुज्ञाभावात्तदतिक्रमजन्यदोषपरिहारायास्य साफल्यात् यच्छब्देन बुद्धिस्थवाचिना तयोः परामर्शसंभवादित्याह । **यत्त्विति** । नन्वेवं वर्णिनामित्यभ्यनुज्ञापरवचनमनर्थकम् । सामान्यतो निषि[1]द्धभूतवचनातिक्रमजन्यदोषयोस्तथाऽप्यवस्थितत्वादित्याह । **न च मतव्यमिति** । **निमित्तेति** । निमित्तिनिमित्तकेत्यर्थः । पूर्वं मूले तथा क्रमस्य सत्वात्तदनुरोधेनात्र सर्वत्रानृतवचनस्य पूर्वनिपातः । **प्रत्यवायस्येति** 'जातावेकवचनं' । एवमग्रेऽपि । तत्र प्रत्येकाभिप्रायं वा हेतुमाह । **यत इति** । साधारणनिषेधातिक्रमजन्यप्रत्यवाययोर्भूयस्त्वाभावप्रतिपादकतया तस्य सार्थक्यामिति भावः ।

ननु ब्रह्महत्याविचारे पापं भवति, तथोद्योगे ततोऽधिकं, तद्धनने कृते तु महत्पापमिति पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य पातकस्याधिक्येऽपि हत्यानिमित्तकमहाप्रायश्चित्ते कृते आनुषंगिकविचारोद्योगादिजन्यानां[2]मल्पीयसामपि पापानां यथा निवृत्तिस्तथेहापि तत्राभ्यनुज्ञावचनेन महतः प्रत्यवायस्य निवृत्तेरनुषंगसिद्धसाधारणानृतवचनावचननिषेधातिक्रमजन्यस्वल्पप्रत्यवाययोरपि निवृत्तिः स्यादिति तदर्थं प्रायश्चित्तोपदेशो व्यर्थ एवेत्याशयेन शंकते । **यद्यपीति** । यस्य कस्यापि । 'तथाऽपीह' इति । वचनद्वयकरणादिह तथा न अन्यथाऽन्यतरवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अभ्यनुज्ञावचनात्तथासिद्धावेव प्रायश्चित्तवचनादेतत्सिद्ध्यतीत्युभयोरुल्लेखः । साक्षिग्रह[3]णमुपलक्षणमित्याह । **एतदेवेति** । स्वातंत्र्येणानुक्तत्वात् । **अन्यत्र** साक्षिभिन्नेषु । **अनृतेति** । सामान्यवचननिषिद्धेत्यादिः । अत एव तत्र प्रत्यवायाभावात् । एवं तौल्येऽपि कश्चन विशेषमाह । **न चेति** । मूलोक्तं तु साक्षिविषयकमिति भावः । प्रकृतवैषम्यमाह । **प्रतीति** । ननु भवतूक्तरीत्या तदभावस्तथाप्यनृ[4]तवचनादेव अयं राजदंडस्तु स्यादेवात आह । **निमित्तांतरेणेति** । **अन्येषां च** पांथादीनां । **अस्मादेव** । अभ्यनुज्ञावचनादेव अपराधे सति दंडः शास्त्रतस्तदभ्यनुज्ञानेऽपराधाभावेन तदभावः । यदि तु दंडः स्यात्तदा तद्धेत्वपराधकल्पना स्यादिति वचनवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति भावः ।

इति साक्षिप्रकरणम् ।

अथ लेख्यप्रकरणम् ६ ।

व्यवहितसंगतिं प्रदर्शयन्स्वल्पमुपोद्घातमाह । **भुक्तीति** । **तत्र** निरूपणीये लेख्ये । तत्र शासनमिति पाठः । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । **तच्च** जानपदं च । **अन्यकृतमिति** । सामान्य[5]वचनं निषिद्धमिति भावः । अन्यकृते पूर्वपाठे अन्यकृतमिति **नारदा**नुरोधात् । **तत्र** तयोर्मध्ये । **असाक्षिकं** साक्षिनिरपेक्षम् । देशव्यवहाराविरोधाय व्यवस्थामाह । **अनयोश्चेति** । क्रमस्य विवक्षितत्वात्स्वहस्तेत्यस्य पूर्वनिपातो द्वंद्वे, मध्यमपदलोपिसमासो वा । यथेति पाठः । लेख्यं तु यथा स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेत्येवं द्विविधं ज्ञेयम्, तथा यथाक्रममसाक्षिमत्साक्षिमच्चेत्येवं तदुभयं ज्ञेयमित्यर्थः । तथेति पाठे पूर्वत्र तथेतिवद्यथेत्यस्याध्याहारेणोक्त एवार्थः । **सिद्धिरिति** । तयोर्देशस्थितेस्तदाचारात्प्रामाण्यमित्यर्थः । अथ मूलमवतारयति । **तत्रेति** । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । तस्य प्रामाण्यस्य बह्वपायसाध्यत्वादादावुक्तिः ।

---

१ ङ–निषिद्धानृतवचन । २ क–स–जनानां । ३ ङ–प्रमाणम् । ४ ख–अनृतवचनादप्रयुक्तो राजदण्डः ।
५ ख–पांथेति सामान्यवचनं ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये ८४ श्लोकः ।

यः कश्चिदिति । उक्त**नारदा**द्वक्ष्यमाणमूलाच्चास्यान्यकृतपरत्वम् । कश्चिदर्थमाह । **हिरण्येति** । तामेवाह । **इयतेति** । रुच्यंतरमाह । **इयती चेति** । ' निष्णात ' इत्यस्य व्याख्या **व्यवेति** । ' तस्मिन्नि ' त्यस्य व्याख्या **अर्थे इति** । विषयसप्तमीयं, विप्रतिपत्तावन्वयः यथाश्रुतेऽनुपपत्तेः शेषमाह । **कालांतरे इति । पंक्तौ** संभावितायामिति शेषः । लेख्ये साक्षियुक्तत्वं तन्नामवैशिष्ट्येन । अत एवाग्रेऽपि यथाश्रुतासंभवादाह । **नामेति** । ' कार्यमि ' त्यस्य व्याख्या **कर्तव्यमिति** । ' लेख्यं वेति ' वाशब्दसूचितं लाघवाद्विशेषं पक्षांतरमाह । **उक्तेति** । ते एव वेत्यर्थः । **नारद**मेवाह । **कर्त्रा त्विति । वादेषु** सत्सु । पक्षांतरमाह । **स्वकृतमिति । वा**ऽथ । अथ वा । नैतावत् ।

याज्ञवल्कीये ८५ श्लोकः ।

प्राग्वदाह । धनीतिमात्रेण तस्यापूर्तिरित्याह । **अपि चेति** । अत्र समादीनां व्याप्यव्यापकभावः । अत एव क्रमस्य प्रतिपाद्यत्वात्तस्य प्रागुक्तिरेवं क्रमो नामादावपि बोध्यः । समाशब्दः स्त्रीलिंगो बहुवचनांत इत्याह । **समा इति** । तदर्द्धः पक्ष इति पाठः । अक्लीबत्वादेकदेशिसमासाभावात्षष्ठीतत्पुरुषः । अविनिगमकत्वादाह । **कृष्णो वेति** । अहःशब्दोऽत्र अहोरात्रपर इत्याह । **तिथिरिति** । प्रावग्दाह । **धनीति** । स्वार्थे क इत्याह । **वासीति** । अयं द्वंद्वस्तदाह । **एतैरिति** । अग्रे सत्वादत्रापि अध्याहरति । **चिह्नितमिति** । अन्यदप्याहेत्याह । **तथेति** । ' सब्रह्मे ' त्यस्य तत्साधारणमित्यर्थस्तदाह । **बह्वृचेति** । बह्वृचादेर्या शाखा तदध्ययनप्रयुक्तमित्यर्थः । अत एवाह । **गुणेति** । प्राग्वदाह । **धनीति** । एतैश्चिह्नितमिति पाठः । वाक्यपूर्तये आह । **लेख्यमिति** ।

याज्ञवल्कीये ८६ श्लोकः ।

प्राग्वदाह । **किंचेति** । अर्थोऽत्र प्रागुक्त एवेत्याह । **धनिकेति** । यथाश्रुतासंगतेराह । **लिखित इति** । अत्रेत्यस्य व्याख्या । **अस्मिन्निति** । परकृतत्वादाह । **लेखितमिति** । अमुकपुत्रस्येत्यार्षम् । एवमग्रेऽपि । **इतीति** । एवंप्रकारेण नाम निवेशयेदित्यर्थः । यथाश्रुतासंगतेराह । **लिखेदिति** ।

याज्ञवल्कीये ८७ श्लोकः ।

प्राग्वदाह । **तथेति** । साक्षिमति पत्रे प्रतिपादितमर्थमाह । **तस्मिन्निति** । चार्थमाह । **तेऽपीति** । स्वार्थे कः । लेखने नाम पूर्वत्वाभावादाह । **लेखनेति** । अत्रार्थमाह । **अस्मिन्निति** । समुदायनिरासायाह । **अमुक इति** । उक्तिस्वारस्यादाह । **एकैकेति** । वैषम्यस्यप्रागुक्तत्वादत्र विषये विशेषमाह । **ते चेति** । विनिगमनाविरहादाह । **संख्येति** । एतेनासमा इत्यकारप्रश्लेष इत्यपास्तम् । उभयत्र ' स्वहस्तेने ' त्यंशे विशेषमाह । **यद्यधेति । साक्षी वेति** । अलिपिज्ञ इति भावः । स्वमतमित्यादेरनुषंगः । **समीपतः** समीपे ।

याज्ञवल्कीये ८८ श्लोकः ।

प्राग्वदाह । **अपि चेति । ततः** साक्षिलिखनानंतरम् । **अन्ते** सर्वाधः । न तूपरि ।

---

१ विप्रतिपत्तौ । २ विवादेषु । ३ क–तस्य पूर्तिरित्याह । ४ ड–क्ष–प्रकृतत्वात् । ५ क–इत्यस्यानुषंगः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये ८९ श्लोकः ।

विनाऽपीति । तुरुक्कवैलक्षण्ये । यत् लेख्यं स्वहस्तलिखितं तत्तु लेख्यं साक्षिभिर्विनाऽपि प्रमाणं स्मृतं **मन्वा**दिभिरित्यन्वयः । लेख्यमित्यस्य पुनरुक्तिः स्पष्टार्था । अग्रे 'तत्र' सर्वमिति पाठस्तु युक्त एव । तदाह । **यदिति ।** मुख्यमुपधिशब्दार्थमाह । **छलेति ।** न्यूनतानिरासायेदमुपलक्षणं इत्याह । **लोभेति ।** एतत्सूचनार्थमेव **नारद**माह । **नारदेति । मत्तेति ।** अत्र क्र्यादेर्द्वंद्वं कृत्वा पुनः सः । **मत्तः** पानादिना । **अभियुक्तः** आक्षिप्तः । **च**स्त्वर्थे ।

प्रागुक्तमेव 'सिद्धिर्देशस्थितेः' इत्यस्यार्थं कथयन् सविशेषमुपपादयन्नाह । **तच्चैतदिति ।** तदेतच्चेत्यर्थः । इदमेव प्रत्यासत्त्या व्युत्क्रमेणाह । **स्वहस्तेति । अवन्धकव्यवहारे च युक्तमिति ।** तत्र च यथाक्रमं नियतं संबन्ध्यं इत्यर्थः । अग्रेऽन्वयः । **इत्येतावदिति** व्याचष्टे । **न पुनरिति रेवेति ।** किं त्विति शेषः । **प्रातिस्विकेति ।** 'प्रतिनियतेति' पाठांतरम् । अपिना तेषामपि समुच्चयः । **व्यक्ताधीति** विशेषमेव व्याकर्तुं कर्मप्रत्यये अर्थासंगतेराह । **विधानमिति ।** भावे किरिति भावः । **गोप्याधीति** समाहार द्वंद्वः । आदिनाऽकालकृतादिपरिग्रहः । सबंधकव्यवहारविषयमिदं स्पष्टं । 'वंधकप्रकारलक्षणं यत्र तत्तथेति तु' **कल्पतरुः ।** क्रमस्य साकांक्षत्वादाह । **अर्थानामिति ।** 'अवीति' व्याचष्टे । **क्रमश्चेति ।** एवं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **तदेवमिति ।** **नारद**तात्पर्यार्थि प्रागुक्तमेवाह । **राजेति ।** व्यतिरेके दृष्टांतः ॥ ८९ ॥

संगतिमाह । **लेख्येति ।**

याज्ञवल्कीये ९० श्लोकः ।

प्रागुक्तं दृष्टांतयति । **यथेति ।** एवं च तत्सजातीय एवायमर्थो न त्वपूर्व इति भावः । अत एवाह । **आहर्त्रीति ।** एवव्यवच्छेद्यमाह । **न चेति ।** पूर्वोक्तिं सफलयाति । **नियेति ।** अत एवाह । **नन्विति ।** **अवीति ।** साक्षिलेख्यसाधारण्येनेत्यर्थः । **नियतं** नियामितम् । क्वचित्तथैव पाठः । **अस्यैव** 'पुत्रपौत्रै' रित्युक्तस्यैव सामान्यस्य । **प्रभवां** जन्यां । **इदं** 'ऋणं लेख्य कृतमिति' । तदेव स्मृत्यंतरं प्रकरणशुद्धिपूर्वकमाह । **तथाहीत्यादिना ।** तद्व्याचष्टे । **इत्थमिति ।** एवमित्यस्य व्याख्येयम् । एतदर्थमेव तदुक्तं प्राक् । 'तं कालमपीति' पाठः । कालं अतिक्रांतमपीत्यर्थः । क्वचित् समस्तपाठः । अव्यवहितान्वयनिरासायाह । **संबंधीति दाप्यते ।** राज्ञेति शेषः । दापयेदिति पाठांतरमुभयत्र ।

इतो यथा तदा शंका तामाह । **अत्रेति ।** तदुक्तावित्यर्थः । 'प्रतीयते' इत्यत्रान्वयः । पत्रारूढ ऋणविषये पुत्रपौत्रादिभिरेव देयमिति नास्यार्थः । किंतु बहुवचनाद्वरतो ऋणे ग्रतायिसंबंधित्वे सति देयत्वप्रतीत्याऽर्थात्प्रपौत्रादिभिरेव देयमिति प्रतीयते । तथा पौत्रे मृते तत्पुत्रस्य तेनादातृत्वप्राप्तावप्यतिक्रांतामित्युक्तेस्तेषां दातृत्वप्राप्तिर्भवतीति भावः । **तथा** तद्वत् । 'अभिहित' मित्यस्यानुषंगः । प्राग्वदाह । **अत्रापीति ।** प्रतीयते इत्यत्रान्वयः । सामान्योक्त्यैवात्र प्राग्वन्नावधारणमित्याह । **चतुर्थादिभ्योऽपीति ।** आक्षेपसमाधियुक्तमुपसंहरति । अतश्चेति । नन्वेवं **हारीतकात्यायनयोः** का गतिरत आह । **वचनेति ।** **च**स्त्वर्थे । आद्ये पितॄणां बहुत्वमविवक्षितं उद्देश्यगतत्वात् । कालातिक्रमस्यापि तावत्पर्यंतस्यैव संभवेन ग्रहणं न त्वग्रिमस्य । द्वितीयमपि तावत्परमेवेति भावः ।

---

१ 'साधुशब्देरेवेति' । २ 'उपसर्गे घोः किः' व्या. सू. (३।३।९२) ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नन्वेतदभावे कथं पूर्वमातिरत आह । **सवंधेति** । अपिना द्वितीयसमुच्चयः । अस्य नियमेऽन्वयः । अयौगपद्यायाह । **क्रमेणेति** । **ऋणेति** । 'चतुर्थादेरि' त्यादिः । नन्वेतावताऽपि स्फुटं न तत्वप्रतीतिरित अपवादत्वमुपपादयति । **यावदिति** । अस्यार्थमाह । 'चतुर्थेनेति' दिक्प्रदर्शनमिदम् । तत्पदार्थमाह । **ऋणमिति** । सर्वमिति न्यायेनाह । **तावदेवेति** । प्राग्वत् प्राप्तपौनरुक्त्यं निराचष्टे । **नन्वित्यादिना** । **स्यादिति** । अत इदमप्यावश्यकं तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति भावः ॥९०॥

संगतिमाह । **प्रासंगीति** ।

याज्ञवल्कीये ९१ श्लोकः ।

'नष्टोन्मृष्टे' इति समाहारद्वंद्वः । नन्वत्र देशांतरस्थादि उद्दिश्य पत्रांतरकरणविधिः प्रतीयते तत्र किं तेषां प्रत्येकं निमित्तत्वमुत समुदायस्य ? । तत्र न तावदाद्यः । तथा शब्दासंगतेः । सकृच्छ्रुतस्य विधेयस्य सर्वैर्न्वयासंभवाच्च । न चावृत्त्या तथा प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तावपि वैपरत्यिस्य सकलतंत्रविरुद्धत्वात् वाक्यभेदापत्तेश्च । न द्वितीयः । अथ वेत्यस्यासंगतेः । स्मृत्यंतरविरोधेनापसिद्धांताच्च । अत आह । **व्यवेति** । **पत्रे** पूर्वपत्रे सति । अन्यथानुपपत्त्या सकलसाधारणानुगतधर्माक्षेपेणास्यैवोद्देश्यत्वं ' न तस्येति न कोऽपि उक्तदोष इति भावः । णिजर्थाविवक्षया आह । **कुर्यादितीति** । पादत्रयार्थस्यैवं सत्यन्वयं कथयन्व्यवहाराक्षमत्वमेव विशदयति । **व्यवेति** । एतेन तदेव कथमिति शंका निरस्ता । **अक्षमत्वं च** अक्षमत्वं तु । अस्य भवतीत्यत्रान्वयः । क्रमणे निमित्तानि व्याचष्टे । **अत्यन्तेति** । निकटे आनयनस्य सुकरत्वाल्लक्ष्यार्थोऽयम् । 'पत्रे' इत्यस्याग्रे सर्वत्रान्वयः । 'दुष्टानी' त्यस्यार्थद्वयम् । 'लेख्यानी' त्यस्यापि । तयोः यथासंख्यमन्वयः । नष्टादेरौपाधिकभेदमाह । **कालेत्यादि** । **आदिना** जलपातादिना । **विदलिते** संचूर्णिते । **दग्धे** प्रज्वलिते । 'दग्धेऽग्निनेति' पाठांतरम् । सर्वपाठोऽपि क्वचित् स्पष्टार्थः । एतेषामपि विकल्पो बोध्यः । अत एव 'अथवे' त्यस्य संगतिः । 'तथेति' तु सादृश्ये न तु समुच्चये ।

नारदविरोधं मूलस्य परिहरन् विशेषमाह । **एतच्चेति** । पत्रांतरकरणं चेत्यर्थः । तत्र तस्यावश्यकत्वादाह । **व्यवेति** । तादृशे स्थले आह । **देशांतरेति** । **दुर्गेति** । दुःखेनापि गंतुमशक्यदेशे इत्यर्थः । 'दुर्देशेति' पाठांतरम् । अयं प्रकारोऽन्यत्रापीत्याह । **नष्टे वेति** । वा चार्थे । तेनान्येषामपि समुच्चयः । उत्तरार्धं व्याचष्टे । **सत इति** । तेषां मध्ये इत्यादिः । तत्पदार्थमाह । **आनयनायेति** । समासस्तु संबंधसामान्यषष्ठ्या कार्यस्तत्र । **पुन**रतु । अन्यनिरासायाह । **पूर्वमिति** । तत्कर्मकं दर्शनमिति नार्थ इत्याह । **तैरिति** । लक्ष्यार्थमाह । **व्यवेति** ।

विशेषांतरमाह । **यदा त्विति** । कात्यायनमाह । **अलेख्येति** । लेख्यसाक्ष्युभयरहिते व्यवहारे इत्यर्थः । **दैवीं** क्रियाम् । विशेषांतरं वक्तुमुक्तमेवाह**तच्चेति** । **जानपदमिति** लौकिकमित्यस्यैव नामांतरम् । 'लौकिकं राजकीयं च लेख्यं कुर्याद्विलक्षणमिति' **वसिष्ठोक्तेः** । 'राजकीयं जानपदं लिखितं द्विविधं स्मृतमिति'**संग्रहोक्ते**श्च । अत्रोभयत्र राजकार्यं राजकीयमित्याभ्यां प्रत्येकं त्रयाणां ग्रहणमिति न न्यूनता । अत एवाह । **राजकीयमपीति** । **कात्यायन**माह । **राज्ञ इति** । **तथेति** समुच्चये । "राजकीये तथा राजा स्वहस्तेन लिखेत् स्वयम् । मतं मेऽमुकपुत्रस्य ह्यमुकस्य महीपते' रिति **व्यासः** । **अर्थेष्विति** विषयसप्तमी । **साक्षिमदिति** साधारणोक्तिः ।

---

१ ख-सर्वैष्वन्वयासंभवाच । २ क-राजकार्यम् । ख-राजकार्या । ३ ख-लेखितम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यथोपेति । येन प्रकारेणोपन्यस्तो यः साध्यार्थः प्रतिज्ञार्थस्तेन संयुक्तम् । अनेनाद्यपादप्रदर्शनम् । उत्तरं च क्रिया च ताभ्यां सहितम् । क्रिया पत्रादिरूपा । अनेन द्वितीयपादप्रदर्शनम् । अवधारणं निर्णयस्तेन सहितम् । स्वार्थे कः । अनेन तुर्यपादप्रदर्शनम् । **हस्ताङ्कं** तदक्षराङ्कम् । एवमग्रेऽपि । **वादिने इति** । ' पूर्वोत्तरक्रियावादिनिर्णयान्ते यदा नृपः । प्रदद्याज्जयिने लेख्यं **जयपत्रं** तदुच्यते ' इति **बृहस्पत्युक्तेरिदमुपलक्षणम्** । अन्नादिग्राह्यं सूचयन्नेवाह **तथेति** । **कात्यायनमाह** । **सभेति** । **तत्र** व्यवहारे । **यथेति** । क्रियमाणे राजकीयव्यवस्थापत्रे यथा तद्वज्जयपत्रेऽपीत्यर्थः । एवेन तस्यावश्यकता सूचिता । व्यवहारस्य निःशल्यत्वोपायं प्रतिपादयन्नत्र हेतुभूतं विशेषांतरमाह । **सभेति** । **चेन** अन्येषामपि तत्रत्यानां समुच्चयः । **यत्र** निर्णयविवादे । विशेषान्तरमाह । **एतदिति** । जयपत्रमित्यर्थः । **कात्यायन**माह । **साधयेदिति** । साध्यार्थसाधकं तदन्वितं च यद्व्यवहारस्वरूपं **यत्** यतोऽतस्तदेव तदंकितं तदिष्यत एवेत्यर्थः । चेनान्यसमुच्चयः । यद्यपीदं सभासदां चेत्यतः प्रागुचितं तथापि सभासदां प्रसंगात्तद्विषयकं तदादावुक्तम् । एवव्यवच्छेद्यमाह । **यत्र त्विति** । तस्योपयोगमाह । **तच्चेति** । हीनपत्रं चेत्यर्थः । **विशेषः** । हीनपत्रतः ।

याज्ञवल्कीये ९२ श्लोकः ।

संशयकोटिद्वयमाह । **शुद्धमिति** । कृत्रिम कृत्रिमं चेत्यर्थः । तथा च **नारदः** (अ. १ श्लोक १४३–१४४) "यस्मिन्स्यात् संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् । तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरुद्धरेत् ॥ लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतं भवेत् । विप्रत्यये परीक्षेत संबंधागमहेतुभि"रिति । **विप्रत्यये** विप्रतिपत्तौ । 'लिखितमिति'कर्मणि भूते निष्ठा । तेनेदानींतनव्यावृत्तिस्तदाह । **स्वहस्तेनेति** । प्रत्यासन्नत्वादाह । **लेख्यांतरमिति** । पत्रांतरमित्यर्थः । ननु द्वयोर्भेदेन तेनास्य कथं शुद्धिरत आह । **यदीति** । **साक्षीति** । साक्षिलेखकयोर्यत्स्वहस्ताभ्यां लिखितान्तरे । एतदपेक्षया भिन्ने लिखिते तत्संवादादेतल्लेखीयाक्षरस्य तदक्षरसादृश्यादेतत्पत्रस्य शुद्धिरित्यर्थः । तथा चेदमन्यकृतविषयम् । श्रौतं तु स्वकृतविषयमिति भावः । इतिः पूर्वार्धार्थसमाप्तौ ।

देशकाले इति । समाहारद्वंद्वात् सप्तमी । 'कालपुरुषेति'पाठे समस्तं त्रयाणां तेन संबंध इति यावत् । तदेवाह । **अस्मिन्निति** । युक्तिपदार्थमाह । **घटत इति** । योग्यं भवतीत्यर्थः । संभवतीति यावत् । **कल्पतरु**रप्येवम् । **युक्ति**रर्थापत्तिः । **प्राप्ति**र्द्वयोरेकत्रावस्थानमित्यन्ये । **तत्साक्षीति** । प्राप्तिसाक्ष्युपेत्यर्थः । अत एव वक्ष्यमाणविरोधो न, **कल्पतरु**रप्येवम् । संव्यवहारः क्रियेत्यन्ये । **आदिना** स्वस्तिकमुद्रादिपरिग्रहः । **पूर्वमिति** विवादात्प्रागित्यर्थः । **दानेति** । धनस्येत्यादिः । श्रीकारादीति आदिना स्वस्तिकमुद्रादिपरिग्रहः । **अर्थस्य** धनस्य । आगमः पूर्वमिति विवादक्रियादिरित्यन्ये । आगमांतद्वंद्वस्य हेतुशब्देन कर्मधारय इत्याह । **एते एवेति** । उत्तरार्धस्य क्रियांतराध्याहारेणान्वयः । भ्रमनिरासायाह । **एभिरिति** । सोऽप्येवं हेतुरनुमानमित्यन्ये । विशेषमाह । **यदा त्विति** । **तदारूढांस्त्विति** । पत्रारूढान्साक्षिणस्त्वित्यर्थः । पत्रके इत्यत्र स्वार्थे कन् । अस्य वक्ष्यमाणविरोधं परिहरति । **साक्षिसमिति** । **इदं कातीयं** । तदेवाह । **न मेति** । **एतेन** अन्येन केनाचित् । अतएवाह । **कारितमिति** । **तत्पत्रमिति** । तत्पत्रं प्रमाणत्वेनानाश्रित्य अथ अनंतरं दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । 'अथ दिव्येनेति'पाठः । 'अर्थे' इति पाठे तद्विषये इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

अवतरणमाह । **एवमिति** । **दातुमिति** । युगपदिति शेषः । एवमग्रेऽपि ।

---

१ ख–चो इति । २ ख–न्तत्वस्यापि सत्यादाह । ३ क–ख–आदिना आध्यादिपरिग्रहः न स्वस्तिकमुद्रादि ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये ९३ श्लोकः ।

आर्थिकमाह । **शक्तीति** । उत्तरार्द्धार्थमाह । **उक्तेति** । स्वहस्तशब्दो लाक्षणिक इत्याह । **लिखितेति** । तथा च क्रियाविशेषणमिदमिति भावः । अत्र पक्षे तत्पृष्ठभागे तल्लिखने ऐच्छिकविकल्पो लब्धः । स च न युक्तः । तस्याष्टदोषदुष्टत्वात्[1] । प्रकारांतरेणोत्तरार्धस्य साफल्ये । तथोक्तेरयुक्तत्वाल्लक्षणायापत्तेश्चात आह । **यद्वोपगतमिति** । भावक्तांतादर्श आद्यजित्याह । **प्रवेशपत्रमिति** । पर उत्कर्ष इतरव्यावर्तकत्वरूपो यस्यास्तीति परि लिखनं स्वहस्तस्य परि तेन चिह्नितमिति पत्रविशेषणं तादृशं लेख्यांतरं कृत्वेति भावः । तदाह । **स्वहस्तलिखितेति** । भावे क्तः । **उत्तमर्ण इति** । प्राप्ताल्पधन इति भावः । तथा चात्र न लक्षणा क्वापि । लेख्यासन्निधिविषयं चेदम् । तदाह **विष्णुः** । 'असमग्रदाने लेख्यासान्निधाने चोत्तमर्णः स्वहस्तालिखितं दद्यादिति' । नाव्यवहितमात्रविषयमिदं किंतु साधारणमिति ॥

याज्ञवल्कीये ९४ श्लोकः ।

सांनिध्याद्व्युत्क्रमेणाह । **क्रमेणेति** । द्वितीयपादं व्याचष्टे । **यदा त्विति** । **वा** चार्थे । तेनान्येषामपि संग्रहः । मौलस्तु विकल्पे एव । **अधेति** । स्वाधेत्यर्थः । **अन्यत्** पूर्वक्तात् भिन्नम् । णिजर्थमाह । **उत्तमर्णम् इति** । उत्तमर्णेनेति पाठांतरम् । 'हृक्रोरिति'[2] वा कर्मत्वात् । तात्पर्यार्थमाह । **पूर्वोक्तेति** । प्रागुक्तरीत्यर्थः ।

एवं लेख्यस्थाने[3] उक्त्वा साक्षिमात्रप्रमाणककृणग्रहणविषये आह । **ससाक्षिके इति** । साक्षिणां सर्वदा सान्निध्यासंभवादिदं यौगपद्यविषयकमित्याह । **कृत्स्ने इति** । चस्य व्युत्क्रमान्वयादाह । **यच्चेति** । यत्त्वित्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । **पूर्वेति** । बहुव्रीहिस्तत्साक्षिसमक्षामित्यर्थः । क्वचिदेवमेव पाठः । वा एवार्थे व्युत्क्रमे चेत्याह । **एवेति** ॥ ९४ ॥

इति लेख्यप्रकरणम् ।

अथ दिव्यप्रकरणम् ७ ।

संगतिमाह । **लिखितेति** । अभ्यर्हितत्वात्प्रवृत्तिक्रमस्य विवक्षितत्वाच्चास्य पूर्वनिपातः । 'अथे' त्यस्य 'कथयती' त्यत्रान्वयः । प्रतिबंधकशिष्य–जिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वरूपावसरसंगतिप्राप्तमित्यर्थः । **दिव्यमिति** जातावेकवचनम् । तुलाधारणेत्यादिना **दिव्यमातृकां** दिव्योपोद्धातम् ।

तत्राद्यश्लोकमवतारयति । **तत्रेति** । दिव्यमातृकायां कथनीयायामित्यर्थः । **तावदादौ** । नाम्ना वस्तुसंकीर्तन**मुद्देशः** ।

याज्ञवल्कीये ९५ श्लोकः ।

कर्मवत्त्स्य विवक्षितत्वात्तुलाशब्दस्य पूर्वनिपातः । त्रयाणामितरेतरद्वंद्वः । समासांतविधेरनित्यत्वान्न सः । विशुद्धिपदार्थमाह । **संदिग्धस्येत्यादि चतुर्थ्यंतेन** । नित्यसापेक्षत्वादाह । **संदेहनीति** । योग्यतयाऽऽकांक्षाशांतये आह । **दातेति** ।

---

१ क–अष्टविध दुष्टत्वात् । २ 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' व्या–सू० । ३ क–लेख्यस्थले ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एतान्येव दिव्यानीत्याशयेनावतरणमाह । **नन्विति । धट इति ।** ' धटः स्यात्तु तुला काष्ठमिति ' **कोशः । पितामहेति । बृहस्पति**रपि । " धटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पंचमः ॥ षष्ठं च तंडुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकः ॥ अष्टमं फाल इत्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् । दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयंभुवेति " । अत एव शंकायां बहुवचनसंगतिः । **एतावन्ति** पंच ।

यद्यपि त्रेधा नियमः संभवति अपराधविशेषे, दिव्यस्वरूपे, उभयत्रापि; तद्यथा, महाभियोगरूपापराधेष्वेवं दिव्यानीत्याद्यः, इयंत्येव दिव्यस्वरूपाणीति द्वितीयः, मिलितस्तृतीयः, तथाऽप्याद्य एव नियमः स्वीक्रियते न द्वितीयतृतीयौ । **पितामहोक्ति**विरोधादित्याह । **एतानीति ।** ' तुले ' त्यत्र निर्दिष्टानि दिव्यानि । महाभियोगेष्वेवेति नियम इत्यर्थः । 'न-पुनरि ' त्यनेनार्थात्तृतीयस्यापि निरासः । पुनःशब्देन तन्निरास इति त्वयुक्तम् । उदक्षरत्वात् । **न पुनरिति ।** न त्वित्यर्थः । अनेन शंका समाहिता । नियम्यते इत्यस्यानुषंगः । ननु महत्त्वस्यासावधिकत्वेनानियमापात्तिरत आह । **महत्त्वेति ।** ' नासहस्रादि'त्यादिनेति भावः। तथा च नानियम इति बोध्यम् ।

स्मृत्यंतरविरोधापत्त्या प्रोक्तनियमो न घटत इत्याशंक्य परिहरति । **नन्वल्पेत्यादि । पितामह**माह । **कोशमल्पेऽपीति । सत्यमिति ।** उक्तवचनाविरोधाय विधिनियमयोर्विधेर्ज्यायस्त्वेन तथैव स्वीक्रियते न तु तस्य नियमशरीरे प्रवेशः तथा च तस्य तैः सह पाठो न तदर्थोऽपि तु यथा तुलादीनि सावष्टंभाभियोगेषु एवमयमपीत्येवमर्थे इति भावः । **सावष्टंभाभीति ।** अवष्टंभेन सहितः सावष्टंभः । ' स्वोपरि दंडांगीकारश्चावष्टंभानिश्चयः स ' इति **कल्पतरुः । अन्यथा** मूले कोशस्यानुपादाने कोश । इति भावः । मूलानुक्तत्वात् स्मृत्यंतरमाह**ावष्टंभेति ।** 'सावष्टंभेति' पाठांतरम् । **पितामह**होक्तिरियम् । **धटादीनि** चत्वारि **शंकास्वेवेचि ।** 'शंकास्वेतानि योजये ' दिति पाठांतरम् ।

तथा च महाभियोगो महाभिशापः । स च द्विविधः । शंकितः सावष्टंभश्च । स्वोपरि दंडमङ्गीकृत्य लापितः **सावष्टंभः ।** एवमल्पाभियोगेऽपीति बोध्यम् । अत एवाह । **महाभियोगेष्विति** तद्भेदायाह[1] । **शंकितेष्विति ।** उभयविधमहाभियोगेष्वविशेषेण प्रोक्ततृतीयादेर्विशेषानादरेणैतेषां तुलादिचतुर्णां प्राप्तावित्यर्थः ।

अनुवृत्त्याहै**तानीति ।** चत्वारीत्यर्थः । अर्थादाह । **अभियुक्तस्येति ।** शक्यार्थमाह । **शिर इति ।** प्रकृते व्यवहारपुरुषस्य तदाह । **व्यवेति ।** स्पष्टार्थं पुनस्तत्स्वरूपमाह । **जयेति ।** प्रकृते तु पराजय एव विवक्षितः । अत एव तत्संबंधालक्ष्यार्थमाह । **तेन चेति ।** ' तिष्ठति ' त्त्र अहानौ । ' समये तिष्ठ सुग्रीवेति ' वत् । अंगीकृतदंडनं न जहातीत्यर्थः । अत एवाह । **तदिति ।** पराजयेत्यर्थः । **इत्यर्थ इति ।** ' तस्मिन्सती ' त्यादिः । अभिशापदातरि शीर्षकस्थे पराजयहेतुकदंडभाजि सत्येवैतानि भवंति । ' यद्यनेनेदं न कृतं स्यात्तदा मया दंडो देय ' इति वादी शीर्षकस्थः तादृशे तस्मिन्न् सतीत्यर्थः । तथा च सावष्टंभेष्वेव तेषु तेनें नाशंकितेषु तेष्विति विशेषोक्त्या तदपवादत्वमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

---

१ ख–प्वमंप्रेऽपि । २ ख–तद्भेदमाह । ३ क–र्हेतुकं । ४ क–तेष्वेतेन शंकितेषु । ख–तेनाशंकितेषु ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यद्यप्यव्यवहितसंगतिः ‘ तत्र विकल्पमाहे ’ त्येवं संभवति तथापि विशेषप्रतिपादनाय व्यवहितसंगतिमाह । **तत इति** । वस्तुतस्तदपवादत्वाभावादाह । **वादार्थमिति** । तदर्थमुक्तापेक्षया विकल्पमाहेत्यर्थः । रुचिरत्र न प्रसिद्धेत्याह । **अभीति** । ‘ अन्यतर ’ इत्यत्र ‘ अल्पाच्तर’-मितिवत् । स्वार्थे तरप् । उक्तादन्य इत्यर्थः । तदाह । **अभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यादिति** । मौलं विकल्पमाह । **वा दिव्यमिति** । अत एवाह । **इतरोऽभीति** । दंडविकल्पमाह । **अर्थदंडं वेति** । एतेन तरपो यथाश्रुतत्वेन तस्याभियोक्ताऽभियुक्तो वेति व्याख्यानम्, अग्रे चैकमेवेति क्वचिदुपलभ्यमानमयुक्तं वेदितव्यम् ।

याज्ञवल्कीये ९६ श्लोकः (पूर्वार्धः)

ननु दिव्यतत्वे ‘ शीर्षकस्थे ’ इत्यनेनाभियोक्तुः शिरोवर्तित्वाभिधानादभियुक्तस्य दिव्यमित्युक्तम् । रुच्येत्यनेन तु अभियुक्ते शिरोवर्तिनि तदिच्छया अभियोक्तुरपि दिव्यमुच्यत इत्युक्तमिति तथैव कुतो नोक्तमत आह । **अयमभीति** । अभिप्राय इत्यर्थः । **भावैकेति** । भावमात्रेत्यर्थः । **इतिस्तत्समाप्तौ** । अयं भावः । अयं च विकल्पोऽभियोक्त्विच्छायामेव । तदनिच्छायां त्वभियोज्यस्यैव दिव्यम् । ‘ न कंचिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदे ’ रिति **दिव्यतत्वे कातीयोक्ते**रिति ।

उत्तरपद्यमवतारयितुमुक्तं सर्ववचनसिद्धमर्थमनुवदति । **अल्पाभीति** । ‘यथाक्रमं कोशमल्पेऽपी’ त्यनेन ‘महाभियोगेष्वेतानी’ त्यनेन ‘शंकास्वेव न संशय’ इत्यनेन, ‘तुलाग्न्याप’ इत्यत्र तुलादि सहपाठेन च, चतुर्षु स इत्युक्तमित्यर्थः । यथासंख्यभापेया व्याससमासाभ्यामुक्तिः । एतत्सूचक एवापिः । **नियम इति** । जातावेकवचनं । **चो** व्युत्क्रमे । दर्शितश्चेत्यर्थः । तत्राद्या ‘ महाभियोगेष्वेतानी ’ त्यनेन, ‘ शीर्षकस्थे ’ इत्यनेन द्वितीयो दर्शित इति बोध्यम् । ‘ शंकास्वेवे ’ त्येवकारस्तु तंडुलान्वयाशयक इत्यपि बोध्यम् । **तत्र** तयोर्मध्ये ॥

याज्ञवल्कीये ९६ श्लोकः (उत्तरार्द्धः)

(मूले) **अथ**शब्दः समुच्चये । **पातक**पदं महापातकपरमित्याह । **ब्रह्मेति** । ‘शीर्षकादि’ त्यस्य व्याख्या **शिरःस्थायिनेति** । तथा च राजद्रोहमहापातकयोः शंकायामपि तुलादीनि कार्याणीति तदपवादत्वमिति भावः । अथ समुच्चेयमेवाह । **महाचौर्याभीति** । **तन्मध्ये** । तत्र चेत्यर्थः । क्वचित्तु आद्यपाठः । **नारदपितामहावाह** । **यथाहेति** । साजात्यादेकवचनम् । **राजभिरिति** । अत्र ‘राजभिरिति’ शंकामुपक्रम्य ‘आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यमि’ त्यनेन निरवष्टंभाभियोगे च दिव्यदानस्योपसंहारात्तन्मध्यपातिनिर्दिष्टानामित्यस्यापि शंकाविषयत्वं बोध्यम् । **दिव्यतत्त्वे कालिकापुराणे**-“परदाराभिशापे च चौर्यागम्यागमेषु च । महत्पातकशस्ते च स्याद्दिव्यं नृपसाहसे ॥ विप्रतिपत्तौ विवादे च अवर्णास्थापने कृते । तत्रैव दापयेद्दिव्यं शिरः पूर्वं महीपतिः ॥ परदाराभिमर्शे च बहवो यत्र वादिनः ॥ शिरोहीनं भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति ’ । **अगम्याः** परदारभिन्नाः साधारणवेश्याद्याः । **शस्ते**ऽभिशस्ते । **साहसं** बलादन्यायः । **विप्रतिपत्तौ** परदाराभिशापादिविषयायाम् । **विवादे**

---

१ ‘ तदपवादार्थमाह ’ (मि. पृ. ९७ पं. १९) २ क-हतिरत्र । ३ क-मौलविकल्प एवायमतएवाह । इतरोऽभीति । ४ क-न कश्चिदभियोक्तारम् । ५ स-यथासङ्ख्या भावत्य ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ऋणादानादिविषये । **अवर्णा** निंदा । परोति विशेषणमविवक्षितम् । अभिशापस्यानुवाद्यत्वात् । एव बहव ' इत्याद्यपि । 'परदाराभिमर्शे चेति' चौर्यादीनामप्युपलक्षणम् । तेन वाद्यभावेऽपि सैर्वाभिशापे दिव्यं भवति । अत एव ' शुद्धिकारणादिति ' हेतूक्तिः । 'विनाऽपीति' मौलसामान्योक्तिश्च संगच्छेते । **विष्णु**रपि " राजद्रोहे साहसेषु विनाऽपि शीर्षकार्पणमिति " । **नारदो**ऽपि, (अ. १ श्लो. २७०) " अशिरांसि च दिव्यानि राजकृत्येषु दापयेत् ॥ अभियोक्ताभियुक्तानामन्यषां तु यथाक्रममिति "

' शंकास्वेवेत्येवकारं ' सफलयन् विरोधपरिहाराय विशेषमाह ः **तंडुलाः पुनरिति ।** तंडुलास्त्वित्यर्थः । **चौर्ये त्विति ।** यद्यप्यत्र चौर्ये इत्येवोक्तं तथापि तंडुलरूपाल्पदिव्यानुरोधेन निमित्तस्याप्यल्पत्वकल्पनमिति भावः । प्रागवदाह **तप्तेति । चौर्येति पितामहो**क्तिः । यद्यप्यत्र ' चौर्यशंकेत्य ' विशेषेणोक्तं तथापि तप्तमाषस्य तीक्ष्णत्वेन महादिव्यत्वान्नैमित्तिकतप्तमाषानुसारेण निमित्तस्य चौर्यशंकाया महत्त्वं युक्तमिति भावः । इदं च तृतीये व्यक्तीभविष्यति । **अन्ये** उक्तेभ्यः । **पुनः** तु । **वाहन**मश्वादि । **बीजं** धान्यं । देवता च पिता च तयोश्चरणान् । **दत्तानि** भूम्यादीनि । **सुकृतानि** सदाचरणानि । 'स्पृशेदि' त्यस्य सर्वत्रान्वयः । **सह्येषु** सहनयोग्येषु । स्वल्पेष्विति यावत् । **कोशपानं** कोशस्य जलविशेषस्य भक्षणम् ।

ननु तुलादीनां दिव्यत्वमुक्तं मूलादौ । सत्यादीनां तु शपथत्वमुक्तं **नारदेन** । तदयुक्तम् । तेषामपि दिव्यलक्षणाक्रांतत्वादित्याशंकते । **यद्यपीति** । दिव्यलक्षणमाह । **मानुषेति । अनिर्णेयस्यं** अर्थस्य । 'लोके' त्यनेन शास्त्रोक्तत्वव्यवच्छेदः । उक्तलक्षणं दिव्यं द्विविधम् । तत्काल**निर्णायकं** कालांतरनिर्णायकं च । तत्राद्यं तुलादि ' द्वितीयं सत्यादि । तत्राद्यस्य नामांतरत्वेऽपि द्वितीयस्य नामांतरं शपथ इति । एवं सति भेदेनोक्तिर्विशेषधर्मनिमित्तकेत्याशयेन समाधत्ते **। तथापीति ।** ' निर्णयनिमित्ते'त्यादिः षष्ठीतत्पुरुषः । गोबलीवर्दन्यायस्यासत्वादाह । **ब्राह्मणेति** । 'ब्राह्मणानामंत्रयस्व' इत्युक्त्यैव तत्वस्य तत्राविशिष्टत्वात्तदामंत्रणेऽपि प्राप्ते पुनः ' परिव्राजकमामंत्रयस्वेति ' कथनं तत्प्राधान्यप्रतिपादनार्थं यथा तथा, तुलादीनां सत्यादीनां च दिव्यत्वे तुल्येऽपि ततस्तेषां भेदेन कथनं कालांतरनिर्णयनिमित्तत्वद्योतनार्थं इत्यर्थः । यथा तस्य तत्फलांतरानुरोधेनैवमत्रापीति यावत् । यद्वा 'ब्राह्मणानामंत्रय परिव्राजकं चे'त्युक्तप्रोक्तरीत्या सिद्धे पुनस्तदुक्त्या यथा तस्य तदन्यपरत्वं तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

ननु यदि कालांतरनिर्णयनिमित्तानि शपथास्तर्हि कोशस्य सद्यो निर्णयनिमित्तेषु तुलादिषु पाठोऽनुपपन्नस्तस्य तदंतर्गतत्वादतः प्रागुक्तमनुसृत्यैवाह । **कोशस्य त्विति । विषत्वेन चेति** साम्ये हेतुः । **निमित्तत्वेनेति** । ' धटादिसाम्यादि ' त्यनुषज्यते । ननु एवमपि तंडुलतप्तमाषयोः सद्यो निर्णयनिमित्तत्वेन मूले तुलादिषु पाठः स्मृत्यंतरवदुचितोऽत आह । **तंडुलेति । अल्पेति** । अल्पाभियोगेत्यर्थः । नन्वैकरूप्यमेव सर्वत्रोचितं न तु क्वचित् किंचित्कृतं वैलक्षण्यं क्वचित् किंचित्कृतं साम्यमिति वैरूप्यमत आह । **संतोष्टव्यमिति** । सिद्धस्य गतिश्चिंतनीयेति भावः । कोशस्याल्पशंकोभय-

---

१ ख–सर्वभितये । २ क–अपिचौर्यशंकेति । ३ प्रायश्चित्ताध्याये । ४ देवतापित्रोः ५ क–युक्तलक्षणम् । ६ क–तत्कालक्षणामाकं । ७ ख–रूप्यमेव सर्वमेवात्रोचितम् । न तु क्वचित्कृतं वैलक्षण्यं क्वचित्कृतं साम्यमिति वै नामांतरं शपथ इति । ८ ड–उक्ते प्रोक्तरीत्या ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विषयत्वेऽपि तन्मात्राविषयकत्वायुक्तस्तेषु पाठ इति तात्पर्यम् । विशेषं वक्तुं प्रतिजानीते । **एतानि चेति** । चो वाक्यालंकारे । **ऋणादिष्विति** । ऋणादानादिरूपाष्टादशविवादेष्वित्यर्थः ।

नन्विदमयुक्तं **पितामह**विरोधादित्याशंक्य प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति । **यत्त्वित्यादि** । **स्थावरेष्विति** । विषयसप्तमी । सामंतेत्यग्रे स्फुटीभविष्यति । **व्याख्येयमिति** । स्थावरविवादेषु । नात्यंतिकादिव्यनिषेधार्थमिदम् । दृष्टप्रमाणाभावेऽनिर्णयप्रसंगात् । किंत्वार्थिनो दृष्टप्रमाणसत्त्वे प्रत्यर्थिनि दंडावष्टंभेन दिव्यमवलंबत्यपि दृष्टेनादृष्टेन वा निर्णय इति प्रागुक्तरीत्या प्राप्तविकल्पनिरासेन दिव्यनिषेधार्थम् । विवादांतरे तु विकल्प एवेति भावः । इदमेव ध्वनयन् स्थावरपदानर्थक्यमुक्तयुक्तेस्तुल्यत्वादर्थप्राप्तं परिहर्तुं शंकते । **नन्विति** । **विवेति** । स्थावरविषयान्येष्वपीत्यर्थः । **प्रमेति** । दिव्यान्यमानुषप्रमाणेत्यर्थः । **ऋणादिष्विति** विषयसप्तमी । **दंडेति** । दंडाङ्गीकारनिश्चयेनेत्यर्थः । अपिना तस्यापि समुच्चयः । ननु संभवतीति न्यायविरोधोऽत आह । **साक्षिणामिति** । **आशयों**ऽतःकरणम् । हेत्वंतरमाह । **दिव्यस्य चेति** । चोंऽते योज्यः । हेत्वंतरमाह । **तल्लक्षणत्वादिति** । धर्मस्य वस्तुतत्वविषयकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र हेतौ मानमाह । **यथाहेति** । **तत्र** दिव्ये । **सत्ये** तद्रूपे । **साक्षिणि व्यवहारस्तु** तन्मात्रं तु । **दैवसाध्ये** तदेकसाध्ये । **पौरुषेयीं** क्रियां साक्षीरूपां । **नेत्यु**भयान्वयि । अयं च दोषसंभावनामात्रेण साक्ष्यादिनिषेधे न वास्तव इति बोध्यम् ।

एवमन्यत्रोक्त्वा स्थावरेषु कथयन् स्थावरपदसार्थक्यं तत्राह । **स्थावरेष्विति** । **सामंतादिदृष्टेति** । तद्रूपदृष्टेत्यर्थः । नेत्युत्तरान्वयि । विकल्पेति । स्थावरेषु मानुषदिव्यप्रमाणयोर्न विकल्प इति विकल्पनिराकरणार्थः स्थावरशब्द इति भावः । **आत्यंतिकेति** सर्वथेत्याह । निषेधे हेतुमाह । **लिखितेति** ॥

याज्ञवल्कीये ९७ श्लोकः ।

किंचेति । दिव्यस्य कालाद्युच्यते इत्यर्थः । **सचैलस्नानमिति** बहुव्रीहिः । 'सचैलं स्नानमिति' पाठांतरम् । भूतप्रत्ययादिसूचितमाह । **पूर्वेद्युरिति** । अर्धबिंबनिरासायाह । **उदित इति** । सूर्योदय इति । बहुव्रीहिरिति भावः । ब्राह्मणपदार्थमेवाह । **सभ्यानां चेति** । नृपस्योक्तत्वेनार्थादाह । **प्राडिति** । अत्रोपोषित इति सामान्येनोक्तावपि **पितामहोक्तं** विशेषमाह । **त्रिरात्रोपोषीति** । **शुचये** कृतस्नानाय । **आर्द्रवाससे** सचैलस्नानाय । त्रिरात्रोपोषितायाथवा एकरात्रोषिताय नित्यमवश्यं दिव्यानि देयानि स्युरित्यर्थः । नित्यमित्यनेनादाने प्रत्यवायः सूचितः । त्रिरात्रोपोषितायैव ह्येकेति पाठांतरम् । 'एकरात्रोपोषिताय त्रिरात्रोपोषिताय वेति' **मयूखादि**धृतपाठस्तु । मुनिशैलीविरुद्धत्वादुपेक्ष्यः । ननु 'बलवदिति' न युक्तं, कार्यतारतम्येऽपि तथापत्तेरत आह । **महेति** । विशेषमाहोपेति । **चे**नार्द्रवासस्त्वादिसमुच्चयः । तदाह **नारदः** ।

"प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदांगपारगः । श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शांतचित्तो विमत्सरः"
"सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितश्चार्द्रवासाः कृतदंतानुधावनः"
"सर्वासां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधि' इति"

शिष्टेति । वस्तुतस्तु सूर्यस्य तद्वारस्योदयो यत्रेति, सूर्यस्तद्वारः उदये अर्थाद्रवेरिति वा अर्थ इति स्मार्तमपीदमिति बोध्यम् । **तत्रापि** भानुवारेऽपि । विशेष इत्यत्रान्वयः । 'दिवसस्ये' त्यस्य

१ ख-प्रमाणत्वे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्वत्र संबंधः। स्पष्टार्थं विषान्यादिव्यमात्रे दिवसस्य प्राधान्यसूचनार्थमिदं विशेषणम्। **सुशीतले** इति हेतुगर्भं यामविशेषणं। 'तु शितले' इति पाठांतरम्। 'सुशीतलमिति' पाठस्त्वयुक्तः। विशेषमाह। **अनुक्तेति**। एतेन न्यूनता निरस्ता। कालस्योक्तत्वदाह। **वेलेति**। प्रभृतिशब्देन फालादि-ग्रहणम्। **पूर्वाह्ण इति**। 'अहोरात्रोषिते स्नाते त्वार्द्रवाससि मानवे' इत्यस्य पूर्वार्द्धम्। पूर्वाह्णादी-नामनेकत्वादाह। **अहनीति**।

पितामहोक्तमेव विशेषांतरमाह। **तथेति**। मासादिरित्यर्थः। **मुखेन** तदुभयद्वारा। **वि-धीति**। तत्रेत्यादिः। बहुव्रीहिः। एवमग्रेऽपि। 'शिशिरहेमंतावि' त्यार्षम्। 'ऋतुनक्षत्राणामा-नुपूर्व्येणेत्युक्तेः। एवं शरत् ग्रीष्मे इत्यपि बोध्यम्। अत एवाग्रे तथैव प्रयोगद्वयं अंत्ये समाहारद्वंद्वः। 'वर्षाण्येवेति' **कल्पतरु**धृतोऽपपाठः। तस्य स्त्रीत्वात्। 'प्रकीर्तित' इति पाठे 'काल' इत्यस्य विशेष्यत्वं बोध्यम्। 'यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस्य च यो यथा। तं प्रवक्ष्यामि तत्वेन वादिनश्च बलाबलमिती'तः प्रागुक्तेः। अत एव 'अग्निः शिशिरहेमंतवर्षासु परिकीर्तितः' इति **मयूख**धृतपाठोऽप्ययुक्तः। **कोशस्त्विति**। अस्य स्थाने। 'घटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेदिति' पाठः **कल्पतर्वादौ**। इदं **नारदीय**मिति केचित्।

एवमन्यत्रोक्तं स्थावरेषु कथयन् स्थावरपदसार्थक्यं तत्राह। **स्थावरेष्विति**। **दृष्टेति**। तद्रूपदष्टेत्यर्थः। नेत्युत्तरान्वायि। **विकल्पेति**।

न्यूनतां निराचष्टे। **कोशेति**। चतुर्णां दिव्यानां प्रत्येकमुक्तत्वात्तन्मध्यपाठसत्वादिति भावः। तत्रापाठात् भेदेनाह। **तंडुलेति**। अत एव **पुन**स्त्वर्थे। **विशेषेति**। अग्न्यादेरिवेति भावः। शंकाविषयतया सहपाठाच्चेत्यपि बोध्यम्। तप्तमाषादेस्तु चैत्रादिरेव काल इति बोध्यम्।

द्वितियमाह **प्रतीति**। **न शीते इति**। "विचार्यं धर्मनिपुणैर्धर्मशास्त्रविशारदैः। धर्मसर्वर्तुकं प्रोक्तं पंडितैर्धटधारणम्॥ वर्षासु समये वह्निर्हेमंते शिशिरे तथा। ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले" इति प्राक् **नारदोक्तेः**। **प्रवाते** प्रकृष्टे वाते सति। 'न मध्याह्ने' इति निषेधो जलान्यपरः। अतः प्रागुक्त**पितामह**विरोधो न। विध्येकवाक्यतायै विरोधनिरासाय चाह। **न शीते इत्यादि**। **हेमंतेति**। मार्गशीर्षान्येत्यादिः। **उष्णकालशब्देन च** उष्णकालशब्देनापि **ग्रीष्मशरदोः** ग्रहणमित्यनुपज्यते। एवं प्रावृट्शब्दो ग्रीष्मशरदोरप्युपलक्षणमिति बोध्यम्। "अव्यवस्थितमर्यादं विषं प्रावृषि जायते" इति **पितामहः**।

ननु ग्रीष्मादिकालविधेरेवान्यकालनिवृत्तौ सत्यां पुनर्निषेधोऽफलोऽत आह। **विधानेति**। निषेध-विषयकालस्येत्यर्थः। यथाश्रुतेऽनुपपत्तिः स्पष्टैव। **ज्योतिःशास्त्रे** विशेष उक्तः—

"सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा। मलमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकांक्षिणा॥
"रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्रेऽस्तं गते पुनः। सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः॥
"नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम्। न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत्॥

---

१ व्या. वार्तिकं। २ नारदीये अ० १ श्लो० २६८। ३ क-विचार्यं धर्मम्। ४ 'वर्षासु वह्निरित्युक्तः शिशिरे तु घट स्मृतः'। ५ अ. १ श्लो. २५४॥ ६ ख-न परीक्षा विवाहश्च॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" नो शुक्रास्तेऽष्टमार्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेंदा—
विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ ।
नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनींनाथताराविशुद्धौ
प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनुचरग्रहांशोदये शस्तलग्ने " इति ।

वक्ष्यत इति अनुपदमेव कांलातरे त्वित्यादिना ।

याज्ञवल्कीये ९८ श्लोकः ।

अधीति वर्णादीत्यर्थः । तथोक्तिस्वारस्यादाह । **स्त्रीमात्रमिति** मात्रार्थं यावत्त्वं विशदयति । **जातीति** । एवमग्रेऽपि । ब्राह्मणीत्वादिर्जातिर्वर्षादिर्वयः तत्कृता एवावस्थाः । बाल्यादयः । **नेत्रेति** । लोकप्रसिद्ध्यानुरोधेनेदम् । यथा तु भाष्यं तथा आह । पूर्णेत्यादिः । महाभियोगेषु सावष्टंभेषु प्रागुक्तवाक्येभ्यः सर्वेषां प्राप्तेराह । **तुलैवेतीति** । तृतीयपादार्धं व्याचष्टे । **अग्निरिति** । पूर्ववदनियमेन एवासंबंधात्स्मृत्यंतरानुरोधाच्चेदमुपलक्षणमित्याह । **फाल इति** । अवशिष्टार्थमाह । **जलमिति** । ननु 'जलं वे' त्यस्य जलमेवेति कथमर्थोऽत आह । **वाशब्द इति** । " वा स्याद्विकल्पो समयोरेवार्थापि समुच्चये " इति कोशात् । एतस्याग्रेऽप्यन्वयो बोध्यः । अत एव 'सप्तैवे' त्युक्तिरग्रे ।

अवशिष्टं व्याचष्टे । **विषस्येति । उक्तेति** । पूर्वाध्यायान्ते इति भावः । नन्वग्निजलविषाणां श्रोतानां श्रौतशूद्रे एव विकल्पोऽस्तु किमित्यश्रौतक्षत्रवैश्यविषयतास्वीकारोऽत आह । **ब्राह्मणस्येति । युक्तमिति** । पारिशेष्यादिति । अन्यथा न्यूनतापत्तेः । एकस्य वाशब्दस्य आधिक्यात् स्मृत्यंतरानुरोधाच्चेति भावः । एतेन 'विषस्य चेति' क्वाचित्कः पाठः प्रयुक्तः । एतदेवाह । **एतदेवेति** । दापयेत् नृप इति शेषः । **नारदोऽप्येवम्** । गोरक्षकादिद्विजानामप्येवं बोध्यम् । तेषां तत्समत्वस्योक्तत्वात् ।

विरोधं परिहरति । **यत्त्विति । नारदमाह । सत्रेति । भृशेति** । आतिशयिताधिग्रस्ताना मित्यर्थः । 'कृशार्तानामिति' पाठस्तु **कल्पतरौ** स्थितो न युक्तः पौनरुक्त्यापत्तेः । **अपेक्षित इति** । 'अपेक्ष्यत' इति द्वितीयः 'अवेक्ष्यत' इति त्रितीयः पाठः । **इतीति** विकल्पेति । इति पक्षप्राप्तदिव्येत्यर्थः ।

ननु कथमनेन तन्निवृत्तिरत आह । **एतदिति** । स्त्र्यादीनामिति पूर्वान्वय्यपि । अन्यैः सहेति विक्षेपैः तत्र । वैपरीत्येऽप्याह **एतेषामिति** । स्त्र्यादीनामित्यर्थः । ननु स्त्र्यादीनामन्यैः सह तदभियोगे पक्षद्वयेऽपि तदन्येषामेव दिव्यमित्यस्तु अन्यतरविकल्पः । तथापि तेषां मिथोऽभियोगे कथमत आह । **परस्परेति । विकल्प इति** । ऐच्छिकविकल्प इत्यर्थः । ननु दिव्यकर्तृविकल्पत्वाद्दिव्यविकल्पोऽप्यस्त्विति चेन्न । तस्य न्यायतः प्राप्तत्वेऽपि 'तुला स्त्रीति' वाक्येन नियामकेन बाधात् । **तत्रापीति** । दिव्यानां मध्येऽपीत्यर्थः । अनेन 'तुला स्त्रीति' मूलवचनेन । नायं नियमः सावष्टंभाभियोगे एव किं त्वन्यत्रापीत्याह । **तथेति** । अयं समुच्चये न साहृश्ये । तत् शंकाभियोगे सर्वथा सावष्टंभाभियोगसाम्याभावात् । तुलानियमसाम्यमात्राशयको वा तथाशब्दः । नियम्यते इत्यस्यानुषंगः ।

नन्वेवं तुलानियमस्य स्त्रीणां सार्वकालिकत्वापत्तिस्तस्याप्यनेन बाधादत आह । **एतच्चेति** । स्त्रीबालेत्यादिमूलवाक्यं चेत्यर्थः । अर्थवदित्यत्रान्वयः । मासक्रमस्याविवक्षितत्वादाह । **मार्गेति** ।

---

१ ख–तथाऽपूर्णे त्यादिः । २ क–शेषः । ३ ङ–भावाशयको ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अयमकारांतः शब्दः । **अर्थवत्** । सफलं संभावितम् । अन्यथासार्थक्यं निराचष्टे । **न चोति** । न त्वित्यर्थः । **तुलैवेतीति** । नियामकतयादेरनुषंगः । **नारदमाह** । **स्त्रीणां त्विति** । " क्लीबान्नरान् सत्वहीनान् परितश्चार्दितांतरान् । बालवृद्धातुरांस्त्रीश्च परीक्षेत धटे सदे ॥ " त्यस्य पूर्वपद्यम् । **अतः** यतो निषेधस्तयोरत इत्यर्थः । ' अंतस्तत्त्वमिति ' पाठे अन्तरं वस्तुतत्व-मित्यर्थः । **आदि**संग्राह्यमाह । **अन्यादिभिरिति** । आदिना तंडुलादिः ।

वर्णविषये विशेषमाह । **तथेति** । उक्तं सर्वमुपसंहरति स्पष्टार्थम् । **तस्मादिति** । चैत्रादि-मासत्रये इत्यर्थः । **बहुदिव्येति** । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वेन । **इदं वचनमिति** । ' स्त्री बाले ' त्यादिमूलवाक्यमित्यर्थः । एवव्यवच्छेद्यं दर्शयन् 'प्रयोजनं तु वक्ष्यत ' इति प्रागुक्तं प्रयोजनं दर्शयति । **कालांतरे त्वित्यादि** । **सलिलमेवेति** । सर्वेषां इति भावः । अयं च कालविशेषेऽग्न्यादिनियमः कुष्ठाद्यनुपेतविषय इति विशेषांतरमाह । **येषां त्विति** । **अपिना** साधारणकालसमुच्चयः । वर्णाद्याशयेनाह । **तुलाद्येवेति** । किंच स बलिष्ठविषयक इत्याह । **तथेति** । **दुर्बलाना-मपीति** । अग्न्यादीत्यादेरनुषंगः । उक्तं प्रयोजनमुपसंहरति । **सर्वथाऽपीति** । ' विधिप्रतिषेधा-द्दतुकालानतिक्रमेणेति ' पाठः ॥ ९८ ॥

याज्ञवल्कीये ९९ श्लोकः ।

व्यवहितसंगतिमाह । **महेति** । **तत्र** महाभियोगेषु । प्राग्वदाह । **पणेति** । ' आङ् मैर्या-दायामि'त्याह । **अर्वागिति** । **फालमिति** । सादृश्यात् अग्निमित्यर्थः । तस्य मूलकर्ताऽनेनैवो-क्तत्वात् तथैव । वाच्ये एवमुक्तिस्तु तस्यापि प्रसंगतोऽभिमतत्वं सूचनाय एकेनैवेष्टसिद्धावधिकं स्पष्टार्थ-मिति । सूचयितुमाह । **नेति** । ' हरोदि ' त्यस्यांतर्भावितण्यर्थतया लक्ष्यार्थमाह । **न कारयेदिति** । न्यूनतानिरासाय आह । **मध्येति** । अग्नेस्तु फालत्वेनैव ग्रहणसंभवस्योक्तत्वादाह । **जलमिति** । ' तुलाग्न्याप ' इत्यत्र तुलाविषयोर्मध्ये स्थितत्वात्तस्यापि तत्वमित्यर्थः । नेत्यादेरनुषंगः । **यथोक्त-मिति** । **पितामहे**नैवेति भावः । **अत्र** ' नासहस्रादि'त्यत्र तदेकवाक्यतापत्तेः । **अग्नेति** । न ग्रहणमित्यर्थः । **अल्पेऽपीति** । तथा चैतेषां गुरुष्वेवेत्यादिनियमात्तस्य असाधारण्याद्वैलक्षण्येना-ग्रहणमिति भावः । तमेव नियमं फलितमाह । **एतानि चत्वारीति** । तुलाग्निजलविषाणीत्यर्थः । संज्ञायाः प्रागुक्तत्वादाहे । **पणेति** । **सहस्रादिति** । अभिव्याप्तौ । आङ्योगे पंचमी । तमभिव्याप्येत्यर्थः । तत्र अग्रिमनिरासाय ' अर्वागिति ' शेषव्याख्याने उक्तः । तथा च व्युत्क्रमः सूचितः । तदाह । **सहस्रादूर्ध्वमेवेति** । **नार्वागिति** । तदूर्ध्वतो नार्वागित्यर्थः । अत एव सहस्रैरपि न इत्याशयेनाह । **नन्विति** । **अर्वागपीति** । ऊर्ध्वत एव अर्वागपीत्यर्थः । **आयसं** फालम् **तत्र** विरोधे सति । **यत् द्रव्येति** । सुवर्णेत्यर्थः । तथा सति फलितम् विशेषमाह । **एतच्चेति** । ' नासहस्रादिति ' मौलं ' सहस्रे त्विति ' **पैतामहं** चेत्यर्थः । **स्तेयेति** । स्तेयसाहसो-भयविषयमित्यर्थः । ननु **कल्पतरुणा**-' नासहस्रादिति वाक्यं ' पणसहस्रादूर्ध्वं नैवापह्नवे फालादिक्रियै-त्येवमपह्नवविषयतया व्याख्यातमिति तथैव कुतो नोक्तमिति चेन्न । उपस्थितपूर्वोक्तसंगतिसंभवेऽनुप-

१ क-ख-अन्यतरविकल्पः । २ पृ. ५९ पं. २२॥ ३ ख-तत्र महाभियोगेषु पंच ड-पंचम्युपपत्तये आह । अर्वागिति । ४ ड-नैवोक्तत्वात् । ५ पूर्णेति' पणसहस्रमारभ्यैवेत्यर्थः । तदाह नार्वागिति । विरोधमाह । नन्विति । आदिना तदादि समुच्चयः । अग्न्यादीनि । ६ ' पंचम्यपाङ परिभिः ' व्या. सू. (२।३।१०) । ७ उद्धामेवापन्हवे ८ ख-फालादिक्रियेत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्थितपरतया व्याख्यानस्यानौचित्यात् । तथा च स विषयो मूले नोक्त एव तदेतत् ध्वनयन्नाह । **अपह्नवे त्विति । प्रमाणम् ।** अपन्हुतद्रव्यानुसारेण दिव्यानि । **स्तेयेति ।** अत्र ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन स्तेयान्यसाहसपरं साहसपदम् । **स्वल्पेऽप्यर्थ इति ।** अपिना महतः समुच्चयः । तत्प्रकारमेवाह । **सर्वेति । युक्तं** तत्संबद्धं नासंबद्धं तत्तुल्यमिति यावत् । **ज्ञात्वा संख्यामिति ।** पूर्वान्वयि । **संख्या** प्रमाणम् । सुवर्णानामित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । **चत्वारिंशतीति ।** तत्संख्याकेषु सुवर्णेषु अपन्हुतेष्वित्यर्थः । **विंशेति ।** विंशतिः प्रमाणमस्येति विंशम् । तच्च दश च तेषां विनाशे इत्यर्थः । 'विंशद्दशेति 'पाठातरम् । ' विंशतिदशेति ' त्रितीय पाठः । पंचार्धिकस्येति पाठः । पंचैवार्धम्—स्वार्थे ठक्—तस्येत्यर्थः । पूर्वान्वयीदम् । वाशब्दस्वारस्यात् । 'तदर्धे'त्यत्र तच्छब्देन दश परामृश्यंते । 'तत' इत्यनेन पंच । अग्रे 'तत' इत्यनेन पूर्वतदर्धार्धम् । **लौकिक्यः** लोकभवाः । अन्ये शपथादयः । **विचारयन् ।** तत्पूर्वकं कुर्वन्नित्यर्थः । **कल्पतरौ** तु पाठांतरम् । 'प्रयोजयेत् ' इति—अग्रे

" शते विषं तु पादोने हुतभुक् तत्र दृश्यते ॥ आपात्रिभागहीने तु शस्तार्द्धे तु तुला स्मृता । "
" कोशपानं तदर्धे वा दशपंचकसप्तसु । तदर्धे तंडुला देयास्तदर्धे तप्तमाषकः " इति ।

शते सुवर्णस्येति शेषः । **वृद्धकात्यायनः—**

" ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णस्य शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम् ।
" षष्ठ्या नाशे जलं ज्ञेयं स्याच्चत्वारिंशतो धटम् । त्रिंशद्दशविनाशे तु कोशपानं **बृहस्पतिः ।**
" पंचार्धिकस्य वा नाशे तदर्धस्य च तंडुलाः " ॥ पंचार्धिकस्य पंचार्धं सार्धद्वयं इति ।

महत्त्वसंपत्तये आह । **ज्ञात्वेति ।** तत्पदस्वारस्यात् । नन्वत्र नाशपदोक्त्या कथमस्यापह्नवविषयत्वमित्यत आह । **नाशेति ।** मिथोऽनयोर्विरोधं परिहरति । **नासहस्रादिति ।**

अन्योऽपि विशेषः **कात्यायनेनोक्तः ।** 'देशकालविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यय ' इति ॥ हा **हारयेत्** कारयेत् । **विपर्यये इति ।** दिव्यकारिणोऽभियुक्तस्यासामर्थ्ये । ' कालदिव्यविरोधे तु यथायुक्तं विरोधयेत् । अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विवर्जयेदिति ' **कल्पतरौ** पाठः । अत एव महापातक्यादीनामन्याद्वारा दिव्यमाह । स एव—

" मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् । महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
" लिंगिनां प्रसवानां तु मात्रयोगक्रियाविदाम् । वर्णसंकरजातीनां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥
" एतेष्वेवाभियोगेषु निंद्येष्वेवं प्रयत्नतः । दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥
" एतैरपि नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । नेच्छंति साधवो यत्र तत्र शोध्यः स्वकैर्नरः ॥ इति ।"

तथा च दिव्यकारिणोऽशक्तौ प्रतिनिधिः ' विपर्यये ' इत्यंतेनोक्तः । **अन्येन हारयेत् ।** प्रतिनिधिना कारयेत् । मातापित्रित्यादिना पूर्वं पित्रादिघातादिमहापापं न कृतमिति निश्चये कालांतरे चार्थांतरसंदेहेऽपि प्रतिनिधिद्वारैव द्विव्यमुक्तम् । " वृद्धस्त्रीबालेतिपाठांतरम् । ' प्रमदानां ' चेति । तथा नेच्छंतीति अत्र न ' संतीति ' । तथा ' तत्र शोध्याः स्वकैर्नर ' इत्यत्र स्वकैर्नरैरिति । **स्वैकरांप्तैः ।**

१ ट–तर्ध्दम् । २ क–दत्तेष्वेवाभियोगेषु । ३ ख–नित्येष्वेव । ४ ख–एतै रेव । ५ क–आत्तैः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'नृपार्थेष्वि' त्यस्य नृपोऽर्थो विषयो येषां द्रोहाणां तेष्वित्यर्थः। तदाह। **नृपद्रोहेष्विति।** अभिशापे चेत्यस्य वास्तवे तत्रेत्यर्थः। तदाह। **महेति।** सदेति व्याचष्टे। **द्रव्येति।** प्रक्रांतत्वादाह। **एतानीति।** शुचित्वं तत्र निमित्तमित्याह। **उपेति।** **आदिना** स्नानादिपरिग्रहः। विशेषमाह। **तथेति।** सभा च राजगृहद्वारं च देवायतनं च चत्वरश्चेति समाहारद्वंद्वः। व्यस्तपाठे तत्र द्वंद्वद्वयम्। **कुलं** गृहम्। **चत्वर**श्चतुष्पथः। साकांक्षात्वात्प्रकृतमाह। **घट इति।** **च**स्त्वर्थे उक्तदेशानामिति भावः। **इंद्रस्थान**मिंद्रप्रतिमा यत्र तत्रेत्यर्थ इति केचित्। 'इंद्रध्वजयूथस्थानमिति' **कल्पतरुः।** 'इंद्रध्वजपूजास्थानमित्यन्ये:'। इंद्रस्य परेश्वरस्य स्थानम्। तत्रेति स्वयं। 'अभीत्यस्यैव' व्याख्या **महेति।** **च**स्त्वर्थे। तथापाठ एव वा। 'दिव्यमि' त्यस्यानुषंगः। विषयसप्तमी च। देशव्यवस्थामुक्त्वा दिव्यव्यवस्थामाह। **अस्पृश्येति।** अस्पृश्याश्चंडालादयः। अधमाः शूद्रादयः। **न तु** न हि। **तत्प्रसिद्धानि** घटसर्पादीनि। **नारदः।** (अ१-२५५।३१३-३१५)

" नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम्। श्वित्र्यंधकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते॥
" न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः। रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः॥
" निरुत्साहान्व्याधिक्लिष्टांस्तांस्तोये न निमज्जयेत्। सद्यो म्रियंते मज्जंतः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः॥
" साहसेऽप्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत्। न चापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत्॥ "

विष्णुः

"नश्लेष्मिकव्याधितानां भीरूणां श्वासकासिनाम्। न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नांबुसेविनाम्॥"
"मंत्रयोगविदां चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित्। तंडुलैनाभियुञ्जीत व्रतिनं मुखरोगिणम्॥"

व्रती पयोव्रतादिमान्।

पितामहः

" मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च। कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः॥"

नारदः।(१।३३२)

" महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते। नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत्॥"

नारदबृहस्पतिकात्यायनाः—

" यथोक्तविधिना नेयं दिव्यं दिव्यविशारदैः। अयथोक्तं प्रदत्तं च न दत्तं साध्यसाधने॥
" अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिकृतानि च। व्यभिचारं सदार्थेषु कुर्वंतीह न संशयः॥ "

वादिनमभियोक्ता बहिर्वादी॥ **मातृकेति।** परिभाषेत्यर्थः॥ ९९॥ ॥ इति दिव्योपोद्घातः॥

संगतिमाह। **एवमिति।** **मातृकां** तत्परिभाषाम्। **प्रयोगमिति।** तावत्सर्वसाधारणमित्यर्थः। यद्वा 'जातावेकवचनं'। प्रयोगानित्यर्थः।

याज्ञवल्कीये १००।१०१।१०२ श्लोकाः।

'क्रमेणे'त्यादिः। ईदृशोऽवतारितः प्राड्विवाककृत्योत्तरम्। **इति** अनेन मंत्रेण। तुलामभिमंत्रयेदित्यन्वय इत्याह। **तुलाया इत्यादिना।** तृतीयांतस्य व्यवहितान्वय

१ खन्देयम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्याह । **तैः प्रतीति** । अंतर्भावितण्यर्थत्वेनाह । **समीकृत इति** । इदमुक्तरीत्योपलक्षणमित्याह । **अभियोक्ता वेति** । तात्पर्यार्थमाह । **दिव्येति** । **रेखामिति** । ' लेखामिति ' पाठांतरम् । किंचिच्चिह्नविशेषमित्यर्थः । तमेवाह । **येनेति** । **पांडुिति** । अपक्कलेखेनेत्यर्थः । ' खडीति ' भाषाप्रसिद्धः । 'अभी'त्यस्य व्याख्या **प्रार्थेति** । इतीत्यस्यार्थमाह । **अनेन मंत्रेणेति** । त्वमित्यादि मामित्यंतेनेत्यर्थः । तदर्थमाह । **हे इत्यादि** । धामार्थः । **स्थानमिति** । तदित्यस्य व्याख्या **तस्मादिति** । सत्यमित्यस्यार्थः **संदिग्धेति** । भाषणासंभवादाह । **दर्शयेति** । प्रकृतत्वादाह । **अस्मादिति** । अस्मीत्युक्तेरध्याहारेण तस्य तदर्थान्वियत्वेन वाऽऽह । **अहमिति** । प्राग्वदाह । **असत्येति** । एवमग्रेऽपि । निपातानामनेकार्थत्वात् चेदर्थमाह । **अथेति** । ' मामस्मी ' त्युक्तिस्वारस्यादस्याप्रवृत्तेराह । **प्राडिति** । धर्माधिकारिण इत्यर्थः । इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । न्यूनतां निराचष्टे । **जयेति** । तयोः स्वरूपे इत्यर्थः । जातावेकवचनं । **लिंग**मूर्ध्वगमनादिकम् । एतदर्थमेवाह । **धटेत्यादिना** । **पुन**स्त्वर्थे । आरोहणादीति **आदिना**ऽवतारणम् । **नारदादीति आदिना व्यासादि**परिग्रहः ।

तत्रादौ **पितामहमाह** । **छित्वा त्वित्यादिना** । **यज्ञियं** खदिरादिकम् । **मंत्रेति** । 'ओषधे त्रायस्वैनमि' त्यादि मंत्रपूर्वकं इत्यर्थः । छेदनक्रियाविशेषणमिदं । 'यूपवदि'त्यस्य'तुला कार्ये' त्यत्रान्वयः । 'यूपवदि' त्यतिदेशसिद्धम् 'मंत्रव'दित्युक्तमेवानुवदति । **मंत्र इति** । **वानस्पत्यच्छेदने इति** समस्तम् । तच्छेदनकाले सोमदेवताकः । " सोमो धेनुं सोमो अर्वतमि " त्यादिमंत्रो जप्य एवेत्यर्थः । व्यस्तः पाठे वाचस्पत्यो मंत्रो " वनस्पते शतवल्शो विरोहेति " । अनयोर्जपमंत्रत्वेनादृष्टार्थत्वात्समुच्चयः । **चो** भिन्नक्रमः । **छेदने** तुलाकाष्ठच्छेदने । स स च जप्य एवेत्यर्थ इत्यन्ये । तुलास्वरूपमाह । **चतुरस्रेति** । **त्रिषु** पार्श्वद्वये मध्ये च । तत्फलमाह । **अर्थवदिति** । क्रियाविशेषणमेतत्[1] । यथा तुलायाः सामर्थ्यं भवेत्तथा देयानीत्यर्थः । ' यत्नत ' इति पाठांतरम् । तत्प्रमाणमाह । **चतुर्हस्तेति** । **भूमेरुपरि** ऊर्ध्वं । **तत्समौ** तुलासमौ । चतुर्हस्तौ पादौ कार्यावित्यर्थः । 'पादौ कार्यौ तथा विधाविति' पाठांतरम् । तयोः पादयोरन्तरं व्यवधानं तु **हस्तौ** हस्तद्वयपरिमितं भवेदित्यर्थः । च्वेरन्यत्रानियमात्नानुपपत्तिः । पक्षांतरमाह । **अध्यर्द्धमेव** वेति । सार्द्धहस्तं वेत्यर्थः । ' उपरी'त्येतत्सूचितमेवाह । **हस्तद्वयमिति** । उभयोरपि पादयोर्हस्तद्वयं हस्तचतुष्टयादवशिष्टं भूम्यंतः प्रवेशनीयमित्यर्थः । **तोरणे चेति** । तथेत्यनेन हस्तद्वयांतरालतोक्ता । भूमेरुपरि समता समागतैव । तदन्तनिखातस्तु यथासंभवः । अत एव विशेषमाह । **धटादिति** । तथ च तुलायाः पार्श्वद्वये हस्तद्वयांतरालं दक्षिणोत्तरयोः स्तंभस्य द्वयं निखाय तयोरुपरि उत्तराग्रं काष्ठं देयम् । तदेतत्तोरणमिति बोध्यम् । तस्य फलं कथयन् तच्चावश्यं धटाद्दशांगुलोच्चमित्याह । **अवलंबाविति** । तोरणाभ्यां संबद्धौ । तदधः प्रदेशे लंबमानौ अधोमुखौ मृन्मयौ तद्गोलकरूपौ सूत्रसंबद्धौ धटमस्तकचुंबिनौ तुलाप्रांतद्वयोपरिभागस्पृशौ अवलंबौ तत्संज्ञकौ कार्यावित्यर्थः । ' धटमस्तकचुंबिताविति ' पाठांतरे बहुव्रीहिः । सम्यग्ज्ञानार्थमेवावलंबद्वयकरणम् । एतत्फलमनुपदमेवाग्रे स्फुटीभविष्यति । ' स विज्ञेयः समो धटः ' इति । तस्याग्रं तदाधारदेशं चाह । **प्रागिति** । **कल्पयेत्** स्थापयेत् । आस्तरणमिदम् । **पश्चिमे** शिक्ये । **अन्य-**

---

१ ख-क्रियाविशेषणं वैतत् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्मिन् पूर्वे । **शुभामिति** । इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिदुर्गंधादिविवर्जितामित्यर्थः । **पिटकं** शिक्यम् । **तस्मिन्** उपविष्टे सति । चयनीयत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। समुच्चयफलाभावात् तुल्यार्थत्वाच्चाह । **अत्र चेति** । "मृत्तिकेत्येव सत्य" मिति श्रुतेः । उक्तक्रमादाह । **मृत्तीति** ।

परीक्षाप्रकारमाह । **परीति । पश्चादिति** । 'तस्मादिति' पाठांतरम् । **पताकेति** । पताकासहितध्वजशोभितमित्यर्थः । अल्पत्वमहत्त्वकृतोऽनयोर्भेदः । एवमग्रेऽपि । 'परित' इति भावः । **मंत्रवित्** । 'धर्मविदिति' पाठांतरम् । तृतीयाद्वयमुपलक्षणे । **अनुलेपनं** स्नानचूर्णम् । 'अनेन विधिने' त्युक्तविधिमेवाह । **एह्येहीति** । अनेन प्रधानदेवतास्वरूपमपि कथितम् । **अस्मिन्** तुलाख्ये । वसवश्चादित्याश्च मरुतश्च गणाश्चेति द्वंद्वः । **अंगानि** लोकपालादीनि । तत्प्रकारमेवाह । **इंद्रमित्यादिना** । एतेषां ध्ययरूपाण्याहेंद्र **इत्यादि । भागे इति** । पार्श्वे 'वसूनावाहयेदिति' पाठांतरम् । तेषां संख्यामाह । **धर इति । देवेश** इंद्रः । **तथा**ऽर्चनं 'तथाऽयनमिति' पाठांतरम् । प्राग्वदाह । **धातेति** । 'वरुणेंश' इति पाठः । अन्योऽपपाठः । **अजघेत्यादि** । क्रमादुभयविशेषणम् । गणपदार्थानाह । **अग्नेरित्यादिः । अयनं** स्थानम् । तानाह । **वीरेति** । अत्र 'महायशा इति । गिरिशविशेषणम् । 'विशांपतिरिति' कपालिविशेषणम् । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजाविति' कोशः । **भगवानिति** भवविशेषणम् । 'भग' इति पाठांतरम् । क्रमस्य विवक्षितत्वात्प्रेतेशस्य पूर्वनिपातः । **मातृस्थानमिति** समस्तपाठः । ता आह । **ब्राह्मीत्यादि । गणसंयुतेति** विशेषणं चामुंडायाः । तथा च सप्त बोध्याः । गणेश एक एव । **मरुतां** वायूनां । तानाह **गगन** इति । 'प्राणेशजीवावि' त्यार्षम् । च समुच्चेयमाह । **धटस्योत्तरेति** । पूजाक्रममाह । **भूषेति** - अर्घप्रभृत्यलंकारांतं क्रमेण धर्माय प्रधानदेवतायै दत्त्वा पश्चादिंद्रादीनां तथैव कुर्यादित्यर्थः । निवेद्यो नैवेद्यः । सर्वथोक्तक्रमेणेति भावः ।

अस्यार्थमाह । **अत्र चेति** । तुलाख्यदिव्यविषये इत्यर्थः । 'पूजाक्रम' इत्यत्रान्वयः । कांडानुसमयस्याभावादाह । **पदार्थेति** । तद्रीत्येत्यर्थः । गंधादौ विशेषमाह । **गंधेति । शिष्टान्** । शेषभूतानंगानिति यावत् । **अन्यैर्वा** । गंधपुष्पैः । **यथोक्तमिति । नारदे**नेति भावः । **ततः** तस्याः पताकाद्यलंकारविधानानंतरम् । **श्रुतं** वेदशास्त्रे । **वृत्तमा**चरणम् । **सत्यसंधः** सत्यसंकल्पः । **शुद्धवासाः** । आर्द्रवासा इति पाठांतरम् । अन्यदप्याह । **तथेति । यथाहेति । पितामह** इति शेषः । प्रतीति । 'चतुर्दिक्षु' इति पाठांतरम् । **तथेति**'समुच्चये । कथं कार्याकांक्षायाम् तत्र द्रव्याण्याह । **आज्येनेति** । उभयत्र इतरनिरासाय सामान्यनपुंसकत्वेन समिद्विशेषणं तथैव सार्थक्यं ध्वनयन्नाह । **होमेति** । एतत्त्रितयरूपहोमसाधनैरित्यर्थः फलितः । उत्तरार्धेऽन्वयः । अस्य मंत्रमाह । **सावित्र्येति** । अथशब्द आनन्तर्ये । **एवेन** तदभावव्यवच्छेदः । 'प्रणवेन' इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । आदियुक्तत्वं तृतीयार्थः । तदाह । **प्रणवादीति** । अथार्थः **पुनरिति** । पश्चादित्यर्थः । **स्वाहेति** । 'वषट्कार' इत्यनेन सामान्यापेक्षज्ञापकेनायं साधुः प्रयोगः । प्रसिद्धत्वाद्धविःशब्दार्थमाह । **चरूनिति** । 'चर्वाज्यसमिध' इत्युचितम् । अत्राज्यहविःसमिधां संप्रतिपन्नदेवताकत्वात् मिलितानामेव होमे सान्नाय्ययोरिवेति कश्चित्तन्न । आज्ये स्रुवेणावद्यतीति स्रुवस्य चरौ सकृदुपस्तृणाति मध्यात् पूर्वार्धाच्च द्विर्हविषोऽवद्यति अभिघारयति हविरवत्तं

१ पृ. ६२ पं. ११ "तत आवाहयेद्देवान् ॥ २ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । न्या. सू. (१।२।३५).

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चैषोऽवदानधर्म **इति आश्वलायना**दिसूत्रात् स्रुवः । समित्सु असामर्थ्याद्धस्तस्यैव तत्वात् । भिन्नसाधनकत्वात्तंत्रतानुपपत्तेः । सान्नाय्यहोमयोस्तु एव साधनत्वात्तंत्रता युक्ता । तदेतद्ध्वनयन्नाह । **प्रत्येकमिति ।**

अन्यदाह । **एवमिति । शोध्येति** । दिव्यकारिणः शिरसि बध्नीयादित्यर्थः । **यथाहेति । पितामह** इति शेषः । **यं चार्थमिति** । यदर्थकर्मकाभियोगविषयीकृतो दिव्यकारी स्यात् इत्यर्थः । **पितामहो**क्तमेव मंत्रमाह । **मंत्रश्चेति । आदित्येति** । अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । **यथोक्तमिति । पितामहेनेति** भावः । 'आदित्ये' त्यग्रिममिदं पद्यम् । **चे**नाग्निमसर्वसमुच्चयः । **पितामह**मेवाह । **घटमिति । दर्शिताः** तेनैव । **धृतः** शुचौ देशेऽवस्थापितस्त्वं यस्मात् कुटिलं नरं भावयसे प्रतिपादयसि तेनेत्याद्यन्वयः । तमेवाह । **पुनरिति** । विशेषमाह । **आरोपितं चेति । तत्कालेति** । विनाडीपंचकेत्यर्थः । तमेवाह । **ज्योतिरिति** । ज्योतिःशास्त्रविदो ये ब्राह्मणास्तेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः । पदत्रयमित्यन्ये । **परीक्षाकालेति** । कालस्य परीक्षा परीक्षाकालः । राजदंतादिः[1] । तत्र कोविदैरित्यर्थः । 'परीक्ष्या कालेति' पाठांतरम् । तैः परीक्ष्याः सत्य एव । विज्ञेया नान्यथेत्यर्थः । पंच **दशेति** । तथा च विनाडीशब्देन पलमुच्यते । **अहः खाग्निभिर्दीति** । 'अहोरात्रं त्रिंशतादिति' पाठांतरम् ।

तस्मिन्निति । पलपंचकरूपे इत्यर्थः । **अलुब्धा** इति छेदः । **नृपे इति** । विषयसप्तमी । नृपं इति पाठांतरम् । **चोक्तमिति । नारदेने**ति शेषः । **स शुद्ध इति** । विशुद्धि इति पाठांतरम् । अत्र वृद्धिरूर्ध्वं गतिः । हानिरधोगतिः । अतो न पूर्वविरोधः । अत एवान्यविरोधं परिहराति । **यत्त्विति । न दिव्येनेति** । तथानियमाभावात् । **महत्त्वमिति** । इदं च शिरःस्थापितपत्रेणैवावगतामिति भावः । एवं चैतत्परं तत् न तत्परामिति न विरोध इति भावः । विशेषमाह । **यदा चेति । च**स्त्वर्थे । **अनुपेति** बहुव्रीहिः । छेदादिविशेषणम् । तमेवाह । **कक्ष्येति** । अस्पष्टत्वादिना भेदानाह । **कक्ष्यमिति** । घटस्य कर्कटाविति समासः। अन्यथा दोषापत्तेरित्याह । **कर्कटाविति । तुलांतयोः** संबद्धौ । तत्पदवाच्यत्वे बीजमाह **कर्कटेति ।**

वैलक्षण्यादाह । **यदा त्विति** । तमेवाह । **शिक्यादीति** । अत एव 'शक्यमिति' व्याख्यातम् । व्यक्त्यभिप्रायं बहुवचनम् । अन्यथाऽनयोर्मिथो विरोधः स्पष्ट एवेति भावः । **व्यासोऽपि** "कक्ष्यच्छेदे तुलाभंगे घटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभंगे च दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृप" इति । **कात्यायनोऽपि**—"शिक्यच्छेदे तुलाभंगे तथा वाऽपि गुणस्य वा । शुद्धेश्च संशयेनैव परीक्षेत पुनर्नरम् ।" अनेन कारणांतरमप्युक्तम् । आवृत्तिस्तोलनमात्रस्य न सांगप्रयोगस्येति प्राच्याः । 'एवं तु वैगुण्यपापापरिहारात्सांगः प्रयोग आवर्तनीय' इति **मदनः** । अत्राद्यमेव मूलसंमतम् । शेषं **पितामहो**क्त्यैव पूरयितुं चूर्णिकामाह । **ततश्चेति** । दिव्यकारीत्यर्थः । उपसंहरति सः । **एवमिति । ब्रह्मभूयाय** ब्रह्मत्वाय । **इच्छाति** राजा । **पितामह**माह । **विशालामिति** । विस्तृतामित्यर्थः । **उच्छ्रितां** उन्नताम् । **यत्रस्थः** घटः । **तत्रैव** शालायामेव । एतान्[3] लोकपालादीन् । **कपाटबीजेति**[4] । शाकपार्थिवादिः । कपाटेत्यत्र अर्शआद्यच् । ततः कर्मधारयो वा । परमतात्पर्यमाह । **अशून्यामिति । व्रीह्यादीनाम्** व्रीह्यादीनीति पाठांतरम् ॥ **इति घटविधिः** ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

---

१ 'राजदन्तादिषु परम्' [पा. सू. २।२।३१] ३ क-एनान् । ४ कपाटयुक्तबीजम् । यथा शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १०३ श्लोकः ।

संगतिमाह । **इदानीं क्रमेति** । उद्देशक्रमेत्यर्थः । अत्र प्रागुक्तं सर्वं सामान्यमपेक्षितमित्याह । **दिव्येयति** । पत्रारोपणांते च विधौ सतीति पाठः । **विधिः** प्रकारः । पत्रारोपणांतविध्यंते सत्ययमिति पाठांतरम् । 'लक्षे' त्यस्य व्याख्या **तिलकेति** । 'लक्षदर्शनांकयो' रिति धात्वर्थानुसारादाह । **अंकेति** । ' अंकयित्वेति ' तत्र पाठातरम् । ' हंसपदानीति ' पाठः । तदाकाराणि चिह्नानीत्यर्थः । तत इत्यस्य व्याख्याऽ**नंतरमिति** । पूर्वं द्विवचनस्यैव सत्वादाह । **हस्तयोरिति** । तत्र विशेषमाह । **अंजलीति** । **नारद**मेवाह । **पत्रैरिति** । तावदिति क्रियाविशेषणमित्याह । **तावदिति** । तात्पर्यार्थमाह । **सप्तेति** । तावतां सूत्राणां समाहारः तावत्सूत्रं, पात्रादिः । तेन तावत्सूत्रेण सप्तसूत्र्या सकृद्वेष्टयेदित्यर्थः इति **मदनः** । वेष्टनसंख्यामुक्त्वा तथैव च स्पष्टार्थं सूत्रस्य संख्यां वर्णं चाह । **सूत्राणि चेति** । अनेन वेष्टननिष्ठसंख्यारोपेण सप्त सूत्राणि चेत्यर्थः । विशेषमाह । **तथेति** । **नारद**मेवाह । **सप्तेति** । **अथ** समुच्चये । ' सप्ते' त्यस्योभयत्रान्वयः । अक्षतानां स्पष्टं द्वैविध्यमुक्तं अनेन । अत एव **दधि** दध्यक्षतान् । तथा च सर्वैकवाक्यता । 'आवेष्टित' मित्यत्र भावे क्तः । 'आवेष्टनमिति' पाठांतरम् । **सुमन इति** ' जातौ एकवचनमि ' त्याह । **पुष्पाणीति** । **पितामह**विरोधं मूलस्य निराचष्टे । **यदपीति** । अतुल्यार्थत्वेन विकल्पो नेति सूचयन्नाह । **अश्वत्थेति** । **पितामहप्रेति** । **पितामह**कर्तृके । तत्प्रशंसावचनेनेत्यर्थः । तदेवाह । **पिप्पलादिति** ।

याज्ञवल्कीये १०४ श्लोकः ।

कर्तुरिति । प्राड्विवाकस्य तु अग्रे वक्तव्यमिति भावः । ममेत्युक्तिरत्र बीजम् । सर्वपदोक्तेराह । **जरेत्यादि** । ' चरसी ' त्यस्य लक्ष्यार्थमाह । **उपयुक्तेति** । भुक्तादीत्यर्थः । साभिप्रायं विशेषणद्वयमित्याह । **पावकेत्यादि** । **साक्षिवत्** साक्षिणो यथा कथयंति । अनेनास्याग्रे एवान्वयो न पूर्वत्रापीति सूचितम् । यथाश्रुते पंचम्याद्यनुपपत्तेराह । **पुण्येति** । साक्ष्यनुरोधेन तथोक्तावपि प्रकृते तदर्थासंभवादाह । **दर्शयेत्यर्थ इति** । **ममेति** तु शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । विशेषमाह । **अयःपिंडेति** । **तापैः** क्रियारूपैः । **अनेन** प्रागुक्तेन । तापत्रयफलमाह । **लोहेति** । **तृतीय इति** करणस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । सत्यपुरस्कृतत्वमविवक्षितम्, किंतु तद्घटितत्वमात्रं विवक्षितमित्याह । **सत्यशब्दयुक्तमिति** । मंत्रो विशेष्य इत्याह । **त्वमिति** । अत्र सुरंजितत्वं अतिशयिततापकृतमेव । अत एव तस्य सस्फुलिंगत्वम् । ' सुरक्षितमिति ' पाठातरम् । " जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि । दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेदिति " । ' अग्निवर्णमि ' त्यतःपूर्वपद्यम् । विशेषांतरमाह । **प्राडिति** । **मंडलेति** । यावति भूप्रदेशे मंडलेऽग्निः तत इत्यर्थः । **नारद**मेवाह । **शांत्यर्थमिति** । तापत्रयमप्यत्रैवाग्नावित्याह । **हुत्वा चेति** । **विधिमिति** । पूर्वोक्तप्रकारं कृत्वेत्यर्थः । सति सप्तमी उभयत्र । विशेषणेन मुख्याग्निनिरासः । प्राड्विवाक एवात्र कर्ता अयःपिण्डस्थमिति त्वोबलात्[1] **नारद**मेवाह । **त्वमग्ने वेदा इत्यादि** । **त्वं मुखं ब्रह्मेति** । त्वयि होमेन देववत्तेषामपि तृप्तेरिति भावः । **पापेषु** पुरुषेषु **चरसि** वर्तसे । **साक्षिवत्** अंतर्यामिवत् । **देवेति**[2] । तानीति[3] शेषः । तत्स्थाने तत्पाठो वा ।

१ पृ० ६५ पं० १६ हुत्वापदे त्वाप्रत्ययबलादित्यर्थः २ देवस्थाने । ३ ' तानि ' अतः " त्वमेव तानि जानीषे " इति पाठः । इति सूचितम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १०५ श्लोकः।

मूलकृदन्यदप्याहेत्याह । **अपि चेति** । समामित्यस्य व्याख्या **अस्त्ररहितमिति** । कोणरहितमित्यर्थः। अर्थांतरमाह । **सर्वतश्च समामिति** । तदर्थद्वयमाह । **वृत्तं श्लक्ष्णं चेति** । विशेषमाह । **तथेति । पैतामहे** 'सममि'त्यस्य द्विरुक्तिरस्त्रहीनमित्यस्याचोक्तिरिति प्रागुक्तार्थलाभः। अत्र 'अग्निहीनमिति' पाठं धृत्वाऽग्निकोपराहितामिति व्याख्यातवान् **कल्पतरुः** । अग्निवर्णवत्त्वस्य[1] प्रकारांतरेणापि संभवादाह। **अग्निसदृशमिति** । दाहकतया तत्तुल्यमित्यर्थः। न्यासस्यासंभवादाह। **निक्षिपेदिति**। प्राड्विवाक एवात्र कर्तेत्याह । **प्राडिति** ।

याज्ञवल्कीये १०६ श्लोकः।

तत इति। तत्र तन्निक्षेपणानंतरमित्यर्थः । कर्तेति शेषः । एवाधिक्यं परिहरति । **एवेति** । संगतिमाह । **सप्तैवेति । किम्** । कियत् । तस्योभयप्रतियोगिकत्वादाह । **मंडलयोरिति** । प्रमाणार्थकांगुलशब्दोऽदंतो नित्यक्लीबः। सर्वमिति न्यायेनाह । **तावदेवेति**। न्यूनतां विरोधं च परिहरति। **सप्तेति उक्तं** उक्तप्रायम्। फलितमाह। **अतश्चेति। मंडलांतेति**। मंडलानामंतराणीत्यर्थः । तुरुक्तवैलक्षण्ये । तदेवाह । **सप्तेति** । तेषामेव सत्वादिति भावः । **परीति** । उभयं संख्यामेकीकृत्येत्यर्थः । **मंडलांतरं** अन्यत् मंडलम् । उक्तरीत्या मंडलस्य द्वात्रिंशदंगुलत्वस्य बाधितत्वादाह । **अयमर्थ इति** । उक्तहेतोरेवाह । **सांतरालमिति** । पर्यवसितमाह । **तदेवमिति** । अष्टाभिरित्याद्यर्थमाह । **एवमिति** । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **चत्वेति** बहुव्रीहिः । विभक्त्यंतरायोग्यत्वादाह । **मानमिति । इतिरर्थ**समाप्तौ । तदुपपत्तिमाह । **सार्वेति** । आद्यादित्वात् । अस्मिंस्तु पक्षे इति । द्वितीयादिमंडलानां द्वात्रिंशदंगुलत्वमिति **नारदो**क्तपक्षे त्वित्यर्थः । **कार्याणीति** । अन्यथा प्रागपि ततः पादप्रक्षेपसंभवान्मूलोक्तपक्षतो भेदापत्त्या तद्विरोधापत्तिरिति भावः । **तेनैव नारदेनैव । संमितं** तुल्यम् । यदि शोध्यपदं षोडशांगुलाधिकं तदांऽतरालं षोडशांगुलन्यूनमेव भवति । यदि शोध्यपदं षोडशांगुलादल्पं तदा विपरीतं कार्यं इति भावः । एवं मूलोक्तपक्षेऽपि पदप्रमाणमेव आंतरमंडलं तन्मध्ये कार्यमिति बोध्यम् ।

अन्यविरोधं परिहरति । **यत्त्विति । कारयेदिति** । 'अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितमि' त्यादिः । **मदनरत्ने** तु "अष्टमं सर्वदैवतम् । पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः । गोमयेन कृतान्येतान्यद्भिः पर्युक्षितानि चेति" पाठः । मंडलानां परिमाणमाह । **द्वात्रिंशदिति** । इदं प्रागुक्तरीत्या बोध्यम् । **प्रचोदिता इति**। 'विन्यसेच्च पदं तेषु कर्ता नित्यमिति स्थिति'रिति शेषः ।

ननु नवानां मंडलानां स्वयमुक्तत्वादष्टाभिरित्ययुक्तम् । किंच प्रागुक्तरीत्या योजने चत्वारिंशदधिकमित्युचितं अन्यथा ततोऽप्याधिक्यापत्तिरत आह । **तत्र नवममिति** । तत्संख्योक्तेः पाठांतरानुरोधाच्चाह । **अपरीति** । मूलादिरोधं समाधत्ते । **तत्रापीति** । नवस्वपीत्यर्थः । एवं च 'चत्वारिंशदि'ति **नारदीयं** अष्टमनवममंडलांतरालभूभागं विहाय बोध्यं तस्य गमनानर्हत्वात् । एवं 'चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पनेति' **कल्पतरूक्त**पाठेऽपि आद्यमवस्थानमंडलं विहायांगुलपरिमाणं योज्यम् । **अङ्गुलप्रमाणं चेति** । बोद्धव्यमित्यत्रान्वयः ॥

---

[1] क-अग्निवर्णत्वस्य ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १०७ श्लोकः ।

सप्तेति । 'नन्वि'त्यादिः । भिन्ने पदे मूलादिविरोधभावादाह । **तत्तमय इति** । तात्पर्यार्थमाह । **व्रीहीनिति** । शाब्दस्तु प्रागुक्त एव । प्रकृतत्वादाह । **अदग्धहस्तश्चेति** । विनाऽपि प्रत्ययामीति मूले तस्य साधुत्वम् ।

विशेषमाह **यस्त्विति** । **प्रस्खलन्नभिशस्तः** संत्रासात् प्रस्खलन्सन्यादि हस्ताभ्यामन्यत्रेत्याद्यन्वयः । मूले 'हस्तादिति' जातावेकवचनम् । **तस्येति** शेषत्वविवक्षया षष्ठी । 'अयःपिंडामिति' शेषः । राजेति भावः ।

मूलोक्तदन्यदप्याहेत्याह । **किंचेति** । **गच्छत इति** । हस्ताभ्यामिति शेषः । नायमपूर्वो विधिरित्याह । **अर्थप्राप्तमिति** ।

स्पष्टार्थमाह । **अत्र चेति** । अग्निविधिविषये इत्यर्थः । **अधिदेवताः** अग्न्यादयः । **विधाय** कारयित्वा । **गृहीत्वेति** । तत्पुरतः समानीतमिति शेषः । **सोऽपि** कर्ताऽपि । एवं प्रागपि ॥१०७॥

इत्यग्निविधिः ।

याज्ञवल्कीये १०८ श्लोकः ।

संगतिमाह । **संप्रतीति** । **मामित्यस्य मे**त्यादेश इत्याह । **मामिति** । अत एव कर्तुरयं मंत्रः । 'इती'त्यस्य व्याख्याऽ**नेन मंत्रेणेति** । कमित्यस्य च **उदकमिति** धातूनामनेकार्थत्वादाह । **अभिमंत्र्येति** । **पुरुषेति** । यस्य कस्यचित् बलीयस इत्यर्थः । अत एव 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेषविवर्जितः ॥ नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवत् बलीति' **नारदः** । (अ. १-३०८) तद्ग्रहणोत्तरं प्रवेशस्यासंभावादाह । **निमज्जेदिति** । क्रममाह प्राग्वत् । **एतच्चेति** । कार्यमिति शेषः । एवमग्रेऽपि । **प्रकुर्वीतेति** । दद्यादित्यर्थः । अत एव 'वरुणायेति' चतुर्थी । उक्तहेतोरेवोक्त**मादाविति** । **समेति** । प्राड्विवाक इत्यर्थः । प्राग्वदेवाह । **तथेति** । अत एव 'स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तंभवत् पुरुषं नृपः । आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणम् ॥ ततस्त्वावाहयेद्देवान्सलिलं चानुमंत्रयेदिति' । **पितामहः** । **देवान्** धर्मादीन् । धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणांतं कुर्यादित्यर्थः । अन्यदप्याह । **तथेति** । **इति** अनेन मंत्रेण । **चस्त्वर्थे** । **वहेषु** 'प्रस्रवणेषु चेति' पाठः । 'वे'ति पाठेऽग्रिमचोऽपि तत्रैव । **तथा** तद्वत् पितामहे**नापि** उक्तानीत्यस्यानुषंगः । **ग्राहो** मकरः । **'अल्पक इति** । 'कुत्सायां कन्'। **जलौकेति** मध्यमपदलोपी समासः । **नित्यं** सर्वथा । **आहृतमानीतम्** । विशेषमाह । **नाभीति** । **धर्मस्थूणाम्**, धर्मायःप्रतिमाम् 'सूर्मीस्थूणाऽयःप्रतिमे' **त्यमरः** (२।१०।३५) । अवष्टंभश्च धारणात्मकः संयोगविशेषः । **नारदमाह** । उदके इति । नाभिदघ्ने इत्यर्थः । तथा च सापि कृत्वा तत्रादौ स्थाप्येति भावः ।

याज्ञवल्कीये १०९ श्लोकः ।

समकालमिति गमनक्रियाविशेषणम् । तच्च साकांक्षमिति प्रकृतत्वादाह । **निमज्जनेति** । **गतेति** । मध्यमशरपातस्थानं प्रतीतिभावः । 'तस्मिन्नि'त्यस्य व्याख्या **जविन्येकस्मिन्पुरुषे इति** । **अन्य इति** । तदर्थमाह । **शरेति** । भूतनिष्ठालब्धमाह । **नर इति** । लब्धमिदम् । अत एवाह ।

१ ख- शब्दैस्तु । २ मूलोक्तमन्यदप्याह । ३ कुत्सिते ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पूर्वमिति। आनीयेति। यतः स गतस्तत्रानीयेत्यर्थः। **जलनिमग्नांगमिति** सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिः। 'जले निमग्नामिति' पाठेऽपि 'अर्शआद्यच्चा' तत्र तथा तद्विशिष्टं जलं पश्यतीत्येवार्थः। यद्वा निमज्जनं कर्णाद्यभिप्रायम्। दर्शनं मस्तकाभिप्रायमित्यनुपदं स्फुटीभविष्यति। स्पष्टतया सर्वा¹प्रतीतेराहैतादिति। **त्रिष्विति।** अत एव 'अप्सु प्रवेश्य पुरुषं प्रक्षिपेत्सायकत्रय'मिति **बृहस्पतिः। एकः** पुरुषः पंचम्यर्थबहुव्रीहिणा लब्धं स्थानं विशिनष्टि। **तोरणेति।** 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वार' **मित्यमरः (२।२।१६)। स्थितयोरिति।** तयोः सतोरिति भावः। **तृतीयेति।** तोरणमूलास्थितप्राड्विवाकसंबंधितृतीयकरतालिकासमकालमित्यर्थः। **सत्समेति। कात्यायनोऽपि**–" क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकमिति"। क्षिप्तेषु शरेषु सत्सु मज्जनं गमनं च तृतीयकरतालिकासमकालिकं कार्यमित्यर्थः। **प्राप्ते** सति। **प्राप्य** लब्धा। प्रागुक्तहेतोरेवाह। **स्पष्टीति। समं** समकालम्। **गमनेति** समाहारद्वंद्वः। **गते।** तत्स्थानं प्राप्ते सति। अदर्शनं दर्शयितुमाह। **अन्तरिति। सम्यगन्तर्जलमिति।** मस्तकस्यापि निमज्जनादिति भावः। एतदाशयेनैव 'यदि न पश्यतीति' उक्तम्। अत एव मूलविरोधो नेति भावः। **नारदोऽपि** (अ१-३०९–३१०) " शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः। गच्छेत्परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः॥ मध्यमं शरमादाय पुरुषो यस्तथाविधः। प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः"॥ आगत इत्यादि प्राग्वत् इति। विशेषानेवाह। **जविनोश्चेत्यादिना।** चस्त्वर्थे। एवमग्रेऽपि। तत्र हेतुमाह। **शरेति।** फलमपीह हेतुः। तद्रूपहेतोः। तावेव नियोक्तव्यावित्यर्थः। **संशोध्येति।** तस्य यौ कर्णावित्यर्थः। 'शोध्यकर्णेति' पाठांतरम्। **तज्जलेति।** दिव्यजलसमीपभूप्रदेशमित्यर्थः। अत एवाह। **तटे इति।** शोध्यकर्णप्रमाणमुच्छ्रितमित्यर्थः।

विशेषमाह। **शरेति।** वैणवं धनुश्चेत्यर्थः। मंगलेत्यस्यैव व्याख्या **श्वेतेति।** एवमग्रेऽपि। **तत इति।** अतएव प्रथममिति पूर्वमुक्तम्। विशेषमाह। **धनुरित्यादिना। प्रयोगविध्यंतेन। विधिः** प्रकारः। त्रैविध्यफलमाह। **मध्यमेन चेति।** एवमग्रेऽपि। एवार्थो वा। द्वितीयः पादपूरणे। किं कृत्वेत्यत आह। **हस्तानामिति। तथा** किंच। न्यूनाधिके तस्मिन् सति सायकान् क्षिपतो दोषः स्यादित्यर्थः। 'सप्तशतमि' त्यादेर्भिन्नपदत्वे बहुवचनापत्तिः। समाहारद्विगौ क्लीबापत्तिरसंभवापत्तिश्चातः सप्ताधिकशतांगुलप्रमाणकमित्यादिःवाच्योऽर्थः। तत्फलितमाहां**गुलानामिति। शतमिति।** यस्य तदिति शेषः तात्पर्यार्थमाह। **एवं चेति। अनायासेति।** अयोविकाररूपाग्रभागरहिताइत्यर्थः। **कात्यायनमाह। शरांश्चेति। सुदृढमिति** सूचितं विशेषमाह। **क्षेप्तेति। पितामह**माह। **यथाहेति। ततः क्षिपेदिति।** 'तथाशुचिरिति' पाठांतरं च। विशेषमुक्तमेवाह। **त्रिष्विति।** एवमग्रेऽपि। अग्रे सर्वा **पितामहोक्तिरेव। प्रेषितानां** प्रक्षिप्तानाम्। **तेषामुक्तलक्षणानाम्। तत्रापि** मध्यमशरविषयेऽपि। **सर्पन्निति** शत्रन्तम्। वीप्सायां द्वित्वम्। **अतिवायतीत्यार्षम्।** 'अतिवातीति' पाठो वा। **स्थाणुर्वृक्षविशेषः।** 'स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शंकुरि' **त्यमरः।** (२।४।८)

उत्तरसंगतये आह। **निमग्नांगमिति। वदता** मूलकृता। **चोऽप्यर्थे। अन्यथेति।** 'आगतस्तु शरग्राही न पश्यति तथा जले। अंतर्जलगतं सम्यक् तदाशुद्धं विनिर्दिशेदि'त्यादिः। 'अन्यथे' त्यस्यैवार्थमाहै**कांगेति।** स्थानपदार्थमाह। **यस्मिन्निति।** मिथोऽविरोधायाह। **एकांगेति।** चस्त्वर्थे। **अपि**रुक्तसमुच्चये। **विशेषेति।** तेनैवेति भावः। **सन्निधौ** पश्चिमतीरदेशे। **तत्तीरे**

---

१ क–सर्वानप्रतीतेः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अक्षतपुंजादौ । **अथ** तदभिमंत्रणानंतरम् । **गृहीतस्थूणस्येति** । प्राङ्मुखेति शेषः । **प्राडिति** । तोरणमूलस्थितेनेत्यादिः । **दत्त इति** । तृतीयतालिकासमकालमिति भावः ॥

इत्युदकविधिः ॥

याज्ञवल्कीये ११०।१११ श्लोकौ ।

संगतिमाह **इदानीमिति** । व्यवस्थितमिति पाठः । विषशब्दस्य क्लीबत्वात् । एवमग्रेऽपि । 'विषमि' त्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयेन 'एवमुक्त्वे' त्यस्यार्थमाह । **विषमभीति** । प्रकृतत्वादाह । **विषं वेगैरिति** । लिङ्गार्थाविवक्षया आह । **जीर्यतीत्यादि** । 'वेगैरि'ति बहुवचनसूचितमाह । **विषेति** । **पितामह**माह । **धातोरिति** । **चं लेंति** । लक्षणानि त्वित्यर्थः । तदेवाह । **वेग इति** । **तस्योर्ध्व इति** पूर्वान्वयि । **तस्येति** शेषत्वविवक्षया षष्ठी । **तत्पराविति** । यथाक्रममिति भावः । **नयेति** । तनोर्विंविशतामतिच्चंचलताम्, कंठभंगं हिक्कां चेत्यर्थः । चस्त्वर्थे व्युत्क्रमे च ।

विशेषमाह । **अत्र चेति** । तदानंतर्याभावाद्यथाश्रुतासङ्गतेर्**नारदार्थं** सम्प्रयोगक्रममाह । **प्राड्-त्यादि** । तद्दिने उपवासाश्रमाय सोपेत्यस्य व्याख्या **कृतोपेति** । शेषमाह । **तस्येत्यादि** । **निधाय** बध्वा । पूर्वमंत्रः कर्तुरित्यतः **पैतामहमेव** तन्मंत्रमाह । **त्वं विषेति** । विशेषोक्तौ हेतुमाह । **नारदेति** । तदेवाह । **द्विजानामिति** । **स्थित इति** । उद्देश्यस्याधिकरणत्वाविवक्षया सप्तमी । **प्राङ्मुखो वा** प्राड्विवाकः । 'विषस्ये' त्यस्य प्रत्येकं संबंधः । विकल्पे वा । 'यवाः सप्त प्रदातव्याः शुद्धिहेतोरसंशयः' इति अस्य पूर्वार्धम् । भेदस्तु **कात्यायने**नोक्तः ।

"अजाशृंगानिभं श्यामं सुपीतं शृंगसंभवम् । भंगे च[2] शृंगवेराभं ख्यातं तच्छृगिणां विषम् ॥
रक्तस्थमसितं कुर्यात्काठिनं चैव तत्क्षणात् । अनेन विधिना ज्ञेयं विषं दिव्यविशारदैः ॥
वत्सनाभनिभं[3] पीतं वर्णज्ञानेन निश्चयः । शुक्तिशृंगाकृतिर्भंगे विद्यात्तद्वत्सनाभकम् ॥
मधुक्षीरसमायुक्तं स्वच्छं[4] कुर्वीत तत्क्षणात् । बाह्यमेवं समाख्यातं लक्षण्यं धर्मसाधकैः"—इति ॥

तेनैव **पितामहेनैव** । एवं प्रागुक्त्या स्फुटप्रत्यासत्तौ । **चारितानि** संचारितानि । कस्मैचिद्दत्तानि । **च जीर्णानि** । 'अतिजीर्णानीति' पाठांतरम् । उक्तहेतोरेवाह । **नारदेति** । उक्तानीत्यस्यानुषंगः । तथा च '**नारदे**नापीति' पाठे तद्वत्तेनाप्युक्तानीत्यर्थः ।

ईप्सितम् । सप्तयवात्मकम् । **हिमेति** । हेमंतशिशिरयोरित्यर्थः । **नारद**मेवाह । **वर्षे इति** । इदमार्षम् । "वर्षासु षड्यवा मात्रा ग्रीष्मे पंचयवाः स्मृताः । हेमंते सा सप्तयवा शरद्यल्पाततोऽपि ही" ति **कल्पतरौ** पाठः । मात्राशब्दः परिच्छिन्नपरिमाणके वर्तते । सा मात्रा अल्पा त्रियवेति कश्चित् । न्यूनतां निराचष्टे । **हेमंतेत्यादि** ।

नारदमेवाह[5] । **विषस्येति** । **शोध्ये इति** । तस्य तत्वविवक्षया । तदर्थमाह । **पलं चेत्या-दिना** । पक्षांतरनिरासायाह । **अत्रेति** । षडादिशब्दाः षष्ठादिपरा इत्याह । **षष्ठ इत्यादि** । चेरन्यत्रानियमान्न दोषः । अत एवात्र[6] विरोधो न । **तस्मादिति** संबंधिनस्तत्वविवक्षया पंचमी । तत्रेति भावः । **शोध्ये इति** प्राग्वत् । तमित्यस्य व्याख्या **विंशतीति** । विशेषं तत्राह । **घृतं चेति** । **देहिनामित्यपि** तस्य तत्वविवक्षया । **श्लक्ष्णं पिष्टमिति** । तद्यथा स्यात्तथा पिष्टमित्यर्थः ।

---

१ च लक्षणानीति [मि. पृ. ६९ पं. १२+१३] २ भंगेव । ३ क-ख-वत्सनालनिभम् । ४ क-स्वक्ष । ख-स्वक्षे । 'तथैवेति' मिताक्षरापाठः । ५-क तमेवाह । ६ क- अतएव कल्पतरो पाठः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'सम्यक् पिष्टमिति' पाठांतरम्। घृतपरिमाणमाह। **त्रिंशदिति**। यथाश्रुतासंगतेः तदर्थमाह **त्रिंशदिति**। 'त्रिंशद्गुणेन त्विति' **कल्पतरौ** पाठः सुगमः।

विशेषांतरमाह। **शोध्यश्चेत्यादिना**। **कुहकेति**। मंत्रादिभ्य इत्यर्थः। **कुहकादी**-त्युक्तमेव विशदयति। **ओषधीरिति**। **गूढोत्पन्नानिति**। गुप्ततया संजातानित्यर्थः। 'विष-मिति' पाठे **तथा**शब्दः **समुच्चये**। 'अपीति' पाठे तद्वदित्यर्थे। विशेषमाह। **तथेति**॥ पंचतालशतानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। कालविशेषणम्। 'कालाध्वनोरिति' द्वितीया। **चिकित्सित-मिति**। चिकित्सनमिति पाठांतरम्। अनर्थांतरम्। विरोधं परिहरति। **पितामहेनेति**। तमेवाह। **भक्षिते त्विति**। विषे इति भावः। स्वस्थ इत्यस्यैव व्याख्या। **मूर्च्छेति**। सर्वसंग्रहायाह। निर्विकार इति। कंचन विशेषं कथयन्प्रागुक्तमपि किंचित्स्पष्टत्वायाह। **अत्र चेति**। क्रमोऽन्वयः। **निधाय** आबध्य।

इति विषविधिः॥

याज्ञवल्कीये ११२ श्लोकः।

कोशेति। 'कोशोऽर्थौघदिव्ययो' रित्यनेकार्थः [अ. को. ३।३।११७]। "कोशः कोष इवांडजे। कुड्मले चषके दिव्येऽर्थचये योनिशम्वयोः। जातिकोशेऽसिपिधाने" इति **हैमश्च**। तत्रापि प्रकृतेऽपां वाचकत्वात्तत्र रूढिः। **संश्राव्य** अभिमंत्र्य। **तस्मादाहृ**ताज्जलात् जलमिति पाठेऽग्रिमविशेष्यम्। वक्ष्यमाणलब्धमाह। **संस्नाप्येति**। **इत्यादिना** मंत्रेण। संश्राव्येत्यस्य पाययेदित्यत्रान्वयः। प्राग्वदाह। **एतच्चेति**। **पितामहादिभिरिति**। **आदिना नारदा**दयः। ते चान्यत्र स्पष्टाः।

विशेषमाह। **अत्र चेत्यादिना**। **समभावे तु देवानाम्** देवताविषयकभक्तिसाम्ये। **ये चेति**। ताश्चेत्यर्थः। **तन्नेति**। ब्राह्मण्यादेस्तन्मूलकत्वात्। **विस्रंभे** विश्वासे। **आस्तिक इति**। सत्येन दिव्यकरणे निष्ठाशंकावानित्यर्थः। **मद्यपेति**। द्वंद्वगर्भोऽत्र द्वंद्वः। **ये चेति**। तेषां चेत्यर्थः। क्लीबेति समाहारद्वंद्वः। **नास्तिकेति** पूर्वं तद्वृत्तिरुक्त इति न पौनरुक्त्यम्। विशे-षमाह। **तथेति**। **यथाहेति**। स एवेति शेषः॥ ११२॥

याज्ञवल्कीये ११३ श्लोकः।

मूलमवतारयति। **नन्विति**। अर्वागित्यस्यार्थः। **पूर्वमिति**। राजदैविकमित्यत्र द्वंद्वात् 'तस्य निमित्तमिति' . ठञित्याह। राजिकमित्यादि। महदित्यस्य फलमाह। **अल्पस्येति**। आर्थिकमाह। **ऊर्ध्वमिति**। अनेन **नारदीये**ऽपि ऊर्ध्वमित्यत्रावधेरिति शेषो द्विसप्ताहादित्यत्र प्रभृतीति सूचितमतो न विरोध इति बोध्यम्। **वैकृतम्**। विकृतमेव वैकृतं विकारः इत्यर्थः। **कृतेति** कृतावधीत्यर्थः। **इतिर्नारद**समाप्तौ। ननु नेदमवश्यवाच्यमत आह **अर्थेति**। मौलावध्यु-पादानसिद्धमेव **नारदे**नोक्तमित्यर्थः। विरोधं परिहरति। **अर्वागिति**। **प्रस्तुत्य** प्रक्रम्य। **अवध्यन्तराणि**। तानि तु **पितामह**मेवाह। **त्रिरात्रादिति**। क्वचित्तानि चेत्यस्यादिः।

नन्वेवमनयोर्व्यवस्थायामपि तदुक्तपक्षाणामवांतरव्यवस्था कथमत आह। **महेति**। **अर्वाचीनम्**। व्युत्क्रमेण सहस्रान्यूनम्।

इति कोशविधिः।

---

१ ड-मंत्रादिभ्यः २ व्या. सू. (५।१।३८) ३ ख-अन्यस्येति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न्यूनतां निराचष्टे । **तुलादीनीति** । **यथोद्देशामिति** । उद्देशानतिक्रमेणेत्यर्थः । नाम्ना वस्तुसंकीर्तनमुद्देशः । **भक्षणचोदितेति** । भक्षणे चोदितं शास्त्रविहितं विधिं प्रकारमित्यर्थः । ' लक्षणबोधितामिति ' पाठांतरम् । भक्षणवर्जने इति च । चौर्ये त्विति पाठे नान्यत्रेतीति पाठः । चौरो त्विति पाठे नान्यस्येतीति पाठः । कृत्वेत्यस्य संमिश्रानित्यत्रान्वयः । स्नानोदकं चादित्यस्यैव प्रत्यासत्तेः । **ततः** भक्षणकारणानंतरम् । **शीर्यति** । विशीर्णं भवति । 'हनुँजालं च सीदतीति' **कल्पतरौ** पाठः । हनुजालं उत्तराधरप्रदक्षिणम् । हनुजालसमूह इति तदर्थः । कर्त्रनुपादानादर्थमाह । **शिरोरोपितेति** । **तं शोध्यम्** । असंबद्धत्वनिरासायाह । **भक्षेति** । तस्य चौरादिकत्वादिति भावः ।

इति तंडुलविधिः ।

तथा हि तदेवोच्यते । विस्तारमाह । **षोडेति** । निम्नतामाह । **चतुरिति** । बहुव्रीहिः । अथेत्यस्याग्रेऽन्वयः । अनेन कारयित्वेति तत्र शेषः सूचितः । मंडलमित्यस्यार्थमाह । **वर्तुलमिति** । घृततैलयोरेकार्थत्वाद्विकल्पः । **धुनुयात्** कम्पयेत् । सर्वसंग्रहाय तत् उपसंहरति । **निर्विकारेति** बहुव्रीहिः । 'यावद्वचनं वाचनिकमिति' न्यायेनाह । **उद्धरेदिति** । तत् सत्वेऽप्याह । **आदरेति** । स्थलविशेषे इति भावः ।

तदुक्तमेव प्रकारान्तरमन्यग्रन्थानुक्तमाह । **अपरेति** । **उपादायेति** । स्थापयित्वेत्यर्थः । **सुशोधितामिति** । भग्नादिनिरासायेति भावः । 'सुशोभितामिति' पाठान्तरम् । **धौतां** प्रक्षालिताम् । **भ्रमद्वीचीति** । भ्रमन्ती वाक् शब्दो यस्मिन्नित्यर्थः । **तरङ्गैर्वीचिभिः पूर्णे** । न नखस्पर्शस्यापि विषये । **चुरुकारमिति** । तैलादिपक्वतापरीक्षा चुर इति शब्देन भवतीत्यनुकरणमिदं ध्वनेः । तत्रापि सुघोषकं महाशब्दयुक्तम् । क्रियाविशेषणमिदं द्वयम् । **अनेन** वक्ष्यमाणेन । प्राड्विवाक इति शेषः । सुतप्तत्वात् पवित्रत्वाच्चाह । **पावकेति** । **प्रदेशिनी** तर्जनी । **यस्य** कर्त्तुः । तस्यामिति शेषः । **घृतानुमन्त्रणमिति** । परमित्याद्युक्तमित्यर्थः । अत एवाह । **त्वमग्ने इति** । प्राग्वदाह । **अग्न्यभीति** । प्राग्वदाह । **प्रदेशिनीमिति** ।

इति तप्तमाषकविधिः ।

चोऽप्यर्थे । **तथा चेति** । स आहेति शेषः । वचने न्यूनतां परिहरति । **हन्तॄणामित्यादि** । इतिर्वचनसमाप्तौ । इतराभ्रमायाह । **प्रतिमेति** । एकार्थत्वादाह । **सीसकं वेति** । अर्श आद्यजन्तामिति भावः । कनन्तं वा । आहेति शेष एवेति भावः ।

अभ्युक्ष्य प्रोक्ष्य । सितपुष्प इति बहुव्रीहिः । **पुष्पधृत इति** धृञः क्विबन्तस्य रूपम् । धृगिति पाठे धृष्णोतेस्तदन्तस्य रूपम् । भृदिति पाठे भृञस्तदन्तस्य । एवं विधायेत्यस्य व्याख्या **उपलिख्येति** । एवंविधावुपलिख्येति पाठान्तरं सुगमम् । एवंविधायोपलिख्येति पाठे तु एवं संलिख्य चन्दनेनोपलिप्येत्यर्थः । समं यथा स्यात् तथा कार्यौ इत्यर्थः । **तत** इत्यग्रिमान्वयि । **अनुपहते** अभग्नादौ । अनुपलक्षितावित्यनेन पिधानं तस्य सूचितम् । मध्ये चूर्णिकामाह । **तत इति** । **तयोश्चैकमिति** । ततश्चैकमिति द्वितीयः पाठः । **अविलम्बित इति** । **अविशंकित इति** । 'अविलम्बितमिति' । पाठे क्रियाविशेषणम् । **समासतः** संक्षेपतः ।

बृहस्पतिरपि

" पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥

" आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीताविलम्बितः ॥
" धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात्संपूज्यश्च परीक्षकैः " । इति ॥

जीवदानादिकैः ताः प्रजामिथुनीत्यादिभिरिति **कल्पतरुः** । प्राणप्रतिष्ठापूर्वमित्यन्ये ।

इति धर्माधर्मविधिः ॥

फालविधिर्**बृहस्पतिनोक्तः**—

" आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते । अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
" अग्निवर्णं तु तच्चौरो जिह्वया संलिहेत्सकृत् । न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते" इति ।

'**मन्वादिभिरिति**' आदिना **नारदादि**परिग्रहः । तथा च **नारदः** । (अ० १ श्लो० २४३।२४४)

"शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनाम् । वसिष्ठः शपथं शेपे यातुधानेन शङ्कितः ॥
"महर्षयस्त्वथेन्द्रेण पुष्करार्थेन शङ्किताः । शेपुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये " ॥ इति ।
"महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः । वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे वै यवने नृपे "॥

इति **मनु**रपि । (अ० ८ श्लो० ११०)

सत्यवचनं, सत्यमिति कथनम् । **पुष्पमिति** । पुण्यमिति पाठान्तरम् । आद्यविषयमुक्त्वा द्वितीयमाह । **सत्यनेति । अत्र च,** शपथविषये । **आर्तिः** पीडा सा च नान्येत्याह । **आर्तिरर्पाति** । पूर्वोक्तैवेति भावः । एवं कालनियमोऽपि प्रगुक्त एवेत्याह । **कालेति ।**

कात्यायनः—

"आचतुर्दशकादह्नो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ "

अत्राङ् मर्यादायाम् ।

मनुः— (अ० ८। श्लो० १११।११२)

" न वृथाशपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः । वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥
" कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ " इति ।

यमः—

" कृत्वा मृषा तु शपथं कीटस्य वधसंयुतम् । अनृतेन तु युज्येत वधेन च तथा नरः ॥
" तस्मान्न मिथ्याशपथं नरः कुर्याद्बधेप्सितम् । " इति ॥

"सर्वदिव्यशेषमाह । **एवमिति । शुद्धं** पुरुषम् । **तं** अशुद्धसम्भाविनम् । **आहेति । कात्यायन** एवेति भावः । तुलेति समाहारद्वन्द्वः । कल्पनामेवाह । **सहस्रमिति । पद्शतमिति** बहुव्रीहिः । दण्डो विशेष्यः । **चतुरिति** समाहारद्वन्द्वः । क्रमविवक्षया न दोषः । अग्रेऽपि अतिदिशन्नाह । **एवं च हीनमिति** । उक्तप्रकारेण कल्पनाया चाग्रेऽपि उत्तरोत्तरन्यूनमित्यर्थः ।

विरोधं परिहरति । **निह्नवे इति** । मूलमिदं सर्वसाधारणम् । अत एव न विकल्पः । अत एवाह । **अयं दिव्येति । कात्यायनोक्तो** । दिव्यमात्रविषय इत्यर्थः । एवञ्च तुलाग्निसलिलविषकोषतण्डुलतप्तमाषधर्माधर्मशपथदण्डरूपैरवान्तरप्रकरणैर्विशिष्टमिदं महादिव्यप्रकरणं संपन्नमिति बोध्यम् । तदाह । **इति दिव्येति ।**

इति दिव्यप्रकरणं संपूर्णम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ दायविभागप्रकरणम् ८.

निबन्धकारः पद्यबन्धेन सङ्गतिमाह । **प्रमाणमिति । इति भेदेनेति** । इति एवंप्रकारेण द्विविधं प्रमाणमवान्तरभेदेन वर्णितमित्यर्थः । **योगेति । योगीश्वरेण याज्ञवल्क्येने**त्यर्थः । निरूपणीयव्यवहारपदानां मध्ये केषांचिन्निरूपणानन्तरं मध्ये प्रसक्तप्रमाणनिरूपणं कृत्वाऽवसरसङ्गत्या प्राप्तावशिष्टव्यवहारपदनिरूपणप्रसङ्गे तावत् सर्वोपयोगित्वेन दायविभागो निरूप्यते इत्यर्थः ।

दायशब्दार्थं तावदाह । **तत्रेति** । निरूपणीये दायविभागे इत्यर्थः । एवेन लोकप्रसिद्धक्रयादिरूपनिमित्तान्तरमात्रव्यवच्छेदः । सम्बन्धश्च जन्यजनकभावादिर्धनस्वामिना सहान्यस्य पुत्रादेर्बोध्यः । एतेन पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्द इति प्राच्योक्तमपास्तम् । 'विभागं चेदि'त्यादिवक्ष्यमाणमूलादिविरोधापत्तेः । तत्र जन्मना स्वत्वाङ्गीकारात् । **स च** दायश्च । 'अप्रतिबन्ध' इत्यादिर्बहुव्रीहिः । तत्राद्यस्वरूपमाह । **तत्रेति** । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । 'भूर्या पिते'त्यादिना वक्ष्यमाणसिद्धान्तमभिप्रेत्याह । **पौत्राणां चेति** । यथाक्रममन्वयः । तेषां स्वामिसत्वेऽपि जननमात्रेणान्योपायं विनाऽपि स्वाम्यस्य सत्त्वात् दायस्य अप्रतिबन्धत्वमिति भावः ।

द्वितीयस्वरूपमाह । **पितृव्यभ्रात्रादीनामिति** । पितृव्यश्च भ्राता च तत्प्रभृतीनामित्यर्थः । अभ्यर्हितत्वात्तस्य पूर्वनिपातः । पितृव्यत्वादिकं च धनस्वामिनिरूपितमेव । अत्र वस्तुकथने तात्पर्यं न तु क्रमे । पितृभ्रात्रादीनामिति पाठान्तरम् । तत्र क्रम एव । पितरौ च भ्रातरश्च आदिर्येषां तेषामिति तदर्थः । विशेषान्तरमाह । **स्वाम्यभावे चेति । तदभावे** उभयोस्तत्तद्रूपेणाभावे । **तत्पुत्रादिष्वपीति** । पितृव्यादिपुत्रादिष्वपीत्यर्थः । तत्रापि विद्यमानेषु धनस्वामिसम्बन्धिषु यस्य तेनाव्यवहितः सम्बन्धस्तस्याद्यो यस्य व्यवहितस्तस्य द्वितीय इति भावः ।

एवं दायशब्दार्थमुक्त्या विभागशब्दार्थमाह । **विभागो नामेति** । अविभक्तद्रव्यसमुदायनिरूपितानामनेकेषां पुत्रादिनिष्ठस्वाम्यानां तदेकदेशेषु समुदितद्रव्यैकदेशेषु तद्विषयतया तन्निरूपिततया व्यवस्थापनं विशेषेण प्रत्येकमवस्थापनं यत्[१] तत् विभागशब्दवाच्यमित्यर्थः ।

उक्तार्थं समूलयति । **एतदेवेति । पैत्रस्येति** । 'तस्येदमि'त्यण् (व्या. सू. ४।३।१२०)। 'पित्र्यस्येति' **कल्पतरु**धृतपाठस्तु न युक्तः । यतो देवताधिकारपठितत्वात् । **यत्र** व्यवहारे । तद्विवादपदं बुधैरिति पाठान्तरम् । तत्र तदिति विधेयविशेषणम् ।

तत्र न्यूनतां परिहरन् तस्य[२] स्वोक्तार्थपरत्वमाह । **पैत्रस्येतीति** । स्वत्वे निमित्तभूतो यः संबन्धः स्वामिसम्बन्धः प्रागुक्तस्तदुपलक्षणार्थमित्यर्थः । तेन पैतामहादेरपि ग्रहणम् । अत एवाह । **तनयैरिति । प्रत्यासन्नेति** । अव्यवहितसम्बन्धीत्यर्थः । एतेनैकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्यैव स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अवस्थितस्य गुटिकापातादिना स्वत्वव्यञ्जनं विभागं इति प्राच्योक्तमपास्तम् । निमित्तभूतसम्बन्धस्य साधारणत्वेन नियतैकदेशग्रहणे विनिगमकाभावेन[३] च तथा दुर्वचत्वात् । अन्यथा तदाऽपि यथेच्छव्यवहारापत्तेर्मिथो विरोधाच्च ।

एवं सङ्गतिमुक्त्वा विचारं कर्त्तुमादौ विभागप्रकरणार्थं निष्कृष्याह । **इदमिति । इह**, विभागप्रकरणे । अत्र 'कस्येति' द्रव्यनिर्देशः 'कथमिति' इतिकर्त्तव्यतायाः । 'कैश्चेति' कर्तॄणाम् ।

---

१ ख–स्वतिरिक्तान्य जनप्राप्ते विनाऽपि स्वाम्यस्य सत्वात् तस्य तत्वमिति भावः।२ ख–तस्य । ३ ड–क–विनिगमना इदममुकस्य नान्यस्येत्यवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारः परस्परनैरपेक्ष्येण दानविक्रयादिलक्षणः तदनर्हतया अवस्थितस्य सतोऽव्यसत्कस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् इदममुकस्येत्यवधारणं विभाग इत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्र चतुर्णां मध्ये। **इह** आदौ। तस्य मूलानारूढत्वात्सकलदायप्रकरणोपयोगित्वाच्चेति भावः। तत्रापि द्विविधो विचारः। तत्राद्यविचारस्य विभज्यमानं द्रव्यं विषयः। तत्र सन्देहः किम् अस्वस्य विभागः स्वत्वहेतुः, तथा च विभागेन स्वत्वं न ततः प्राक् स्वत्वहेतुभूतविभागाभावात्; उत विभागो न स्वत्वे हेतुः किं तु जन्मैव, तथा च तत एव स्वत्वात् स्वस्य विभाग इति। अयमेको विचारः। तदाह। **किं विभागादिति। स्वं** स्वीयम्। **स्वस्येति**। स्वीयस्य सत इत्यर्थः। एतदुपयोगिद्वितीयविचारं तावदाह। **तत्रेति। उक्ते** विचारविषये इत्यर्थः। एवेन एतद्विचारं विना तस्य दुष्करत्वं सूचितम्। यथा चैतत् तथाऽनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। अत्र विचारे स्वत्वं विषयः।

तत्र संशयमाह। **किमिति। शास्त्रैकेति**। तन्मात्रेत्यर्थः। **प्रमाणान्तरेति**। लौकिकेत्यर्थः। तत्र पूर्वपक्षमाह। **तत्रेति**। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। तदेवाह। **स्वामीति**। व्याख्यातमिदं प्राक्। स्फुटीभविष्यति चानुपदं मूले एव। यथैतत्तल्लाभस्तमाह **प्रमाणान्तरेति**। लौकिकत्वे इत्यर्थः। **इदं गौतम**वाक्यम्। अनुवादे फलाभावात्। वचनान्तरविरोधमाह। **तथेति**। स्वत्वस्य लौकिकत्वे इत्यग्रिममत्र योज्यम्। अदत्तादायिन इति षष्ठ्यन्तं हस्तान्वयि। अन्येनादत्तं परकीयमाददाति तस्य चोरस्य हस्तादित्यर्थः। अग्रे तु फलितार्थ उक्तः। **याजनेति** समाहारद्वन्द्वः। अपिना प्रतिग्रहसमुच्चयः। स्तैनत्वातिदेशस्तद्दण्डप्राप्त्यर्थ[1] इत्याह। **दण्डेति**।

स्वत्वस्यालौकिकत्वे युक्तिमप्याह। **अपि चेति। स्वत्वमिति**। तदेति शेषः। तत्र हेतुमाह। **अपहर्तुरेवेति**। तत्सम्बन्धस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वात्। उक्तदोषं परिहरन् विशेषमाशङ्कते। **अथेति**। परिहराति। **एवं तर्हीति**। स्वत्वस्य लौकिकत्वेऽन्यस्य स्वेऽन्येनापहृते स यदि ब्रूयान्मम स्वमनेनापहृतमिति तदा श्रोतॄणां सभासदामुक्तसंशयो न स्यात्। यथा लौकिके सुवर्णरजतादिस्वरूपे दृष्टे सुवर्णादिकं भवति न वेति न संशयः तद्वत्स्वत्वेऽपि तदभावः स्यात्। लोकतः तत्कोटिनिश्चयसत्त्वात् जायते च संशयः। तस्मादपहर्तुः स्वं न भवतीति वक्तुमशक्यमिति भावः।

यद्वा। अथेति पूर्वपक्षवादी प्रष्टव्योऽपहर्तुः स्वं न भवतीति प्रमितिरुत्पद्यते न वेति। तत्राद्ये आह। **एवन्तर्हीति**। यथेदं सुवर्णमिदं रजतमित्युत्पन्नायां प्रमितौ सुवर्णादिस्वरूपे संशयो न भवति तथा प्रकृतेऽपीति भावः। नापि द्वितीयः। प्रमित्यनुदयादेवापहर्तुः स्वं न भवतीति वक्तुमशक्यत्वा[2]दिति। पूर्वपक्षमुपसंहरति। **तस्मादिति**।

सिद्धान्तमाह। **अत्रोच्यत इति**। स्वत्वस्य लौकिकत्वमनुमानेन तावत्साधयति। **लौकिकमेवेति**। स्वत्वं पक्षः, लौकिकत्वं साध्यं, लौकिकार्थेति हेतुः। तत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तमाह। **व्रीह्यादिवदिति**। तथा च स्वत्वं लौकिकं, लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात्। यद्यल्लौकिकार्थक्रियासाधनं तत्तल्लौकिकं, यथा व्रीह्यादिस्वरूपं, तथा चेदं, तस्माल्लौकिकमिति बोध्यम्। यद्यलौकिकं न भवति तत्तल्लौकिकार्थक्रियासाधनमपि न भवति यथाऽऽहवनीयादिरिति। व्यतिरेकव्याप्ति[3]दृष्टान्तमप्याह। **आहवनीयादीनामिति। हि** यतः।

संभवे व्यतिरेकापरिशुद्धमनुमानं तादृशं न प्रमाणमित्याक्षेपं सूचयन् व्याप्तौ व्यभिचारमाह। **नन्वाहवनीयादीनामपीति**। अलौकिकस्यापि तस्य लौकिकपाकादिसाधनत्वादुक्तव्यतिरेक[4]-

१ ख-तेन त्वातिदेशः। २ ख-ङ-वक्तुं शक्यत्वात्। ३ ख-ङ-क व्यतिरेकव्याप्तियन्याह। ४ क-उक्तव्याप्त्योर्व्यभिचारात्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्याप्तौ व्यभिचारादनुमानं दुष्टमिति भावः । **अपिना** व्रीह्यादि । समाधत्ते **नैतदिति** । आहवनीयादौ स्वरूपद्वयसत्त्वेऽपि पाकसाधनत्वं न शास्त्रसमधिगम्यम् । अलौकिकाहवनीयादिस्वरूपहीनलौकिकाग्नेरेव तत्स्वरूपेण पाकसाधनत्वाङ्गीकारात् । न चालौकिकाहवनीयादिस्वरूपेणैव तदस्तु । तथाहि सति अलौकिकाहवनीयादिस्वरूपहीनलौकिकाग्नेः पाकसाधनत्वं न स्यात् । न च सामान्यस्वरूपेण सार्वत्रिकं तदस्तु । तथा सति तस्यापि लौकिकत्वापत्त्या शास्त्रानर्थक्यापत्तेः । अत एव साधनत्वं फलोपहितत्वं निविष्टम् । तस्मान्न व्याप्तौ व्यभिचार इति भावः । नन्वेवं प्रकृतेऽपि सुवर्णादेः सुवर्णादिस्वरूपेणैव लौकिकक्रयविक्रयाद्यर्थक्रियासाधनत्वमास्तां न स्वत्वरूपेणेति कथं तस्य लौकिकत्वसिद्धिरत आह । **इह त्विति** । **स्वत्वेनैव** तद्वत्तैव । तदेवं ध्वनयन् उक्तमुपपादयति । **न हीति** ।

लोकविशेषव्यवहारोऽपि स्वत्वस्यालौकिकत्वेऽनुपपद्यमानस्तस्य तत्त्वे प्रमाणमित्याह । **अपि चेति** । 'प्रत्यन्तो[3] म्लेच्छदेशः स्यात्' । सर्वथा शास्त्रज्ञानाभावसूचकमिदम् । तदाह । **अदृष्टेति** । अज्ञातेत्यर्थः । म्लेच्छादीनामिति यावत् । ननु तद्व्यवहारस्य तस्य तत्कल्पकत्वमुक्तम्, तत्र कल्पकसत्त्वे एव न मानमिति कथमर्थापत्त्या तत्सिद्धिः, अत आह । **क्रयेति** ।

स्वत्वस्य तत्त्वं न्यायवित्संमतमपीत्याह । **किंचेति** । **नियतोपायकमिति** । प्रतिग्रहार्जनादीत्यर्थः । **न्यायविदः** तेऽपि । कथमित्याशङ्कायामुक्तमुपपादयति । **तथा हीत्यादिना** । **लिप्सेति** । तत्पदघटितसूत्रे इत्यर्थः । चतुर्थाध्याये प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणसूत्रम्, 'यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणा विभक्तत्वात्' इति ।

तत्र प्रथमवर्णके क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणविचारः, द्वितीये वर्णके गोदोहनादिकं क्रत्वर्थमुत पुरुषार्थमित्यादिविचारः । तृतीये वर्णके त्वयं विचारः—अनारभ्य पठ्यन्ते द्रव्यार्जननियमाः—ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेत्, राजन्यो जयादिना, वैश्यः कृष्यादिनेति । तत्र संदेहः, किमेते क्रत्वर्था उत पुरुषार्था इति ।

तत्र पूर्वपक्षः । तेषां तत्त्वेऽपि क्रत्वर्थत्वानङ्गीकारेऽधिकारिणः अभावाद्विध्यानर्थक्यापत्तेः कर्तृप्रयुक्तद्रव्यद्वारा क्रत्वर्थत्वमेव युक्तमिति । अयं भावः । यथा क्रतुविधिना आक्षिप्ते द्रव्यार्जने 'सोमं क्रीणाती' त्यादिर्द्रव्यार्जननियमः क्रत्वर्थस्तथैव प्रतिग्रहादिनियमोऽपि । अन्यथा तन्नियमस्य द्रव्यप्राप्तिस्वरूपे तत्कार्ये क्षुत्प्रतीघातादौ चानुपयोगाद्वैयर्थ्यं स्यात् । न च तत्र प्रकरणं क्रत्वर्थताबोधकमस्ति नात्रेति वैषम्यमिति वाच्यम् । अदृष्टोपायापेक्षक्रतुसामर्थ्येनादृष्टप्रयोजनापेक्षनियमसामर्थ्येन वाऽङ्गत्वसिद्धेः । न[4] चैवं सर्वस्य द्रव्यस्य क्रत्वर्थत्वाज्जीवनं न स्यादिति वाच्यम् । आनियमोपार्जितेन तत्सिद्धेः। यद्वा जीवनं विना क्रत्वसिद्धेः क्रतुविधिभिरेव स्वार्थसिद्ध्यर्थं नियमोपार्जितस्य जीवनार्थत्वमभ्युपगतमिति । द्रव्यप्राप्तिरूपद्रव्यार्जनमत्रोदाहरणमिति **तन्त्ररत्नकृदुक्तं** तु वार्तिकविरुद्धं युक्तिविरुद्धं च । विधेयस्यैव मीमांसायां विचारादिति बोध्यम् ।

एवमाक्षिपति **द्रव्येत्यादिना आशंक्येत्यन्तेन** । द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वस्यालौकिकत्वेन लौकिकहेत्वजन्यत्वेन वैदिकहेत्वन्तराभावेन नियतप्रतिग्रहादिहेतूनां च क्रत्वर्थत्वेना-

---

१ क–लौकिकत्वात्सिद्धिः । क–लौकिकत्वासिद्धिः । २ क–अलौकिकत्वं ध्वनयन् । ३ अमरकोशे (२।१।७) । ४ ख–क–नच ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न्यार्थत्वेनाकारणककार्योत्पत्त्यभावेन च स्वत्वानुत्पत्त्या स्वस्याभावात् अस्वेन च क्रत्वसिद्धेः क्रत्वर्थो नियमा इति पूर्वपक्षासम्भव इत्यर्थः।

तमुज्जीवयति। **द्रव्यार्जनस्येति**। वैपरीत्येनान्वयः। अत एव याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतामिति शङ्कावसरे उक्तम्। तत्र प्रतिग्रहो नाम स्वीकारविशेषः। अर्जनं च द्रव्यप्राप्तिरूपम्। अत एव याजनादिना लिप्सेतेति प्राक् स्मृत्युक्तम्।

'ईश्वरं चाप्युपासीत योगक्षेमार्थसिद्धये' [१।१००]

इति **मौलं** अर्जनोपायबोधकम्,

"षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाऽध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः॥"

इति **मानवं** च (१०।७६) संगच्छते। प्रतिग्रहादिनियमाः स्वत्वं साधयन्त एव क्रतूपयुक्तधनद्वारा क्रत्वर्था भविष्यन्ति, यथाऽवघातो वितुषीभावं कुर्वन्नेव क्रतूपयुक्तव्रीहिद्वारा क्रत्वर्थस्तद्वत्। तच्च स्वत्वं जन्मना पुत्रत्वादिकवत् अर्जनेनार्जकार्ज्ययोः तादृशस्वत्ववत् स्वस्वाभिभावसंबन्धरूपं लौकिमेव मन्यंते वृद्धाः।

यतः—

"संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः। श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते॥"

इति **हर्युक्तेः** क्रियामूलकः कर्तृकर्मणोः सम्बन्धो लोकसिद्धो न मानान्तरापेक्षः। न चैवमर्जनाक्रियापाये तज्जन्यस्य तस्याप्यपायः। संबन्धिनोराश्रययोः सत्वात्। न हि पितुः क्रियापाये पितृत्वमपैति। तथा च लौकिकत्वात्स्वत्वस्य स्वेन च क्रतुसिद्धेर्न तदभाव इति सिद्धं तेषां तत्वमिति भावः।

ननु तथाऽर्जनस्य स्वत्वसाधनत्वेऽपि तन्नियमानां क्रत्वर्थत्वादर्जनस्यापि क्रवत्र्थत्वेनान्यार्थत्वात् स्वमेव नेति क्रत्वभावस्तदवस्थ एवेति पूर्वपक्षासिद्धिरेवेत्याह। **ननु चेत्यादि वर्त्ततेत्यन्तेन**। उपहसन् परिहरति। **प्रलपितमिति**। अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति वदता केनापि प्रलपितमिदं, यतो मिथो विप्रतिपिद्धमित्यर्थः। यद्वा केनापि प्रलपितमिदम्। तत्र हेतुमाह। **अर्जनमिति**। यत इत्यादिः। 'इति वदते' त्यस्य 'गुरुणे'त्यत्रान्वयः। अर्जनं नामार्जकधर्मः प्रागुक्तरूपस्तत्प्रयुक्तः स्वस्वामिभावः संबन्धः। स च द्विनिष्ठः पितापुत्रत्ववत्। तथा चार्ज्यं विनाऽर्जनस्यानिष्पत्तेर्मे माता वन्ध्येतिवत् अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति वचनं मिथो विरुद्धमित्यर्थः।

ननु पूर्वपक्ष्युक्तत्वादेव नायं तत्सिद्धान्तोऽत आह। **सिद्धान्तेऽपीति**। इत्थं हि सः। धनार्जनप्रवृत्ते ह्यधिकारिणि अर्थलभ्ये सति तन्नियमानां क्रतुनिवेशकल्पना न युक्ता। धनकामाधिकारे च रागात्प्रवृत्तो न नियतं प्रवर्त्तते। अनियमप्रवृत्तेर्न तद्विद्ध्यानर्थक्यम्। किंचार्जनमात्रस्य क्रत्वर्थत्वे कृत्स्नमेवार्जितं क्रत्वर्थमिति जीवनोपायाभावात्सर्वक्रतुलोपः स्यात्। किञ्च लिङ्गस्य क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थबोधकत्वे साधारण्यान्न तेन क्रतुमात्रार्थत्वम्। अतो न क्रतोः क्रतुत्वेन द्रव्यार्जनाक्षेपकता किंतु पुरुषार्थत्वेन। अन्यथा "त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात्" इति **पाष्ठाधिकरणोक्तेन** क्रतूनां द्रव्यार्जनाक्षेपकत्वेन विरोधः स्यात्। 'द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं चिन्वीतेति' भृतिचयनादिकं

१ क—अकारणकभावार्योत्पत्त्यभावेन। २ क—प्रतिग्रहानयोर्मध्ये। ३ क—ड—अर्जकार्ज्ययोः स्वस्वामिभावसम्बन्धरूपस्य। लौकिकस्य स्वत्वस्य अर्जनक्रियाजन्यत्वाङ्गीकारे। ४ क—ड—स्वत्वन्यागात्मकक्रत्वभावः। ५ क—तेषां नियमानां स्वक्रत्वर्थत्वम्। ६ ख—अर्जनस्य। ७ क—स्वसत्वसाधनेऽपि। ८—ख—क—पितापुत्रवत्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तु पुरुषार्थार्जितद्रव्यबाधेन क्रत्वर्थतया विधीयते इति वैषम्यम् । तथा चोपायान्तरेण[1] द्रव्यार्जने प्रत्यवायः कल्प्यते । न च ‘ हिरण्यं धार्यम् ’ इतिवत् द्रव्यार्जनमेव फलार्थमस्त्विति[2] वाच्यम् । दृष्टार्थत्वे सम्भवति अदृष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्मात्पुरुषार्था नियमा इति । यद्यप्येवं न्यायेन तत्र स्थापितं तथापि यज्ञोपवीतादिवदुभयार्थता बोध्या । अत एव—‘ न्यायोपार्जितवित्तेन कर्तव्यं तु सदा द्विजैः । ’ इति **चतुर्विंशतिमत**मुपपद्यते । एवं अर्जनमपि । अत एव ‘ जीविकेति’प्रागुक्त**मानव**सङ्गतिरीरिति बोध्यम् । अत एव द्रव्यस्य सर्वकार्यार्थित्वेन पुरुषार्थत्वात्तदाश्रितनियमस्यापि तदर्थत्वमिति सिद्धान्तसूत्रं सङ्गच्छते इति तत्त्वम् ।

विचारेति । अधिकरणविचारप्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धान्तप्रयोजनस्वरूपमेवाह । **अतो नियमातिक्रम इति** । तत्प्रयुक्तदोष इत्यर्थः । अत एव विशदयति । **अस्य चेति** । प्रयोजनपरग्रन्थस्य मूलोक्तस्येत्यर्थः । **विवृतः** गुरुणेति शेषः । ‘ यदेत्यादिना नियमातिक्रमदोष ’ इतीत्यन्तेन ग्रन्थेनेति भावः । पूर्वपक्षे पुरुषस्य न ततो दोषः । किंतु ततो न क्रतुसिद्धिः क्रतुवैगुण्यात् । सिद्धान्ते तु तेषां पुरुषार्थत्वात् व्यतिक्रमे पुरुषस्य दोषो न क्रतुवैगुण्यमिति[3] तात्पर्यम् । एवव्यवच्छेद्यमेवाह । **नियमातिक्रमार्जितेनेति** । पूर्वपक्षे इति पूर्वान्वायि । भवतीति पाठः ।

वस्तुतस्तु पूर्वपक्षे द्रव्यार्जनस्य कर्माङ्गत्वात्तत्तत्कर्मकाले एवादौ तदुपयुक्तद्रव्यार्जनम् । स्वतन्त्रकालत्वे मानाभावात् । तत्काले द्रव्यालाभेन कर्मलोपेऽपि न प्रत्यवायः । अर्थिन एवाधिकारात् । सिद्धान्ते तु पूर्वार्जितेन यष्टव्यमिति । एतेन पूर्वपक्षे प्रतिग्रहाद्यर्जितमेव क्रतौ ग्राह्यम्, सिद्धान्ते यथाकथंचित्सिद्धमिति **राणको**क्तमपास्तम् । तत्तन्नियमवाक्यतस्तदकरणे पुरुषस्यानिष्टभवनलाभेन प्रत्यवायवत् क्रतुफलाभावस्यापि कृतकष्टं प्रति कष्टजन्येष्टाभावस्याप्यनिष्टत्वेन दोषात् । अत एवापशूद्राधिकरणे शूद्रेण नाध्येयमिति निषेधातिक्रमे शूद्रस्य क्रतुफलासिद्धिः प्रत्यवायश्चेत्युक्तं भाष्यकृतेति बोध्यम् ।

प्रकृतोपसंहारं सूचयन् फलितमाह । **नियमातिक्रमार्जितस्यापीति** । तथा चेत्यादिः । सिद्धान्तिनेति भावः । अपिः कैमुतिकन्यायसूचकः । **अन्यथा** । नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वानङ्गीकारे । नियमानां क्रत्वर्थत्वेन तदर्जितस्यापि तत्त्वेन स्वत्वस्यालौकिकत्वे स्वत्वाभावेन जीवनदौर्लभ्यात्तदभावात्तदभाव इत्यर्थः ।

ननु तदतिक्रमार्जितेऽपि स्वत्वाङ्गीकारे चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वप्रसङ्गोऽतः प्रसंगान्मध्यमदोषपरिहारं सूचयन्नाह । **न चैतावतेति** । न हीत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं परिहरति । **व्यवहारविसंवादादिति** । प्रसिद्धक्रयाद्यदर्शनादित्यर्थः ।

एवं स्वत्वस्य लौकिकत्वे साधिते असाधारणविध्यानर्थक्यं परिहरति । **एवं प्रतीत्यादिना** । विजितेत्यत्र भावे क्तः । विजयादयः । उपाया इत्यस्याग्रे सर्वत्रानुषंगः । **अदृष्टेति** । द्रव्याद्यदृष्टेत्यर्थः । इति नियमा अदृष्टार्था इत्वन्ययः ।

---

१ क—उपायान्तरतः २ क—स्वर्गफलार्थत्वमिति । फ—तृतीयायाध्यायस्य चतुर्थपादस्यद्वादशाधिकरणम् । तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं सुवर्ण एव भवति दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीत्यत्र विहितं शोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं वैदिकक्रियारूपत्वेन क्रतूपस्थापकयत्क्रत्वंगमारादुपकारकम् । कर्मविहितण्यत्प्रत्ययानुसारात् क्रतुगतहिरण्यसंस्कारो वा । हिरण्यं हस्ते भवतीति हिरण्यधारणप्राप्तेर्धार्यहिरण्यानुवादेन शोभनवर्णता विधिर्वा । इति त्रेधाऽपि क्रत्वर्थो विधिः न पुमर्थ इति प्राप्ते ब्रूमः । न क्रत्वर्थः, अनारभ्याधीतत्वात् । क्रतुव्यभिचारित्वेन क्रत्वनुपस्थापकत्वाच्च । तस्मात्केवलं पुंधर्मस्तस्य फलं स्वर्गः स्वसुवताभ्रातृव्यदुर्वर्णत्वं वा इति । ३ ड—क्रतुवैगुण्य ततः ४ख—न च ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ साधारणविध्यभावेऽपि तत्परिगणक**गौतम**वाक्यानर्थक्यरूपालौकिकत्वसाधकप्रागुक्ताद्ययुक्तिं खण्डयति । **रिक्थादयस्त्वित्यादिना वेदितव्यमित्यन्तेन । सर्वेति** । वर्णसङ्करेत्यर्थः । तदर्थं वक्तुं तानेवाह । **स्वामीति । तत्र** तेषां मध्ये ।

अनन्येति । अनन्यस्वामिकस्येत्यर्थः । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **एतेष्विति** । यथाश्रुते साकाङ्क्षत्वादाह । **भवतीति** । सर्वतदर्थमाह । **ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामीति** । एतेषु निमित्तेषु ज्ञातेषु स्वामीति ज्ञायते इत्यर्थः । अनेन पूर्वपक्ष्यभिमतार्थनिरासः । एतदर्थतया साफल्यात् ।

अग्रिमार्थमाह । **ब्राह्मणस्येत्यादि** समतीकम् । लब्धमित्येतत्स्वारस्याद्वचनांतरैकवाक्यत्वादत एव साहचर्याच्च शेषपूरणेनाह । **प्रतिग्रहेति** । अधिकमित्यस्योत्कृष्टमित्यर्थस्तदाह । **असाधारणमिति** । विजितमित्यत्र विजय उपलक्षणम् इत्याह । **विजयदण्डेति** । अधिकमित्यनुवर्तते इति पाठः । भोगरूपनिर्वेशाशयेनाह । **कृषीति** । आदिना वाणिज्यादिपरिग्रहः ।

न्यूनतानिरासायोक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति । **एवमिति** । षष्ठ्यन्तयोस्तत्तदसाधारणमित्यत्राप्यन्वयः । **स्वत्वहेतुषु** तेषां मध्ये । **तत्तत्सर्वमिति** । तेषामित्यादिः ।

ननु स्वत्वस्य लौकिकत्वे 'पत्नी दुहितर' इत्यादिवचनजातं विरुद्धं, तेन स्वामिनोऽभावे पत्न्यादेः स्वामित्वप्रतिपादनात् इति **गौतमो**क्त्योक्तप्रायं प्रागनुक्तमपि दोषं तत्प्रसङ्गेनोद्धर्तुमाह । **यद्यपीति । तत्रापि** वचनेऽपि । तदभावे इति शेषः । क्रमस्मरणामिति पाठः । अन्यथा तत्रापीत्यसंगतेः । एवमन्यस्मृतिविरोधाभासोऽपि निरसनीय इति न कोऽपि वचनविरोधः ।

अत्रेदं बोध्यम् । ननु किं तावत्स्वत्वं यस्य लौकिकत्वं सिद्धान्तिनोच्यते । न च शास्त्रनिषिद्धं यथेष्टविनियोगोपायभूतक्रयप्रतिग्रहादिविषयत्वं तत्, तच्च न बहिरिन्द्रियवेद्यं प्रतिग्रहादेर्मानसज्ञानविशेषस्य तदयोग्यत्वाभिप्रायोक्तमेवेति वाच्यम् । प्रतिग्रहादिनाशोत्तरमपि स्वत्वव्यवहारात्, दानादितः स्वत्वं नश्यति प्रतिग्रहादितश्चोत्पद्यते इति व्यवहाराच्च । इति चेन्न । दानादिनाश्यस्य प्रतिग्रहादिजन्यस्य पदार्थविशेषस्यैव स्वीकारात् । तदपि बहिरिन्द्रियवेद्यं 'स्वं पश्यामी' त्यादिव्यवहारात् । अतिप्रसङ्गस्तु न । तत्साक्षात्कारे तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञानस्य हेतुत्वात् । अतस्तद्ग्रहे तदीययथेष्टविनियोज्यत्वे तदीयस्वत्वव्यभिचारित्वग्रहे च न तद्ग्रहः । एतेनानुमेयमेव स्वत्वं, स्वं पश्यामीति तु सुरभिचन्दनं पश्यामीतिवन्न लौकिकविषयतावगाहीति परोक्तमपास्तम् । तस्या अन्यत्र खण्डितत्वात् ।

तत्र दानं द्विविधम्, दृष्टार्थमदृष्टार्थं च । द्विविधमपि द्विविधं प्रतिग्रहसहितं तद्रहितं च । यद्यपि प्रतिग्रहः स्वीकारमात्रं तथापि ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेदित्यत्र तिलतुरगादिप्रतिग्रहे दोषबोधकस्मृतिवाक्येषु च प्रतिग्रहशब्देनादृष्टार्थदत्तस्वीकार एवेति परितोषदत्ततिलतुलरगादिस्वीकारे न कस्यापि दोषो नापि क्षत्रियाद्यर्जननियमानर्थक्यम् । पारितोषिकमेव दृष्टार्थमित्युच्यते । दाधात्वर्थश्च स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागः ।

न च त्यागस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वेऽपि न परस्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं, प्रतिग्रहादेरेव तत्त्वादिति वाच्यम् । विप्रोद्देशेन त्यक्तमात्रायां गवि 'गौरियं विप्रस्य न ममे'त्यादिसर्वजनप्रतीत्या त्यागस्यैव तस्या अपि हेतुत्वाङ्गीकारात् । अत एव 'पितृभ्यः श्राद्धं दद्यादि'त्यादौ स्वत्वे पितृनिरूपितत्वस्य प्रतिग्रहाभावात्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बाधेऽपि उक्तरूपदाधात्वर्थे पितॄणामुद्देश्यत्वसत्त्वाच्चतुर्थ्युपपत्तिः । विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधनस्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्यपुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारसङ्गतिश्च । अन्यथा तैरिवोदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यककुशादेरिवोपादाने प्रत्यवायो न स्यात् ।

नचैवं प्रतिग्रहो व्यर्थ इति वाच्यम् । 'लब्धावष्टगुणं पुण्यमि'त्युक्तेस्तस्य तादृशप्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकत्वात् । मात्रपदं तु वक्ष्यमाणसंसृष्टिस्थलेऽसाधारणस्वत्वनाशोत्तरं साधारणस्वत्वोत्पादेऽपि ददातीति प्रयोगाभावसंक्षरणार्थम् ।

न च तत्र न स्वत्वनाश इति स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकेत्यनेनैवातिप्रसङ्गवारणे मात्रपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात् । इच्छाया उत्तेजकत्वाङ्गीकारे तु गौरवम् । एतेन न तत्र स्वत्वनाशः, किन्तु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रं स्वत्ववति स्वत्वोत्पत्तिस्तु तत्रत्येच्छायाः उत्तेजकत्वादित्यपास्तम् । न चैवमप्युपेक्षायां दोष एवेति वाच्यम् । तस्या नियमतः परस्वत्वानुपादकत्वेन ददातीति तत्र प्रयोगाप्राप्तेः । अत एव विक्रयस्थलेऽपि न तथा प्रयोगः । तस्य नियमतः परस्वत्वानापादकत्वात् । तादृशस्थले ऽनतिप्रसङ्गाय मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात् । एवं च दानादीत्यादिपदेन तादृशक्रय इति तयोरेव तन्नाशकत्वं तज्जनकत्वं च । न चैवं प्रतिग्रहादिजन्यमिति व्यर्थमयुक्तं चेति वाच्यम् । लौकिककारकजन्यत्वेऽपि तत्प्रमाणगम्यत्वेऽपि शास्त्रगम्यत्वस्य तदीयहेतुजन्यत्वस्य च प्रतिपादनार्थं तदुक्तेः ।

तथाहि 'ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिने'त्यादिना 'स्वामी रिक्थे'त्यादिना च प्रतिग्रहादेस्तत्वं स्पष्टमुक्तम् । न चान्त्येन तथोक्तत्वेऽपि आद्येनार्जने तस्य तत्त्वमुक्तं न स्वत्वे, अर्जनं च लाभापरपर्यायं द्रव्यप्राप्तिरूपं प्रागुक्तमेवेति वाच्यम् । प्रतिग्रहादिमताऽर्जनेन धनं स्वं कुर्यादिति वाक्यार्थेन तद्वत् तस्यापि तद्द्वारा एतज्जनकत्वलाभात् । अत एव याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतामितिप्रतिग्रहादिना द्रव्यार्जनस्य स्वत्वसाधनत्वमिति च व्याख्याकृतोक्तम् । तस्मात्प्रतिग्रहादिकमर्जनं च तद्वत् तत्साधकम् ।

तत्रायं क्रमः । संभवे आदौ त्यागः, ततः प्रतिग्रहः, ततोऽर्जनं, ततः स्वत्वम् । मध्ययोरसंभवे तु आद्यादेव । एवमन्यत्राऽपि । एवं च प्रतिग्रहादिजन्यमित्यत्र जन्यत्वं साक्षात्परम्परासाधारणम् । आदिना याजनाध्यापनविजयादिकृष्यादिसेवादिवित्तादृशत्यागस्य साधारणस्य रिक्थादेश्च ग्रहणम् । तत्र प्रतिग्रहादेस्त्यागक्रययोश्च तत्त्वमुक्तम् । प्रतिग्रहाधिगमयोरपि तादृशक्रयघटितस्य तद्वत्तत्वं स्पष्टम् । रिक्थशब्देन दायशब्दार्थघटकस्वामिसंबन्धमात्रं, संविभागशब्देन तादृशः प्रतिबन्धकाभावविशिष्टः स इति तयोरपि तत्त्वमविरुद्धं प्रागुक्तं चेति न कोऽपि दोषः । प्रागुक्तविभागस्तु न स्वत्वजनकः । तस्य शरीरे तन्निवेशात् । अत एव **गौतमा**दिना कारकहेतुषु न पठितः । विभागात्स्वत्वमित्यादिविचारोऽपि परमतस्य **गौतमी**ये संविभागशब्देन विभागः स च न प्रागुक्तरूपः किंतु प्रसिद्ध इति भ्रमस्य च निराकरणद्वारोक्तसिद्धान्तार्थप्रतिपादक एवेति न विरोधः । एवं च विभागजन्यं दानक्रयनाश्यवद्विभागनाश्यं साधारणासाधारणोक्तनिमित्तप्रयोज्यं लोक-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रमाणप्रत्यक्षंगम्यं भोगाद्यनुमेयं च स्वत्वमिति निष्कृष्टार्थ इति सर्वमनवद्यम्। स्पष्टं चेदं **मञ्जूषादा-** विति तदाह। **सर्वमिति।**

एवं सर्ववचनदोषपरिहारे कृतेऽवशिष्टं युक्तिविरोधरूपमपि प्रागुक्तं तृतीयदोषमुद्धरति। **यदपीति। न ब्रूयादिति।** अपहर्तुरेव स्वत्वात् यदि ब्रूयात्तर्हि मध्यस्थानां संशयो न स्यात् सुवर्णादिस्वरूपे इवेति शेषः। **सत्वहेत्विति।** तादृशस्थले आवेदकवचनादन्यदीयमनेनापहृतमिति ज्ञानमात्रोत्पत्तावपि तस्याप्रमात्वेन विप्रतिपत्तिकारणात् वादिना तथाऽभिहिते प्रतिवादिना चान्यथाऽभिहिते मध्यस्थानाम् "अनेन अपहारलब्धमथवा क्रयादिलब्धम्" इति स्वत्वकारणभूतक्रयादिषु संदेहात्तत्कार्यभूतस्वत्वेऽपि संदेहसंभवादित्यर्थः।

ननु स्वत्वस्य तत्त्वनिरूपणमत्र प्रकरणे नोपयुक्तं तद्गतलौकिकत्वालौकिकत्वयोर्विभागाद्यप्रयोजकत्वात् अत आह। **विचारप्रयोजनं त्विति। उत्सर्गेण** त्यागेन। न केवलं तावन्मात्रमित्याह। **जप्येनेति। इतीति।** अनेन **मानवेन** त्यागविधानादित्यर्थः। पूर्वपक्षे आह **शास्त्रैकेति।** गर्हितत्वं द्वेधा निषिद्धत्वमविहितत्वं चेत्याह। **असत्प्रतिग्रहेत्यादि।** सिद्धान्ते तद्वचनविरोधं परिहरति। **तस्योत्सर्गेणेति।** एवव्यवच्छेद्यमेव सूचयन्नाह। **तत्पुत्रेति।** ननु दायत्वेन तत्त्वेऽपि परम्परया दोषसंबन्धोऽस्त्येव अत आह। **सप्तेति।** वित्तलाभोपाया इत्यर्थः। अत्र दायपदेन रिक्थसंविभागयोर्ग्रहणं, लाभपदेन परिग्रहाधिगमयोः, जयेन दण्डस्यापि, प्रयोग इत्यनेन कृष्यादेः, कर्मयोग इत्यनेन सेवादेः प्रतिग्रह इत्यनेन तयोरपीति बोध्यम्।

ननु प्रतिज्ञानुरोधेन प्रतिज्ञातविषयविचारो युक्तो नान्यथेति कथमत्र वैपरीत्यम्। न च कारणान्तरेणात्र तथा। तस्यादर्शनात्। न च हेतुहेतुमद्भावः। वक्ष्यमाणविचारस्य स्वत्वगतलौकिकत्वानपेक्षत्वात्। न च सूचीकटाहन्यायः। लौकिकत्वस्य बहुयुक्तिसाध्यत्वात्। अन्यस्य कस्यचिददर्शनाच्च। अतः कृतकरिष्यमाणविचारावत्रसरदुःस्थाविति चेन्न। स्वत्ववद्विभागस्यापि लौकिकत्वेन तद्गतनियमानामेवालौकिकत्वेन जन्मादेरपि लौकिकत्वेनोक्तरीत्या स्वत्वस्य लौकिकत्वे सिद्धे एव लौकिकविभागादिजन्यत्वस्य तत्र घटमानत्वं नान्यथेति कृतविचारो हेतुः करिष्यमाणविचारो हेतुमानिति तस्यैतदानन्तर्यमुचितमित्याशयात्।

तदेतत् ध्वनयन्नाह। **इदानीमिति।** तदनन्तरमित्यर्थः। तथा च उक्ताशयेनैवेदानीमित्यस्यात्रोक्तिरिति बोध्यम्। **इदं संदिह्यत इति।** पूर्वं विचारप्रतिज्ञायामुक्तसंदेहानुवादपूर्वकं प्रतिज्ञातं प्रतिपाद्यते इत्यर्थः। यद्यप्युक्तप्रतिज्ञायां स्वस्यास्वस्य वेत्येव शाब्दः सन्देहस्तथाप्यार्थिकमुक्तमेवाह। **किं विभागादिति। तत्र** तयोर्मध्ये। **जातेति।** जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यनेनेति भावः। तत्र पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रोपलक्षणम्। कृतेकशेषद्विवचनान्तेन बहुव्रीहिर्वा। कृष्णाः केशा यस्येत्यनेन पूर्ववयस्कत्वं, समर्थत्वमिति यावत्। एवंविधोऽधिकारी आधानं कुर्यादिति तदर्थः। नन्वस्य तद्विधायकत्वेऽपि विभागात्स्वत्वस्य कथमितो लाभोऽत आह। **यदि जन्मनेति।** एवेन तद्व्यवच्छेदः। **उत्पन्नेति।** तन्मात्रस्येत्यर्थः। तस्यापि द्रव्यस्वाम्येन द्रव्यस्य साधारणत्वादिति भावः। तदाह। **तत्स्वमिति। आधानादिष्विति।** पतिपत्नीमात्रसाध्येष्वित्यर्थः। आदिना अवश्यकर्तव्यश्राद्धजातकर्मादिपरिग्रहः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ननु वचनात्तत्राधिकारो वक्ष्यमाण इति चेत्तर्हि निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्तत्र पक्षे प्रीतिदत्तस्य विभागप्राप्तिरेव नेति तन्निषेधस्यासङ्गतिरित्याह । **तथेति** । विप्रतिपत्तिरूपकारणान्तरनिरासायाह । **सर्वेति** । तत्र पक्षे ततः स्थिते एव स्वत्वे द्वयोर्दानप्रतिग्रहयोरधिकारात्तेनैव तत्सिद्ध्या विभागकारणाभावात्तद्प्राप्तिरेवेति तदनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तद्वचनमेव खपुष्पायमाणम् । अतो **नारद**माह । **यथाहेति** । शौर्यभार्यासबन्धिधने इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अत एव शौर्यादिना वाऽऽप्तमिति **बृहस्पति**र्विद्याप्राप्तं शौर्यधनमिति **व्यास**श्च सङ्गच्छते । **यस्येति** । यच्चेति पाठांतरं युक्तम् । **पैतृक इति** । पितुरागत इत्यर्थे पितुर्यच्चेति ठञ् ।

ननु सर्वानुमतिरेव यत्र न, तद्विषयकमिति नायं दोष इति चेत्, दोषान्तरमाह । **तथेति** । **वैष्णव**माह । **भर्त्रेति** । अत्र दानद्वैविध्यादाह ।**प्रीतीति** । सामान्येनेत्यादिः । तत्र पक्षे जातमात्रस्यापि स्वत्वसत्त्वात्तस्यानुज्ञायामप्यसामर्थ्यात् तद्द्रव्यस्य सर्वसाधारणत्वेन एकेन दातुमशक्यत्वात् प्रीतिदानस्याप्यसंभवात् तत्प्रतिपादकमिदं वचनं विरुद्धयेतेत्यर्थः । ननु स्थावरादित्यस्योत्तरार्द्धोपात्तान्वय एव एवं स्यात्, स एव नेति न तद्वचनविरोधः, किंतु अनुकूलमेव तदिति शङ्कते । **न चेति** । तथा चाशनादावसंबंधेन तदनिषेधेन प्रीतिदाने संबंधेन स्थावरांशे तन्निषेधेन तत्रैव वचनतात्पर्यं नान्यत्र तत्रेति तेन जन्मनैव स्वत्वं प्रतिपादितं भवतीति भावः । **व्यवहितेति** । एवमन्वये तथा स्यात्, स एव न, व्यवधानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदन्वयालाभात् । नन्वेवमपि वचनान्तरयोरव्यवहितान्वयेनैव स्थावरस्य प्रीतिदानप्रतिषेधाज्जन्मैव स्वत्वहेतुः, न विभाग इति आशयेनाशङ्कते । **यदपीति** । इदं द्वयम् । **नारदीयम्** । **प्रवालानामिति** निर्धारणे षष्ठी । यद्वा सामानाधिकरण्येनान्वयः । तत्र समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वेऽपि समानवचनत्वस्यातन्त्रत्वात् । ' वेदाः प्रमाणमि ' त्यादावन्यथाऽगतेः । व्युत्क्रमेण एवव्यवच्छेद्यं, न स्थावरान्यदपि, किन्तु स्थावरमेव । अत एव सर्वपदसार्थक्यमिति तत् उपलक्षणमिति सूचयन्नाह । **स्थावरेति** । एकत्वमविवक्षितमिति सूचनायाह । **सर्वस्येति** । एवमग्रेऽपि । **पितृप्रसादात्** लब्धानि । **सति** सत्यपि । **प्रसाददाने इति** विषयसप्तमी । **प्रतिषेधवचनमिति** । जातावेकवचनम् । एवमग्रेऽपि । ननु पैतामहे स्थावरे सर्वसाधारण्यं, तादृशेषु मणिमुक्तादिषु तु नेत्यर्धजरतीयमयुक्तम् । अत आह । **अतीते पितामहे** इति।तथा च वचननियम्यमेतदिति न दोषः ।

पूर्वपक्षमुपसंहरति । **तस्मादिति** । अयं भावः । अर्जनादर्जकस्य स्वं, तच्च तत्संबधिनां पुत्रादीनामपि विभागात्स्वामिनाशाद्वा स्वम् । तत्र स्वामिनि जीवति विभागः स्वत्वहेतुः । विनष्टे तु स्वामिनि तन्नाश एव स्वत्वहेतुः । तत्रान्योऽपि विशेषः, स्वामिसंबन्धिनः पुत्रस्य पौत्रस्य वा एकत्वे स्वामिनश्च विभक्तत्वे एकत्वे वा स्वामिनाश एवासाधारणः स्वत्वहेतुः । तेषामेव बहुत्वे तु स्वामिनाशात्साधारणं स्वं भवति विभागाच्च प्रातिस्विकमिति । एवं सति स्वामिनि तादृशे पितामहे नष्टे विभागात्प्राक् पितामहधने पितुः प्रातिस्विकस्वत्वाभावादेव पैतामहं स्थावरं न प्रीत्या दद्यादिति तत्स्थावरप्रीतिदानानिषेधो, न स्वोपार्जितस्य, येन जन्मनैव स्वत्वं स्यादिति । यतः स्वामिनाशो ऽपि स्वत्वहेतुरतः पितरि मृते विभागात्प्रागन्यदीयद्रव्यमिवोदासीन्यविषयभूतं तत् द्रव्यं न[2] भवतीत्याह । **अत एवेति** । तन्नाशस्यापि तत्त्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । **पितुः** मरणात् । **प्रहीणेति** । निरूपकस्य स्वामिनोऽभावादिति भावः ।

---

१ क–तत्र पक्षे इत्याशयेनाह । २ क–भवतीत्याह ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एवमनेकपुत्रस्थले तदावश्यकत्वमुक्त्वैकपुत्रस्थले तदावश्यकत्वमाह। **तथैकेति**। तद्वदित्यर्थः। **प्रयाणात्** मरणात्। तादृशस्यैकपुत्रस्य स्वं[2] पितृमरणादेव पुत्रस्यापि स्वमिति न तद्विभागमपेक्षते इति वाक्यार्थः। एवव्यवच्छेद्यमेव नेत्यादिनोक्तम्। इतिः पूर्वपक्षसमाप्तौ।

एवं पूर्वपक्षे स्थिते सिद्धान्तमाह। **अत्रोच्यते इत्यादि**। पूर्वसिद्धान्तस्यात्र हेतुत्वसूचनाय तमनुवदति। **लोकेति**। प्रकृते साधकं तदेवाह। **लोके चेति**। तस्य तत्स्वीकारे सोत्कर्षस्य तत्वमत्यावश्यकमित्याह। **नापह्नवमिति**। युक्त्यन्तरमाह। **विभागेति**। प्रोक्तमिदं प्राक्। **न प्रहीणेति**। नापि स्वत्वरहितेत्यर्थः। प्रसिद्धमित्यस्यानुषङ्गः। अत्र **गौतम**वचनमपि मानमाह। **तथोत्पत्त्यैवेति**। तथाशब्दः समुच्चये। उत्पत्त्यैव जन्मनैवांशे स्वामित्वात्तमर्थं लभेतेत्याचार्या मन्यन्ते इत्यर्थः। अस्वामित्वादिति पाठांतरम्। अर्थस्वामित्वमिति पाठान्तरं तु प्रचुरं युक्ततरं च। वचनाच्चेत्यपपाठः।

मणिमुक्तेत्याद्यपि सिद्धान्तपक्षे एवोपपद्यते इत्याह। **मणीति**। **आदिना** वचनजातपरिग्रहः। एवं सफलयन् अस्य पूर्वपक्ष्युक्तमन्यार्थपरत्वं निराचष्टे। **न च पितामहेति**। अनुँपपत्तौ हेतुमाह। **न पितेति**। अयं भावः। स्वामिनाशस्यापि स्वत्वहेतुत्वेनातीते पितामहे तद्धने पितापुत्रयोः स्वाम्यस्य साधारण्येऽपि मण्यादिकं वचनात्पितुरेव स्थावरं तु साधारणमेवेति प्रागुक्तार्थो यदि तद्वचनात्प्रतीयेत तदा पूर्वोक्तव्यवस्था स्यात्। न च तथा। यदि पितामहोपार्जितमेव स्यात्स्थावरादिकं तदा तस्मिन् जीवति स्वोपार्जिते तस्य प्रभुत्वाभावबोधकतुरीयपादस्यानुपपत्तेः। तस्मादेवं वाच्यं, पितामहे जीवत्यपि स्थावरेषु सर्वसाधारण्यमिति अस्य तद्विषयत्वं तदुक्तमनुपपन्नमेवेति।

नन्वेवं किंविषयं तद्वचनद्वयं येन प्रकृतार्थलाभोऽत आह। **पितामहस्य हीति**। हि यतः। **वचनं** वचनद्वयम्। तथा च जन्मना स्वत्वपरमेवं तद्वचनद्वयमिति भावः।

ननु जन्मनैव स्वत्वे सर्वसाधारणत्वात्स्वस्य मणिमुक्तादेरपि कथं प्रीतिदानमित्याशङ्कायां प्रतिबन्द्या वचनादित्याह। **यथेति**। **परः** पूर्वपक्षी। उक्ताशयेनैवाह। **वस्त्रेति**। **अस्मन्मतेऽपि** सिद्धान्तमतेऽपि। **पित्रार्जितेति**। स्वार्जितेति पाठान्तरम्। तथा च स्थावरभिन्नं स्वोपार्जितं वस्तु अनुज्ञानार्हानुमतिं विनाऽपि पित्रा दातुं शक्यमिति भावः।

नन्वेवमपि स्थावरस्य प्रीतिदानबोधक**विष्णु**वचनविरोध एवेत्यत आह। **यत्तु भर्त्रेति**। भर्तृकर्तृकपत्नीसंप्रदानकतद्दानेत्यर्थः। **ज्ञापनम्**। करणे ल्युट्। ज्ञापकम्। क्वचित्तथैव पाठः। **तत्स्वोपार्जितस्यापीति**। स्वोपार्जितेष्वपि स्थावरेषु अनुज्ञासमर्थानुमतिं विना दानानधिकारोऽन्यत्र तु नानुमत्यपेक्षेति भावः। एवं च भर्तृदत्ते स्थावरे यावज्जीवं निवासो, न दानविक्रयौ आवश्यककार्यं विना। अत्र भर्तृग्रहणात् श्वशुरदत्ते स्वातन्त्र्यमपि। अत एव–

बृहस्पतिः—

"स्थावरादिधनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु। न तच्छक्यमपाहर्तुं पुत्रैरपि हि कर्हिचित्"॥

इति **विष्णु**वचनस्यैवमर्थपरत्वे हेतुमाह। **पूर्वोक्तैरिति**। बहुवचनेनानुक्तवचनसंग्रहो बोध्यः। तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति। वचनैरिति करणे तृतीया। अतो योग्यत्वनिश्चयादित्यत्र न समासानुपपत्तिः।

१–ङ–फ–क–प्रायणात्। २ फ–स्वपितृमरणात्। ३ फ–अनुक्तत्वे। क–अयुक्तत्वे।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आद्ययुक्तिं खण्डयति । **यद्यप्यर्थेति** । वचनात्तत्राधिकार इत्यर्थः । सविशेषमुपसंहरति । **तस्मादिति** । स्थितमित्यत्रान्वयः । यद्यपीति शेषः । पितुरित्यस्य स्वातन्त्र्यमित्यत्रान्वयः । उक्तवक्ष्यमाणस्मृत्युक्तमाह । **आवश्यकेत्यादि** । आवश्यकत्वे हेतुमाह । **वाचनिकेष्विति** । श्राद्धादिष्वित्यर्थः । इदमुत्तरस्यैवाङ्गं वा । **स्थावरेति** । तदन्यद्रव्यस्य विनियोगे स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ।

एवं स्थावरान्यत्रोक्त्वा स्थावरे सिद्धान्तमाह । **स्थावरेति** । वैलक्षण्ये **तुः** । **पारतन्त्र्यमेवेति** । पित्रादेरिति भावः । अस्यार्थस्य पर्यवसानतो न्यायतो लाभेऽपि वचनमपि अपवादकमस्तीति आह । **स्थावरमिति** । **द्विपदं** दासादि । **स्वयं** स्वयमपि । **अर्जितं,** तथापि तेस्येति शेषः । **असंभूय** असंपृच्छ्य । सुतेत्युपलक्षणम् । **अत एव सर्वानिति** । एकशेषस्तत्र प्राग्वत् । न केवलमेतावदेव किंत्वन्यदपीत्याह । **ये जाता इति** । **अजाताः** जनिष्यमाणाः । **कांक्षन्ति** यतोऽत इति शेषः ।

अस्येति । उक्तसामान्यवचनस्य विशेषवचनेनापवाद इत्यर्थः । 'स्थावरे' इति विषयसप्तमी । **आधमन**माधिः । समाहारद्वंद्वः । निमित्तविशेषमाह । **आपदिति** । वक्ष्यमाणार्थसिद्ध्यर्थमेवाह । **अस्यार्थ इति** । **अनुज्ञानादाविति** । तत्समर्थत्वे तु वक्ष्यमाणप्रकार इति न विरोध इति भावः । तथेत्यनेनोभयपरामर्शः । आपिना विभक्तसमुच्चयः । विशेषत इत्यस्य सर्वशेषत्वात् । ततोऽपि विशेषमाह **सकलेत्यादि** । **तदिति** । सकलकुटुम्बेत्यर्थः । विषयसप्तम्या फलितमाह । **स्थावरस्येति** । कुर्यादित्यत एवैकत्वलाभे पुनः एकार्थमाह । **समर्थ इति** ।

यथाश्रुते प्राप्तं **मनु**वचनविरोधं उक्ताशयेनैव परिहरति । **यत्तु मनुवचनमित्यादि** । **सपिण्डा इति** । प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । **हि** यतः सर्वत्रेति दानादिविशेषणम् । तदपीत्यस्य व्याख्येयमित्यत्रान्वयः । **अपिः** पूर्व**विष्णु**समुच्चये । अत एव व्युत्क्रमेण व्याचष्टे । **अविभक्तेष्विति** । **मध्यकत्वात्,** साधारणत्वात् । **अनीशकत्वात्** । उभयत्र स्वार्थे कः । मध्यस्थत्वात्' अनीश्वरत्वात्' इति पाठान्तरम् । **सर्वेति** । अविभक्ताभ्यनुज्ञां विना दानाद्यसिद्धेरिति भावः । **व्यवहारसौकर्यायेति** । **न पुनः** न तु । फलितमाह । **अत इति** । तथा चाभ्यनुज्ञानादावसमर्थप्रतिग्रहीत्रादीनामिति भावः । किञ्च तत्समर्थेष्वप्यविभक्तेषु तद्विना दानादिकमेव नेति विषयकं तत्, इदं तु तत्समर्थविषयकम् । तत्समर्थेषु विभक्तेषु तु तदनुमतिं विना दानादिकोपपत्तावपि प्रतिग्रहीत्रादेर्व्यवहारसौकर्यार्थं तदपेक्षेत्येतस्य विषय इति नेदं सर्वात्मना दानाद्यधिकारनिरोधकम् । एकोऽपीत्यस्याप्यपवादकं, येन विरोधो भवेदिति भावः । " द्रव्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्राद्युत्पन्नसस्यादिदानादावनुमतिं विनाऽधिकारप्रतिषेधार्थमिदमिति तु " **मदनः** ।

मनुवचनान्तरविरोधं निराचष्टे । **यदपीति** । स्वेति सर्वविशेषणं स्पष्टार्थं प्रत्यासत्तेरेव लाभात् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादनुमतेः सर्वत्र संबन्धः । तत्र च भावे क्तः । चोऽग्रे योज्य इति षड्भिरित्यर्थः । तदेतत् प्रतिपादयन् यथाक्रमेणोपयोगं प्रदर्शयन्नादौ ग्रामजनानुमतेः फलमाह । **तत्रापि ग्रामानुमतिरिति** । **मनु**माह । **प्रतिग्रह इति** । **न पुनः** । न तु । 'दायादानुमतेरिति' जातावेकवचनम् । **उक्तमेवेति** । व्यवहारसौकर्यमित्यर्थः । हिरण्योदकेत्यादेर्विलक्षणोपयोगं वक्तुं सप्रतीकमाह ।

१ क–तथाप्येतस्येति । २ क–कुर्यादित्यतेन एवैकत्वलाभे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

हिरण्येति। ननु दानस्थले तयोर्दानसत्त्वेऽपि विक्रये तदभावाद्गमनस्य तत्रापि सत्त्वादिदमयुक्तम्, अत आह। **स्थावरे इति**। इदं द्वयं **मनु**वत् सप्रतीकम् प्राग्वत्। अपिना दानम्।

एवं स्थावरे सामान्येनोक्त्वा विशेषमुभयत्राह। **पैतृके इति**। एतेन पितुर्निधनमेव स्वत्वकारणम्।

"पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः" (अ० १३ श्लो० २)

इति **नारदात्**। न जन्म। 'ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेति' **मनुना**,

"पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः। अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते॥"

इति **देवलेन** च विरोधात्। न च 'भार्या पुत्रश्चे' त्यादिवदस्वातन्त्र्याशयमिदम्। तदानीं स्वामित्वे मानाभावात्। भार्यादिषु 'यत्ते समधिगच्छन्तीति' स्वत्वे सिद्धेऽयुक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम्। किंच स्वोपात्तेऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोच्छेदात् श्रुतिविरोधात्। तथा सति पितुरनिच्छयाऽपि विभागापतेश्च। जन्मनैव स्वत्वे मानाभावाच्च। अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृतावनुक्तेः। तस्माज्जीवति पितरि विभागनिषेधार्थं न **मन्वादिवचनम्,** अस्वार्थपरत्वापत्तेः। किंतु पित्रोः सतोः स्वामित्वमेव न। निधनपातित्यादौ तु स्वामित्वमिति प्राच्योक्तमपास्तम्। उक्तहेतुगणात्।

इत्युपोद्घातः।

पूर्वं कस्मिन्नित्यादिना प्रकरणार्थं संगृह्य तत्र कस्येत्यंशो महता प्रपञ्चेन प्रतिपादितः। इदानीमितरानंशान्प्रतिपादयितुं मूलमवतारयति। **इदानीमिति**। मूले आवश्यकोपयोगीमूलानुक्तपूरणानन्तरमित्यर्थः। **तदिति**। त्रितयमित्यर्थः।

याज्ञवल्कीये ११४ श्लोकः।

पौनरुक्त्यादिदोषगणानुपपत्तिं परिहरन् व्याचष्टे। **यदेति**। चेदर्थोऽयम्। कुर्यादित्यत्र लिङर्थो न विवक्षितः। स च करणेच्छायां लाक्षणिक इत्याह। **चिकीर्षतीति**। आक्षेपादाह। **तदेति**। **इच्छया** स्वेच्छयैव। **विभजेत्** दायभागदानेन पृथक्कुर्यात्। तत्रावध्याकांक्षायामाह। **आत्मन इति**। तदनन्तरं तेषां मिथ ऐक्यं भेदो वेत्यत्र नाग्रहोऽस्येति भावः। सुतानित्युक्तेर्बहुभिन्ने न विभाग इतिशङ्कानिरासाय तदर्थमाह। **पुत्रमिति**। कृतैकशेषयोस्तेन पुनरेकशेष इत्यर्थः। अनुदात्तानामितिवत्। **निरंकुशेति**। अनियतत्वादित्यर्थः। **नियमार्थमिति**। शास्त्रीयत्वादिना। **मन्वा**द्येकवाक्यतयेदमुपलक्षणमित्याह। **मध्यममित्यादि**। साकांक्षत्वादाह। **विभजेदिति**। उपलक्षणत्वे मानं सूचयन्नाह। **श्रेष्ठादीति**। **चस्त्वर्थे**। अस्य व्याख्या त्वनुपदमेवाग्रे स्फुटा ग्रन्थे एव।

ननु उत्तरार्धस्य पूर्वव्यवस्थापकतया योजने सर्वे वेति वासाङ्गत्येऽपि ज्येष्ठं वेति वाशब्दासङ्गतिः। पूर्वतो विकल्पबोधने एव तत्स्वारस्यात्। न च तथैवास्तां, पूर्वैर्णच्छिकविषमविभागस्यैव प्रतिपादनादिति वाच्यम्। न्यूनाधिकविभक्तानामित्यनुपदवक्ष्यमाणमूलविरोधापत्तेः। अत आह। **वाशब्द इति**। **मानव**वक्ष्यमाणोद्धाररहितविषमविभागपक्षापेक्ष इत्यर्थः। तथा **च** तस्य तत्त्वे न तदसङ्गतिरिति भावः।

तुर्यपादं व्याचष्टे। **सर्वे वेति**। समांशिन इत्यत्र प्रशंसायामिनिः। अत एव बहुव्रीहिणा न गतार्थत्वमित्याह। **समांशभाज इति**। प्राग्वदाह। **कर्तव्या इति**। पित्रेति भावः। अत्र

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'विभागं चेत्कुर्यादि' त्यादिना यस्मिन्काले विभाग इत्यस्य संग्रहः, 'पिते'त्यनेन येन विभाग इत्यस्य, उत्तरार्धेन यथा विभाग इत्यस्येति बोध्यम् ।

विशेषमाह । **अयं चेति** । पितृकर्तृकविभागः । **पितृक्रमायाते तु,** द्रव्ये । **समस्वाम्येति** । तस्य च समविभागे एव तात्पर्यम् । अन्यथोक्तरीत्या तदानर्थक्यमेवेति भावः । **इच्छया,** पितुः । यद्यप्ययं समोऽपि स्वार्जितविषय एव तथाप्यग्रे तस्यैव प्रतिपाद्यत्वेन तदंशे विशेषाभावात्तदनुक्तिरिति बोध्यम् । अत एव'विभजेदिति'साकांक्षमाद्यमुक्तं, द्वितीयं तु तत्रैव तदन्यपक्षद्वयसाधारणम् । अत एव तथोक्तं सर्वे वेति । तच्च तत्र पक्षद्वये समविभागे एव । चत्वारो विभागस्य कालास्तत्राद्यो मूलकृतोक्त इति प्रतीकपूर्वकमाह । **विभागं चेदिति । यदेति** । जीवत्येव तस्मिन्निति भावः । द्वितीयं तदनुक्तं स्वयमाह । **अपरोऽपीति** । कालोऽस्तीति शेषः । तमेवाह । **जीवत्येवेति । निवृत्तेति** । स्त्रीसुखानाभिलाषिणीत्यर्थः । **पितुरिति** । विभागे इति शेषः । **अनिच्छायामपीति** । यदा पुत्रेच्छा तदेति शेषः । मूलानुक्तत्वादत्र मानमाह । **यथा नारदेनेति** । दर्शित इत्यत्रान्वयः । **अत इति** । अत्र पितुरित्यस्य धनमित्यत्रान्वयः । अत ऊर्ध्वमित्यस्य मातापितृमरणोत्तरमित्यर्थः ।

"ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥"

इति **मनूक्तेः** (अ० ९ श्लो० १०४) । तदाह **पित्रोरिति । प्रत्तासु** विवाहितासु । वाऽपीति पाठः । रमणं स्त्रीसम्भोगः । तदिच्छानिवृत्तौ सत्याम् । स्पृहा द्रव्यविषया बोध्या । अत्र तदुक्तेः फलमाह । **अत्रेति** 'मातुर्निवृत्ते' इत्यत्रेत्यर्थः । अनेन साकांक्षत्वं निरस्तम् । मूलोक्त**नारदीय**स्वयमुक्तनारदप्रथमोक्तपक्षान्प्रथमद्वितीयतृतीयान् व्युत्क्रमेण मुन्यन्तरसंवादेनाह । **गौतमेनापीति** । 'तृतीय' इत्यनेन 'दर्शित' इत्यस्यानुषङ्गसहितेनास्यान्वयः । **ऊर्ध्वमिति** । पित्रोरिति शेषः । पितुरिति प्राग्वत् । **वापीति** पक्षान्तरे । एवं **नारद**वाक्येऽपि बोध्यम् । वेच्छतीत्यत्राप्येवम् । **तृतीय इति । गौतमेन** कालो दर्शित इत्यर्थः । प्रकृतक्रमे तु अस्याद्यत्वं बोध्यम् । एवं स्वयं पक्षद्वयमुक्तम् ।

अथ तृतीयं कालमाह । **तथेति** । निरितिपाठे तु दर्शित इत्यन्तेन **गौतम**समाप्तिः । एवं कालद्वयं स्वयमुक्त्वा तृतीयमाह । **जीवति वेच्छति तृतीयस्तथेति** । पितरि जीवत्येवेच्छति च विषयाभिलाषुके च सति तृतीयस्तथा तृतीयोऽपि विभागकाल इत्यर्थः । तमेवाह । **सरजस्कायामिति** । वस्तुत आद्यपाठ एव तथा व्याख्यातो व्याख्यात्रभिमत इति बोध्यम् । **अनिच्छत्यपीति** । विभागमित्यादिः । **दीर्घेति** । अचिकित्स्येत्यर्थः । **चेन** वृद्धत्वसमुच्चयः । यदि पुत्रेच्छा तदेति शेषः । अस्यापि मूलानुक्तत्वादाह । **यथाह शंख इति । अकामे** विभागमनिच्छति । **विपरीतचेतसीति** । अधर्मवर्तिनीत्यर्थः । 'रोगिणी'त्यत्र भूम्नि इनिः । वेतीत्यनेन विकल्प उक्तः । एवं प्रागपि बोध्यम् । एतेन "कालद्वयमेव पितुरिच्छा तन्निधनं च, न तृतीयोऽपीति मातुर्निवृत्ते रजसीति पितामहादिधनविषयम्" इति प्राच्योक्तमपास्तम् । शंखादिविरोधात् । तस्य तन्मात्रविषयत्वे मानाभावात् । तत्त्वेऽपि तत्त्वसंभवादुपक्रमविरोधाच्च । एवं चैवं कालत्रयं पितामहधनेऽपि बोध्यम् । एतेन तत्रान्यथाव्याख्यानं तदुक्तमपास्तम् ॥ ११४ ॥

विभाग आद्यः । **दर्शितः** मूलकृता । समस्यैव सिद्धान्तयिष्यमाणस्य मूलेष्टत्वमपि सूचयन् व्युत्क्रमेणाह । **सम इति । तत्र** तयोर्मध्ये ।

१ क—तथोक्तम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये ११५ श्लोकः ।

यदर्थमाह । **यदेति** । फलितमाह । **सर्वानेवेति** । लिङ्गार्थाविवक्षयाऽऽह । **करोतीति** । **पत्न्यश्च,** ता अपि । अत्र बहुवचनेन पत्नीपदस्वारस्येन च सुतसापत्नमातुरपि विभागः सूचितः । इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । समांशका इत्यत्र अलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासान्तप्रवृत्त्या तदा तत्र टाबभावान्नेत्वमिति ध्वनयन्नाह । **समांशभाज इति** । 'समांशिका' इति पाठे तु वैकल्पिकत्वात्कबभावे टापि स्वार्थिके कनि कथंचिदिष्टसिद्धिः । **विष्णुरपि,** 'मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य' इति ।

यासामिति शेषे षष्ठी तत्रेत्याह । **यासां पत्नीनामिति** । एवमग्रेऽपि वक्ष्यति **योगीश्वर** एव आधिवेदनिकस्थले । तथा च स न्यायः सर्वत्रान्यत्र बोध्यः । अत एव अर्धशब्दो न समांशविभागपरः किन्तु यावता समत्वं तत्पर इति बोध्यम् । अस्य वचनस्य[1] विषमविभागे पत्न्यंशाभावे दंपत्योः पुत्रवद्विभागे च न तात्पर्यं गमकाभावादनियामकत्वाच्च, किंतु समांशे एव । एको वाशब्दो मिथो विकल्पे द्वितीयो वाशब्दो वक्ष्यमाणपित्रादिविकल्पे तत्रेत्यभिप्रेत्याह । **भर्त्रेति** । **स्त्रीधनं,** तत्त्वेन **मनु**मूलकृदादिना प्रतिपादितं वक्ष्यमाणं रिक्थादिभिन्नम् । नन्वेवं तद्दाने[2]ऽभावः स्यादत आह । **दत्ते त्विति** । तात्पर्यमयमेव विशेषः ।

तदेतदभिप्रेत्याह । **यदा श्रेष्ठेति** । उद्धृतोद्धारादिति बहुव्रीहिः । सुतानामिति भावः । समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेनाह । समानेवेति । स्वं पत्नी । अत एव अत्र द्वितीये मानमाह । **यथाऽऽहेति** । 'गृहे यत्परीभाण्डं पीठमृन्मयट्टपदादि उपकरणं, अलङ्कारश्च आभूषणं धृतं, तत् भार्याया, अंशे[3] इत्यर्थः । 'रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे उभयं पितुः अलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके इदं भार्याया' इति तु **हरदत्तः** ।

अत्र यदि कुर्यादित्यनेन पितुरिच्छया विभाग उक्तो न पत्नीच्छया । सोऽपि पुत्रांशपृथक्करणपर्यन्तो न स्वतः । 'जायापत्योर्न विभागो विद्यते' इत्यादिप्रागुक्ता**पस्तम्बा**दिना तत्र सहत्वोक्त्या तस्यासम्भवात् । "अर्द्धो वा एष आत्मनो यः पत्नीति" श्रुतेश्च । अयमेवाशयः 'अनीशास्ते हि जीवतोरिति' **मानव**स्य । पुत्रतस्तस्या अन्तरङ्गत्वात् । किन्तु बहुवचनादनेकत्वे पत्नीनां प्रतिपन्निपुत्रांशतुल्यांशान्संगृह्य स्वांशेन सह स्थाप्याः । एवं च ताभ्यः पृथक्कृत्यांशो देय इति न[4] । अत एव समांशका इत्येवात्रोक्तं, न तु तद्वत् पत्नीश्च विभजेत् सममिति । अत एव धनविभागाभावे **नापस्तम्बा**दितात्पर्यं, किन्तूक्ते इति प्राक्प्रतिपादितं प्रतिभूप्रकरणे व्याख्यात्रा । **मदनरत्ने**ऽप्येवम् । एवं च यथा जीवत्पितृकविभागे आयपक्षे एवमन्यपक्षद्वये दत्ते त्विति न्यायेन निर्वाहवत् पुत्रेच्छयैव पितृवन्निर्वाहो बोध्यः ॥ ११५ ॥

याज्ञवल्कीये ११६ श्लोकः ।

शक्तस्येत्यस्य व्याख्या **स्वयमेवेति** । शेषमाह[5] । **पित्रेति** । अस्यैव व्याख्या **अनिच्छत इति** । तत्पदस्वारस्यादाह । **असारमपीति** । अपिना सारस्यापि समुच्चयः । तत्र हेतुमाह । **तत्पुत्रेति** । **इति** हेतोरित्यर्थः ।

---

१ फ-क-वचनस्यान्यत्र विषमविभागे । २ ख-तदर्थाने । ३ फ-उद्धारः । ४ क-फ-अंशो देय इति । ५ विशेषमाह ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

उत्तरसङ्गतिमाह । **ज्येष्ठं वेति** । **तत्र** तस्मिन्सति । उद्धारादीति तृतीयासमासः । अन्यथेत्यस्य प्राप्तेत्यादिः । शास्त्रोक्तेत्यनेन वक्ष्यमाणस्यापि संग्रहः । निषेधस्यास्पष्टत्वादाह । **निषेधार्थमिति** । तत्तात्पर्यकमित्यर्थः । अन्यथा " विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् " इत्यर्थेनैव तृतीयकोटिसिद्धेरेतस्य **मनू**क्तोद्धाररहितविषमविभागपक्षस्य चानर्थक्यं स्पष्टमेव । एवञ्च ' पिता चेत्पुत्रान्विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जितेऽर्थे ' इति **वैष्णवम्** । ' प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भागं चैव ततो धनात् ' इति **बार्हस्पत्यम्** । " पिता चैव स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः । ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वा स्वमतेन तु " ॥ इति **नारदीयं** (अ० १३ श्लो० ४) च व्याख्यातृवर्णितमूलाशयकमेव । एतेन " इदं पृथगैच्छिकविभागपरं नोद्धारादिविभागपरमिति " इच्छया विभजेत् सुतानित्येतत्परमिति **विष्णुनारदा**दिविरोधात्तथा **विज्ञानेश्वर**व्याख्यानं चिन्त्यमिति **मन्दो**क्तमपास्तम् । यत्तु तेन यदपि **मनुः** पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते इति समविभागसाधकं विषमविभागनिषेधकं चोक्तं तदपि "नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदः" इत्यनेन निराकृतमित्युक्तं तत् तत्सूत्रादर्शनमूलकमान्ध्यसूचकम् । तस्यान्यनिराकरणपरत्वं तत्र हि स्पष्टं प्रागुक्तं च । एतेन स्वार्जिते पितुरैच्छिकवैषम्यमपि शास्त्रीयत्वेन धर्म्यमित्यपि तदुक्तमपास्तम् ।

" जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् । निर्भाजयेन्न चैवैकमकस्मात्कारणं विना " ॥ इति ।

कातीयं तु निर्दोषपुत्रपरमिति तदपि न विरुद्धम् । भवदभिमतासाधकं च । न्यूनाधिकशब्दो विभागपर इत्याह । **न्यूनेति** । अत एव—

" समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः । तथैव तैः पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा " ॥

इति **बृहस्पतिः** ।

" पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकेन च । तेषां स एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः " ॥

इति **नारदश्च** (अ० श्लो० १३ । १५) सङ्गच्छते । धर्म्य इत्यस्य व्याख्या **शास्त्रोक्त इति** । अत्रासम्बद्धत्वाद्बहुशेषपूरणेन व्याख्यातम् । नन्वेवं तन्निषेधानुक्त्या प्रतिज्ञाभङ्गः, अत एवव्यवच्छेद्यमाह । **अन्यथा त्विति** । तस्याशास्त्रोक्तत्वे[1] त्वित्यर्थः । ' अयथाशास्त्रेति ' पाठः । अन्यथेति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ११६ ॥

एवं पितरि जीवति विभागस्य कालत्रयमुक्तम् । अस्य पितरि जीवतीत्येतत्तात्पर्येणोक्तवचनेनैव संग्रहः । अधुना तन्मरणानन्तरमपि चतुर्थो विभागकालः तत्र सम्मतिमाह । यथाहेति इति प्रतिपादकं मूलमवतारयाति । **इदानीमिति** । तत्कथनानन्तरमित्यर्थः । एवं च **मुनिना** तेषां द्विधैव संग्रहः कृतः, पितृजीवनोपलक्षितः तन्मरणोपलक्षितश्च । तत्र पितरि जीवतीत्यत्र त्रयः पक्षाः पित्रिच्छा तदनिच्छा च अन्त्याऽप्युक्तरीत्या द्विधेति बोध्यम् । 'सर्वे वा स्युः समांशिन ' इत्यनेनापि सूचितमिदम् । अतस्तत्र पक्षद्वयं समविभागे एवेति बोध्यम् । तृतीयेऽपि पूर्वतो विशेषमाह । **नियमं चाहेति** ।

---

१ फ-तस्य शास्त्रोक्तत्वे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये ११७ श्लोकः [पूर्वार्द्धः]।

पिता च पिता चेत्यर्थनिरासायाह। **मातेति**। ऊर्ध्वमित्यस्य साकांक्षत्वादाह। **प्रायणादिति**। मरणादित्यर्थः। **सुता इति**। अत्रापि प्राग्वत् सुतश्च सुतौ च सुताश्चेत्येकशेषो बोध्यः। पितृव्यादितो विभागे आद्योपयोगो बोध्यः। कन्यासु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र पूर्वत्र च न कन्याया ग्रहणमिति बोध्यम्। ननु एवकाराभावेन तावन्मात्रोक्त्या कथं नियमलाभः। अतो नियमस्वरूपमेव निष्कृष्याह। **सममेवेतीति**। 'सर्वं वाक्यमिति' न्यायेनेति भावः। अभेदभ्रमनिरासाय वक्ष्यमाणार्थसिद्धये च व्याचष्टे। **रिक्थमिति**।

ननु जीवद्विभागे आद्यपक्षे मूलेन विषमविभाग उक्तः, पित्रोरूर्ध्वं विभागे **मन्वादिभिः** स उक्त इति तयोरुभयप्रामाण्याद्विकल्पे समविषमविभागयोर्न्याय्ये सममित्यस्य सममपीत्येव व्याख्यानमुचितं, न तु सममेवेतीति। तथा च प्रकारनियमपरतया व्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कते। **ननूर्ध्वमित्यादिना नियम्यते इत्यन्तेन। ऊर्ध्वमिति**। प्रागुक्तमिदं तस्य तदूर्ध्वत्वप्रतिपादकमिदं लिखितम्। एवमग्रेऽपि। **पित्र्यं** पितुरागतम्। **अशेषतः** सार्वविभक्तिकः प्रथमान्तात्तसिः। **शेषाः** ज्येष्ठभिन्नाः। **उपजीवेयुः** पितृवत्तस्यानुसरणं कुर्युः। इदं ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति च **मानवम्**।

"बिभृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता। भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः॥ "सर्वेच्छया कनिष्ठोऽपि शक्तः सन् बिभृयात् परान्।" इति **नारदात्** (अ० १३ श्लो० ५) इच्छाविषयकम्।

एवं च **मानवे** ज्येष्ठत्वमुपलक्षणम्। इदं व्याचष्टे। **सर्वस्मात् द्रव्यसमुदायादिति**। विभजनीयादित्यर्थः। उद्धार इति शेषः। कर्मणि घञ्। उद्ध्रियमाण इति तदर्थः। योगरूढोऽयम्। तस्य मध्यमणिन्यायेनाग्रेऽप्यन्वय इति। चादिस्वारस्यादाह। **सर्वेति**। यद्यपि स्यादित्यपकर्षेणान्वयस्तत्र तथापि फलितमाह। **ज्येष्ठायेति**। तत्कर्तृभिरुदासीनैरित्यर्थः। मिथो वा। **इतीति**। तथोक्त्वा इत्यर्थकेन तेन मानवेन ततस्तथा कुर्वतां स दर्शित इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। ततोऽवशिष्टं द्रव्यं सर्वं समं विभज्य गृह्णीयुरिति भावः। प्रकारान्तरेण **मनू**क्तमेव विषमविभागमाह। **तथेत्यादिविभजतामित्यन्तेन**। तथेत्यस्य दर्शित इत्यत्रान्वयः। **एषां** ज्येष्ठादीनाम्। **इयं** वक्ष्यमाणा। अस्य व्याख्या। **ज्येष्ठस्येति**। इदमपि प्रकरणाज्ज्येष्ठादेः कर्तृत्वाच्च तदनन्तरपरमेवेत्याह। **पित्रोरिति**। नन्वेवमपि मूलानुक्तत्वान्नास्ति तत्र विषमविभाग इत्याशङ्कायां दृष्टान्ततयाऽऽह। **जीवदिति**। एतेनास्यात्रानुपयोग इत्यपास्तम्। **स्वयमेव** मूलकृतैव। एवं च मूलकृतः स नैवेष्टः क्वापीति दुर्वचमित्येतत्तात्पर्यकमिदमिति स्मार्तत्वाविशेषाद्विनिगमनाविरहात्तत्र तदभावो दुर्वचः। तदाह। **अत इति**।

सत्यमित्यादिना तत्सत्ताऽङ्गीकृतेत्यसत्त्वलक्षणमप्रामाण्यं निरस्तं यद्यपि तथाऽप्यननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमेवेत्याह। **लोकेति**। ननु तस्य लोकविद्विष्टत्वेऽपि लोकतः शास्त्रस्य प्राबल्यात्कथमननुष्ठेयत्वम्, अत आह। **अस्वर्ग्यमिति**। धर्म्यमपि लोकविद्विष्टं नाचरेत्, यतोऽस्वर्ग्यं तदित्यर्थः। अस्वर्ग्यत्वं तदभावे हेतुः। एवं च शास्त्रेणैव तथोक्तत्वान्नानुष्ठानं तस्येति भावः। अत्र स्मार्त्त दृष्टा-

१ उ-इह। २ क-अनुरञ्जनम्। ३ धनसमुदायादिति मिताक्षरापाठः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न्तमाह । **यथेति** । मौलमेवेदम् । श्रौतं तमाह । **यथा वेति** । मित्रावरुणदेवताकां वशां वन्ध्याम् अनूवन्ध्यां गामालभेतेत्यर्थः । इयमनूवन्ध्येष्टि**रापस्तम्बेन** सोमे उदवसानीयोत्तरमाम्नाता । सांप्रतं तेनैव तत्स्थाने आमिक्षाया उक्तत्वात्तदननुष्ठानं याज्ञिकानामिति बोध्यम् ।

एवं सामान्येनोक्तविषमविभागाभावः कलावेव न तु पूर्वत्र, दृष्टान्तबलेन तथैव लाभादिति सूचयन्सोद्धारविषमविभागः कलिनिषिद्धोऽपीति प्रतिपादयन् उक्तश्रौतस्मार्त्तदृष्टान्तयुतं विषम-विभागप्रतिषेधकं स्मार्त्त**भाट्ट**वचनमप्याह । **उक्तं चेति** । **नियोगो** विधिः । यथाऽन्यः श्रौतान्यो विधिवाक्यविहितधर्मो महोक्षायालम्भनरूपो नेत्यर्थः । नेत्यस्योभयत्रान्वयः । 'धर्मो नो' इति पाठांतरे नियोगधर्मो'ऽपुत्रां गुर्वनुज्ञात' इत्यादिविहितो देवरादितः सुतोत्पत्तिरूपो बोध्यः । **नो** इति निषधे । **अनुबन्ध्येति** । वशालम्भनरूप इत्यर्थः । अपि वेति समुच्चये । **तथोद्धारेति** । सोद्धारेत्यर्थः । **अपिना** द्वितीयसंग्रहः । **सम्प्रति** कलौ । अत एव **माधवीये ब्रह्मपुराणम्**–

"ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पंच न कुर्वीत भ्रातृजायां कमंडलुम्॥" इति।

आपस्तंबोऽपीत्यस्य निराकृतवानित्यत्रान्वयः । यदपि जीवन्नित्यतः प्राक् एकधनेन ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वेत्युक्तं तथापि न तद्विषमांशपरं किन्तु तत्परितोषपरम् । अत एवैकेन प्रधानेन केन-चिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वेति व्याख्यातम् । तदेतदभिप्रेत्याह।**स्वमतमिति**। "क्षीवमुन्मत्तं" च परिहाप्य पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः तदभावे आचार्य आचार्याभावेऽन्ते-वासी हृत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषु चोपयोजयेत्, दुहिता वा सर्वाभावे राजा दायं हरेतेत्युक्त्वा चेति शेषः। **कृत्स्नेति** । अत्र संवादि ज्येष्ठ एवेति **मनुः** । प्रागुक्त एव । **गौतमो**ऽपि "सर्वं वा पूर्वस्य स चेतरान् बिभृयादिति" । **देशेत्यादि** । कस्मिंश्चिद्देशविशेषे । "सुवर्णं कृष्णा गावः । **कृष्णं भौमम्** । कृष्णं भूमौ जातं भौमं धान्यमाषादि । कृष्णायसमित्यन्ये । इदं सर्वं ज्येष्ठस्य पुत्रस्यांशः । रथः यत् गृहे परीभाण्डमुपकरणं पीठादिकं तदपि पितुरंशः । धृतोऽलंकारो भार्याया अंशः। ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यद्धनं लब्धं तच्च भार्याया अंश इत्येके मन्यन्ते" इति **हरदत्तः** । **विप्रतिषिद्धं** विरुद्धम्। **स्वयमेव आपस्तम्ब** एव । **मनुरिति** । **तैत्तिरीयश्रुति**वाक्यमिदम् । तत्र पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशाद्दायमित्येकवचननिर्देशाच्चाविशेषेण श्रवणमित्यर्थः। किञ्च तदग्रे, अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययतीत्येकवच्छ्रूयते, अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविद इत्युक्तम् ।

सिद्धान्तमुपसंहरति । **तस्मादिति** । **श्रुतीति** । **मुनि**रिति श्रुतीत्यर्थः । **सममेवेति** । अत एव जीवद्विभागे स एवोत्तरपक्षत्वेनोक्तः स एवाग्रेऽवलम्बितश्च । ज्येष्ठं वेति तु तद्युगान्तर-विषयकम् ।

"जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् । निर्भागयेन्न चैवैकमकस्मात् कारणं विना ॥"

इति **कातीय**मप्यत्रानुकूलम् । अत एव न्यूनाधिकेति प्रागुक्तस्य **नारदा**देश्च तथा कर्तव्यत्वे न तात्पर्यं किन्तु यदि विशेषादर्शी शास्त्रोक्तिमात्रेण दैवात्पिता शास्त्रोक्तप्रकारेण विषमविभागं करोति तदा न निवर्त्तते इत्यत्र तात्पर्यम् । परमतात्पर्यं तु प्रागुक्तमेव व्याख्यात्रेति न तद्विरोध इति बोध्यम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यद्यप्यत्र पित्रोरूर्ध्वमित्युक्तं, मानवेऽपि 'ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चे'त्युक्तम्, इत्युभयमरणानन्तरकाल एव लभ्यते, प्रत्येकमरणानन्तरमित्यर्थे तु पितरि जीवति मातृमरणोत्तरमपि विभागापत्तिः, तथा च पितरि मृते मातरि सत्यां इष्टविभागानापत्तिः, तथापि प्रागुक्तयथाश्रुत**गौत**मात् 'पितुरूर्ध्वमिति' वक्ष्यमाणमूलाच्च पितृमरणमेव मुख्यं निमित्तम्। अन्वाचयशिष्टं मातृमरणम्। एवं च पितृमरणं मातृसत्वासत्वात् द्विविधमपि प्रमीतपितृकत्वेन गृह्यते इति तत्परमिदमिति न वक्ष्यमाणविरोधः। यथा चाद्येन तत्तात्पर्येण त्रयाणां संग्रहः तथाऽनेन द्वयोः अत एव जीवत्पृतृकविभागः प्रमीतपितृकविभागश्चेति द्वैधैवाभियुक्तव्यवहारो न तु प्रमीतमातृक इति तृतीयोऽपि। न 'चानीशास्ते हि जीवतोरिति' **मानवे** उक्तत्वादुभयमरणयोरेव निमित्तत्वलाभ इति तदेकवाक्यतया यथाश्रुतमूलसौष्ठवे कथं तत्परत्वमिति वाच्यम्। सर्वथाऽन्यथादुष्परिहरवक्ष्यमाणविरोधपरिहाराय जायापत्योरित्याद्य**ापस्तम्बस्य** धनविभागसत्त्वेऽपि पुत्रवत्पृथक्करणाभावे अर्धाङ्गत्वेन सर्वत्र सहत्वेन तात्पर्यस्य प्रागुक्तत्वेन तद्रीत्या पुत्रतः पत्न्या अन्तरङ्गत्वेन तस्या अपि तद्वत्साधारणस्वत्वेन मातृसत्त्वे विभागाभावे यथेष्टविनियोगे स्वामित्वाभावस्तेषामिति **मनु**तात्पर्यात्। अयमेवाशयः 'पित्रोरूर्ध्वमिति' वदतो मूलस्यापि। 'अस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातर्यप्येवमेवेति' **शंखस्यापि**।

"पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम्। अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते॥"

इति **देवलात्**। यद्वा पितरि जीवति आस्तां तत् तदर्जितविषयम्। एवं मातरि सत्यां तद्धनविषयम्। किञ्च पित्रोरित्यस्याग्रे फलमनुपदं वक्ष्यते। एतेन 'दंपत्योर्धनविभागो नास्ति प्रागापस्तम्बेनानुक्तत्वादिति' **हरदत्तो**क्तमपास्तम्। एवं च पितरि मृते मातरि सत्यामपि विभागोऽस्त्येव। परं तु न स मात्रिच्छयेति न तस्यास्तत्र कदाऽपि कर्त्रीत्वमिति बोध्यम्।

तदयमर्थः। जीवद्विभागे त्रयः कालाः। पितुरिच्छा द्विविधा यदेति द्वौ। आद्ये पिता कर्ता, तदन्ययोः पुत्रः सः। अंशसाम्यं सर्वत्र। आद्ये मातुः पितुश्च समांशौ, एवं तदन्ययोरपि। तत्र मातुः स्त्रीधनादाने। दत्ते त्वर्द्धम्। मृतविभागे द्वौ कालौ मातृसत्त्वासत्त्वाभ्याम्। तत्र कर्ता पुत्रः। अंशसाम्यमेव। आद्ये मातुरपि समांशः। सर्वथा मातुरिच्छा न नियामिका, नापि तस्याः कर्तृत्वम्। इदमपि अस्थावरविषयं, शुद्धस्वार्जितविषयं, पैतामहमिश्रस्वार्जितविषयं च। शुद्धपैतामहे तु विशेषो वक्ष्यमाण इति न तत्र मातुरंश इति।

तथा च प्रमीतपितृकविभागः क्रमागतस्य पित्रर्जितरहितस्य, तन्मिश्रस्य, शुद्धपित्रर्जितस्य वा धनस्येति त्रेधा। पित्रर्जितस्यापि पाणिग्रहणतः पूर्वमूर्ध्वं वेति द्विधा। तत्राद्ये तद्विभागव्यवस्थावाक्येषु— "पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छतः।

क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः॥ न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्।"

—इति **गौतमीये**।

"द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जंगमेऽपि वा। सममीशत्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् । विद्याशौर्यादवाप्तं च तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥
" प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगं चैव ततो धनात् । तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्तिताः ॥ "

इति **बार्हस्पत्येषु** च पुत्राणामेव पित्रा सह भोगितया निर्देशात् तदन्यविभागपरयोरेव " यदि कुर्यात् " " पितुरूर्ध्वम् " इत्यनयोर्वाक्ययोर्मातुर्विभागश्रवणाच्च माता न विभागहरणार्हा । युक्तं चैतत् । विभागशब्दो हि भावव्युत्पत्त्या रूढ्या चान्यस्वाम्यसहभावेन विभजनीयार्थसामान्यस्थितस्य स्वस्वाम्यस्य तदसहभावेन तदेकदेशे व्यवस्थापनमभिधत्ते । श्वशुरादिधने च स्नुषादीनां न जन्मतः स्वाम्यम् । मिथः संबन्धस्य प्रागभावात् । भाविन एव तस्य जन्मान्तरसाधारण्येनातिप्रसञ्जकत्वात् । नापि पाणिग्रहणतः । उत्तरपरिग्रहे एव ततः साहित्यैसिद्धेः । नापि भर्तुर्मरणतः । तस्य तदजनकत्वात् । तत्वे वा पुत्रस्वाम्येन प्रतिबन्धात् । अन्यथाऽपुत्रस्वपितृव्यपत्नीनां पौत्राणां च मिथो विभागप्रसक्तेरनेकपितृकाणामिति मूलं विरुध्येत । अत एव पाणिग्रहणतः प्राक् पित्रर्जिते द्रव्येऽपि न मातुर्विभागः । " सममंशं हरेदिति " सिद्धस्वाम्यस्यैव हरणप्रतीतेः । असिद्धस्वाम्ये हि दद्यादामुयादित्यादिकमेव युक्तमिति बोध्यम् । स्थावरे उभयविधेऽपि सत्सु पुत्रेषु तत्स्वाम्यस्य वक्ष्यमाणदिशाऽपायसंभवाच्चेति केचित् ।

ऊर्ध्वं तु पित्रर्जितं स्थावरमस्थावरं चेति द्विधा । तत्र केचित् । तत्र 'यद्यपि माताऽप्यंशं समं हरेदिति' उभयसाधारणं तथापि 'न दत्तं स्त्रीधनमि' त्यस्यात्राप्यन्वयादस्थावरे एव पर्यवस्यति । तथा हि । कारकविभक्तिस्तावन्नैरपेक्ष्यं गमयत्युत्सर्गत इति सर्वसंमतम् । एवं भर्त्रा श्वशुरेण वा निरपेक्षेण यस्यै न दत्तोऽशः सा अंशं हरेदित्युक्तौ यस्यै निरपेक्षेणामुनाऽमुना वा यद्दत्तं तस्याः स एव तादृशो भागो नान्य इत्युक्तं भवति । सोऽयं यदि पुत्रांशेन समस्तदा पूर्वं दत्तोऽप्यसाविदानीं वैभागिको भवति । यद्यधिकस्ततस्तदा तत्सम एव वैभागिकोऽधिकस्तु दत्त एव । अत एवाऽननुमतदत्ते तस्मिन्न् अकिञ्चित्करतया स्थितस्य पुत्रस्वामित्वस्य पुत्रांशसमानादेवांशादिदानीं निवृत्तिर्न त्वधिकारात् । यदि न्यूनस्तदा मात्रन्तरेण अवैषम्याय तादृशेन विभाज्यद्रव्येण समः कार्यः । अत्र च 'दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेदि'त्यस्य दत्तं यथा समम् अंशान्तरेण भवति तथा अंशतामापन्नं कुर्यादित्यर्थः । एवं च 'माता सममंशं हरेदि'त्यस्य पुत्रस्वाम्यासंसृष्टस्वाम्यकं कुर्यादित्यर्थः । तत्र स्थावरस्यायोग्यत्वादकर्मत्वम् । " भर्त्रा प्रीतेन " " मणिमुक्ता " " पितुः प्रसादात् " " स्थावरं द्विपदम् " इति व्याख्यातृक्तवाक्येभ्यः ॥

" सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥
" भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः । विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत्तु कुलेऽन्यथा ॥
" अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता । भुञ्जीतामरणं दान्तां दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः"॥

इति **कातीयाच्च** जीवत्सु पुत्रेषु क्रमागते इव पित्रर्जितेऽपि स्थावरे तत्स्वाम्यस्य सर्वथा निवृत्तेरवगमात् कालान्तरे स्वाम्यान्तरोत्पत्तौ गौरवात् । एवं सति च दानविक्रययोरनुत्पत्तिमीदृग्विषये विषये न दानं न च विक्रय इत्यादीन्यनुवदन्तीत्यपि लाघवम् । अन्यथा निषेधं कुर्वन्त्यतिक्रमे दुरितकल्पकानि स्युः ।

---

१ क साहित्यासिद्धेः । २ क–पुत्रता (?) शेन ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

गौतमोऽपि–' मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्यः । अनूढाश्च दुहितर ' इत्यत्र सुसदृशपर्यायं समशब्दमपहाय मन्दसदृशपर्यायमनुसारशब्दं प्रयुञ्जन् ऊढां दुहितरं च समुच्चिन्वन्नमुमर्थं द्योतयति स्म । मन्दसादृश्यस्यानूढासंस्कारस्य चास्थावरेणैव निर्वाहात् । मन्दसादृश्यमपि भागिभेदाद्भिद्यते इत्याह—

अङ्गिरा व्यासश्च–

" तदभावे तु जननी तनयांशसमांशिनी । समांशा मातरस्त्वेषां तुरीयांशा च कन्यका ॥
" असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याःप्रकीर्तिताः " ॥ इति ।

जननी सवित्री । मातरोऽनपत्याः । कन्यकाऽनूढा भ्रातृभागचतुर्थांशं संस्काराय लभते इत्यर्थः । पितुरूर्ध्वमित्यत्र माताऽनपत्येति **हलायुधः** । **आपस्तम्बश्च** 'स्त्रियो भर्तुर्मातुः पुत्रेभ्यश्च भागं नेच्छन्ति ' इत्यादिकं तु साम्प्रतव्यवहारविरुद्धम् ।

इत्थं च पत्न्यः कार्या इत्यादावपि स्थावरे भर्तृधने पत्न्याः पुत्रैः सह विभागासंभवादंशशब्दः स्थावरान्यपर एवेति न स्थावरांशः पत्न्याः । भर्तृदायो भर्तृस्वत्वेन स्त्रीस्वत्वाश्रयो द्रव्यम् । तच्च द्विधा । मृते भर्तर्यधिकार्यन्तराभावात्स्त्रीस्वत्वाश्रयो, जीवत्येव भर्तरि तत्संबन्धाश्रयेण वा स्त्रीस्वत्वाश्रयः । तत्र प्रथमे स्थावराद्न्यादिंयुञ्जीत गुरुसमीपे स्थिता भर्तुः शय्यां पालयन्ती समयं क्षिपेत् । स्थावरमधिकृत्याह भुञ्जीतामरणादथ दायादा आप्नुयुः । द्वितीये त्वाह विद्यमाने तु संरक्षेत् व्यये भर्तुरनुज्ञां पालयन्ती तद्धनरक्षां कुर्यादिति **कातीयं** व्याकुर्वन्प्रकाशकारोऽप्यमुमेवार्थमनुमन्यतेस्मेत्याहुः । वस्तुतस्तु मूलाशुद्धया सर्वमशुद्धमित्युभयत्र तुल्यतैवेत्युक्तम् । स्फुटीभविष्यति चाग्रे इति दिक् ॥

याज्ञवल्कीये ११७ श्लोकः । (तृतीयः पादः)

सङ्गतिमाह । **मातेति** । अनुवृत्त्या व्याचष्टे । **मातुरिति** । प्रकृतत्वादाह । **मातृकृतेति** । एतेन ।

" पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः । कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥
" एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ॥ ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥
" ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः । ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥
" सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥
" जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ "

इति **मानवम्,** (अ० ९ श्लो० १२२।१२३।१२४।१२५।१२६) ।

" समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः । विभिन्नमातृकास्तेषां मातृतो भागकल्पना ॥ "

—इति **व्यासीयम्** ।

"यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया । सापत्नास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः" ॥ इति **बार्हस्पत्यम्** " सवर्णा भिन्नसंख्या ये स्वभागस्तेषु शस्यते " ।

इत्यौभयं च युगान्तरविषयमिति सूचितम् । एतेनोद्धारं विना समांशबाधकत्वेन विषमांशपरतया **व्यासपादा**देर्व्याख्यानमयुक्त्वादपास्तम् । स्मृत्यर्थाज्ञानात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नन्वस्य तदपवादत्वे शेषमृणादिति व्यर्थम् । न च मात्रंशे तत्साफल्याय तदुपादानमिति वाच्यम् । ताभ्य ऋते इत्येकवाक्यतया तस्य दुहितृभावविषयतया साफल्यात् । अत आह । **अतश्चेति** । तद्विशेषेणोक्तेश्चेत्यर्थः । ऋणापाकरणावशिष्टमातृधनेऽपवादवशात् दुहितृसत्त्वे तत्संबन्धित्वलाभेन पुत्रकर्तृकविभागानर्हत्वेऽपि समत्वे न्यूनत्वे चावशेषाभावेनापवादाप्रवृत्त्या दुहितॄणां विद्यमानत्वेऽप्यनधिकारात्तत्र सामान्यवचनस्यैव प्रवृत्तिरिति भावः । ननु यथा दुहितृषु सतीषु ऋणावशिष्टं तत् पुत्रविभागानर्हं, तथा सति समं न्यूनं च सुतरां पुत्रविभागानर्हं, तस्यावश्यदेयत्वात्, अत आह । **एतदिति** । एवं च तैरेव गृहीत्वा ऋणं देयमिति भावः । एवं वाचनिकं वैषम्यं स्मृत्यन्तरलब्धयुक्त्या समर्थयते । **युक्तमिति** । शुक्रे इत्यस्योभयत्रान्वयः । एतेन वैपरीत्यादिशङ्का निरस्ता । एवं चास्य तन्मरणोत्तरं पुत्रादिकर्तृकविषयत्वे पितरि जीवति पुत्रकर्तृकविभागवन्मातरि जीवति तद्धने जन्मतः स्वत्वेऽपि दुहितृकर्तृको न विभागो नापि मातृकर्तृको वचनाभावात् किंतु तया स्वेच्छया यद्दत्तं तत्तदीयमेव । अत एव वक्ष्यति 'पितृभ्यां यस्येति' । भार्याभिधनमविभाज्यमिति प्रागुक्तं तत्तु तत्पदस्वारस्यात् पतिकर्तृकविभागविषयकमिति न विरोधः । तमभिप्रेत्य विशेषमाह । **तत्र चेति** । दुहितृविषयेऽपीत्यर्थः । ननु दुहितॄणामित्यस्योक्ततुल्यार्थत्वेन सामान्येन तेनैव सिद्धेः अप्रत्तानामित्यादि व्यर्थमिति कथमस्य विशेषबोधकत्वमत आह। **अस्यार्थः प्रत्तेति।** प्रत्ता विवाहिता । अप्रत्ताऽनूढा । प्रतिष्ठिता सधना । अप्रतिष्ठिता निर्धना । तथा च तत्रापि विशेषबोधकत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः । एवार्थचशब्दस्योभयत्रान्वय इत्याह **एवेति** ।

शङ्कते । **दुहित्रिति । क इति** । सामान्यवचनं त्वन्यविषयकमिति नात्र प्रवृत्तिरिति मन्यते । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **दुहितॄणामिति** । सूचितमेवाह । **एतच्चेति । सिद्धमिति** । अर्थात्सिद्धमित्यर्थः । तद्वद्दयमपि तस्यैव विषय इति भावः ॥ ११७ ॥

याज्ञवल्कीये ११८।११९ श्लोकौ ।

अविभाज्यमिति । विभागदार्ढ्यायैव । अत एव प्रकरणसङ्गतिरिति भावः । अत्र वाऽपिशब्दौ विकल्पे । **चैवेति** चेति च पाठान्तरम् । पित्रित्यत्रैकशेषः उक्तयुक्तेरित्याह । **मातेति** । अत्र विरोधो नाश एवेत्याह । **द्रव्याविनाशेनेति । यदिति** । किंचिदिति शेषः । मूले तथैव पाठात् । अन्यदिति मूले पाठे अत्रापि अन्यदिति शेषः । पितृद्रव्यभिन्नमिति तदर्थः । तद्भेदानाह । **मैत्रमित्यादिना** । लिङ्गार्थाविवक्षयाऽऽह । **भवतीति** । एवमग्रेऽपि ।

'क्रमादिति' द्वितीयपद्यप्रतीकम् । अथ व्याचष्टे । **पित्रिति** । नन्वेवं पूर्वैरेवोद्धारः कुतो न कृतो ऽत आह । **असामर्थ्येति** । अभ्यनुज्ञाया अभावे देयमेवेत्याह । **इतरेति**। तात्पर्यार्थमाह । **उद्धर्तेति** । एवमग्रेऽपि । तत्र विशेषमाह । **क्षेत्रे चेति** । चस्त्वर्थे । तत्र च क्षेत्रे इति पाठान्तरं युक्तम् । तेषां मध्ये तद्विषये इत्यर्थः । **सर्वेषाम्** उद्धर्त्रादीनाम् । **यथाभागमिति** । सर्वस्या भूमेस्तुर्यांशमुद्धर्त्रे दत्त्वा शेषं तेन सह सर्वे यथांशं गृह्णियुरित्यर्थः । क्रमादित्यस्योद्धरणान्वये फलाभावेन मूलैकवाक्यतया च क्रमादिति वचनस्थप्रतीकं गृहीत्वा शेषं पूरयति । **अभ्यागतमिति** ।

१ भागे [१२२] श्लोकः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तुर्यपादं व्याचष्टे। **तथेति**। एवेत्यस्यात्रान्वयेनाह। **विद्ययैवेति**। विनिगमनाविरहात्स्मृत्यन्तरैकवाक्यतया चास्यार्थत्रयमाह। **वेदाध्ययनेनेति**। अस्य मुख्यत्वादिति भावः। चार्थमाह। **तदपीति**। एवं च तथा पाठ एव तत्संमतः।

इदं चान्यत्, पितृस्वयंदायादिपदस्वारस्यात् भ्रातॄणां मध्ये एकेनार्जितविषयं सर्वविभागेषु एवं **नारदी**यशौर्यविषयेऽपि बोध्यम्। एवं प्रकारेण पित्रर्जिते तु अग्रे वक्ष्यते।

तत् स्वतन्त्रम् अव्यवहितविशेषणं सर्वविशेषणं वेत्येवम् उक्तं व्याख्यानं साधारणमपि प्रकरणसंगत्यर्थं स्वाभिमतपरमिति दर्शयति। **अत्र चेत्यादिना। अत्र च** मूलवाक्ये च। अन्यदर्थमाह। **किंचिदिति**। एवंपाठ एव वा। तत्र मन्वाद्येकवाक्यत्वार्थं च तृतीयम्। **सर्वशेष इति**। विभागानर्हत्वेन विशिष्य वचनोपात्तानां मैत्रादीनां सर्वेषां शेषोऽयमंश इत्यर्थः। **अतश्च,** तस्य सर्वशेषत्वे च फलितमाह। **तथा चेति**। विरोधेनेत्यस्य व्याख्या **प्रत्युपकारेणेति**। यद्वा प्रत्युपकारे विरोधो नाशो हेतुः अत एव तस्य प्रत्युपकारत्वम्। आद्ये वाचनिकपितृद्रव्यविरोधाभावादाह। **आसुरादिति। पित्रा चेति**। अत एव सर्वविभागेष्वित्युक्तम्। **विभजनीयमिति**। अत एव विभागप्रकरणसङ्गतिः। स्पष्टार्थं वाच्यार्थमाह। **न तथेति**। पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितं मैत्रादि न विभजनीयमित्यर्थः।

न केवलमिदं स्ववचनोपात्तसर्वशेषो ऽपि तु अन्यदपि स्मृत्यन्तरेषु यद्यद्विभाज्यमुक्तं तस्याप्ययं सर्वस्य शेषो मैत्रादीनामुपलक्षणत्वात्। एवं च तादृशमैत्रादेर्यथा विभाज्यत्वं तथाऽन्यस्यापीत्याह। **पितृद्रव्येति**। केचित् तन्न। तथा सति मैत्राद्यन्येषां स्मृत्यन्तरोक्तानामेव तत्वलाभेऽपि प्रतिग्रहार्जितस्यातत्त्वेन तत्र तत्त्वस्य दुर्वचत्वात्। तस्मादस्य तदन्यसर्वोपलक्षणत्वं षाच्यम्। यद्वा मैत्रादेस्तत्त्वे तुल्ययुक्त्यैतत्सिद्धिरित्याह। **पितृद्रव्येति**। क्वचिन्नरहितः पाठः। अयमेव युक्तो व्याख्यातृशैलीस्वरससिद्धश्च। पुनर्वाच्यार्थकथने फलाभावश्च। तदा तथेत्युत्तरशेष एव न स्वतन्त्रम्। किञ्चेति तदर्थः। आशयस्तूक्त एवेति युक्तोऽयम्।

केचित्तु न तथेत्येव पाठः। तथाऽप्युत्तरशेषत्वमेव। न स्वातन्त्र्यमित्यर्थः। पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव वचनोपात्तमैत्रादिमात्रशेषत्वादेव यथा तद्विरोधेनोपार्जितानां मैत्रादीनां विभाज्यत्वं तथा मैत्राद्यन्यत्वात्पितृद्रव्यविरोधेन प्रतिग्रहोपार्जितस्यापि न विभाज्यत्वमित्यर्थः। तस्य तदशेषत्वेन स्वातन्त्र्ये तु तत्रापि विरोधेनोपार्जिते विभाज्यत्वापत्तिरिति भाव इत्याहुः। तन्न। अनुपदं वक्ष्यमाणतथेत्यादिग्रन्थविरोधापत्तेः। ग्रन्थशैल्यस्वरसाच्च।

ननु तथैवास्त्विति तत्रेष्टापत्तिरिति माऽस्तु तस्य तच्छेषत्वामिति स्वातन्त्र्यमेवास्तु ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तस्य मैत्रादिभिन्नपरत्वसम्भवाच्चात उक्तं द्रढयन् आह। **अस्य चेति**। तस्य तदशेषत्वे किञ्चित्पदादिस्वारस्याद्यद्यत्तदविरोधेनार्जितं तत्सर्वमविभाज्यमित्यर्थस्य वचनव्यक्त्या लाभेन साधारणेनानेनैव तादृशप्रतिग्रहलब्धवत् तादृशमैत्रादेरविभाज्यत्वे सिद्धे पुनस्तदभिधानानर्थक्यमित्यर्थः। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्य तु न अयं विषयः। सति गमकेऽन्यथानुपपत्तौ च तत्प्रवृत्तेः। नैवं प्रकृते भिन्नविषयतया। अन्यथा तत्साफल्यं शङ्क्यते। **अथेति**। अपिः पूर्वसमुच्चये।

---

१ फ—वेत्येवमुपद्यामत्यपकारविरोधो नाशो हेतुरुक्तम्। २ फ—तत्वालाभेति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अविभाज्यत्वादिति फलरूपहेतौ पञ्चमी । तत्प्रतिपादनार्थतयेत्यर्थः । अविभाज्यत्वायेति पाठस्तु सुगम एव । **समाचारेति** । शिष्टाचाररूपप्रमाणविरोध इत्यर्थः ।

ननु श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वप्राबल्यस्योक्तत्वेन वचनादाचारस्य दुर्बलत्वेनेदमयुक्तम्, आचारेण स्मृतिकल्पनेऽपि क्लृप्तस्मृतेर्झटित्युपस्थितेः प्राबल्यमेवेति चेन्न । आशयानवबोधात् । तथाहि । बाधोऽगतिका गतिः । अबाधेनैवेति न्यायात् । सोऽपि न हि दुर्बलं दुर्बलमित्येव बाधते । किंतु विरोधे निरवकाशत्वे च । विरोधश्चैकत्र मिथो भिन्नोक्त्या नैवमत्र । 'अबाधेनैवोपपत्तौ बाधो न न्याय्य' इति न्यायेन मैत्रादिवचनस्यास्मदुक्तरीत्योपपत्तेः । अत एव न निरवकाशत्वमपि । एवं चानर्थक्यप्रतिहतानामिति न्यायेन विपरीतो बाध इति मदुक्तरीत्या[1] तस्य तथार्थकत्वे शिष्टाचारविरोधः सम्यगेवेति दिक् ।

न केवलमाचारविरोधोऽपि तु मैत्राद्यन्तर्गतविद्यालब्धविषये स्मृतिविरोधोऽपीत्याह । **विद्यालब्धे इति** । तदंशे इत्यर्थः । तदेवाह । **कुटुम्बमिति** । विद्याध्ययनं कुर्वतो भ्रातुर्योऽन्यो भ्राता तस्य कुटुम्बं पोषयति सोऽश्रुतोऽपि सन् वेदशास्त्राध्ययनरहितो मूर्खोऽपि सन् तस्माद्विद्याधनात्तदर्जितविद्यया लब्धाद्धनाद्भागमंशं लभेतेत्यर्थः । असुतोऽपीऽति पाठान्तरम् । अत्र कुटुम्बभरणस्य धनग्रहणे हेतुत्वोक्त्या औपाधिकी विद्याधनांशप्राप्तिर्न भ्रातृत्वेन स्वाभाविकीत्युक्तम् । यदि कथमप्यर्जितस्य विद्याधनस्य तत्त्वेनाविभाज्यत्वं मूलाभिमतं स्यात्तदा तद्धेतुकविभागकथनं नारदीयं विरुध्येत । तस्मात्तस्य स्वतो न तादृशस्य विभाज्यत्वाविभाज्यत्वे किं तु अविरोधेऽविभाज्यत्वं विरोधे विभाज्यत्वमिति विरोधस्वरूपमेव **नारदेन** हेतुत्वेनोक्तमिति सिद्धान्ते एकवाक्यता सिद्धा । मूले **पित्रि**त्युपलक्षणम् । किन्तु यदि स्वाभाविकी विद्याधनांशप्राप्ति**र्नारदा**भिमता भवेत्तर्हि तस्य हेतुत्वोक्तिर्निरर्थिका स्यात् । एवं च विद्याधनस्य यथाकथञ्चिदर्जितस्य न स्वतो विभागार्हता । अन्यथा पितृद्रव्यविरोधेनाप्यर्जितस्याविभाज्यत्वे अत्राप्यविभाज्यत्वमेवोचितमिति विभागकथनस्यैवासङ्गतिरिति भावः ।

अत्राश्रुतोऽपीत्यनेन सूचितम्, अश्रुते पित्रादिद्रव्यविरोध एव भागहेतुः । सश्रुते तु तद्वत्त्वं विद्यावत्त्वमपि भागहेतुः । अत एव—

कात्यायनः—

"नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात्क्वचित् । समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्" इति ॥

वैद्यो विद्यावान् । अयं च सिद्धान्तेऽविभाज्यत्वेन प्राप्तस्यापवादः । इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । एतेन **नारदीयं कातीयाप**वाद इति **मंदो**क्तमपास्तम् । कातीयेन अविभाज्यस्यैव तस्य लक्षणकरणात् । प्रकरणात् । तथैव च व्याख्यात्रोक्तम् । अन्यथा तद्विशेषणासङ्गतिरेव स्यात् । एवं च विद्याधनमन्यदपीति नारदादिविरोधो व्याख्यातुरिति बोध्यम् ।

ननु विभक्तभ्रातृस्थलेऽपूर्वार्थबोधकं तत् । किञ्च मैत्रादिवचनप्राप्तस्य सर्वथाऽविभाज्यत्वस्यापवादकं सिद्धान्ते तद्वत्तद्विशेषे तदिति न विरोधोऽतोऽत्र दोषान्तरमाह । **तथाविद्येति । परेति ।** पित्रादिभिन्नौदनाद्यभ्यवहरणेनेत्यर्थः । **अन्यतः** पित्रादिभिन्नात् । तथा च पित्रादिद्रव्याविरोधेन या विद्या तद्भिन्नाल्लब्धा तया यत्प्राप्तं धनं तद्विद्याप्राप्तं धनं नान्यत् ईदृशमेवाविभाज्यम् । अतोऽन्यथा तु तद्विद्याधनमेव नेति तद्विभाज्यमेवेति **कात्यायन**तात्पर्येण तथाऽर्थस्यैतद्विरुद्धत्वं स्पष्टमेवेति भावः ।

१ क-तदुक्तरीत्या । क-अस्मदुक्तरीत्या ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तस्मान्नारदविरोधाभावेऽपि **कातीय**विरोधेन तथाऽर्थस्य दुर्वचत्वेन तथा सार्थक्याभावेन तस्य तदशेषत्वे तदानर्थक्यदोषः सुस्थ एव ।

तत्र दोषान्तरमाह । **तथेति । प्रतिग्रहेति** । पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादेः तदा प्रागुक्तरीत्या यत्पितृद्रव्येत्याद्यर्थेन अदृष्टार्थदानक्रियासम्प्रदानभूतस्यैव प्रतिग्रहीतृत्वेन प्रतिग्रहलब्धस्य पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितत्वस्यापि सम्भवेन तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ वृद्धव्यवहारविरोध इति भावः । तस्मान्मैत्रादिसर्वस्मृत्युक्तविषये विरोधाविरोधकृतद्वैविध्येऽपि प्रतिग्रहविषये सर्वथा विभाज्यत्वमेवाचारसिद्धम् । तद्विषये स्मार्तनिषेधस्तु याजनाध्यापनलब्धवन्न क्वाप्युपलभ्यते इति तत्त्वम् ।

एतदेवेति । पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितस्य मैत्रादिशेषत्वमेवेत्यर्थः । **अनुपघ्नन्निति** । अनुपयुञ्जन्नित्यर्थः । अत्र पूर्वार्धार्थः स्पष्टः । अनुपघ्नन्नित्यत्र विभक्तिविपरिणामेन तदनुपघ्नता यत् विद्यया लब्धं तत् पूर्वं चोभयमपि दायादेभ्यो न देयमित्यर्थेन पितृद्रव्याविनाशरूपविरोधाभावेन यद्विद्यालब्धं श्रमलब्धं च तदविभाज्यमिति सिद्ध्या मैत्रादिगणान्तर्गतविद्याधनस्य तथात्वात्तस्योपलक्षणत्वेन मैत्रादीनामपि तथात्वमाविष्कृतमिति भावः ।

मानवे—"स्वयमीहितलब्धं च नाकामो दातुमर्हति ।"

इत्युत्तरार्द्धपाठो, यच्च स्वयमीहितं वाञ्छितं सत् मित्रादिभ्यो लब्धं तदकामोऽनिच्छन् भ्रात्रादिभ्यो न दातुमर्हतीत्यर्थको **मेधातिथिकल्पतर्वादि**धृतो न युक्तः । अनेकस्मृतिव्याकोपापत्तेः । 'लब्धं तन्ने'[1] त्यर्वाचीनपाठस्त्वयुक्ततर एव । यद्वा । तदा तत् पैतामहविषयकमस्तु । एवं च भ्रातृभागशेषमाहानुपघ्नन्नितीत्यपि[2] तदुक्तं तथेति ज्ञेयम् । आदिना कृष्यादि । तस्मात्पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादिना वचनद्वयेन एकभ्रात्रार्जितं मैत्रादिकमन्यस्य नांश इति प्रतिपादितम् । पितृपददायादादिपदस्वारस्यात् । तथा च न पित्राद्यर्जितपरमिति सिद्धम् । एतेनायमाचारो भ्रातृस्नेहेन पौरुषबुद्ध्या[3] वा अन्यत्र तथा दर्शनेन तन्मूलको वा ।

यत्किंचित्पितरीति **मानवस्यै**[4] एवं तात्पर्यम् । 'पितेव पालयेत् पुत्रा' निति मानवात्पितापुत्रवन्नावेन तज्ज्येष्ठधने कनिष्ठाधिकारः । पित्रर्जिते ऽविदुषामपि ज्येष्ठार्जिते तु विदुषामेवेति विशेषः । इदं च "पितरि प्रेते" इति "ज्येष्ठ" इति "यवीयसाम्" इति "विद्यानुपालिन" इति चोक्त्या लभ्यते । तस्मादविभक्तार्जितत्वमात्रेणाविभक्तभ्रात्रन्तरस्य भवतीत्युक्तमेवेति प्राच्योक्तमपास्तम् । यत्किंचिदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु नैतद्युक्तं, पैतामहे पैतृके च धने पुत्रादेर्जन्मनैव स्वत्वेऽपि भ्रातुर्भ्रात्रर्जिते तदभावेन भ्रातृप्राप्तमैत्रादिधने यद्येन प्राप्तं तत्तस्यैवेति प्रसिद्ध्या विभागप्राप्तेरेवाभावेन तदविभाज्यमिति निषेधकवचनस्यैवोक्तस्यासङ्गतेरित्याशयेनाह । **ननु पितृद्रव्येति** । प्राप्त्यभावे हेतुमाह । **यदिति** । यत इत्यादिः । एवं चान्यदीये स्वत्वमेव नेति भावः । अवक्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह । **प्राप्तीति** । **चो** ह्यर्थे ।

एकदेशिमतं दूषयितुं मैत्रादीनां विभागप्राप्तिं तन्मतेनाह । **अत्र कश्चिदिति** । विभागप्रापकं **मनु**वचनमाह । **यत्किंचिदिति** । **अधिगच्छति**, प्राप्नोति । **तत्र** धने । **यदीति** ।

१ फ–न कोऽपि । २ फ–इतीत्यस्य । ३ फ–पुरुषबुद्ध्या । ४ क–फ–मानवस्य तु एवम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यदि यवीयांसो **विद्यानुपालिनः** विद्यासंरक्षकाः विद्वांस इति यावदित्यर्थः । 'विद्यानुयायिन' इति पाठान्तरम् । तुर्यपादेनेदं सूचितम्, यदि तेऽविद्वांसस्तदा नेति ।

तथा च **गौतमः** (अ. २८ सू. २८)। " स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यादिति "। **नारदो**ऽपि (अ० १३ श्लो० ११)
"वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं ततो धनात् । पित्र्यं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् " ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि प्रागुक्तः । अस्य वचनस्यार्थकथनेन मैत्रादिविभागप्राप्तिपरत्वमाह । **ज्येष्ठो वेति** । ज्येष्ठशब्दस्त्रयाणामुपलक्षणम् । **यवीयः**शब्दो ज्यायसामपि । **प्रेते** इति । अप्रेते इत्यस्यापि । तथा च कालद्वयमपि लब्धम् । तथा च ज्येष्ठाद्यन्यतमो यत्किञ्चिद्धनं यथाकथंचित् प्राप्नोति तस्माद्धनादन्येषामपि भ्रातॄणां पितरि स्थिते मृते च भागोऽस्ति यदि ते विद्वांस इत्यर्थपरेण तेन मैत्रादीनामपि विभाज्यत्वे प्राप्ते पितृद्रव्येत्यनेन निषिध्यते इत्यर्थः ।

मैत्रादिधनस्य वृद्धव्यवहारसिद्धस्यैवाविभाज्यत्वस्यानुवादकं मूलं, न निषेधकं, येन प्राप्त्यपेक्षा स्यादित्याशयेनाशङ्कां निराकुर्वन् तन्मतं खण्डयति । **तदसदिति । अत्र** मैत्रादिविषये । न केवलमेवमत्रैव अपि तु अन्यत्रापीत्याह । **लोकेति** । आद्येन एवेन शास्त्रसिद्धत्वव्यवच्छेदः । द्वितीयेन एवेन निषेधकत्वव्यवच्छेदः । क्वचिदन्यथाऽपि वक्ष्यमाणत्वादाह । **प्रायेणेति** ।

भवतु निषेधकम्, तथापि वचनान्तरेण प्राप्तिः न तदुक्तरीत्येति 'तुष्यतु दुर्जन' न्यायेनाह । **अथवेति । बार्हस्पत्य**माह । **समवेतैरिति** । सर्वाभिप्रायं बहुवचनम् । अत एवाह । **सर्वे इति । तत्र** धने । नन्वेवमपि विनिगमनाविरहोऽत आह । **अतश्चेति** । तव दुराग्रहस्य तथोपपत्तेश्चेत्यर्थः । **ज्येष्ठादीति** । अविवक्षायां कारणाभावात्। तथा च विनिगमकं स्पष्टमेवेति भावः । तदाह **व्यामोहेति** । नन्वेवं का तस्य सिद्धान्ते गतिः अत आह । **अत इति** । त्वदुक्तार्थासम्भवादित्यर्थः । **पितुरिति** । मरणादिति शेषः । अविभाज्यत्वेनेति छेदः । **उक्तस्य** मैत्रादिधनस्य । **इति** इत्यनेन । पितरि मृते ज्येष्ठेनार्जितान्मैत्रादिकात् भागं कनीयांसो लभन्ते यदि ते विद्वांस इत्यर्थस्तस्येति भावः । अत एव पितृद्रव्याविरोधेनापि ज्येष्ठो विद्यादिना धनमर्जयति तत्र कनिष्ठानामपि भागो यदि ते विद्याभ्यासरता इति **कल्पतरुमेधातिथि**प्रभृतयः । एवं प्रागुक्त**कातीयादे**रपि सिद्धान्ते तदपवादत्वं बोध्यम् ।

न्यूनतां निराचष्टे । **तथाऽन्यदिति** । अथान्यदित्यपपाठः । अपिना—
" विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् । मैत्रमौद्वाहिकं चैवं माधुपर्किकमेव च ॥ "
इत्यस्य संग्रहः । मधुपर्कदानेन पूज्यतया यल्लब्धम् । **प्रचक्षते** इति । 'पुस्तकमिति' **मन्द**धृतपाठस्तु व्याख्यातृ**कल्पतरुमेधातिथ्याद्य**संमतत्वादुपेक्ष्यः । वस्त्रमित्यादि क्रमेण व्याचष्टे **धृतानामित्यादिना** । मूले जातावेकवचनमिति भावः । एतेन वस्त्रपत्रालंकारोदकानामेकत्वं विवक्षितम् । 'वस्त्रं च सममूल्यम्, न तु महार्घमिति' **मेधातिथिकल्पतर्वाद्यु**क्तमपास्तम् । उद्देश्यविशेषणत्वात् । " धृतं वस्त्रमलंकार " इति **कातीये** धृतत्वस्यैव तदुभयसाधारणस्योक्तेश्च । तदेतदभिप्रेत्याह । **धृतानामेवेति** । एवेन अधृतव्यवच्छेदः । तत्र पुत्रादिस्थले आह । **यदिति** । लोकप्रसिद्धमपीदम् । अथ पितृस्थले आह । **पित्रिति । पितुः** मरणात् । **ऊर्ध्वमिति** । अनेन

१ क–फ–तदविवक्षायाम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

जीवद्विभागे स्वांशवत्तान्यपि पित्रैव ग्राह्याणीति सूचितम् । विभजतामिति 'कृत्यानामिति' (व्या. सू. २-३-७१) कर्तरि षष्ठी । पितुस्तदादिकं च यत्तदित्यन्वयः । आदिभ्यामन्यदुपकरणम् । अर्चने श्राद्धभोक्त्रैव कर्म । श्राद्धभोक्त्रे इति जातावेकवचनम् । तत्स्थानस्थितविप्रमात्राशयकं वा । तथाव्याख्याफलमाह । **अभिनवानीति** । " सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् " (**अमरः** २-८-५८) इति 'पत्रं वाहनपक्षयोरिति' (**अमरः** ३-३-१७९) च कोशादाह । **वाहनमिति** । **आदिना** गन्ध्यादि । **वस्त्रवदेव** श्राद्धभोक्त्रे देयम् ।

विशेषमाह । **अश्वादीनामिति** । जीविनामिति प्राग्वत् कर्तरि षष्ठी । बहुत्वे सति तैस्ते विभजनीया इत्यर्थः । **ज्येष्ठस्येति** । तस्यैव स भाग इत्यर्थः । अत्र वैषम्यमंशं प्रत्यपर्याप्तत्वरूपं न विषमसंख्यत्वम् । एवं हि एकं तस्मै दत्त्वा समसंख्यस्थलेंऽशविभागस्य पर्याप्तत्वात्तैस्ते विभाज्याः । विषमसंख्यस्थलविशेषे स्वरूपेण सर्वविभागस्य दुष्करत्वात् द्रव्यद्वारा विभागस्य च विक्रयनिषेधेन निषिद्धत्वादंशपर्याप्त्यान् विभज्य वैषम्येणावशिष्टमश्वादि ज्येष्ठायैव दद्यात् । तदसम्भवे तु सर्वं ज्येष्ठायैव देयम् । यथा चत्वारोऽश्वाः पुत्राः त्रयः पञ्च वेति । अस्मिन्प्रकरणे वैषम्यमेवमेव । तादृशाङ्गीकारे तु बहुव्याकोपः स्यादिति भावः । एवं रीतिरन्यत्रापि बोध्या । अव्यवहिते मानमाह । **अजाविकमिति** । पशुद्वंद्वैकवद्भावः । **भजेत्** विभजेत् । अत्र हेतुमाह । **अजेति** । यत इत्यादिः । पत्रशब्देन लेख्यनिविष्टं धनम् ।

" धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम् । उदकं चैव दाराश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥ "

इति **कातीयात्** ।

" विक्रीयवस्त्राभरणं ऋणमुद्ग्राह्य लेखितम् । कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विवर्तयेत् । "

इति **बार्हस्पत्याच्चेति कल्पतरुः** ।

मूले सामान्ये नपुंसकमित्याशयेनाह । **अलंकार इति** । **धृत इति** । अत्र सर्वत्र भृत-इत्यादि पाठान्तरम् । अर्थस्तुल्यः । अधृत इत्यस्य व्याख्या । **साधारण इति** । **विभाज्य एवेति** । विभज्य एवेत्यपपाठः । यद्यपि " द्विवचनविभज्योपपदे " (व्या. सू. ५-३-५७) इति निपातनेन सोऽपि साधुस्तथाप्यपादाने एव नान्यत्र । न चैवं 'कृत्यल्युट' " (व्या. सू. ३-३-११३) इति प्राप्तस्य ण्यतो बाधेन कथं विभाज्यशब्दसिद्धिरिति वाच्यम् । णिजन्तात् " अचो यता " (व्या. सू. ३-१-९७) सुसाधत्वात् । न चार्थभेदः । "निवृत्तप्रेषणात् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते ।" इति 'णेरणाविति' (व्या. सू. १-३-६७) सूत्रे हर्यादिभिर्व्युत्पादनात् । निपातनान्यबाधकानीति तु न युक्तम् । ण्यति कृत्वस्य दुर्वारत्वात् । तत्पक्षस्यैवाभावाच्च । एतेन 'स्मृतिप्रयुक्तविभाज्यशब्दस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति' **हरदत्तो**क्तमपास्तम् ।

मनुमेवाह । **पत्याविति** । अत्र पत्याविति स्त्रीभिरिति चोपलक्षणम् । अत एव यो येनेति पूर्वग्रन्थाविरोध इति बोध्यम् । **इति** इत्यत्र । उक्तविशेषे मानमाह । **अलमिति** । एतेन धृतस्तथैव स्थापितो विभागकाले पुत्रादिविभागमध्ये न देयः' किंतु पतिभागत्वेन यथा सैव परिदध्यात् । न तु पत्यौ जीवति यो धृतः स मृतेऽप्यविभाज्य इति अदृष्टार्थतापत्तेः । एतेन सर्वथा ऽविभाज्यत्वमपि निरस्तम् । तत्सौन्दर्यलोभेन भजने तु पातित्यम् । जीवतीत्युक्त्या मृतेऽन्येनापि ग्रहणे न दोष इति **मन्दो**क्तमपास्तम् ।

फ-व्युत्पादिकत्वात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'कृतान्न' मित्यत्र न कर्मधारयः। कृतशब्दवैयर्थ्यापत्तेः। किं तु अन्नेन कृतमिति राजदन्तादिः। अन्नशब्दो यौगिकस्तद्योग्यपर इत्याह। **तण्डुलमोदकेति**। तत्संबन्धिमोदकेत्यर्थः। **आदिना** अपूपादि। **यथेति**। किन्त्वित्यादिः। एवमग्रेऽपि।

विषममिति। अनेन समत्वे विभागः सूचितः। एवमग्रेऽपि। उक्तहेतोः प्राप्तिमात्रमाह। **मूल्येति**। एवमग्रेऽपि। योग्यतया दास्य इत्युक्तेः फलं सूचयन्विशेषमाह। **अवरुद्धास्त्विति**। पित्राऽवरुद्धास्तास्त्वित्यर्थः। तत्स्वरूपमाह। **स्वैरीति**। अपिना विषमाणां समुच्चयः। समानामपि तासां तत्त्वे मानमाह। **स्त्रीषु च संयुक्तास्विति**। **संयुक्तासु** उपभुक्तासु अवरुद्धास्विति यावत्। तथैव पाठांतरं वा। किंतु मातृवत्पर्यायेण परिपाल्या इति भावः। संयुक्तानां विभागनिषेधाद्विवाहितानामर्थसिद्ध एवासौ। एतेन दासीतुल्यतया तासां व्याख्यानं **मन्दादि**कृतम्, अन्यतरपरतया तदन्यकृतं चापास्तम्। विनिगमनाविरहेणोभयोरपि ग्रहणात्। अत एव सामान्योक्तिः।

क्षेमश्चेति। 'क्षेममस्त्रियाम्' **इत्यमरः** (१।४।२६)। समाहारद्वन्द्वः। **इष्टं** तदाख्यं, **पूर्त्तं** तदाख्यम्। अस्य साधारणत्वादाह। **पैतृकमिति**। अपिना पैतामहसमुच्चयः। तस्य तच्छेषत्वेऽप्येतदशेषत्वेन साधारण्यादेवाह। **पितृद्रव्येति**। अपिना ऽविरोधेनार्जितसंग्रहः। साधारण्ये मानमाह। **यथाहेति**। एतेन मैत्रायन्वयवदस्यापि तद्विशेषणं स्यात्, तुल्ययुक्त्या वा लभ्येतेत्यपास्तम्। सामान्येनानेन तस्य बाधात्। **मेधातिथिकल्पतरु**मतमाह। योगेति। तदन्यमतमाह। **छत्रेति**। सर्वपक्षे तदुत्पन्नो लाभो विषमश्चेद्विभाज्य एव।

'योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते।' इति **बार्हस्पत्यात्**। योगक्षेमवतः तद्धेतोः।

प्रचारशब्दे करणे 'हलश्चेति' घञित्याह(व्या.सू.३।३।१२१)। **गृहेति**। ननु गृहारामादिप्रवेशानिर्गममार्गस्याविभाज्यत्वोक्त्या गृहारामादेर्विभाज्यत्वं लब्धं, तच्च स्मृत्यन्तरविरुद्धमित्याक्षिपति। **यत्त्विति**। **व्यासो**ऽप्येवमानुपूर्वीक एव। 'न वास्तुनि विभागो विद्यते' इति **प्रजापतिरपि**। उक्तचतुष्टये संवादोऽप्यनेन दर्शितः। परिहरति। **तदिति**। अत्रादिशब्दग्राह्यो वैश्य एव न शूद्र इत्यग्रे वक्ष्यते। **बृहस्पति**माह। **न प्रतीति**। एतद्विशेषणफलमप्यग्रे वक्ष्यते। इदं च शब्दशक्तिस्वारस्यादिच्छया पितृकर्तृकविभागविषयम्। अत एव पुत्रकर्तृकविभागमात्रे तदभावोऽर्थसिद्धः पित्र्यद्रव्यविषये। पैतामहविषये तु वक्ष्यति। अत एव भूरत्र स्वयमर्जितं भूमिमात्रप्रधानं प्राकाराङ्ककं क्षेत्रम्। भूरित्येतन्मात्रोक्तेः। गृहदानादितो भूमिदानस्य भेदेन कथनाच्च। एवं च क्रमागतस्य गृहादेर्वा नात्र ग्रहणम्। अत एव **बृहस्पतिः**—

"ब्रह्मदायं गतां भूमिं हरेयो ब्राह्मणीसुतः। गृहं द्विजातयः सर्वे तथा क्षेत्रं क्रमागतम्॥" इति।

ब्रह्मदायः प्रतिग्रहः। एवं चैतन्मूलकप्राग्लिखित**मदनो**ऽयुक्त एवेति ज्ञेयम्। न चैवं रीत्या व्यासविरोधपरिहारेऽपि प्रजापतिविरोधस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्। तस्य बृहस्पतिवाक्यानुरोधेन प्रतिग्रहार्जितभिन्नगृहविषये स्वार्जिते विशिष्य निषेधकत्वात्[1]। अत एवोक्तप्रजापत्यनुरोधेन **मान**वे योग-

---

१ फ-निषेधकत्वात्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

क्षेमशब्देन चाऽस्त्विति यत् **मेधातिथिना** व्याख्यातं, तदपि पितुरनिच्छायाम् । तदिच्छायां तु तत्रापि तद्भवत्येव । अत एव—

" क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितृपौत्राः समांशिनः । पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छतः ॥ "

इति **व्यासः**। ' सर्वथा क्षेत्रं वास्तुक्षेत्रमिति ' **कल्पतरू**क्तमयुक्तमेव । अत एव **कात्यायनेन**—" दृश्यमानं विभज्येत गृहं क्षेत्रं चतुष्पदम् " । इति तयोर्भेदेनोपादानं कृतम् । एवं **व्यास**वाक्येऽप्युक्ते कृतमिति बोध्यम् । आविभाज्यमस्तीति च दर्शयन्ननुक्तत्वाद्याज्यशब्दस्योपयुक्तं लक्ष्यार्थमाह । **याजनेति** ।

पितृद्रव्येत्यादिनाऽविभाज्यं वक्तुमारब्धं मूलकृता न सर्वमुक्तमिति न्यूनतापरिहाराय विभाज्यप्रकरणे एव वक्ष्यमाणमपि स्मरति । **पितृप्रसादेति** । तस्यापीत्यर्थः । 'पितृभ्यामित्यादिना' मूलकृत् । पूर्वं तु **नारदीय**त्वेनोक्तम् । इदं च पुत्रकर्तृकविभागविषयकमेवेति बोध्यम् । अत्राविभाज्यत्वं व्याख्यात्रा विधिनिषेधमुखाभ्यामुक्तम् । तत्राविभाज्यस्वरूपकथनं विधिः, विभाज्यत्वनिरासो निषेधः । तथा सत्यत्रैवोक्तमपि वक्ष्यमाणोपयोगि स्मरति । **नियमेति** । ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेत्यादीत्यर्थः । **अनन्तरमेवेति** । कस्य विभाग इत्येतद्विचारावसरे शङ्कातः प्राप्तं सिद्धान्तिनेति भावः । **निरासि** न्यपेधि । तथा सत्युत्तरसङ्गत्यर्थमव्यवहितफलितं प्रागुक्तमुपसंहरति । **पितृद्रव्येति** । तथा चेत्यादिः । अत एव महाप्रकरणसङ्गतिः । **तत्र** तथाऽर्जितमैत्रादिविषये । तमेवाह । **येनेति** । **एषां** भ्रातॄणां मध्ये ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

याज्ञवल्कीये १२० श्लोकः ।

अस्य वसिष्ठोक्तभागद्वयस्य । सामान्यार्थेत्यस्य व्याख्या **अविभक्तानामिति** । समुत्थाने इत्यस्य व्याख्या **सम्यगिति** । तत्र हेतुरुक्तः । **कृषीति** । एतदर्थमेव नियमातीत्युक्तम् । शेषमाह । **केनचिदिति** । भ्रातॄणां मध्ये इत्यादिः ।

उत्तरसंगतिमाह । **पित्र्ये द्रव्ये इति** । यथाकथंचित्तदीयमात्रद्रव्ये इत्यर्थः । **पुत्राणां** तेषामेव । एवमग्रेऽपि । **पैतामहे** तन्मात्रे । **विभागे इति** । जन्मनैव स्वत्वेन तस्य प्राप्तत्वादिति भावः । **अनेकपितृकाणामिति** । अनेके पितरो येषामित्यर्थः । भिन्नपितृकाणामिति यावत् । एकपितामहानेकपुत्ररूपभ्रात्रनेकपुत्राणामिति परमार्थः । प्रमीतपितृकाणामिति पाठान्तरम् । अनेकपित्र्यकाणामिति त्वपपाठ एव । शङ्कापूर्वं व्याचष्टे । **यद्यपीति** । तृतीयान्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह । **पितृद्वारेणैवेति** । त्वर्थे **एवः** । नियामकमिदं वचनमिति भावः । तद्व्यवच्छेद्यमेवाह । **न स्वेति** । स्वस्वरूपेत्यर्थः । फलितमाह । **एतदिति** । अविभक्ता इति छेदः । **तत्र** । भ्रातॄणां मध्ये ।

न्यूनतानिरासाय उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति । **तथेति** । **ध्रियमाणेषु** अवस्थितेषु । जीवत्स्विति यावत् । धृङ् अवस्थाने । तदुक्तं **कात्यायनेन** ।

" अविभक्ते सुते प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् । कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

" लभेतांशं सपित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् । स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥

" लभेत तत्सुताद्वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत् । " इति ।

तदाह । **वाचनिकीति** । अन्यथैतदानर्थक्यापत्तिरिति नियामकमिदमिति भावः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एकस्यां योषिति बहुभिः सङ्गतायां तेभ्यो जातानामित्यर्थः इति **कल्पतरुः**—

" अनेकपितृकाणां तु पितृतोंऽशविकल्पना। यस्य यत्पैतृकं रिक्थं तत् स गृह्णीत नेतरः ॥ "

इति **विष्णु**व्याख्यावसरे । अत एव **बृहस्पतिः**—

" यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ। यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद् गृह्णीत नेतरः ॥ " इति । नायं पारिभाषिकः क्षेत्रजः । तस्यान्यविभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किन्तु क्षेत्रमात्रोत्पन्नः ।

" द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रियां धने। तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्स तद् गृह्णीत नेतरः ॥ "

इति **मनुरपि** (अ० ९।१९१) ॥ १२० ॥

नन्वनेकपितृकाणामित्यनेन अन्यथाऽनुपपन्नेन एतावत्सम्पन्नं, पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्तिः पितृद्वारा, न स्वतः । तत्रापि पितरि अविभक्ते दिष्टं गते एव, विभागस्य स्वत्वाजनकत्वेऽपि तन्नाशकत्वात् । तत्सत्त्वस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । एवं च पौत्रस्यापि भ्रात्रादिवत् सप्रतिबन्ध एव दाय इति तथा प्रागुक्तमयुक्तम् । किंच तथा सति यदा पिता जीवति विभक्तश्च स्वपितुः यद्वा तस्य एकपुत्रत्वेन तस्य भ्रात्रन्तराभावात् स पितुः सकाशादविभक्त एव जीवन्नास्ते, तदाऽऽद्यपक्षे विभक्तत्वादेव पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः स्वपितुरिति विभक्तत्वात् तस्य सत्त्वाच्च द्वारानिरोधेन पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः । द्वितीयपक्षेऽपि यद्यपि स्वपितुर्धनप्राप्तिरस्ति अविभक्तत्वात्तथापि सत्त्वादेव तस्य तदभाव इति सर्वथा पैतामहे धने पौत्रस्य जीवत्पितृकस्य विभागाभाव एव स्यादित्युत्तरवाक्यमवतारयन्नाह । **अधुनेति** । इत्याशङ्किते इत्यत्रान्वयः । विभक्ते इति छेदः । पौत्रस्येत्युपलक्षणं, पौत्रयोः पौत्राणामपि । उभयत्र हेतुमाह । **अध्रियमाणे इति** । दिष्टं गते इत्यर्थः । भ्रियमाणे इति पाठे तस्य पूर्वान्वयः । अपितरीति छेदः । तदभावे । अत्र तूभयत्रापि पितुः सत्त्वमिति भावः ।

ननु नैतद्युक्तं, जन्मनैव स्वत्वस्य प्रागुक्तत्वेन द्वारानपेक्षत्वेन तत्रापि विभागस्य युक्तत्वादिति चेत्, तथापि पितरि दिष्टं गते पितृद्वारैवांशविधानाज्जीवति तस्मिन् तद्द्वारकत्वं सुतरामिति अत्र पितुः प्राधान्यप्रतीत्या पितुरिच्छयैव विभागः स्यात् । तत्रापि स्वार्जितवत् द्वावंशाविति **नारद**वाक्येन पितुरंशद्वयं स्यात्तदाह । **भवतु वेति** । विभागस्तत्र तस्येत्यस्यानुषङ्गः । परं तु इति शेषः । **इच्छयैव** इच्छयैव च । स्यादिति शेषः । दृष्टान्तसूचितं तत्रापीत्यादिनोक्तम् । भवत्वेति पाठे तु एकवाक्यतैव ॥

याज्ञवल्कीये १२१ श्लोकः ।

शब्दशक्तिमाहात्म्येन लब्धमर्थमाह । **शालीति** । **आदिना** यवक्षेत्रादि । तेन वास्त्वादिनिरासः । इदं वास्त्वादिविषयतत्त्वं चानुपदमेव विशदीकृतम् । निबध्यते यः पर्णादिगणनया स **निबन्धो** वृत्तिः । आकरादौ राजादिदत्तं नियतलभ्यम् । तत्स्वरूपमाह । **एकस्येत्यादि** । पर्णानां भरो बाहुल्यं यस्मिन्निति विग्रहः । समासान्तः । एवमग्रेऽपि । तथा चैकस्याः पर्णवाटिकाया क्रमुकपाटिकायाश्चेयन्ति पर्णानि क्रमुकफलानि चेति तद्व्यापारकोविदा एव जानन्ति, नान्ये इति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तदीयपर्णभरकादिपर्णगणनया निबध्यमान इत्यर्थः । यत्पितामहेनेत्यनयोरग्रेऽपि संबन्धसूचनाय आह । **यत्पितेति** । नियमानतिक्रममाह । **प्रतिग्रहेति** । आदिना वाणिज्यादिद्विजशूश्रूषादिपरिग्रहः ।

एवं पूर्वार्धवाक्यार्थत्रये प्रतिपादिते उत्तरार्द्धं वाक्यभेदेन सशेषपूरणेन व्याचष्टे । **तत्रेति** । त्रिष्वित्यर्थः । प्रागवत् अस्यार्थमाह । **अस्तीति** । पूर्वम्[1] एवान्वयादस्त्येवेत्यर्थः । चोभयोरिति **कल्पतर्वादि**धृतपाठासांगत्यं ध्वनयन्नाह । **हि यस्मादिति । सदृशं** सदृशमेव । अग्रिमेणैवान्वयात् । शेषं प्रागवदाह । **तस्मादिति** । इच्छयैव न विभाग इति पाठो युक्ततरः । एतेन समांशत्वं सूचितम् । **बृहस्पतिरपि**—

"द्रव्ये पितामहोपात्ते जंगमे स्थावरेऽपि वा । सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥" इति ।

एवं सति पूर्ववचनानर्थक्यं प्रथमांशेन प्राप्तं तद्विरोधं च परिहरन् वाचानिकत्वमुक्तं द्रढयति । **अतश्चेति** । यत एवं स्वाम्यं पितापुत्रयोस्तत्र समानमेव लोकप्रसिद्धम् । अत इत्यर्थः । **वाचनिकमिति** । पितरि प्रेते वचनात्तथा नियम्यते, न तु जीवति । अत एव प्रमीतपितृकाणामिति पाठो युक्ततर इति भावः । इदं प्रागपि उक्तम् ।

द्वितीयांशेन प्राप्तं वचनान्तरविरोधं परिहरति । **विभागं चेदिति** । प्रागपीदमुक्तम् ।

तृतीयांशेन प्राप्तं प्रागनुक्तान्यवचनविरोधं परिहरति । **तथेति । नारदमाह । द्वावंशाविति** । प्रतिपत्तिर्नियमेन ग्रहणम् । आत्मन इति षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तं वा । अत्र विषमविभागे लोकविशेषाद्यभावादयं भवत्येवेति भावः । एवं प्रागुक्त**वसिष्ठो**क्ते विषमविभागेऽपि बोध्यम् । एवं च स्वार्जिते सर्वविभागेषु अर्जकस्यांशद्वयमिति सिद्धम् ।

सदृशमित्यनेन प्राप्तमन्यविरोधमेवं रीत्यैव परिहरन् मतद्वयमाह । **जीवतोरित्यादि** । **जीवतोरित्येतद**पि, मातेत्याद्यनुषङ्गः । पैतामहे धने पित्रर्जितधनान्मूलानुक्तं तत्फलितं तदभिमतम् । विशेषांतरमाह । **तथा चेति** । तयोः स्वत्वस्य तुल्यत्वे चेत्यर्थः । जीवद्विभागे उक्तकालत्रयाभावकृतविशेषमाह । **सरजस्कायामिति** । अपिना तन्निमित्तत्रयसमुच्चयः । **पुत्रेच्छया** तयैव । एवं चैतदिच्छाया मुख्यत्वम् ।

अत एव विशेषान्तरमाह । **तथेति** । तद्वदित्यर्थः । अविभक्तेनेति छेदः । विभागे स्वत्वनाशेन तदनधिकारादिति भावः । एतेन 'स्वयं विद्याशौर्यादिना स्वयमर्जितमिति' व्याख्यानं **मेधातिथ्यादे**रपास्तम् ।

बृहस्पतिरपि—

"पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् । विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्" ॥ इति ।

अपिना विभागकरणसमुच्चयः ।

कर्तव्येति । पुत्रेणेति भावः । अव्यवहितोक्तमेव हेतूक्तिपूर्वकं विशदयति । **तथा हीत्यादिना । जन्मनैव** समानमिति शेषः । **पित्रिति** । पुत्रस्येत्यादिः । तत्रान्यतरस्यानर्जकत्वादाह । **द्वयोरिति** । अत एव पैतामहे न मातुरंशः स्वत्वाभावाद्वचनाभावाच्च । एवं च पौत्राणामप्रतिबन्धो दाय इति प्रागुक्तं युक्तमिति बोध्यम् ।

---

१ क-ख-पूर्वेणान्वयादस्त्येवेत्यर्थः । फ-पूर्वेणान्वयादस्त्येवेत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्रान्यसंवादमाह । **मनुरपीति** । इति वदन्निति दर्शयतीत्यन्वयः । पैतृकमित्यस्य पितेत्युक्तिबलात् व्याख्या । **पितामहेति** । अनवाप्तमित्यस्य व्याख्या **पितेति** । यदेत्यस्य **यदीति** । **आप्नुयादि**त्यस्य प्रागवत् । **उद्धरतीति** । स्वयमर्जितमित्यस्यान्वयासंभवात्, यथाश्रुते चशब्दाभावेन वाक्यभेदासंभवाच्च दृष्टान्ततेत्याह । **स्वार्जितमिवेति** । **अकामः** विभागानिच्छुः । एतेन "चेत्स्वयं विद्याशौर्यादिना स्वयमर्ज्जितम्" इति व्याख्यानं **मेधातिथ्यादे**रपास्तम् ।

बृहस्पतिरपि—

"पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्ज्जितम् । विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्" इति ।

कात्यायनोपि—

"स्वशक्त्या ह्युद्धृतं नष्टं स्वयमाप्तं च यद्भवेत् । एतत् सर्वं पिता पुत्रैर्विभागे नैव दाप्यते॥" इति ।

इदं भूभिन्नविषयमिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम् । **पितामहार्जितमिति** । उक्तभिन्नमित्यर्थः । अत्र भूः पितामहेत्युभयमुपलक्षणम् । अत एव **व्यासः—**

"क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः । पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया ॥" इति ।

एवं चात्र सर्वत्र स्थावरे जङ्गमे च समांशित्वं, पैतृके तु पितुरिच्छया गृहादौ समांशित्वं नान्यथेति विशेषः ॥ १२१ ॥

विभागोत्तरेति । प्रथमतृतीयकालयोरित्यर्थः । **पुत्रस्येत्यु**पलक्षणं पुत्रयोरित्यादेरपि । एवमग्रेऽपि ।

याज्ञवल्कीये १२२ श्लोकः ।

पुत्रेषु सत्सु । अत एवाह । **पश्चादिति** । भावघत्रि विभागभागित्यनुपपन्नमसम्बद्धं च । अत आह । **विभज्यते इति** । कर्मणि घत्रिति भावः । साकांक्षत्वात्प्रत्यासत्तेराह । **पित्रोरिति** । **अंशं** तत्त्वेन **विभागो** धनम् । तात्पर्यार्थमाह । **पित्रोरूर्ध्वमिति** । मायणादिति शेषः । **अंशं** तत्त्वेन स्थितं सर्वम् । पित्रोरित्युक्तं सफलयति । **मातृभागमिति** । **च**स्त्वर्थे । तत्सद्भावे तु तं न लभते इति भावः । सवर्णायामित्युक्तेः फलमाह । **असवर्णायामिति** । **स्वांशमेवेति** । मुख्यांशमेवेति पाठान्तरम् । ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य पादोनं, वैश्यायामर्द्धं, शूद्रायां पादः क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पन्नस्य पादद्वयं, शूद्रायां पादः, वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नस्य एकः पाद इत्यर्थः । तदक्ष्यति 'चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युरिति' । **पित्र्यादिति** । धनादित्यर्थः । पित्र्यामिति पाठान्तरम् ।

विशेषमाह । **मातुरिति** । मातृकं त्विति पाठान्तरम् । अयमपि दुहितृसत्त्वे इति बोध्यम् । 'मातुर्दुहितर' इत्यस्य मातृधनमात्रशेषत्वात् । उक्तमूलस्य तदूर्ध्वं तस्य धनभाक्त्वमितिपरत्वं कुतः, जीवत्येव तस्मिन् तद्भाक्त्वपरत्वं कुतो नेत्याशङ्कां परिहरन्मौलार्थे मानमाह । **एतदेवेति** । पित्रोरूर्ध्वमित्युक्तमेवेत्यर्थः । **हरेत्** गृह्णीयात् । अनेन तदुत्तरकालिकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् ।

नन्वेवमपि पित्रोरिति प्रागुक्तमयुक्तं, पितुरिति वाच्यम् । अत्र पित्र्यमित्यस्यैवोक्तत्वात् । तस्य च पितुरागतमिति शब्दार्थात् । अत आह । **पित्रोरिति** । एकशेषं कृत्वा तद्धित इति भावः ।

१ अग्रे (१२५) श्लोके मि. पृ. ८९ पं. १।२

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इदं फलितार्थकथनम् । ननूभयथाऽपि पित्र्यमित्यस्य तुल्यत्वादत्र तथा व्याख्याने एव न मानम्, अत आह । **अनीश इति । बार्हस्पत्ये** अत्र पित्रोरिति द्विवचननिर्देशात्तथेति भावः । अस्फुटत्वादस्योक्तार्थपरत्वायेदं वाक्यभेदेन व्याचष्टे । **विभक्तयोरिति ।** पूर्वपुत्रेभ्य इति भावः । अन्यथाऽनुपपत्तेः प्रकरणाच्चेदमुक्तम् । भागे इति पाठः । विभागे इत्यपपाठः । स्मृतावसत्त्वात् । पूर्वज इत्यस्यार्थमाह । **विभागादिति** । द्वितीयवाक्यमाह । **विभक्तजश्चेति ।** विभक्ताभ्यां पितृभ्यां जात इत्यर्थः । **भ्रातुः** पूर्वोत्पन्नस्य । तथा च विभक्तपुत्रांशान्यूनत्वेऽधिकत्वे वा विभक्तजस्तावदेव लभते; न तत्पूर्वजा अधिकं गृह्णीयुर्न्यूनं वा पूरयेयुः । अयमेवार्थो **मनु**वाक्ये एवेन सूचितः ।

साधारणोक्त्या तन्त्रेण मूलस्यैवार्थान्तररूपविशेषमाह । **तथेति । बृहस्पति**माह **पुत्रैरिति ।** अस्य विभक्तेनेत्यत्रैवान्वयः । यद्वा । पूर्वपुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थः । सहैव दशभिः पुत्रैरितिवत् । स्वयमिति स्पष्टार्थम् । अत्रार्जितमिति सामान्योक्त्या धनं ऋणं च ग्राह्यम् । अत एव **बृहस्पतिरेव—**

"यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च । परस्परमनीशास्ते त्यक्त्वाऽऽशौचोदकक्रियाम् ॥" इति ।

विपदस्वारस्यात्तथैव विशेषान्तरमाह । **ये चेति ।** पित्रा सहेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । पुनः संसृष्टाश्चेत्यर्थः । **पितुरिति ।** प्रायणादिति शेषः । **संसृष्टा इति ।** प्रागुक्तोत्तरार्द्धमिदम् । अत एव पूर्वसमुच्चये वाशब्दः । **तेन वेति ।** पित्रेत्यर्थः । **स तैरिति ।** विभक्तजः पूर्वजैरित्यर्थः ।

यद्यप्यन्यनिबन्धकारैरत्र दृश्याद्वेति पूर्वत्रैव विकल्पपरतया व्याख्यातं, कैश्चिदन्यैश्चैकवाक्यतयैव व्याख्यातं, तथापि तन्न युक्तम् । उक्तस्मृतिविरोधेन विकल्पासम्भवात् । आनर्थक्यस्यान्यतरस्य स्पष्टत्वेनासम्बन्धेन वापदानर्थक्येन चैकवाक्यत्वासम्भवात् । न्यूनतापत्तेश्च । तदेतदभिप्रेत्योत्तरार्धस्यान्यदवतरणमाह । **पितुरिति ।** प्रायणादिति शेषः । **पुत्रेष्विति ।** पितृमरणादव्यवहितपूर्वमेव गर्भे सति विभागसमयेऽपि मातुरस्पष्टगर्भात्वेन तदानीमज्ञानेन तदव्यवहितमिति भावः ।

वाशब्दः समुच्चये । अवधारणे वा । आयव्ययविशोधितात् दृश्यादेव तद्विभाग इत्यर्थः ।

ननु तद्विभाग इत्यस्य कथमुक्तार्थोऽतस्तस्येत्यस्यार्थमाह । **पितरीति** । भ्रातृभिरित्यस्य विभागे एवान्वयः । तत्कर्तृकविभागेत्यर्थः । भ्रातृविभागेति पाठः प्रचुरः । मातरि सत्यां पितुरसत्त्वान्मातुर्विभागासम्भवादवधिं पृच्छति । **कुत इति ।** दृश्यादित्यस्य तात्पर्यार्थमाह । **भ्रातृभिरिति ।** पदार्थावाह । **आय इति ।** वृद्धिभेदस्य प्रागुक्त्या विनिगमनाविरहादाह । **प्रतिदिवसमिति ।** वाक्यार्थमाह । **ताभ्यामिति । शोधितं** परिष्कृतम् । तथा च प्रकृते विभागोत्तरं प्रातिस्विकांशैः कृष्यादिषु क्रियमाणेषु यो लाभः स **आयः ।** पितृकृतं ऋणं स्वकुटुम्बपोषणादिसाधकं तदपाकरणं **व्यय** इति भावः ।

आयव्ययरहितादित्यर्थनिरासायाह । **एतदिति । भागेषु** सत्सु । **तदुत्थं** ततः कृष्यादितो लब्धम् । स्वस्वांशमध्ये इति शेषः । **प्रवेश्य** प्रक्षिप्य । **अपनीय** अपनीय च । **स्वेभ्यः** स्वांशेभ्यः सर्वेभ्य इत्यर्थः । **किञ्चिदिति ।** यस्माद्यस्मादंशाद्यावद्यावदुचितं तावत्तावद् गृहीत्वेत्यर्थः । अत एवाह । **स्वभागसम इति ।** अयं भावः । विभक्तमपि तत्पितृधनमविभक्तमिव । यतो गर्भस्थितमप्यपत्यमपत्यत्वादेव पितृधनांशार्हम् । मातुः पितृमरणसमये एव गर्भे सति विभागसमये

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्वाव्यक्ते गर्भे तस्मादेव गर्भादुत्पन्नमपत्यं तस्मात्पितृधनात्तदुत्थलाभाच्च भागार्हमिति। तत्रापि पुत्रसत्त्वे समांशभागित्वं पुत्रीसत्त्वे तु स्वस्वजातिनिबन्धनादंशाच्चतुर्थांशभागित्वं वक्ष्यमाणं बोध्यम्।

उक्तन्यायं युक्तितौल्यादन्यत्रातिदिशति। **एतच्चेति**। भ्रातुर्यस्य कस्यचित्प्रमीतस्य उक्त एव प्रकारः। 'अग्रजसीति' भार्याविशेषणम्। अग्रजस्येति पाठे यथासंख्यमुभयोरुभयं विशेषणम्। न्यूनतानिरासाय विशेषं सूचितम्। उभयत्राप्याह। **स्पष्टेति। अनपत्या इति**। बहिरविद्यमानपुत्रा इत्यर्थः। स्त्रियोऽत्र भ्रातृभार्याः अत एवाह। **आ पुत्रेति**। आङ् मर्यादायाम्। अत एव तदर्थमाह। **प्रतीक्षणीगृहीतेति**। पुत्रेत्युपलक्षणमित्याह। **आ प्रसवादिति**। वाक्यार्थपूर्तये शेषमाह। **प्रतीक्षणीयमिति** ॥ १२२ ॥

व्यवहितसङ्गतिं सूचयन्नुत्तरावतरणमाह। **विभक्तज इति**। विभागानन्तरं मातापित्रोः सतोरेव य उत्पन्नः स विभक्तजो मातापितृमरणानन्तरं तयोर्धनं गृह्णातीत्युक्तं। विभक्तेषु सुतो जात इत्यनेनेत्यर्थः। मातृकांशः प्राग्वत्। **तत्र** तस्मिन्सति। **माता वेति** विकल्पो दाने, न तु विभागे। पितुः पुत्रेभ्यो विभागे मातुस्तस्यार्थसिद्धत्वात्। पृथक् तस्या अविभागाच्च। अत एव पुनस्तत्र विभक्तेति विशेषणानुक्तिः। ताभ्योऽपि पुत्रवत् पृथगंशं दत्त्वा तासां पृथक्कार इति तु न। 'जायापत्योर्न विभागो विधीयते' इति **हारीताद्युक्तेः**। एवं च 'पत्न्यः कार्याः समांशका' इत्यस्य बहुवचनात् पत्नीत्युक्तेश्च प्रतिपत्नि पुत्रांशसमानमंशं गृह्णीयादित्यर्थो न तु तथेति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यमिति बोध्यम्। **तत्र** विषये।

"पितामहेन यद्दत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम्। तस्य तन्नापहर्तव्यं मात्रा दत्तं च यद्भवेत् ॥" इति।

यस्येति षष्ठी शेषत्वाय।

याज्ञवल्कीये १२३ श्लोकः।

युक्तिसाम्यादन्यत्रातिदेशमाह। **न्यायेति**। अस्याग्रेऽप्यन्वयः। **अपिः** ऊर्ध्वसमुच्चये। **एवेन** विभाज्यत्वव्यवच्छेदः।

अतिदेशान्तरं तत एवाह। **तथेति**। तद्वदित्यर्थः। विभक्तजे ऽसतीत्यन्वयः। **तदूर्ध्वं** तन्मरणानन्तरम्। 'विभजतामिति' निर्धारणे षष्ठी। न केवलं विभक्तजे पुत्रे सति विभागादूर्ध्वं प्राग्वा 'यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैवेति' नियमः, किं तु विभक्तजपुत्राभावेऽपि विभक्ताभ्यां ताभ्यां स्वपुत्रादिभ्यो यत्प्रीत्या दत्तं तत्तयोर्मरणोत्तरं तद्धनं विभजतां मध्ये यस्मै दत्तं तस्यैव न विभागार्हमित्यर्थः।

व्यवहितसङ्गतिमाह। जीवदिति। **स्वपदं** स्पष्टार्थम्। **पितुरिति** प्राग्वत्। **पत्नीनां** सर्वासाम्। **दर्शयितुमिति**। दर्शयन्नित्यर्थः। **प्रायणादिति**। तदित्यादिः। **विभजतामिति**। 'षष्ठी चानादरे' (व्या० सू० २-३-३८) इति षष्ठी। ताननादृत्येत्यर्थः। तद्वत्स्वत्वस्य सत्त्वात्। अत एव हरोदित्युक्तिः। **अपेस्तत्रैवान्वयः**। स च जीवद्विभागे समांशित्वसमुच्चायकः। अत एव तत्तुल्यतया एकत्वमत्र अविवक्षितम्। किं च अत्र मातुरुद्देश्यत्वात्तदुद्देशेन हरणस्य अप्राप्तत्वेन विधेयत्वादेकत्वमविवक्षितं, ग्रहं संमार्ष्टीतिवत्। यदि कुर्यादित्यत्र तु तेनैवाथपादेनांशभागित्वस्य प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन पत्न्या विधानात्तद्गतं बहुत्वं विवक्षितं, पशुना यजेतेतिवत्। एतेन विपरीतशङ्का निरस्ता। अत एव तदनुरोधेनावतरणे पत्नीनामित्युक्तम्। यद्वा। यथाश्रुतेऽपिना जननीभिन्नसमुच्चयः। **विष्णुरपि**—'मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य' इति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्राग्वच्छेषमाह । **यदीति** । प्रकृतानुरोधेनाह । **अर्धांशहारिणीति** । **वक्ष्यते इति।** सौदायिके 'दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्' इत्यनेनेति भावः । प्राग्वच्छेषः ।

अत एव **स्मृत्यन्तरम्**—" जनन्यस्वधना पुत्रैर्विभागेऽशं समं हरेत् । " इति । अस्वधना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या । तत्र जननीग्रहणमपुत्राणां मातृसपत्नीनां पितामहीनां चोपलक्षणम् ।

अत एव **व्यासः**—

"असुताः स्वपितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥" इति ।

एवं सति प्रकृते मातृशब्दः पत्नीमात्रपर इत्यपि सुवचम् ।

" तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा । इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाऽष्टमी ॥ "

इति **चतुर्विंशतिमत**वचनं 'पितृपत्न्यः सर्वा मातर' इति **सुमन्तु**वचनमप्यत्र साधकम् । एवं च सापत्नमातुरपि अंशभागित्वमिति सिद्धम् । एतेनात्र मातृपदोक्त्या सापत्नमातुरंशभागित्वं नेति निर्वचनः प्राच्यसिद्धान्तः परास्त इति दिक् ॥ १२३ ॥

पितुरूर्ध्वमित्यनेन प्रसङ्गसङ्गतिमाह । **पितरीति** । **सन्तीति** । तदेति शेषः ।

याज्ञवल्कीये १२४ श्लोकः (पूर्वार्धः) ।

असंस्कृतानामनधिकारादाह । **पूर्वसंस्कृतैरिति** । तत एवाह । **पितुरिति** । प्रायणादिति शेषः । **असंस्कृताः,** विवाहान्तसंस्कारैः । न च विभागप्रकरणे इदमयुक्तमिति वाच्यम् । पूर्वसंस्कृतैरिति विशेषणेन यथा स्वसंस्कारः पित्रा समुदायद्रव्येण कृतस्तथा तेषामपि कार्य इति स्ववत् तत्कृत्यस्यावश्यकत्वबोधनद्वारा आदौ, तथैव समुदायद्रव्येण तत् कृत्वा ततो विभागः कार्यः न तु ततः प्रागिति बोधितत्वेनात्र सङ्गतेः । अन्यथा तद्विशेषणोपादानानर्थक्यं स्पष्टमेव । तदाह **समुदायेति ।** विवाहान्तसंस्कारैरिति शेषः । एवमग्रेऽपि । तुल्ययुक्त्या पातित्यादिदोषदुष्टे पितरि जीवत्यपि यदि पुत्रा एव विभागकर्त्तारस्तदा तत्राप्येवमेव बोध्यम् । एवमग्रेऽपि ।

(उत्तरार्धः) ।

विशेषमिति । विवाहान्तसंस्कारतौल्येऽपि विजातीयांशदानरूपम्, असंस्कृतासु पूर्वमंशदानं ततस्तासां संस्कार इति पूर्वक्रमान्यक्रमरूपं च विशेषमित्यर्थः । एतदर्थमेव मूले तुः ।

ननु नेदं संस्कारमात्रबोधकं तावत्, निजादित्यादिवैयर्थ्यापत्तेः । किं च पूर्वेणैव सामान्येन सिद्धे सम्पूर्णस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नापि तुरीयांशदानमात्रं भगिनीमात्रोद्देशेन विधीयते । 'भगिन्य' इति प्रथमायाः चशब्दस्य त्वाप्रत्ययस्य चासम्बद्धत्वापत्तेः । नापि पूर्वानुवृत्त्या पूर्वगृहीतादंशातुरीयमंशं दत्त्वा ताभ्यः, असंस्कृतास्तास्तैः संस्कार्या इति अर्थः । एवमपि चशब्दानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् एतेन दत्त्वा तेनैव संस्कार्या न तु समुदायद्रव्येण नापि स्वांशेनेत्यर्थः इत्यपि निरस्तम् । तदा तदुपयोगिद्रव्यव्ययस्यैव प्राप्त्या अंशं तुरीयकमित्यस्यासङ्गतेश्च । दत्त्वेत्यस्य व्ययीकृत्येत्यर्थेऽप्ययमेव दोषः । निजमंशं परिभाव्य ततो वा तुरीयमंशं व्ययीकृत्यैव तथा ताः संस्कार्या इति नियामकमिदं पूर्वेण सिद्धत्वादिति पक्षेऽपि चशब्दासङ्गतिस्तदवस्थैव । वराय तं दत्त्वेत्यर्थस्तु प्रत्यासत्तिन्यायविरुद्धः ।

अथ वाक्यभेदेन भगिनीभ्यः सर्वाभ्यो निजादंशात्तं परिभाव्यादौ तमुपेक्ष्य तं विचार्य तत्रोयस्य वा तुरीयमंशं दत्त्वा स्वांशास्तैर्ग्राह्या असंस्कृतास्ताः संस्कार्याश्चेत्यर्थेन न कस्याप्यसङ्गतिरित्युच्येत, एवमपि पूर्वेणैव सिद्ध्या द्वितीयवाक्यानर्थक्यं तदवस्थमेव । भगिनीभ्यो निजाद्वित्योघव

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ब्रूयात् । न चैवं विशेषेण अनेन पूर्वोक्तसंस्कारबाधापत्तिरिति वाच्यम् । तस्यासंस्कृतभ्रातृभगिनीसाधारणत्वेनास्य संस्कृतासंस्कृतभ्रातृभगिनीसाधारणत्वेन सामान्यविशेषभावाभावात् । परस्पराविषये द्वयोश्चारितार्थ्येनासंस्कृतभगिनीविषये विरोधाभावेन समावेशसंभवात् ।

अथ तदनुवृत्त्यैव निजादंशात्तं दत्त्वा असंस्कृतास्ताः संस्कार्याः, संस्कारैः संस्कृतास्ताः संस्कार्या भूषणीयाश्चेत्यर्थस्याप्राप्तस्य विधानेन भगिनीमात्रदाने प्रत्यवायस्य **मनू**क्तत्वेन तदावश्यकत्वप्रतिपादनतात्पर्यकत्वेन स्फुटतया तदर्थबोधार्थकानुवादे च न कस्यापि वैयर्थ्यमित्युच्येत । एवमपि निजादित्यादि अयुक्तम् । अर्थस्य दुर्वचत्वात् ।

तथा हि किं यावन्तो भ्रातरस्तावतः अंशान्विधाय स्वस्वांशात्तुर्यस्तुर्यो भागो देयस्तैः प्रत्येकमित्यर्थ उत भ्रातृभिः सर्वैः स्वस्वांशात्तुर्यं तुर्यं भागमुद्धृत्य देय इति । तत्राद्ये पक्षे भगिनीद्वित्वादावप्येकैकस्यैव प्रत्येकं चतुर्थो भागो देय इति सिद्धम् । द्वितीये पक्षे भगिनीद्वित्वादावपि सर्वैस्तैरुद्धृतं सकृद्भागमेव दत्तं सर्वा गृह्णीयुर्न तु प्रत्येकं पृथगुद्धार इति सिद्धम् ।

तत्र न तावदाद्यं युक्तम् । यत एको भ्राता यत्र भगिन्यश्च बह्व्यस्तत्र पृथक् ताभ्यश्चतुर्थांशदाने भ्रातुरकिञ्चनता स्यात् । किं चैका भगिनी बहवश्च यत्र भ्रातरस्तत्र तैस्तथा दीयमाने तदपेक्षया तस्या अधिकांशलाभेन पुत्रापेक्षया कन्याया न्यूनांशप्रापकवचनविरोधः ।

नापि द्वितीयः । भगिन्या एकत्वे भ्रातॄणां च बहुत्वे पूर्वोक्तदोषस्यैव सत्त्वात् । किं च भ्रातुरेकत्वे भगिनीनां च बहुत्वे भ्रातृभागस्यैकनिष्ठत्वेन तच्चतुर्थभागस्य स्वल्पत्वेन तत्राप्यंशकल्पनाया-मतितुच्छता स्यादंशस्येति 'दत्त्वांऽशं तु तुरीयक'मित्यस्याविषयः । भवतु वा तथा, तथापि तद्वचनविरोधः।

प्रथमपक्षे प्रत्येकमपि भगिनीनां तुरीयांशदानात्तुरीयांशमित्यादि विरुद्धम्, अत्र तु तदभावात्तद्विरुध्येतेतीति कोऽयमेतस्यार्थ इति चेत्तत्राह । अस्यार्थ इति । एकवाक्यतया पूर्वानुषङ्गेणाह । **भगिन्यश्चेति** । चो भ्रातृसमुच्चये । **दत्त्वेति** । नेदं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानपरं भ्रातृद्रव्यसंभवात् । तस्य भ्रातृकर्तृकत्वेन दानानपेक्षणाच्च । किं तु भ्रातुरंशवत्तासामपि ततः पृथगंशदानपरमित्यवश्यं वाच्यम् । तच्चायुक्तम् । तासां तद्वत्स्वत्वाभावात् । विशेषवचनाभावाच्च । तस्मादेतदनुवादान्यथानुपपत्त्यैव तत्स्वत्वाभावेऽपि तदनन्तरं तासामप्यंशोऽस्तीत्यनुमीयते । स च विनिगमनाविरहात् उभयोः ।

तदेव सामान्येनाह । **अनेन दुहितरोऽपीति** । अन्यथैतदनुपपत्तिरुक्तैवेति भावः । अथ प्रागुक्तचरममते पक्षद्वये दत्तदोषद्वयस्य वक्ष्यमाणानिराकरणोपपत्त्यर्थमुक्तं चरमैकदेशयुक्तमतद्वयनिराकरणपूर्वकं सोपपत्तिकमदोषं स्वमतमेतत्तात्पर्यभूतमाह । 'अत्र निजादंशादि'त्यादिना 'ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीत' इत्यन्तेन । **अत्र** मूलवाक्ये । तत्रेति पाठे उक्तबोद्धार्थानां मध्ये इत्यर्थः । **इति** इत्यस्य । उभयं क्रोडीकृत्याह । **प्रत्येकमिति** । अयं च निजादित्यस्यार्थः । अनेन शास्त्रीयव्यवच्छेदः । **अयमर्थ इति** । प्रागुक्तद्विविध इत्यर्थः । **न भवतीति** । प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । पुत्रभागादित्यनेन पञ्चम्यन्तार्थः शास्त्रीय उक्तोऽग्रिमोऽग्रिमस्य ।

---

१ क-ख-तस्य समुदायतद्वचनविरोधः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नन्वेवमपि कथनमात्रान्न ततोऽत्र पक्षे भेदः स्फुटतया भासते ऽत आह । **एतदिति । भवतीति ।** चतुस्त्रीति वक्ष्यमाणवाक्येन प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः । तथा च स एवात्र निजोंऽश इति तत्प्रतिपादितांशाच्चतुर्थांशं तस्यै दत्त्वाऽवशिष्टं स्वयं यथासम्भवं गृह्णीयादिति निजांशस्य व्यवस्थितत्वे तत्तुरीयांशदानमात्रं तस्यै न तु प्रागवदव्यवस्थितमिति नात्र पक्षे प्रागुक्तदोषापत्तिरिति भावः ।

इदमेवोदाहरणबाहुल्यप्रदर्शनेन विशदयति । **तद्यथेत्यादिना । यद्वीति** यत्रेत्यर्थकम् । **तत्रेति** तदेत्यर्थकं वा । एवमग्रेऽपि । एतदभावे वक्ष्यमाणवाक्येन तत्राष्टावंशाः प्राप्ताः सन्तानभेदेनेति तुल्यांशलाभेन चत्वारश्चत्वारोंऽशा इति लाभेन फलितमाह । **सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्येति ।** एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एतद्वचनविषयमाह । **तत्रेति ।** तयोर्मध्ये इत्यर्थः। **शेषं** सर्वम् । दानसाम्येऽपि ग्रहणवैलक्षण्यसूचक**स्तुः ।** अत एव 'तदा पितृधनमिति' पाठः । एवमग्रेऽपि । यद्यपि भगिन्यश्चेति भ्रातृभिरिति च बहुवचनद्वयेनांशमित्येकवचनेन चानेकभ्रातृकर्तृकानेकभगिन्युद्देश्यकैकतुरीयांशकर्मकदानलाभेन प्रत्येकं भगिनीनां भागसम्बन्धलाभो न, तथापि वक्ष्यमाण**मानवे** वीप्सापृथगाद्युक्तेस्तथेत्याशयेनाह । **द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यामिति ।** एतेनैक एवांशो भगिनीभ्यां देय इति **मदनपारिजातो**क्तमपास्तम् । कन्याबहुत्वे प्रागुक्तदोषापत्तेः । एवं चात्र 'अंशमिति' जातावेकवचनम् । **इति**स्तु समाप्तौ । एवं पुत्रबहुत्वे कन्याबहुत्वेऽपीत्याह **एवमिति ।**

विजातीयेष्वाह । **यदा त्विति ।** अत्र साम्याभावेन प्रागवत् द्वेधा विभागासंभवादुक्तयुक्त्यैवाह । **सप्तधेति ।** वस्तुतस्तु पुत्रस्यैवेत्याह । **क्षत्रियापुत्रभागानिति । शेषं,** सर्वम् ।

एवमुक्तवैपरीत्ये बहुत्वे च बोध्यमित्याह । **एवं जातीति ।** तत्र जातिवैषम्ये भ्रातॄणां भगिनीनां च संख्यासाम्ये इत्थं बोध्यम् । तद्यथा—ब्राह्मण्याः पुत्रः कन्यका च, क्षत्रियायाः पुत्रः कन्यका च, एवं वैश्याशूद्रयोरपि । एवं चाष्टावपत्यानि, चत्वारः पुमांसश्चतस्रः स्त्रियः । तत्र 'चतुस्त्रीति' वक्ष्यमाणवाक्येन ब्राह्मणापत्ययोरष्टावंशाः, क्षत्रियापत्ययोः षट्, वैश्यापत्ययोश्चत्वारः, शूद्रापत्ययोर्द्वौ, एवं विंशतिभागान्कृत्वा ब्राह्मणीकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशचतुष्टयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात्, क्षत्रियाकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशत्रयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात्, वैश्याकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशद्वयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात्, शूद्राकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादेकांशरूपादेव निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात् । ततोऽवशिष्टं द्रव्यमेकीकृत्य ब्राह्मण्यादिपुत्राः क्रमाच्चतुस्त्रिद्व्येकभागान् गृह्णीयुः । वैषम्ये तु भ्रातॄणां भगिनीनां च यावत्यो व्यक्तयः तावतीनां भ्रात्रादिव्यक्तीनां तावतः अंशान् चतुस्त्रीति क्रमेण कल्पयित्वा भगिनीभ्यः स्वस्वजातिपुत्रविहितादंशाच्चतुर्थंश्चतुर्थमंशं दत्त्वाऽवशिष्टं तत्सर्वद्रव्यं भ्रातरस्ते पुनश्चतुस्त्रीत्यादिक्रमेण गृह्णीयुरिति ।

केचिदुक्तरीत्यैव तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा तेनैव विवाहः कार्यो न तु समुदितद्रव्येण विवाहोंऽशदानं च पृथगित्याहुः । तन्मतं खण्डयति । **न चेति । इति** इत्यस्य । **संस्कारेति ।** विवाहान्तेत्यादिः । **दत्त्वेतीति ।** व्ययीकृत्येत्यर्थः । यद्यप्येवं व्याख्याने दोषद्वयं प्रागुक्तमत्रैव, तथापि स्वमतं परसंमतमपीति सूचयन् दोषान्तरं च तत्र प्रतिपादयन्नाह । **मन्विति ।** एतेन देशाचारात्

१ अग्रे १२५ श्लोके ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्यवस्थेति **मदनपारिजाता**द्युक्तमपास्तम् । तदेवाह । **स्वेभ्योंऽशेभ्य इति** । तं प्रतिपादयन्नस्फुटत्वादिना स्वोक्तार्थपरतया व्याचष्टे । **अस्यार्थ इति** । तत्र कन्यात्वं स्वपितृनिरूपितं न तु स्वनिरूपितमित्याह । **भगिनीभ्य इति** । स्वेभ्य इत्यस्य व्याख्या । **स्वजातीति** । तथा च आत्मीयपरः स्वशब्दः । स्वात्स्वादंशादित्येव सिद्धे बहुवचनान्ततदुक्तिसामर्थ्यलभ्यं तत्स्वरूपमाह । **चतुर इति** । वक्ष्यमाणस्यार्थतो निर्देशः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तानभिलक्ष्येत्यर्थः । हेतुपञ्चमी वा । दानग्रहणयोः प्रत्येकसंबन्धलाभार्थं वीप्सादीत्याह । **स्वात्स्वादिति** । स्वशब्द आत्मीयपर इत्याह । **आत्मीयादिति** । चतुःशब्दश्चतुर्थपरो लक्षणयेत्याह । **चतुर्थं चतुर्थमिति** । इयं वीप्सा पृथक्पदलभ्या[1] । एवं चैतदुक्तिविरोधस्तद्व्याख्याने इति भावः ।

अत्रापि प्रागुक्तैकदेशिव्याख्यानं नेत्याह । **न चात्रेति** । **मनु**वाक्ये इत्यर्थः । उक्तहेतोः स्वेभ्योंऽशेभ्य इत्यस्यानर्थक्यापत्तेश्चेति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्तमाह । **किं त्विति** । अत्रापि जातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये च पूर्वोक्तैव व्यवस्थेत्याह । **जातीति** । ननु भगिनीनां प्रीतिदानमेव न त्वावश्यकमिति कथं विधिः प्रकर्षश्च अत आह । **पतिता इति** । **अदित्स**वो दातुमनिच्छवः । भ्रातॄणामिति भावः ।

एवमुक्त्वा केचिन्मतेन प्राग्वदत्रापि शङ्कते । **अत्रापीति** । **अपिः** पूर्वसमुच्चये । एवं सति एतद्विरोधस्तत्र व्याख्याने नेति भावः । अत एवाह । **स्मृतिद्वयेऽपीति** । **मनुस्मृतौ याज्ञवल्क्यस्मृ**तावपीत्यर्थः । पूर्वानुक्तदोषान्तरमाह । **अदाने प्रत्यवायेति** । **मनुस्मृ**ताविति शेषः । तथा सति तदर्थत्वेनैवोपयुक्तावश्यकत्वे लब्धे ऽदाने प्रत्यवायश्रवणासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।

एवं दानावश्यकत्वे चरमप्रागुक्तैकदेशिमतव्याख्यानद्वयदोषापत्तिस्तदवस्थेति कस्यचिदुक्तिं खण्डयति । **यदपीति** । **अंशेति** । स्मृतिद्वये चतुर्थांशेत्यर्थः । **तत्** तदपि । **उक्तेति** । स्वजातिपुत्रविहितादंशादित्यर्थेनेत्यर्थः । तदेव परोक्तव्यतिरेकमुखेनाह । **न ह्यत्रेति** । उपसंहरति । **अत इति** । **असहायेति** । स्वतन्त्रेत्यर्थः । प्रागुक्तहेतोः । **उचितामिति** । चतुरस्रमिति प्रचुरः पाठः । एवव्यवच्छेद्यं प्रागुक्तमेवाह । **न भारुचेरिति** । फलितं परमतात्पर्यमाह । **तस्मादिति** । **पितुः** प्रायणात् । **कन्याऽपि** सर्वा । **पूर्वं** मरणात् । अत्रोपसंहारे विभागे इत्यनुक्त्या उपक्रमेऽपि अनेन दुहितर इत्यत्रानुक्त्या तस्य पूर्वतोऽलाभेन च विभागे सत्यसति च दुहिता तच्चतुर्थांशभागिनी तदनन्तरमिति सिद्धम् । अत एवैकपुत्रस्थलेऽप्युपपादनं कृतमिति बोध्यम् ॥ १२४ ॥

सङ्गतिमाह । **एवमिति** । वचनबाहुल्यादाह । **प्रबन्धेनेति** । अस्य सम्भवमाह ।

याज्ञवल्कीये १२५ श्लोकः ।

तिस्रो वर्णेति । **इति** इत्यनेन । एका स्वीया वर्तते एवेत्याह । **चतस्र इति** । दर्शिता इतीत्यादिः । आचाराध्याये इति भावः । **तत्र** तासु सतीषु । ननु पितुर्ब्राह्मणस्यैकत्वेन न वर्णभेदो ऽत आह । **वर्णशब्देनेति** । तत्र वर्णशब्दस्य नियतपुंस्त्वेनात्र स्त्रीषु लक्षणायामपि पदस्यैव तदङ्गीकाराद्गङ्गायां घोष इतिवन्न दोष इति भावः । 'बह्वर्थाल्पात्' (व्या० सू० ५-४-४२) इत्यस्याप्राप्तेराह । 'संख्यैकेति' अस्य पाणिनीयसूत्रस्य (व्या० सू० ५-४-४३) संख्यावाचकादेकवचनान्ताच्च

---

१ फ-पृथक्पदालभ्या ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वीप्सायां शस् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददातीति संख्योदाहरणं, माषश इत्येकवचनोदाहरणम्। यद्यपि 'एकवचनशब्देन परिमाणशब्दा एव गृह्यन्ते' इति **जयादित्ये**नोक्तं तथापि तदन्यस्यापि ग्रहणमिति **वामन**मतमेव युक्तम्। अत एव पदशः स्वरशो ऽक्षरश इत्यादि सङ्गच्छते। अनित्यप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति भावः।

तदेतदभिप्रेत्य द्वितीयविषयतामत्राह। **अधिकरणेति**। अधिकरणसप्तम्येकवचनान्तादित्यर्थः। एवं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। **अतश्चेति**। तादृशात् ततः तत्र शसि चेत्यर्थः। स्युरित्यस्यैव स्पष्टार्था व्याख्या। **भवेयुरिति**।

उक्तं विशदयति। **एतदिति**। **एकैकश इति**। चिन्त्योऽयं प्रयोगः, एकश इति तु पाठ इति केचित्। वस्तुतस्तु सोऽपि साधुरित्यन्यत्र स्पष्टमिति बोध्यम्। **तेनैव** ब्राह्मणेनैव। लभन्ते इत्यस्याग्रे सम्बन्धोऽग्रे यथायोग्यं तदध्याहारः। तेनैवोत्पन्ना इत्यस्याग्रे उभयत्राप्यनुषङ्गः।

उत्तरार्धार्थमाह। **क्षत्रजा इति**। योग्यतयाऽऽह। त्र्येकैति। अस्य वैशद्यमाह। **क्षत्रियेणेति**। **विड्जा इति**। "द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ" **इत्यमरः** (३-३-२१४)। प्राग्वदाह। **वैश्येनेति**। **तत्पुत्राणामिति**। तस्य शूद्रस्य शूद्रायामुत्पन्नानां पूर्वोक्तः—

'विभागं चेत्पिता' इत्यादिना 'विभजेरन् सुता' इत्यादिना चोक्त एव विभाग इत्यर्थः।

विशेषमाह। **यद्यपीति**। भूः शालिक्षेत्रादिका। यथा चैतत् तथाऽनुपदमेवोक्तम्। **बार्हस्पत्यमाह**। **न प्रेति**।

तत्रापि विशेषमाह। **प्रतिग्रहेति**। तद्ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः। तत्र सुताय इति जात्यभिप्रायं प्रत्येकाभिप्रायं वैकवचनमित्याह। **सुतानामपीति**। एवं च तत्रापि तेषां विभागोऽस्तीति भावः। अत्र हेत्वन्तरमप्याह। **शूद्रेति**। तस्य तद्भागस्य विशेषेण प्रतिषेधाच्चेत्यर्थः। तथा च आदिशब्देन वैश्य एवात्र न शूद्र इति भावः। तद्वचनं तदीयमेवेत्याह। **शूद्र्यामिति**। अत्र शूद्री न शूद्रभार्या। तथा सति तस्यां जातस्य कुण्डगोलकयोरन्यतरत्वेन भागानर्हत्वेनासङ्गत्यापत्तेः। अपि तु द्विजातिस्त्री शूद्रकन्या। केकयीतिवत्प्रयोगः। एतेन छान्दसः प्रयोग इत्यपास्तम्। द्विजातीत्युक्त्या शूद्रजातस्तु भागं स्वं लभते एवेति सिद्धम्। ननु भवतु तस्य तथा, तावताऽपि तेषां तत्र सा कुतः अत आह। **यदीति**। शूद्रापुत्रस्यैव शृङ्गग्राहिकया निषेधात् तेषां भागोऽस्तीति गम्यते इत्यर्थः।

शूद्रापुत्रस्यांशदानपरमूलस्य तदीयवचनान्तरविरोधं तदीयन्यूनतां च परिहरति। **यत्पुनरिति**। यत्त्वित्यर्थः। **अस्येति** शेषे षष्ठी। **अपि**रेतज्जातीयस्मृत्यन्तरसमुच्चायकः। **किमपि** किञ्चिदपि। **प्रदत्तं** प्रसाददत्तम्। क्वचिदेवमेव पाठः। अत एवाग्रे तथैव वक्ष्यते। एवं सर्वथा तथैवांशभाक् न भवतीति भावः।

एतेनानूढशूद्रापुत्रविषयं तदिति **मन्दोक्त**मपास्तम्। तस्यापि प्रकरणादूढापुत्रविषयकत्वसम्भवादन्यत्र प्रागुक्तरीत्या भागानर्हत्वाच्च। दासस्थले तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। **तदैकांशेति**। अत एव तत्र विशिष्य भूभागनिषेधोक्तिसाफल्यमिति भावः॥ १२५॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १२६ श्लोकः ।

सङ्गतिमाह । **सर्वेति** । वत्रजपः पुंसीत्यस्य प्रायिकत्वाच्छेषमित्युक्तिः । **यत्किञ्चित्**, पद्यात्मकम् । **परस्परेति** । सैवैरेवेत्यर्थः । स्वीये स्वीये बाधकाभावात् सामान्योक्तिलभ्यमाह । **समुदितेति । विभक्ते इति** सतिसप्तमी । तत्स्वारस्यादाह । **विभागेति** । यत्रेत्यस्य सर्वविभागे इत्यर्थः । अत एव साकांक्षत्वाच्छेपमाह । **यदिति** । **पुनःशब्दः** अप्यर्थे पश्चादर्थे वा । दृश्यते इति पद्योक्तं वोध्यम् । स्थित्यर्थमाह । **शास्त्रेति** ।

अत्र चेति । अत्रापीत्यर्थः । **अपिना** पूर्वसमुच्चयः । अत्रेत्येव पाठे पूर्वं यथातथा वाऽस्तु अत्र तु सर्वथा निषिद्ध इत्यर्थः । **वदता योगीश्वरेण** । एवमग्रेऽपि । **उद्धारेति** । 'ज्येष्ठं वा श्रेष्ठे' त्युक्त इत्यर्थः ।

केचित्तु विभागार्हैः समुदायद्रव्यापहारे कृतेऽपि तेषां न दोष इत्येतद्वचनतात्पर्यमित्याहुः । तत् खण्डयति । **एवमिति** । उक्तरीत्येत्यर्थः । उक्तरीत्या श्रुतसमांशविभागविधानादिमात्रेणैव वाक्यस्य साफल्येनाश्रुतदोषाभावपरत्वकल्पनस्यानौचित्येन समुदायद्रव्यापहारेऽपि तेषां दोषोऽस्त्येवेति भावः ।

नन्वस्तु दोषः तथापि स ज्येष्ठस्यैव नान्येषां, **मनु**ना तथोक्तत्वादित्याह । **ननु मनुनेति** । **एवे**नान्यव्यवच्छेदः । तदेव स्पष्टार्थमाह । **न कनीयसामिति** । तद्भिन्नानामित्यर्थः । **विनि-कुर्वीत** तिरस्कुर्यात् । वञ्चयेत् इति यावत् । न तावदेवेत्याह । **अभागश्चेति** । एवमग्रेऽपि । नियमनं दण्डः । राजभिरिति बहुवचनेन देशान्तरगमनेऽपि तत्रत्यराजदण्डः सूचितः । वदतेत्यस्य **मनु**नेत्यत्रान्वयः । वस्तुतस्तदभावादाह । **संभावितेति** । बहुव्रीहिः । ज्येष्ठत्वमेव तद्बीजम् । अत एवाह । **पित्रीति** । तदुक्तं **मनु**नैव– (अ० ९ श्लो० १०८।११०)

" पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः । पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥

"यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः । अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् "॥ इति ।

ज्येष्ठस्यापीति अपिर्विरोधे । **वदता मनुना** । ज्येष्ठपरतन्त्राणामिति षष्ठीतत्पुरुषः । **दण्डेति** । दण्डापूपिकसंबन्धिन्यायेनेत्यर्थः । रीत्येति पाठान्तरम् । अपूपानां समूह आपूपिकम् । 'अचित्तेति' ठक् (व्या. सू. ४।२।४७) । दण्डस्यापूपिकं दण्डापूपिकम् । तथा च यस्मिन्दण्डे आपूपिकं प्रोतं बद्धं वा स दण्डो यदि चोरादिभिरपहृतस्तदाऽऽपूपिकमपि सुतरामपहृतं यथा, तद्वदत्रापि ज्येष्ठस्य दोषे तेषां सुतरां स इत्यर्थः । तथा च ज्येष्ठादिपदमुपलक्षणमिति भावः ।

अत्रार्थे श्रुतिमपि मानत्वेनाह । **तथा चेति** । **श्रुतौ** वैशब्दो निश्चये । श्रुत्यर्थं प्रतिपादयन्नुक्तार्थं सविशदमाह । **यो भागिनमिति** । गृहीतसर्वभागे तदसंभवात् अस्तीत्येतत्स्वारस्याच्चाह ।

सूत्रे अस्तीतिपदस्वारस्यादित्यर्थः ।
१ 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति (व्या. सू. ५।२।९४) इति सूत्रेण मत्वर्थे इतिप्रत्ययविधानात् मतुब्विधायके तद-
अयं भावः । 'अत इनिठनौ' (व्या. सू. ५।२।११५) इति सूत्रेण मत्वर्थे इनिप्रत्ययविधानात् मतुब्विधायके तद- अस्तीतिपदस्य श्रवणात् इनिप्रत्ययस्य वर्तमानत्वार्थकतया गृहीतसर्वभागे
स्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रे च वर्तमानस्वार्थकस्य अस्तीतिपदस्य श्रवणात् इनिप्रत्ययस्य वर्तमानत्वार्थकतया गृहीतसर्वभागे
भागवत्वस्यासंभवात् तदर्थकस्य इनिप्रत्ययस्य भागिनमित्यत्रासंगतिः इत्याशङ्क्य भागशब्दस्य भागार्हत्वे लक्षणया तद्वत्त्वस्य
गृहीतसर्वभागेऽपि विद्यमानत्वान्नासंगतिरिति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भागार्हमिति । भागान्नुदते इत्यस्य व्याख्या । **भागादिति ।** तस्य व्याख्या । **भागमिति ।** भागिनमित्यस्य यमित्यादिरित्याशयेनाह । **स चेति । चो** व्युत्क्रमे वाक्यालङ्कारे इति भावः । स इत्युक्तं लक्ष्यार्थमाह । **नाशेत्यादि ।** तृतीयवाक्यमाह । **यदीति ।** स इत्यस्य चेनानुषङ्गः । आद्याथशब्दार्थमाह । **तदेति ।** साकांक्षत्वादाह । **तस्येति ।** द्वितीयाथशब्दार्थमाह । **चेति ।**

तत्र तस्य तद्भावं शङ्कते । **अथेति । आवहतीति ।** जनयतीत्यर्थः । समुदायद्रव्ये स्वस्यापि स्वत्वसत्वात् अपहारदशायामपि स्वद्रव्यमित्येवं ग्रहणेनापहर्तुर्दोषो नेति भावः । **अवर्जनीयतयेति ।** परस्वत्वस्येत्यादिः । यथा तत्र स्वस्वत्वं तथाऽन्येषामपि तदस्त्येवेति तस्य वर्जनासम्भवात्तद्दशायामन्यद्रव्यमपि सर्वथाऽपहृतमेवेति 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायेन परस्वं न गृह्णीयादिति निषेधशास्त्रानुप्रवेशादस्त्येव दोष इत्यर्थः ।

अत्र दार्ढ्याय दृष्टान्तत्वेन पाष्ठन्यायमुपन्यस्याति । **यथेति ।** पाष्ठतृतीयपादषष्ठाधिकरणसूत्रं " विप्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः " इति । तत्र अयज्ञिया वै माषाश्वणकाः कोद्रवा इति श्रूयते । तत्र संशयः । मौद्गं चरुं निर्वपेदिति विहितमुद्गाभावे प्रतिनिधित्वेन माषा ग्राह्या न वेति । तत्र पूर्वपक्षः । व्रीह्यभावे नीवाराः कोद्रवाः, मुद्गाभावे माषा ग्राह्याः, तत्त्वेन जातिसादृश्याभावेऽप्यवयवसादृश्यात् । यत उक्तनिषेधो माषादिरूपेण ग्रहणे प्रवर्तते, न तु मुद्गावयवोपादानेनावर्जनीयतया प्राप्तमाषाद्यवयवरूपेण, अतः प्रतिनिधित्वमेवेति । सिद्धान्तस्तु—माषादिजातीयस्य सर्वात्मना यज्ञसाधनत्वं तेन निरस्तम् । अयज्ञिया माषा इति सामान्यश्रवणात् । अतो नान्तरीयका अपि माषावयवा वर्ज्या एव । तस्मात्प्रतिनिधित्वेन ते न ग्राह्या इति ।

तदेतदभिप्रेत्य तत्र तावदधिकरणपूर्वपक्षं संगृह्याह । **मौद्गे इति ।** विकारे 'मुद्गादण्' इत्यण् (व्या. सू. ४।४।२५) । **विपन्ने** नष्टे । पुनस्तद्दौर्लभ्ये मुद्गेति शेषः । मुद्गेति माषावयवानां तदवयवसादृश्येन तदवयवबुद्ध्यैव ग्रहणान्न स्वरूपेणेत्यर्थः । अथ सिद्धांतं तथाऽऽह । **मुद्गेति ।** अयज्ञिया इति सामान्येन माषजातिनिषेधात्तद्बुद्ध्या गृह्यमाणेष्वपि तेषु अवर्जनीयतया निषिद्धमाषजातीयावयवा अपि गृह्यन्ते एवेति निषेधप्रसर एवेत्यर्थः ।

उक्तन्यायोऽत्रापीति दर्शयन् तन्मतखण्डनमुपसंहरति । **तस्मादिति ।** 'वचनं यो वै' इत्यादि **न्यायः** पाष्ठः ।

एतेन—परस्वत्वज्ञानपूर्वकं स्वस्वत्वहेतुं विना स्वस्वत्वारोपकः स्तेन इति लोकप्रसिद्धोऽर्थः । न चात्रे इदं मम इदं परकीयमिति विवेकः । द्रव्यस्याविभक्तत्वात् । तथा चात्र साधारणधने तदसम्भवादिदमयुक्तमिति **प्राच्योक्त**मपास्तम् । **मन्वर्था**यज्ञानात् । प्रच्छन्नं वेति **कातीय**स्तेयलक्षणे द्रव्ये परसम्बन्धमात्रं विवक्षितमिति न तद्विरोधः । अन्योन्येति वचनबलात्तथेति तु न । तस्यार्थवत्त्वस्योक्तत्वात् । एतेन **कातीये** परशब्दादात्मीयत्वव्यवच्छेदेनैव तत्स्वत्वापगम इत्यपि तदुक्तमपास्तम् ॥१२६॥

याज्ञवल्कीये १२७ श्लोकः ।

यथाश्रुते पूर्वसङ्गत्यभावादाह । **द्व्यामुष्यायणस्येति ।** तथा च तस्य पूर्वभागापवादभूतभागविशेषोपयोगित्वमेव पूर्वसङ्गतिरिति भावः । **धर्मतः** शास्त्रतः । अस्य शाब्दार्थं तावदाह **अपुत्रामिति ।** (याज्ञ० १ । ६८ । ६९)

१ ख—क—फ—न च नेदं ममेदम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
"आ गर्भसम्भवात् गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् । अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥"

इति आचाराध्याये विवाहप्रकरणे मूलोक्तविधिनेत्यर्थः । स्वमन्वाद्यनुरोधेनात्र [1]शेषोऽयम् । **भार्यायां** पाणिग्रहणयोग्यायाम् । तत एव साकांक्षत्वादाह । **गुर्विति** । अपैर्नैष्फल्यं सूचयन्नाह । **उभयोरिति** । **इत्यस्यार्थः** इत्यस्य शाब्दोऽर्थः ।

नन्वेतावताऽपि द्व्यामुष्यायणपदानुक्तेः कथमस्य तत्त्वमित्याशङ्कायां अपुत्रेणेत्यादिसूचितं तत्त्वमेव रिक्थग्रहणादौ निमित्तं नान्यदिति तत् सूचितं द्व्यामुष्यायणत्वमिति प्रतिपादयन् अपुत्रेणेत्यादेः प्रत्युदाहरणं च दर्शयिष्यंस्तात्पर्यार्थमाह । **यदाऽसाविति** । तथा च इत्यस्यार्थ इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनात्राप्यन्वयः । **इति** एवं वक्ष्यमाणोऽस्याभिप्रायार्थ इत्यर्थः । **अपिः** स्पष्टार्थः । एवमग्रेऽपि । **पुत्रार्थं** पुत्रोत्पत्त्यर्थम् । **स इति** । यत इति शेषः । तस्यैव व्याख्या । **द्व्यामुष्यायण इति** । अत इति शेषः । प्रत्युदाहरणमेवाह । **यदा त्विति** । तत्रापि विशेषमाह । **स चेति** । अद्व्यामुष्यायणश्चेत्यर्थः । तदानीं पुत्रसत्त्वे तदभावेन तदभावेऽपि अनन्तरं तन्नाशादन्यस्याधिकारिणोऽभावात्तथाऽयमेवाधिकारीति सूचयितुमाह । **नियमेनेति** । पिण्डदो वेति **वाशब्दः** चार्थे ।

मूलानुक्तं विशेषं कथयितुं उदाहरणप्रत्युदाहरणयो**र्मनु**संमतिमाह । **यथोक्तमिति** । तत्राद्ये तामाह । **क्रियेति** । यद्विशेषकथनार्थं मनूक्तिः तस्य प्राधान्यं सूचयन्सप्रतीकधारणमिदं व्याचष्टे । **अत्रोत्पन्नमिति** । **अत्र क्रियेति** । एवमग्रेऽपि । अत्र क्रियापदं विवक्षितम् । संवित्स्वरूपमाह । **अत्रोत्पन्नमिति** । अत्र क्षेत्रे । **उत्पन्नम्** उत्पत्स्यमानम् । **संवित्** प्रतिज्ञा एकवाक्यता । पंचम्यन्तार्थोऽयमित्याह । **अङ्गीकरणादिति** । **क्षेत्रस्वामिनेति** । विद्यमानेऽपि तस्मिन् षण्ढत्वाभिप्रायमिदम् । इदमपि स्वरीत्यैव । अन्यथा त्विदमुपलक्षणमपि बोध्यम् । बीजार्थमित्यस्य व्याख्या **बीजावपनार्थमिति** । अर्थादाह । **बीजिने इति** । यदः तदाकांक्षत्वाच्छेषेणाह । **तस्मिन्क्षेत्रे इति** । तत्र इहेत्यस्य शास्त्रे इत्यर्थः । तत्र प्रयोगस्यार्षत्वात्तस्येत्यस्यार्थमाह । **उत्पन्नस्यापत्यस्येति** । तत्र इहेत्यस्य शास्त्रे इत्यर्थः । भागिनावित्यस्य यथाश्रुतार्थासम्भवादाह । तदनुरोधेन स्वयमपि तथैवाह । **बीजीति** । **स्वामिनाविति** ।

द्वितीये तामाह **तथेति** । **तुः** उक्तवैलक्षण्ये व्युत्क्रमे च । निर्धारणे षष्ठीद्वयम् । अत एव बहुवचनम् , उदाहरणान्तरविवक्षया च । तथेत्यनेन तदर्थं दीयते यत्र परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तेन इत्यस्याध्याहारः । तथा च क्षेत्रिणां बीजिनां च मध्ये ऽन्यतमेनापि फलमनभिसन्धाय तु यत्क्षेत्रं तदर्थं दीयते तत्र तेन यदपत्यमुत्पाद्यते सोऽपत्यरूपोऽर्थः क्षेत्रिणामेव । तत्र हेतुर्बीजायोनिर्बलीयसीति । तत्र हेतुः **प्रत्यक्षमिति** । तथा लोके दृश्यते इत्यर्थः । फलमत्र संविद्रूपमित्याह **अत्रोत्पन्नमिति** । तत्र तस्य हेतुत्वार्थमाह **यत इति** । तत्र प्रत्यक्षमिति हेतुरिति सूचयन्नाह । **गवेति** ।

तदप्युक्तं **मनुनैव**— (अ० ९। श्लो० ५४।५५)

"ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति । क्षेत्रिकस्यैव तद् बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥
"एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च । विहङ्गमहिषाणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति" ॥ इति ।

---

१ ख-फ-विशेषोऽयम ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मेधातिथिस्तु— (अ० ९।५१)

" तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ "

इति अविशेषेणोक्तस्य क्षेत्रिणां फलं न बीजिन इत्यस्य विशिष्टविषयत्वमाह । " **फलं त्विति** । तयोर्मिथो यत्र फलानभिसन्धानं तत्र क्षेत्रिणां प्रत्यक्षमर्थो निश्चितं फलम् । प्रत्यक्षशब्देन निःसन्दिग्धतामाह । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी । क्षेत्रमधिकं इत्यर्थः । अनभिसन्धाने क्षेत्रिणः फलमुक्तम् । अभिसन्धाने किं बीजिन उतोभयोरिति संशये उभयोरित्याह । **क्रियेति** । एवमेवैतादिति यो निश्चयः सन्धिलक्षणः सा क्रिया तदङ्गीकरणात् बीजार्थं बीजकार्यफलनिष्पत्त्यर्थं यद्दीयते सामर्थ्याद् बीजमिति गम्यते तस्येदं द्वावपीत्याद्यर्थ " इति व्याचख्यौ ।

स्वमतमुक्त्वा प्राग्वदत्रापि आचार्यमतमाह । **अत्रापीति** । अपिना विवाहप्रकरणोक्तसमुच्चयः । **इतरस्येति** । विवाहिताविषयस्येत्यर्थः । तमेवाह । **देवराद्वेत्यादिना साधव इतीत्यन्तेन** । तत्रादौ तस्या नियोगमाह । **देवरादिति** । तत्सकाशादित्यर्थः । **सम्यक्** यथाशास्त्रम् । **ईप्सिता** पुत्ररूपा । **अधिगन्तव्या** प्राप्तव्या । **परिक्षये** सति । अनेन आपदुक्ता । तस्य नियोगमाह । **विधवायामिति** । **वाग्यतो** मौनी । **निशि** गच्छन्सन्नैकमित्याद्यर्थः ।

अत्र **मेधातिथिः** । सन्तानशब्देन पुत्रः, कार्यक्षमत्वात् । अनेनापदुक्ता । अए एव–(**मनु**० अ० ९।५८)

" ज्येष्ठो यवीयसो भार्यां यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् । पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ "

इत्यनेन मिथो भार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पातित्यमनापदि सत्यपि नियोगे पूर्वमुक्तम् । **नियुक्तया** अपत्योत्पादने ऽनुज्ञातया गुरुभिः । तथा स्मृत्यन्तरोक्तेः । सम्यगित्यनेन वक्ष्यमाणघृताभ्यङ्गादिनियमानुवादः । 'गन्तव्येति' विधौ कृत्यः । ईप्सिताशब्देन कार्यक्षमतामाह । तथा च दुहितरि अन्धबधिरादौ च जाते पुनर्नियोगो ऽनुष्ठेयः । विधवाग्रहणमतन्त्रम् । क्लीबादिरूपे पत्यौ जीवत्यपि एष एव विधिः । यतो वक्ष्यति— (**मनु**० अ० ९।६३)

" नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः । तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥" इति ।

निशीति प्रीत्याद्यालोकननिवृत्त्यर्थम् । वचनान्तरेणैव दिवोपगमप्रतिषेधात् " इति ।

पूर्वविहितनियोगप्रतिषेधमाह । **नान्यस्मिन्निति** । पतिभिन्ने इत्यर्थः । **नोद्वाहिकेष्विति** । पूर्वशेषोऽयमर्थवादः । विवाहकर्मणि तत्र तत्र एवमेव मन्त्रप्रयोगः ।

" अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । मया पत्या जरदष्टिः मया पत्या प्रजावतीति "

नैवं श्रूयते, मयाऽत्र नियुज्यसे ततो जनयेति । तादृशमन्त्रग्रहणेन मन्त्रार्थवादा अपि नैवंविधाः सन्तीति दर्शितम् । तदेवाह । **न विवाहविधाविति** । **अयमिति** । अयमप्यर्थवाद एव नियोगप्रतिषेधशेषः । अविद्वद्भिः सम्यक्शास्त्रमन्त्रलिङ्गाद्यनभिज्ञैरयं पशुधर्मः सन्नत्यन्तगर्हितो मनुष्याणामपि प्रोक्तः प्रवर्तितः, सोऽपि इदानींतनो नानादिरित्याह । **वेने राज्यं प्रशासतीति** । राष्ट्रं पालयति सतीत्यर्थः । द्विजैर्हि विद्वद्भिरिति पाठे विगर्हितोऽपि विद्वद्भिर्मनुष्याणां प्रोक्तः, पशूनामेष धर्मो भ्रातृस्त्रीगमनं नाम, स च प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये इत्यर्थः । तदेवाह । **स महीमिति** । **भुञ्जन्** पालयन् । ननु राजर्षिप्रवरस्याखिलमहीपालकस्य कथं तत्करणमत आह । **कामोपहतेति** । कामेनोपहता चेतना यस्येत्यर्थः । स्पष्टार्थम् । अर्थवादमाह । **तत इति** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मेधातिथिमतं खण्डयति। **न चेति**। अयं हि तदाशयः। नान्यस्मिन्निति निषेधो मृतभर्तृकाया एव न क्लीवादिजीवत्पतिकायाः तेन भिन्नविषयत्वमिति न। सन्तानविच्छेदस्य निमित्तस्य तत्र श्रवणेन तस्योभयत्र तुल्यत्वात्। घृताभ्यङ्गादिनियमस्यापि तत्राभावापत्तेश्च। तथा च विधिवत् निषेधेऽपि विधवाग्रहणस्यातन्त्रत्वेन निषेधस्याविशिष्टत्वेन देवराद्वेत्यादिविधेः नान्यस्मिन्निति निषेधस्य चैकविषयत्वलाभेन षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः। अयमपि अपत्योत्पादनविधेर्नित्यत्वे बोध्य इति।

नियोक्तॄणामिति। अयमाशयः। तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्नित्युक्तेः समयोर्विकल्पः। अत्र तु "अन्यस्मिन् हि नियुञ्जानाः" इति तेषां निन्दाश्रवणान्निषेधे च तदभावान्न समता विधिनिषधयोः। किंच पुत्रेण लोकान् जयतीत्येवमादिफलोऽपत्योत्पादनाविधिः। तथा चासत्यपत्ये तत्कार्यस्यौर्ध्वदेहिकादेरुपकारस्याभावात् सत्यपत्ये भावाद्भिन्नफलत्वम्। अतो न विकल्पः। षोडशिग्रहणादौ तूभयत्र निन्दाया अश्रवणादङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वेऽपि प्रधानकार्यसिद्धावविशेषाच्च समत्वेन तयोर्विकल्प इति।

तत्र निन्दायाः प्रागुक्तत्वेन व्यभिचारदोषांशे संयमप्राशस्त्ये च **मनु**संमतिमाह। **यथा मनुरेवेति**। प्रतिषिध्य निषेधतीत्यत्रान्वयः। अत एवाहेत्यपपाठः। द्विविधमन्याश्रयणं, जीवनार्थं स्वर्गफलकपुत्रार्थं च। तत्राद्ये आह। **काममिति**। यथेच्छमित्यर्थः। **क्षपयेत्**, कृशीकुर्यात्। **पुष्पेति**। [१]अबहुप्रकृतित्वादेकवत् न। शुभैरित्यनेन निषिद्धनिरासः। **नामापीति**। आश्रयणादिकं तु दूरापास्तमेवेति भावः।

द्वितीये आह। **आसीतेति**। आङ् मर्यादायाम्। अनेन नैष्ठिकव्रतमुक्तम्। **क्षान्ता** क्षमावती। **नियता** संयता। **एकपत्नीनाम्**। एकपतिकानां **अरुन्धत्यादीनाम्**। **अनुत्तमं** सर्वोत्कृष्टं नैष्ठिकत्वादेव। दृष्टान्तं वक्तुं वृत्तमाह। **अनेकेति**। **कौमारेति**। बाल्यादारभ्य तद्व्रतचारिणामित्यर्थः। अत एव तत् दृष्टान्तेन द्रढयति। **मृते इति**। व्यवस्थितेति विना मध्ये विच्छेदाभावः सूचितः। **स्वर्गमिति**। सूर्यमिति पाठान्तरम्, आर्चिरादिमार्गप्रदर्शकम्।

एवं संयमप्राशस्त्यमुक्त्वा तद्दोषमाह। **अपत्येति**। **भर्तारं** मृतं जीवन्तं च। **इह** भूलोके। तत्खण्डनं उपसंहरति। **तस्मादिति**।

एवं उक्तप्रकारेण। **धर्म्य इति**। धर्मादनपेत इत्यर्थः। अन्यथा तत्कथनस्य निर्विषयत्वापत्तेरिति भावः। **आहेति**। **मनु**रेवेति भावः। अत्र सर्वत्र वर्तमानत्वं स्वव्यवस्थाकालापेक्षया बोध्यम्। **वाचा सत्ये कृते** वाग्दाने निर्वृत्ते। एकेन वाचा दत्ताऽन्येन तथैव प्रतिगृहीतेति यावत्। ननु एवमपि पाणिग्रहणाभावात्कथं पतित्वमाह। **यस्मै इति**। यमुद्दिश्येत्यर्थः। तत्पित्रादये इति भावः। **प्रतिग्रहमिति**। पाणिग्रहणमित्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। **वचनात्** प्रतिपदपठित**मनु**वाक्यात्। अस्मादेव गम्यते इति पाठान्तरम्।

"श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ।" (२।६।३२)

इत्यमरादाह। **ज्येष्ठः कनिष्ठो वेति**। निज इत्यस्य व्याख्या **सोदर इति**। एवमग्रेऽपि। पूर्वश्लोकोक्तम् "अनेन विधानेन" इति यद्यपि **मेधातिथि**ना वक्ष्यमाणेन विधानेनेत्येवं

---

१ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वार्तिकेन बहुप्रकृतिके एव एकवद्भावस्य नियमात् पुष्पमूलफलैरित्यत्र पुष्पं च मूलञ्च फलं चेति विग्रहकरणात् बहुप्रकृतिकत्वाभावेन नैकवद्भावः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्रैव योजितं तथापि तथा तत्रानुपयोगादाह। **अनेनेति**। गच्छेदित्यत्रान्वयोऽस्य। तस्या अपि विशेषान्तरमाह। **शुक्लेति**। **व्रतं** सङ्कल्पः। स च त्रिविध इत्याह। **मनोवागिति**। शुचित्वमाह। **संयतामिति**। **मिथो** इत्योदन्तमव्ययम्। तदर्थमाह। **रहसीति**। आप्रसवादित्यस्य निषेधेन यथाश्रुतानुपपत्तेरर्थमाह। **आगर्भेति**। **ऋतावृताविति**। पृथक् पृथगित्यपपाठः। सकृत्सकृदित्यस्य व्याख्या। **एकैकवारमिति**। भजेतेत्यस्यार्थो **गच्छेदिति**।

ननु तामनेनेत्यनेन विवाहस्य विहितत्वात्सा तद्भार्या, स च तत्पतिरिति दाम्पत्यसम्पत्त्या तदुत्पन्नस्तयोरौरस एव स्यान्न पूर्वोक्तोऽत आह। **अयं चेति**। केवलं परार्थः स्वपरार्थो वा वाचनिको यथापूर्वं तन्नियमभिन्नो विवाहसंस्कार इत्यर्थः। अत एवाह। **घृतेति**। नियुक्ताभिगमने यथा घृताभ्यङ्गादिकमङ्गत्वेन विधीयते तथाऽयं विवाहोऽपि नियुक्ताभिगमनेऽङ्गं न स्वातन्त्र्येण प्रधानकर्म। येन दाम्पत्यप्रसंगः। पुनर्भूत्वादूढाया भार्यात्वासम्भवात्। अत एव तदग्रे **मनुः**—(अ० ९।७१) "न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः। दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम्॥" इति।

'पुरुषेति। मनुष्यहरणे यत्पापं तत्तस्य भवतीत्यर्थः। तथा च दानाभावे कथं भार्यात्वम्। अतो न स औरसः पुत्रोऽपि तु क्षेत्रज एव क्षेत्रस्वामिनः संविद्भावे। तत्सत्त्वे तूभयोरपि। तत्रापि बीजिन औरससमो नौरस इत्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति भावः। तदाह। **अत इति**। आगर्भग्रहणादित्युक्तेः सकृद्गमनोपदेशाच्च 'यस्मै वाग्दत्ता तदपत्यं भवतीति' **कुल्लूकभट्टः**।

इत्थमाचार्यमतं प्रतिपादितम्, 'अत्रापीत्यादिनोभयोरपि इत्यन्तेन'। यद्यप्यत्र तत्त्वेन नोक्तं किन्तु सामान्येन तथाप्याचाराध्याये स्वयं स्पष्टं तथैवोक्तमिति तथैव बोध्यम्। वस्तुतस्तु नेदं युक्तम्।

"अद्भिश्च वाचा दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि। न च तौ दम्पती स्यातां कुमारी पितुरेव सा॥"

इति **वसिष्ठ**विरोधापत्तेः। "न च मन्त्रोपनीता स्यात्" इति तृतीयपादे पाठान्तरं, "कुमारी पुनरेव सा" इति चतुर्थपादे। किं च वाग्दानोत्तरं वरे देशान्तरं गतेऽपि हि विशेषो **नारदे**नोक्तः स विरुध्येत। (अ. १२ श्लो. २४।२-३)

"प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत्। त्रीन् ऋतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्॥
"स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते। वरणाद्ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽपि विचक्षणैः॥
"तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात्"। इति।

प्रतिगृह्य वाचा दत्तां स्वीकृत्य। संवत्सरमतीति पाठान्तरम्। स्त्रीपुंसयोः संसर्गात् प्राक् त्रितयं क्रियते, वरणं पाणिग्रहणं सप्तपदीप्रक्रमश्चेति। तत्र वरणं नाम वरस्य सम्प्रदानत्वाय कन्यादात्रा प्रार्थनम्। तदेव च वाग्दानम्। एवं स्थिते तयोः पाणिग्रहणसप्तपदीप्रक्रमयोः पूर्वभावि यद्वरणं तदनियतमनियामकमित्यर्थः। तयोरेव भार्यात्वोत्पादकत्वादिति भावः। अत्र **मनु**रनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। दोषेति। अस्यार्थः वरणस्यानियामकत्वमपि पूर्ववरस्य दोषे सत्येवेतीति। इदं च **माधवीये** स्पष्टम्। एतदेकवाक्यतयैव **माधवेन**—

१ अ. १७।७२

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा । रक्तागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेत् पतिम् ॥"

इति कात्यायनोक्तं । प्रणश्येद्देशान्तरं गच्छेत् अन्यथा प्रतीक्षावैयर्थ्यापत्तेरित्येवं व्याख्यातम् । वरामिति पाठान्तरम् । मन्त्रोपनीता पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवती । इत्थं एतदेकवाक्यतयोक्तनारदीये ऋतुपदेन रजोदर्शनमेव न तु कालः । एवं च संवत्सरमतीति पाठान्तरमयुक्तमेवेति बोध्यम् । तथा च पाणिग्रहणादिकं विना वाचा दानमिवाद्भिरपि दानं न भार्यात्वोत्पादकमित्यर्थः । कुमारी पितुः अन्यस्मै यादृशसम्बन्धेन पित्रा विवाह्यते तादृक्पितृसम्बन्धवती । तथा च न तस्या वैधव्यम् । एतत्परमेव **यम**वाक्यं पूर्वाध्याये उक्तं तादृशम् । तथा च **पराशरोऽपि**—

" नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ " इति ।

वाग्दानान्तरं पाणिग्रहणात्प्राक् पतौ सम्भावितोत्पत्तिकपतितत्वे पूर्वस्मिन्वरे नष्टे सति लक्षणया दूरदेशगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्ते सतीत्यर्थः । एवं दुष्टे पूर्ववरे वाग्दत्ताऽपि वरान्तराय देयेत्यपि सिद्धम् । एवं च "वाग्दत्ता, मनोदत्ता, अग्निं परिगता, सप्तमं पदं नीता, भुक्ता, गृहीतगर्भा, प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देदिति" **बोधायनोक्तो** वाग्दत्तामनोदत्तयोर्निषेधः पूर्ववरस्य निर्दोषत्वे सति बोध्यः । अत एव **नारदः**— (अ० १२।३२)

"दत्तां न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् । अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चोरवत् ॥"

इति तत्रैव दण्डं विधत्ते । प्रदानं स्वामित्वहेतुर्न तु वाग्दानम् । तथा च **मनुः** ।

" मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः । प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारकम् ॥ "
(अ० ५।१५२)

" पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ "
इति । (अ० ८।२२७)

स्वस्त्ययनं कुशलेन कालातिवाहनहेतुः करणसाधनत्वात् कनकधारणादि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्वित्यादि च यत्, यश्च प्रजापतिदेवताको वैवाहिको होमस्तत्सर्वं मङ्गलार्थम् । अभिमतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तदर्थम् । निष्ठा भार्यात्वसमाप्तिरूपा । प्रतिगृह्य वाग्दानेन गते वरे ऋतुत्रयप्रतीक्षणादिकं मुख्यप्रागुक्तकालादूर्ध्वमपि दात्रा अदीयमानत्वविषयमेव । " गम्यं त्वभावे दातॄणा " ' मित्याद्येकवाक्यत्वात् । तस्माद्वाग्दानस्थले उक्त एव प्रकारभेदः । ' अपुत्रां गुर्वनुज्ञात ' इति ' अपुत्रेण परक्षेत्रे ' इति च मूलं विवाहिताविषयमेव । तथैव च व्याख्यातं व्याख्यात्रा । मनूक्तनियोगोऽप्येतद्विषय एव । अत एव तत्र विधवापदोक्तिस्वारस्यम् । "नान्यस्मिन्निति " निषेधस्तु देवरसपिण्डसगोत्रान्यविषयकः । क्रमोक्त्या स्वरसतस्तथैव प्रतीतेः । एतस्यैव पोषकं " नोद्वाहिकेष्विति " प्रागुक्तनियोगान्यसामान्यनियोगाद्यभावबोधकम् । एकं पुत्रमित्याद्युक्तपोषकमेव । **अयमिति** । अत एव पशुधर्म इत्युक्तम् । स च वारं वारं नियोजनादिरूपः । तदेव द्रढयति । **तत इति** । सामान्येनोक्तनियमानादरेण पुनः पुनस्तदर्थं नियोजयतीत्यर्थः । अत एव व्यभिचारदोषश्रवणस्य संयमप्राशस्त्यस्य चोपपत्तिरिति न तद्विरोधः । " यस्या म्रियेतेति " तु देवरसत्वेऽन्यस्मै न देया किंतु तस्मा एव

१ क–पत्ने ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देयेत्येवंपरम् । अत एव " यथाविधीति " पदं सर्वं सफलम् । पुनरुपनयने विशेषवदत्र पुनर्विवाहे न विशेष इति यथाविधीत्युक्तम् । अधिगम्येत्यनेन दांपत्यमुक्तम् । शुक्लेत्यादिना तस्यामदुष्टात्वं, भजेतेत्यनेन यावज्जीवं रमणाद्युक्तम् । अत एव आप्रसवादित्युक्तिर्वीप्साद्वयं च । अन्यथा तस्य सामान्यसिद्धत्वादेव वीप्सानर्थक्यं स्पष्टमेव । एवं च प्रधान एवायं विवाहो नाङ्गम् । अत एवानेन विधानेन विन्देतेत्युक्तम् । देवर इति पतिरिति च सूत्रशाटकवत् भाविसंज्ञया । प्रागुक्त**कात्यायनीये** पतिमितिवत् । एवं च **कुल्लूकभटो**क्तमेव युक्तम् । एवं शुल्कदमरणे **मनुः**—(अ० ९।९७)

" कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥ "

इति । अनेन च तस्मै दानं स्पष्टमेवोक्तम् । यदि कन्येत्यनेन तथा तदनुमतौ देवराय देया, तदन्यानुमतौ तदन्यस्मै देया, विवाहमात्राननुमतौ तु कस्मा अपि न देयेति, तया नैष्ठिकव्रतमेव कर्तव्यमिति सूचितम् ।

शुल्कदातुर्देशान्तरगतौ तु **कात्यायनः**–

" प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा। धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥ "

" अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीक्षेत समात्रयम् । अत ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्या ऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥ "

इति । अत्र धार्येत्यनेन धार्यत्वेन ततः पूर्वमपि देयेति सूचितम् । बहुभिर्निर्दोषैर्वरणे कृते विशेषमाह **स** एव—

" अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै । पुराऽऽगतश्च सर्वेषां लभेताद्यो वरस्तु ताम् ॥ "

" पश्चाद्वरेण यद्दत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः । अथागच्छेत्समूढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥ "

इति । वरो विवाहार्थोपस्थितस्तेन यच्छुल्कं दत्तं तदेव लभेतेत्यर्थः । तत्र वै पुरागतश्च सर्वेषां लभते तदिमां सुतामिति पाठान्तरम् । अन्यस्मै दत्तायां कन्यायां पूर्ववरोऽप्यायाति तदाऽनूढां तां लभते, ऊढायां तु स्वदत्तं द्रव्यमेव लभते, न तु कन्यामित्यपि सिद्धम् । अत एव तस्माद्विज्ञानेश्वरीयमूलार्थप्रतिपादनमेव युक्तम् । अत एव न स्वपूर्वविरोधः । अत्रापि प्रागवत्तथावाच्ये तदनुक्तिः प्राक् तथोक्तत्वात् । उक्तनिष्कर्षाकथनबीजं त्वस्य 'देवराच्च सुतोत्पत्तिरिति' कलिवर्ज्येषु गणनात् अनास्थारूपमेव ।

"उद्वाहिताऽपि सा कन्या न चेत्संप्राप्तमैथुना । पुनः संस्कारमर्हन्ती यथा कन्या तथैव सा ॥"

इति **नारदीय**मपि ऊढायाः पुनरुद्वाहमिति कलिनिषिद्धमेव । न च कलिनिषिद्धस्यापि युगान्तरीयधर्मस्येव 'नष्टे मृते' इत्यादि **पाराशरं** प्रतिपादकमस्त्विति वाच्यम् । 'कलावनुष्ठेयान् धर्मानेव वक्ष्यामीति' प्रतिज्ञाय तद्ग्रन्थप्रणयनात् । अत एव भगवता **योगीश्वरेण** अत्र आचाराध्याये च संक्षेपेणैवोक्तं न तु **मनु**वद्विस्तृततयेति दिक् इति बोध्यम् ॥ १२७ ॥

प्रसङ्गसंगतिमाह । **समानेति । तेषां** । तेषां चेत्यर्थः । **क्लृप्तिः** कल्पना । मुख्याश्च गौणश्चेत्यादिकसमासः । **व्यवस्थां,** नियमम्, बहूनां समवधाने एवमेवेत्येवंरूपम् । **स्वरूपमिति** जातावेकवचनम् । स्वरूपाणीत्यर्थः । क्रमेणेति शेषः । अत एव वक्ष्यति इति **अनुक्रम्येति** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १२८ श्लोकः।

इदमुपलक्षणं लक्षणानामपि । अत्रौरस इति लक्ष्यं, धर्मेति लक्षणम् । आद्यमपि योगरूढम् । तत्र यद्यपि उरसि जातस्ततः प्रभवति वेत्येव शास्त्रीयशब्दः, तथापि— “ अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । ” इति श्रुत्यनुरोधेन फलितार्थमाह । **उरसो जात इति** । यद्यपि यो धर्मपत्नीजः स औरस इत्याद्युद्देश्यविधेयभावस्तथापि योगार्थेन तस्य ज्ञातत्वात्तेन रूपेणोद्दिश्य रूढ्यर्थविधानमित्याह । **स च धर्मपत्नीज इति** । यद्यपि मूले नोक्तं तथापि ‘ सवर्णायां संस्कृतायामिति ’ (२।२।१४) **बौधायनमात्रोक्तमाह । सवर्णेति** । ननु नासौ मूलाक्षरार्थः । किं च स्वक्षेत्रे संस्कृतायामित्येवं **मनुविष्णुवसिष्ठदेवलादिभिर्बहुभिरुक्तमिति** सवर्णेत्युपलक्षणमेवैकत्रेत्याशयेन सर्वाभिमतमूलार्थमाह । **धर्मेति** । धर्मेत्यनेन यस्य यो न धर्मविवाहस्तदूढानिरासः । तथा च धर्मपत्नी द्विजानां द्विजैव, शूद्रस्य तु मुख्यपत्न्यभावेऽपि तत्तुल्या परिणीता । **तस्यां जात इति** । स्वस्मादिति शेषः।अत एव **विष्णुना** “ स्वक्षेत्रे संस्कृतायां स्वयमुत्पादितः प्रथमः ” इत्युक्तम् । **मनुनाऽपि, (अ. ९ श्लो. १६६)**

“ स्वक्षेत्रे संस्कृतायां हि स्वयमुत्पादयेत्तु यम् । तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् । ”

इत्युक्तम् । एतदर्थमेव धर्मपदम् । तेन प्रतिलोमजानां न तत्त्वम् । तथा च पत्नीत्वं मुख्यमविवक्षितमिति शूद्राऽपि तादृशी द्विजानाम् । अत एव तज्जस्यौरसत्वं वक्ष्यते “ शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि ” इति भावः । अवतरणोक्तमुख्यत्वं प्रतिपादयति । **औरसः पुत्रो मुख्य इति** । तथा च तद्वत् आसुरादिविवाहोढसवर्णापुत्रः, अनुलोमेन विवाहितक्षत्रादिस्त्रीषु विप्रादुत्पन्नो मूर्धावसिक्तः, अम्बष्ठो, निषादापरपर्यायः पारशवश्च, वैश्यादिस्त्रियो राज्ञ उत्पन्नौ माहिष्योग्रौ च, शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नः करणश्चेत्येतेऽप्यौरसा एव । अत एव वक्ष्यति, मूर्धावसिक्तादीनामौरसेष्वेवान्तर्भावादितीति बोध्यम् ।

अग्रिमांशं सप्रतीकधारणं व्याचष्टे । **तत्सम इति** । इदं लक्ष्यम्, अवशिष्टं लक्षणम् । एवमग्रे सर्वत्रोभयं बोध्यम् । एतद्व्याख्याने बीजमाह । **अत एवेति** । यत औरस्याः पुत्रिकायाः सुतोऽत एवौरससमत्वं, न साक्षादौरसत्वं, व्यवहितत्वादित्यर्थः । इदं च दायग्रहणे न पिण्डदाने । इदमपि संवित्सत्त्वे एव नान्यथेति ध्वनयन्नाह । **यथाहेति** । संवित्करणे बीजमाह । **अभ्रातृकामिति** । “ अकृता वा कृता वेति ” (अ० ९ श्लो० १३६) **मनुरप्यत्र** बोध्यः । एतेन द्वितीये साधकत्वेन तदुक्तिः केषांचिदपास्ता । अयं मातामहस्यैव । तथा संविदा तु बीजिनोऽपि । अत एव **यमः**,

“ कुर्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः । उभयोरर्थसम्बद्धः स कुर्यादुभयोरपि ॥ ” इति ।

तथा चायमपि द्व्यामुष्यायणः । संविदंशे तत्त्वं तु अरोगिणीं भ्रातृमतीमित्यत्रोक्तम् ।

तत्सम इति **वसिष्ठानुरोधेन**, कर्मधारयस्य ततो लघुत्वाच्चाह । **अथवेति** । नन्वत्र मते पित्रवयवानां तस्यामल्पत्वात् अवयवबाहुल्याविरुद्धमव्यवहितत्वात्, अत आह । **सोऽप्यौरसेति** । अत्र सम इत्युक्त्याऽस्यापि कलिवर्ज्यत्वं नेति स्फुटमग्रे । भावेन व्यवहितत्वात्तत्त्वमिति भावः । तत् व्याचष्टे । **तृतीयः पुत्र इति** । **वसिष्ठेन** तृतीयत्वेन पुत्रिका तमेवाह । **यथाहेति** । परिगणिता न मूलकृतेति ज्ञेयम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ननु द्व्यामुष्यायणः प्रागुक्तो बीजिनः किमौरस उत तत्समाद्यन्यतमोऽत आह । **द्व्यामुष्यायणस्त्विवति । औरसादपकृष्ट इति ।** औरससम इत्यर्थः । औरसापेति पाठान्तरम् । औरसविशिष्ट इति पाठोऽप्येवम् । तत्र हेतुमाह । **अन्येति ।** एतेन व्यवहितत्वाभावात्कथं तत्त्वमित्यपास्तम् ।

प्राग्वदाह । **क्षेत्रज इति । सगोत्रेणेति ।** सवर्णेनेत्यादिः सर्वत्र । इतरेणेति द्विधा व्याचष्टे । **सपिण्डेनेति ।** सगोत्रान्यसपिण्डेनेत्यर्थः । मूलस्थ एव वाशब्द इत्याह । **वोत्पन्न इति ।** विधवायाम् 'अपुत्रां गुर्वनुज्ञात' इति मूलोक्तविधिना नियोगधर्मेणेति शेषः । 'यस्या म्रियेते'त्युक्तेरिति भावः । पुत्रजननासमर्थस्य जीवतोऽपि पत्युर्नियोगेन तत्क्षेत्रे सवर्णात्ताद्दशाज्जातश्चेत्यपि बोध्यम् । अत एवात्र साधारणमुक्तम् । तथा च **मनुः**, (अ० ९ श्लो० १६७)

" यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य च । स्वधर्मेण नियुक्तायां स ज्ञेयः क्षेत्रजः सुतः ॥ "

इति । अयं च क्षेत्रिण एव अनेन विधिना जात इत्युक्तेः । बीजिनोऽपि पुत्रेच्छायां तस्यापि । 'अपुत्रेण परक्षेत्रे' इति मूलोक्तेः ॥ १२८ ॥

याज्ञवल्कीये १२९ श्लोकः ।

उत्पन्न इति । निश्चितपुरुषविशेषात्सवर्णादिति भावः । तदेवाह । **हीनेत्यादि ।** सर्वमेकं वाक्यम् । अत्र तन्निश्चयाभावे न तस्याः किं त्वन्येषाम् । एवं तन्निश्चयस्तद्द्वारा । तया तत्स्वरूपस्य ज्ञातत्वात् । यत्र तु बलाद्रहसि निशि तमोवृतायां पुरुषान्तरसम्भोगात्साऽपि वर्णविशेषं न जानाति तत्र स गूढजनाममात्रधारी न प्रोक्तगूढजवत्प्रशस्त इति **मदनपारिजातकृत् ।** स त्याज्य एवेत्यन्ये । अयमपि क्षेत्रिण एव । तथा च **मनुः**, (अ. ९ श्लो० १७०)

" उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यायस्य तल्पजः ॥" इति ।

पूर्ववदिति । पूर्वो यथा सर्वणजस्तद्वदयमपि सवर्णज इत्यर्थः । **कन्यकाया**मित्यस्याविवाहितायामिति मात्रं नार्थः । तत्रापि पुरुषासम्बन्धे तत्प्रयोगदर्शनात् । किं तु अमन्त्रवत्संस्कारपूर्वकक्षतयोन्यामित्यर्थः । तत्त्वमेव हि तत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र स्पष्टम् । अग्रे वक्ष्यते च । तदेतत् ध्वनयन् विकल्पमाह । **यद्यनूढेति ।** मध्यमणिन्यायेनाग्रेऽपि अन्वयसूचनार्थम् उभयसाधारणं निमित्तान्तरं भेदेनाह । **तथेति ।** चार्थेऽयम् । तत्रैव संस्थिता चेत्यर्थः । **अथोढेति ।** तत्रैव स्थिता चेत्यर्थः । तथा च विवाहात्प्रागुत्पन्नस्तत्र मातामहस्य, तदुत्तरमुत्पन्नस्तत्र वोढुरिति सिद्धम् । अत्रोभयत्र **मनु**संमतिमाह । **यथाह मनुरिति ।** पितृगृहे स्थिता कन्या क्षतयोनिः सुता रहो व्यभिचारेण यं पुत्रं जनयेत् कन्यासमुद्भवं तं तु नाम्ना कानीनं वदेत् स वोढुर्भवतीत्यर्थः । अत्र वोढुरित्युपादानाद्विवाहिता चेत्तदा वोढुर्नो चेन्मातामहस्येत्येतद्गम्यते । अत एव **वसिष्ठः** (अ. १७ सू. २१।२२) " कानीनः पञ्चमो यं पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेत्स कानीनो मातामहस्य पुत्रो भवतीति "।

" अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तल्पजा । पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥" इति च ।

अत्रापि एकस्यैवापुत्रत्वे तस्यैव, उभयोरपि तत्त्वे उभयोरपीति बोध्यम् ॥ १२९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १२० श्लोकः ।

स्वरीत्यैवाह । **पुत्रोऽक्षतायामिति** । पत्या अभुक्तायां, भुक्तायां वा जीवता पत्या त्यक्तायां, विधवायां वेत्यर्थः । तथा च **विष्णुः**,

"या तु पत्या परित्यक्ता विधवा स्वेच्छयाऽथवा । उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ " इति ।

अयं बीजिन एव । परित्यागेन मरणेन च भर्तुः क्षेत्रस्वत्वाभावात् । नियोगस्याभावात् स्वेच्छाग्रहणाच्च ।

मौलक्रमेणैवाह । **मात्रेति** । अस्याः पत्यसांनिध्ये दानेऽधिकारः । तच्च द्विविधम् । तत्राद्ये आह । **भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते इति** । तयैवेत्यर्थः । सन्निहितेऽनधिकारिणि वेत्यपि बोध्यम् । द्वितीये आह । प्रेते वा भर्तरीति । तथा चात्र स्वातन्त्र्यम् । तथा च **वसिष्ठः**, (अ.१५सू.१-२)

" शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः" इति ।

मौलं पक्षान्तरमाह । **पित्रा वेति** । अनयोश्चायं विशेषः । उभयोर्जीवने अस्यापि पत्यनुमत्यैव दातृत्वम् । अत्यन्तापदि तु कथंचिदपि तदनुमत्यलाभे स्वातन्त्र्यमपि । यद्यपि मूले एतावदेवोक्तं तथापि दद्यातामिति **मन्वनुरोधेन** कैमुतिकन्यायेन च लब्धमर्थमाह । **उभाभ्यां वेति** । पुत्रस्य सवर्णत्वे प्रतिग्रहीतुरपि तत्त्वमर्थसिद्धमेवेत्याह । **सवर्णायेति** । सवर्णो य इति पाठान्तरम् । **यस्मा इति** । योऽत्यन्तदुर्गत्या भरणासामर्थ्येन । विधिपूर्वक इति शेषः । **सः**, प्रतिगृहीतसवर्णः । **तस्येति** । प्रतिग्रहीतुरेवेत्यर्थः । अयमद्व्यामुष्यायणः । व्यामुष्यायणोऽप्ययमस्तीत्यन्यत्र स्पष्टम् । तत्र मानं **मनुमाह** । **यथाहेति** । अत्र वाशब्दाद्द्विवचनयोः स्वारस्यादध्याहारेणार्थत्रयलाभः । तथा च भर्तरि प्रोषितादौ तदनुमत्यैव मृते वाऽऽपदि केवलमातुरधिकारो दाने, तथा मातरि मृतायामुन्मादादिदोषयुक्तायां वा तदननुमत्या, पितृगृहस्थितायां वा तदनुमत्यैवापदि केवलं पितुरधिकारस्तत्र । अन्यथोभयोरपि सहैवेति बोध्यम् ।

तथा च **वसिष्ठः**, (अ. १५ सू. ५) "न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा ऽन्यत्र भर्तुरनुज्ञानादिति "। स्त्रीग्रहणात्पत्युः पूर्वोक्ते एव विषये स्वातन्त्र्यं द्योत्यते, न तु सर्वदा । उपक्रमविरोधात् । विशेषणे निषेधसंक्रमाद्दाने इव प्रतिग्रहेऽपि स्त्रिया अधिकारः । होमस्तु न भवति ।

शौनकोपि, " वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । " इति ।

इदं च सधवाविधवोभयसाधारणम् इति स्पष्टमेव । एतेनात्र चशब्दः पठितुं युक्तो न वाशब्द इत्यादि **मेधातिथ्युक्तमपास्तम्**। 'अद्भिरिति' **वसिष्ठोक्त**विध्युपलक्षणम्। **सदृशं**,प्रतिगृहीतृसवर्णम्। एतेन तत्त्वं न जातितः, किं तु कुलानुरूपैर्गुणैः । तथा च ' क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको ' युज्यते इति **मेधातिथ्युक्तमपास्तम्** । सवर्णसदृशपठितस्यापि तत्त्वस्यैवौचित्यात् । ' सजातीयेष्विति ' **मूलोक्तेश्च** । **प्रीतीति** लोभभयद्वेषादिनिरासार्थम् । इदं च देयपुत्रविशेषणम् ।

" विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः । " इत्युक्तेः ।

दत्रिम इति । ' त्रेर्मब् ' (व्या. सू. ४।४।२०) इत्यमिति साधुः । **आपदीत्यस्य** दुर्भिक्षादावित्यर्थः । यत्तु तस्य प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे इत्यर्थः । तथा च सपुत्रत्वे तस्यैव दोषः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥ "

इत्यत्र्यादिस्मरणादिति । तन्न । तथा सत्त्वेऽपि तदापत्तेर्ग्रहणस्यात्रोपस्थापकाभावात् । तदेतत् ध्वनयन् तल्लब्धमर्थमाह । **आपदिति । न देय इति** । इति गम्यते इति शेषः । तत एवाह । **दातुरिति** । अनापदीत्यादिः । न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । तथा च तत्र दाने तस्यैव दोषो न त्वस्येति भावः । इत एव सङ्गतेर्विशेषमाह । **तथेति । न देय इति** । नापि प्रतिग्राह्य इति शेषः । तथा च तथाकरणे उभयोर्दोष इति भावः । **वाशब्दः** चार्थे । स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति तच्छेषः । **शौनकोऽपि,**

" नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः" ॥ इति ।

अत्र नैकेति निषेधविधिः । ततोऽर्थलब्धार्थानुवादकमुत्तरार्द्धं, न तु सोऽपि विधिः । तथा सति आपद्यपि यथाकथञ्चित्स्ववानिर्वाहेण तद्दाने दोषापत्तेः । प्रयत्नत इत्युक्त्याऽस्यावश्यकत्वलाभेन नित्यविधित्वे निमित्तफलयोरनपेक्षयाऽऽपदाद्यनपेक्षत्वेन तत्रापि पद्करणे दोषापत्तेश्च ।

एतेन नैकेत्येव सिद्धे बहुपुत्रेणेत्याद्युक्त्या द्विपुत्रस्य तद्दाने नाधिकार इति लब्धमित्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः । एकपुत्रस्य तद्दाने **वसिष्ठो**क्तस्य हेतोः स हीत्यादेस्तत्राभावाच्च । तस्मात्तदेकवाक्यतयाऽपि तथैव । अत एव बहुशब्दोऽनेकपर एव । प्रयत्नत इत्यपि **वसिष्ठो**क्तविधिपरमेवेति बोध्यम् । तदेतत् ध्वनयन् विशेषान्तरमाह । **तथाऽनेकपुत्रेति** । अन्यथा बहुपुत्रेत्युक्तं स्यात् । तथा च **वासिष्ठे** एकं पुत्रमित्युपलक्षणम् ।

मनुमाह । ज्येष्ठेनेति । अस्य यथाश्रुतार्थो न विवक्षितोऽन्यविरोधापत्तेः, अत आह । **इति तस्यैवेति** । अनेनेत्यर्थः । **मुख्यत्वात्,** मुख्यत्वप्रतिपादनात् । तथा च परलोकहानिरेवेति भावः । अत एव स्मृत्यन्तरमपि, 'न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यादिति' ।

अद्भिरित्यनेन सूचितमाह । **पुत्रप्रतीति । निवेशनस्य,** गृहस्य । " सन्देहे चोत्पन्ने दूर शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञायते ह्येकेन बहून् ततस्त्रायते" इति तच्छेषः । (अ. १५सू. ७-८) । सति सम्भवे **बन्धुसन्निकृष्टं,** भ्रातृपुत्रादिकम् । तदभावे **अदूरबान्धवं,** सन्निहितदेशवृत्तिपित्रादिकं ज्ञातकुलशीलम् अन्यमपि । परीक्षितस्यापि कथञ्चित् ब्राह्मण्यादिसन्देहे उत्पन्ने यावत्तन्निवृत्तिं दूरे स्थापयेत् तेन न व्यवहरेत् । अपुत्रस्य पुत्रीकरणावश्यकत्वद्योतनाय श्रुत्याकर्षः । **विज्ञायते इति** । श्रूयते इत्यर्थः । **हि** यत **एकेना**नौरसेनापि पुत्रेण **बहून्** पित्रादीन् ततः नरकात् **त्रायते** इति अर्थः । किञ्चिद्दूरस्थसङ्ग्रहायाह । **अदूरमिति** । अनेनेत्यर्थः ।

दत्तके उक्तपुत्रीकरणविधिं क्रीतादिष्वप्यतिदिशति । **एवं क्रीतेति** । प्रागुक्तं होमभिन्नं सर्वमपि ग्रहणापादानग्रहीतृविषयकं नियमनमित्यर्थः । यथायोग्यं दृष्टार्थत्वात् **वसिष्ठेन** विक्रयत्यागोपादानाच्च । स्वयंदत्ते तु होमोऽपि । तत्रापि प्रतिग्रहसत्त्वात् । एवमपविद्धेऽपि यथासम्भवं बोध्यमिति भावः । अतिदेशवचनाभावेऽपि युक्तिरेव नियामिकेत्याह । **समानेति** ॥ १३० ॥

याज्ञवल्कीये १३१ श्लोकः ।

ताभ्यामिति मूलस्थस्य व्याख्या **मातेति** । ननु एवं मात्रा पित्रा वेत्यधिकमत आह । **पूर्ववदिति** । तथा च तुल्यन्यायत्वात्तथोक्तावपि तल्लाभ इति भावः । तत एव चाह । **तथैकमित्यादि** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सवर्ण इत्यंशे **मनु**विरोधं परिहरति। **यत्त्विति । मातापित्रोरन्तिकात्** सकाशादित्यर्थः । **तस्य,** क्षेत्रुरेव । सदृशोऽसदृशोऽथवेति पाठः । सदृशोऽसदृशोऽपि वेति पाठान्तरम् । **न जात्येति ।** ब्राह्मणत्वादिनेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह । **सजातीयेष्विति ।** मूलकृतेति शेषः । तथा च तद्विरोधान्न तथा व्याख्यानं किं त्वगत्या तथैवेति भावः ।

पुनःसिंहावलोकनन्यायेन सप्रतीकं व्याचष्टे। **कृत्रिम इति ।** तथा च **मनुः**—(अ. ९।१६९)

" सदृशं यं प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥ " इति।

अयमपि तस्यैव प्रलोभनैरिति । तथा च प्रौढत्वमपि तत्र बोध्यम् ।

अत्र दत्तात्मेति लक्ष्यनिर्देशः स्वयं दत्त इति लक्षणम् इत्याशयेनाह । **दत्तात्मा त्विति । त्यक्त इति ।** अकारणे इति शेषः । **इति,** इत्येवम् । स्वयंदत्त इत्यस्यार्थः । **उपनत इति ।** प्राप्त इत्यर्थः ।

अन्ये तु विपरीतो लक्ष्यलक्षणभावः । तथा च तादृशः तवाहं पुत्रो भवामीत्येवमात्मानं दत्तवान्पूर्ववत् गृहीतो यः स स्वयंदत्त इत्यर्थः ' इत्याहुः । तथा च **मनुः,** (अ. ९।१७७)

" मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥ " इति ।

सहोढज इत्यस्य तया सह य ऊढो विवाहितो गर्भस्तस्माज्जात इत्यर्थः । गर्भस्योढत्वात्तस्याप्यूढत्वमिति । सहोढ इत्यपि नामान्तरं मानवादौ, तत् ध्वनयन् " गर्भे विन्न " इति लक्षणं शेषपूरणेन व्याचष्टे । **गर्भे स्थित इति ।** विन्न इत्यस्य व्याख्या **परिणीतायामिति ।** अन्ये तु गर्भे स्थितः गर्भिण्यां परिणीतायां स्वीकृतः गर्भेण सह योढा पश्चात्तस्यां जात इत्यर्थः । 'ङ्यापोरिति ' (व्या. सू. ६।३।६३) ह्रस्व इत्याहुः । सवर्णात्सम्भूतत्वं तु उभयथाऽपि बोध्यम् ।

तथा च **मनुः,** (अ. ९ । १७३)

" या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती । वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ " इति ।

पुरुषसम्बन्धमात्रान्न कन्यात्वहानिः किं तु मन्त्रवत्संस्कारपूर्वकक्षतयोनित्वे एव, तदभाव एव हि कन्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टं ' कन्यायाः कनीनचेति ' **सूत्रे** (४।१।११६) **महाभाष्ये ।** एवं च तस्या अपि विवाहसम्भव इति न दोषः । अत एव प्रागुक्तद्विविधकानीनसङ्गतिरिति बोध्यम् ॥ १३१ ॥

याज्ञवल्कीये १३२ श्लोकः ।

प्रक्रान्तत्वादाह । **मातेति ।** परित्यक्त इत्यर्थः । दोषाभावेऽपि भरणासामर्थ्येन मूलजातत्वादिना चेत्यादिः । **य इति ।** ज्ञातपित्रादिरित्यर्थः । **गृह्यते,** पुत्रत्वेनेत्यादिः ।

तथा च **मनुः,** (अ. ९ । १७१) ।

" मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धस्तु स स्मृतः ॥ " इति ।

कृत्रिमादिषु विशेषमाह । **सर्वत्रेति ।** कृत्रिमस्वयंदत्तसहोढजापविद्धेष्वित्यर्थः । **एवमिति ।** यद्यपि एतेषां क्रमोऽपि विवक्षितो न स्वरूपमात्रमित्याशयेन सङ्गतिमाह । **एवमिति ।** यद्यपि पिण्डद इत्यप्यस्ति तथापि प्रकरणादाह । **दायेति ।** रिक्थेत्यर्थः । तत्कथनं त्वानुषङ्गिकमिति भावः । एषामित्यस्य व्याख्या **पूर्वोक्तानामित्यादि ।** संख्याया अनुक्तत्वेऽपि विभागेनैव लाभा-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वाह। **द्वादशानामिति।** निर्धारणे षष्ठी। पूर्वाभावे इति वीप्सागर्भे 'सप्तपर्ण' इतिवदग्निमानुरोधेने-त्याह। **पूर्वस्योति।** परशब्दो नोत्कृष्टार्थ इत्याह। **उत्तर इति।** मौलक्रमेणाह। **पिण्डद इति।** तत्त्वमात्रमविवक्षितमित्याह। **श्राद्धद इति।** एकसंग्रहायाह। **धनेति।** चोऽन्वान्वये न तु समुच्चये इति सूचनाय व्याख्याने तत्त्यागः।

यद्यप्यत्र प्रकरणादंशहर इत्येवोचितमिति पिण्डद इत्यसंबद्धम्, अथ श्राद्धप्रकरणेऽनुक्त्वा-त्प्रकरणान्तरे सङ्गत्यभावादत्रैव पुत्रप्रसङ्गेन तदप्युक्तं लाघवादिति चेत्, एवमपि अन्ते वाच्यमागन्तूनामिति न्यायात् नादाविति तथोक्ता सङ्गतिरेव, तथापि पुत्राणां पिण्डदत्वमावश्यकमदाने प्रत्यवायश्रवणात् धनहरत्वं तु आनुषङ्गिकमन्वाचयशिष्टं न तु मुख्यमिति, नापि तेषामंशहरत्वप्रयुक्तं पिण्डदत्वमिति अंशहरत्वप्रयुक्तपिण्डदत्वस्यान्यत्र क्वचित्समानियतस्य शास्त्रीयत्वेऽपि पिण्डदत्वप्रयुक्तांशहरत्वस्य तथा न शास्त्रीयत्वमिति अनयोर्मिथो न व्याप्यव्यापकभावो नापि सार्वत्रिकं समनैयत्यम् इति च सूचनार्थं भगवता **योगीश्वरेण** 'पिण्डदोंऽशहरश्चे'त्युक्तम्। अनेनैवाशयेनावतरणे प्रकरणसङ्गतये तथोक्तमप्यत्र व्याख्याने मौलक्रमेणैव व्याख्यातं व्याख्यात्रेति बोध्यम्। एवं सति **मन्वादिभिः** प्राप्तविरोधपरिहारद्वारा मूलं समर्थयन् तेषां व्यवस्थां दर्शयति। **औरसेत्यादिना अंशभागितीत्यन्तेन।**

औरसेति। अस्य एवं सतीत्यादिः। औरसपौत्रिकेययोर्मिथः समवाये इत्यर्थः। आद्यार्थाशयेनेदम्। इदं च पुत्रिकाकरणानन्तरमौरसोत्पत्तावेव सम्भवतीति बोध्यम्। तदेवाह। **पुत्रिकायामिति।** पुत्रिकैव पुत्र इति द्वितीयार्थाशयेनाह। **ज्येष्ठतेति।** हि यतः स्त्रियाः पुत्रिकायाः ज्येष्ठता नास्ति ज्येष्ठस्येत्याद्युक्तोद्धारादिकं नास्ति अतस्तथा यदि भवेत्तदा तत्र सम एव विभाग इत्यर्थः। अत्र सम एवेत्युक्त्या औरसस्यैव सर्वधनग्रहणाभावेन मूलोक्तापवादत्वं **मनो**रिति भावः।

अपवादान्तरमाह। **तथेति।** यथौरसे सति पुत्रिकाया अंशभाक्त्वं तथाऽन्येषामपि क्षेत्रजादीनामित्यर्थः। अन्येषामित्यस्योत्तरेषामित्यत्रान्वयः। अन्यत्वं च पुत्रिकातः। उत्तरेषामिति स्पष्टार्थम्। अपिः पुत्रिकासमुच्चये। पूर्वस्मिन्सत्यपीति पाठः। औरसे सत्यपीति तदर्थः। अय**मपि**र्विरोधे। पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्सत्यपीत्यपपाठः। वक्ष्यमाणात् तदलाभात्। **तस्मिन्,** दत्तकत्वेनाभिमते। सत्सप्तमी। **चेत्,** यदि। **उत्पद्येत,** तदेति शेषः।

नन्विदं दत्तकमात्रविषयमिति कथमन्येषामित्याद्युक्तिरत आह। **दत्तकेति।** आदिना स्वयंदत्तपरिग्रहः। ननु तदविशेषेऽपि तत्र यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु अतः क्षेत्रजाद्यंशेऽपि मानं सूचयन्नाह। **तथा चेति।** अत्र सुता इति सामान्यबहुवचनान्तेनोक्तेस्तथा लाभ इति भावः। सवर्णा इति पूर्वान्वयीत्याह। **सवर्णा इति। आदिना** क्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तापविद्धाः। **सत्यौरसे इति।** तस्मिन्नुत्पन्ने सतीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। क्षेत्रजादीनां सवर्णादुत्पन्नत्वं स्वतः सवर्णत्वं चास्ति, कानीनादीनां तु तत उत्पन्नत्वेऽपि स्वतस्तत्त्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादाह। **असवर्णा इति।** अप्रशस्ता इत्यर्थः। सहोढसहोढजौ पर्यायौ, तथा **मनुमूलो**क्तेरिति। उक्ते तु सूचितमाह। **न चतुर्थांशेति।** अनेनेदं सूचितं, यत्र शाब्द आर्थो वा अंशनिषेधस्तत्रैव ग्रासादि नान्यत्रेति। स्फुटीभविष्यति चेदमग्रे। **किं त्विति।** तयोः पात्रभूता इत्यर्थः। भागिन इत्युभयत्र पाठान्तरम्

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत एव **मनुः**, (अ. ९।२०२)

" सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा । ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ " इति।

न्याय्यं, यस्य यावदुपयुक्तं धनानुरूपं च । **अत्यन्तं,** यावज्जीवम् ।

नन्वेतावता औरसे सति क्षेत्रजादीनां तुर्यांशभागित्वं कानीनादीनां ग्रासादिभागित्वमिति लब्धं, तथा सति क्षेत्रजाद्यंशे कानीनाद्यंशे च मूलापवादत्वं सिद्धं यद्यपि, तथापि **कातीयस्य विष्णु**विरोधः । कानीनाद्यंशे तेन तेषां सामान्येनांशभागित्वाभावस्योक्तत्वात्कातीयेन विशेषस्योक्तत्वादित्याशङ्कां हृदि निधाय विरोधं परिहरति। **यद्यपीति । परमेवेति । कातीयै**कवाक्यतयैवेति भावः । अत एव मूलस्यापि न **विष्णुना** विरोध इत्याह। **औरसाद्यभावे इति** । आदिना आद्यकोटिग्रहणम् ।

नन्वेवमपि **वासिष्ठादेर्मनु**विरोधः, तेन दत्तकादीनामपि तद्भागित्वस्योक्तत्वात् । अतस्तं परिहरति । **यद्यपीति । एक एव,** मुख्य एव । हेतुगर्भविशेषणमिदम् । **वसुनः,** धनस्य । अत एवाह । **शेषाणामिति** । दत्तकादीनामित्यर्थः । शेषे षष्ठी । एवमग्रेऽपि । न नृशंसो घातुको ऽनृशंसस्तद्भावः आनृशंस्यमघातुकत्वं पापाजनकत्वम्, अददत्पापमाप्नोति, तदर्थमित्यर्थः । पुत्रिकायास्तेनैव विशेषस्योक्तत्वात्क्षेत्रजस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चाह । **दत्तकेति** । तथा च कानीनादिवत्तेषामपि तत्त्वे सति ग्रासादिभागित्वमेव न तुर्यांशभागित्वमिति **वासिष्ठा**देरपवादो **मनु**स्तत्रेति भावः ।

वक्ष्यमाणमेवाह । **तत्रेति** । शेषाणां मध्ये इत्यर्थः । **विशेष इति** । **कातीयतो** विशेषः, **शेषाणामिति मनु**तो विशेषो, निर्गुणत्वप्रतिकूलत्वयोरवान्तरविशेषश्चेत्यर्थः। एवं च क्षेत्रजस्यौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे चाविशेषः पूर्ववन्नास्तीति भावः । **तेनैव, मनु**नैव । **दायं,** धनम् । पञ्चममित्यादि पक्षान्तरम् । दत्तकादिवदुक्तपूर्ववाक्येन जीवनमात्रे प्राप्ते भागविकल्पोऽयम् । स चान्यथाऽनुपपन्न इत्यवश्यं कल्प्यमाह । **प्रतिकूलत्वेति** । इदमपीत्यादिः । **समुच्चये,** तयोः सद्भावे । एवं चैकवाक्यीयविकल्पोपपत्तये आवश्यकयुक्त्यैव **पूर्वमनु**वाक्यस्याप्युपपत्तिरिति न तस्य तद्विरोध इति भावः । एवं च क्षेत्रजस्योभयसत्त्वे षष्ठांश एकसरतत्वे पञ्चमांशस्तस्याप्यभावे **कातीय**चतुर्थांशभागित्वम् । कानीनादीनां तु तत्र सति ग्रासादिभागित्वमेव न चतुर्थांशभागित्वम् । पुत्रिकायास्तु तत्र सति समभागः ।

यत्तु **गौतमीयं,**(अ.२८ सू.३०-३२)"पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः। कानीनसहोढपौनर्भवपुत्रिकापुत्रस्वयंदत्तक्रीता गोत्रभाजश्चतुर्थांशभागिन" इति, तत्र गुणवदगुणवदित्युक्तरीत्याऽऽद्यवर्गोक्ताः क्रमेण तद्धराः, द्वितीयवर्गमध्ये आद्यत्रयाणां तुर्यांशभागित्वोक्तिरौरसाभावे पुत्रिकादिसत्त्वे च ज्ञेया । अन्यथोक्तस्मृतिविरोधो दुष्परिहर एव । पुत्रिकापुत्रस्य विषयो व्याख्यात्रैव वक्ष्यते । स्वयंदत्तक्रीतयोस्तत्वं तु औरसे सति उक्तरीत्या **वासिष्ठा**द्येकवाक्यतयैव । एवं गूढोत्पन्नस्य रिक्थभाक्त्वोक्तिरपि औरसाद्यभावे ज्ञेयेति न कश्चिद्विरोधः। एवं **मानवे मेधातिथि**संमतरिक्तांशोऽपि औरसे सति कानीनादिवद्दत्तकादावपि दोषद्वयसत्त्वे तदन्यतरसत्त्वे च ज्ञेयः । रिक्थांशेति पाठे तु न कश्चिद्दोष एवेति तत्त्वम् इति एतद्भिन्नविषयकं मूलवाक्यमिति सिद्धमिति बोध्यम् ।

मूलस्य वासिष्ठादेश्च मनुवचनान्तरविरोधं परिहरति । **यद्यपीति । पुत्राणामिति ।**

(**मनु.** अ. ९ । १५८)

"पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः । तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ "

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्युपक्रम्येत्यादिः। श्लोकद्वयेनेति भावः। **दायादेति**। दायहरत्वं गोत्रहरत्वं चेत्यर्थः। तदेवाह। **औरस इति**। **शौद्रश्चेति** (**मनु**. अ. ९।१७८)

" यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम्। स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥"

इति अग्रे तेनैवौरसादिपुत्रान् प्रतिपाद्य अन्ते लक्षितोऽयम्। पारयन् पिण्डदानादिना प्रीणयन्नपि शवस्तत्तुल्यः अनुपकारकः असंपूर्णोपकारकत्वात्। कामादिति त्वनुवादः कामतस्तु प्रवृत्तानामित्यस्य। मूर्धावसिक्तादीनां तु सम्पूर्णोपकारकत्वेनौरसत्वमित्यत एव शौद्रमात्रस्य द्वादशमध्ये **मनु**ना पृथग्गणनं कृतम्। तस्य फलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। पुत्रिका तु एतत्प्रकरणात्पूर्वं पृथगेवोक्ता **मनु**नेति स त्रयादेशः पुत्रः। अत एव।

" पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो **मनुः**—"

इत्यत्र तस्य न ग्रहणम्। अत एवौरसः क्षेत्रजश्चैवेत्यादिना तानुक्त्वा " यद्येकरिक्थिनौ " " एक एवौरसः " " षष्ठं तु क्षेत्रजस्य " इत्युक्त्वा—(**मनु**. अ. ९।१६५)

" औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ। दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ "

इत्युक्त्वा "स्वक्षेत्रे संस्कृतायामित्यादिना" " पारशवः स्मृत " इत्यन्तेन द्वादशस्वरूपमुक्तम् तदग्रे—(**मनु**. अ. ९।१८०)

" क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥"

इत्यत्रैते एव शौद्रान्ता **मन्व**भिमता इति स्पष्टमेव। औरसक्षेत्रजाविति षष्ठं त्विति पूर्वस्यानुवादो न विध्यन्तरम्। क्षेत्रजस्यौरससाम्याभावात्। गोत्रभागिनो रिक्थांशभागिनश्च। रिक्थांशः प्रजीवनमात्रम्। मुख्याभावे हि प्रतिनिधिः। अत औरसे सति एते न कार्याः। क्रियालोपाद्धेतोः क्रियायाः अपत्यमुत्पादयितव्यमित्यस्य विधेर्लोपो मा भूदिति। नित्यो ह्ययं विधिः स यथाकथंचित् गृहस्थेन सम्पाद्यः। तत्र मुख्यकल्प औरसः तदसम्पत्तावेते ऽनुकल्पा इति **मेधातिथिः**। अदायादेति द्वंद्वोत्तरं नञ्समास इति **शङ्काशयः**। तदपीत्यस्य व्याख्येयमित्यत्रान्वयः। **स्वेति**। पूर्वोक्तपुत्रेत्यर्थः। सपिण्डाश्च समानोदकाश्चेति द्वन्द्वः। **तदिति**। स्वपितुः सपिण्डसमानोदकान्यतरेत्यर्थः। **तत्**, तद्रिक्थहरत्वम्। एवं दायादादिशब्दस्यार्थमुक्त्वा बान्धवशब्दस्य तमाह। **बान्धवत्वमिति**। **पुनस्त्वर्थे**। अस्यातिप्रसक्तत्वादाह। **सपिण्डत्वेन चेति**। बान्धवत्वस्वरूपमाह। **उदकेति**। एवं च अदायादबान्धवा इत्यत्र नञ्समासं कृत्वा द्वन्द्वः कार्यो न तु प्रागुक्त इति भावः। एतेन प्रागुक्त**मेधातिथि**व्याख्यानमपास्तम्।

एवं वचनद्वयव्याख्यानहेतुं तदुक्तिरूपमेवाह। **गोत्रेति**। **दत्रिमः** दत्तकः **सुतः** पुत्रः **जनयितु**र्निषेक्तुर्जनकस्य **गोत्ररिक्थे** गोत्रधनेन **न भजेत्** न प्राप्नुयात्। जनयितुरिति पञ्चमीति **मेधातिथिः**। तथा च तन्मरणनिमित्ताशौचादिकमपि न प्राप्नोति विवाहं विना। तत्र तद्गोत्रस्यापि परिहार्यत्वात्। अनेनान्यगोत्रस्यापि पुत्रीकरणमनुज्ञातं भवति। अपि तु यस्मै दत्तस्तस्य गोत्रं धनमाशौचादिकं च दत्तकः प्राप्नोति। तथा यतो गोत्ररिक्थानुगः "सगोत्रेण" इति "यो रिक्थहर " इति च स्मृतेः पिण्डः तद्दानं श्राद्धमिति यावत् गोत्ररिक्थेऽनुगच्छति सः, यदीयगोत्ररिक्थे[1] गृह्येते तस्मै एव पिण्डोदकदानायौर्ध्वदेहिकक्रिया, अतो ददतस्तद्दातुर्जनकस्य दत्तपुत्रकर्तृकस्वधा श्राद्धं

१ ख–फ–गोत्ररिक्थ गृह्यते।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्यपैति । अर्थात्ततो निवर्तते । दत्तकस्य जनकश्राद्धे नाधिकारः । तस्य तत् तेन न कर्तव्यमिति यावत् । ददत इति पञ्चमी व्यपैतीत्यत्रान्वय इति वा । वस्तुतः पिण्डशब्दः सापिण्ड्यपरः । श्राद्धपरत्वे ददतः स्वधेत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । अत एव शिष्टाः प्रतिग्रहीतृगोत्रेणैव तस्य सर्वक्रियानुष्ठानं कुर्वन्ति । प्रतिग्रहीतृसपिण्डा एव च तन्मरणादौ दशाहाशौचमनुतिष्ठन्ति । प्रतिग्रहीतृकुले एव तत्सपिण्डीकरणाद्याचरान्ति । अत एवास्मादेव वचनाद्दत्तकस्य जनकसापिण्ड्यनिवृत्तिरित्यभियुक्तैर्व्याख्यातमिति बोध्यम् । एतच्च दातुः पुत्रान्तरादिसद्भावे । तदभावे तु तस्याप्यसावेव रिक्थश्राद्धाद्यधिकारी । (**याज्ञ.** २ । १२७)

" अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ "
इति न्यायसाम्यात्,

" दत्तः पुत्रः पितुः कुर्याज्जनकस्य मृतेऽहनि । गयायां च ततोऽन्यत्र न पुत्रान्तरसंनिधौ ॥ "

इति **शातात**पस्मरणाच्च । इदमपि दानानन्तरं जनकस्यापुत्रत्वे । दानकाले त्वेकस्य दाननिषेधात् । एवमेव द्व्यामुष्यायणदत्तकस्यापि उभयोपकारकत्वं बोध्यम् । अत एव दत्त्रिमः क्वचिदिति पाठेन सहैकवाक्यताऽपि । अस्य सापिण्ड्यं परिवेदनदोषाभावश्चान्यत्र स्पष्टः । एष एव न्यायः प्रागवत् पुत्रीकरणाविशेषात् कृत्रिमादीनामपि बोध्यः । तदाह । **इत्यत्र दत्त्रिमेति** । औरसपुत्रप्रतिनिधिदत्तककृत्रिमादेरप्युपलक्षणार्थत्वादित्यर्थः । तथा च दत्तकादीनां ततः पित्रादिरिक्थहरत्वप्रतीतेः पूर्वपक्षोक्तरीत्या च तदभावप्रतीतेर्मिथोविरोधादप्रामाण्यपत्तिरिति वचनानर्थक्याभियोक्तैव व्यवस्था ज्यायसी । अत एवोक्तद्वादशपुत्रानुक्त्वा **देवले**नोक्तम्,

" एते द्वादश पुत्रास्तु संतत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥ "
" एषां षट् बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट् । विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते ॥ "
" सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न तिष्ठति ॥ "
" तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः ॥ "

इतीति भावः ।

ननु तदविशेषेऽपि दत्त्रिमग्रहणं नोपलक्षणमिति पूर्वोक्त**मनु**वाक्यद्वयं पितृधनाविषयकमेवास्तां, तावताऽपि **मनो**र्मिथो विरोधाभावात् । **मूलकृ**ता पितृधनस्थले उक्तत्वेऽपि **मनु**नाऽन्यत्र तत्रानुक्तत्वात् । एवं च पूर्वपक्षोक्तमेव दृढं सम्पन्नम् । अतो **मनु**वचनादेव तथा प्रतिपादयितुमाह । **पितृधनेति** । **सर्वेषाम्,** अग्रिमाणाम् । तदुक्तमेवात्र हेतुमाह । **न भ्रातर इति** ।

" श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति । बहुवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥"

(**मनु.** ९।१८४) इति अस्य पूर्वश्लोकः । **इति,** इत्यस्य । पुत्रा इति सामान्यबहुवचनाभ्यामाह । **सर्वेषामिति** ।

नन्वौरसबहुत्वापेक्षमेव बहुत्वा मिति औरसा एव पुत्रा न ते प्रतिनिधिभूताः । किं च न भ्रातर इत्यत्रत्यस्य पुत्रा इत्यस्य पित्रादिसाहचर्यान्मुख्यौरसपुत्रपरत्वमेवोति तद्विषयकमेव पुत्रपदोक्त्या पितृधनविषयकं तदस्तु । अत आह । **औरसस्येति** । वचनद्वयस्याप्येकार्थत्वे पौनरुक्त्यापत्तिरिति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भावः। ननु 'द्विर्बद्धमिति' न्यायेन दाढ्र्याय पुनस्तदनुवादकमेव तदास्तामत आह। **दायादेति।** तथा च दायादशब्दस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि पितृधनपरत्वं तस्य नास्तीति भावः।

किं च साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वेन पुत्रत्ववत्पितृत्वादेरपि गौणमुख्यसाधारणत्वेन च साहचर्यस्य दुर्वचत्वात्, अपि च श्रेयस इत्यग्रे पाठेन गौणपुत्रविषयत्वात्, श्रेयस इत्यनेनापि तत्प्रतिपादनाच्च, "ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येणेत्यादिना पुत्रशतं भवेदित्यन्तेन" ततः प्राक्तनवचनकदम्बेन पितृधनविषयेंऽशविभागकथनपूर्वं तद्भागित्वस्यौरसस्य प्रतिपादितत्वाच्च। तस्मादौरस इत्यादि तत्परमेवेति व्यवस्थापनं **मनु**सम्मतं युक्तमेवेति न **मूला**दिवचनानां प्रागुक्तानां मिथो विरोध इति दिक्।

नन्वेवमपि मूलोक्तः ससंख्यः क्रमोऽयुक्त एव। स्मृत्यन्तरेष्वन्यथाक्रमस्य ससंख्यस्य प्रतिपादितत्वेन तद्विरोधात्। एवमुक्तवर्गद्वयप्रतिपादक**मनु**रपि स्मृत्यन्तरविरुद्धः। तथा हि। तत्र तावदापस्तम्बधर्मसूत्रविवृतौ **स्मृत्यन्तर**संग्रहः।

"औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः। पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो गूढसम्भवः॥
"दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः। यत्र क्व चोत्पादितश्च स्वपुत्रा दश पञ्च च॥" इति।

अत्र संख्याव्यत्ययः क्रमव्यत्ययश्च। तत्राद्यः सुपरिहरो यद्यपि, पुत्रिकापुत्रिकासुतौ द्वावप्येका कोटिः तथा बीजक्षेत्रजो यत्रक्वचनोत्पादितोऽप्येषामेवान्यतम इति त्रयाणामन्तर्भावे द्वादशत्वस्यैव सम्पत्तेः, तथापि क्रमव्यत्ययस्तदवस्थ एव। **मानवे** तु, (अ. ९। १६५)

"औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ। दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः॥"

इत्यत्र पुत्रिकामप्यौरससमत्वेनौरसे एवान्तर्भावयित्वा, तस्याः पूर्वं स्वातन्त्र्येणोक्तत्वात्तद्भिन्ना एवात्र विवक्षिता वेत्याशयेन एतावुक्त्वा इतरे दशेत्युक्त्वा तथैव क्रमेणोक्तानि तल्लक्षणानि। तथा हि।

(अ. ९ श्लो. १६६–१७८)

"स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितश्च यः। तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम्॥
"यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा। स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥
"माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः॥
"सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्। पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः॥
"उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गूढ उत्पन्नः तस्य स्याद्यस्य तल्पजः॥
"मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते॥
"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्॥
"या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती। वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते॥
"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽथवा॥
"या तु पत्या परित्यक्ता विधवा वा यथेच्छया। उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते॥
"मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः॥
"यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम्। स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः॥" इति।

तल्पं दाराः। यथा गुरुतल्पग इति। "तल्पं शय्याट्टदारेष्वि" त्यमरः (३।३।१३०)। **व्याधितस्य,** अप्रतीकारराजयक्ष्मादिरोगाक्रान्तस्य। **स्वधर्मेण** प्रागुक्तेन। **सदृशं,** सवर्णम्। **गुण-**

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दोषविचक्षणं, प्रौढम् । अत एव पुत्रगुणैर्युक्तम् । **न च ज्ञायेतेति** । हीनाधिकपुरुषजत्वमन्तरेण सवर्णजत्वनिश्चये अस्य पुरुषस्यायमित्येवं न ज्ञायेत चेत्यर्थः । मातुर्बहुगामिनीत्वे इदम् । **यस्येति** । यस्य तल्पजः स्यात्तस्य स इत्यर्थः । **मातापितृभ्यामिति** । बहुपुत्रतया भरणासामर्थ्येन केन चिद्दोषेण वेत्यर्थः । **पुत्रं**, तद्बुद्ध्या परिग्रहो न तज्जीवितेच्छया । **येति** । या ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा गर्भिणी सती संस्क्रियते इत्यर्थः । **सहोढ इति** । तया सहोढ इत्यर्थः । **पुनर्भूत्वा**, पुनर्गृहिणी भूत्वा । **अकारणात्**, पातित्यादिकारणाभावात् । अकारणे इति पाठान्तरम् । **स्पर्शयेत्**, दद्यात् । “ विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ” **इत्यमरः** (२।७।२९)। **स पारयन्निति** । स पुत्रः पितॄन् श्राद्धादिभिः पारयन् प्रीणयन्नपि अन्यपुत्रवदप्रशस्तत्वाच्छवतुल्य इति पारशव इत्यर्थः । यद्यप्यस्य शूद्रापुत्रस्य विवाहिताजन्यत्वेनानुलोमजत्वेन च मूर्द्धावसिक्तादिवदौरसत्वमविशिष्टं तथाप्युक्तरीत्या अप्रशस्तत्वेन ततो भेदेन तत्रागणनम् एतेषु सत्सु तस्य सकलधनहरत्वाभावादत्र प्रकरणेऽन्ते परिगणनम् इति बोध्यम् ।

वासिष्ठे तु औरसानन्तरं ‘ तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः, तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते, पौनर्भवश्चतुर्थः, कानीनः पञ्चमो, दत्तकः षष्ठः, क्रीतः सप्तमः, स्वयमुपगतोऽष्टमो, अपविद्धो नवमो, गूढोत्पन्नो दशमः, कृत एकादशः, शूद्रापुत्र एव द्वादशो भवती ’त्युक्तम् । (अध्याय १७)।

वैष्णवे तु “ औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोढदत्तक्रीतस्वयमुपगतापविद्धयत्रक्वचनोत्पादिता द्वादशे ” त्युक्तम् ।

देवलीये तु “ औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भवदत्तकस्वयमुपगतकृतिमक्रीता द्वादशे ” त्युक्तम् ।

नारदीये तु—(अ. १३ । श्लो. ४५।४६)

“औरसः क्षेत्रजैश्चव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥ ”
“ पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा । स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”

इत्युक्तम् । तस्मात्क्रमव्यत्ययकृतविरोधो दुष्परिहरोऽत आह—

वासिष्ठादिष्विति । **अगुणवदिति** । ‘ असुब्वत ’ इति भाष्यप्रयोगवदयं साधुः । अयं भावः । **मनुना** औरस इत्यादिना वर्गद्वयेनाद्यस्य तत्त्वं द्वितीयस्य तदभावं च प्रतिपाद्य तत्प्रसङ्गादेवाग्रे स्वल्पव्यवधानेनौरसादिपुत्रस्वरूपप्रतिपादनेनोपक्रमानुसारेण तथोक्तिर्न तु तत्त्वत एष क्रम इति ज्ञायते । अत एव तत्र क्रमश इत्युक्तिरपि तत्परैवेति न सर्वथा तात्त्विकैतत्क्रमबोधिकाऽपि तु कस्मिंश्चिद्विशेषे असत्येवासौ, विशेषे तु गुणवदगुणवद्रूप एवेति । एवं स्मृत्यन्तरपाठस्यापि गतिः । युक्तियुक्तश्च मूलोक्तक्रमः । तथा हि । औरसपुत्रिकयोरौरसत्वात्तत्समत्वाच्च प्रागुक्तिः । क्षेत्रजगूढजद्वितीयकानीनपौनर्भवानां स्वबीजक्षेत्रोत्पन्नत्वादेव दत्ताद्यपेक्षया प्राबल्यम् । आद्यकानीनस्यापि स्वीयकन्योत्पात्तिकत्वादेव ततः प्राबल्यम् । अवान्तरमपि तारतम्यं स्पष्टमेव सर्वेषाम् । एवमग्रेऽपि सहोढजस्य स्वबीजाश्रयत्वेन परिगृहीतक्षेत्रोत्पन्नत्वेऽप्युत्तरपट्कयोगो गर्भोत्पत्तिकाले स्वक्षेत्रत्वाभावकृत एवेति सर्वमनवद्यमिति ।

इदमपि सर्वं युगान्तरविषयकम् । कलौ त्वौरसदत्तकावेव औरससमत्वात्पुत्रिका च ।
‘ दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः । ’ इति **माधवादिस्मरणात्** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । "

निवर्त्तितानि कर्माणीति चरमेणास्यान्वयः । शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते ।

केचित्तु औरसेन पुत्रिकासंग्रहवत् दत्तपदेन तत्समकक्षक्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमाणामपि ग्रहणम् । अत एव श्रेयसः श्रेयस इति **मनूक्तिः**,

"स्वगोत्रेण कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न साण्डिण्यं विधीयते।"

इति **वृद्धगौतमोक्तिः** ।

"दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता । सप्तमीं पञ्चमीं चैव गोत्रं तत्पालकस्य च ॥ "

इति **बृहन्मनुः** ।

" औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः " । इति **कलिधर्मप्रस्तावे पराशरश्च** सङ्गच्छते । "औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयांन्स एव दायहरः सः चान्यान्विभृयादिति " **वैष्णवम्** । औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्थमर्हति पूर्वसद्भावे परसंवर्द्धनं स एव कुर्यादिति, तदप्यपवादेतरविषयम् । यदि तु समानरूपा बहवः पुत्रास्तदा सर्वे एव विभज्य धनं गृह्णीयुरिति **मनु**व्याख्यातारः । यद्यपि मन्वादिकं युगान्तरपरतयाऽपि सुयोजं तथापि अन्त्यमन्यथा दुर्योजमेवेत्याहुः । वस्तुतो नियोगनिषेधेनैव क्षेत्रजनिषेधे तत्र क्षेत्रज इत्यौरसविशेषणमावश्यकं यथा तथा कृत्रिमक इत्यपि दत्तस्यैव विशेषणमिति बोध्यम् ।

नन्वेवमपि मूलस्य **गौतम**विरोध एव । तेन हि औरससमस्य पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन परिगणन कृतम् । तथा हि पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः कानीनसहोढपौनर्भवपुत्रिकास्वयंदत्तक्रीता गोत्रभाजः चतुर्थांशभागिन इति । कानीनादीनां तुर्यांशभागित्वमत्रोक्तं चौरसाभावे पुत्रिकादिसत्त्वे च ज्ञेयम् । एवं क्षेत्रजादीनामपि तत् क्रमतो ज्ञेयम् । अन्यथा पूर्वविरोधो दुष्परिहर एव । स्वयंदत्तक्रीतयोस्तत्त्वं वासिष्ठाद्येकवाक्यतया प्रागुक्तरीत्या । गूढोत्पन्नस्य तत्त्वमौरसाद्यभावविषयकमिति बोध्यमित्यत आह । **गौतमीये त्विति । विजातीयेति** । ब्राह्मणादेः शूद्रान्यक्षत्रियादिस्त्रियामुत्पन्नपुत्रिकापुत्रविषय इत्यर्थः ।

तत्र परिगणनमात्रोक्त्या क्रमानुक्त्या तन्मात्रपरमेव तत्सर्वं न तु क्रमपरम् । अतः क्रमो मूलोक्त एव । पूर्वाभावे परः पर इत्युक्तेरिति केचित् ।

यद्यपि **वैष्ण**वादौ औरसादीनां प्रागुक्तानां प्रथमद्वितीयादित्वेन कथनात्, " एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव दायहर " इत्युक्तेश्च क्रमो विहित एव तथापि मूलोक्त एव युक्तियुक्त इति प्रागुक्तम् इति बोध्यम् । तदेतदभिप्रेत्यैव उपसंहरति । **तस्मादिति** ।

नन्वेवमपि **मूलादेर्मनु**विरोध एव । भ्रातॄणामिति **मनु**ना एकेन भ्रातुष्पुत्रेणैवान्येषामप्यपुत्रभ्रातॄणां पुत्रवत्त्वप्रतिपादनेन स पुत्र इति लाभेन मूलकृता च "औरसो धर्मपत्नीज" इत्यादिना "पूर्वाभावे परः" इत्यन्तेन विभागकथनद्वारादिना द्वादशत्वस्य पुत्राणां प्रतिपादनेन द्वादशभ्यो ऽधिकोऽन्यस्तत्र कथमयमन्तर्भूतः तथा द्वादशत्वासङ्गतेरित्याशयेनाह । **यत्तु भ्रातॄणामिति । यत्तु**, यदपि । परिहरति । **तदपीति** । परमतमाह । **भ्रातुष्पुत्रस्येति** । सम्भवे इत्यनेनान्यथा अन्येषामपि अवकाशः सूचित इति न तत्प्रतिपादकस्मृतिविरोध इति सूचितम् **निषेधार्थमिति** । तथा च तस्य दत्तकत्वमिति न विरोध इति भावः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ननु निषेधार्थमित्यस्य निषेधाभिधेयकमित्यर्थः उत निषेधतात्पर्यकमित्यर्थः । नाद्यः । शब्दात्तदप्रतीतेः । नान्त्यः । तथा तात्पर्यस्य लक्षणां विना दुर्वचत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या वचनोपपत्त्या मुख्यार्थबाधाभावेन तथार्थे साधकस्मृत्यन्तराभावेन तात्पर्यानुपपत्त्याद्यभावेन च निष्प्रयोजनलक्षणाया अनौचित्येन तदर्थासम्भवात् । तथा चेदमयुक्तम् । अतो वक्ष्यमाणं स्वाभिमतमर्थं हृदि निधाय स्वमतेन प्रकृतं विरोधं परिहरति । **न पुनरिति** । न चेत्यर्थः । **पुत्रत्वेति** । अपुत्रभ्रातृनिष्ठापितृता-निरूपितपुत्रत्वेत्यर्थः । कन्यादिसत्त्वे इत्यादिः । अत्रैव तात्पर्यं न तूक्तार्थे इति अत एवेदम् उपपादयितुमत्र हेतुमाह । **तत्सुता गोत्रजा इति** । पत्नीदुहितरश्चेत्यादिनाऽत्र वक्ष्यमाणेन भ्रात्रभावे भ्रातृसुतस्य धनभाक्त्वं प्रतिपादितम् । यदि तु **मनोस्तथाऽर्थः** स्यात्तदा तस्याप्यौरसादितुल्यतया पुत्रत्वेन सर्वेभ्यः पत्न्यादिभ्यः पूर्वमेव धनभाक्त्वस्य लाभेन तद्विरोधः स्पष्ट एव । किं च तथा सति अस्य क्रमपठितद्वादशमध्येऽन्तःपातस्य दुष्करत्वेन तदग्रे एव निवेशो वाच्यः । तथा च सर्वतोऽत्रापकृष्टत्वलाभेन वक्ष्यमाणस्मृतिकदम्बविरोधापत्तेः । प्रकृतसंख्याविरोधस्तु न दत्तः । शङ्काविषयत्वात् । न चैवमपि तथा सति त्रयोदशपुत्रत्वापत्त्या 'पुत्रान्द्वादशधानाहेति' **मनु**विरोध एव कुतो न दत्त इति वाच्यम् । तदाशयस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । एतत्तत्त्वमनुपदमेव स्फुटीभविष्यतीत्यलम् ॥ १३२ ॥

याज्ञवल्कीये १३३ श्लोकः (पूर्वार्धः) ।

सङ्गतिमाह । **इदानीमिति** । उपसंहारमात्रपरत्वे पौनरुक्त्यपरिहारेऽपि तथा चमत्काराभावेनाह । **व्याजेनेत्यादि । तत्रैव,** क्षेत्रजादिष्वेव । नियमस्वरूपं "सर्वं वाक्यम्" इति न्यायेनाह । **समानेति** । तद्व्यवच्छेद्यमाह । **न भिन्नेति** । तथा चैते सवर्णा एव युक्ताः पुत्रा भवन्ति । अत एव 'सवर्णायामिति' **बौधायनेनो**क्तम् । एवं चैते क्षेत्रजादयो यद्यधिकवर्णादुत्पन्नाः तदाऽपि तन्नामधेयभाजो भवन्त्येव अपि तु सवर्णादुत्पन्ना इव प्रशस्ततरा न भवन्ति । सजातीयोष्विति सजातीयनियमात् । यदि हीनवर्णादुत्पन्नास्तदा प्रतिलोमजत्वेन निन्द्या एवेति बोध्यम् ।

तथा सति प्रसक्तपूर्वविरोधाभावाय कानीनादीषु सजातीयत्वमाह । **तत्र चेति** । तेषां पुत्राणां मध्ये इत्यर्थः । तथा नियमे सति चेत्यर्थो वा । ननु स्वतस्तत्कुतो नेत्यत आह । **स्वरूपेणेति** । स्वरूपतस्तेषां कुण्डगोलकयोरन्यतरत्वेन आद्यकानीनस्य व्यभिचारजन्यत्वेन वर्णजात्यन्तर्भावाभावस्याचाराध्यायेऽभिहितत्वादित्यर्थः । अन्यथाऽनुपपत्त्या चेदम् । अन्यथा विरोधो दुष्परिहर एव स्यादिति भावः ।

नन्वेवमपि मूर्द्धावसिक्तादीनां दायहरत्वानुक्त्या न्यूनता मूलादौ, तेषां तत्रानन्तर्भावात् । उपलक्षणतया तत्र तेषां ग्रहणे प्रागुक्तरीत्या मध्ये दुर्ग्रहत्वेन अन्ते ग्रहणे द्वादशाभावे तेषां दायहरत्वापत्तिः, उपसंहारविरोधापत्तिश्च, अतो ऽनुक्तं विशेषान्तरमाह तथेति । प्रतिलोमजव्यावृत्तये आह **अनुलोमेति** । प्रागुक्ताशयेनाह **औरसेष्विति** । तथा च परांशे एवायं नियमो न सर्वतः पूर्वांशे इति तत्रासवर्णत्वेऽपि न बाधकमिति न **शङ्कोक्त**दोष इति भावः । अपिर्मुख्यपुत्रिकोभयसमुच्चायकः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एवं सति प्राप्तातिप्रसङ्गनिरासाय वक्ष्यमाणमूलसङ्गतये च आदिना पारशवान्यस्यैव ग्रहणमिति सूचयन् विशेषान्तरमाह **शूद्रेति** । **अन्याभावेऽपीति** । मुख्यौरसादिपुत्राभावेऽपीत्यर्थः । उभयत्र मानमाह । **यथाहेति** । मन्वर्थमाह । **यदीति** । यद्यपीत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठो वचनानुरोधी । पितेति शेषः । इदं च मृतपितृकधनविभागविषयकम् । अक्षरमर्यादया तथैव प्रतीतेः । जीवद्विभागे तु प्रसादादाने एकांशः, प्रसादे तु तावदेवेत्युक्तं यत्पुनर्ब्राह्मणेत्यादिना । अत एव तद्विरोधो न । तदेतदभिप्रेत्याह । **तस्मिन्निति** । पितरीत्यर्थः । दद्यादिति[1] स्वारस्यादाह **क्षेत्रजादिरित्यादि** । **दशमांशादधिकमिति** । न चेदं मनूक्तं दशमांशहारित्वं ‘ चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णश ’ इति मूलोक्तेन शूद्रापुत्रस्यैकांशहारित्वेन विरुद्धमिति वाच्यम् । ब्राह्मणीपुत्रस्य चत्वारोंऽशाः, क्षत्रियापुत्रस्य त्रयः, वैश्यापुत्रस्य द्वौ, शूद्रापुत्रस्यैक इति मिलित्वा दशेति तत्रापि दशांशहारित्वस्यैवोक्तत्वात् । तत्र शूद्रापुत्रांशापेक्षया चत्वारो भागा बोध्याः । **इतिः** शाब्दार्थसमाप्तौ ।

तात्पर्यार्थमाह । **अस्मादेवेति** । उक्तमनुवचनादेवेत्यर्थः । तदेव तथेत्यादिना प्रतिपादितमिति न तस्य निर्मूलता नापि कश्चित्तत्र विशेष इति भावः ।

याज्ञवल्कीये १३३ (उत्तरार्द्ध)–१३४ श्लोकौः ।

अत एव वक्ष्यमाणसङ्गतिमेवाह **अधुनेति** । पूर्वोक्तोपसंहारस्य सविशेषस्य कथनानन्तरमित्यर्थः । **तत्प्रसङ्गेन,** तत्प्रकरणेन । तद्वक्तव्यत्वस्याप्यावश्यकत्वात् । **उत्पन्नः,** सोऽपि । कामत इत्यस्य व्याख्या **पितुरिति** । एवं पूर्वार्द्धेन जीवत्पितृकविभाग उक्तः ।

मनुरपि, (अ. ९ । १७९)

“ दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सो ऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ” इति ।

उत्तरार्द्धं द्वितीयविभागपरं स्पष्टमेवेत्याह । **पितुरूर्ध्वमिति** । मरणादिति शेषः । **परिणीतापुत्राः,** विवाहितापुत्राः । तदा ते भ्रातर इति पाठः । **अर्द्धभागिकं,** कर्मधारयान्मत्वर्थीयष्ठन् । अर्द्धभागिनमिति पाठे इनिर्बोध्यः । अर्द्धत्वस्य सापेक्षत्वादाह । **स्वभागादिति** । तेषां प्रत्येकं यो भागोंऽशस्तत्रैकांशापेक्षयाऽर्द्धं समुदितद्रव्यात् दद्युरित्यर्थः ।

तृतीयार्द्धार्थमाह । **अथेति** । हरेदित्यनेन जन्मना पुत्रवत्तस्यापि स्वत्वं सूचितम् । दुहितॄणामित्याद्यर्थमाह । **यदीति** । दुहितृसुतापेक्षया दुहितुः प्राथम्यस्य मूले वक्ष्यमाणत्वेन तत्सुतसत्त्वेऽपि कृत्स्नग्रहणे किमु वक्तव्यं साक्षाद्दुहितृसत्त्वे इति कैमुतिकन्यायसिद्धमर्थमाह । **परिणीतादुहितर इति** । एवमेवाह । **तत्पुत्रा इति** ।

केचित्तु—दुहितॄणामित्यत्राभावे इति शेषः । सुतादित्यत्रापि प्रत्यासत्त्या तत्सबन्धः । ‘ गामश्व ’ इतिवत्समुच्चय इत्याशयोऽस्येत्याहुः । प्रत्यासत्तेरेवैतत्तात्पर्यार्थमाकांक्षितमाह । **तत्सद्भावे इति** । अन्यतरसद्भावे इत्यर्थः । युक्त्यन्तरस्य वक्ष्यमाणत्वेनैतद्युक्तमिति तत्त्वम् । अन्यस्याश्रुतत्वात्तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धिस्थत्वमित्यत्रापि तथैवेति भावः ।

अत्र गृहजातप्रसङ्गात् दासविषये किञ्चिदनुक्तमुच्यते । तत्र तावद्दासाः पञ्चदश ।

---

१ दद्यादिति दानक्रियायाः कर्त्राकांक्षत्वात् योग्यतया क्षेत्रजादेरेव कर्तृत्वमिति भावः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

" मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥

" भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः" ॥ इति । **नारदः** । (अ. ५ श्लो. २६।२७।२८) तत्र गृहजादादौ विशेषमाहतुः—(**मनु**. अ. ९। १७९) **मनुयाज्ञवल्क्यौ**, (**याज्ञ**. २ । श्लो. १३३ । १३४) "दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः" ॥ इति । " जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्ते भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् । अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुताद्दते ॥ " इति च ।

तत्र दास्यां कस्यां चित् ध्वजाहृताद्युक्तलक्षणायां तादृशस्य दासस्य कस्यचित्सम्बन्धिन्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् स पित्रा " परिणीतापुत्रैः समांशभागो भवान्भवतु " इत्यनुज्ञातः सममंशमौरसेन हरेदिति शास्त्रव्यवस्था नियतेत्याद्यर्थ इति **कुल्लूकभट्टः** । शूद्रस्यानूढायामनियुक्तायामपि जातः सुत एव । एवं यद्यपि दासस्य दासी तथापि वचनात्तस्यां जातो न दासस्य दासः सुतो वाऽपि तु स्वामिन एव सुतोऽनुज्ञातस्तेन समसंशमौरसेन हरेदिति **मेधातिथिः** । जीवत्पितृकविभागेऽयं द्वितीयार्थो **मिताक्षरायां** स्पष्टः । तत्र द्वितीयेऽपिना क्रीतादयोऽपि समुच्चीयन्ते । यथा **पाणिनीये** (३।३।२) ' भूतेऽपी'त्यपिनाऽन्यकालसमुच्चयः । यथा वा,

" बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते । "

इत्यत्रापिना ऽऽहितदत्तयोरन्यपठितयोः समुच्चयो **विज्ञानेश्वर**कृतः । न च अपिः पूर्वसमुच्चायक एवेति वाच्यम् । तं विनाऽपि **मनु**वत्तत्समुच्चयसम्भवात् । औरसान्यसमुच्चयस्यौरसेन सममिति वदतो **मेधातिथ्यादेः** परिणीतापुत्राः सन्तीत्यादि वदतो **विज्ञानेश्वरस्य** चानभिमतत्वात् । दत्तान्येषां कलिवर्ज्यत्वेन शूद्राणामविद्यत्वेन होमादिकरणासंभवाच्च पुत्रस्य दाने प्रतिग्रहे वाऽधिकार इति तदसंभव इति तत्तात्पर्यात् । अत एव—

" तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥ "

इत्याङ्गिरसं,

" तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः " । इति **मूलं** च सफलम् अन्यथा तयोस्तत्रानाधिकाराद्ब्रवदुक्तरीत्यैव वचनान्तरविहितकर्मणां तयोरपि तद्वर्जनेन सिद्धौ तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । तस्माद्यत्र तद्रहितं कार्यमिति वचनमस्ति तदेव तद्रहितं तत्र भवति नान्यत् । न चेह तथा वचनमस्ति । न च—

" ब्राह्मणानां सपिण्डेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु । सर्वेषां चैव वर्णानां ज्ञातिष्वेव न चान्यतः

" दौहित्रं भागिनेयं वा शूद्राणां चापि दीयते । शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम् ॥ "

इति **शौनकीय**मस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य **कालिकापुराणे**कवाक्यतया दत्ताख्यदासप्रतिपादने एव तात्पर्यात् । अत एव—

" ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतकृत्रिमौ । पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ "

(अ. ८।४१५)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति **मन्वा**द्युक्तदत्रिमस्य सावकाशत्वम्। अन्यथा दत्रिमयोः पुत्रदासयोर्विविक्तत्वं न स्यात्।

मन्वादिराहितविधिना पुत्रत्वमन्यथा दासत्वमिति तु न। पूर्वोक्तहेतोः। अत एव **कालिकापुराणे** अदासतेति च्छेद इति केषाञ्चिकल्पनाऽपि निरस्ता। अत एव तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं न तु परिसंख्यार्थमित्येवं **मानवं** व्याख्यातं व्याख्यात्रा। स्पष्टं चेदं **वाचस्पतिगोविन्दार्णवादि**निबन्धेषु। ब्राह्मणादित्रये नास्तीत्यादि तु दत्ताख्यदासत्वस्यैव बोधकम्। न च तत्र सुतपदान्न तथेति वाच्यम्। **मानवे**ऽप्यत्र सुतपदसत्त्वात्। किं च **मनू**क्तद्वितीयसमुच्चयानापत्तेः। एतेनोक्तसमुच्चायकत्वं तस्य नानुक्तसमुच्चायकत्वमित्यप्यपास्तम्। प्रागुक्तसमुच्चायकत्वे **मनू**क्तद्वितीयसमुच्चयानापत्तेः। बलाद्दासीत्यत्रापि तेन तयोः समुच्चयानापत्तेश्च। स्मृत्यन्तरीयेषु मानवस्यैव समुच्चयो न नारदीयस्येत्यत्रात एव मानाभावाच्च। एतेन जात इत्यनेनैव **मनू**क्तोभयसंग्रह इति स व्यर्थ एवेत्यप्यपास्तम्। फले संभवति तत्त्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। एतदर्थमपि **नारदीयं** परिगणनम्। अन्यथा अपिवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पादपूरकत्वकल्पनापेक्षयोक्तमेवोचितम्। अत एव **मनुना** दासदास्यां वेत्यप्युक्तम्। **विज्ञानेश्वर**स्त्वत्राप्यंशे उदासीनः। एवं चान्येषामपि दासानां शूद्रस्वामिकधनांशहरणमुक्तरीत्या सिद्धम्। एवं सति "शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः।"

(अ. १०।४१) इति **मनो**रन्यत्राप्यवर्णेषु तादृशेषु तथा बोध्यम्। न च **मनुविष्णवा**दिभिः "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेत्" (**मनु**. ९।१८७) इत्यादिना प्रत्यासत्तेरेवांशहरत्वे नियामकत्वस्योक्तत्वेन गृहजातस्य तत्सत्त्वेऽपि क्रीतादिदासेषु तदभावात्कथं तेषां तद्धरत्वमिति वाच्यम्। दत्तक्रीतादिपुत्रवदत्रापि उपाधिना तत्संभवात्। 'भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनमिति' 'अभ्रातृको हरेदिति' च तस्य भ्रातृत्वातिदेशाच्च। **मानवेन** सुतत्वातिदेशाच्च। अन्यथा 'मृते स्वामिन्यात्मीयमिति' **विष्णूक्तं** दासानां स्वामिमरणे सजातीयाशौचमपि न स्यात्। अत एव दासीगमने ऽन्यस्य दण्डोऽप्युक्तः,

"अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च। गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पंचाशत्पणिकं दमम्॥

"प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः" (**याज्ञ**. २।२९०।२९१) इत्यादि।

अत एव च भक्तदासस्य स्वामिना सह विवाद उक्तः। अत एव च तेषां प्रव्रज्यावसितभिन्नानां दासत्वान्मुक्तौ कारणानि मोक्षक्रमश्चोक्तः—

"बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते। स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि॥"

इति **मूले** (अ. २ श्लो. १८२)

"यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात्। दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च॥"

"अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत्। संभक्षितं यद्दुर्भिक्षे न तच्छुध्येत कर्मणा॥"

"भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते। आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्॥"

"ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते। कृतकालव्ययगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते॥"

"तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः। प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा॥"

"निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाहृतः"॥ इति **नारद**श्च। (अ. ५ श्लो. ३०—३६)

विनतायाः कद्रूदास्यान्मुक्तिरपि वैनतेयकृता **महाभारते** स्पष्टा।

(ना. अ. ५ श्लो. ४२।४३)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

" स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥ "
" साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत् । अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥ "

इत्यन्ते ऽन्यः । तस्मात्प्रत्यासत्तेः सत्त्वात् युक्तं तस्यापि तद्धरत्वम् । किं च पुत्रत्वादिप्रत्यासत्त्यपेक्षया दासत्वप्रत्यासत्तिरुत्तमोत्तमा । अत एवोक्तं 'तेषां दासस्य दासोऽहमिति' ।

अत एव च दास्यं नवविधभक्तिमध्ये गणितं, " श्रवणं कीर्तनम् " इत्यादि । तत्र तत्र मुख्याधिकारिणश्चोक्ताः, श्रीविष्णोः स्मरणे परीक्षिदित्यादि । दासविषये आशौचमपि ऋषिभिः प्रतिपादितम् । अत एव—

" छाया स्वो दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् " । इति **मनूक्तिः** (अ. ४ । १८५) । सा चाचारे पप्रथिता । अत एव श्राद्धे दासानां तृप्त्यर्थं भूमावुच्छिष्टान्नदानमुक्तम् । अत एव दासीनां वंशपत्रमित्यादिना **मनु**ना विभाज्यत्वनिषेधः कृतः । न चैवं—

" भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥ "
(अ. ८।४१६)

इति **मनु**विरोध इति वाच्यम् । एते त्रयोऽर्जितधना अपि अधना धनास्वामिनः, भर्त्रादेरेव हि तत्र स्वामित्वं, ते यद्धनं अधिगच्छन्ति अर्जयन्ति तत्र स्वस्वामिस्वामिकत्वात् इत्यर्थेनांशग्रहणे भार्यादिवदविरोधात् । पारतन्त्र्यप्रतिपादनपरतया **मेधातिथिविज्ञानेश्वरा**दिभिर्व्याख्यातत्वेन स्वस्वकर्मणस्तदनुज्ञया तत्सत्त्वे करणेऽपि तद्दत्तस्यापि तदनन्तरं स्वातन्त्र्यस्य निर्विघ्नत्वाच्च । नञोऽल्पार्थत्वेनास्योपपत्तिर्बोध्या । अत्र भार्यादिसाहचर्यमपि तेषां तत्त्वे लिङ्गम् ।

" पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या दासी दासस्तु पञ्चमः । प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
" अधस्तात्तु प्रहर्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन । अतोऽन्यथा तु प्रहरन् चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ "

इति **मानवो**क्तसाहचर्यमप्येवम् । (अ. ८ श्लो. २९९ । ३००)
यथा शिष्यस्य सर्वाभावे तद्धारित्वमेवं वर्णत्रये दासस्यापीत्यपि **मनु**तो लब्धम् । अत एव

" शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥
" शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥
" सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः । " इति **नारदः** सङ्गच्छते । (अ. ५ श्लो. २-४)

अत एव तुल्यदण्डोक्तिरपि सङ्गता ।

" दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च । (अ. ५।३०)

इति प्रागुक्त**नारदी**यमप्यत्र लिङ्गम् । दायादुपागत इति पैतृक इति च तत्र गणनमपि गृहजाताभिन्नानां तत्त्वे साधकम् । संबन्धसत्त्वे एव हि तथा । अन्यथा ऽसम्बद्धत्वं स्पष्टमेव । **मनु**नाऽपि गृहजस्य मध्यपाठेन सर्वेषां समत्वं बोधितम् । अत एव **नारदी**ये पञ्चदशत्वमपि तथैव बोध्यम् । किं चौरससत्त्वे दासस्य तत्र सति समांशभागित्वं तदिच्छया तदभावेऽपि चार्द्धभागित्वं, दत्तकस्य तु औरससत्त्वे चतुर्थांशभागित्वमिति ततस्तस्य दुर्बलत्वमेव । किं च पत्न्यादिभ्योऽप्ययं प्रबलः। पत्नीत्यादितः प्राक् पुत्रानन्तरं तद्विषये जातोऽपीति **योगिनो**क्तत्वात् । पुत्रप्रकरणे एव 'औरसः क्षेत्रजश्चैवे'त्यादिना 'पारशवः स्मृत ' इत्यन्तेन प्रागुक्तक्रमेणोक्त्वा 'दास्यां वे'त्युक्त्वा 'क्षेत्रजादी'निति 'य एतेऽभिहिता'

ख-स्वामिनः । फ-अस्वामिनः । २ व्यय. ५।३०

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon
CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति च 'भातॄणामि' त्यतः प्राक् **मनू**क्तेश्च । अत एवाधुना शूद्रधनविभागे विशेषमाहेति व्याख्यात्राऽवतारितम् । विशेषपदेन पूर्वस्य त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वमिति अत्र तन्निरासः सूचितः । न चैवं दुहितृदौहित्रयोरत्र ग्रहणं कथमिति वाच्यम्, प्रागुक्तपुत्रिकासुत इत्यस्य व्याख्याद्वयाभिप्रायेण तथोक्तिरित्याशयात् । तेन प्रागुक्तप्रतिनिधिमध्येऽत्र युगेऽयमेव पुत्रिकापुत्रः शूद्रादौ प्रतिनिधिर्न दत्तक इति सूचितम् । दत्तौरसेतरेषां त्विति तु त्रैवर्णिकपरम् । परिग्रहपदस्वारस्यात् । अत एव 'तत्समः पुत्रिकासुत' । इत्युक्तम् । 'पत्नी दुहितर' इति वक्ष्यमाणाशयेन तु नात्र तद्ग्रहणम् । प्रथमोपात्तपत्नीत्यागस्य निर्मूलत्वापत्तेः । दौहित्रस्य साक्षात्तत्रानुपादानाच्च । अत एवात्र दौहित्र्या न ग्रहणम् । तथा च यथौरसो मुख्योऽन्ये प्रतिनिधयः एवमत्र गृहजातो मुख्योऽन्ये प्रतिनिधय इति सिद्धम् । एतदर्थमेव तदनन्तरमेतदुक्तिः । तथा चात्र दत्तको नैवेति साम्प्रतम् । तथा सन्नपि दास एव । अत एव व्याख्यात्रादिना 'परिणीतापुत्राः सन्तीत्याद्युक्तमि'त्युक्तम् । अत एव–

" दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ॥ आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ॥
" पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ॥ आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
" चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दासतोच्यते ॥ "

इति **कालिकापुराणं** सङ्गच्छते ।

ब्राह्मणादित्रयेऽप्यङ्गवैकल्ये दासत्वं प्रतिपादयता तेन कैमुतिकन्यायेनान्यत्र तथा सति सुतरां तथेति सूचितमिति दिक् ।

एवं च ब्राह्मणादिस्थलेऽपि शिष्याद्यभावे दासः सर्वापहारी । तदभावे श्रोत्रियादिः । अत एव 'सर्वाभावे' इति तत्रोक्तम् । **मानवं नारदीयं** च साहचर्यमप्यत्र गमकमिति बोध्यम् । न चैवमपि यथा— (**मनु**. ९ । श्लो. ४८ । ५५)

" गोश्वोष्ट्रदासदासीषु महिष्याजाविकासु च । नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनासु च ॥ " इति ।
" एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च । विहङ्गमहिषाणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥

इति च **मनु**विरोध इति वाच्यम्, तत्रोत्पादकस्य स्वाम्यादभिन्नस्यैव स्पष्टत्वात् । अत एव दासदास्यामित्यत्र वचनात्तथेति **मेधातिथि**नोक्तम् । किंच द्विजात्युत्पन्नस्यैव निरंशस्य भरणमुक्तं व्याख्यात्रा । **याज्ञवल्क्यादि**नाऽपि ' भर्तव्याः स्युर्निरंशका ' इत्यादिना तेषां भरणमुक्तम् । स्त्रीस्थलेऽपि प्रतिबन्धकवशान्निरंशत्वे भरणमुक्तं ' भरणं चास्येति ' **नारदेन** ' अपुत्रा योषित ' इति **मूले**न च । तद्दृष्टान्तेनैव ' अनुकूलश्चेदिति ' वक्ष्यति **व्याख्याकृत्** । तथा च यत्र कथमपि निरंशत्वप्राप्तिः तत्रैव भरणम्, अन्यत्रांशहरत्वमेव यथासम्भवम् । अत एव— (अ. ९ । २०२)

" सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा । ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ "

इति **मनुना** 'अनंशौ क्लीबपतितौ''इत्यग्रिमेणाभरणे पातित्यमुक्तम् । 'अत्यन्त'मित्यस्य यावज्जीवमित्यर्थः । तथा च शूद्रादिस्थले परिणीतापुत्रपुत्रीदौहित्रसत्त्वे मृतपितृकविभागेऽर्धभागित्वं दासस्य, असत्त्वे तु सर्वहारित्वम् । अत एव ' दुहितॄणां सुतादृते ' इति दौहित्रमात्रपरतया **मेधातिथिना** व्याख्यातमपि व्याख्यात्रोपेक्ष्य भेदेन व्याख्यातम् । दुहितृसत्त्वेऽपि सर्वहारित्वम् । ' यावद्वचनं वाचनिकमिति ' सिद्धान्तात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तदयं निर्गलितोऽर्थः । आद्यदासस्यौरसकल्पत्वं परिणयनाभावात् । अन्येषां दत्तककल्पत्वं, तत्र मन्त्रहोमयोरभावात् । तथा च तेषामन्यतमसत्त्वे मुख्यपुत्रादिसत्त्वे जीवत्पितृकविभागे तदिच्छया तत्समांशभागित्वम् । मृतपितृकविभागे तूक्तमेव । एवं दुहितृदौहित्रसत्त्वेपि । एवं पत्नीसत्त्वेऽपि पुत्र-पौत्रदुहितृदौहित्राणामभावे सर्वग्राहित्वं, तदभावे तु पत्नीसत्त्वेऽपि संसृष्टिनोऽविभक्तस्य भ्रातुः सर्वहा-रित्वं, तदभावे तु पन्त्याः सर्वांशभागित्वमित्यादीति दिगिति । तदेतत्सर्वं हृदि निधायोक्तं ध्वनय-न्नेव व्यङ्ग्यार्थमाह—

अत्र चेति । मूले इत्यर्थः । **लभते** इत्यस्य इति गम्यते इति शेषः । 'ब्राह्मणादीनां तु दासीसुताः प्रजीवनभाजो न रिक्थहरा' इति **मेधातिथि**रपि ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

उक्तवक्ष्यमाणप्रमेययोः कठिनतरत्वात्तयोस्तात्पर्यार्थे सौकर्याय दर्शयंस्तत्र श्रोतृसमवधानाय पद्येन सङ्गतिमाह। **मुख्यगौणेति** । गौणेत्यनेन दासानामपि संग्रहः । उक्तक्रमेणेति भावः । **तेषामभावे इति** । तेषां सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां मूर्द्धावसिक्तायनुलोमजानां दासानां चेत्यर्थः । दायादाः धनग्राहिणः ।

याज्ञवल्कीये १३५।१३६ श्लोकौ ।

पत्नीत्यत्र एवकारस्य सर्वत्र प्रत्येकं सम्बन्धः । तेनाद्यादिसत्त्वे द्वितीयादिव्यावृत्तिः । **चेन** दौहित्रसमुच्चयः । 'भ्रातर' इत्यत्रैकशेषेण भगिनीनामपि ग्रहणं बोध्यम् । तथेति भ्रातृविशेषणं विभक्ता असंसृष्टिनश्चेत्यर्थकम् । अत एव सफलम् । न तु समुच्चयाद्यर्थकम् । तं विनाऽप्यन्यत्रेवात्रापि त-त्प्रतीत्या तथा साफल्याभावात् । 'तत्सुता' इत्यत्र तयोः सुता इत्यर्थः । 'सुता' इत्यत्र तथैकशेषेण तयोः कन्यानामपि ग्रहणम् । बन्धुशब्देन बान्धववदाचार्यस्य गुरोरपि ग्रहणम् । तस्यानेकार्थत्वात् । हिः त्वर्थे पूर्वतो वैलक्षण्यसूचकः ।

'अपुत्रस्य' इत्यत्र मुख्यपुत्रशून्यत्वमात्रं न विवक्षितं प्रकरणविरोधात्, किंतु मुख्यगौणपुत्राणाम-भाव एवेत्याशयेन तृतीयपादस्य अग्रेऽन्वयासंभवात् पूर्वैकवाक्यतामाह । **पूर्वोक्ता इति** । एषा-मित्यत्रापि तथैकशेष इत्याह । **पत्न्यादीनामिति** । इदमो न बुद्धिस्थप्रत्येकपरामर्शित्वमित्याह । **अनुक्रान्तानामिति** निर्धारणे षष्ठीत्याह । **मध्ये इति** । अग्रिमानुरोधेन पूर्वस्येति वीप्सागर्भ-मित्याह । **पूर्वस्य पूर्वस्येति** । उत्तरोत्तर इति संबन्ध इति पाठः । उत्तरोत्तरो धनभागिति संबन्ध इत्यपाठः । पौनरुक्त्यादनन्वयाच्च । तथा पाठे तु तदीयधनभाक्त्वमुद्दिश्य तेषां तथोत्तरोत्तरत्वस्य विधानान्न दोषः ।

अत्र पुत्रग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । जीवति मृते च पुत्रे पौत्राणां भागस्य 'भूर्या पितामहेति', 'अनेकपितृकाणामिति' चोक्तत्वात् ।

"अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह । भूयो दायविभागः स्यात् आचतुर्थादिति स्थितिः" इति **देवलात्** । "अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः" । इति **विष्णुः** । पितॄ[1] 'सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः पुत्रपौत्र' इत्युपक्रम्य "सत्स्वन्येषु तद्गामीति" **बौधायनोक्तेश्च** । (१।५।१५।१७) एवं पादत्रयैकवाक्यार्थमुक्त्वा तुर्यपादार्थमाह । **सर्वेष्विति** । सर्वशब्दो न वर्णविशेषणम्,

१ फ-पित्रा ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अपि तु स्वतन्त्र इति सर्वे च वर्णाश्चेतीतरेतरद्वंद्व इति भावः। **क्रम इति**। इदं क्रमपरमेव हीति स्पष्टमिति भावः।

उक्तक्रमं विभज्य विविच्य दर्शयति। **तत्रेत्यादिना**। **तत्र** पत्न्यादीनां मध्ये। **प्रथमं** तथोपादानात्। तदर्थमाह। **विवाहसंस्कृतेति**। धर्मविवाहपूर्वकश्रौतस्मार्तकर्मसहाधिकारवतीत्यर्थः। तदेतत् ध्वनयन्नाह। **पत्युर्नो यज्ञेति**। **स्मरणात्, पाणिनिस्मृतेः**। (४।१।१३३) पतिशब्दस्य नकारादेशो भवति यज्ञसंयोगे गम्ये। दंपत्योः सहाधिकारेण यज्ञसाधनत्वात्तत्कर्तृकयज्ञफलभोक्त्रीत्वाच्च तस्या यज्ञसंयोगः। 'यज्ञसंयोगे' इत्यस्य यज्ञेन संबन्धे इत्यर्थः। स्त्रिया इति शेषः। संयोगपदं संबन्धोपलक्षणम्। संबन्धश्च यज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यवत्त्वम्। तथा च विलक्षणविवाहसंस्कृतैव यज्ञसाधनं नान्येति सैव पत्नीत्युच्यत इति भावः। 'सवर्णासु विधौ धर्म्ये' इत्युक्त्या ज्येष्ठां विनाऽन्यासामनधिकारेऽपि तया सहाधिकारात् तदभावेऽप्यधिकारात्तासामपि तत्संबन्धो बोध्यः।

एतेन "यद्यपि ज्येष्ठायामनिषिद्धायां सत्यामन्यासां नाधिकारस्तथापि तदभावे दीर्घरोगग्रस्तायां तस्यां पतितायां वाऽन्यासां क्रमेणाधिकारोऽस्तीति यज्ञसाधनत्वयोग्यताऽस्तीति 'यज्ञसंयोगे' इत्यत्र यज्ञसाधनत्वयोग्यता विवक्षिता। यद्वा यज्ञसंयोगशब्देन विवाह एव। तत्रापि देवतोद्देशेन द्रव्यस्य दीयमानत्वात्तद्रूपत्वाच्च यागस्य। एवमपि विवाहितैव पत्नी नान्येति तदा स्त्रियं विना विवाहस्यैवाभावाद्यज्ञसाधनत्वं बोध्यम्" इति **मदनोक्त**मपास्तम्। अन्यार्थे योग्यत्वविवक्षायामपि प्रकृते प्रोक्तरीत्या निर्वाहे तद्विवक्षाया अनुपयोगात्, द्वितीयार्थस्य भाष्याद्यसंमतत्वात्, उक्तरीत्या पूर्वपक्षस्यैवासंगतेश्च।

एतेन "पत्नी विवाहिता, पत्युर्नो यज्ञेति अत्र वदतोऽग्रेऽप्युपसंहारे उभयत्र तथैव वदतो **विज्ञानेश्वरस्य** द्वितीयमतमेवेष्टमिति शूद्राया अपि तस्यास्तत्त्वम्, अत एव **कातीयादि**कमवरुद्धस्त्रीविषयमिति तेन वक्ष्यते, अन्यथा तां विहाय तत्पर्यन्तधावनासंगतिः स्पष्टैव" इति परास्तम्। तथेष्टत्वे पत्नी धर्मविवाहोढेति प्राग्वद्विवाहितेत्येव सिद्धे पत्युर्नो यज्ञेत्युल्लेखस्य निर्बीजत्वापत्तेः, अर्थान्तरस्य महाभाष्यविरुद्धत्वाच्चेति दिक्।

न्यूनत्वादिनिरासायाह। **एकवचनमिति**। अत एव 'पत्न्यः कार्या' इत्यत्र बहुवचनं उक्तम्। **यथांशमिति**। सन्ति तदेत्यादिः। 'चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्यु' रित्युक्तिक्रमेण ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या गृह्णीयुरित्यर्थः। तथा च तस्य तादृशस्य समग्रधनग्रहणं पत्न्या कार्यमिति सिद्धम्।

अत एव **व्यासः**—

"मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता। स्नाता प्रतिदिनं दद्यात्स्वभर्त्रे सलिलाञ्जलिम्[1]॥
"कुर्यादनुदिनं भक्त्या देवतानां च पूजनम्। विष्णोराराधनं चैव कुर्यान्नित्यमुपोषिता॥
"दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्यविवृद्धये। उपवासांश्च विविधान्कुर्याच्छास्त्रोदितान् शुभान्॥
"लोकान्तरस्थभर्तारमात्मानं च वरानने। तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा"॥ इति।

अनेन च पुत्रादिवत्सर्वोपकारकतया नरकादिनिस्तारकत्वेन च तदभावेऽन्यतः पूर्वं पत्न्या एव तत्त्वम्, अन्यथा दानाद्यसम्भव इति बोधितम्। सवर्णाया अभावेऽसवर्णाऽपि पत्नी। तेन शूद्राव्यवच्छेदः। तस्याः परिणीतात्वेऽप्यपत्नीत्वात्।

---

१ क—सलिलाञ्जलिम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत एव **विष्णुः**—" सवर्णाऽभावे त्वनन्तरया चापदि, न त्वेव द्विजः शूद्रयेति " धर्मकार्यं कुर्यादित्यनुवर्तते । **आचाराध्याये मूले** चोक्तमिदम् । अतस्तस्या जीवनोपयुक्तांशभागित्वं, न कृत्स्नांशभागित्वमिति बोध्यम् ।

तत्र मानान्तरमप्याह । **वृद्धेत्यादिना । शयनं इति** । तच्छयनसाधनयोनिरक्षणं सम्यक्कुर्वतीत्यर्थः । अत एवाह । **व्रते इति** । ब्रह्मचर्ये इत्यर्थः । एवेनेतरव्यवच्छेदः । तथा चेदमपि तदंशे क्रमबोधकमेवेति भावः । **तत्**, तस्मै भर्त्रे । **अंशं** धनम् । अपुत्रेत्युक्तेरिदमग्रिमं चापुत्रादिविषयमिति स्पष्टमेव । **बृहद्विष्णुरपीति** । पत्न्यादीनां क्रमेण सामान्येन सर्वधनग्रहणं वक्तीति शेषः । स हि क्रमपर एव स्पष्टः **मूलवत्** । **विष्णुरप्येवम्** । **मातृगामीतीति** । " तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे बन्धुगामि, तदभावे सकुल्यगामि, तदभावे सहाध्यायिगामि, तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा स्वामीति " वाक्यशेषः । **कात्यायनेनापीति** । तथोक्तं किंचिदंशे इति भावः । **पत्नीति** । सेत्यादिः । **भर्तुरिति** । अपुत्रस्येत्यादिः । **मन्वादिस्मृत्यनुरोधात्** । धनहरीत्यत्र विशिष्टस्य पचादिषु पाठादच् । स नदडित्यादिवट्टिदिति[2] ङीप् । **अव्यभिचारिणीति** । इदमप्रतिकूलाया अप्युपलक्षणम् । **दुहितेति** । तत्सामान्यमित्यर्थः । यत्वनूढेत्यादेरर्थस्तु वक्ष्यमाण एव । उक्तवाक्यमपुत्रपरमिति सूचयन् तदीयमेव वाक्यान्तरमाह । **तथेति** । अथशब्दः प्रारम्भादाविति यावत् । कुलजात्वं च नात्र सवर्णात् जातात्वमात्रम्, अपि तु सवर्णादानुलोम्येन च जातात्वे सति सत्कुलप्रसूतात्वम् । तेनाव्यभिचारिणी साध्वी गृह्यते । अत एव पूर्वस्यैकवाक्यता । अत एव तदभावे इत्यस्य अर्द्धद्वयमध्यपठितस्य पूर्वत्राप्यन्वयः। मूलाद्येकवाक्यतया चाग्रेऽपि प्रतिवाक्यं संबन्धः । अपिना दौहित्रसमुच्चयः । वाशब्द एवार्थः सर्वत्रान्वेति । पुत्राश्च प्रत्यासत्त्या भ्रातुरेव । चेन कन्यानामपि प्राग्वत् ग्रहणं बोध्यम् । भ्रातृपदं भगिनीनामप्युपलक्षणम् । पितामातेत्यंशेऽनेन प्रागुक्त**विष्णुना** च तत्रान्यत्र च विरोधो यथा **मूलस्य** न, तथाऽग्रे स्फुटीभविष्यति । **बृहस्पतिरपीति** । सर्वत आदौ पत्न्या धनग्रहणं वक्तीति शेषः । कुल्येष्विति पित्रादिविशेषणमिति कश्चित् । वस्तुतो भिन्नं पितृभ्रातृसपिण्डान्यस्वकुलोत्पन्नदुहितृदौहितृभ्रातृसुतादिपरम् । पितृपदेनैकशेषेण मातुरपि ग्रहणम् । एवं भ्रातृपदेन भगिनीनामपि ग्रहणं बोध्यम् । " सपिण्डाः स्युः सनाभयः " इति कोशः (**अमरः** २।६।३३) । तेषु तेषु च विद्यमानेष्वपि अपुत्रस्य मृतस्य पत्न्येव तस्य भर्तुः, भज्यते इति भागो धनं सर्वं, तद्धारिणीत्यर्थः ।

एवं स्वल्पस्मृत्यन्तरानुरोधेन **मूलार्थं** प्रतिपाद्य दृश्यमानान्यस्मृतिविरोधं परिहर्तुमादौ विरोधमाह । **एतदिति** । उक्तसर्वविरुद्धानीत्यर्थः । **चस्त्वर्थे । लक्ष्यन्ते** दृश्यन्ते । तान्येवाह । **तद्यथेति** । तान्येव क्रमेण प्रदर्शयामीत्यर्थः । तत्रादौ **नारद**माह । **भ्रातृणामिति** । निर्धारणे षष्ठी । अप्रजा इत्यत्र 'नित्यमसिच्' (व्या. सू. ५।४।१२२)इत्यसिच् । प्रजाशब्दः पुत्रादिमात्रपरः । **प्रेयात्** परलोकं गच्छेत् । **शेषास्ते** भ्रातर एव, प्रत्यासत्तेः । **चो** भिन्नक्रमः । **चेद्यदि** स्त्रियः भर्तुः शय्यां प्राग्वत् स्वयोनिं रक्षन्ति तदा जीवनक्षयपर्यन्तमस्य स्त्रीणां भरणं पोषणं कुर्वीरंश्चेत्यर्थः । **आच्छिन्द्युरिति** । इतरासु व्यभिचारिणीषु स्त्रीषु विषये भरणमप्याच्छिन्द्युरपाकुर्युर्न दद्युरिति यावदित्यर्थः । एतच्चापोषणमत्यन्तपरिदुष्टासु बोध्यम् । **च भरणमात्रमिति** । भरणमात्रं चेत्यर्थः । **मानवे** एवकारस्य पूर्वत्राप्यन्वयः । वाशब्दः समविकल्पे इत्याह । **पितुर्वा भ्रातुर्वेति** । **मन्वन्तरमेवाह** । **तथेति** ।

१ फ—कुर्वन्ती । २ फ—ख—इत्यादिवत् ङीप् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वृत्तायां समाप्तायाम्। मृतायामिति यावत्। **चः** त्वर्थे व्युक्रमे च। **शंखीये हिः** त्वर्थे। व्युत्क्रमेणान्वयः। एवार्थो वाशब्दः सर्वत्रान्वयी। '**ज्येष्ठायाश्चेति' चो** व्युत्क्रमे। तेन सगोत्रशिष्यसब्रह्मचारिणि इति वाक्यशेषसमुच्चयः। **पैठीनसिर**प्येवम्। तदभावे इत्यस्याग्रेऽपि संबन्ध इत्याशयेनाह। **क्रमेण धनेति। कात्यायनेनापीति।** पितुर्भ्रातुर्मातुः पितामह्याश्च क्रमेण धनसंबन्धो दर्शित इति शेषः। क्रमादित्याद्युक्त्या तथा स्पष्टत्वादत्रेदं नोक्तम्। तच्चेत्थं, **वाशब्द** एवार्थः। **अथ**शब्द आनन्तर्यार्थः उत्तरार्द्धे सर्वत्रान्वेति। तेन तत्तदभावो लभ्यते। तदेव स्फुटीकृतं। **क्रमादिति।** तत्पितुर्माता वेत्यन्वयः। विभागं विना तदीयद्रव्यस्यैव प्रायोऽसंभवेन पितुस्तद्धनहारित्वासंभवादुक्तम्। **विभक्ते इति।** भावे क्तः। विभागे जाते सतीत्यर्थः। यद्वा विभक्ते पितरि संस्थिते मृते सति इति। **इतिः** समाप्तौ।

एवं विरोधमुक्त्वा तमुपसंहरन्नन्यकृतं तत्परिहारं दूषयितुं तावदनुवदति। **एवमादीनामित्यादिना।** एवमादीनां **कातीयादी**नाम्। आदिनाऽनुपदं वक्ष्यमाण**गौतमादेः।**

"ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः। तुल्या दुहितरो वाऽपि ध्रियमाणः पिताऽपि वा॥
"सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम्। तेषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सह वासिनः॥"

इति **देवलस्य** च परिग्रहः। तुल्याः सवर्णदुहितरः। सवर्णा भ्रातरः सापत्नाः।

व्यवस्थेति। भ्रात्रंशे इति भावः।

एतदिति। मूलवृद्धमनुविष्णुवृहस्पतिकात्यायनादिप्रोक्तवचनसमूह इत्यर्थः। **विभक्तेति।** विभागस्योक्तत्वात्, विरुद्धकातीये विभक्ते इत्यस्योपादानाच्च।

तत्रापि विशेषान्तरमाह। **सा चेति।** सा तु इत्यर्थः। तदा तत् तद्विषयमिति भावः। तदेव शङ्कानिरासेन द्रढयति। **कुत इत्यादिना।** नियोगार्थिन्या एव पत्न्याः धनग्रहणं, न स्वतन्त्रायास्तदनपेक्षिण्यास्तस्या इत्येतत् कुतः कस्माद्धेतोरित्यर्थः। तं हेतुमाह। **पितेत्यादिना कारणमस्तीतीत्यन्तेन।** आदिना **नारदी**यस्यापि परिग्रहः। **वचनात्** वचनजातविरोधात्। **तत्र** उभयेषामप्रामाण्यप्रसङ्गे तन्निरासायेति शेषः। व्यवस्थाकारणमिति समाहारद्वन्द्वः। कारणं च प्रत्यासत्तेस्तस्या एव। ननु तत् अन्यदेवास्तु किमिति नियोगापेक्षित्वमेवेति नियमोऽत आह। **नान्यदिति।** तथा च विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयमित्यनेन व्यवस्थोक्ता। सा चेत्यनेन नियोगार्थित्वं तत्कारणमुक्तमिति भावः। **इति**र्हेतौ।

न केवलं तथोक्तिमात्रेण तदर्थसाधनमपि तु वाचनिकोऽपि सोऽर्थ इत्याह। **गौतमेति।** तमेवाह। **पिण्डेति।** तथाऽस्फुटत्वात् व्याचष्टे। **अस्यार्थ इति। ऋषिः** प्रवरः। सगोत्रत्वे सप्रवरत्वे च सति सपिण्डा इत्यर्थः। अनेन पित्रादेर्धनसंबन्धस्तावदुक्तः। पक्षान्तरमाह। **स्त्रीवेति।** बीजं वेति वाशब्दार्थमाह। **यदीति।** निपातानामनेकार्थत्वात्।

मनुरपीति। सोऽपि इत्यनेनैतद्दर्शयतीत्यन्वयः। **बिभृयात्,** रक्षेत्। स्त्रियमेव चेति पाठः। तद्धनं तस्य भ्रातुर्धनं तस्यैव पुत्राय दद्यादित्युक्त्येदं विभक्तभ्रातृविषयम्। अन्यथा विभागाभावे तस्य पृथग्धनाभावात्तद्धनमित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्याशयेन एतत्पदार्थमाह। **विभक्तेति।** बहुव्रीहिः। पूर्वार्द्धोक्त एव उत्पादयेत्यत्रान्वेतीत्याशयेनाह। **द्वारेणैवेति।**

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एवं विभक्तविषये उक्त्वाऽविभक्तविषयेऽपि तथेति **मनु**मेवाह । **तथा ऽविभक्तधनेऽपीति ।** अनेनेत्यादिभ्रातरीत्यादि च पूर्वानुषङ्गेण वाक्यार्थः । **अपि**द्वयं मिथःसमुच्चये । समो विभागः स्यादित्युक्त्येदमविभक्तविषयम् । विभक्ते विभागाभावात् । 'प्रतिषेधन्निति' हेतुगर्भं **वसिष्ठ**स्य विशेषणम् । 'लोभादिति' हेतौ पञ्चमी । नियोगे चान्वयः । 'नास्तीत्यस्य' न कार्य इत्यर्थः ।

एवं तद्विषयमुक्त्वा तद्दाढर्याय विरुद्धप्रागुक्त**नारद**विषयमाह । **नियोगाभावे त्विति ।** एवेन कृत्स्नधनसंबन्धव्यवच्छेदः । तदेवाह । **भरणमिति । जीवनेति ।** 'जीवितेति' पाठे भावे क्तः । एवं च प्रागुक्त**मन्ना**दिकमप्येतद्विषयमेवेति बोध्यम् । मूलसंमतिमप्यत्राह । **योगीति ।** तदेवाह । **अपुत्रा इति ।** वस्तुतोऽरुचौ किलशब्दोऽत्र । यथा 'त्वं किल योत्स्यसे' इति । अपुत्रा इति मूलस्यार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम् ।

अनधिकारात् स्वातन्त्र्येण विध्यविषयत्वात् गुणाद्यभावादेश्च । **यज्ञार्थं** तत्सिद्ध्यर्थम् । **तत्र** यज्ञे । शास्त्रनिषिद्धत्वादपि तदनधिकृतत्वं बोध्यम् । **हि** यतः । तस्मात्तत् तथा स्थानेषु अनिषिद्धसगुणविधिविषयद्विजातिषु **नियोजयेत्** राजा । शास्त्रनिषिद्धाः शूद्रादयश्च विधर्मिणः । वस्तुतः केनापीत्युक्त्याऽत्र अनादरो द्योतितः । अत एवात्र वचने मूलं न प्रदर्शितमिति बोध्यम् ।

तदुक्तव्यवस्थां दूषयति । **तदनुपपन्नमिति ।** ननु तत्र तद्बोधकशब्दाभावेऽपि प्राकरणिकः सोऽर्थोऽत आह । **अप्रस्तुतत्वाच्चेति ।** अप्रकृतत्वादित्यर्थः ।

नन्वेवमप्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पितः स इत्युक्तमेव । किं च । 'अपुत्रेण परक्षेत्रे' इत्यत्र स उपात्त इति तत्त्वमेव । अत आह । **अपि चेदमिति ।** नियोगः बीजधारणमूलभूतः ।

आद्यं खण्डयति । **तत्रेति ।** तयोर्मध्ये इत्यर्थः । एवेन द्वितीयव्यवच्छेदः । अत एवाह । **अनुत्पादितपुत्राया अपीति ।** अपिनेष्टसमुच्चयः । ननु नियोगस्यैव धनग्रहणे निमित्तत्वेऽनुत्पादितपुत्राया अपि धनग्रहणमस्तु को विरोधोऽत आह । **उत्पन्नस्य च पुत्रस्येति ।** नियोगोत्पन्नपुत्रस्य धनग्रहणे निमित्तत्वाभावेन तस्य धनसम्बन्धाभावे "पित्रोरूर्ध्वं विभजतां" "पिण्डदोंऽशहरश्चैषाम्" इति "स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य" इति च यथाक्रमं द्वादशविधपुत्राणां विभागप्रकारकथनं पुत्राभावे एवेतरेषां धनग्रहणकथनं च विरुध्येतेति भावः ।

द्वितीयपक्षं दूषयति । **अथेति ।** 'सर्वं वाक्यमिति' न्यायेनाह । **तदपत्यस्यैवेति ।** एवं प्रागपि । **एवेनाद्यव्यवच्छेदः ।** धनग्रहणे इति शेषः । **तथेति ।** तस्यैव तद्ग्रहणनिमित्तत्वे पुत्रस्यैव धनसम्बन्धनिमित्तत्वलाभात्, "पत्नी दुहितर" इत्यत्र पत्नीत्यंशो न पाठ्यः । तस्या धनसम्बन्धनिमित्तत्वाभावात्, अस्य वचनस्य तत्प्रदर्शनार्थत्वाच्चेति भावः ।

यद्यपि पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं, तदुत्पन्नमपत्यं वा, उभयं वा, विशिष्टं वा । अन्त्येऽपि नियोगः प्रधानमपत्यं वा । वैशिष्ट्यं च जन्यजनकभावसम्बन्धेनेति पञ्चपक्षीसंभव इति पक्षद्वयमात्रोपन्यासो न्यूनस्तथापि पक्षद्वयोक्तदूषणैरेवान्येषामपि सुपरिहरत्वेन पृथगनुक्तिः । तथा हि । यदा वैशिष्ट्ये नियोगः प्रधानं तदाऽपत्यं गौणमिति निमित्तमप्यनिमित्तमिव परतन्त्रत्वात् । तथा चानुत्पादितेत्याद्यपक्षोक्ताद्यदूषणं तदवस्थमेव । अथापत्यं प्रधानं तदोक्तरीत्या द्वितीयपक्षोक्तदोषस्तदवस्थ एव । उभयोः समप्राधान्ये नियोगवत्याः पत्न्याः पुत्रस्य च

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

धनसम्बन्धात् केवलं 'पत्नी दुहितर' इत्यनेन पत्न्या धनसम्बन्धोक्तिरयुक्ता। अथ तत्रापि नियोगोत्पन्नः पुत्रः प्रधानमित्युच्यते तथापि द्वितीयपक्षोक्तदोष एव। पुत्रस्यैव धनसम्बधादिति सर्वथोक्तदोषतो न मुक्तिरिति।

तत्र द्वितीयपक्षोक्तदोषोद्धारेण तं समर्थयन् शङ्कते। **अथ स्त्रीणामिति**। अयं भावः। स्त्रीणां सामान्येन भर्तृद्वारा पुत्रद्वारा वा धनसम्बन्धो न साक्षात्। 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति' वचनात्। तथा च भर्तृपुत्ररहितायास्तदभावप्राप्तौ भर्त्रभावे नियोगेनैव पुत्रसिद्धेस्तस्यास्तद्द्वारा धनसम्बन्धबोधकं पत्नीति अस्मदुक्तव्यवस्थायामवश्याश्रयणीयायामेतदारम्भः सार्थक इति नोक्तदोष इति।

मनुमाह। **अध्यग्नीति**। अध्यग्नि विवाहेऽग्निसमीपे लब्धम्। अध्यावहनिकं, द्विरागमने शिबिकाद्यावहनकाले यल्लब्धम्। तथा च **कात्यायनः**—

"यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्" ॥ इति।

इदं सर्वमग्रे स्फुटीभविष्यति। भ्रातृमातृपितित्रित्यत्र मध्यमपदलोपिसमासद्वयम्। आदिपदग्राह्यमपि अग्रे एव व्यक्तम्। **विरोधादिति**। तदुभयद्वारं विनाऽपि उत्तरार्द्धेन अन्यथा तत्सम्बन्धस्य तेन प्रतिपादनादित्यर्थः।

उक्तदोषोऽपि तदवस्थ एवेत्याह। **किं चेति**। **सर्वोति**। मुख्यगौणेत्यर्थः। **तत्र** आरब्धे पत्नीति वाक्ये। **नियुक्ताया इति**। पुत्रद्वारेति भावः। स च पुत्रः क्षेत्रज एवेत्याह। **क्षेत्रजस्यैवेति। स च,** आरब्धपत्नीतिप्रतिपाद्यार्थः। **प्रागेव**। 'औरसो धर्मपत्नीज' इत्यत्रैव। **अपुत्रेति**। अपुत्रसम्बन्धिधनग्राहिप्रकरणे इत्यर्थः। पौनरुक्त्यापत्तेरिति भावः।

द्वितीयहेतुनिरासायोक्तार्थस्योक्तं वाचनिकत्वं दोषसुकरतायै तद्वचनगत्यन्तराय च अनुवदति। **अथ पिण्डेति**। 'न ह्री' त्यस्य प्रतीयते इत्यत्रान्वयः। **हि** यतः। 'स्त्रीधन' मित्यत्र स्त्रीति पदं भिन्नं कर्त्री च सा। अनपत्यस्य धनं स्त्री गृह्णीयादित्यर्थः।

एतेन स्त्री चेति पाठं धृत्वा "द्विजातीनां केवलशूद्राभार्याविषयमिदं, तस्य धनं सपिण्डाद्याः प्रत्यासत्तिक्रमेण भजेरन् स्त्री च, सपिण्डादितस्तस्याः पृथगुक्तेरर्द्धं तेऽर्धं स्त्रीति तदर्थः। स्त्रीग्रहणादिदं शूद्रापरमेवान्यासां पत्नीत्वात्" इति **भ्रान्तोक्तमपास्तम्**। **मूलाशुद्धेः**, उपक्रमविरोधात्, तस्याधिकारिप्रदर्शनमात्रपरत्वाच्च।

धर्मान्तरोपदेश इति। प्रतीयते इत्यस्यानुषङ्गः। हेतौ। हेतुमाह। **वाशब्देति**। निपातानामनेकार्थत्वमपि लिङ्गानुशासनानुरोध्येवेति भावः। अयं भावः। ते धनभाजः स्त्री वा तथेत्युक्त्वा तस्या गतभर्तृकाया अन्यधर्मद्वयोपदेशं चिकीर्षुरेकं धर्ममुक्तवान्, 'सा स्त्री बीजं वा लिप्सेतेति'। नियोगधर्मेण पुत्रमपेक्षेतेत्यर्थः। अत्र **वाशब्दो** न यथार्थः। मानाभावात्। किंतु विकल्पार्थः। स च पक्षान्तरापेक्षया। तदेव द्वितीयो धर्मः। स च वचने साक्षादश्रुतोऽपि वाशब्दबलात्स्मृत्यन्तरानुरोधाच्च नियोगेन पुत्राभिलाषरूपोपात्तपक्षप्रतियोगी संयतत्वरूपो धर्म इति ज्ञायते। तथा च नियोगात् पुत्रमपेक्षेत वा, संयता वा भवेदिति धनभजनम्, अर्थतोऽन्यधर्मद्वयोपदेश इति।

एवं तदीयहेतुद्वयं संखण्ड्य दोषान्तरमाह। **अपि चेति**। तदयोग्यतासूचकं विशेषणं **स्मृतीति**। तत्र हेतुमाह। **अपुत्रेति**। यत इति शेषः। तत्पिण्डमित्यतो ऽनुपज्यमानेन तच्छब्देन

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भर्तृपरामर्शात् भर्तुः कृत्स्नमंशं पत्नी लभते न तु स्वांशं कृत्स्नमित्यर्थः । **कृत्स्नं** स्थावरं जङ्गमं च ।

अत एव **बृहस्पतिः**—

"जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यं रसाम्बरम् । आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् ॥

"पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥

"सपिण्डा वान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः। हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन घातयेत्"॥ इति।

क्वचित् स्थावरेऽपवादमाह स एव—

"यद्विभक्ते धनं किंचिदाध्यादिविविधिसम्भवम् । तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभते गतभर्तृका "॥ इति ।

एवं च तत्स्थावरं विभक्तस्यापि भ्रातुरेव न पत्न्याः । इदमपि वचनं वक्ष्यमाणसिद्धान्तायंश-साधकं बोध्यम् । एतेन "इदमविभक्तस्थावरविषयं, वृत्तहीनपत्नीविषयं वा, दुहितृरहितपत्नीविषयं वा, दायादानुमतिं विना स्थावरदानविक्रयादिनिषेधपरं वा" इति परास्तम् । आद्यान्त्ययोर्वचन-विरोधात् । मानाभावस्यान्ययोः सत्त्वात् ।

"मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलपालिका । यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥"

इति **कातीयं** तु नियुक्तान्यविषयकमिति[1] बोध्यम् ।

"धनं य" इति "कनीयान्" इति च पूर्वोक्त**मनु**द्वयस्य तात्पर्यान्तरं स्फुटमेव, न भव-दुक्तं, मन्वन्तरविरोधादिति ध्वनयन्, तस्याः स्मृतिनिन्दितत्वं प्रतिपादयन्, तत्र दोषान्तरं तदुक्तमेवाह। **तथेति** । नियोगो निन्दितश्चेत्यर्थः । आदिपदग्राह्यव्याख्यानं च पूर्वं स्फुटम् । तयोस्तात्पर्यं[2] त्वित्थम् । तत्र विभक्तधनस्य भ्रातुरभावे विधिरुक्तो "धनं य" इति । तत्र पूर्वतो विशेष उक्तः "सोऽपत्यम्" इति । नियोगधर्मेणेति भावः । तस्यैवेति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तदीयमाता एव-कारव्यवच्छेद्या । अनेन च पुत्रसत्त्वे स्त्रीणां भरणार्हता, न तु पतिधनसम्बन्ध इति सूचितम् । एवं कनीयानित्यपि अविभक्तस्य श्रेष्ठस्य नियोगधर्मेण पितृवत्सोद्धारेंऽशे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं, समो विभागः स्यान्नोद्धारं न वाऽधिकं हरेज्ज्येष्ठः, नापि यत्किंचिदेव देयम्, अपि तु उत्पादकेन पितृव्येण कनी-यसा समः स्यादिति ।

इत्थं हि गूढाकूतम् । **मनु**नैव नियोगस्य निन्दितत्वात्तत्परिहारः सुकर इति व्याख्यातृबुद्धि-परीक्षार्थं स्वाभिमतार्थं तस्यार्थं क्रमप्राप्तमदर्शयित्वैव वचनान्तराणि स्वेष्टार्थपरत्वेन दर्शितानि । परिहारस्त्वेवम्—

"अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।"

इत्यादिना विधवायां नियोगस्य निन्दितत्वादवश्यं नियोगेन विभक्तधनभ्रातृजायायां पुत्र-मुत्पाद्य तद्धनं तस्यैव देयमिति न नियम्यते तेन वाक्येन, अपि तु "न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति" **मनु**ना स्त्रीणामेकाकितयाऽवस्थानं निषिद्धमिति देवरगृहे स्थितौ कृतायां स्त्रीणामप्रगल्भत्वेन तद्धन-रक्षणे च देवरेण क्रियमाणे सन्ततिलोभात् सा स्त्री शास्त्रसिद्धत्वाद्गर्हितमपि नियोगं यद्यनुमन्यते

[1] ख–मूलोक्तान्यविषयकमिति । क–क–प्रोक्तान्यविषयकमिति । [2] 'धनं य' इत्यस्य 'कनीयानि'त्यस्य चेत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तदा ऽपत्ये उत्पन्ने देवरेण धनलोभो न कार्यस्तस्यैव तद्धनं दद्यात्, नापि तन्मात्रे अत एव बिभृयादिति धारणपोषणवाचिनो भृत्र उक्तिरिति।

तेन तदग्रे तद्वत् साधकत्वेनोक्त**वसिष्ठ**तात्पर्यमाह। **यत्त्विति। तत्** अविभक्ते इति। पक्षद्वयमिदम्। **तस्याः** तत्पत्न्याः। **नास्ति,** उक्तयुक्तेः। **इति**र्हेतौ। स च सम्बन्धेऽन्वेति। स्वस्य तदभावेऽपि स्वापत्यस्य स भवत्विति लोभान्नियोगो नापेक्षणीय इति भावः।

अग्रिमयुक्तिं खण्डयति। **तदपीति। प्रस्तुतत्वात्,** तानुपक्रम्य भ्रातॄणामित्यादेरुक्तत्वात्। तथा चोपक्रमानुरोधेन तादृशस्य भ्रातुर्धनमितरे संसृष्टिनो भ्रातर एव गृह्णीयुरिति भावः। अत एवाह। **तत्स्त्रीणामिति।** मात्रपदेन कृत्स्नधनसम्बन्धव्यवच्छेदः।

उक्ताशयेनैव शङ्कते। **न चेति। पौनरुक्त्यमिति।** उभयोरेकार्थबोधकत्वात्। **यत इति।** पूर्वं संग्रहेण कथितमग्रे विवृण्वता तेन वाक्यद्वयेन स्त्रीधनमविभाज्यमिति तासां भरणमात्रं कार्यमिति चार्थद्वयं विधीयते, न केवलं पूर्वोक्तमेव कथ्यते। येन पौनरुक्त्यं स्यात्। तत्र भ्रातॄणामित्यादिना विवरणं, स्त्रीधनं विनेति तस्याविभाज्यत्वविधिः, उत्तरेणेतरविधिरिति भावः। एतेन "सवर्णाभावे त्वनन्तरया चापदि न त्वेव द्विजः शूद्रया" इति **विष्णूक्तेः** परिणीतात्वेऽप्यपत्नीत्वात्तद्विषयं **नारदवचनम्,** अत एव तत्र पत्नीशब्दस्तत्र स्त्रीशब्द इति" **प्राच्यो**क्तमपास्तम्। **उक्तरीत्योपपत्तेः।** 'किलेति' सूचितं **योगीश्वरो**क्तेर्वक्ष्यमाणं स्वेष्टार्थमाह। **यदपीति।**[1]

चरमदोषं खण्डयति। **यत्त्विति। जातस्य** तत्समूहस्य। ननु यज्ञशब्दो धर्ममात्रोपलक्षको न यज्ञवाचक इति दानहोमादिसिद्ध्या हेत्वसिद्धिरिति शङ्कते। **अथेति।** देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वैधे आधारे सवषट्कारो यागः। स एवावषट्कारो होमः। स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनं दानमिति यागहोमदानानां भेदः। **एवं तर्हि,** धर्ममात्रे एव धनस्योपयोगे सति। धनसाधनकः[2] कृषिवाणिज्यादिलभ्योऽर्थः। तादृशः स्रक्चन्दनादिविषयः कामः। इष्टापत्तावाह। **तथा सतीति।** मूलोक्तिमाह। **धर्ममिति। गौतमो**क्तिमाह। **तथा न पूर्वाह्णेति।** धर्मार्थकामेभ्यो यथाशक्ति पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान्न कुर्यादित्यर्थः। **मनू**क्तिमाह। **न तथैतानीति।**

"इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु। संयमे यत्नमातिष्ठेत्।" (**मनु.** अ. २। श्लो. ८८)

इतीन्द्रियसंयमं प्रक्रम्य—

"प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते।" (अ. २।९५)

"न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया।" (अ. २।९६)

इत्युक्तं **मनुना**। अस्यार्थः। तेषां तद्विषयके संयमे सर्वभोगाणां प्रापणादुपभोगात् तद्धेतुकपरित्यागो विशिष्यते। समीचीन उत्तम इति यावत्। यतः एतानि विषयासक्त्या दोषजनकानीन्द्रियाणि असेवया स्रगादिविषयानुपभोगेन तथा संनियन्तुं सम्यक् नियन्तुं न शक्यन्ते यथा विषयोपभोगेन। विषयोपभोगेन यथा तद्गतदोषविज्ञानं तथा विषयानुपभोगेन नेति अनिषिद्धविषयोपभोगस्य वैराग्योत्पादकत्वेन कर्तव्यत्वादर्थकामाववश्यं साधनीयावित्येतत्प्रतिपादकवचनजातविरोध इति भावः।

---

[1] फ–यदपीति। [2] फ–धनसाधनसाधकः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दोषान्तरमाह। **अपि चेति। भार्यमितीति**। विहितस्येति शेषः। **क्रत्वर्थता,** पूर्वपक्ष्युक्तेत्यादिः। **उक्तं** सिद्धान्तिना। **तत्प्रत्युद्धृतं** विघटितं विपरीतोक्तमिति यावत्।

अयं भावः–तृतीयाध्यायचतुर्थपादैकादशाधिकरणम्। "अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात्।" (**जैमिनीये** ३। ४। ११) अनारभ्य श्रूयते, तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीति। तत्र संशयः—किमिदं हिरण्यधारणं क्रत्वङ्गतया विधीयते, उत क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते, उत हिरण्यं हस्ते भवतीति विहितं यद्धारणं तदनुवादेन सुवर्णता शोभनवर्णतारूपो गुणो विधीयते यद्धिरण्यं भार्यं तत्सुवर्णमिति, उत हिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयते इति।

पूर्वपक्षस्तु–हिरण्यविशिष्टं धारणं यद्यपि विधीयते तथापि तस्य फलापेक्षायामस्य धारणस्य वेदवाक्यविहितत्वेन वैदिकत्वात्क्रियारूपत्वाच्च वैदिकदर्शपूर्णमासादिसाम्यात् फलवद्वैदिकं कर्म बुद्धिस्थं भवति। ततश्च तत्रैव वैदिके कर्मणि प्रयाजादिवदारादुपकारं कुर्वत् क्रत्वङ्गं धारणं भविष्यति। एतावतैव फलाकांक्षानिवृत्तेः स्वर्गादिफलकल्पना न युक्ते**त्येकः**।

'हिरण्यं भार्य'मित्यत्र कृत्यप्रत्ययेन धारणविधानात् तत्कर्मणो हिरण्यस्य कृत्यश्रुत्या प्राधान्यप्रतीतेर्धारणं संस्कारो व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणमिव। 'भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीति' न्यायेनोपयुक्तस्योपयोक्ष्यमाणस्य वा संस्कारः कार्यः। उपयोगश्च प्रयोजनवत एव, निष्फलस्य लौकिकसुवर्णस्य धारणसंस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानमिति प्रयाजादिवन्नारादुपकारकमंगम्, अपि तु प्रोक्षणादिवत्संस्कारकर्मे**त्यपरः**।

क्रतुगतं हिरण्यं तद्धारणं चानूद्य लाघवात्सुवर्णमिति शोभनवर्णता विधीयते **इत्यन्यः**।

एवं त्रेधाऽपि तावत् क्रत्वर्थमिति प्राप्ते उच्यते। यदुक्तं वैदिकत्वक्रियात्वसाम्यात्क्रतुरुपतिष्ठते फलाकांक्षायामिति। नैष नियमो घटते। यतः स्वर्गाद्युत्पत्तेरपि क्रियात्वात् 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्यादिषु स्वर्गादेः कर्तृसम्बन्धितयोक्तेर्वैदिकत्वाच्च स्वर्गाद्युत्पत्तिं क्रतुं चोभयमुपस्थापयति वैदिकत्वं क्रियात्वं चेति हेतुद्वयं, न नियमतः क्रतुमेव, येन विशिष्टविधिपक्षेऽपि क्रत्वर्थता स्यात्। लोकेऽपि हिरण्यसत्त्वान्न क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः। न हि धारणं धार्यमाणसंस्कारः। अदृष्टार्थत्वेनापि धारणोपपत्तेः। कृत्यप्रत्ययश्च कर्मत्वं साध्यतामात्रं वाऽऽह न प्राधान्यम्। अनीप्सितकर्मणोऽपि विद्यमानत्वात्। अत एव धारणानुवादेन न सुवर्णतारूपगुणविधिः। क्रतुधारणाप्रतीतेः लोकेऽपि धारणसंभवात्। अतो न सर्वथा क्रत्वर्थं सुवर्णधारणम्। विधिवशाच्चावश्यं फलेन भवितव्यम्। तच्च फलमर्थवादाभावे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः, तत्सत्त्वे तु रात्रिसत्रन्यायेन तद्गतमेव। अत्र तु 'दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीति' श्रवणात् भ्रातृव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मनश्च शोभनरूपतैव फलमिति पुरुषार्थमेव हिरण्यधारणमिति **सिद्धान्त** इति।

दोषान्तरमाह। **किं च यज्ञेति। पूर्वं** तडागारामादि।

पूर्वोक्त**मनु**तात्पर्यशरीरघटकत्वेनोपस्थितमन्वतरविरोधमपि परिहरति। **यत्तु पारतन्त्र्येति**।

(मनु. अ. ९।३)

" पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः " इति वाक्यादिः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आदिना ‘कालेऽदाता पिता वाच्य’ इत्यादितदग्रिममनुग्रहणम् । **तदस्त्विति** । पारतन्त्र्यमेकाकीभूत्वाऽनवस्थितिरिति तया स्वस्य पत्युर्धनग्रहेऽपि न विरोध इति भावः ।

एवं चरमसाधकखण्डने तत्साधकत्वेनोक्तवचनानामन्याशयत्वं शङ्कापूर्वकमाह । **कथं तर्हि इत्यादिना** । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह । **यज्ञार्थमेवेति** । यज्ञार्थमिति वचने द्रव्यं यज्ञार्थं उत्पन्नमिति न विधिः, किं तु यागभिक्षयाऽवनिपतिगमनेन यज्ञार्थमेव तदुद्देशेनैव यत् द्रव्यमुत्पन्नं तत् द्रव्यं तेन यज्ञे एव नियोक्तव्यं, लोभादिना तेन तत्र विनियोगेऽकृतेऽपि तत्पुत्रादिभिरपि धर्मकार्येष्वेव नियोक्तव्यमिति सर्वथा ‘धर्मार्थमर्जितं द्रव्यं धर्मे एव नियोक्तव्यमिति’ विधीयते । अत एव धर्मेऽनधिकृतैस्तत् द्रव्यं न ग्राह्यम् । धर्मकरणेऽधिकाराभावात् । अत एव च ते ग्रासाच्छादनमात्रभाजना इति तदर्थं इति भावः । अपिनाऽर्जकपरिग्रहः ।

अत्र मानं **मनु**मेवाह । **यज्ञार्थमिति** । ‘यज्ञार्थं लब्धमिति’ **मानवे** अर्जकनामग्रहणं विना सामान्यत उक्त्या ‘अनारभ्याधीयीत नानृतं वदेत्’ इतिवत्पुरुषमात्रोद्देशेन तस्य प्रवृत्त्याऽर्जकस्य तत्पुत्रादीनां च धर्मार्थद्रव्यस्य धर्मकृत्येष्वविनियोगे दोष इति भावः ।

पूर्वप्रसङ्गोपस्थितकात्यायनविरोधमपि परिहरति । **यदपीति** । विरोधप्रकटतायै व्यत्यस्तपदोक्त्या असम्बद्धत्वनिरासाय च तदर्थमाह । **अदायिकमिति** । दायिके मत्वर्थीयष्ठन् । ततो बहुव्रीहिः । दायग्राहकशून्यमित्यर्थः । तदाह । **दायादेति** । तत्पदोक्तेराह । **यदिति** । अनेन श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेदिति पाठः सूचितः । वक्ष्यमाणात्तु श्रोत्रियायोपपादयेदिति पाठो लभ्यते । तत्र उपेत्यादेः प्रापयेदित्यर्थः । तदाऽत्रोभयमध्याहारलभ्यम् । तत्र च जातावेकवचनमिति बोध्यम् । वृत्तिपदार्थमाह । **अशनेति** । योषितोऽत्रैव सम्बन्धो नाग्रेऽपीति भावः । द्वितीयार्धशेषार्थमस्यैवाह । **अस्यापवादमिति** । तदनुवृत्तेराह । **योषिदिति** । तथा च स्त्रीणामशनादिपर्याप्तधनसम्बन्ध एव न सकलधनसम्बन्ध इति तदभिमतमिति तद्विरोधोऽसम्बद्धतानिरासश्च स्पष्ट एवेति भावः । एवं तदर्थं व्याख्याय अथ तं परिहरति । **एतदपीति** । प्रक्रान्तमपीत्यर्थः । तत्र बीजमाह । **योषिदिति** ।

नारदान्तरविरोधमपि तथैव परिहरति । **नारदेति** । इति **नारद**वचनमप्यवरुद्धस्त्रीविषयमेवेत्यर्थः । तदेवाह । **अन्यत्रेति** । अन्यत्र ब्राह्मणादिति पूर्वान्वयि ।

तथा च पूर्वपद्यम् (अ. १३ श्लो. ५१)

“ अभावे दुहितॄणां वै सकुल्या बान्धवास्तथा । ततः सजात्याः सर्वेषामभावे राजगामि तत् ”॥ इति ।

तथा च सर्वेषामभावे ब्राह्मणात्तदीयधनादन्यत्र तत् धनं राजगामि, किं तु धर्मपरायणो राजा तत्रापि तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादित्याद्यर्थः । **बृहस्पतिर**प्येवम् । जीवनपदार्थश्च—

बृहस्पतिनैव तदग्रे उक्तः,

“ अन्नार्थं तन्दुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् । वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥
“ एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् । वसनस्याशनस्यैव तथैव रजकस्य च ॥
“ धनं व्यपोह्य तच्छिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् । ” इति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

साध्वीनामित्युक्त्याऽसाध्वीनां तदपि नेति सूचितम् । एतेनान्यत्र ब्राह्मणादिति **बृहस्पतिः** । क्षत्रियादिपरिणीतशूद्राविषय इति **भ्रान्तो**क्तमपास्तम् । एवं च सामान्यतः परिणीतशूद्राविषयकमपीदं द्वेयम् । तस्या अप्यपत्नीत्वात् । तथा चावरुद्धग्रहणं पत्नीत्वाभाववदुपलक्षणम् । तथा च यत्र पत्नीत्वा भावः पुनर्भ्वादावपि तत्र सर्वत्र इदमेव । एतदभिप्रायक एव **प्रजापति**रपि—

"आढकं भर्तृहीनाया दद्यादाभरणं स्त्रियाः" । इति ।

ऊढाया इति । श्रौतकर्मसु पाणिग्रहणपूर्वकसहाधिकारवत्या एवेत्यर्थः । **नारदा**द्येकवाक्यतयाऽऽह । **संयताया इति** । **देवल**वाक्ये यथाक्रममित्यस्य न स्वपाठक्रमेणेत्यर्थोऽपि तु मूल**विष्णवा**-युक्तक्रमेणेत्यर्थ इति न तद्विरोधोऽपि । सोदरासोदरत्वकृताविशेषस्तु प्रागुक्तबृहस्पतिपराहत एव ।

एवं तदीयपक्षं संदूष्य स्वाभिमतमर्थमुपसंहरन्नेवाह । **तस्मादिति । पत्नीति** । संयतेत्यादिः । कृत्स्नमित्यग्रे शेषः । ननूक्तस्यैवोपसंहारो युक्त इति अस्यार्थस्य 'पत्नी दुहितर' इत्यत्रानुक्तत्वात्कथमयमुपसंहार इति चेन्न, सकलवाक्यानां सर्वत्र स्वेतरवाक्याविरोधेनैव प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्तदुक्तवक्ष्यमाणानुसन्धानेनास्यार्थस्य लाभादुक्तोपसंहारात् । तदेतत् ध्वनयन् उक्तं स्मारयन् वक्ष्यमाणमाह । **विभागस्येत्यादि** । एतेन तस्याश्रुतत्वेऽपि प्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतत्वदोषनिरासः सूचितः । साक्षादपवादविषयपरिहारेणैवोत्सर्गप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । अन्यथाऽप्रामाण्यापत्तेः ।

एतेन, वक्ष्यमाणदोषेण । **अल्पेति** । यद्यल्पं धनं तदा तस्य तत् प्रथमं पत्नी गृह्णीयादिति पत्नीतिमूलतात्पर्यमित्यर्थः । निरसनप्रकारमेवाह । **तथाहीत्यादि । जीवदिति** । पत्यौ जीवति मृते चेत्यर्थः । **उक्तं** मूलकृता । तदेव क्रमेणाह । **यदीत्यादि । व्यामोहेति** । यदा पुत्रे सति तत्र जीवति मृते च तत्समांशभाक्त्वं न भरणमात्रपर्याप्तभाक्त्वं तस्याः, तदा किमु वक्तव्यमपुत्रस्य तस्य धनं सा सर्वं प्राप्नोतीति, कैमुतिकन्यायेनैव तस्याः सकलधनभाक्त्वसिद्धे ग्रासाच्छादनातिरिक्तं न प्राप्नोतीत्युक्तिर्भ्रान्तैवेत्यर्थः ।

किं चान्यपुत्रसत्त्वेंऽशग्रहणाधिकारिणा पुत्रान्तराभावे सकलरिक्थग्रहणाधिकारिणा पुत्रेण सह समांशभाक्त्वस्योक्तत्वात्पुत्राद्यभावे विभक्तादेस्तस्य सा सर्वं गृह्णातीति युक्तियुक्तमपि इदमिति तत् उपेक्ष्यमेवेति बोध्यम् ।

समांशकादिशब्दोऽपि जीवनोपयुक्तधनोपलक्षक इति न विरोध इत्याशयेनाह । **अथेति** । अंशशब्दस्य कथंचित्सार्थक्येऽप्याह । **समेति** । भागतुल्यतयोरंशसमशब्दौ लोकप्रसिद्धौ । तयोर्निष्फलं स्वार्थत्यागोऽनुचित इति आनर्थक्यमिति भावः ।

ननु तयोः शब्दयोः पक्षे स्वार्थपरत्वान्न सर्वात्मनाऽऽनर्थक्यमिति विशेषमाशङ्कते । **स्यान्मतमिति । बहु** विपुलम् । कर्मधारयः । खण्डयति **तच्च नेति** । विधिवैषम्यमेवाह । **तथाहीति** । पत्यौ जीवति मृते वा पुत्रैः सह विभागकाले इति शेषः । **वाक्यान्तरमिति** । 'भरणं चास्य कुर्वीरन्नि'त्यादीत्यर्थः । **प्रतिपादयतीति** । विधत्ते इत्यर्थः । पत्न्यामिति भावः । **प्रतिपादयतीति इति** । तथा च सकृदुच्चरितमेकमेव वचनं पक्षे सापेक्षं पक्षे निरपेक्षमित्येकरूपत्वाभावाद्विधिवैषम्यमिति भावः ।

---

१ अदायिकमिति कात्यायनबृहस्पतिभ्यामुक्तम् । अन्यत्रब्राह्मणादिति नारदोक्तं चेत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्रार्थे दृष्टान्ततया मानं दर्शयन् अस्य न्यायस्योपपादकमधिकरणं संगृह्य दर्शयति । **यथा चातुर्मास्येष्वित्यादिना** । सप्तमतृतीयपादाष्टमाधिकारणम् । 'सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् ।' सोमे सधर्मकमग्निप्रणयनं, दर्शपूर्णमासयोश्चाधर्मकं तत् । अग्निप्रणयनं नाम गार्हपत्यादाहवनीयादिष्वग्निनयनम् । उत्तरवेदिश्च सोमे एव न दर्शपूर्णमासयोः एवं प्रयोगस्थितिः । एवं स्थिते चातुर्मास्यस्थे चतुष्कर्मसु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्येषु श्रूयते "द्वयोः प्रणयन्ति तस्मात् द्वाभ्यां यन्ति उरू वा एते यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासश्च साकमेधश्च" इति । तत्राद्यं द्वयोश्चातुर्मास्यपर्वणोः अग्निप्रणयनविधायकं, तस्मादित्यादिकं तदर्थवादवाक्यम् । तत्र संशयः । किं सौमिकप्रणयनवत्प्रणयनविधिरुत प्रणयनमात्रविधिरिति ।

तत्र पूर्वपक्षः । आद्यपक्ष एव युक्तः । द्वितीये प्रकृतिवदित्यतिदेशात एव प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासतः प्रणयनमात्रस्य प्राप्त्या तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । न च चोदकप्राप्तप्रणयनस्यानुवादकमेव तदस्तु किमर्थं विधानमिति वाच्यम् । प्रणयन्तीतिविधिप्रत्ययबलाद्विधेयत्वप्रतीतेः । किं च "न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरिये" इति वाक्यद्वयेन तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधः प्राप्तिसापेक्षो यतः स्वमते उपपद्यते । आद्यपक्षे हि सौमिकवदित्यतिदेशप्रतीत्या तत्रत्यसकलधर्मप्राप्तौ उत्तरवेदेरपि प्राप्तत्वात् । द्वितीये तु प्रकृतावेवोत्तरवेदेरभावात्तत्प्रणयनप्राप्तावपि उत्तरवेदिप्राप्त्यभावेन "न वैश्वदेवे" इत्यादिप्रतिषेधासङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात्स प्रतिषेधोऽपि सौमिकवत्प्रणयनविधाने हेतुरिति पूर्वपक्ष्याशयः । तदाह । **द्वयोः प्रणयन्तीत्यादिना दर्शिते इत्यन्तेन** । उपकिरतीति पाठान्तरम् ।

नन्विदमयुक्तं, प्रकारान्तरेण निषेधसाफल्ये तथैव स्वीकारे दुराग्रहमात्रत्वात् । तथाहि । प्रतिशेषस्य प्राप्तिसापेक्षत्वेऽपि न त्वदुक्तरीत्या प्राप्तिः । तत्प्रकारं विनाऽपि चातुर्मास्यप्रकरणपठितेनैव उपात्र वपन्तीत्यनेनोत्तरवेदेर्विधानात्तल्लब्धोत्तरवेदेराद्यन्तपर्वणोर्निषेधकमुक्तवाक्यद्वयमिति तदुपपत्त्या सौमिकप्रणयनातिदेशः पूर्वपक्ष्युक्तो न घटते इति चेत्, तदेवाह । **राद्धान्तैकेत्याद्यभिहित इत्यन्तेन** । पूर्वपक्षमततिरस्कारकत्वात्सिद्धान्तित्वात्सिद्धत्वं, स्वोक्तेरप्ययुक्तत्वस्य तेनैव वक्ष्यमाणत्वादेकदेशित्वम् । **उपात्रेति** । अत्र चातुर्मास्येषु उपवपन्ति वेदिम् उपकिरन्तीत्यर्थः । **प्राकरणिकेनेति** । चातुर्मास्यप्रकरणपठितेनेत्यर्थः ।

नन्विदमप्ययुक्तं, विधिवैषम्यापत्तेः । तथाहि । उपात्रेति वाक्यं चातुर्मास्यपरमा पूर्वशेषतयोत्तरवेदिं विदधत् पर्वचतुष्टयेऽप्यविशेषेण तां विधत्ते । 'न वैश्वे'त्यादिवाक्यद्वयं तु पर्वद्वये निषेधकम् । तथा च तद्विधिनिषेधयोर्द्वयोरपि वाक्यप्रमितत्वेन वाचनिकत्वाविशेषात् तुल्यत्वेन विकल्पः प्राप्नोति । स चेत्थम्, उपात्रेति वाक्यं आद्यन्त्यपर्वणोर्यदा न वैश्वेत्यादिवाक्यद्वयमपेक्ष्य तेन प्राप्तस्य निषेधद्वयार्थस्यानुष्ठानाभावस्तदैव पक्षे तदपेक्ष्योत्तरवेदिं विधत्ते ऽन्यथा न, मध्यमपर्वणोस्तु निषेधवाक्यानपेक्षयैव नित्यवत् तां विधत्ते । तथा च द्वयोर्वाक्यान्तरानपेक्षतयोत्तरवेदिविधिर्द्वयोर्वाक्यन्तरसापेक्षतया पक्षे विधिरिति सकृच्छ्रुतवाक्यमेकत्र पक्षे प्राप्तमेकत्र नित्यवदिति एकरूपप्रवृत्त्यभावाद्विधिवैषम्यापत्तिः । तस्मादगत्या पूर्वपक्ष्युक्तमेव युक्तमिति चेत्, तदेव स आह । **पुनःपूर्वेत्यादिना दर्शितमित्यन्तेन** । सिद्धान्त्येकदेशिमतानन्तरं मुख्यसिद्धान्त्युक्तिरुचितेति तद्भ्रान्तिनिरासाय पुनः पूर्वपक्षिणेत्युक्तम् । इतीति कर्तृ । **प्रतिषेधमिति** । 'न वैश्वे'त्यादिवाक्यद्वयप्राप्तम् । **निरपेक्षमिति** । प्रतिषेधेत्यादिः । नित्यताबोधकपदाभावादाह । **नित्यवदिति** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सिद्धान्तस्त्वित्थम् । विधिप्रत्ययश्रुतेः प्रणयनं तावद्विधेयमेव । तत्त्वादेव दार्शपौर्णमासिकप्रणयनादन्यदेतदिति गम्यते । न चैवं प्रणयनमात्रमेव, आतिदेशिकं न, किं त्वौपदेशिकमिति प्रवृत्तौ न कोऽपि विशेष इति वाच्यम् । तस्मादित्याद्यर्थवादस्य प्रणयनवाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्योपपत्तिरित्यर्थवादबलेन मध्यमपर्वद्वये उत्तरवेदेरुपसंहारेणानुष्ठाने विशेषसत्त्वात् । तथा च द्वयोः प्रणयन्ति तस्मादित्यादेर्मध्यमपर्वद्वयघटितत्वेन तत्रैव प्रणयनविधिर्यत्र प्रणयनं तत्रैवोत्तरवेदिविधिरिति । उपात्रेत्युत्तरवेदिविधानमप्यर्थवादानुसारेण मध्यमपर्वणोरेव नाद्यन्तयोरिति तयोरुत्तरवेदिप्राप्त्यभावात् न वैश्वेत्यादिवाक्यद्वयमाद्यन्तयोः पर्वणोर्नित्यानुवादकम् । "नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य" इतिवत् । तथा च पर्वचतुष्टये उत्तरवेदिप्राप्तेरेवाभावाद्विधिवैषम्यमपि नास्त्येवेति प्रणयनान्तरविधिरेवेति । एतेनेदं प्रणयनविधानमाद्यन्तयोः पर्वणोरुत मध्यमयोरेवेति संशये न वैश्वेत्यादिना तत्प्रतिषेधादसत्यां प्राप्तौ प्रतिषेधानुपपत्त्याऽद्यन्तयोः प्रणयनं पूर्वपक्षे इत्यपि निरस्तम् इति । तदाह । **राद्धान्तेऽपीति** । अस्य दर्शितमित्यत्रान्वयः । **विधिवैषम्यभयादिति** । सिद्धान्त्येकदेशिमते इत्यादिः । **इत्याद्यर्थवादेति** । इति विधिरादिर्यस्य तस्मादित्याद्यर्थवादस्य तस्य पर्यालोचनयेत्यर्थः । तस्य मध्यमपर्वद्वयघटितत्वादिति भावः । तथा च यथा तत्र तन्मते विधिवैषम्यं दोषः तथा "पत्न्यः कार्याः" "माताऽप्यंशम्" इत्यत्र सकृच्छ्रुतावंशसमशब्दावपि भर्तुर्बहुधनपक्षे 'भरणञ्चास्येत्यादि' वाक्यपर्यालोचनया जीवनोपयुक्तधनपरौ स्वल्पधने तु वाक्यान्तरनैरपेक्ष्येण नित्यवत्पुत्रांशसमांशपराविति **श्रीकरा**युक्तव्यवस्थायां विधिवैषम्यदोषो दुर्वार इति तात्पर्यम् ।

पत्नीत्यस्य अन्यैरन्यथा कृतां व्यवस्थां खण्डयितुमाह । **यदपीत्यादिना पत्नीदुहितर इत्यारब्धमित्यन्तेन** । **तथा** तद्वत् । अत एव चशब्दासङ्गतिर्न । **मनुशंखयो**स्तात्पर्यार्थमाह । **अपुत्रस्य धनमिति** । यद्यपि मानवे पिता आदिस्तथापि तस्य क्रमाबोधकत्वेन तद्बोधकशंखेनान्यथा नयनम्, अत एव तस्यापि कथनमित्याशयेनाह । **भ्रात्रिति** । वचनाच्चेति **च**स्त्वर्थे । **नारद**तात्पर्यार्थमाह **भरणोपयुक्तमिति** । **एवं स्थिते,** उभयप्रामाण्यादपुत्रप्रमीतभ्रातृधनभाज इतरे भ्रातरः, स्त्र्यपि जीवनोपयुक्तं धनं लभते इत्येवं व्यवस्थिते । **भ्रातर इति** । इति द्वयमपि घटते इति शेषः । **मात्र**मवधारणे । **ततो न्यूनं वेति** । तज्जीवनायापि नालमित्यर्थः । अनयोः संग्रहस्तु बहुधनभिन्नत्वेनेति बोध्यम् । **पत्न्येवेति** । **नारदो**क्तेः । **भ्रातरोऽपीति** । **मनुशंखो**क्तेः । अपिना ततस्तस्याः समुच्चयः । **विरोधे** प्राप्ते सति तद्विषये एव तन्निवृत्त्यर्थमिति शेषः । **पूर्वेति** । पूर्वत्वं च मौलम् । तत्र विषये एवादौ पत्न्येव गृह्णातीति वक्तुं क्रमप्रतिपादकं **योगीश्वरेण** वचनं पत्नीत्यारब्धमित्यर्थः । सर्वथा पत्न्येवापुत्रभर्तृधनभोगिनीति[1] भावः ।

खण्डयति । **तदप्यत्रेति** । **अत्र भगवान्** पूज्यः । **आचार्यो, विश्वरूपाचार्यः** । **मनो**रन्यार्थत्वस्य तेन दर्शितत्वादित्यर्थः । तदेवाह । **यत इत्यादिना व्याचचक्षे इत्यन्तेन** । यत इत्यस्य व्याचचक्षे इत्यत्रान्वयः । यतस्तथाऽत इत्यर्थः । स एवेति भावः । **इति** इत्यत्र । विकल्पे एवेति विषयसप्तमी संबन्धिनस्तत्त्वविवक्षया । विकल्पस्यैवेति पाठान्तरम् । विकल्पस्मरणादित्यपि तथा । मात्रपदेन क्रमव्यवच्छेदः । **तच्च** अधिकारप्रदर्शनं च । आदिना दुतितुर्दौहित्रस्य मातुश्च परिग्रहः । अत एवाह । **गणे इति** । अयं भावः । दायग्रहणे पित्रादिक्रमप्रतिपादकं तत्र, येनोक्तव्यवस्था स्यात्,

१ ड–ख भागिनीनेति भावः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अपि तु पित्रादयोऽपि धनग्रहणेऽधिकारिण इत्यधिकारप्रदर्शनपरम्। वाशब्देन विकल्पप्रतीतेः। समयोर्हि विकल्पः। पितुरभावेऽन्येऽधिकारिण इति क्रमविवक्षायां तु पितुः प्राधान्यप्रतीत्या तस्यान्येषां च साम्याभावाद्विकल्पासङ्गतिरेव। तस्याधिकारप्रदर्शनमात्रपरत्वे तु पत्नीं दुहितरं दौहित्रं मातरं च गणयित्वा पिता हरेदिति पित्रादिगणने कृते तस्याधिकारो घटत एवेति। तस्मात्तस्य तथोक्तिरयुक्तैवेति तात्पर्यार्थं **मूलशंख**वाक्यमपि तेनान्यथा व्याख्यातमित्याह। **शंखेति। संसृष्टेति।** विभागानन्तरं पुनरपि स्नेहादिना एकीभूयस्थितभ्रातृविषयमित्यर्थः। 'इती'त्यस्य 'व्याचचक्षे' इत्यस्यानुषङ्गेणान्वयः। एवमप्यन्यथा प्रसक्तविरोधपरिहारस्त्वग्रे स्फुटीभविष्यति।

स्वयं दोषान्तरमाह। **अपि चेति।** यत इति शेषः। एवमग्रेऽपि। **अस्मात्** पत्नीदुहितर इत्यस्मात्। न केवलं तदननुमतत्वादि किन्तु दोषोऽपि प्रागुक्तस्तथा व्याख्याने इत्याह। **धनेति।** अत एव **चः** किं चेत्यर्थे। व्युत्क्रमेण सर्वान्त्ये स बोध्यः। पत्न्यंशे तथाऽर्थे वाचनिकेऽपि तत्र स्त्रीत्वस्यैव त्वन्मते हेतुत्वस्याभिमतत्वेन तस्याविशेषेण युक्तितौल्येनाह। **दुहितर इति। विषयद्वये इति।** इदमुपलक्षणं, मातृविषये इत्यपि बोध्यम्। **वाक्यान्तरम्,** भरणं चास्येत्यादि। तत्र **मात्रं** कार्त्स्न्ये। उक्तहेतोः पत्नीत्यस्य तादृशधनविषयत्वे तुल्यन्यायेन दुहित्रादावपि तथाप्राप्त्या धनभागिति वाक्यशेषोऽपि भरणं चास्येत्यादिपर्यालोचनया यदि चाल्पं धनं तदैव पत्नी गृह्णात्यादौ तदभावे दुहिता न बहुधने इति पाक्षिकं धनग्रहणं पत्न्यादेः प्रापयति, पित्रादिषु तु वाक्यान्तरनैरपेक्ष्येणैव नित्यवत् तत् बोधयतीति स दोषस्तदवस्थ एवेति भावः।

पूर्वं संयताया एव तस्या धनग्रहणमुक्तं द्रढयितुमन्यविरोधं परिहरति। **यत्त्विति।** यौवनस्था चेदिति यथास्थितमेव। **कर्कशा** क्रूरा। अनेन कृत्स्नधनासम्बन्धः स्पष्ट एवोक्त इति विरोधः स्फुट एव। परिहरति। **तदपीति।** विधवा यौवनस्था नारी कर्कशा चेद्भवतीत्वन्वयः। कर्कशात्वं च नान्यादृशं किं तु दुरूहदुरभिप्रायकत्वं, प्रागुक्तस्मृत्यन्तरानुरोधात्। तदाह। **शङ्कितेति।** एवं च संयतायाः सकलधनग्रहमेतत्संमतमेवेति न विरोध इति भावः। एवं च इतोऽपि प्रागुक्तार्थलाभ एवेत्याह। **अस्मादेवेति। एवो**ऽप्यर्थे। **हरीत**वचनादपीत्यर्थः। अपिना प्रागुक्तसमुच्चयः।

अत्र प्रागुक्तमेव मानान्तरमप्याह। **एतदेवेति।** अनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणमित्येवेत्यर्थः। वयःकृतज्येष्ठत्वे उक्तार्थालाभादाह। **ज्येष्ठा गुणेति।** अन्यगुणकृतज्येष्ठत्वमपि नाभिमतमिति तदर्थमाह। **अनाशङ्कितेति। अन्यामिति।** कर्कशामपीत्यर्थः। अपिना स्वीयसमुच्चयः। **मातृवत्,** माता यथा पालयति स्वीयं तद्वत्।

उपसंहरति। **तस्मादिति।** संसृष्टीत्यत्र भावे क्तः। पत्नीपदार्थमाह। **परिणीतेति।** धर्मपरिणयनपूर्वकश्रौतस्मार्तकर्मसहाधिकृतेत्यर्थः। एवं पूर्वोपसंहारे ऊढाया इत्यस्याप्यर्थो बोध्यः। एवेन भरणोपयुक्तमात्रव्यवच्छेदः। यत्तु **प्राच्याः**—एवंव्यवस्थायां **बृहस्पति**विरोधः।

" विभक्ता भ्रातरो ये च सम्प्रीत्यैकत्र संस्थिताः। पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते॥

" यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथंचन। न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते॥

" या तस्य भगिनी मातुस्ततोंऽशं लब्धुमर्हति। अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च॥

" संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाऽधिकम्। आप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिनः॥ "

---

१ स्वार्जितेत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति हि सः । तत्र चोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्टविषयत्वान्मध्यस्थस्य यदा कश्चिदित्यादेरपि तद्विषयत्वेन तत्र चानपत्यस्येत्यनेनार्धेन पुत्रकन्यापत्नीपितॄणामभावे संसृष्टसोदरभ्रातुरधिकारबोधनेन कथं तस्य पत्नीबाधकत्वम् । किं चाविभक्तत्वे संसृष्टत्वे च भ्रात्रन्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीकृतादेः पृथगप्रतीतौ लोपशङ्कायां न लुप्यते इत्युपपद्यते । विभक्तासंसृष्टस्य तु धने विभागप्रतीत्या न लोपशङ्का । तस्मात्संसृष्टविषयत्वमेवैषाम् ।

किं च पत्न्यादेः पूर्वं अधिकारज्ञापक**शंखादी**नां संसृष्टविषयत्वं वचनान्न्यायाद्वा । नाद्यः । तदभावात् । संसृष्टिनस्त्वित्यादेस्तु भ्रात्रधिकारावसरे विशेषज्ञापनत्वेनं भ्रात्रधिकारमात्रपरत्वानुपपत्तेः । किं च समीपोक्त**बृहस्पति**वचसः संसृष्टिविषये पुत्रादिपित्रन्ताभावे सोदरभ्रात्रधिकारज्ञापकत्वात्तद्विरुद्धत्वादसंसृष्टविषयत्वमेव तावत् युक्तं तेषां, न तु तथा ।

संसृष्टत्वे यदेकस्य भ्रातुर्धनं तदन्यस्यापि तत्रैकनाशे तत्स्वत्वनाशेऽपि जीवतस्तत्सत्त्वात्तस्यैव तत्, न तु पत्न्याः । भर्तृमरणेन पत्नीस्वत्वस्यापि नाशात् । यथा सत्सु पुत्रादिषु न तद्धनं पत्न्या इत्येवं द्वितीयपक्षोऽपि न । न हि संसृष्टत्वेऽपि यदेकस्य तदेवान्यस्यापि । किंतु अविज्ञातैकदेशविशेषं तत् द्वयोः, न तु समग्रमेव । तत्स्वामित्वकल्पनायां मानाभावात् । परिणयोत्पन्नभर्तृधने पत्न्याः स्वामित्वं तस्मिन् मृते नश्यतीत्यत्र च मानाभावात् । सति पुत्रे तदधिकारशास्त्रादेव स्वत्वनाशोऽवगम्यते । नन्वत्रापि संसृष्टिभ्रात्रधिकारशास्त्रात्तथेति चेन्न । संसृष्टभ्रातृगोचरत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । सिद्धे हि भ्रातृसंसृष्टभर्तृमृत्या पत्नीस्वामित्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य संसृष्टविषयत्वं, साति तु तस्य तद्विषयत्वे पत्नीस्वामित्वनाश इत्यन्योन्याश्रयश्च ।

किं च **शंखा**देस्तत्त्वे भ्रात्रंशे तथा सत्त्वेऽपि तदभावे पितरावित्यत्र प्राग्वद्विकल्पसम्भवेन पत्नीदुहितरश्चैवेत्यादिना विभक्तासंसृष्टयोः पित्रोः पत्नीबाध्यत्वादाद्यपक्षस्य, अविभक्तसंसृष्टभ्रातृसद्भावेऽप्यविभक्तसंसृष्टपितृग्राह्यत्वस्य सर्वेषां मते विवादाभावेन द्वितीयपक्षस्य चासम्भवः ।

किंच यथा पित्रा भ्रात्रा च विभक्तासंसृष्टधने शरीरदातृतया "आत्मा वै जायते पुत्रः" इत्येकत्वस्मृतेर्धनशरीरयोश्च प्रभुत्वात्तत्पितृदेयपितामहादिपिण्डत्रये च सपिण्डनेन मृतस्य भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्राणां पार्वणदानाभावात् भ्रातृतः पूर्वं पितुरधिकारस्तथाऽन्यत्रापीति युक्तम् । अविभागसंसर्गयोर्वाऽविशेषात् पिताभ्रात्रोस्तुल्यवदधिकारो युक्तो न तु तदभावे पितुरिति युक्तम् ।

किं चाविभक्तसंसृष्टौ पितराविति द्वित्वानुपपत्तिर्मात्रा सह विभागाविभागयोरभावात् । अत एव संसर्गाभावोऽपि ।

यदाह **बृहस्पतिः**,–'विभक्तो यः पुनरिति'। अतः संसर्गित्वाविभक्तत्वयोर्द्वयोर्मात्रा सहासम्भवात्कथं मातृगतो भ्रातृसद्भावाधिकारविरोधः समाधेयः । तस्मात् **विष्ण्वा**दितः पुत्राद्यभावमात्रेण पत्न्यधिकारः स्पष्टोऽवगम्यते । तत्र पुत्रादीनां त्रयाणामादौ तत्त्वं, ' पुन्नाम्नो नरकादि'त्यादि**मनुविष्ण्वा**द्युक्तेः । प्रपौत्रपर्यन्ताभावे वैधव्यात्प्रभृति व्रतादिना भर्तुः परलोकहिताचरणेन पुत्रादितो जघन्या भार्येति तेषामभावे सैव धनाधिकारिणीति तत्त्वमिति ।

---

१ समानसम्बन्धिनां मध्ये संसर्गिणः संसर्गनिबन्धनाधिकारबोधकत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा पुत्रसत्त्वेऽपि संसृष्टभ्रात्रधिकारप्रसङ्गादिति भावः । २ फ–पौत्रपर्यन्ताभावे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्र। उक्त**बृहस्पति**वाक्यस्य 'संसृष्टिनस्त्विति' **मूल**स्य 'विभक्ताः सहजीवन्त' इत्यादि**मनो**रुक्त**नारद**स्य च समानार्थकत्वेन प्रकृताविषयत्वात्। अपत्यसत्त्वे नैवमित्युक्तम्। तत्र अनपत्येत्यपवादप्रसङ्गादसंसृष्टविभक्तस्थलेऽप्यपवाद उक्तः, अभार्यापितृकेति। लोपशङ्काऽपि **मनु**वद्बोध्या। पत्नीति मूलस्य पूर्वोत्तरवचनैस्तत्त्वे सति परिशेषन्यायेन शङ्कादेस्तद्विषयत्वं सिद्धमिति न दोषश्च।

किं च भ्रात्रंशे एवेदं न पित्राद्यंशे। तत्र त्वनुपदमेव प्रकारो वक्ष्यमाण इति न कोऽपि दोष इति दिक्।

नन्वेतावता प्रपञ्चेन पत्नीत्यस्य भ्रात्रंशे विरोधे परिहृते **नारद**सङ्गतावपि पित्राद्यंशे विरोधस्यापरिहृतत्वेन तदवस्थत्वेन **मनुशंखकात्यायनादेः** का गतिरिति चेत्, न। नेदं क्रमपरमित्याद्याचार्योक्त्यनुवादकेन भगवता **विज्ञानेश्वरेण** सर्वविरोधपरिहारस्य सूचितत्वात्।

तथा हि। तत्र तावत् 'पिता हरेदिति' **मनु**विरोधस्तु कण्ठतः परिहृत एव। तथा च तत्र वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे न त्वैच्छिकविकल्पे। व्यवस्था च **मूलो**क्तैवेति बोध्यम्। एवमनपत्यस्य पुत्रस्य मातेति **मनु**रपि न विरुद्धः। तस्यापि क्रमाबोधकत्वात्। मानाभावात् अधिकारप्रदर्शनमात्रपरत्वात्। तथा च मूलानुरोधेन तत्र चकारेण च वृत्तायामित्यस्य पूर्वत्रापि संबन्धेन पत्न्यां दुहितरि च वृत्तायां दौहित्रे च वृत्ते माता तस्य दायमाप्नुयादित्यर्थः। अग्रेऽपि अपिशब्दात्पित्रादिसमुच्चयेन पितरि भ्रातृषु सत्सु तेषु च वृत्तेषु पितामही हरेदित्यर्थः। इदमग्रेऽपि व्यक्तम्। तत्रैव 'मातर्यपी'त्यत्र कण्ठतो **विज्ञानेश्वरेण** तथोक्तत्वान्मात्रंशेऽपि तथैव तस्याभिमतम्। एवं **शंख**वचनमपि न विरुद्धम्। तस्याविभक्तसंसृष्टभ्रातृविषयत्वस्य भ्रात्रंशे कण्ठतस्तेनोक्तत्वात्।

किं च तत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन तदभावे इत्यस्योभयत्रान्वयेन क्रमवैपरीत्येन च तदभावे अविभक्तसंसृष्टभ्रात्रभावे ज्येष्ठा संयता पत्नी हरेत् तदभावे पत्न्यभावे चेन दुहितृदौहित्रयोरभावे पितरौ हरेयातामित्यर्थात् यथाश्रुतक्रमाबोधकत्वात् **कात्यायन**वचनमपि न विरुद्धम्। तत्र पुत्राभावे इत्यत्र पुत्रपदस्य पौत्रोपलक्षकत्वावश्यकत्वात् "अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी" "यथैवात्मा तथा पुत्रः" "पुत्रेण दुहिता समा" "पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते।" इत्याद्युक्त्या पुत्राभावे इत्यस्य पुत्रस्य पौत्रस्य पत्न्या दुहितुर्दौहित्रस्य चाभावे इत्यर्थेनाग्रे क्रमवैपरीत्येन वाशब्दानां तदभावरूपपक्षान्तरबोधकत्वेनादौ जननी हरेत्, वा तदभावे पिता हरेत्, वा तदभावे भ्राता हरेत्, पुनरन्वयेनाथशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन वा तदभावेऽथ तत्सुता हरेयुः, वा तदभावे तत्पितुर्माता पितामही हरेदित्यर्थात्। एतादृशक्रमबोधनार्थमेव क्रमादिति सफलम्। अन्यथोक्तक्रमस्य पाठत एव लाभे तदुक्तिरफलेति स्पष्टमेव। **गौतम**वचनमपि न विरुद्धम्। तत्र वाशब्दस्य चार्थत्वेनाधिकारमात्रप्रदर्शनपरत्वेनोक्तरीत्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात्। तत्र पिण्डशब्दः सापिण्ड्यपरः। गोत्रशब्दसमभिव्याहारात्। न केवलं **मूल**स्यैव **नारदा**दिविरोधः, किं तु तेषामपि मिथो भूयानिति तत्रैकस्य सिद्धान्तत्वे सर्वनिर्वाहाभावात् व्यापकत्वान्**मूला**द्यनुरोधेनोक्तव्यवस्थयैव सर्वैकवाक्यतासंपादनमुचितामिति गूढाकूतम्।

अत्रेदं तत्त्वम्। यद्यपि पूर्वविरोधदानावसरे **नारदमनुशंखकात्यायन**विरोधः क्रमेण व्याख्याता सम्भवात्सामान्यतो बहुविषये दत्तस्तथापि उपक्रमोक्त**नारद**वाक्याद्विशिष्यभ्रातृपत्न्योः क्रमबोधक**शंखा**च्च मुख्यतया भ्रात्रंशे एवाभिमतः। **मनुकात्यायनो**ल्लेखस्तु मूलवत्तेषामपि मिथो विरोधो यथाश्रुत इति न तयोरपि क्रमव्यवस्थापकत्वमिति सूचयितुमानुषङ्गिकः। तत्र **मनु**द्वयांशे

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विरोधपरिहारोऽग्रे व्याख्यात्रा ऽन्यप्रसङ्गेन कण्ठतः कृत एवेति नात्र पुनर्विशिष्योक्तिः । तेनैव पित्रादौ **शंखकात्यायन**विरोधोऽपि परिहृतप्राय इति न तथा । भ्रात्रंशे तदुभयविरोधोऽपि अन्यप्रसङ्गेन तयोः संसृष्टविषयत्वमुक्तवता परिहृत एव । तत्र संसृष्टेत्युपलक्षणविभक्तस्यापि । इदमप्यन्यत्र विभक्ते संसृष्टिनि वेति उक्तवता तेन सूचितमेव । एवं च मुख्यतातात्पर्यविषयतया भ्रात्रंशे एव फलितार्थकथनपरं न तु शाब्दार्थकथनपरम् । तल्लाभो यद्यपि प्रागुक्तरीत्या सिद्धः तथापि अत्रापि गमकमस्तीत्याशयेनाद्योपसंहारार्थेहेतुद्वयमुक्तं विभागेत्यादि । स च मुख्यतया भ्रातॄणामेव प्रतिपादितः । शब्दस्तथैव लाभात् । अत एवाग्रे " एवं विभागं चेदित्यादिना प्रबन्धेन समानजातीयानां भ्रातॄणां परस्परं पित्रा च सह विभागक्लृप्तिरुक्ता " इत्युक्तं तेन ।

किंच भ्रातॄणां तयोरूर्ध्वमनन्तरं विभाग उक्त इति तस्यैव विभागस्यात्र ग्रहणम् । अत एवैकवचनम् । एवं च भ्रात्रंशे तादृशप्रकरणात्तथेति तद्भावः । ननु शाब्दमुख्यविभक्तत्वस्य तत्रोक्तत्वेऽपि अर्थानुषङ्गिकविभक्तत्वस्य पितरि मातरि च सत्त्वेन तादृशविषये तयोरधिकारापत्तिः । पत्नीत्यस्य सर्वविषयत्वेनाप्रवृत्त्या वचनान्तरादित्यत उक्तं संसृष्टिनामिति । संसृष्टिनस्त्वित्यस्य पत्नीत्यादिसर्वापवादत्वं न पत्नीमात्रांशपरम् । अत एव " पत्न्यादयो धनभाज इत्युक्तम् । अस्यापवादमाह " इति वक्ष्यते तेन । एवं च तादृशपितृभ्रातृपितृव्यान्यतमस्थलेऽस्य वचनस्य संपूर्णस्याप्रवृत्तावप्यन्यत्र विभागेऽविभागे च सर्वत्र प्रवृत्तिः । अत एव वैरूप्यमपि नेदानीम् । अत एव संसृष्टविषयत्वमेव **नारदशंख**योः कण्ठत उक्तं न त्वविभक्तविषयत्वमपि । इत्थमरुचिरुपसंहारद्वमयध्ये विभक्ते संसृष्टिनि वेत्यत्रापि बोध्या । अत एवाद्ये उपसंहारे ऽयमर्थः सिद्धो भवतीत्युक्तम्, न तु पत्नीत्यादेरेतद्विषयतया व्यवस्थितिरित्युक्तम् । द्वितीयोपसंहारस्तु साकल्यांशे इति न पौनरुक्त्यम् ।

किं च विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयत्वं पत्नीत्यस्य **धारेश्वर**संमतत्वेन प्रागुक्तं न स्वसंमतत्वेन । यद्यपि तत्र नियोगो दूषितः कण्ठतो 'नान्यस्मिन्नित्यादिना' तथापि तदितरांशस्य सम्भवदुक्तिकत्वेऽपि उक्तवक्ष्यमाणयुक्तिभ्यां स्वानभिमतत्वमेव । एतेन " पत्नीत्यादिमूलस्य 'अपुत्राशयनामति' **मनो**श्च व्याख्यायां विभक्तासंसृष्टधनविषयतया व्यवस्थापितत्वेन तद्भिन्नस्थले तयोरप्रवृत्त्योक्त**नारदमन्वा**दिना तत्र निर्वाह इति **मिताक्षरा**सम्मतसिद्धान्त " इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । तदभिमतार्थाज्ञानात् । विभागोक्त्या **मूल**स्य तद्विषयत्वलाभेऽपि उक्त**मनो**स्तद्विषयत्वासम्भवात् । तथा तेनानुक्तत्वात् । मूलैकवाक्यतया तस्य तत्त्वेऽपि विरुद्धवाक्यजातान्तर्गते विभक्ते संस्थिते इत्यत्र विभक्ते इत्युक्त्या तदेकवाक्यतया **नारदमन्वादे**रपि तद्विषयत्वापत्त्या त्वदुक्तार्थस्य बाधितत्वात् । अन्यथा तेषां मिथो विरोधस्य स्पष्टत्वेनाव्यवस्था तदवस्थैव ।

किं च । तावताऽपि तैः सर्वत्रानिर्वाहः । तत्र स्वल्पोपादानात् । पत्नीत्यादेस्तु त्वदुक्तरीत्योत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वसापेक्षत्वेन तद्विषयत्वस्यैव युक्तत्वेन च सम्पूर्णस्यैव तद्विषयत्वापत्त्या तत्राप्रवृत्तेः । **मूल**समानार्थ**विष्णु**ना निर्वाहे तु अस्मत्पक्षस्यैव सिद्ध्या द्रविडप्राणायामस्यासंगत्यापत्तेः ।

किं च । अन्यत्र तेन निर्वाह इति न **विज्ञानेश्वर**सम्मतम् । यदपि **नारदव**चनामित्यादि तदुक्तिविरोधापत्तेः । तदप्यत्रभवानाचार्यो न मृष्यतीत्यादि विरोधापत्तेः । तत्र पितामही

---

१ न पुनर्विशिष्योक्तः । २ चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः १२५ इति श्लोकावतरणे इति शेषः । ३ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी १३८ पृ. ९८ इति श्लोकावतरणं । ४ फ इत्थम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रथमं धनभाक् मातर्यपि च वृत्तायाम् इत्यादितदुक्तिविरोधापत्तेश्च । वचनस्यैकत्वेनोत्तरार्द्धस्यापि तन्मात्रविषयतया सांकर्यस्यैवाभावात् । एतेन अविभक्तैकपुत्रस्य स्वार्जितधनकस्य मृतपितृकस्य मातृपत्नीभगिनीसमवाये उक्तरीत्या पत्नीत्यादेरप्रवृत्त्या 'अनपत्यस्य पुत्रस्य मातेति' **मनो**र्मातैव धनभाक्, न पत्नी इत्यपास्तम् । तद्विरोधात् । त्वन्मते मात्रभावे तत्सत्त्वे तत्प्रवृत्तेः ।

किं च । तथा सति तत्रैव पत्न्यां जीवन्त्यामपि त्वदुक्तरीत्या धनभाक्त्वेन मातृधनस्य दुहितृगामित्वेन तत्कन्यासत्त्वे तद्गामित्वेन पत्न्या निरंशत्वापत्त्या जीवनाभावापत्तेः ।

किंच । पितुः स्वत्वमित्यव्यवस्था दुर्वारैव । निर्वाहकवचनान्तराभावात् । **विष्णो**र्मूलसमानार्थत्वात् । " अनन्तरः सपिण्डाद्यः " इति **मनूक्त**प्रत्यासत्तेस्तत्त्वाङ्गीकारेऽपि तस्यास्तत्र तुल्यत्वेन तत्तादवस्थ्यमेव । अस्मन्मतप्रवेशापत्तिश्च । तदुक्तप्रत्यासत्त्यङ्गीकारेऽपि तद्वत्पितुरपि असमर्थस्य उक्तरीत्या निरंशत्वापत्तिः । " अर्द्धो वा एष आत्मनो यः पत्नी " इत्यादि**श्रुत्या**दिबोधितप्रत्यासत्त्यतिशयस्य पत्न्यामेव सत्त्वं च ।

किं च । पुत्रपौत्ररहितस्य दुहित्रादिगणाभावे पत्नीसत्त्वे विभागस्याभावे त्वदुक्तरीत्या पत्नीत्यादेरप्रवृत्त्या " श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्" इति **गौतमात्** (अ. २८ सू ३९) तस्य तत्त्वापत्त्योक्तदोषापत्तेः ।

किंच । तादृशस्य तस्य पत्नीसत्त्वे सपिण्डान्तर्गतदूरतरयत्किञ्चित्सत्त्वे विभागाभावे मूलाप्रवृत्त्या " पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्ड" इत्या**पस्तम्बात्** (२।१४।२) तस्य तत्त्वापत्त्योक्तदोषापत्तिरेव । वचनान्तरं तु न साधकमस्ति । उक्तश्रुत्या पत्न्याः प्रत्यासन्नत्वादिना तत्त्वे तु तत्रापि तन्नेदं वारितमित्यलं तदनभिज्ञोक्तिखण्डनेनेति । क्वचिदवशिष्टविरोधपरिहारस्त्वग्रेऽनुपदमेव स्फुटीभविष्यतीति दिक् ।

एवं पत्नीति व्याख्यायाग्रिमं व्याचष्टे ।**तदभावे दुहितर इत्यादिनाऽभिधानादित्यन्तेन।**

ननु पत्नीतिवज्जातावेकवचनेनैव सजातीयानेकग्रहणलाभे बहुवचनं निर्बीजमत आह । **बहुदुहिता वचनमिति ।** प्रकृतिबोध्यस्त्र्यपत्यत्वस्य प्रत्ययबोध्यबहुत्वस्य च विजातीयास्वपि अविशिष्टत्वमविरुद्धत्वं चेति ताभ्यामुभयप्रतीत्या तासां चतुर्थीत्युक्तक्रमेण समविषमांशभागप्राप्तिरितिभावः । यद्यपीदमपि तद्वदेव सिद्धं तथापि तस्य स्फुटबोधकमिदमिति गूढाकूतम् । एतेनादौ सवर्णा तदभावेऽसवर्णेति व्याख्यानमपास्तम् ।

दुहितॄणां धनसम्बन्धं पोषयति । **तथा चेत्यादिना ।** तत्रायं व्याख्यातम् । **तां विना** तदभावे । **स्मृता** धनहरीत्यस्यादावनुषङ्गः । **अङ्गादङ्गात्,** सर्वेभ्यः अङ्गेभ्य उत्पद्यते ।
"यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्"॥ इति,

'यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यादि'त्युक्तमपत्यं धनभाक् । अतः पितरि मृतेऽनुत्पन्नपुत्राया धनहरत्वाप्राप्तावयं विधिकल्पकोऽर्थवादः । तत्र तस्यामात्मनि पुत्रनिमित्तं तिष्ठन्त्यामेव धनलाभो, न पुत्रोत्पत्तिस्तदीयाऽपेक्षिता । यद्वा । तस्यामात्मभूतायां पितृरूपेण तिष्ठन्त्यामित्यर्थः । एतदर्थको **मनु**स्तु न लिखितः । तत्र सामान्यवचनदुहितृशब्दस्यापि प्रकरणात्पुत्रिकापरत्वेन **मेधातिथिना** व्याख्यातत्वात् । एतदर्थमेवार्थकथनम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एतेन "पुत्रवत्या एव तस्यास्तद्धनाधिकारो न दुहितृसामान्यस्य । 'तुल्यसन्तानदर्शनादिति' **नारदी**ये हेतुनिर्देशेन प्रत्यासत्तिसाम्येऽपि उपकारातिशयेन तदाधिकारबोधनात् । यथा पुत्रत्वसाम्येऽप्यक्लीबादेः । तथा च पुत्रदुहित्रोस्तद्वत्त्वमेव तदधिकारापादकं, न स्वरूपमात्रम् । अन्यथा क्लीबादिपर्युदासस्यादृष्टार्थतापत्तेः" इति **भ्रान्तो**क्तमपास्तम् । **मन्वा**दिविरोधात्, **नारदा**र्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्, क्लीबादेर्यथाकथञ्चित्पुत्रसत्त्वे कर्मानधिकारप्रयुक्तस्य वाचनिकस्य वाऽनधिकारस्य सत्त्वात्, अन्यथाऽपुत्रपुत्रादेस्तत्त्वानापत्तेः, योग्यतायाः पतितादावपि सत्त्वाच्चेति दिक् ।

'यद्यनूढेति' व्याचष्टे। **तत्र चेति** । दुहितृषु चेत्यर्थः । अनेन यदि तयोः समवायो भवेत्तदाऽनूढैवेति तत्र योजना सूचिता । तदेवाह । **तदेति** । धनं विनाऽविवाहे तस्या ऋतुदर्शने पित्रादीनां नरकपातश्रुत्या युक्तमेवेदं, ततो निस्तारात् ।

तथा च **पैठीनसिः**—

"यावन्नोद्भिद्येते स्तनौ तावदेव देया अथर्तुमती भवति दाता प्रतिग्रहीता नरकमाप्नोति पिता पितामहः प्रपितामहश्च विष्ठायां जायन्ते तस्मान्नग्निका दातव्येति" ।

पराशरोऽपि—"अपुत्रमृतस्य कुमारी ह्यर्थं गृह्णीयात्तदभावे चोढेति ।"

देवलोऽपि—

"कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद्देयं वैवाहिकं वसु । अपुत्रस्य तु कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवद्भवेत्" । इति ।

स्वा सवर्णा । धर्मजा धर्मपत्नीजा ।

नारदोऽपि— (अ. १३ श्लो. २७)

"स्यात्तु चेद्दुहिता तस्याः पित्र्यांशो भरणे मतः । आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः" ॥

इति । अत्र हरेद्भागमिति ऊढानूढासाधारणं, भरणांशे विशेषः । एतेन "ऊढानूढासमवाये इति चिन्त्यं, तादृशक्रमकल्पने मानाभावात् । यद्यनूढा भवेदित्यस्योक्त**नारदा**दनूढा पितृभागं न लभते किं तु आ विवाहं भरणं विवाहोपयुक्तं द्रव्यं च । तद्भागं तु विवाहानन्तरमेवेत्यर्थपरत्वात्" इति **भ्रान्तो**क्तमपास्तम् ।

विशेषान्तरमाह । **तथेति** । **प्रतिष्ठिता** सधना । **अप्रतिष्ठिता** निर्धना । **स्त्रीधनमिति** । तत् कन्यानां, तासां मध्ये अपरिणीतानामेव, परिणीतानां मध्ये निर्धनानामेवेत्यर्थः । नन्वेतच्छ्रुत्या मातृधनविषयकमिति प्रकृते कथं प्रवर्तेत[1] अत आह । **पितृधनेऽपीति** । स्त्रीधनोद्देशेन दुहितृसम्बन्धविधानेनोद्देश्यविशेषणत्वेन स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्तुल्यत्वमिति भावः । एतेन "यद्यप्यादौ सपुत्राया एव धनं तथापि सर्वथाऽविशेषादुभयोरपि विभज्य धनग्रहणम् । एतेन तथेत्यादि चिन्त्यं तस्य स्त्रीधनविषयत्वान्न्यायस्य पितृधनविषये दुष्टत्वात्" इति तदुक्तमपास्तम् ।

ननु दुहितर इति वाक्यं पत्न्यभावे पुत्रिकारूपकन्याया धनसंबन्धमाह, तदुक्त**मन्व**नुरोधात्, न तु तत्सामान्यस्य, येनानूढादिक्रमः प्रागुक्तो भवेदित्याशयेनाह । **न चैतदिति** । दुहितर इत्येतदित्यर्थः । व्याख्याभेदेनाह । **तत्सुतस्येति** । एवं च तत्रैवोक्त्याऽत्रोक्तिः पुनरुक्तेत्यनुपपन्नैव स्यादित्यर्थः । **मनुना** तु द्वादशपुत्रमध्ये शूद्रापुत्रो गणितो न पुत्रिकापुत्र इति तस्य तदुक्तिस्तथेति भावः । "अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामीति" प्रागुक्त**विष्णुर**पि ।

---

१ ख-प्रवर्तते ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्धनम् "—इति **कात्यायनो**ऽपि ।

" मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः । " इति वक्ष्यमाण**नारदो**ऽपि । (अ. १३ । २ श्लो.)

यत्तु " पत्न्यभावे स्नुषैव न दुहिता । तदधिकारस्य पुत्रपत्न्यभावायत्ततया पत्न्यभावेऽपि पुत्रार्धशरीरसत्त्वेन पुत्राभावविरहात् ।

तथा च **बृहस्पतिः**—

" यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति । जीवत्यर्द्धे शरीरे तु कथमन्यः समाप्नुयात् " ॥ इति ।

न च दुहितुः साक्षात्पित्रवयवारब्धत्वेन पित्रवयवारब्धपुत्रसहकारिस्नुषापेक्षया संनिकृष्टत्वमिति वाच्यम् । दुहित्रपेक्षया सगोत्रसपिण्डायाः स्नुषायाः प्रत्यासत्त्यतिशयात् । पित्रादिष्वतिप्रसङ्गस्तु न । तेषां वचनेनैव व्यवस्थानविशेषस्य[1] नियमितत्वात् । यत्रापि पतिमरणानन्तरं पत्न्येव लभते तत्रापि मातृधनत्वेन तद्धनं दुहितृगामीति न भ्रमितव्यम् । जन्मना पुत्रस्येव विवाहात् स्नुषाया अपि भर्तृद्वारा श्वशुरधने स्वत्वोत्पत्त्या श्वशुरमरणे श्वश्रूस्नुषयोः स्वत्वसाम्येन[2] श्वशुरमरणे स्नुषायाश्च साधारणस्वाम्यात् " इति **भ्रान्तः** ।

तन्न । वस्तुतस्तथा सत्त्वेऽपि तदभावायत्तत्वस्य तस्याशाब्दत्वात् । पत्नीतः प्रागपि तदधिकारापत्त्या सकलव्याकुलीभावापत्तेः । " अर्धो वा एष आत्मनः " इति **श्रुति**मूलकस्योक्त**बृहस्पतेः** प्रत्यासत्त्या तादृशपतिधनविषये पत्न्या अधिकारबोधकत्वेन प्रकृतेऽप्राप्तेः । तत्प्रत्यासत्त्यपेक्षया स्नुषायां तादृशप्रत्यासत्त्यतिशयाङ्गीकारे दुहितुरपि प्राक् पित्रादेरधिकारापत्त्या स्मृतिविरोधबाहुल्यापत्तेः । स्थानविशेषनियमितत्वस्य स्नुषायामपि तुल्यत्वात् । तस्या अपि गोत्रजत्वात् । एतेन यत्रापीत्याद्यग्रिममपि निरस्तमिति दिक् ।

अनुपपन्नमभिप्रायतो व्याचष्टे । **चशब्दादित्यादिना हरेद्धनमितीत्यन्तेन** । एतेन दुहितर इति बहुवचनेन दौहित्रग्रहणमिति **प्राच्यो**क्तं पत्नीत्यादिक्रमसंबन्धात्सर्वान्ते **दौहित्राः** दौहित्राधिकार इत्यन्योक्तं चापास्तम् । बहुवचनफलोक्तत्वात्स्य । राज्ञोऽभावाभावेनानधिकारापत्तेश्च[3] ।

विष्ण्वाद्यनुरोधेनाह । **दौहित्र इति** । तदेवाह । **यथाहेति** । अन्यथा तेषां निर्विषयता स्यादिति भावः । **अपुत्रेति** । सन्तन्यते यस्यामिति व्युत्पत्त्या सन्तानशब्देन 'पत्नी दुहिता' चोच्यते ।

अत एव **नारदः**–(अ. १३ । श्लो. ५०)

" पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानकारणात् । पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥ " इति ।

" सन्तानोऽपत्यगोत्रयोः सन्ततौ देववृक्षे चेति " **विश्वो**ऽपि ।

त्रयाणां द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहिः । तस्मिन्पुरुषे मृते सतीत्यर्थः । अव्ययीभावेन व्याख्यानं तु अयुक्तम् । नञा तदभावस्य भाष्यसंमतत्वात् । सन्तानपदवैयर्थ्यापत्त्या कर्मधारयोऽप्ययुक्तः । तथा च पुत्रपौत्रपत्नीदुहित्रभावे सति तद्धनं दौहित्रा आप्नुयुरित्यर्थः ।

'यश्चार्थहरः स पिण्डदोऽपीति' **बृहस्पतेः** " यो धनमाददीत स तस्मै श्राद्धं कुर्या-

---

१ ङ–व्यवस्थानविशेषस्य । २ ख फ–स्वत्वसाम्ये तु साधारणस्वाम्यात् । ३ गङः सर्वदा विद्यमानत्वेन तदभावस्य कदाप्यभावेन सब्रह्मचारिपर्यन्ताभावे तस्याप्यधिकारित्वेन अधिकारिसामान्याभावरूपस्य सर्वान्तत्वस्यासम्भवेन दौहित्रस्य अनधिकारापत्तेश्चेत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्पिण्डं च त्रिपुरुषं दद्यादिति " **वृद्धशातातपोक्तेश्चाह । पूर्वेषां त्विति ।** पूर्वेषां मातामहादीनां स्वधाकारे श्राद्धादौ दौहित्रकाः । स्वार्थे कन् । पौत्रा एव मता इत्यर्थः ।

अत एव **मनुः**–(अ. ९ श्लो. १३१ । १३२ । १३३ । १३९)

" मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः । दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥
" दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥
" पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ " इति ।
" पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ " इति च ।

यद्यपीदं सर्वं पुत्रिकापुत्रविषयं प्रकरणात्, व्याख्यातं च **मेधातिथिना** तथैव, तथापि न्यायसाम्यादत्र सम्मतित्वेन लिखितम् । अत एव **विज्ञानेश्वर** एतत् सर्वं विहायैतत्प्रकरणस्थमपि अकृता वेत्युक्त्या साधारणं **मनु**वाक्यमात्रं संमतित्वेनाह । **मनुरपीति ।** पुत्रिकात्वेनाकृता वा कृता दुहिता सदृशात्सवर्णाद् यं सुतं पुत्रं विन्देत लभेत तेन तत्सुतेन मातामहः पौत्री पौत्रवानेव । अत एव स सुतः उक्तहेतोः पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्तस्य धनं हरेत् गृह्णीयात्पिण्डं दद्याच्चेत्यर्थः । **मेधातिथिना** त्वयमपि श्लोकः कैमुतिकन्यायेन पौत्रिकेयपरतयैव सिद्धान्तितः ।

बृहस्पतिरपि–

" यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु । तथैव तत्सुतानां च तदभावे तु धर्मतः ॥" इति ।

दौहित्री

अत्रेदं बोध्यम् । यद्यपि **मानवे** पुंस्त्वैकवचनाभ्यां दौहित्रस्यैव धनभाक्त्वमायातीति तावदेव **विज्ञानेश्वरेण** चशब्दसमुच्चेयमुक्तं तथापि दौहित्राभावे दौहित्र्यास्तत्त्वमपि चसमुच्चेयम् । 'अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुरिति ' वक्ष्यमाणेनाप्रजःस्त्रीधनोद्देशेन भर्तृदुहितृदौहित्र्यादेश्च संबन्धविधानेनोद्देश्यविशेषणत्वेन स्त्रीत्वादेरविवक्षितत्वेन ' दुहितॄणां प्रसूता चेदि ' त्यस्य पितृधनेऽपि तुल्यत्वात् । एवं रीत्या ' मातुर्दुहितर ' इति **नारद**स्याप्यत्रानुकूलत्वात् । युक्तं चैतत् । यथा मातृधनग्रहणे दुहितृदौहित्रपुत्रपौत्रादिक्रमस्तथा पितृधने पुत्रपौत्रप्रपौत्रपत्नीदुहितृदौहित्रदौहित्र्यादिक्रमस्य प्रत्यासत्तितारतम्येन न्यायप्राप्तत्वात् । " स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति " **गौतमव**चनस्य (अ. २८ सू. २२) । पितृधनेऽपि समानत्वादित्यनुपदमेवोक्तवता **विज्ञानेश्वरेण** सूचितत्वात्तत्संमतमपीदम् । अन्यथा दौहित्र्याः पूर्वत्र वक्ष्यमाणेषु च स्वतो नोक्तत्वादनन्तर्भावाच्च पितृधनविषये तस्या अनधिकारस्यैवापत्तिरिति महान् दोषः । अग्रे यथाकथंचिदन्तर्भावे तु प्रथमं धनग्रहणे प्रत्यासत्तेर्नियामकत्वबोधक**मन्वा**दिविरोधः स्पष्ट एव । अत एवाग्रे भ्रात्रनन्तरमेव तत्सुतोक्तिरितीति । अत्र प्रागुक्त**विष्णुकात्यायन**विरोधपरिहारस्तु अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।

अथाग्रिमं व्याचष्टे । **तदभावे इति ।** पितरावित्यत्र न सरूपैकशेषः, " पिता मात्रा " इतिस्मृत्यन्तरानुरोधादित्याह । **मातापितराविति ।** नन्वेवमपि एकशेषत्वादेव एकेनैवोभयप्रतीत्या मिलितयोरेव तयोर्धनसम्बन्धः प्राप्नोति, नैच्छकेन प्रतिनियतेन वा क्रमेणेति स्मृत्यन्तरविरोधस्तदवस्थ एवेत्याशयेन शङ्कते । **यद्यपीति ।** तत्र तावत् एकदेशिमतेनाह ।

पितरौ

युगपदिति । युगपत् अधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैः तेषां भावस्तत्ता तस्यामित्यर्थः । द्विवचनाद्यन्तेनैकशेषसाधनार्थमयं पक्षो भाष्ये सरूपसूत्रे एकदेशिनोक्तः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अग्रे तु **भगवता** " सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा दुरुपपादा च " इत्यनेन दूषितः । उत्सर्गापवादयोः साम्यादुत्सर्गेऽपि तथेत्याशयेनात्र द्वन्द्वस्मरणादित्युक्तं, तदेवाह । **तदपवादत्वादिति ।**

वस्तुतस्तु इतरेतरद्वन्द्वेऽपि समूहस्यैव प्राधान्यात्समाहारे तस्यानुद्भूतावयवभेदत्वं तत्र तूद्भूतावयवभेदत्वमिति भेदाङ्गीकारादितरेतरविषये एवैकशेषाङ्गीकारात्समूहस्यैव प्राधान्येन प्रतीत्या तस्यैव तत्र निमित्तत्वप्राप्तिः । किं च एकशेषे एकपदलोपेन ' यः शिष्यत " इति न्यायेनावशिष्टस्यैव तत्समूहबोधकत्वेन तत्त्वम् । यत्र हि पृथगुपस्थितिः कारणान्तरं वा तत्रैव क्रमबोधः, तत्र पृथगुपस्थित्यादेस्तन्त्रत्वात् इति बोध्यम् ॥ एतेन पूर्वपक्षोऽयुक्तस्तन्मतस्यासिद्धान्तत्वादित्यपास्तम् ।

क्रम इति । यथाकथञ्चित् क्रम इत्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरविरोधस्तदवस्थ एवेति भावः । एतनेतरेतरयोगसमाहारयोर्विधीयमानद्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वात्तदपवादैकशेषस्यापि युगपदधिकरणवचनत्वेन क्रमाप्रतीतिरिति व्याख्यानमपास्तम् । असिद्धान्तत्वादिति दिक् ।

समाधत्ते । **तथापीति । विग्रहेति ।** माता च पिता चेति एकशेषविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । ननु वाक्ये ऐच्छिकप्रयोग इति न तथा नियमः, पूर्वनिपातप्रकरणं हि समासे एव तथा प्रयोगनियामकम्, अतो युक्त्यन्तरमाह । **एकशेषाभावपक्षे चेति ।** अत एव **चो** व्युत्क्रमे श्रवणादित्यस्याग्रे बोध्यः । **पूर्वमिति ।** अभ्यर्हितमित्यनेनेति भावः । **पाठेति ।** तत्र प्रयोगे तच्छब्दस्यैव पूर्वमुच्चारणेन तत्क्रमेणैवार्थक्रमप्रतीत्या मातापितृसमूहस्यैव बोधेऽप्युद्भूतावयवभेदत्वात्पूर्वोत्तरत्र प्रत्येकमेव तत्संबन्धस्य विजातीयानां बोधनात् स्मृत्यन्तरानुरोधाच्च अत्रापि प्रत्येकमेव धनसंबन्धः । तत्रापि धनग्रहणे क्रमापेक्षायामुपस्थितमिति न्यायेनोपस्थितक्रमेणैवादौ मातुस्तदभावे पितुर्धनसंबन्धस्य पर्यवसानमित्यर्थः ।

नन्वयुक्तमेतत् । पितरावित्यत्रान्यशब्दस्थक्रममादाय तथा प्रतिपादने स्वारस्याभावात् । " पिता, मात्रा " इत्यत्र तु तृतीयानिर्देशेन तस्या अप्राधान्यप्रतीतेः । पितृशब्दस्यैवोच्चारणेन द्विवचनस्य सजातीयासजातीयानेकबोधकत्वेनेष्टार्थबोधस्य तात्पर्यग्राहकसापेक्षत्वन च पूर्वं पितुरेवोपस्थितेश्च । अत आह । **किं चेति ।** पितृत्वस्य यावत् सवर्णाऽसवर्णाजातपुत्रत्वनिरूपितत्वेन साधारणत्वान्मातृत्वस्य स्वजातपुत्रत्वमात्रनिरूपितत्वेन मिथोपेक्षया मिथो व्यवहितोऽत्यन्तसांनिहितश्च संनिकर्ष इति मातुस्ततोऽधिकप्रत्यासत्तिरिति भावः ।

ननु धनग्रहणे प्रत्यासत्त्यतिशयस्य नियामकत्वे एव किं मानम्, अत आह । **अनन्तर इति । मनूक्तिरियम् ।** सपिण्डादिति " दूरान्तिकार्थैः " (व्या. सू. २।३।३४) इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । तथा च सपिण्डस्य योऽनन्तरः संनिहितः तस्य सपिण्डसंनिहितस्य धनं तस्य सपिण्डस्य भवेदित्यर्थः । एवं च प्रत्यासत्तेर्नियामकत्वं **मनुना** स्पष्टमेवोक्तम् ।

नन्वनुगतं कारणं हि लोके दृश्यते, प्रकृते तु न तथा । अनन्तर इति **मनु**ना सपिण्डपदोक्त्या सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तेर्नियामकत्वं न सोदकादिष्विति प्रतिपादनात् । तथा च तत्र कारणान्तरेऽवश्यं वक्तव्ये सपिण्डेष्वपि तदेवास्तां किमनया प्रत्यासत्त्येत्याशयेनाह । **न चेति ।** न हीत्यर्थः ।

" बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा । यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥ "

इति **बृहस्पते**स्तत्र सपिण्डपदं सोदकादीनामप्युपलक्षकमित्युभयत्र सैव तत्र नियामिकेत्याह । **अपि त्विति** । ' अस्मादेवेति ' **एवो**ऽप्यर्थे । ' मातापित्रोरिति ' निर्धारणे षष्ठी । अनेन

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'पत्नी दुहितर' इत्यत्र सर्वत्र मृतनिरूपितप्रत्यासत्त्यतिशयस्यैव क्रमेण धनग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वं विवक्षितं मूलकृत इति सूचितम् । **तदभावे पितेति** । अत एव च **मनु**ना पितुरनन्तरमेव भ्रातुर्ग्रहणं कृतम् । यदि तु पूर्वं पितुस्ततो मातुरिति क्रमोऽत्र स्यात्तदा तदनन्तरं तदुक्तिरसङ्गतैव स्यात् । इदमेव ध्वनयितुमग्रिमव्याख्यानेऽव्यवहितं **मनु**मेव वक्ष्यति । इदं सर्वं प्रागुक्त**शंख**वाक्यस्थे पितरावित्यत्रापि बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु आदौ पिता तदभावे मातेति क्रमो युक्तः । किं चेत्यस्यावतरणोक्तयुक्तेः । किं चेत्याद्युक्ततारतम्यसत्त्वेऽपि पुत्रे पित्रवयवबाहुल्यान्मात्रपेक्षया तत्र प्रत्यासत्त्यतिशयात् तदपेक्षया तस्य अभ्यर्हितत्वात् । क्षेत्रजविशेषविषये उक्तवैपरीत्यस्य सत्त्वेन तथा तस्यापि दुर्वचत्वाच्च । किं च । तदेव हि प्रत्यासत्तेर्मूलकारणं, 'मातुर्दुहितर' इत्यात्रपि तथैव **विज्ञानेश्वरेण** प्रतिपादितं च । अग्रे बन्धुपदव्याख्यावसरे "आत्मबान्धवाः पितृबान्धवा मातृबान्धवाः" **वृद्धशातातपा**द्युक्तक्रमेणैव प्रतिपादिताः । स्त्रीधनविभागवैपरीत्येनात्रैवमेवोचितं च । अत एव च **विष्णुकात्यायनौ** प्रागुक्तौ, "अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे दौहित्रगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामीति"

"अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः" ॥ इति च ।

अन्यथा तयोरपि क्रमबोधकत्वेन तद्विरोधो दुष्परिहर एव । एतदनुरोधेन तयोरन्यथा नयनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । इदं तु तदनुरोधेनोक्तरीत्या सुयोजमेव ।

देवलोऽपि,—

"तुल्या दुहितरो वाऽपि ध्रियमाणः पिताऽपि च" ॥ इति ।

अत एव च न समुदितयोरधिकारः । अनपत्यस्येति प्रागुक्तं **मानवम्**,

"भार्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य तु । माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया" ॥

इति **बार्हस्पत्यं** च पितृपर्यन्ताभावपरं तत एवेति न विरोधः । तत्र तदनुज्ञयेत्युक्त्या तदभावे नाधिकार इति सूचितम् । **शंख**वाक्येऽप्येवमेवेति बोध्यम् । दौहित्र्यंशे **विष्णु**विरोधोऽपि न । दौहित्रगामीत्यत्रैकशेषघटितसमासेन तस्या अपि परिग्रहात् । दौहित्रांशे **कात्यायन**विरोधोऽपि न । तत्र अपिशब्देनोभयोः समुच्चयात् । तत्र 'पुत्रा' इत्यस्य प्रत्यासत्त्या भ्रातुष्पुत्रा इत्यर्थः । अत्र माता जननी, अभावे सापत्नमाताऽपि । मातृपदोक्तेः ।

अग्रिमं व्याचष्टे । **पित्रभावे इति** । 'भ्रातृपुत्रौ' इत्येकशेषेण प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या पूर्वं भ्राता, तदभावे स्वसा । अत एव—

भ्रातरः "भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः" ।

इति संसृष्टिधनविषये वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते इति बोध्यम् । **भ्रातर एव वेति** । अत्र वाशब्दः व्यवस्थितविकल्पे इति प्राक् प्रतिपादितम् । 'तदभावे भ्रातृगामीति' **विष्णु**वाक्येऽप्येवमेव बोध्यम् । **कातीये** भ्रातेति स्वसुरप्युपलक्षणं बोध्यम् ।

मातुरभावे पिता धनभागित्युक्तम् । तस्य सिद्धि**र्मन्व**धीना उक्तरीत्येति पित्रभावे इत्यादि एव वेतीत्यन्तं मध्ये उक्त्वाऽन्यैरन्यथा सिद्धान्तितं निराकर्तुं सिंहावलोकनन्यायेनानुवदति । **यत्पु-**

---

१ व्या. सू. (१।५।६८)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नरिति। यत्त्वित्यर्थः। **वृत्तायां**, मृतायाम्। **विजातीयेष्वपीति**। मूर्द्धावसिक्तादिष्वपीत्यर्थः। पित्रा गृहीते तद्धनस्य तदीयत्वात् इति भावः। **सजातीयेष्वेवेति**। तया गृहीते तद्धनस्य मातृसम्बन्धित्वेनादौ तद्दुहितॄणां तदभावे दौहित्रादीनां क्रमाद्भवतीति सजातीयानामेव भवतीति भावः। उपसंहरति। **इतीति**। इत्येवं **मनो**राशयादित्यर्थः। **पितामह्येवेति**। मातुरभावे इत्यादिः।

निराकरोति। **एतदपीति**। प्रागनूदितमित्यर्थः। **आचार्यः न्यायविद्विश्वरूपाचार्यः**। केनेत्याकांक्षायामाह। **चतुस्त्रीति**। एवं च तेषामपि वचनेनैव धनभागित्वस्योक्तत्वेनोक्तरीत्या परम्परया विजातीयपुत्राणां धनग्रहणेऽपि न दोष इति न तन्मतसम्भव इति भावः। उक्त**मनु**वाक्यं तु न क्रमपरं, किं तु अधिकारमात्रप्रदर्शकम्।

यद्वा। मात्रनन्तरं पितृभ्रातृतत्सुताः क्रमेण धनभाजस्तेषामप्यभावे पितामही हरेदित्येवमध्याहृत्य व्याख्येयम्।

यद्वा। नाध्याहारोऽपि, किं तु 'पितुर्माते' त्यत्र पितृशब्दे तन्त्रम्। तत्रैकः पितरं तदपत्यं पुत्रं पौत्रं च लक्षयति। अनन्तरमिति शेषः। पितुर्मातेत्येतत्पदद्वयं तु तदनन्तरं पितामह्या[1] धनसम्बन्धं बोधयतीति गम्यते। यतः सूत्रप्राया मुनीनामुक्तिः। अत एव पितामहीत्येव नोक्तमिति केचित्।

वस्तुतस्तद्वचनस्य स्वरसार्थ उक्तप्रकारत्रयं विनाऽपि प्राक् व्याख्यात इति बोध्यम्।

अव्यवहितार्थे प्रसक्त**मनु**विरोधं परिहरति। **यत्पुनरिति**। प्राग्वत्। **नित्यं** सर्वथा **स्थितिः** शास्त्रमर्यादा। **तन्नृपेति**। राजपदोक्तेः, 'सर्वेषामप्यभावे त्विति' वक्ष्यमाण**मान**वात् अग्रे तदुक्तेश्चेति भावः।

एवं परमतं निराकृत्य पित्रभावे भ्रातर इति प्रागुक्तं बहुवचनान्तं भगिनीनामपि विभागं सूचयितुं विशदयति। **भ्रातृष्वपि सोदरा इत्यादिना**। **मात्रा** कृतात्।

अथाग्रिमं व्याचष्टे। **भ्रातॄणामपीति**। 'तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति' **भिन्नोदरा भ्रातरः विष्णुर**प्युक्त एव। **तत्पुत्रा इति**। भ्रातुः पुत्राः कन्याश्च, स्वसुः पुत्राः कन्याश्चेत्यर्थः। उक्तन्यायेनाह। **पितृक्रमेणेति**। सोदरासोदरपितृक्रमेणेत्यर्थः।

यत्तु 'अनेकपितृकाणामिति' पूर्वोक्तन्यायेन तत्सुतानामेकत्वे अवैलक्षण्येऽपि द्वित्वे बहुत्वे च स्वस्वपित्रादिद्वारा भागकल्पना न स्वस्वरूपत इत्यर्थ इति। तन्न। भ्रातॄणां पूर्वमृतत्वेन भ्रातृधने स्वत्वानुत्पत्त्या भ्रातुष्पुत्राणामेव स्वामिनाशेन स्वत्वोत्पत्त्या पितृक्रमेण विभागानर्हत्वेन तदविषयत्वात्। तस्य पितृस्वत्वास्पदद्रव्यविषयत्वात्। स्फुटीभविष्यति चेदमनुपदमेव।

सर्वत्रान्वितैवशब्दार्थं सिंहावलोकनन्यायेनात्रैवाशोकवनिकान्यायेन विशदयति। **भ्रातुभ्रातुष्पुत्रेति**। मृतस्य भ्रातॄणां प्रमीतपितृकाणां केषांचित् भ्रातुष्पुत्राणां च सद्भावे इत्यर्थः। **अधिकारवचनादिति**। "भ्रातरस्तथा तत्सुताः" इत्यनेन तदभावे एव तेषामधिकारप्रतिपादनात्, एवशब्देन तत्सत्त्वे तेषां तत्त्वनिरासप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः। अयं न्यायः सर्वत्र बोध्यः।

यत्र मृतस्यैको भ्राता विद्यमानोऽनेके वा, प्रत्येकं तत्पुत्रश्चैकोऽनेके वा, तद्विषयमिदं भ्रातृभ्रातुष्पुत्रेति नातिप्रसङ्ग इति सूचयन् अनेकभ्रात्रादौ स्थलविशेषे विशेषमाह। **यदा त्विति**। विभक्तादीनां बहूनां भ्रातॄणां मध्ये एकस्मिन्नित्यादिः। **अपुत्रे,** अपत्यादिके च। **धनविभागा-**

---

[1] क-क-ख-मातामह्या।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दिति । मृतभ्रातृसम्बन्धिधनविभागात्पूर्वमेवेत्यर्थः । **कश्चित्** अन्यः । तत्पुत्रास्तु सन्तीत्याह । **तदा तत्पुत्राणामिति** । अनुपदोक्तस्योभयसत्त्वे तेषामनधिकारात् भ्रातर एव विभज्य गृह्णीयुर्न तत्पुत्रा इत्यस्य च विषयता यद्यपि प्राप्ता तथापि पितृधनविभागप्रकरणोक्तन्यायविषयत्वसत्त्वात्तेन न्यायेनाह । **पितृत इति** । युक्तत्वे हेतुः प्राप्तिः । तथा च तेषां स्वांशलाभस्तत्पुत्राणां च स्वपित्रंशलाभ इति भावः ।

अथाग्रिमं व्याचष्टे । **भ्रातुष्पुत्राणामपीति**। गोत्रजपदार्थं स्वरीत्याऽऽह । **पितामही**ति। भिन्नं पदम् । एतदग्रे स्नुषा बोध्या । एवमग्रेऽपि । तथा च चत्वार इत्यर्थः। तत्र क्रममाह। **तत्रेति**।

गोत्रजाः। पितामही तेषां मध्ये इत्यर्थः । यद्यपि **धारेश्वर**मतनिराकरणावसरे एवापेक्षितत्वाद्वक्तुमुचितमिदं तथापि तत्र हृदयारूढमेव कृत्वाऽत्र, **मनु**ना मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणस्योक्तत्वाद्भ्रातृसुतानंन्तरं कथं तस्या धनग्रहणोक्तिरित्याशंकानिरासायाह । **मातर्यपि चेति** । **इति** इत्यनेन तत्क्रमबोधकेन **मनुना** । **अनुप्रवेशाभावादिति** । यद्यपीदं तदग्रेऽपि तुल्यं तथापि बन्ध्वाद्युत्तरं तस्याः प्रवेश स्योक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वेन चासम्भवेन बन्धुशब्देन वक्ष्यमाणरीत्या ग्रहणासम्भवेन गोत्रजानन्तरं प्रवेशस्य तथैवासम्भवेन गोत्रजात्वस्य तत्र सत्त्वेनान्तर्भावसम्भवात् तत्रैव ग्रहणं युक्तमिति भावः ।

ननु बद्धक्रमाणामपि पञ्चचितीनां मध्ये यां वैकां चिदिति विहितोपधानं मध्यमचितौ यथा, तथाऽत्रापि स्यात्, अतो हार्दमेवाह । **पितुर्मातेति** । मानवस्येति भावः । **अधिकारमात्रेति** । तद्बोधनमात्रेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रागुक्तान्यपक्षाणामपि । **कातीयै**कवाक्यतया तस्य क्रमपरत्वमपि न तद्वत् श्रौतं, विनिगमनाविरहग्रस्तं, सिद्धान्तरीत्या सर्वं सुयोजं च । एतेन पित्रादीनामित्यादि चिन्त्यं, चित्युपधानविरोधात्, कातीयैकवाक्यतया तस्य क्रमपरत्वाच्चेति **भ्रान्तोक्त**मपास्तम्। उत्कर्षे तत्सुतानन्तरमिति पाठः। उत्कर्षे इत्यस्यावश्यके इत्यादिः । उपरितनमृतानन्तरमिति पाठान्तरम् । उपरितनाः पित्रादयो भ्रातृसुतपर्यन्तास्तन्मरणानन्तरमिति तदर्थः ।

अविरोधादिति । गोत्रजत्वस्य तत्र सत्त्वेन केनापि सह विरोधाभावादित्यर्थः । उक्त**मनो**नोरुक्ताशयकत्वेन वस्तुतः क्रमे तात्पर्याभावेन मूलकृता पुत्राद्यभावे पत्न्यादीनां केषांचित्तदधिकारमुक्त्वा पितरावित्येकशेषेण तयोरत्यन्ताव्यवधानोक्त्या मध्ये परोक्त**मनू**क्तक्रमेण तत्प्रवेशासम्भवात्तदनन्तरमप्येकगोत्रत्वे सति स्वपितृकुलत्वेनात्यन्तान्तरङ्गत्वादानन्तर्यपाठात्पूर्वाभावे इति वाक्यशेषाच्च तत्सुतान्तानामुक्त्या दृष्टक्रमत्वेनैव तेषां मध्ये तस्याः प्रवेशस्य दुष्करत्वात्तत्पर्यन्तमपकृष्य पृथगनुक्ताऽपि सती सा आपाततः परोक्तमनुप्रतीतक्रमस्यातः परं बाधे मानाभावात्तत्परं गोत्रजा इति पाठात् **मनु**प्रतीततादृशक्रमानुसारेण पितामहाद्यपेक्षया पितामह्या एव सन्निहितत्वाद्गोत्रजात्वाच्च तदनन्तरमेव धनभागिति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्ते तु न कापि शङ्केति बोध्यम् । एतेन मृतस्य पितृसन्तानात्पूर्वं पित्रनन्तरं मातुरधिकारोक्त्या पितामहसंतानात्पूर्वं पितामहादनन्तरं पितामह्या अधिकारः सूचितः । अन्यथा पितरौ भ्रातर इति क्रमविरोधापत्तिः । अत एव च " मातर्यपीति, **मनु**रपि सङ्गच्छते " इति **प्राच्यो**क्तमपास्तम् । उक्तरीत्या निर्वाहात् तदर्थाज्ञानाच्च ।

अत्र केचित् । दौहित्रानन्तरं मातापितरौ धनग्रहणे युगपदधिकारिणौ । उभयोरपि संनिहितत्वात् । अत एव तौ विभज्य गृह्णीयातां न तु माता पूर्वं तदभावे पितेत्येवमुक्तक्रमः । इदमेवाभिप्रेत्य **मूले** पितरावित्येकशेषः कृतः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्र क्रमाप्रतीतौ पाञ्चमिकन्यायोऽपि । तथा हि । पञ्चमाद्यपादसप्तमाधिकरणम् । “ मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात् ”। सारस्वतौ भवत इत्यनेन पुरोडाशहविष्कं यागद्वयं विहितम् । सरस्वती देवताऽस्य सारस्वतः पुरोडाशः । सरस्वान् देवताऽस्य सारस्वतः । स च स च तौ सारस्वतावित्येकशेषः । एवं सति स्त्रीदेवत्ययाज्यानुवाक्यायुगलमाम्नाये आदौ पठित्वा पुन्देवत्ययाज्यानुवाक्यायुगलं पठितमिति मन्त्रपाठानुसारेण यागानुष्ठानक्रम इत्येतावानधिकरणविषयमूलविभागः ।

इतः परमधिकरणचिन्ता । पुरोडाशयज्ञस्येष्टिविकृतित्वात्प्रकृतिवदित्यतिदेशेन चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति विहितो निर्वापस्तत्र प्राप्तः । तत्र सन्देहः । किमनियमेन निर्वापः कर्त्तव्य उत स्त्रीदेवत्यनिर्वापं कृत्वा पुन्देवत्यनिर्वाप इति । तत्रातिदेशप्राप्तनिर्वापे क्रमाप्रतीतेरनियमेन निर्वाप इति **पूर्वपक्षे—**

राद्धान्तः । मुख्ययागक्रमेणैव निर्वापः कार्यः । तयोस्तु याज्यानुवाक्यायुगलपाठक्रमेणानुष्ठानक्रमः । अतः प्रमितक्रमाविरोधाय मुख्यक्रमानुसारेणैव निर्वापानुष्ठानक्रम इति ।

एवं च तत्राधिकरणे सारस्वतावित्युत्पत्तिवाक्ये एकशेषसत्त्वेन क्रमाप्रतीत्या यथा तद्युगलपाठक्रमेण यागयोरनुष्ठानक्रमोऽङ्गीकृतस्तथाऽत्रापि पितरावित्यत्र तत्त्वेन तदप्रतीत्या सामान्यतो दौहित्रानन्तरं मातापित्रोर्युगपद्विभज्य धनप्राप्तिस्तदभावे भ्रातॄणामित्यादीति ।

प्रागुक्तन्यायमूलमिदं मूलवाक्यं **कात्यायन**वचनेनापोद्यते । सामान्यन्यायापेक्षया वचनस्य प्राबल्यात् । वचनं च विभक्ते संस्थिते द्रव्यमिति प्रागुक्तमेव । तस्य चायमर्थः । पुत्रग्रहणमासन्नतरोपलक्षणार्थम् । तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रपत्नीदुहितृदौहित्रदौहित्र्यभावे प्रथमं पिता धनभाक् ततो माता ततो भ्रातेत्यादीति । व्याख्याकृदुक्तव्याख्याने दोषा अपि । तथा हि । यत्तु साधारणत्वासाधारणत्वाभ्यां ततस्तस्याः प्रत्यासत्त्यतिशय उक्तः, तन्न । जननीजनकयोर्जन्यं प्रति सन्निकर्षतारतम्याभावात् । यदपि गोत्रजपदार्थान्वयः तत्र तदादितदन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्ये तस्या अप्रवेशेन **मनू**क्त्या मात्रनन्तरं सा धनं न प्राप्नोति अपितूत्कृष्टा सती भ्रातृसुतानन्तरं प्राप्नोतीति । तदपि न । गोत्रजा इति सरूपैकशेषत्वेन पुंसामेव ग्रहणात् । तथा च पूर्वोक्तभ्रातृसुतैः सह गोत्रजानां पुरुषत्वेन बद्धक्रमत्वाविशेषेण तत्रापि तस्याः प्रवेशासम्भव एवेति दिगित्याहुः ।

इदमयुक्तम् । न हि तावदेकशेषे क्रमाप्रतीतिः । विग्रहवाक्येऽनेकशेषपक्षे च मातुः पूर्वपाठादेव तत्प्रतीतिसम्भवात् । अधिकरणविरोधोऽपि न । विषयभेदात् । तत्र हि सारस्वतश्च सारस्वतश्चेति सरूपैकशेषसत्त्वाद्विग्रहवाक्येऽपि न क्रमप्रतीतिरतः को वा क्रम इत्याकाङ्क्षायां श्रौतो मन्त्रक्रमो युक्त इति तत्क्रमेण यागानुष्ठानक्रमो निरूपितो न तु सर्वत्रैकशेषे क्रमप्रतीत्यभावस्तदभिप्रेतः । अत्र तु पितामात्रेति विजातीयैकशेषसत्त्वाद्विग्रहवाक्यादावश्यं क्रमप्रतीतिः स क्रमो युक्त एव ।

यच्चोक्तं जननीजनकयोरिति । तदपि न । यतो गर्भधारणपोषणादिभिरत्यावश्यकत्वेन जन्येऽतिशयोत्कर्षमुत्पादयति माता, पिता तु निषेककृदेव । अदृष्टात् दृष्टस्यैव प्राबल्येन दृष्टोपकाराधिक्यान्मातुः सन्निकर्षातिशयोऽस्ति ।

यदपि गोत्रजा इतीत्यादिनोक्तम्, तदपि न । विजातीयानामपि स्त्रीणां पुंसां च एकविभक्त्यन्तत्वाविरोधात् । गोत्रजा इति जातिद्रव्यगुणा इतिवदत्रापि तथा बद्धक्रमता । यतः पित्रादितत्सुतान्तानां स्वसन्निहितत्वात्स्वपितृकुलत्वाच्चान्तरङ्गत्वेन बद्धक्रमत्वं न पुंस्त्वेन नापि पाठमात्रेण,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अतस्तत्सुतानां गोत्रजानां च न बद्धक्रमता । अतः पत्न्यभावे दुहिता, तदभावे दौहित्रः, तदभावे माता, तदभावे पिता, तदभावे भ्राता, तदभावे तत्सुताः, तदभावे पितामहीत्येव क्रमः ।

तथा च **बृहस्पतिः**—

"भार्यासुतविहीनस्य तनयाऽस्य मृतस्य तु । माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया"॥ इति ।

अस्यार्थः । सुतविहीनस्य मृतस्यास्य धनहरी भार्या, तदभावे तनया, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे माता, मात्रनुज्ञया मृतस्य भ्राता वा । भ्रात्रा गृहीतेऽपि मात्रनुज्ञया गृहीतत्वादेव मात्रा गृहीतमेवेति मातुरेव पितुः पूर्वं धनभाक्त्वमिति ।

यत्तु **बृहस्पति**वाक्येऽपि तनयाशब्दो दुहितृदौहित्रपितॄणामुपलक्षक इति । तन्न । अनुपपत्त्या हि लक्षकत्वं शब्दानाम् । एवं च सर्वत्राविवादेन दुहितुरभावे दौहित्रस्य धनभाक्त्वं वचनेष्वविशिष्टमिति दुहित्रनन्तरं स्मृत्यन्तरविरोधरूपानुपपत्त्या दुहितृदौहित्रयोरेवोपलक्षको न पितुः । तावतैवानुपपत्तेः परिक्षायत् । तत्परिक्षयश्च **मानवा**दिवाक्यान्तरेषु पितुर्दौहित्रानन्तर्यस्यानियतत्वेन । अतो यावत्यर्थे लक्षितेऽनुपपत्तिशान्तिस्तावानेव तनयाशब्देन लक्ष्यत इति न सर्वथा पितुर्दौहित्रानन्तरं प्रतीतिः ।

यच्च **कातीयं** 'विभक्ते संस्थिते' इति तदपि वाबलान्न क्रमपरम् । अपि तु वचनोक्ता अधिकारिण इत्येवमधिकारमात्रप्रदर्शनपरमेव । विकल्पाभावेऽप्यपिशब्दार्था वाशब्दाः, न तु परोक्तरीत्या पूर्वपूर्वाभावपरास्ते । अभावे वाशब्दस्य शिष्टैरप्रयुज्यमानत्वात् । अप्यर्थे कोशात् प्रयोगाच्च । अथशब्दोऽप्यानन्तर्यपरो न मात्रनन्तरमेव पितामह्या धनसम्बन्धम् आह । तस्योक्तरीत्याऽक्रमपरत्वात् । अतस्तत्सुतानन्तरमेवाविरोधाद्धनसंबन्धं बोधयतु तथापि स्वार्थाहानात् । क्रमादिति च मूलपर्यालोचनया मूलोक्तमविरुद्धमेव क्रमं बोधयति, न स्ववाक्यस्थम् । क्रमादिति सामान्योक्तेर्मूलोक्तविशेषेण बाधनात्, तत्रोपसंहाराच्चेति दिक् । तस्माद्व्याख्यानोक्तमेव युक्ततरमिति विज्ञानेश्वरानुयायिनोऽप्ये[1] आहुः ।

वस्तुतस्तु प्रागुक्तरीत्या स क्रमो न युक्तः किं तु स एवेति प्रागुक्तमेव । एकशेषे क्रमाप्रतीत्या द्वयोर्युगपत्तत्वप्रतीतावपि प्रागुक्तविष्णुकात्यायनाभ्यां तथा क्रमस्य स्फुटतया प्रतीतेः । विभक्ते संस्थिते इति कात्यायनवचनमप्युक्तार्थेऽनुकूलतरम् । तस्य चार्थः प्रागुक्त एव न भवदुक्तः । मूले एकशेषस्तु लाघवेन छन्दोनुरोधेन च कृतो नोक्ताशयकः । पाश्चमिकन्यायस्य तूक्तरीत्यैव विषय इति न न्यायमूलकत्वमपि मूलस्य ।

किं च । प्रागुक्तरीत्या जननीजनकयोर्जन्यं प्रति संनिकर्षतारतम्यमस्त्येवेति तदुक्तमयुक्तमेव । यत्तु गर्भधारणेत्यादि तन्न । गर्भधारणस्य पोषणस्य चातिप्रसक्तत्वेनाकिञ्चित्करत्वात् । अत एव बीजस्यैव प्राधान्यं सिद्धान्तितं **मनु**ना । अत एव च माता न स्त्रीत्यादि सङ्गच्छते ।

यत्तु गोत्रजा इति सरूपैकशेषत्वेन पुंसामेव ग्रहणमिति तन्न । तथा सति पितरावित्यत्रापि तदापत्तेः । अथ अत्र 'पिता मात्रा'[2] त्येकशेषो विशेषविहित इति चेत्, इहापि 'पुमान् स्त्रिया'[3] इति विशेषविहित इति पश्य ।

यदपि विजातीयानामपीत्यादि । तदपि न । सरूपैकशेषाभावेनैकविभक्त्यन्तत्वानुपयोगात् । तत्रापि तस्यानिमित्तत्वाच्च । दृष्टान्ते[4] द्वंद्वसत्वेन लिङ्गभेदेऽपि प्रथमान्तत्वस्यावश्यकस्य सत्त्वेन ततो

१ सुबोधनी (पृ. ७४ पं. १८।१९) २ व्या. सू. (१।२। ७०) ३ व्यास्. (१।२।६७) ४ ड-दृष्टान्तेन । लिङ्गभेदेऽपि ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

वैषम्याच्च। गोत्रजानां तत्सुतैः[1] सह बद्धक्रमत्वाभावस्तूक्तरीत्यैव। **बृहस्पति**वचनमप्यस्माकमेवानुकूलं न भवताम्। यतो मात्रनन्तरं तत्र भ्रातैवोक्तो न पितेति। तत्र तुशब्दस्य चार्थकत्वेन तनया चेत्यन्वयेन चेन दुहितृदौहित्रदौहित्रीपितॄणां समुच्चयेन विरोधलेशोऽपि न।

एतेन तनयाशब्दस्योपलक्षकत्वोक्तिः तद्दूषणोक्तिश्चापास्ता। उक्तरीत्यैव निर्वाहात्। तस्मात्तत्र तथैव क्रमो युक्तो न व्याख्याकारोक्त इति बोध्यम्।

यद्यपि **कल्पतरौ दायविभागे** च **विष्णु**वाक्ये 'भ्रातृपुत्रगामीत्यग्रे तदभावे बन्धुगामि तदभावे सकुल्यगामीति' पाठेन तद्विरोधस्तथापि 'तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामीति' **मदनरत्न**धृतपाठे न विरोधः। युक्तश्चायं मूलसंवादात्। सम्भवतीति न्यायात्। एवं च स पाठश्चिन्त्य एवेति न कश्चिद्दोषः। गोत्रजपदार्थसकुल्यपदार्थयोस्तुल्यत्वात्। एतेन तथा पाठं धृत्वाऽन्यथा व्याख्यातं यद् **भ्रान्तेन,** तदपास्तम् इति दिक्।

'पितामह्याश्चेति' **चेन** स्नुषायाः समुच्चयः। सपिण्डत्वस्यातिप्रसङ्गत्वेन मौलपदानुरोधेनाह। **समानेति**। तत्र हेत्वन्तरमप्याह। **भिन्नेति। सपिण्डानां** तेषामपि। अस्य फलमग्रे स्फुटीभविष्यति। तत्सुतानन्तरं तस्या धनग्राहित्वे निष्प्रत्यूहे तदारभ्य क्रमं **पितामहादयः** विविच्याह। **तत्र चेति**। तदुत्तरम् उक्तरीत्या तस्या धनग्राहित्वे चेत्यर्थः। ततोऽन्तरङ्गाभावमाह। **पितृसन्तानाभावे इति**। स च तत्सुतान्तः। सम्भवादाह। **पितृव्या इति**। साापिण्ड्यस्य तावत्पर्यन्तमेव सत्त्वादाह। **आ सप्तमादिति**। सप्तममभिव्याप्येत्यर्थः। अयमेव न्यायः सोदकेष्वपि बोध्यः।

ते च समानोदकास्तु। ननु एवमपि न्यूनतैव, अत आह। **जन्मनामेति**। सपिण्डानामुपरीत्यनुवर्तते। तथा च सप्तपुरुषान्तरं यावज्जन्म नाम च स्वकुले ज्ञायते तावद्वा समानोदकसंज्ञका इत्यर्थः। उभयत्र मानमाह। **यथाहेति**। सप्तमे पुरुषे इति मासिकमितिवत्सामीपिकमधिकरणं, तदग्रिमे निवर्तते इत्यर्थः। **चस्त्वर्थे**। चतुर्दशानां पूरणं तदग्रिमश्चतुर्दशस्तस्मात् आ उर्ध्वं निवर्तेतेत्यर्थः। अधिकसंग्रहाय पक्षान्तरमाह। **जन्मनाम्नोरिति**। आ इत्यनुवर्तते। जन्मनाम्नोः स्मृतेर्ज्ञानात् आ ऊर्ध्वं स निवर्ततेत्येके आहुरित्यर्थः। तथा च स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारा विकल्पः फलितः। स चाधिकसंग्रहाय न तु न्यूनसंग्रहाय। तदग्रे उक्तेः। अन्यतरस्यातिप्रसङ्गत्वादुभयोः समुच्चयो बोध्यः। तच्छब्देन पक्षभेदेनान्यतरपरामर्शः। **गोत्रं** सगोत्रत्वम्। 'अर्श आद्यच्,' (व्या. सू. ५।२।१२७) सामान्ये एकत्वं क्लीबत्वं च।

अथाग्रिमं व्याचष्टे। **गोत्रजाभावे इति**। बहुवचनान्तेन द्वन्द्व इत्याह। **बन्धव इति**। **चस्त्वर्थे**। **वृद्धशातातपा**द्युक्तक्रमेणाह। **आत्मबन्धव इति**। बान्धवाश्चेति पाठान्तरम्। तमेवाह। **यथोक्तमिति**। अत्र पुत्रादिग्रहणेन कन्यानामपि ग्रहणं प्रागुक्तरीत्येति बोध्यम्। अत एव गार्गीबन्धुः कारीषगन्धीबन्धुरित्यादिसङ्गतिः। तत्र क्रमे बीजमाह। **तत्र चेति**। तेषां मध्ये चेत्यर्थः। प्रत्यासत्त्यतिशयात् अन्तरङ्गत्वम्। प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या आह। **तदभावे पितृबन्धव इति**। अत एव वृद्धशातातपाद्युक्तिरपि सङ्गतेति भावः। एतेनादौ बन्धुगामीति धृत्वा तेनात्मभगिनीभगिनेयादीनामपि सगोत्रसपिण्डादिक्रमेण ग्रहणं व्याख्यायेदं चिन्त्यं तेषु सत्सु तेषां विप्रकर्षेण तथाक्रमानौचित्यादिति **भ्रान्तो**क्तमपास्तम्। आत्मभगिन्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वात्।

---

१ ख-क-सुतैः सह।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यद्यपि 'भ्रातृबान्धवयोर्बन्धुरिति' **विश्वादि**कोशाद्बन्धुशब्दो बान्धवपरतयैव व्याख्यातो व्याख्यात्रा, भ्रातॄणां पूर्वमुक्तत्वात्, तथापि तस्य तावन्मात्रार्थत्वे बान्धवशब्दे एव वाच्ये बन्धुशब्दोक्त्या भगवतो ऽन्योऽप्यर्थो ऽत्राभिप्रेतः। न च तत्त्वमप्रसिद्धं, ब्रह्मबन्धुरित्यादिप्रयोगात्। 'आत्मैवात्मनो बन्धुरि'त्यादिप्रयोगाच्च। तथा च प्रियकारिण्यपि तत्प्रयोगात्प्रकृते तत्त्वेन स्मृत्यन्तरानुरोधेनाचार्योऽपि। कृतैकशेषेण द्वन्द्वकरणात् तदर्थोऽभिमत इति गूढाशयेनाह। **बन्धूनामिति**। उक्तविधबान्धवानामित्यर्थः।

अथाग्रिमं व्याचष्टे। **तदभावे शिष्या इति**। अत्रापि कृतैकशेषेण तथा द्वन्द्व इति भावः। तेनानेकसजातीयसत्त्वे विभज्य तैर्ग्राह्यम्। तदेव स्मृत्यन्तरमाह। **पुत्राभावे इति**। **यः प्रत्यासन्नः सपिण्ड इति**। अनेन पत्न्यादिबान्धवान्तानां संग्रहः। तस्य ततो मुख्यत्वायाह। **आचार्याभावे इति**। 'अनन्तरः सपिण्डाद्य' इत्यग्रिमो **मनु**रपि– (अ. ९। १८७)

"अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा"। इति।

अथाग्रिमं व्याचष्टे। **शिष्याभावे इति**। सब्रह्मचारीत्येकवचनमन्तेवास्याभिप्रायम्। सन्दिग्धत्वात्तदर्थमाह। **येनेति**। साहित्यं प्राप्तौ। **तदर्थेति**। वेदार्थेत्यर्थः। **ब्रह्म** वेदः। तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म। तच्चरतीति ब्रह्मचारी। समानश्चासौ ब्रह्मचारी च सब्रह्मचारी। 'व्रते' इति। (व्या. सू. ३।२।८०) 'सुप्यजाताविति' (व्या. सू. ३।२।७८) वा णिनिः। 'चरणे ब्रह्मचारिणीति' (व्या. सू. ६।३।८६) सादेशः। तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात्। तस्य तत्त्वं चाध्येतृभेदाद्वेदभेदं व्रतभेदं वा परिकल्प्य बोध्यम्। तेन समानवेदाध्ययननिमित्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः। समानं ब्रह्म वेदाध्ययनार्थं व्रतं चरतीत्यर्थो भाष्यालभ्यते।

अत्र कृतैकशेषबहुवचनान्तसब्रह्मचारिशब्देन द्वन्द्वः। अन्यथा तद्बोधकं शब्दान्तरमेवोक्तं स्यात्। तत्रैकस्यार्थ उक्तः। द्वितीयस्य तु समानं ब्रह्म श्रौतं कर्म चरतीति ऋत्विग् इति। अत एवा "अन्तेवासी ऋत्विग्व्याहरेदिति" **शङ्खः** सङ्गच्छते। तृतीयस्य तु ब्रह्म वेदस्तेन सहितं विशिष्टं सब्रह्म वेदतदङ्गानि तच्चरति जानातीति सः श्रोत्रिय इति। तुरीयस्य तु ब्रह्मचारिणा सह सदृशः सब्रह्मचारीति। तदेतत्सर्वं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं द्वितीयविशेषं च हृदि निधाय गूढाशयेन न्यूनतां परिहरन् तदग्रिमविशेषद्वयं सविशेषमाह क्रमेण। **तदभावे ब्राह्मणद्रव्यमिति**। **यःकश्चित्**, स्वपरजातिसाधारणो ब्राह्मणः। **श्रोत्रियाः** वेदतदर्थज्ञः। तद्बहुत्वेऽसति गमके विभज्य गृह्णीयुरित्याह। **श्रोत्रिया इति**। ब्राह्मणा इत्यर्थः।

ब्राह्मणमात्रमिति। मात्रमवधारणे। तेन श्रोत्रियत्वव्यवच्छेदः। शिष्य एव वेत्यग्रिमं **मनु**माह। **यथाहेति**। **सर्वेषां** पत्न्यादिश्रोत्रियान्तानाम्। तस्येति भावः। **अपिरेवार्थे** व्युत्क्रमे। ब्राह्मणा एव। बहुवचनं प्राग्वत्। वेदाध्ययनधर्मानुष्ठितिमात्रमत्राप्यपेक्षितमित्याह। **त्रैविद्या इति**। वेदत्रयाध्ययनकर्तारः। **शुचयः** धर्मानुष्ठातारः। अन्तरिन्द्रियनिग्रहोऽप्यावश्यक इत्याह। **दान्ता इति**। **तथा** तथा सति। राज्ञेति शेषः। तस्मादिति पाठे राज्ञ इत्यर्थः। अन्यथा तु हानिरेवेति भावः।

१ भगवद्गीतायां अ. ६ श्लो. ५

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तदेव ध्वनयन्नाह । **न कदाचिदिति । राजा** अभिषिक्तः । श्रोत्रियोऽपीत्यर्थः । न हीयते इत्यग्रिममेवाह । **अहार्यमिति ।** अग्राह्यमित्यर्थः । **नित्यं**, सर्वथा । **स्थितिः** मर्यादा । उक्तमेव विशदयन् त्रैविद्यत्वादिगुणाभावेऽपि जातिब्राह्मणोऽप्यधिकारीति सूचयन् उक्तार्थे मानान्तरमप्याह । **नारदेनाप्युक्तमिति । ब्राह्मणार्थस्येति ।** तस्य स्वामिनो ब्राह्मणस्य नाशे सति । **चेत्**, यदि ब्राह्मणार्थस्य तद्धनस्य कश्चन दायादो नास्ति, तदा तद्धनं ब्राह्मणायैव दातव्यमित्यर्थः । यद्वा । तदिति भिन्नं पदम् । नाशे इत्यत्र स्वामिन इति शेषः । **तत्** ब्राह्मणधनम् । सामान्येन नपुंसकत्वनिर्देशः । विधेयलिङ्गं वा । **अन्यथा,** स्वयं हरणे ।

ब्राह्मणद्रव्यमित्युक्त्याऽऽकांक्षितविशेषमाह । **क्षत्रियादीति ।** पत्न्यादीनामित्यादिः सब्रह्मचारिपर्यन्तानामित्यस्य । स्थितिरित्यग्रिममेवाह । **यथाहेति । इतरेषां** प्रागुक्तब्राह्मणभिन्नानाम् । धनमिति शेषः । **सर्वाभावे** पत्न्यादिसब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे । अत्र **मन्व**नुरोधेन **गौतमस्य** ब्राह्मणपरत्वं, मनोरपि श्रोत्रियपरत्वं त्रैविद्या इत्यादिना स्पष्टमेव । एवं च तदुभयं तत्रैव साधकम् । शुद्धब्राह्मणपरस्तु **नारद** एवेति परे । एवं मूलोक्तक्रमे न कोऽपि दोष इति स्थितम् ।

अत्र पुत्रायेतावत्पर्यन्तं यदुक्तं तच्छेषतया किञ्चित्सिद्धान्ततत्त्वं गूढतममभिमतं स्पष्टार्थमुक्तार्थानुवादसहितमुच्यते ।

पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां विविधफलानि—दायहरणं, जीवतो वाक्यादिकरणं, वंशविच्छित्तिपरिहरणं, पिण्डादिकरणं, नामसङ्कीर्तिकरणम्, ऋणादिदोषनिवृत्तिकरणं, परलोककरणं चेत्यादीनि स्मृत्यादौ प्रतिपादितानि । तत्र **मनुः**, — (अ० ९ श्लो० १६३।१८५)

"एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्" ॥ इति ।

"न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः" ॥ इति च ।

अत्र द्वितीयेन दायहरणं सर्वेप्रामविशेषेण प्रतिपादितं प्रतिनिधीनां क्रमेण तत्तदभावे । औरसस्य तु पूर्वेणैव ।

मूलमपि प्रागुक्तमेव— (याज्ञ. अ. २ श्लो. १२८।१३३)

"औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

"गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः । कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

"अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः । दद्यान्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

"क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिम । स्यात्स्वयंकृतः । दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः ॥

"उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः । पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥

"सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।" इति ।

अत्र[1] तत्सम इत्युक्त्या औरसपुत्रिकापुत्रसमवाये समविभागः सूचितः ।

अत एव **मनुः**, (अ. ९ । १३४)

"पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो ऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः" इति ।

द्विविधः क्षेत्रजः तत्समवाये षष्ठपञ्चमान्यतरांशहरः । अन्ये चतुर्थांशहराः । तदभावे तु प्रागुक्तरीतिरेव । यद्यपि । 'विभागं चेदित्यादिना'— (याज्ञ. २ । ११४)

१ ख-फ-पतत्सम इत्युक्त्या ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः । " (याज्ञ. २ । १४९)

इत्यन्तेन प्रोक्तविभागप्रकरणमध्यस्थत्वेनास्य पिण्डद इत्यस्यात्रानुपयोगः, पूर्वाध्याये प्रोक्तश्राद्धप्रकरणेऽपेक्षिताधिकार्यनुक्तेः प्रासङ्गिकत्वे तु चरमोक्तिरुचिता, तथास्वारस्याभावश्च, अत एव **विज्ञानेश्वरेण** औरस इत्यादि " अधुना मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यंस्तेषां स्वरूपं तावदाह " इत्येवमवतार्य व्याख्याय च " एवं मुख्यामुख्यपुत्राननुक्रम्यैतेषां दायग्रहणे क्रममाह" इत्येवमवतारितं "पिण्डद इतीति" तथापि यस्यांशहरत्वं तस्यैव पिण्डदत्वमित्यस्य मुख्यामुख्यातिदेशिकपुत्रान्यविषयत्वं, तादृशपुत्रस्थले तस्य सधनत्वे तथा संभवेऽपि अतथात्वे तस्य पिण्डदत्वावश्यकत्वात् तादृशस्य तस्य तद्धर्मत्वान्न तद्विषयत्वम्, अत एव च—

" अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥ "

इति **मनूक्तिः** (अ. ९ । १२७) " यश्चार्थहरः स पिण्डदायी पुत्रः पितृवित्ताभावे पिण्डं दद्यादिति " **विष्णू**क्तिश्च सङ्गच्छते—इत्येतदर्थं तथोक्तिः । अत एव—

" क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ "

इति **मनुः** । (अ. ९ । १८०)

अत्र पारशवाख्यं शौद्रं गृहीत्वा एकादशत्वम् । इतोऽव्यवहितं प्राक् पठितानां तेषामेव तेनोक्तत्वात् । पुत्रिकासुतस्य तु बहुव्यवधानेन पार्थक्येन तेनोक्तत्वात् ।

अत एव— (**मनु**. अ. ९ । १६५)

" औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ । दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ "

इति प्रागुक्ताः । तेषां ततः प्रागुक्त्यौरस इत्यादिना द्वादशपुत्रक्रमानुरोधेनैतावत्पर्यन्तं लक्षणान्युक्तानि । क्रिया पिण्डादिकरणं तल्लोपो व्यतिरेके हेतुः । तल्लोपं वीक्ष्येत्यर्थो वा । अकारप्रश्लेषो वा । प्रतिनिधित्वं चावयवान्वयेन न्यायसिद्धं वाचनिकं यथायथं बोध्यम् । अत एव तेन यथाक्रममेव पिण्डदः श्राद्धदः अंशहरः धनहरो वेदितव्य इति व्याख्यातम् ।

" अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः । पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्थांशभागिनः ॥ "

इति **विष्णु**वाक्येऽप्येवमेव बोध्यम् । **मूल**वाक्ये चकारेणान्यफलानामपि असाधारणानां समुच्चयः । एवमेव द्व्यामुष्यायणस्य क्षेत्रजस्य भागविशेषप्रतिपादके विभागप्रकरणान्तर्गते—

"अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥"

इति **मूलो**क्ते (**याज्ञ**. अ. २।१२७) ततः पूर्वपद्ये तदुक्तिफलादि बोध्यम् । तत्र तथोक्तिस्तु प्रकरणानुरोधात्, नियोगेनोत्पादनान्न तद्धनहारित्वामिति भ्रमनिरासार्थत्वात्, तदर्थमेव तत्प्रवृत्तेश्चेति बोध्यम् । अत एव तदपि तेन " द्व्यामुष्यायणस्य भागविशेषं दर्शयंस्तस्य स्वरूपमाह " इत्येवमवतार्य्य यथाक्रमं व्याख्यायोभयोरपुत्रत्वे तस्य द्व्यामुष्यायणत्वेन प्रागुक्तं बोध्यम् । देवरादेः सपुत्रत्वे तु अद्व्यामुष्यायणः । स क्षेत्रिण एव पुत्रो भवतीति तस्यैव रिक्थी पिण्डदश्च न बीजिन इति तद्रिक्थी पिण्डदश्च न बीजिन इति तद्रिक्थी पिण्डदश्च नियमेन न ।

तदुक्तं **मनुना**— (अ. ९ । ५३ । ५२)

" क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥

" फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥ " इति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

किञ्च। मुख्यामुख्यमात्रपुत्रातिरिक्तस्थलेंऽशहरत्वेन पिण्डदत्वं नियतम्, अत्र तु वैपरीत्यमिति सूचनार्थमपि तथोक्तिः। ततश्च पुत्रादीनां, यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादन्यस्वत्वाक्रान्तं तद्रूपदायहरणं, पुत्रत्वादिना अप्रतिबद्धं भवतीत्ययमप्रतिबन्धो दायः। पितृपितामहादिधने तेषां तत्त्वेन लोकप्रसिद्धजन्मतः सिद्धस्वत्वस्याविशिष्टत्वात्। पत्न्यादीनां तु पुत्राद्यभावे स्वाम्यभावे विषमविभागाभावे दानाभावे च स्वं भवति तत्तद्रूपेणेति तत्तत्सद्भावः प्रतिबन्धक इति सप्रतिबन्धो दायः। एवं च तद्द्वैविध्यं सिद्धम्।

ननु भवतु उक्तरीत्या पुत्रस्य तत्, पौत्रादेस्तत्सत्त्वे किं मानमिति चेत्, शृणु। (याज्ञ. २। श्लो. १२०। १२१)

" अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना। भूर्य्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा।
" तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥ "

इति तत्रैव मूलम्,

" पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्। न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्॥ "

इति **मनुश्चेति**। (अ. ९। २०९)

नन्वेवमपि द्वितीये किं मानमिति चेत्, शृणु।

" जीवतो वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं भूरिभोजनात्। गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता॥ "

इति **देवलः**—

" पिता माता च सम्प्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि। स पुत्रः सकलं धर्ममाप्नुयात्तेन कर्मणा॥ "

इति **सत्यव्रतश्च**।

" स पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनुवर्तयेत्। संस्थितं तर्पयेद्भक्त्या श्राद्धेन विविधेन च॥ " इति। एवमग्रेऽपि क्रमेणोच्यते।

" अपत्यं तु ममैवैकं कुले महति भारत। अपुत्रमेकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः॥
" चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्ति च भारत। चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः॥
" अनित्यतां च मर्त्यानां मत्वा शोचामि पुत्रक। सन्तानस्याविनाशं तु कामये भद्रमस्तु ते॥ "

इति **भारतम्**,

" अनेन तु विधानेन पुरा चक्रे स्वपुत्रिकाम्। विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षप्रजापतिः॥
" ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम्॥ "

इति **मनुश्च**। (अ. ९। १२८। १२९)

पिण्डादिविषये **मूलन्तूक्तमेव**।

"न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्।" " नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते॥ "

इति। **मनुः**— (अ. २ श्लो. १७१। १७२)

" कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च। स्वधाकारं प्रयुञ्जीत मन्त्रोच्चारं न कारयेत्॥ "

इति **व्याघ्रश्च**।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

“ अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥ ”

इत्यत्रिश्च ।

एवेन पुत्रवतोऽनधिकारः सूचितः ।

“ अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्तनाय च ” ॥इति—

मनुयमव्यासाश्च ।

“ धर्मसङ्कीर्तनस्य चेति ” **बृहस्पतौ** पाठान्तरं तुर्यचरणे ।

“ त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ ”

इति **मनुश्च** । (अ. ९ । १८६)

“ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः । इत्यन्यत्र च । “ भ्राता वेत्यत्र तद्वदेति ”

पाठान्तरम् । इति **स्मृतिसंग्रहे** च ।

“ पुत्रेषु वर्तमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम् ” । पुत्रास्ते हिंसितास्तेन यस्त्वेवं कुरुते नरः ॥ ”

“ आनुकूल्याद्वा पुत्रस्य श्राद्धं कुर्यात्सनाभिकः । ”

इति **ऋष्यशृङ्गश्च** ।

“ उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः । अतस्तु विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥

“ काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान् नरकापातभीरवः । गयां यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान्सन्तारयिष्यति ॥

“ करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्तं तथैव च । पालयिष्यति वार्द्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥ ”

इति **बृहस्पतिश्च** ।

“ पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्याहणमोचनात् । पितरं नाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥ ”

इति **सुमन्तुश्च** ।

“ नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति, जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वाऽस्तीति, ”

“ ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ” ॥ इति च—

श्रुतिश्च । **विष्णुवसिष्ठावप्येवम्** । विन्दतीति पाठान्तरं गच्छतीत्यत्र ।

तत्रापि विशेषः (अ. ९ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ ।

“ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

“ यस्मिनृणं सन्नयति तेन चानन्त्यमश्नुते । स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥

“ पितेव पालयेत्पुत्रान्ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः । पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥

“ ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ ” इति,

“ पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ ”

इति च **मनुः** ।

“ जातमात्रेण पुत्रेण पितॄणामनृणी पिता । **इत्यत्रिश्च** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गे नैव च नैव च। येन केनाप्युपायेन पुत्रं संपादयेत्खग" इति **गारुडं** च।

शंखलिखितपैठीसनयश्च—

" यत्र क्वचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति। तेन चानृणतां याति पितॄणां पिण्डदेन वै ॥" इति।

" अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः। श्रेष्ठपुत्रस्य[1] पौत्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥"

" पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य बहुपुत्रस्य जीवतः। अस्कन्नवेदयज्ञस्य हस्तमात्रं त्रिविष्टपम् ॥ " इति।

वसिष्ठः—(अ. १७ सू. २–४)" अनन्ताः पुत्रिणो लोका नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रूयते। अप्रजाः सन्तु पुत्रिण इत्यभिप्रायः। प्रजाभिरग्ने अमृतत्वं पश्यामी त्यपि **निगमो** भवतीति।"

ननु पुत्रजननमात्रेण पितुर्नानृण्यं किं तु सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादानृण्यम्। अत एव **वाजसनेयेऽपि ब्राह्मणे** पुत्रानुशासनविधिः समाम्नातः, " तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति यचनेन किञ्चिदक्ष्णया कृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतितिष्ठति" इति।

अयमर्थः। अस्ति किञ्चित्सम्प्रतिपत्तिनामकं कर्म। यदा पितुर्मरणावसरो भवति तदा पुत्रमाहूय वेदाध्ययने यज्ञे लौकिकव्यापारे च यद्यत्कर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सम्प्रदानं कर्त्तव्यम्। सेयं सम्प्रतिपत्तिः, तस्यां च सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्टः पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः। अत एव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः। स चानुशिष्टः पुत्रः स्वपित्रा शास्त्रीयं कर्म अक्ष्णया वक्रत्वेन शास्त्रवैपरीत्येन कृतं भवति एतस्मात्सर्वस्मात्पापात् इमं पितरं स्वयं कर्म सम्यगनुतिष्ठन्मोचयति तस्मात्पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत इति व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम।

अत एव **मनुविष्णू**—(मनु. ९। १३८)

" पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः। तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा " इति।

हारीतः—

" पुन्नामा निरयः प्रोक्तश्छिन्नतन्तोश्च तत्र वै। पितरं त्रायते यस्मात्तस्मात्पुत्र इतिं स्मृतः ॥

" यस्य पुत्रः शुचिर्दक्षः पूर्वे वयसि धार्मिकः। नियन्ता चात्मदोषाणां सन्तारयति पूर्वजान् " इति।

बृहस्पतिश्च—

" पुन्नाम्नो नरकात्पुत्रः पितरं त्रायते यतः। मुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः ॥

" पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ। रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च सुतौ सुपरिकल्पितौ " इति।

स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेणैवास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्प्रतितिष्ठतीति। एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रज्ञामान्द्यादिप्रतिबन्धबाहुल्यात्कस्यचिदेव सम्पद्यते। अनुशिष्टेष्वपि बहुषु यथावदनुष्ठानं कस्यचिदेव। अतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा यस्तादृशः स एवानृण्यहेतुरिति कथं तथा प्रागुक्तमिति चेत्, न।

अनुशासनस्य संप्रतिपत्तिद्वारा विलक्षणपितृकृतपापनिवारणद्वाराऽप्रातिबद्धविलक्षणपरलोकप्राप्तिफलकत्वस्योक्तरीत्या प्रतीयमानत्वेनानृण्याहेतुत्वात्। अत एव लोक्यमित्याद्यक्षरस्वारस्यम्। अत एव च प्रागुक्तश्रुतिस्मृत्यादिसङ्गतिः। अन्यथा तद्विरोधो दुष्परिहर एव। अत एव च ज्येष्ठो न देयस्तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वादिति सफलं **विज्ञानेश्वरा**दिभिरुक्तम्। एवं च पुत्रादेस्तत्त्वं सिद्धम्।

---

१ फ–श्रेष्ठप्रथमसूतस्य।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

तत्रापि विशेषः, सन्निहितत्वेऽपि पुत्रादीनां पतितत्वादि दोषे क्वापि नाधिकारः ।

" पतितो नाग्निसंस्कारं न क्रियां न च तर्पणम् । कुर्यादुन्मत्त एवापि नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥ "

इति स्मृतेः । तथा च अस्वस्थोन्मत्तनास्तिकादिपुत्रसत्त्वे पौत्रादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वेनाधिकारः । एवं—

" पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥ "

इति **नारदोक्तेः**— (अ. १३ । २१ श्लो.)

दायग्रहणेऽपि तथा बोध्यम् । वक्ष्यते चेदमनुपदमेव **मूलकृता** । तदभावे विभक्ते ऽसंसृष्टिनि पत्यौ स्वर्याते तादृशपरिणीता संयता पत्नी सकलमेव धनं प्रथमं गृह्णाति, तदभावे तादृशी दुहितेत्यादि दायहरणमात्रे इमं क्रमं मूलकृदुक्तवान्—

" पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥

" एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ " इति ।

अत्र पत्नीत्यनेन तादृशपरिणीतालाभः । 'पत्युर्न' इत्यनुशासनात् ।

" अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्ये दद्याच्च सा पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ "

इति **वृद्धमनोः**,

" पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा " इति—

" अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि च । "

इति च **कात्यायनाच्च** संयतत्वस्य साकल्यस्य च लाभः । आद्ये चशब्दद्वयं मिथः समुच्चये । तेनांशहरत्वे तदावश्यकत्वं सूचितम् । एवं तदभावेऽप्यन्याभावेऽपि तस्यास्तदावश्यकत्वम्, अन्येन तद्धरणे तस्यैव तदावश्यकत्वं न तस्या इति सूचितम् । धनहरीति तु पचाद्यचष्टित्त्वेन बोध्यम् । विभागकथनानन्तरमस्योक्तत्वाद्विभक्तत्वस्य लाभः । पत्नीत्याद्यपवादस्य संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्य वक्ष्यमाणत्वादसंसृष्टित्वलाभः । यद्यपि—

" विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥"

इति **कात्यायनस्मृतौ** क्रमादित्युक्तं, तथा—

" स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी "

इति **शङ्खस्मृतौ** तदभावे इत्युक्तम्, एवमन्यत्रापि, तच्च प्रागुक्तमेव, तथापि न तानि क्रमबोधकानि । विकल्पस्य स्मरणात्, मिथो विरोधात् ।

" पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा । " इति—

" अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ "

इति च **मनु**विरोधात् । (अ. ९।१८५।२१७)

" भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा । विभजेरन् धनं तस्य शेषास्तु स्त्रीधनं विना ॥

" मरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितासु च ॥ "

इति **नारद**विरोधाच्च । (अ. १३। श्लो. २५।२६) एतेन—

" पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः । "

---

१ याज्ञ. अ, २ श्लो. १४० पृ. ९९

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति दायग्रहणक्रमबोधकमित्यप्यपास्तम् । तस्य श्राद्धप्रकरणस्थत्वाच्च । एवं च विकल्पघटितवाक्यानां न क्रमबोधकत्वमिति सिद्धम् । स्पष्टश्चायमर्थः **पूर्वमीमांसायां,** "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्" इत्यधिकरणे (जै. सू.) । एवं च तेषामधिकारप्रदर्शनमात्रपरत्वम् । तथा सति **शङ्ख**वाक्यं **नारद**वाक्यं च संसृष्टिविषयकम् । "संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।" इति संसृष्टिनां प्रस्तुतत्वात् । तथा च तत्स्त्रीणामनपत्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरं तदिति तत्त्वम् ।

न च भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयादित्यस्य संसृष्टिविषयत्वे संसृष्टानां तु यो भाग इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वस्य तत्स्त्रीणां भरणमात्रस्य च विधाने तत्तात्पर्यात् । **मनु**वाक्यं **कात्यायन**वाक्यं च पत्न्यादिगणासत्त्वविषयतयाऽपि सुयोजमिति न कश्चिद्दोषलेशः । तत्र शङ्खविषये तदभावे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । तत्राद्ये तस्य पौत्राद्यभावे इत्यर्थः । द्वितीये संसृष्टिनो भ्रातुरभावे इत्यर्थः । तस्य तत्त्वाभावे इति यावत् । पत्न्याद्यसत्त्वे इति शेषः । यद्वोक्तरीत्योत्तरान्वय्येव तत् । 'एवं पिता हरेदपुत्रस्येति' **मनु**वाक्यं 'विभक्ते संस्थिते' इति **कात्यायन**वाक्यांशभूतं च संसृष्टिविषयमेव । तदेकवाक्यतानुरोधात् । संसृष्टत्वं च यतो न येन केन चित्सह, अपि तु पित्रा भ्राता पितृव्येण वा ।

"विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते ॥"

इति **बृहस्पतेः** ।

अनपत्यस्य पुत्रस्येति **मनु**वाक्यांशस्तु पत्नीदुहितृदौहित्राद्यभावपरः । उक्तहेतोः । अत एव मातर्यपि च वृत्तायामिति अपिचेत्येतद्बलात्पित्रादिभ्रातृसुतान्तानामप्यभावपरम् । अत एव **कातीये** तत्पितुरिति पूर्वान्वयि । तत्पितुर्माता वा, पितामहीत्यर्थः । अन्यथा पौनरुक्त्यादिति स्पष्टमेव । तत्र क्रमादित्यस्य तु पौत्रादिक्रममवीक्ष्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । यद्वा । क्रमं वंशपरम्पराम् । अत्ति भक्षयतीति क्रमात् सा । यद्वा । क्रमं धनसम्बन्धक्रमम् अतति गच्छतीति क्रमात् । सर्वविशेषणमिदम् । एवमन्यत्रापि यथासंभवं योजना प्राक् प्रतिपादितैव । विकल्पादिरहितबहुविषयसंग्राहकैपामभाव इत्यर्द्धघटितैकमूलानुरोधेनान्येषामताद्दशानामेव वाक्यानाम्, अन्यथा योजनमुचितं, लाघवात् । अन्यथा गौरवं स्पष्टमेव । अत्र सर्वत्र मृतनिरूपितप्रत्यासत्तिरेव तद्ग्रहणे हेतुत्वेन विवक्षिता । अत एव—

"अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।" इति **मनुः**,

"बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा । यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥"

इति **बृहस्पतिः** ।

"पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्ड" इति **आपस्तम्बश्च** सङ्गच्छते । सा च प्रत्यासत्तिः शास्त्रतो लोकतश्च यथायथमवयवान्वयादिद्वारेण बोध्या । तथैव च पत्नीत्यादिना प्रदर्शितं तेन । अत एव पुत्रिकासुत इत्यत्र—

"अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥"

इति **वसिष्ठोक्तया,** (अ, १७ सू. १७)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥"

इति **मनू**क्त्या च (अ. ९।१२७) संविदा दत्ता कन्या पुत्रिका, तत्पुत्रत्वादेवौरससमत्वमित्येकां व्याख्यां कृत्वा, पुत्रिकैव तादृशी सुतः स औरससम एव, पित्रवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानां बाहुल्याच्च, अत एव **वसिष्ठः** "तृतीयः पुत्रिकैवेति" इति व्याख्यान्तरं कृतं तेन । पत्नीत्यादिवाक्ये एवकारस्य सर्वत्र संन्बधः । तेन अन्यव्यवच्छेदः । समवाये तत्फलितार्थ एव व्याख्यायां प्रथममिति । प्रत्यामत्त्यतिशयादिति तद्भावः । तदभावे दुहिता ।

"यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्" ॥

इति **मनुः** । (अ. ९।१३०)

"भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ॥

"तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णाति मानवः ।"

इति **बृहस्पतिः** ।

"पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् । पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥"

इति **नारद**श्च । (अ. १३।५०)

तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव । प्रागुक्त**कात्यायन**नोक्तेः । एवमूढासु प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठितैव । तदभावे प्रतिष्ठिता । "स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानाम् अप्रतिष्ठितानां चेति" **गौतमव**चनस्य (अ.१७सू.२२) पितृधनेऽपि तुल्यत्वात् । नेदं पुत्रिकाविषयम् । तत्समः पुत्रिकासुत इत्यस्य पुत्रप्रकरणे उक्तत्वात् ।

चेन दौहित्रसमुच्चयः । अत **एव**—

"अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः ॥"

इति **विष्णुः**

"अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनम्" ॥१३६॥ इति—

"दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च" ॥१३२॥

"पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३॥"

"पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ १३९॥"

इति च **मनु**श्च (अ. ९) सङ्गच्छते ।

अत्र चेन दौहित्रवत्तदभावे दौहित्र्या अपि समुच्चय इति प्राक् प्रतिपादितमत्रापि बोध्यम् ।

तदभावे पितरौ । तत्र प्रथमं माता ततः पितेति व्याख्याकृत् । आदौ पिता ततो मातेति तत्त्वं तु प्रागुक्तमेव ।

ततो भ्रातरः । तथेत्यस्यार्थः उक्त एव । आवृत्त्या द्वितीयस्य तथेत्यस्य प्रत्यासत्तिक्रमेणेत्यर्थः । तेन सोदरासोदरसमवाये प्रथमं सोदरास्तभावेऽसोदरा इति सूचितम् । अत्र भ्रातर इत्यनेन तथैकशेषेण भगिनीनामपि ग्रहणम् । तत्रापि क्रमो भ्रातृवदिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम् ।

तथेत्यस्य पितृक्रमेणेत्यर्थकस्य तत्सुता इत्यत्रापि मध्यमणिन्यायेनान्वयः । तत्सुता इत्यस्य तयोर्भ्रातृभगिन्योः सुता इत्यत्र प्रागवत् कन्यानामपि ग्रहणं बोध्यम् । तच्चोक्तं प्राक् ।

गोत्रजपदेन पितामही, समानगोत्रजाः पितामहस्नुषादयः सप्त सपिण्डाः, सामानोदकाश्च सप्त तदुपरितनाः, जन्मनामज्ञानावधिका वा ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बन्धुशब्देन भिन्नगोत्रं बन्धुत्रयम् आचार्यश्च। चार्थकतथाशब्दस्य चरमे उत्कर्षात्सब्रह्मचारिणश्चेत्यर्थः। तेन बन्धुशिष्यमध्यवर्त्याचार्यस्य सब्रह्मचार्यनन्तरस्य ऋत्विक्श्रोत्रियादेश्च समुच्चय इति केचित्। तत्वं तु प्रागुक्तम्। "प्रागुक्तसपिण्डाभावे आचार्यस्तदभावे अन्तेवासी" **त्यापस्तम्बः**। (२।१४।३) "अन्तेवासी ऋत्विग्वेति" **शङ्खः**। " श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन् " इति **गौतमः**। (अ. २८ सू. ३९)

" सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः। " इति **मनुः**। (अ. ९ श्लो. १८८)

" ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे " इति **नारदश्चे**ति।

पत्नीत्यादि न पिण्डदानक्रमबोधकं, तस्यात्रानुक्तत्वात्। अत एव पिण्डदोंऽशहरश्चेषामित्यस्यानुवृत्तिसंभवेऽप्येषामभावे इत्याद्युक्तं तेन **भगवता**। अत एव च—

" मुख्यगौणसुताभावे दायादक्रम उच्यते। " इत्येवमवतारितामिदं तेन। दायादशब्देन च रिक्थभागिनः व्युत्पत्तेः।

" विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः। जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम्॥ "

इति **हरिवंशोक्तेः** पुत्रे इव दायादानपि दापयेदित्यादौ पुत्रभिन्नेऽपि तत्र तस्य प्रसिद्धत्वात्। अत एव—

" पुत्रान् द्वादशधानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः। तेषां षट् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः॥

" औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥

" कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः॥ "

इति **मनु**वाक्ये—(अ. ९ श्लो. १५८–१६०)

स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थहरत्वं नोत्तरस्य, बान्धवत्वं तु समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेव, गोत्ररिक्थे इति मनुवाक्ये दत्रिमग्रहणस्य " पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् " इत्येवमुक्तमूलाविरोधाय तेन व्याख्यातम्। पित्रादिधने तु सर्वेषामविशेषश्चरमभिन्नानां पुत्रिकासुतघटितानां तेषाम्, अस्मात् प्रागुक्त**मनोश्च**। अत एव तयोर्मिथो विरोधोऽपि न। अग्रे साधकानि तु पूर्वमुक्तान्येव। तस्मात् स्थितमेतत् तदभावे यथाक्रमं पत्न्यादयो धनभाज इति।

नन्वस्तु दायहरणे प्रागुक्तम्। तथापि अन्येषां पुत्रासाधारणकार्याणां केषांचिद्यथायथं पत्न्यादिष्वसम्भवेन तत्र विचारप्रसक्त्यभावेऽपि तदभावे पिण्डदानादौ कथं क्रम इति चेत्, शृणु। प्रागुक्तरीत्या दायहरणे सिद्धेन क्रमेणैव " यश्चार्थहरः स पिण्डदायी " इति **विष्णूक्तेः** पिण्डदानादौ क्रम इत्युत्सर्गः। तत्र पत्नीविषये वाक्यमपि प्रागेव **वृद्धमनू**क्तमुक्तम्। तत्र कृत्स्नमंशमित्यादिना दायहरत्वे एव तस्या अधिकारः सूचितस्तस्य सधनत्वे। एतदर्थमेव तत्र तदुपादानम्। अन्यथाऽपि सैवाधिकारिणी। अत एव—

" भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैव च। श्वश्र्वादेस्तु स्नुषा चैव तदभावे तु सोदरः "॥ इति—

" पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः॥ "

इति च **शङ्खः**।

" पत्नी कुर्यात्सुताभावे तदभावे सहोदरः। " इति **कौर्मम्**,

" भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्या चेन्न विद्यते। तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः॥"

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति **ब्राह्मं** च सङ्गच्छते । दुहितुस्तु तद्धनहर्तृत्वादेव पिण्डादिदत्वम् । एवं च तदभावे न तस्यास्तत्प्रदत्वम् । दौहित्रविषये वाक्यमपि **मन्वा**द्युक्तं प्रागेवोक्तम् । तत्र 'हरेद्धनमि' त्यादिना तस्यापि दायहरत्वे एवाधिकारः सूचितः । अत एव—

"श्राद्धं मातामहानां च ह्यवश्यं धनहारिणा । दौहित्रेण विधिज्ञेन कर्तव्यं विधिवत्सदा ॥"

इति **लौगाक्षिः** सङ्गच्छते । अत एव "मातामहश्राद्धं मासिश्राद्धे सूत्रभाष्यकारौ न ब्रूत" इति **सुदर्शनेनो**क्तम् । अत एव च **आश्वलायनेना**पि सूत्रे मातामहश्राद्धं नोक्तम् । एवं च—

"यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप । उदकायां महाबाहो दौहित्रोऽपि तथाऽर्हति ॥"

इति **मात्स्यं भविष्यत्पुराणं** च,

"मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषमूहविवर्जितम् ॥"

इति **विष्णुस्मरणम्**,

"मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषां तु पितृवत् श्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः ॥"

इति **पुलस्त्य**स्मरणं च एकवाक्यतानुरोधेन तत्परतया योज्यम् । पितृवच्छ्राद्धं पार्वणम् । येषां सूत्रे तदुक्तं तेषां तु सर्वथा तदावश्यकम् । यद्वा तानि पुत्रिकासुतविषयाणि । इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । दौहित्र्या अप्येवम् । "न पुत्रस्य पिता चैव नानुजस्य तथाऽग्रजः ।"

इति **बौधायना**द्युक्तेरेतदभावे दायहरत्वेऽपि पित्रोर्न पिण्डदानादावधिकारः । भ्रातृतत्पुत्रयोस्तु यथाक्रमं वचनमप्यनुपदमेवोक्तम् । अत एव सर्वथाऽपि तयोरनुक्रममधिकारः । 'तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे' इत्यादि प्रागुक्तमप्येवंपरमेव । मूलानुरोधात् । तत्र भ्राता कनिष्ठ एव न ज्येष्ठः । अंशहरत्वेऽपि उक्तनिषेधादिति बोध्यम् ।

ननु पिण्डदानादावप्येवं क्रमे स्वीक्रियमाणे—

"भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो **मनु**रब्रवीत् ॥

"बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥"

इति **मनोः**, (अ. ९ । १८२ । १८३)

"यद्येकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः"

"बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः । एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥"

इति **बृहस्पतेश्च** का गतिः । अयं **मनुस्मृत्यादौ** पाठः । **भट्टवार्तिके कौस्तुभे** च 'सर्वे तेनैवेति' पाठः । अन्यत्र 'सर्वे ते तेनेति' पाठः । **मेधातिथि**संमतस्त्वाद्यपाठः । 'यद्येक' इति **कौस्तुभे** पाठः । 'सर्वासामिति' **मनुस्मृत्यादौ** पाठः । 'पुत्रिण्यो मनुरब्रवीदिति' **कौस्तुभादौ** पाठः । एतेषां यथाश्रुतार्थत्वे त्रयोदशपुत्रत्वापत्त्या पुत्रान् द्वादश यानाहेति **मन्वा**द्युक्तद्वादशसंख्याविरोधापत्तिः। अपुत्रदायाधिकारिक्रमबोधकोक्त**मूल**वाक्ये भ्रातृसुतानां नवमस्थानस्थितिविरोधापत्तिः । पिण्डाद्यधिकारक्रमबोधकवाक्येऽपि पत्नी भ्राता च तज्जश्चेत्यादौ तृतीयस्थानस्थितिविरोधापत्तिश्च । तेषां तद्वत्पुत्रत्वे पत्न्याः पूर्वमेव निवेशौचित्यादिति चेन्न । तेषां किञ्चित्कार्यवत्त्वातिदेशपरत्वेन तेन तेषां वंशाविच्छित्तेः परलोकस्य पितृऋणदोषापाकरणस्य च करणेन तदर्थं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्वपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे दत्तकपरिग्रहो नेति तात्पर्यात् । अत एवैकजातानामिति हेतुगर्भं विशेषणमप्यर्थवत् । तत्र च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । सहोदरा इति **बृहस्पत्ये**कवाक्यत्वात् । अत 'एवैकमातापितृकाणामिति' व्याख्यातं **मेधातिथिना** । अनेन तेषामेव तथा नियमो न भिन्नपितृकाणां भिन्नमातृकाणां चेति सूचितम् । अत एवाभियुक्ताः "अत्रैकजातग्रहणं भिन्नोदराणामेकपितृकाणामपि सपिण्डान्तरलाभदशायां भ्रातृसुतनियमो नेति ज्ञापनार्थं न तु भ्रातृसुतस्याग्राह्यत्वज्ञापनार्थम् ।

" ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् । "

इति **वृद्धगौतम**वदत्र निषेधस्मृतेरनुपलम्भात् । पुत्रवानिति मतुपा न त्वेवैकमिति निषेधस्याप्यत्रानवकाश" इति । अत एव च सपत्नीविषये वचनान्तरारम्भः । भ्रातॄणामिति निर्धारणे षष्ठी । अत एव मध्ये इति तेन व्याख्यातम् । तेन ह्येकीयावयवान्वयेनैकमातापितृकत्वेनैकत्वं यथा तेषां तथैकावयवान्वयेन सर्वावयवान्वयसत्त्वेनैकपुत्रत्वं सर्वेषामिति सूचितं द्रौपदीवत् द्व्यामुष्यायणवच्च । अत एव तेनैकपुत्रेण सर्वान्भ्रातॄन् सपुत्रान्मनुराहेति तेन व्याख्यातम् । एतेन प्रागुक्तं पाठान्तरं निरस्तम् । अत एव च सर्वे ते इत्युक्तिसङ्गतिः । अन्यथाऽन्ये ते इत्यादि ब्रूयात् । भ्रातृपदं स्फुटतया भगिनीनिराससूचनद्वारा विषयप्रदर्शनार्थम् । यद्यपि भ्रातृपुत्रावित्येकशेषस्यापि संभवस्तथापि— " ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् । "

इति **वृद्धगौतमोक्ते**र्नेति पुमपत्यानामेव ग्रहणम् । एकः एकोऽपि । एकस्यापि सुते जाते इति तदेकवाक्यत्वात् । अनेन द्व्यादेस्तत्त्वे सुतरां तथेति सूचितम् । पुत्रवानित्यत्र पुत्रपदमौरसपरम् । तत्रैव तस्य मुख्यत्वात् । जाते इति तदेकवाक्यत्वाच्च । अनेनान्यत्रायं नियमो नेति सूचिचितम् । अत्र पुत्रत्वेनैकानेकपुत्रप्रतीत्या सर्वविषयमिदम् । अग्रे तेनेत्याद्युक्तिस्तु एकत्र तथात्वेऽनेकत्र तथात्वं निर्विवादमित्येवंपरा । चेदित्यनेन जनकस्यैवातत्त्वे सर्वेषां तत्त्वं दूरापास्तमिति सूचितम् । अत एव भवेदिति संभावने लिङ् । अत्र सर्वं वाक्यमिति न्यायेनैकस्यैव द्वयोरेव त्रयाणामेव वेत्यादिक्रमेण बोध्यम् । अत एवान्ये च पुत्ररहिता इति तेन व्याख्यातम् ।

किं च भ्रातॄणामित्येन न तत्र पुत्रत्वातिदेशः । तथा हि सति पुत्रिण इति पुत्रवतीरिति च पदद्वयमधिकं स्यात् । तेन पुत्रेणेत्येकेनैव पुत्रत्वातिदेशसिद्धेः । पत्नित्वातिदेशस्तेनेति चेत्, लाघवात्तदेवास्तु, कृतं पुत्रत्वातिदेशेन । सोऽपि परिशेषात्कार्यातिदेशः । 'पुत्रिणः पुत्रवतीरिति' श्रवणात् तत्र तद्धर्मातिदेशः । तत्फलं तूक्तं वक्ष्यमाणं चेति दिक् ।

उक्तं चैतत्स्मृतिपादे शिष्टाचारप्रामाण्यप्रतिपादके "अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" (जै. मी. १।३।७) इति सूत्रे **भट्टाचार्यैः**, "रामभीष्मयोस्तु स्नेहपितृभक्तिवशाद्ध्रियमानधर्ममात्रार्थदारयोरेव साक्षाद्व्यवहितापत्यकृतपित्रानृण्ययोर्यागसिद्धिः । हिरण्मयीसीताकरणं च लोकापवादभीत्या त्यक्तसीतागतानृशंस्याभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । भीष्मश्च—

" भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ "

इत्येवं विचित्रवीर्यक्षेत्रजपुत्रलब्धपित्रनृणत्वः । केवलं यज्ञार्थपत्नीसंबन्ध आसीदित्यर्थापत्त्याऽनुक्तमपि गम्यते ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"यो वा पिण्डं पितृपाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तवान्। शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेतैकाक्ष्यसौ कथम् ॥" इति।

व्याख्यातं च **न्यायसुधायां भट्टसोमेश्वरशर्मभिः,—**"रामभीष्मयोर्यथा न विरुद्धाचरणकर्तृत्वं तथा विवृणोति रामेति। रतिपुत्रार्थत्वनिरासाय मात्रशब्दः। नन्वेवं सति—

"ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति। तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥"

इति विहितातिक्रमात्प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्य स्नेहपितृभक्तिवशादित्युक्तम्। रामेण सीतास्नेहाद्भार्यान्तरागमनव्रतग्रहणात्, भीष्मेण च शन्तनवे सत्यवती तत्पितरं याचिता त्वयि महाबले राज्याभिलाषुके तिष्ठति एतस्याः पुत्राणां राज्यालाभान्नेमां ददामीति तत्पित्रा प्रत्याख्याते तेन राज्यं नाहं करिष्यामीति प्रतिज्ञाते त्वय्यनिच्छत्यपि त्वत्सन्ततिभयान्नैतस्याः संतती राज्यभागिनी स्यादिति तत्पित्रा पुनः प्रत्याख्याते—

"नापत्यहेतोरपि च करिष्ये तद्विनिश्चयम्। अद्यप्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ॥"

इति पितृभक्त्या ब्रह्मचर्यव्रतग्रहणात्, नैमित्तिकेन च व्रतेन नित्यस्य ऋतुकालगमनस्य बाधात् धर्ममात्रार्थमहं भार्यां परिणेष्यामीति उक्त्या परिणीताया अगमनेऽप्यदोष इत्याशयः। एवमप्यनपत्यत्वेन पित्रृणानपाकरणात्प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्य साक्षादित्युक्तम्। साक्षादपत्याभ्यां कुशलवाभ्यां कृतपित्रानृण्यो रामः, व्यवहितैर्विचित्रवीर्यस्यापत्यैर्धृतराष्ट्रादिभिः कृतपित्रानृण्यो भीष्मः। ननु रामस्य धर्मार्थं दारान्तरसद्भावे—"यज्ञे यज्ञे प्रकुरुते सीतां पत्नीं हिरण्मयीम्।" इति हिरण्मयीसीताकरणमपार्थकं स्यादित्याशङ्क्याह हिरण्मयीति। अपवादभीत्या त्यक्ता या सीता तद्व्रतं तद्विषयं यदानृशंस्यमनैष्ठुर्यं तदभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। रावणापहारदूषितां सीतां रामो भजते इति लोकापवादभयमात्रेणासौ त्यक्ता, न सीताया दुष्टत्वात्, नापि रामस्य सीतायां नैष्ठुर्यमिति द्योतयितुम्। लोकापवादभीतिं प्रति त्यागस्य नित्यसापेक्षत्वात्तत्प्रदर्शनाय त्यक्ताशब्दस्य सीतापदेन सह सापेक्षसमासः कृतः। कथं व्यवहितापत्यकृतपित्रानृण्यता भीष्मस्येत्यपेक्षायामाह। भीष्मश्चेति। ननु तयोर्धर्ममात्रार्थं दारसद्भावः क्वचिदपि पुराणेतिहासयोरनुक्तः केन प्रमाणेनावगम्यत इत्याशङ्क्याह। केवलमिति। अपिशब्देनापत्यहेतोः अद्यप्रभृतीति च विशेषणसामर्थ्यादेवमवगम्यते इति सूचितम्। ननु मोहादप्यनुष्ठानोपपत्तेर्नैकान्ततोऽर्थापत्तिः संभवतीत्याशङ्क्य—

"श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्डः समुद्यतः। तं पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत ॥"

"नैष कल्पे विधिर्दृष्ट इति निश्चित्य चाप्यहम्। कुशेष्वेव तदा पिण्डं दत्तवानविचारयन् ॥"

" इति भीष्मस्यात्यन्तनैपुण्यान्मोहासंभवं दर्शयितुमाह। यो वेति" इति। अत्र नैमित्तिकेन नित्यस्य बाध इत्यंशो धर्मार्थं दारान्तरसद्भाव इत्यंशश्च न युक्त इति प्रतिपादितं गुरुचरणैर्मञ्जूषायां तत एव बोध्यम्।

न चैवं द्वादशविधपुत्रप्रतिपादनानन्तरं "यत्तु भ्रातॄणामेकजातानामित्यादि, तदपि भ्रातुष्पुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवे अन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं, न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय, तत्सुता गोत्रजा बन्धुरित्यनेन विरोधात्" इति व्याख्याकृदुक्तं विरुध्येतेति वाच्यम्। आशयानवबोधात्। तथा हि। किं तन्निषेधः शाब्दोऽर्थ उत तात्पर्यार्थः। नाद्यः। अक्षरमर्यादया तदप्रतीतेः। नान्त्यः। संभावितशाब्दत्यागेन तदङ्गीकारे निर्बीजत्वात्। तस्मान्नेदं युक्तम्। नन्वस्तु

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यथाश्रुतसंभवोऽत आह। न पुनरिति। पश्चादित्यर्थः। द्वादशविधपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे इत्यर्थः। अत एवाह। तत्सुता इति। तथा सति इतरपुत्रवत्पत्न्याः पूर्वमेव निवेशौचित्येन तथोक्तिविरोधः स्पष्ट एव। तथा सति त्रयोदशपुत्रत्वापत्त्या 'पुत्रान् द्वादश यानाहेति' द्वादशसंख्याविरोधापत्तिश्चेत्यपि बोध्यम्। तथा च न तस्य तदर्थप्रतिपादने तात्पर्यं किं त्वेतदर्थखण्डने इति बोध्यम्। अत एव वा तत्रैव हेतूपन्यासो न तु तत्रेति भावः।

नन्वेवं कस्तर्हि वचनार्थ इति चेत्, प्रागुक्त एव वार्तिकसम्मत इति बोध्यम्। तदनुक्तिस्तु अन्यत्र तस्योक्तत्वेन स्पष्टत्वात्। एतदुक्तिस्तु एकदेश्युक्तार्थान्तरनिराससूचनपूर्वकविरोधखण्डनमात्रतात्पर्येणेति। तथा च तत्र नाग्रहोऽपि त्वत्रेति बोध्यम्।

एतेन आशौचनिर्णयस्था गुरुचरणोक्तिरपि व्याख्याता। तथा च वार्त्तिकैकवाक्यता सिद्धा। तथा च द्वादशपुत्रभिन्नेन भ्रातृसुतेन तादृशपितृव्यस्य प्रागुक्तकार्यसिद्ध्या तदर्थं पत्न्यादिसत्त्वे पुत्रान्तरपरिग्रहो न कर्तव्य इति तत्त्वम्।

एतेन "भ्रातॄणामिति सोदरभ्रात्रभावविषयमविभक्तविषयं चेति न पुत्रत्वातिदेशोऽयम्। अतस्तत्र सति एकादशपुत्राः प्रतिनिधयो न कार्याः स एव भ्रातॄणां पिण्डदोंऽशहरश्च" इति **वाचस्पतिमेधातिथिकल्पतरुरत्नाकराद्युक्तं** परास्तम्। उक्तयुक्तेः द्वादशपुत्राभावे पत्नीत्यादिमूलोक्तेश्च।

अत एव "तस्माद्दत्तकपुत्रप्रशंसेयमिति विज्ञानेश्वर इति" इति **निर्णयसिन्धूक्तं, दिनकरोद्द्योतोक्तं,** "भ्रातॄणामित्यादि पुत्रित्वातिदेशपरं तत्फलं तु पुन्नामनरकाप्राप्तिः पुंस स्त्रियासपिण्डनार्हत्वमुभयोः कृत्रिमाद्यकरणं च" इति **मिश्रादि**भिरुक्तं चापास्तम्।

नन्वेवमपि **मन्वादि**वाक्यस्योक्तार्थकत्वे न भीष्मविषये प्रवृत्तिः, भीष्मविचित्रवीर्यौ भिन्नमातृकावेकपितृकौ, व्यासविचित्रवीर्यावेकमातृकौ भिन्नपितृकौ यथा। किं च। तस्य धृतराष्ट्रादिः क्षेत्रजो नौरसः। एवं च कथं वार्तिकादिसङ्गतिरिति चेन्न। तत्र तदविषयत्वेन तदंशेऽपि तस्यायुक्तत्वेऽपि **मनु**वाक्यस्य तदर्थकत्वे दोषाभावेन प्रकृतेष्टार्थसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्। अत एव पितृभक्त्यैव तस्य पित्रृणापाकरणम्। अग्निहोत्रादिना देवर्णमुक्तिः। किं च "त्रिभिर्ऋणवान्" इत्यादिश्रुतिर्न नैष्ठिकब्रह्मचारिविषया, तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिना च सिद्धेः स्मृतिपूक्तत्वात्, इति **गुरुचरणै**रुक्तं तत्र।

यदि तु वार्तिकोक्तिरपि तदंशे योजनीयेत्याग्रहस्तर्हि इत्थं योज्या। एकजातानामित्यत्रैकशब्दः प्रधानपरः।

"माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः। तस्माद्भरस्व दुष्यन्तं माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम्॥"

इति **भारतोक्तेः**।

"बीजस्यैव च योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते। सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता॥"

इति **मनूक्तेश्च** (अ. ९।३५)। क्षेत्रजे तु वैपरीत्यं वाचनिकम्। तथा चैकपितृकत्वमात्रं विवक्षितम्। बृहस्पतिवाक्ये सहोदरत्वमपि पित्रुदरमादायैव। अत एव सोदरा इत्यनुक्तिः। बहव इति तु तत्र स्पष्टार्थम्। बहवोऽपीति तदर्थः। यद्वा भूयांसोऽपीत्यर्थः। 'कपिञ्जलाधिकरण'न्यायेन बहुत्वस्य बहुवचनबोधितस्य त्रित्वे पर्यवसानमिति व्यवच्छेदाय हि बहव इत्युक्तम्। अथ वा तुशब्दस्य

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चार्थत्वेन व्युत्क्रमेण च सहोदराश्चेति वाक्यान्तरम् । तथा चोभयोरपि तत्प्रतिपादनम् । तदेकवाक्यतया **मनु**वाक्यस्यापि प्रागुक्तरीत्यांऽर्थद्वयं बोध्यम् । अत एवैकयोनिप्रसूतानामिति **स्मृतिसारसमुच्चयो**क्तपाठः सङ्गच्छते । अत एव पुत्रवानित्यत्र पुत्रपदं मातापित्रन्यतरजन्यपरम् । तत्र जाते इत्युक्तिस्वारस्याच्च । एवं च तद्विषयता तत्र स्पष्टैवेति ।

नन्वेवमपि—

" अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव तस्य कुर्वीत श्राद्धं पिण्डोदकक्रियाम् ॥
" बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः । एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥"

इति **बृहत्पराशरो**क्तिविरोध एवेति चेन्न । आशयानवबोधात् ।

तथा हि । तत्र पूर्वार्धस्योक्त एवार्थस्तत्तुल्यत्वात् । अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातृजस्तत्पुत्रो भवेदित्यन्वयः । अपुत्रपितृव्यत्वावच्छिन्नस्य भ्रातुः सुतः तस्यापि पितृव्यत्वावच्छिनस्यापि पुत्रो भवेदित्यर्थः । तदेकवाक्यत्वात् । सर्वं वाक्यमिति न्यायेन व्याख्याने तूक्तविरोधः शास्त्रान्तरविरोधश्च स्पष्ट एव । भ्रातृज एकोऽपि । अत एव तदेकवाक्यता । अपुत्रस्येत्यनेन पुत्रसत्त्वे न तथेति सूचितम् । अत एव पूर्वं तथा व्याख्यातम् । तद्व्याख्यानानुरोधेन पितृपत्न्यः सर्वा मातरः स्मृता इतिवत् प्रागुक्तरूपं पुत्रकार्यकारित्वं विधीयते । तेन तदेकवाक्यता इष्टसिद्धिर्दोषाभावश्चेति सिद्धम् ।

नन्वेवमप्युत्तरार्धस्य का गतिरिति चेत्, अत्रोच्यते । पूर्वार्द्धेन केषाञ्चित् पुत्रकार्याणां सिद्ध्या तदर्थं तत्परिग्रहं प्रतिपाद्य प्रसङ्गाद्विषयविशेषे पिण्डादिरूपकार्यसिद्धिरपि अत एवेत्याह । स एवेति । बुद्धिस्थो विलक्षणभ्रातृपुत्र एवेत्यर्थः । तस्य, तस्यापि पितृव्यत्वावच्छिन्नस्यापि । कुर्वीतेत्यनेन स्वफलार्थं तस्यावश्यकत्वेन तस्य स्वधर्मत्वं सूचितम् । श्राद्धमेकोद्दिष्टादि । पिण्डपदेन दशसु दिनेषु दीयमानाः । उदकमञ्जलिदानादि । क्रियापदेनाग्निसंस्कारादि ।

यद्वा क्रियापदेन कर्मधारयः । अत एव " क्रियालोपादित्येव " **मनुनो**क्तम् । तथा चोत्तरार्द्धं प्रागुक्तक्रमेणौरसादिभ्रात्रन्ताभावविषयम् । एवेन गोत्रजादिव्यवच्छेदः । यद्वा । भ्रातुः सुतानां बह्वनां सत्त्वेऽपुत्रपितृव्येण कनिष्ठस्य तस्यैव दत्तकत्वेन पुत्रीकरणे तद्विषयम् । एवेन पत्न्यादिव्यवच्छेदः ।

यद्वा अविभक्तभ्रातृसुताविषयम् । यद्वा विभक्तसंसृष्टभ्रातृसुतविषयम् । अत्र पक्षद्वये यथा पत्नीसत्त्वेऽपि दायहरत्वं भ्रातुस्तथा पत्न्यादिसत्त्वे भ्रात्रभावे तस्य धनहारित्वम् । भ्रातृसत्त्वे तस्य धनहारित्वेऽपि पिण्डदानादौ तस्यैवाधिकारो नांशहरणप्रयुक्तोऽन्यस्य । तत्र भ्रातृसत्त्वे जीवत्पितृकनिषेधबाधकमिदं, विशेषविहितत्वात् । अत्र पक्षे यथा तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे इत्यादिना न विरोधस्तथोक्तं प्राक् । यद्वा । इदं तादृशगतपितृकविषयकमेवास्तु । सर्वथा पत्न्यादिः एवव्यवच्छेद्यः ।

वस्तुतस्तु द्वादशविधपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे तेषां यथाक्रममुक्तरीत्या दायहरत्वेऽपि श्राद्धादिकमपि वंशाविच्छित्त्यादिवत् भ्रातृसुतेनैव कार्यमिति तदर्थमपि दत्तकपरिग्रहो नेत्यनेन प्रतिपाद्यते इति न पूर्वतो वैरूप्यम् । न च " यश्चार्थहरः स पिण्डदायी " इति **विष्णुस्मृति**विरोधः । तद्बाधनार्थमेवास्य प्रवृत्तेः । तथा च " तत्र पुत्रः पितृवित्ताभावेऽपि " इत्यत्र पुत्रपदेनैकादशप्रतिनिधिवदेतस्यापि ग्रहणेनोक्तनियमस्य तदन्यविषयत्ववदेतदन्यविषयत्वमपीति न तद्विरोधः । तत्र पितृवित्ताभावेऽपीत्यस्य तस्य निर्धनत्वेन तदसत्त्वेऽपीतिवदुक्तक्रमेण स्वस्याधिकारेऽपि तत्सत्त्वेऽनधिकारेण तदप्राप्तावपीत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न चैवमपि कथं तस्य पितृत्वं, तस्य साक्षाज्जनके एव प्रसिद्धेरिति वाच्यम्। "पितरो यत्र पूज्यन्ते" "पञ्चैते पितरः स्मृताः" इत्यादौ साक्षाज्जनकभिन्नेऽपि पितृशब्दस्य प्रयोगात्। तथा च यन्निरूपितं पुत्रत्वं तत्कार्यकरत्वे च तस्य तत्र ग्रहणमिति न दोषः। तथा च तस्य निर्धनत्वे तथा सत्त्वेऽपि सधनत्वे तदीयौर्ध्वदेहिकाद्युपयोगि तावत्पर्यन्तं तद्वृत्त्युपयोगि च तस्मै दत्त्वाऽवशिष्टमधिकारिणा ग्राह्यम्। अत एव वित्ताभावेऽपीत्युक्तं, न त्वंशाभावेऽपीति। अत एव—

"अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्त्यौर्ध्वदेहिकम्। अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्॥"

इति **कात्यायनेनो**क्तम्। न चैवमपि पत्ये दद्याच्च सा पिण्डम् इति **वृद्धमनु**विरोधः, तस्या अंशहरत्वे तद्दातृत्वपरत्वस्य तस्योक्तत्वेन तद्वैपरीत्यपरतया अत्र पक्षद्वये उक्तत्वादिति वाच्यम्।

तस्य सङ्कल्पाग्निदानमात्रपरत्वात्। अत एव—

"पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम्। लभेत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः॥

"जंगमं स्थावरं सर्वं कुप्यं हेम रसाम्बरम्। आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकाब्दिकम्॥

"पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान्। पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः॥"

इति **प्रजापतिः** सङ्गच्छते।

किं च। तथात्वेऽमन्त्रकक्रियापत्तिः। सा चोक्तरीत्या तथा सम्भवति न युक्ता। अत एव—

"सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम्।" इति **भविष्यपुराणं मार्कण्डेयपुराणं** च,

"कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप।" इति **विष्णुपुराणम्,**

"कुलद्वये समुच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप।" इति **भारतम्,**

"सर्वेषां पुत्रहीनानां स्वभर्तॄणाममन्त्रकम्। सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डनम्॥"

इति **स्मृत्यन्तरं** च सङ्गच्छते। अत एव तत्कर्तृकमग्निदानमात्रं समन्त्रकमित्युक्तं **स्मृतिषु**।

तथा च **कात्यायनः**—

"असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम्। कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि"॥ इति।

अत एव च—

"अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं पिण्डश्राद्धं तथोदकम्। क्रियालोपो न कर्तव्यः प्रेतस्य गतिकांक्षिभिः॥"

इति **बौधायने** क्रियालोप इत्याद्युक्तम्। अत एव च—

"पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। तत्संघातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा॥

"पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः। दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तु तनयैस्तथा॥"

इति **विष्णुपुराणे पराशरेण** पुत्राद्यैरेवेत्युक्तम्। तस्य च भ्रातृसन्तत्यन्तैरित्यर्थः।

"पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसंततिः।" इति **तेनैवो**क्तत्वात् इति केचित्।

वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे शङ्काया एवाभावेऽपि प्रथमपक्षोक्तरीत्याऽत्र सर्वाभावे इत्युक्त्या तस्य च द्वादशपुत्राद्यभावे तादृशभ्रातृसुतयोरभावे चेत्यर्थेन कुलद्वयोच्छेदापरपर्यायेण तस्य सधनत्वे च पत्न्यैव

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कार्यम् इतिपरत्वं **वृद्धमनोः**। तदप्युक्तरीत्या कुलद्वयोच्छेदे तावन्मात्रं समन्त्रकम्, अन्यदमन्त्रकम्। एतदर्थमेव अपुत्रा पुत्रवत्पत्नीत्यतिदेशः। तथा च तदर्थं धर्मपुत्रो न विधेयः। कुलद्वयान्तर्गतस्य कस्यचित्कनिष्ठस्य तदन्यस्य सत्त्वे तु तावन्मात्रं समन्त्रकं तया कार्यम्, अन्यदन्यद्वारा समन्त्रकमेव कारणीयामिति न कश्चिद्विरोध इति बोध्यम्।

एतेन दुहिताऽपि तादृशतत्सद्भावे निरस्ता। एवं दौहित्रोऽपि। सगोत्रसद्भावे भिन्नगोत्रस्य तदनाधिकारात्। अत एव "पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्याविति" **गौतमः** सङ्गच्छते। अत एव च "दद्युरिति बहुवचनेनोदकदानवत्सर्वैः पिण्डदानं कार्यमिति नाशङ्कनीयं, किं तु पुत्रेणैव कार्यं, तदभावे प्रत्यासन्नेन सपिण्डानामन्यतमेन, तदभावे मातृसपिण्डादिना कार्यम्" इति **विज्ञानेश्वरेण** व्याख्यातमाशौचप्रकरणे। न चैवम्—

"असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। प्रथमे ऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत्॥"

इति **गृह्यपरिशिष्टस्य,**

"असगोत्रः सगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः। सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्धचेत्तु दशमेऽहनि॥"

इति **दिवोदासीयस्य** च का गतिरिति चेत्, पुत्राद्यसंनिधानविषयं तदिति गृहाण। न चैवं प्रागुक्त**मनुविष्णु**विरोध इति वाच्यम्। तेस्यैतदभावविषयत्वात्। न च विनिगमनाविरहः। पिण्डाधिकारिक्रमबोधकवाक्येषु प्रागुक्तेषु पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रः पत्नी भ्रातेत्यादिषु तदनन्तरं तदनुक्तेरेव विनिगमिकायाः सत्त्वात्। न च "यश्च" इति**विष्णू**पोद्बलितपत्नीतिमूलोक्तक्रमस्य प्राबल्यम्। तदपेक्षया पुत्रस्येत्याद्युपोद्बलितप्रागुक्तवाक्यीयपिण्डदानादिक्रमस्यैवान्तरङ्गत्वेन प्राबल्यात्। न च पौत्रदौहित्रयोरित्यादिप्रागुक्तमनोस्तस्येतोऽप्यन्तरङ्गत्वम्। भ्रातॄणामित्याद्युक्त्याऽस्य पुत्रस्थानीयत्वेन ततोऽप्यन्तरङ्गत्वात्। अत एवोक्तवाक्याद्दौहित्रसत्त्वेऽपि सापत्नपुत्रस्यैव क्रियाकरणाचारः सङ्गच्छते इति दिक्।

पित्रोस्तु प्रागुक्तरीत्यैव निरासः।

नन्वेवमपि भ्रातृतत्पुत्रसमवाये उक्तरीत्या द्विविधया क्रमेण तयोः प्राप्तिः, इतस्तु तत्पुत्रस्यैवोक्तरीत्या प्राप्तिरिति चेत्, शृणु। 'नानुजस्य तथाऽग्रज' इति **बौधायना**द्युक्तनिषेधेन पिण्डाधिकारिक्रमबोधकवाक्येषु भ्रातृपदस्य कनिष्ठभ्रातृपरत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वेन तयोरुक्तरीतिद्वयेन क्रमसत्त्वेऽपि भ्रातॄणामित्यादावेकशब्दस्य प्रथमार्थकतया ज्येष्ठपरत्वेन तस्यानाधिकारेण तद्विषयमिदमित्यविरोधः।

यदि तु पत्नी भ्रातेति पुत्रः पौत्र इति च न तत्र क्रमबोधकं किं तु तत्स्वरूपबोधकम्, एवं च न दोषलेशः, क्रमस्तु दायहरणीय एव, उक्त**विष्णु**वाक्यादित्युच्यते तदेकशब्दस्य तत्र संख्यार्थकत्वेनासङ्कोचेन तत्सत्त्वेऽपि तत्सुत एवाधिकारीत्यनेन बोध्यते। एवं च भ्रातॄणामित्यापि तत्र बहुवचनं "तावतो वारुणान्" इतिवद्यथासम्भवप्राप्तानेकत्वानुवादः।

वस्तुतस्तु "हलोऽनन्तरा" इतिवदेकशेषस्तत्र बोध्य इति न दोष इति तत्त्वं बोध्यम्। एवं च "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" "जायमान" इत्यादिशास्त्रबोधितस्यापुत्रत्वप्रयुक्तदोषस्य निवृत्त्यादि प्रागुक्तत्रयं द्वादशविधपुत्रभिन्नेनापि भ्रातृसुतेनापुत्रस्य पितृव्यस्य भवतीति **मन्वे**कवाक्यतया यथा पूर्वार्धेन प्रतिपाद्यते, अत एव "सुते जाते" "पुत्रवान्भवेत्" इति जनिसत्तामात्राभ्यां तेषां

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पुत्रवत्त्वसङ्कीर्तनं, तथोत्तरार्द्धेन पिण्डादिरूपकार्यमपि तत एव तस्य भवतीति अपूर्वं प्रतिपाद्यते। अत एव—

"सपितुः पितृकृत्येषु ह्यधिकारो न विद्यते। न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः॥"

इति **कात्यायन**स्य नात्र प्रवृत्तिः। तथा च तदुपयोग्यंशहरत्वमपि तत्सत्त्वे तदभावे सिद्धम्। युक्तं चैतत्। स्वपुत्रेणेव भ्रातृसुतेनापि पिण्डादिनिर्वाहस्य समस्तपितॄणां वंशविच्छेदपरिहारस्य ऋणापाकरणस्य परलोकस्य च सम्भवात्। एवं च तदर्थं केवलं भ्रातुष्पुत्रवतोऽपुत्रस्य दत्तकादिस्वीकारप्रवृत्तिनिरासः। एवं सति **मन्वादि**वाक्यस्य तत्परत्ववत्पिण्डदानादिपरत्वमपि बोध्यम्। अत एव तदेकवाक्यता सर्वतः सिद्धा। एवं सति न कस्यापि विरोधोऽनेन, नापि मिताक्षराविरोधः, नापि द्वादशसंख्याविरोधः, नापि मन्वादिवाक्ये क्रियाद्यध्याहारजक्लेशः, नापि तत्स्थानविनेशानुपपत्तिः, पुत्रत्वेनाकृतानां भ्रातृसुतानां पत्न्यादिसत्त्वे। तदभावे पुत्रकार्यम्। ऋणापाकरणादिकारिणामपि वचनाद्रिक्थग्रहणाधिकारसंभवात्। तथा कृतानां तु तेषां भवत्येव ततः प्राक् तदधिकारः। पत्न्यादितः पूर्वं मदीयपिण्डदानरिक्थाधिकारी कश्चिद्भवेदिति कामनायां भ्रातृसुतस्यैव दत्तकविधिना स्वीकार उचित इत्यप्यनेन सूचितं भवति। उक्तफलजनकतया पुत्रसदृशस्यैव तस्य पुत्रप्रतिनिधित्वेन स्वीकरणमुचितमिति पाष्ठप्रतिनिधिन्यायसिद्धमेवानेन व्यञ्जितं च भवतीत्यलम्।

एतेन "**मनु**वाक्यं प्राशस्त्यपरं **पराशर**वाक्यं तु भ्रातृव्येण पितृवत्पितृव्यपार्वणश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यमित्येवं परम्।

पराशरेणैव तदग्रे—

"पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवत् भ्रातृजेन तु। पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषौ पूर्ववदुच्चरेत्॥"

इत्यभिधानात्। न तु पुत्रत्वप्रतिपादकमुभयम्। त्रयोदशपुत्रत्वापत्तेः" इत्यपास्तम्। विधित्वादिसम्भवरहितस्य यथाकथंचिद्विधिसंसृष्टस्यान्यथानुपपत्त्या द्विविधया शक्यार्थस्य प्रकृतानुपयोगेन वाक्यस्य लक्षणया प्राशस्त्यपरत्वस्य **पूर्वमीमांसायां** प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादौ प्रतिपादितत्वेनात्रातथात्वेन तदसम्भवात् अतिदेशविधित्वसम्भवात्। अत एव तदकल्पनात्। अत एव तदसंसृष्टत्वाच्च।

न चापुत्रेणेत्यादि विधायकं, तस्य पुत्रप्रतिनिधिविधायकत्वेऽपि अस्यातथात्वेन तदसम्भवात्। वाचनिकप्रतिनिधित्वस्यैकादशस्वेव सत्त्वात्। तथा च—

"क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीन् प्राहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥"

इति **मनुः**। (अ. ९। १८०)

पुत्रप्रतिनिधीन् औरसपुत्रिकाप्रतिनिधीन्। तेन तयोरभावे तदुपादानम्। मुख्याभावे प्रतिनिध्युपादानस्य शास्त्रार्थत्वात्।

अत एव **बृहस्पतिः**,

"आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः। तथैकादश पुत्राः स्युः पुत्रिकौरसयोर्विना॥" इति।

तेन तयोरसत्त्वे एव ते भवन्ति। अत एवोक्तम्— "सन्तानकारणं तेषाम् औरसः पुत्रिका तथा"। इति।

एतेन 'सर्वाभावे धर्मपुत्रपरं तद् **व्यासयम**वाक्यम् "अपुत्रेण सुत" इति। यादृक् सपिण्डोऽसपिण्डो वा सजातीयोऽन्यजातीयो वा शूद्रान्य इति तदर्थः" इति **मिश्ररत्नाकरा**द्युक्तमपास्तम्। तस्य द्वादशपुत्रविधिनोपसंहारात्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्र " पुमांस एव पुत्रा मे जायेरन्निति " **सूत्रे** मीमांसायां " पुमांसं पुत्रमाधेही"त्यादिश्**रुतौ** च पुत्रपदस्य कन्यावाचित्वदर्शनात्कन्याया अपि दानप्रतिग्रहौ स्त इति **कृष्णयज्वादयः** ।

वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदं लोकशास्त्रविरुद्धत्वात् । तत्र विशेषणं त्वतिशयितपुंस्त्वबोधनाय । तत्त्वं चानुशिष्टत्वादि । स्पष्टं चेदं **शब्दरत्नभावप्रकाशादौ** । एवं च सीतायाः कुन्त्याश्च **महाभारतादौ** दत्तकत्वोपाख्यानात् तथैव शिष्टाचाराच्च तथेति युक्तमिति बोध्यम् । एतेन पुंस्त्वविवक्षा तत्रेति मतमपास्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

एतेन **मनु**वाक्यस्यापि तत्त्वं निरस्तम् । **मिताक्षरा** तु न विरुद्धा यथा तथोक्तं प्राक् । एव मन्येषां सुयोजत्वे तथाऽस्तु । अन्यथाऽस्य प्रामादिकत्वमेवास्तु । एवं **पराशर**स्यापि तत्परत्वं नयुक्तम् । सम्भवति प्रोक्तरीत्या शक्यार्थपरत्वे लक्षणानौचित्यात् । पूर्वार्धस्यैवकारस्योदकक्रियाम् इत्यस्य च **भ्रान्त**प्रलपितत्वापत्तेः । वक्ष्यमाणार्थमात्रप्रतिपादकत्वे च पौनरुक्त्यापातात् । उत्तरार्धस्याविवरणपरतया योजनेऽपि पूर्वार्द्धेन दोषतादवस्थ्यात् । पूर्वमध्यमयोः क्रिययोरनधिकारापत्तेः । एकोद्दिष्टे तदापत्तेश्च ।

न च—

" सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥ "

इति **कात्यायनोक्तेः**—

" सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

" मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । "

इति **वृद्धवसिष्ठाच्च**—

" अपुत्रा वा मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा । तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥"

इत्या**पस्तम्ब**प्राप्तैकोद्दिष्टबाधनार्थमेवेदमिति वाच्यम् ।

" पितृव्यभ्रातृमातॄणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः ॥"

इति **चतुर्विंशति**मतविरोधापत्तेः ।

न च इत एव तत् यथा कर्त्रपेक्षया कनीयः पितृव्यादिविषयम्, एवं तदपि ज्येष्ठपितृव्यविषयमिति वाच्यम् । सामान्यस्मृतेः सङ्कोचेन व्याख्याने मानाभावात् । पूर्वं तेषां मध्ये कनिष्ठपरत्वस्योक्तत्वेऽपि कर्त्रपेक्षया तत्परत्वस्यानुक्तत्वेन तदविरोधात् । अत्र गुरुर्मन्त्रोपदेष्टा विद्याप्रदाता च । मातृपदं मातृसपत्नीपरम् । जनन्याः पार्वणविधानादेकोद्दिष्टविधानानुपपत्तेः । मम तु पूर्ववाक्येन द्वयोरपि तयोः सकलक्रियाप्राप्तावुत्तरक्रिया कथं कार्या ज्येष्ठस्येत्याकांक्षायां तदेकवाक्यतया तेन तस्यैव पार्वणं विधीयते इति न दोषः । अत एव—

" अपुत्रस्य पितृव्यस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत् । "

इति **स्मृत्यन्तर**मप्युपपन्नम् । यद्वेदमुभयपरमस्तु, पितृवदाचाराद्व्यवस्था ।

किं च । पार्वणश्राद्धमवश्यं कर्तव्यमित्यत्रावश्यंशब्दस्याङ्गीकारार्थत्वस्य निश्चयार्थत्वस्य चासम्भवेनावधारणार्थत्वस्य वाच्यत्वेन तदेव कर्तव्यमित्यर्थोऽथवा तत्कर्तव्यमेवेत्यर्थो वा । नाद्यः । प्रागुक्तस्य स्मृत्या पितृवदाचारप्राप्तैकोद्दिष्टबाधापत्तेः । नान्त्यः । उक्तरीत्यैव तदकरणे दोषापत्तेरिति दिक् ।

बा. ३०

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यदपि न त्वित्यादि, तदपि न। 'अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी' **त्युशनः**स्मृतेः पत्न्यां तत्त्वातिदेशेऽपि यथा न तदाधिक्यं तथाऽत्र तदतिदेशेन तदप्रतिपादकत्वेन तदनाधिक्येन तदविरोधात्। अन्यत्र अन्यशब्दः प्रयुज्यमानो विनाऽपि 'वतिं वत्यर्थं गमयतीति' न्यायात् अस्याप्रतिनिधित्वेन दायग्रहण-क्रमबोधकवाक्ये तत्र पाठोपपत्त्या तदविरोधात्। पिण्डादौ त्वयमेव ततः प्रबल इत्युक्तम्।

किं चास्तु तदाधिक्यं, न च तत्संख्याविरोधः। तदाशयानवबोधात्। तथा हि। **याज्ञवल्क्ये**नौरसादयो द्वादशपुत्रा गणितास्ते च प्रागुक्ता एव।

हारीतोऽपि—

षड् बन्धुदायादाः षडबन्धुदायादाः। साध्व्यां स्वयमुत्पादित औरसः, क्षेत्रजः, पौनर्भवः, कानीनः, पुत्रिकापुत्रो, गृहे गूढोत्पन्न इति बन्धुदायादाः दत्तः, क्रीतको, ऽपविद्धः, सहोढः, स्वयमुपागतः, सहसादृष्टश्चेत्यबन्धुदायादा" इति।

यमोऽपि,

"पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः॥
"स्वयमुत्पादितस्त्वेको द्वितीयः क्षेत्रजः स्मृतः। तृतीयः पुत्रिकापुत्र इति धर्मविदो विदुः॥
"पौनर्भवश्चतुर्थस्तु कानीनश्चैव पञ्चमः। गृहे तु गूढ उत्पन्नः षडेते पिण्डदाः स्मृताः॥
"अपविद्धः सहोढश्च दत्तः कृत्रिम एव च। पञ्चमः क्रीतकः पुत्रो यश्चोपानयते स्वयम्॥
"इत्येते मुनिभिः प्रोक्ताः षडदायादबान्धवाः।" इति। औरसादीनभिधाय—
"एते द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः। आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा॥
"तेषां षड् बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट्।" इति **देवलोऽपि**।

"औरसादीन् कृत्रिमरहितान् यत्रक्वचनोत्पादितसहितानभिधायैतेषां यः पूर्वः स श्रेयान्स एव दायहरः स चान्यान् बिभृयादिति" **विष्णुर**पि।

"औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च। कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च॥
"पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा। स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः॥
"एषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः। पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः॥
"क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने। श्रेयसः श्रेयसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात्॥"

इति **नारदो**ऽपि। (अ. १३ श्लो. ४५।४९)

वसिष्ठोऽपि—(अ. १७ सू. १३।१४।१५।१८।२१)

"द्वादशैव पुत्राः पुराणदृष्टाः। स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे संस्कृतायामौरसः प्रथमः। तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः। तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते। पौनर्भवश्चतुर्थः। कानीनः पञ्चमः" इत्यादि।

मनुरपि—(अ. ९ श्लो. १५८।१५९।१६०)

"पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः। तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः॥
"औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥
"कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः॥" इति॥

---

१ ख—यश्चोपनयेत्त्वित्यादि। फ—नन्वित्यादिना अपुत्रा...। २ फ—पूर्वेभ्यो।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्र कैश्चित्पुत्रिकापुत्रं विहाय शौद्रमूरीकृत्य द्वादशत्वमुक्तं, कैश्चिद्विपरीतमुक्तं, कैश्चित् कृत्रिमं विहाय तमङ्गीकृत्य तदुक्तम् । न च शौद्रस्यौरसत्वेनैव संग्रहात्पृथगुक्तिर्व्यर्था । अत एव कैश्चित्तस्य गणनं न कृतम् ।

अत एव— (याज्ञ. २।१२५)

'चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः । क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः ॥'

इति भिन्नजातीयानां विभाग उक्तः । अत एव च सजातीयेष्वयमित्यत्र कानीनाद्यनुरोधेन सजातीयत्वमूरीकृत्य मूर्धावसिक्तादीनामौरसेऽन्तर्भावं स्वीकृत्य "शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि कृत्स्नभागमन्याभावेऽपि न लभते" इति **विज्ञानेश्वरेण** व्याख्यातमिति वाच्यम् । तस्य तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात् ।

तथाहि । द्विविधस्तावत् शूद्रापुत्रः ।

तत्र—(याज्ञ. १ । श्लो. ९१।९२)

"विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् । अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा॥
"वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ । वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥"

इति **मूलेन** प्रतिपादित एकः ।

विष्णुनाऽपि, "यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादश" इति ।

वासिष्ठेनापि, (अ. १७ सू. ३८) "शूद्रापुत्र एव षष्ठो भवतीत्याहुरिति ।"

बौधायनेनापि, (२।२।२९-३०) "द्विजातिप्रवरात् शूद्रायां जातः कामात्पारशव" इति ।

मनुनाऽपि, (अ. ९ । १७८)

"यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् । स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः॥" इति ।

द्वितीयस्तु द्विजातेर्दास्यामुत्पन्नः । तत्राद्यस्य न तदभावे कृत्स्नधनहारित्वम् ।

"यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽथवा भवेत् । नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥"

इति **मनू**क्तेः (अ. ९ । १५४) । इत एव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सर्वधनग्रहणं सिद्धम् ।

द्वितीयस्तु "जातोऽपि दास्यां शूद्रेणे"त्यत्र शूद्रग्रहणात्पितुरिच्छयाऽपि नांशं भजते नाप्यर्द्धं दूरत एव कृत्स्नम् । किं तु 'अनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते' इति ।

औरसलक्षणं तु मूले 'औरसो धर्मपत्नीज' इति ।

वसिष्ठोऽप्युक्तः ।

विष्णुरपि, "अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथम" इति।

देवलोऽपि, "संस्कृतायां च भार्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः। औरसो नाम पुत्रः सः" इति।

आपस्तम्बोऽपि, (२।१३।१) "सवर्णां पूर्वशास्त्रविहितां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिः संबन्धः । दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोरिति ।"

बौधायनोऽपि, (२।२।१४) "सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यादिति"।

श्रुतिश्च, "अङ्गादङ्गादिति"—

"आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषस्यात्मा तस्मात्त्वमिह जायसे ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् । सर्वान् नस्त्रायसे यस्मात्पुत्रस्तेनासि संज्ञितः ॥" इति च । "सवर्णा धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः पुत्रो मुख्यः" इत्यत एव **विज्ञानेश्वरेण** व्याख्यातम् । (मि. पृ. ८८ पं. ७८)

मनुनाऽपि—(अ. ९ । १६६)

"स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम् ॥" इति ।

एवं च शूद्रापुत्रस्य द्विविधस्यापि तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात्पृथगुक्तिः । अत एव मूर्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भाव इति **विज्ञानेश्वरेणो**क्तम् । शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपीत्यत्र तु स यौगिको न तु रूढः - केषांचित् गणनाकरणे बीजं तु कृत्स्नधनहारित्वाभावादेव । **मूलेन** तु चतुरित्यादिना क्षत्रियापुत्रादिवत्तस्य कथनं प्राक् कृतमेव । **मनुना**ऽपि पूर्वं पुत्रिकापुत्रस्य दौहित्र एव च हरेदित्यादिना कथनात्तत्रानुक्तिरिति न न्यूनता । सर्वथा ततः पुत्राधिक्यलाभान्न द्वादशत्वं नियतम् ।

अत एव "ननु क्षेत्रजाद्यपेक्षया पुत्रिकापुत्रस्य पुत्रत्वेनाधिक्ये द्वादशसंख्यातिरेक आप्नोति । भवतु को दोषः त्रयोदशोऽयं पुत्रोऽस्तु" इति **मेधातिथिना** व्याख्यातम् । अत एव **विज्ञानेश्वरेण** 'भ्रातॄणामि'त्यस्य तथा व्याख्याने संख्याविरोधरूपदोषोद्भावनं न कृतम् । अत एव च **बृहस्पतिः**,

"पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणात्तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥

"आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना" ॥ इति ।

एवं च तत्र तत्र द्वादशत्वोक्तिस्तत्र तत्र परिगणितानां स्फुटतया संख्याबोधनद्वारा न्यूनत्वव्यवच्छेदनार्था, नाधिक्यव्यवच्छेदार्था । तत्रान्येषां यथासंभवमन्तर्भावमभिप्रेत्य वेति न दोषः । अन्यथा तेन तत्र तस्य गणनात्तस्यान्यत्रागणनान्मिथो विरोधः स्पष्ट एव । एवमेवकारोऽपि **वासिष्ठो** योज्यः । तस्मात्तदाधिक्ये न दोषः ।

एतेन **कौस्तुभोक्तं** तद्दूषणं निरस्तम् । द्वितीयदूषणमपि प्रागेव निरस्तप्रायम् । एवं च यथा सपत्नीपुत्रस्यागृहीतस्यापि पिण्डदानाद्यधिकारित्वात्पितृपत्न्य इत्यादिशास्त्राल्लोकव्यवहाराच्च पुत्रत्वं निर्विवादं तथा तत्र तत्सहपाठात् भ्रातृसुतस्याप्यगृहीतस्यैव पुत्रत्वं विधीयते इत्युचितम् । **मनु**ग्रन्थेऽपि तस्य तथाबोधकं वाक्यान्तरमस्ति । एवं च तदतिदिष्टस्य वित्तालाभेऽपि तत्राधिकारो यथा तथा तदतिदेशविषयाणां पत्न्यादीनामन्याभावे तस्य निर्धनत्वे धनलाभं विनाऽपि श्राद्धाधिकारः ।

एवं च **विष्णुवाक्ये** पुत्रशब्देन सर्वविधपुत्रो गृह्यते । तत्र अतिदेशवाक्यानि तु—" अपुत्रा पुत्रवत् पत्नी " **इत्युशना ।**

" यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । " इति **मनुः** । (अ. ९ । १३० ।

" बह्वीनामेकपत्नीनामिति, " (श्लो. १८३)

"पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः । पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥" (श्लो. १०८)

" यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः । " (११०) इति च । इत्यादीनि बोध्यानि ।

तदयं **निर्गलितोऽर्थः** । तत्रादौ दायग्रहणक्रमः । औरसपुत्रस्तत्पुत्रस्तत्पुत्रः । तत एकादश पुत्रिकापुत्रादयः पूर्वपूर्वाभावे क्रमेण । एवं तत्पुत्रादयोऽपि । अत एव—

मनुशंखलिखिताः, (मनु. ९ । १८४)

" श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति । बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ " इति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तदभावे पत्नी । ततो दुहिता । ततो दौहित्रः । ततो दौहित्री । ततः पिता । ततो माता ततो भ्राता । ततो भगिनी । ततस्तयोः क्रमेण सुतः सुता च । ततो गोत्रजादय इति ।

पिण्डदानादौ त्वेवं क्रमः । औरसपुत्रः । तदभावे पुत्रिकापुत्रादय एकादशक्रमेण । ततः पौत्रः । प्रपौत्रश्च तथा । ततः पत्न्यादिसत्त्वेऽपि भ्रातृसुतः । ततो भ्राता । ततः पिता । ततो दौहित्रः । ततः पत्नी । ततो दुहिता । ततो गोत्रजादय इति ।

इदमपि पुंविषये । स्त्रीविषये तु अनूढायाः पिता । तदभावे भ्रात्रादिः । उढायास्तु मुख्यपुत्राभावे पुत्रिकापुत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः । तदभावे क्षेत्रजायाः प्रपौत्रान्ताः । तदभावे पतिः । तदभावे दुहितृदौहित्रो क्रमेण । तदभावे पत्युर्भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे स्नुषा । तदभावे पितृभ्रातृतत्पुत्रादयः पूर्वोक्ता इति बोध्यम् ।

एतेन " पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे भार्या । तदभावे धाता । तदभावे तत्पुत्रः । भ्रातुर्भ्रातेति वचनात् " इति **मिश्राद्युक्त**मपास्तम् ।

एवं सति भ्रातृसुतेनोक्तफलसिद्धावपि पत्न्यादितः प्राक् मदीयपिण्डदानरिक्थग्रहणोभयाधिकारी कश्चित् भवेदिति कामनायां तदर्थं जीवतो वाक्यादिकरणार्थं नामसङ्कीर्तनार्थं च दत्तकस्वीकारः । अपुत्रेणैवेत्यत्र तु पुत्रपदं मुख्यौरसपरम् तत्त्यागे मानाभावात् । प्रतिनिधिपदसमभिव्याहारेण तथैव लाभात् । आतिदेशिकपुत्रत्वस्य पत्न्यामपि सत्त्वेन तदापि तद्ग्रहणानापत्तेश्च । तच्च पौत्रादेरुपलक्षणमित्यन्यत् । तत्रापुत्रत्वं मृतपुत्रत्वमजातपुत्रत्वं वा ।

" वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च " इति **शौनकोक्तेः** ।

एवेन तादृशपुत्रवतोऽनधिकारः सूचितः । अत एव 'नामसङ्कीर्तनाय चेति' **मन्वादि**भिरुक्तम् । तत्स्वरूपं तु मन्वादिभिरुक्तम्, (अ. ९ । १६८)

" माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥" इति ।

अत्र वाशब्दः समुच्चये । 'वा स्यादिति' **कोशात्** । यद्वा तयोरन्यतरग्रहणानेकत्वार्थः सः । चं विनापि गामश्वमितिवत् पूर्वत्र समुच्चयो बोध्यः । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वं तदुक्तिः । अद्भिरित्यनेन अन्यत्रोक्तविधिनोदकपूर्वमित्यर्थकेन अन्यथादत्तस्य अतत्त्वं सूचितम् । अत एव—

" अविधाय विधानं यः परिगृह्णति पुत्रकम् । विवाहविधिभागं तं न कुर्याद्धनभाजनम् ॥ "

इति **वृद्धमनुः** ।

परिग्रहविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न धनदानं, किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः पिण्डदाश्च । विधिं विना तस्य पुत्रत्वानुत्पादात् ।

अत एव **वृद्धगौतमः**,

" स्वगोत्रेण कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥ " इति ।

" सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी । "

इति **मनूक्तं** साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं न विधीयते किन्तु प्रवराध्यायप्रसिद्धं त्रिपुरुषमित्यर्थः । इदं च द्व्यामुष्यायणदत्तकादिविषयमेव ।

वस्तुत इदं निर्मूलमेवेति स्पष्टं **सापिण्ड्यप्रदीपे** । अत एव " मात्रा भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा प्रतिग्रहीतृसवर्णो विधिना सवर्णाय यस्मै दीयते स तस्य दत्तकः पुत्र " इति **विज्ञानेश्वरेण** व्याख्यातम् (मि. पृ. ८८ पं. २१–२३) । अत एव—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" वंध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । "

इति **शौनकीये**ऽविशेषश्रुतिसङ्गतिः । " आपदि प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे " **इत्यपरार्कः**। दुर्भिक्षादौ वा । " आपद्ग्रहणादनापदि न देयः। दातुरयं प्रतिषेधः " इति **विज्ञानेश्वरः** (मि. पृ. ८८ पं. २४–२५)।

अत एव **कात्यायनः**—

" आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रकर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः " ॥ इति ।

सादृश्यं न जातितः, किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैः । एवं च क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते इति **मेधातिथिः**। जातित एव सादृश्यम् । अत एव ' सजातीयेष्वयं प्रोक्त ' इति **मूलं** सङ्गच्छते । क्रीतलक्षणभूत**मनु**वाक्ये तु तदुक्तमेव व्याख्यानम् । अत एव तत्र हि सदृशोऽसदृशोऽपि वेत्युक्तमित्यपरे । प्रीतिग्रहणं लोभभयादिप्रतिषेधार्थम् । तथा च तत् क्रियाविशेषणम् ।

किं च । एकः पुत्रो न देयः ।

तथा च **वसिष्ठः**(अ.१५ सू. १३५)"शुक्रशोणितसम्भवो हि पुरुषो मातापितृनिमित्तकः। तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः।न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा। स हि सन्तानाय पूर्वेषां । न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति "।

एवं च पत्न्याः पतिसत्त्वे तदनुमत्यैव दातृत्वादि । मृते तु स्वातन्त्र्यम् ।

न च रक्षेत्कन्यामिति पूर्वाध्याये स्त्रीणां विहिते कर्मणि स्वतन्त्राधिकारनिषेधकमुक्तमिति कथमेतदिति वाच्यम् । पूर्तादौ तासां स्वतन्त्राधिकारस्मरणात् । तस्य तद्रक्षणमात्रतात्पर्यकत्वात् । धनस्वामित्वप्रतिषेधकमपि न तत् । 'पत्नी दुहितर'इत्यादिना तासामपि रिक्थग्राहित्वस्मरणात् । तन्निषेधे सहाधिकारस्याप्यसम्भवात् । न च स्थावरे तस्या अनधिकारः,

" यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादि विविधं स्मृतम् । तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभते मृतभर्तृका ॥
" वृत्तस्थाऽपि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति । "

'इति **बृहस्पतेरिति** वाच्यम् । अस्य वचनस्य जायापदोपेतस्य पत्नीभिन्नासुरादिविवाहोढाविषयत्वेन निबन्धेषु व्यवस्थापनात् । दुहितृरहितपत्नीपरमिदम् " दुहितृमती तु स्थावरमपि लभते " इति **स्मृतिचन्द्रिकायाम्** । " दायादानुमतिं विना स्थावरविक्रयादिनिषेधपरमिति " **माधवः** ।

यत्तु **कात्यायनः**—

"मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभेत कुलपालिका । यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥"

इति, तत् बन्दिचारणाद्यर्थदानादिनिरततामप्रतिषेधपरम् । अदृष्टार्थदानतदुपयोग्याधमनादि तु भवत्येव ।

"जङ्गमं स्थावरं सर्वं हेमरूप्यं रसाम्बरम् । आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकाब्दिकम् ॥
"पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः॥"
इति **प्रजापतेः** ।

"सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि "

इति **नारदोक्तेश्च** । एवं च पत्नीति मूलवाक्यं पत्नीपदोक्त्या स्थावरसहितसकलरिक्थग्रहणपरमिति प्रागुक्तं युक्तमेव ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्नी विधीयते। न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुः॥"

इति **स्मर**णात्। भर्तृदत्ते तु स्थावरे न स्वातन्त्र्यम्। "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तमिति" **नारदोक्तेः**। (अ. १। ३८।) एतेन पुत्रप्रतिग्रहे विधवाया नाधिकार इत्यपास्तम्।

एवं तस्यापि तदनुमत्यैव तत्। अत्यन्तापदि तु तदनुमत्यलाभे स्वातन्त्र्यमपि। प्रागुक्त-रीत्या तस्य प्राधान्यात्। तथा, अनेकपुत्रसद्भावे ज्येष्ठो न देयः। 'ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति' तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्। स च भ्रातृसुतसम्भवेऽन्यो न ग्राह्यः। प्रागुक्तपाष्ठन्यायात्। तस्य प्रतिकूलत्वे तु सपिण्डादिक्रमेणान्योऽपि ग्राह्यः। तत्रापि द्विजे भागिनेयदौहित्रवर्ज्जम्। विरुद्ध-संबन्धापत्त्या पुत्रत्वं बुद्ध्यनर्हम्। भ्रातृपितृव्यमातुलवर्जे च। शूद्रे तु भागिनेयदौहित्रावपि।

"ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः। तदभावेऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत्॥

"ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्। दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां धाऽपि दाप्यते॥"

इति—

"नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन। बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः॥"

इति च **शौकनः**। अत्र नैकपुत्रेणेत्येव सिद्धे बहुपुत्रेणेत्युक्त्या द्विपुत्रेणापि न कार्यमिति सूचितमिति कश्चित्। तन्न। तस्य सर्वथा निषेधोऽस्य तु तदावश्यकत्वमित्येतदर्थं तदुक्तेः। अत एव तत्र कदाचनेति अत्र प्रयत्नत इति चोक्तं स्वरसतः सङ्गच्छते। एवं च तस्य तद्विधिनिषेधोभया-विषयत्वेऽपि वचनान्तरादापदि दाने न दोष इति बोध्यम्। न च प्रतिकूलत्वादेस्तत्त्वं क्वापि न दृष्टमिति वाच्यम्। **ऋष्यशृङ्गो**क्तावानुकूल्याद्वा पुत्रस्येत्युक्तत्वात्।

"अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः। निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च॥"

इति **योगीश्वरोक्तेः**। (अ. २। १४२)

"पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः। औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः॥"

इति **नारदाच्च**। अ. १३। २१)

अत एव "एक एवौरस" इति "षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम्" इति च **मनु**वाक्यं दत्तकादे-रौरसप्रतिकूलत्वान्निर्गुणत्वाभिप्रायेण व्याख्यातं **विज्ञानेश्वरेण** (मि. पृ. ८९ पं ३१)।

किं च। जीवतो वाक्यादिकरणरूपफलासम्भवस्ततः। एवं चैकस्मिन्नौरसेऽन्यस्मिन्वा ऽताद्दशे सति अन्येऽपि ग्राह्या यावतोक्तफलसंपत्तिर्भवति। अत एव विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि देव-रातादिपुत्रपरिग्रहः श्रौतादिः सङ्गच्छते। किं च। तस्य स्वयंदत्तत्वेनादत्तकत्वम्। अत एव परेच्छया तदङ्गीकारो न तु स्वस्य तदर्थं प्रवृत्तिः। एवं च तत्र तथैव। अत एव **बह्वृचब्राह्मणे**—

"यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम्।" इत्यादिना—

"अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः" इत्यन्तेनोक्तम्।

एतेन "पुत्रवतोऽपि पुत्रानुज्ञया पुत्रान्तरपरिग्रहः।

"यन्नः पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम्। पुरस्तात्सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मसि"॥

इति **श्रौतलिङ्गात्**" इत्यपास्तम्।

उक्तयुक्तेः। तस्य ज्येष्ठीकरणे लिङ्गत्वाच्च। अत एव—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

" वत्सावते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् । अद्भिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौरसम् ॥
" कण्डूषाय त्वपुत्राय विष्वक्सेनो ददौ सुताम् " । इति **हरिवंशे** ।

रामायणेऽयोध्याकाण्डे सीतां प्रति श्रीरामानुशासने षड्विंशे च—
" औरसानपि पुत्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः । समर्थान्संप्रगृह्णन्ति परानपि नराधिपाः " ॥ इति ।

तत्रैव कैकेयीवाक्यं दशरथं प्रति—
" तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् । असमञ्ज इति ख्यातं तथाऽयं गन्तुमर्हति " ॥ इति ।

तत्रैव सप्तोत्तरशततमे भरतं प्रति श्रीरामवाक्यम्,
" एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः । तेषां वै समवेतानामपि कश्चित् गयां व्रजेत् " ॥ इति ।
" एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् "॥ **इत्यत्रिः** ।

एवं च विधेयविशेषणमप्येकत्वं पुत्रप्रतिनिधिरित्यत्राविवक्षितम् । श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यादौ तन्मर्यादाया उल्लंघितत्वाच्च । एतेन "पुरोहितं वृणीतेऽध्वर्युं वृणीत " इत्यादाविव पुत्रप्रतिग्रहविधावपि प्रतिगृहीतस्य पुत्रकार्ये उपादेयतया तद्गतपुंस्त्वैकत्वयोर्विवक्षा तेनैक एव पुमानेव च ग्राह्यः " इति मतमपास्तम् ।

" श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति । बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ "

इति **मनुः** । (अ. ९ । १८४)

औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वात् औरसादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव दायहरः स चान्यान्बिभृयादिति **विष्णु**वचनादौरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्थमर्हति, पूर्वसद्भावे तु परसंवर्द्धनं स एव कुर्यात्, तदप्यपवादेतरविषयम् ।

यदि तु समानरूपा बहवः पुत्रास्तदा सर्वे एव विभज्य धनं गृह्णीयुरिति तद्व्याख्यातारः । इदं च नौरसपरम् । " एक एवौरसः पुत्रः " " उर्ध्वं पितुश्च मातुश्च " इत्यादिनैव तद्विभागोक्तेः । किं तु गौणानेकपरम् । अनेन च दत्तकवत् कृत्रिमस्यापि सिद्धिरर्थभेदेन । न च— " दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" । इति **शौनकेन** पुत्रान्तरस्य कलौ निषेधात् कथं कृत्रिमसिद्धिरिति वाच्यम् । दत्तपदेन तस्याप्युपलक्ष्यत्वात् ।

" औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः । " इति **कलिधर्मप्रस्तावे पराशर**स्मरणात् । न चैवं क्षेत्रजस्यापि तदापत्तिः । नियोगनिषेधेनैव तन्निषेधात् । तत्र क्षेत्रज इति तु औरसविशेषणम् । यदि तु तत्र क्षेत्रजवत् कृत्रिमक इति दत्तस्य विशेषणममुख्यत्वसूचनद्वारा प्रतिनिधित्वसूचकं तदा माऽस्तु सः, दत्तकांशे तु न विवाद इति दिक् ।

स चायं दत्तको द्विविधः । अद्व्यामुष्यायणो द्व्यामुष्यायणश्च । तत्राद्यो "माता पिता वेति" "गोत्ररिक्थे" इति च **मनू**क्तः । यः कृतोपनयनो दत्तः प्रतिग्रहीत्रा च तदुत्तरविवाहादिसंस्कारैः संस्कृतः स द्व्यामुष्यायणः । तत्त्वं च तच्छाखाद्वयगोत्रद्वयभागित्वमेव । एवं यः सोपाधिकदानेन दत्तः प्रतिग्रहीत्रा जातकर्मादिभिः संस्कृतः सोऽपि तथा । तत्र प्रतिग्रहकाले या विद्यमानैकाऽनेका वा सा मुख्यमाता । तदीय एवैकोऽनेके वा मातामहाः । एकासत्त्वे तत्प्रतिग्रहे ततोऽन्यापरिणये सा सापत्नमाता । न तु तदीयमातामहाः । एवं तदा कस्या अप्यभावे ततः परिणयेऽपि बोध्यम् ।

एवं क्षेत्रजोऽपि द्विविध इति प्रागुक्तम् । एवं च पूर्वोक्तं युक्तमेव । अत एवैकौरससत्त्वेऽपि ऋतौ पुनर्गमनम् । अन्यथा तदपि न स्यात् । अत एव—

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया । प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥
" विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥
" द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः । अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ "

इति क्षेत्रजप्रकरणे **मनुः** । (अ. ९।५९।६०।६१)

" अत्रेप्सितेत्युक्तिरकार्यक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्था । अत एव " अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् " (**जै.** मी. ६।३।१९) इत्यधिकरणे यदा पुनरतितनुत्वान्नियोजनस्याप्ययोग्या खदिरता भवति तदापि किं मुख्यत्वात्सैवोपादेया, न हि तयोपात्तयाऽपि कश्चिदर्थः कार्याक्षमत्वात्, अतस्तादृशे लब्धेऽपि तदनादरेण प्रतिनिधिरेव कदरः कार्यक्षम उपादेय इत्युक्तम् ।

अन्ये पुनराचार्यनियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा अपुत्र एकपुत्र इति शिष्टप्रवादादनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते " इति तद्व्याख्यातारः । तस्मात्तन्नैकत्वं यदि विवक्षितं स्यात्तर्हि तदसङ्गतिर्निषेधासङ्गतिश्च स्पष्टैवेति बोध्यम् । अत एव बहुपुत्रत्वविधिः ।

एतमुपपरमगामध्यासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मींस्त्वं पर्यावर्तय बहवो वै ते भविष्यन्तीति छन्दोगाः । अस्य चायमर्थः कौषीतकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेक एवोपासीन उद्गानं कृत्वा तत्फलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच " अहमेतमेकमेवादित्यमध्यासिषं ध्यानमकार्षं तस्माद्दोषान्मम त्वमेक एव पुत्रोऽसि एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तम्, अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन्बहूनुपास्तिवेलायामावर्तय " इति । **महाभारतमपि** प्रागुक्तम् ।

" इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु "

" दशास्यां पुत्रानाधेही " त्यादि**मन्त्रा**श्चैवं सति बहुपुत्रत्वविधिमुपोद्बलयन्ति । एवं च—

" ऋतुकालाभिगामी स्यात् यावत्पुत्रोऽभिजायते । "

इति **कौर्मे** तादृशपुत्रपरतया योज्यमिति न विरोधः । अत एव—

" यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम् । तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥"

इति **मनुः** । (अ. ९ । १६१)

" ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति " **मनो**रनुशिष्टत्वरूपज्येष्ठत्ववत्तया जातमात्रेणेत्यर्थादपि न तद्विरोधः । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं बोध्यम् ।

मेधातिथिना तु " उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यलोकता परिहृता । तथा ' प्रजया पितृभ्यः ' इति **श्रुतेः** ' पुत्रेण जातमात्रेण पितॄणामनृणश्च ' इत्युक्तम् । यस्मिन्नृणमिति तु साधारणम् । अत एव तत्र " यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति येन जातेनामृतत्वं च प्राप्नोति । तथा च **श्रुतिः** " ऋणमस्मिन्निति " । स एव पितुर्धर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति । तेनैकेनैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य कृतत्वात् । इतरांस्तु ऐच्छिकान्मुनयो जानन्ति " इति **तेनो**क्तम् । सुब्रह्मण्याह्वानं तु न प्रतिनिधिना किन्तु मुख्येनैव । " न स्वामित्यस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिरिति " **सत्याषाढोक्तेः** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्। यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ "

इत्यौरसप्रकरणे **मनूक्तेश्च** (अ. ९।१२६)। **मेधातिथिना**ऽपि तथैव व्याख्यातम्। **सत्याषाढोक्तेः** तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिष इत्याशीराशासनमपि तमादाय न। अत एव **श्रुतिः,** " यस्य पुत्रो जातः स्यात्तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयादिति " दिक्।

तस्मात्पुत्रातिदेशा अपि ये सोदरभ्रातृसुतसपत्नीपुत्रादयस्तेऽपि वित्तलाभाभावे पितृव्यस्य सापत्नमातुश्च श्राद्धादिपुत्रकार्यकरणार्हाः। एवं कनीयानप्यग्रजस्याकिञ्चनस्यापि।

"अपुत्रस्य पितृव्यस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत्।" इति **स्मृतेः**। "ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः" इति च। " पितृपत्न्यः सर्वा मातरः " इति **सुमन्तूक्तेश्च**। मनुस्तूभयत्रोक्त एव।

एवं पत्नीस्नुषाशिष्यादीनामपि बोध्यम्। " अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी " **त्यौशनसात्**। ' भार्यापिण्डमि ' त्यादिप्रागुक्तेश्च। न चापुत्रपितृव्यादेः पत्न्यां भ्रातृसुते च सति कथं कार्यमिति वाच्यम्। उभयत्र पुत्रत्वातिदेशसाम्येऽपि समन्त्रकक्रियाकृतभेदस्य पूर्वम् उक्तत्वात्तेन तत्पुत्रकर्तृकक्रियाप्राप्तावपि 'अतिदिष्टादुपदिष्टं बलीय' इति न्यायेन भार्यापिण्डमित्यस्य साक्षाद्विधायकत्वेनान्येषां दुर्बलत्वेन तत्र पत्न्यैव कार्या क्रियेति सिद्धान्तात्। न चामन्त्रकत्वापत्तिः। न्यायसिद्धेऽर्थे प्रागुक्तरीत्या संकल्प्यादौ समन्त्रकत्वेनाग्रे तथात्वापत्ताविष्टापत्तेः। अत एव ' भ्रातुर्भ्रातेति ' प्रागुक्त**ब्राह्म**सङ्गतिरिति केचित्।

परे तु 'भार्यापिण्डमिति ' तदभावविषयमित्यादि प्रागुक्तमेवेत्याहुः। स्त्रियास्तु पत्या। भार्यापिण्डमिति साक्षाद्विधेः। तदभावे सपत्नीपुत्रेण। ' सर्वासामिति वचनादिति ' **मिश्रादयः**। अत्रापि तत्त्वं परे त्वित्युक्तमेवेति बोध्यम्।

न च—

"यज्ञेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्याद्यथा नृप। तथौर्ध्वदेहिकं कर्म कुर्यात्सा धर्मसंस्कृता ॥ "

इति **स्कान्दा**त्तस्या अपि समन्त्रकक्रियैवेति वाच्यम्। निबन्धाधृतत्वेन तत्रानाश्वासात्। तत्सत्त्वे वा प्रागुक्त**कात्यायने**कवाक्यतयाऽग्निदानमात्रपरत्वात्।

एतेन "स्कान्दात्सर्वा समन्त्रकक्रियैव। भविष्यपुराणादिकं त्वासुरादिविवाहोढाविषयम्" इत्यपास्तम्।

स्त्रीशूद्रस्थलेऽन्यत्रेष्टापूर्तादावित्थं प्रसिद्धतरम्। उक्त**सुमन्तु**वाक्यात्सपत्नीपुत्रे सति भर्तुरन्येषां च नाधिकारः। तथा च दौहित्रादितस्तस्य साविण्ड्यविशेषादेव बलवत्त्वम्।

एवं दौहित्रभ्रातृसुतसमवाये मृतस्य विभक्तत्वे दौहित्रस्य बलवत्त्वस्यांशहरणे सत्त्वेऽपि पिण्डादौ स एव बलवान्। अविभक्तत्वे तु भ्रातृसुतानामेवांशहरत्वादपि।

एवं भ्रातृतत्पुत्रसमवाये तस्य तत्त्वे भ्रातुर्बलवत्त्वात्स्वांशहरत्वेऽपि तत्र तथैव। पत्नीस्नुषादिविषये वाक्यान्युक्तान्येव।

किंच दंपत्योर्मिथः शरीरार्धत्वात्स्नुषादेः शरीरार्धोपचाराच्छिष्याचार्ययोस्तु पितापुत्रवदुपचारात्। न हि दक्षिणः पाणिरितरस्य पाणेरुपचाराद्विना ऽभ्यङ्गादि करोति। तस्माद्धनलाभं विनाऽप्येतेषां श्राद्धाधिकारः। अर्थहरत्वे तु सुतरां सर्वेषाम्। यस्त्वर्थमादायापि तन्न करोति स शास्त्रातिक्रमकारित्वाद्दण्ड्यो निंद्यः परलोकच्युतश्च। कुर्वतां तु सर्वमिष्टमेव।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ये तु धनलाभेच्छां विनैव कारुण्यात्स्नेहाद्वा कुर्वन्ति तेषामतिपुण्यम् । अकरणे च न प्रत्यवायः । शास्त्रनियमाविषयत्वात् । तस्मात्पुत्राभावे एव सर्वेषां यथाक्रममधिकारः ।

तथा च **व्याघ्रपात्**—

"पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः । पुत्राभावे तु पत्नी स्यादिदिति ।"

स्मृत्यन्तरमपि—

"औरसे सति नान्यस्य श्राद्धादेरधिकारिता । तदभावे तु शिष्यादेः शास्त्राणामिष निश्चयः ॥" इति ।

यदि पुत्रे सत्यप्यन्येषामधिकारस्तदा पत्न्या किं पापमकारि, येनासौ न करोतीति शङ्का स्यात् । इयमेव हिंसा तेषां **ऋष्यशृङ्गेणो**क्ता । तस्मात्तदभावे एव पत्न्यादीनामधिकार इति सिद्धम् ।

तत्र पत्न्यंशेऽपवादः क्वचित्—

"अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्तरि । श्राद्धं पिण्डोदकं कुर्याज्जलमकं तु पुत्रिणी ॥" इति केचित् ।

वस्तुत इदं निर्मूलमिति बोध्यम् । अत्र सर्वत्र वाक्यान्यन्यान्यपि सन्ति । तत्र तावत्—

बृहस्पतिः—

"प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः । ज्ञातिबन्धुसुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भृत्यपुरोहितैः" ॥ इति ।

प्रचेताः—

"स्वामिभृत्यकलत्रेषु मातापित्रोर्गुरौ तथा । ऋत्विङ्मित्रे तथा शिष्ये श्राद्धं कार्यं प्रयत्नतः"॥ इति ।

वृद्धशातातपः—

"मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च । शिष्यश्चैव गुरोः सख्युः सखा मातामहस्य च ॥

"एतेषां चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धदानं तु कर्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥"

"प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् । एवं कुर्वन्नरः सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥" इति ।

"पितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता सुते । अतिस्नेहान्न कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ॥"

"भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा बन्धुर्वा शिष्य एव वा । सपिण्डीकरणं कुर्यात्पुत्रहीने नरे खग ॥"

इति **गारुडं** च ।

"पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च । पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा ॥"

"भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा । असंनिधाने पूर्वेषामपरे पिण्डदाः स्मृताः ॥"

इत्यन्यत्र चेत्यलमधिकविस्तृतेन । प्रकृतमनुसरामः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

याज्ञवल्कीये १३७ श्लोकः ।

व्यवहितसंगतिमव्यवहितेनासंभवादाह । **पुत्रा इति** । चेन प्रपौत्रसमुच्चयः । यद्यपि पौत्रप्रपौत्रयोस्तत्त्वं पूर्वं नोक्तं तथापि तत्रैव क्रमो बोध्य इति अत्रैव प्रसङ्गोक्त्या सूचितम् ।

तथा च **मनुविष्णू**—(मनु. अ. ९ । १३८)

"पुन्नाम्नो नरकायस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा" ॥ इति ।

हारीतोऽपि,

"पुन्नामा निरयः प्रोक्तश्छिन्नतन्तुश्च नैरयः । तत्रैव त्रायते यस्मात्तस्मात्पुत्र इति स्मृतः" ॥ इति ।

शङ्खादिरपि,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" पितॄणामनृणो जायेत् दृष्ट्वा पुत्रमुखं पिता । स्वर्गी स तेन जातेन तस्मिन्संन्यस्यते ऋणम् "॥ इति, **मनुशङ्खलिखितवसिष्ठहारीता** अपि (मनु. अ. ९ । १३७)
" पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पौत्रस्य पुत्रेण बध्नस्याप्नोति विष्टपम् "॥ इति ।
" लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । " इति मूलं च । (**याज्ञ.** अ. १ । ७८)

अन्यान्यपि वचांसि प्रागुक्तानि । यद्यपि पौत्रांशे साक्षात्तत्त्वसाधकं **मूलं मानवं** च प्रागप्युक्तमेव तथापि प्रपौत्रांशे उक्तवचांस्येव साधकानि नान्यानि । उपकारकत्वाविशेषादपि[1] तस्य तत्त्वमिति बोध्यम् । क्रमेणेत्युभयत्र बोध्यम् ।

'वानप्रस्थेति' द्वन्द्वोत्तरपदको द्वन्द्वः। उत्तरार्धानुरोधेनैवमुक्तम्। तत्र तथोक्तिफलं तु व्याख्याने एवाग्रे स्फुटम् । 'क्रमेणे'त्यस्य श्रुतक्रमेणेति नार्थः। तथा सति तदुक्तिं विनाऽपि शत्रुमित्यादिवल्लौकिकस्थानाख्यप्रमाणेनैव तस्य सिद्धत्वात् । अत आह । **प्रतिलोमेति** । यद्यपि वानप्रस्थस्याचार्यः सम्भवति 'दीक्षितो गुरुणाऽऽज्ञातो दिशमुपनिष्क्रम्य' इति **वृद्धहारीय**लिङ्गात् ।
"तत्रैवं विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात्कुरूद्वह । स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः ॥ "
"शतरूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा । तस्मै सर्वविधिं राज्ञे राजा प्राह महामतिः ॥ "

इति **धृतराष्ट्रस्य** तत्त्वे **भारताच्च** । एवं च तत्र दीक्षयिता यः स तदाचार्यः । यतेरपि महावाक्योपदेष्टा सः । "संन्यस्याचार्यमुपतिष्ठेत ब्रह्मजिज्ञासायामिति" **शङ्खात्** । एवं चाचार्यादिचतुर्णां द्वन्द्वे क्रमेणेत्यस्याचार्यक्रमेणेत्यर्थसम्भवः, आदावाचार्यादिस्ततः शिष्यस्ततो धर्मभ्राता तत एकतीर्थीति । अत एव शिष्यसब्रह्मेत्येकवाक्यता । 'वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वेति' **विष्णु**सङ्गतिश्च, तथापि वानप्रस्थस्य ब्रह्मचारिणश्च शिष्याभावात्तथा व्याख्यानस्यात्रासम्भवः । **वैष्णवे** तु वानप्रस्थेति तयोरप्युपलक्षणम् । चार्थवाशब्देन द्वयोर्ग्रहणम् । क्रमोऽयमेवेति गूढाशयः । एतेन तथा व्याख्यानं[2] शङ्खाद्यदर्शनमूलकमित्युपेक्ष्यामिति **भ्रान्तीयमपास्तम्** । अत एव तदुक्तिसङ्गतिरपीति दिक् ।

विशेषमाह । **ब्रह्मेति** । इदमेव विशदयति । **उपकुर्वाणस्येति** । स्वरीत्या आह । **मात्रादय एवेति** । अन्यथा तस्य निर्विषयतापत्तेः अत एवास्योभयापवादत्वम् । अन्यथा ब्रह्मचार्यंशे प्रथमापवादत्वासम्भवः स्पष्ट एवेति भावः । **तदपवादत्वेनेति** । मात्रादिग्रहणापवादत्वेनेत्यर्थः । अन्यथाऽस्य निर्विषयतापत्तेः । वैपरीत्यं तु न । प्रत्यासत्तितारतम्यात् ।

शिष्ये सत्त्वं[3] न विद्यामानत्वं, विपरीतस्य ग्रहणस्यैवासंभवात् इत्यत आह। **सच्छिष्यः पुनरिति**। स त्वित्यर्थः। तत एव योग्यतयाऽऽह। **अध्यात्मेति**। शिष्ये सम्यक्त्वमुपलक्षणतयाऽन्यत्रापि बोध्यम् । अतः अन्यावपि सुवृत्तावेव धनभाजौ । अत एव मूलकृता उभयत्रापि तत्सम्बन्धद्योतनार्थं 'सच्छिष्येति' मध्ये पठितम् इत्याशयेनाह । **दुर्वृत्तस्येति** । **आदिना**ऽग्रिमपरिग्रहः । **अपिना** तस्यैव समुच्चयः ।

यद्वा शिष्यसत्त्वं नादुर्वृत्तत्वमात्रं, तथा सति आचार्यादेरपि दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वस्याविशिष्टत्वेन तस्यैव तत्त्वकथनासङ्गतेः । किं तु योग्यतयाऽध्यात्मश्रवणादिसमर्थत्वमित्याह । **सच्छिष्यः पुनरित्यादिना भागानर्हत्वादित्यन्तेन** ।

---

१ फ-उपकारकत्वात्, अविशेषादपि । २ ख-निंदां च फ-क-निंयं च । ३ ख-सत्वेन ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

धर्मभ्रात्रेकतीर्थीत्येकम् । अन्यथा यथासंख्यानापत्तेरित्याह । **धर्मेति** । तत्राद्यार्थमाह । **प्रतिपन्न इति** । भ्रातृत्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थः । द्वितीयार्थमाह । **एकाश्रमीति** । वानप्रस्थ एव स्वाश्रमनिकटवासीत्यर्थः ।

" तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । जलावतारे योनौ चेति " **विश्वाद्युक्तेः** ।

नन्वेवं धर्मभ्रातेत्येवालं, कृतमग्रिमेणेति चेन्न । आचार्यादीनामभावे तेषां सर्वेषां धनं को गृह्णीयादित्याशङ्कानिरासार्थं तदुपादानात् । तथा च तत् पृथक् निमित्तं, न तु तेन समस्तामिति धर्मभ्रात्रन्तेन द्वन्द्वसमासं कृत्वा पुनर्द्वन्द्व इति तत्सर्वान्वयीत्याशयेनाह । **एतेषामिति** ।

मूलायुक्तत्वं शङ्कते । **नन्वनंशा इति** । भागशून्या इत्यर्थः । **आश्रमान्तरेति** । गृहस्थान्येत्यर्थः । ' प्रतिग्रहादीति ' **आदिना** याजनादि । **अनिचय इति** । असंग्रह इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षिणा तृतीये विशिष्य असंभवात्तदसम्भवो नोक्त इत्याशयेन तावत्तत्राह । **वानप्रस्थस्येति** । **अह्नः** तन्मात्रभोजनपर्याप्तस्य । एवं सर्वत्र । **षण्णां** मासानाम् । **तथा** तद्वत् । **निचयं** संग्रहम् । यतेरपीत्यस्याग्रेऽन्वयः । एवं श्रौतवचनमुक्त्वा स्मार्त्तवचनमाह । **तथेति** । **योगेति** । योगस्य सामग्रीविशेषानित्यर्थः । तत्प्रतिपादकग्रन्थादीनिति यावत् । ' **आदिना** ' पादुकाकमण्डल्वादि ।

" कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै बिभृयाच्च सः । "इति पूर्वार्धपाठे क्वचित्के एकमेव वचनम् । **यात्रा** संरक्षणम् ॥ १३७ ॥

याज्ञवल्कीये १३८ श्लोकः ।

प्राग्वत् पूर्वतो विशेषेणाह **इदानीमिति** । **उक्तस्य** तन्मात्रस्य । अत एवानयोः पौर्वापर्ये । **आहेति** । द्वितीयपादरहितेनेत्यर्थः । संसृष्टिशब्दं निर्वक्तुं संसृष्टशब्दार्थमाह । **विभक्तमिति** । **पुनः** विभागोत्तरम् । कर्मणि तत्र क्तः । **मिश्रीकृतमिति** । 'संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति ' श्रुतेः । यदेकं सदुभौ याति तदुभयम् । विभक्तमिति यावत् । तत्समाकृतं साधारणीकृतं संसृष्टमिति तदर्थः । एवं च प्रत्यासत्त्या ययोर्विभागस्तयोरेव मिश्रणे तत्त्वमिति नान्यविभागेऽन्येन मिश्रणे तत्त्वमिति भावः ।

प्रसङ्गात् विशेषमाह । **संसृष्टत्वं चेति** । तद्धनसंसर्गे तेषामपि संसर्गः सम्पन्न एवेति भावः । **एकत्र** गृहे । तत्र हेतुमाह । **प्रीत्येति** । सहयोगे तृतीया । यो विभक्तः सन् पुनः पश्चादित्याद्यर्थः । **तत्संसृष्ट इति** । तेन संसृष्ट इत्यर्थः ।

अयं भावः । येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्याणां पितृपितामहार्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः सन्तो मिथः प्रीत्या यदि पूर्वविभागनाशेन " यत्तव धनं तन्ममापि यन्मम धनं तत्तवापि " इत्येवम् एकत्र गृहे एकगृहिरूपतया संस्थितास्ते एव तथोच्यन्ते, न पुनरप्येवंरूपाणां तथाकारिणामपि संसर्गित्वम् । नापि विभक्तानां तथा तेषाम् ।

एवं च तत्सम्बन्धित्वमात्रादिनिरासेन पूर्ववत्साधारणोपभोग्यतापादनमेवैकत्र स्थितिः । तच्चोक्तानुमतिरूपमेव । सा च क्वचिद्वाचनिकी, क्वचिदनन्यथासिद्धव्यवहारगम्या ।

"अनुक्त्वाऽपि वचः किञ्चित्कृतं भवति कर्मणा । " इति **विष्णुपुराणात्** ।

एवं च[1] त्रयनियम एव । **मानवम**प्युक्तरीत्या त्रितयपरमेव । अन्यथा भ्रातृमात्रविषयतैव च तस्य स्यात् इति ।

१ ख—एवं चायं नियम एव ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः। पुनर्विभागकरणे ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥
" यदा कश्चित् प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन। न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते॥
" या तस्य भगिनी सा तु ततोऽशं लब्धुमर्हति। अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च॥"

इति **बृहस्पतेरा**शयस्तूक्त एव।

" एतेन पित्रादिगणनं प्रपञ्चार्थं, नान्यपरिसंख्यार्थं, दोषत्रयापत्तेः। सामान्यतो **मनूक्तेर्बृहस्पतेर**नुपपत्तेश्चेति " **भ्रान्तोक्त**मपास्तमिति।

एवं पदार्थमुक्त्वा मूलाद्यपादं ससाधारणोत्तरार्धं व्याचष्टे। **तस्य संसृष्टिन इति**। तत्र **च**स्त्वर्थे, **मृतस्य तु**। अंशमित्यस्य व्याख्या **भागमिति**।

वचनान्तरविरोधपरिहाराय तत्संभवं प्रतिपादयन् तदर्थेन वाक्यार्थं पूरयति। **विभागेति**। समस्तो व्यस्तो वा पाठः। सति सप्तमी। जातस्येत्यस्यार्थमाह। **उत्पन्नस्येति**। शेषे षष्ठी। चोऽत्र एवार्थे। उत्पन्नाय पुत्रायैव नान्यस्मै। तत्र **वा**शब्द एवार्थे। दद्यादेव न स्वयं गृह्णीयात्। द्वितीयोऽपि **वा**शब्द एवार्थे व्युत्क्रमे चेत्याह। **संसृष्टयेवेति**। अपहरेदित्यस्य व्याख्या **गृह्णीयादिति**। जातस्येत्याद्युक्त्या नेदमपि प्राग्वदुभयापवादभूतं, किं तु पत्नीत्यादिमात्रापवादभूतम्, अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैवेत्याशयेनाह। **न पत्न्यादीति**। अत्र मूले एकत्वमविवक्षितम्। अतस्तदनेकत्वे विभज्य ग्रहणं, तत्पत्न्याः पोषणं चेति भावः। अत एव **तुस्त**द्वैलक्षण्ये।

एतेन **प्राचां** व्याख्यानाभिप्रायो निरस्तः। अयं भावः। यदा संसृष्टिनस्त्रिप्रभृतयः, तदा तेष्वेकस्मिन्भ्रातरि स्वभार्यायां गर्भमाधाय दिवं गतेऽवशिष्टानां जीवतामनेकत्वादग्रे ऐक्यासंभवाच्च विभागः प्राप्तः। एकत्वे ऐक्ये च विभागाभावात्। तत्र तत्र विभागकालेऽस्पष्टगर्भत्वेन गर्भाज्ञानेन विभागनिष्पत्तौ कालान्तरे पुत्रे उत्पन्ने तस्मै तत्पित्रंशो देयस्तदभावे संसृष्टिव्यक्तिपर्यालोचनेनांशकल्पनया संसृष्टिन एव।

१३८ श्लोकस्य (उत्तरार्धः)।

संसृष्टीत्यस्येति। पूर्वपादोक्तस्य द्वितीयपादेनेत्यर्थः। उत्तरार्धं तु साधारणमस्त्येव। अत एवाह। **संसृष्टिनस्त्विति**। तथा सति संपन्नं वाक्यार्थमाह। **अतश्चेति**। तदनुवृत्तेरित्यर्थः। संसृष्टिनो मृतस्यांशं धनमिति पाठः। **सोदरः** स एव। **अनु** पश्चात्। अनेन विभागकालेऽस्पष्टगर्भायां विभागोत्तरमिति सूचितम्। **जातस्य** सुतस्य। **पूर्ववदेवेति**। संसृष्ट्येव गृह्णीयान्न पत्न्यादीत्येवमित्यर्थः। एवं सति अस्य तदपवादत्वमुक्तं नाप्राप्तिं विना न संभवतीति तदर्थं विशेषविषयतया विशदयति। **एवं चेति**। उक्तसंबन्धेनेत्यर्थः। **सोदरेति**। उभयसंसर्गे इत्यर्थः।

अत एव **यमः**—

" अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वेषामेव तद्भवेत्। विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्यैः कथंचन॥ " इति।

बृहन्मनुः—

" एकोदरे जीवति तु सापत्नो न लभेद्धनम्। स्थावरेऽप्येवमेव स्यात्तदभावे लभेत वै॥ " इति।

प्रजापतिरपि—

" अन्तर्धनं तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत्। भूमिं गृहं च संसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः॥ " इति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'संसृष्टी गृह्णाति स्थावरवर्जं स्थावराणां सपिण्डसमतेति' **वृद्धहारीतस्तु** तथा योज्यः ॥ १३८ ॥

याज्ञवल्कीये १३९ श्लोकः ।

उत्तरसङ्गतिमव्यवहितेनाह । **इदानीमिति** । संसृष्टिनीति । भिन्नोदरेण सहेति भावः । **वीक्षायामिति** । विचारे समुत्पन्ने सतीत्यर्थः । जिज्ञासायां सत्यामिति यावत् । उभाभ्यां नियमाभ्याम् । उभयोरपि प्राप्तेरिति भावः । अत एवाह । **विभज्येति** । **कारणं** पूर्वनियमद्वयसूचितमेव ।

अन्योदर्य इत्यत्र वाक्यचतुष्टयं—विधिः, निषेधः, विधिः, निषेधश्चेति । प्रथमपादेन विधिमाह । **अन्योदर्य इति** । धनं हरेदित्यस्यापकर्षस्तदाह । **धनमिति** । पूर्वतः संसृष्टिन इत्यस्यानुवृत्त्या संसृष्टिनो धनमित्यर्थः ।

अथ द्वितीयपादेन तृतीयपादाद्यार्धसहितेन निषेधमाह । **न पुनरिति** । न त्वित्यर्थः । अतो यन्निष्पन्नं तदाह । **अनेनेति** । पूर्वार्धेनेत्यर्थः । **अन्वयेति** । संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनहारित्वविधिरूपेणान्वयेन, असंसृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनहारित्वनिषेधरूपेण च व्यतिरेकेणेत्यर्थः ।

असंसृष्टीत्येतत् मध्यमणिन्यायेनाग्रेऽपि सम्बध्यते इति तृतीयपादेन पुनर्विधिमाह । **असंसृष्टीत्येतदिति** । **अतश्च** तत्सम्बन्धाच्च । तदनुवृत्तिः प्रागवदेवेत्याह । **संसृष्टिन इति** । मूले **वाशब्दः** चार्थे इति भावः । न केवलमेतावदेवैकं वाक्यम् । अपि तु उत्तरपादाद्यपदघटितं प्राग्वदेवेत्याह । **कोऽसाविति** । तत्र संसृष्टार्थं पूर्वोक्तभिन्नमाह । **संसृष्टः एकोदरेति** । एकस्मिन्मातुरुदरे जात इत्यर्थः ।

यत्तु—एतत् पितर्यपि बोध्यम्, " पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । " इति जायाया अपि मातृत्वस्य **श्रौतत्वात्** ।

एवं च पितुः पुत्रत्वेन सोदरत्वे तद्भ्रातुरपि तत्सोदरत्वात्तत्त्वं बोध्यमिति असंसृष्ट्यपि पिता पुत्र एवेति तादृशः सोऽसंसृष्ट्यपि पितुस्तद्भ्रातुः परेतस्यान्येन संसृष्टिनो भागं हरेदिति तात्पर्यं संसृष्टपदप्रयोगस्येति केचित् । तन्न । अनिष्टापत्तेः । तदेतत् ध्वनयन्नेवाह । **सोदर इति** । **यावदिति** । अस्य तात्पर्यार्थमाह । **अनेनेति** । पादेनेत्यर्थः । **असंसृष्टस्यापि,** असंसृष्टिनोऽपि ।

प्राग्वदेवाह । **संसृष्ट इत्युत्तरेणापीति** । तत्र च नाव्यवहितोक्तोऽर्थः अपि तु प्रागुक्त एवेत्याह । **तत्र चेति** । उत्तरवाक्यशेषभूते संसृष्ट इत्यत्रेत्यर्थः । "अर्श आद्यजिति" (व्या. सू. ५।२।१२७) भावः ।

तुर्यपादं व्याख्यातुं प्रतीकं धत्ते । **नान्येति** । मन्वनुरोधेन सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह । **अत्रैवशब्देति** । तथा तस्य तदेवाह । **संसृष्टयपीति** । इदं सर्वमनुवृत्तिलभ्यम् ।

उत्तरार्धस्य संपूर्णस्य तात्पर्यार्थं पूर्वप्रतिज्ञातमाह । **एवं चेति** । उत्तरार्धस्योक्तार्थकत्वे चेत्यर्थः । **अवधारणेति** । तन्निषेधादित्यर्थः । असंसृष्टेत्यादि प्राग्वत् । 'कृत्यानामिति' (व्या. सू. २।३।७१) कर्त्तरि षष्ठी । तत्र हेतुमाह । **द्वयोरपीति** । **एकैकस्येति** । प्रागुक्तस्यैवेत्यर्थः । भिन्नोदरस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे हेतुः, सोदरस्य तत्त्वमेव हेतुर्न संसृष्टित्वमिति भावः ।

उक्तं द्रढयति । **एतदेवेति** । **मनु**नेत्यस्य विभक्ता इत्यादि यदतेत्यन्तं विशेषणम् । **इति** इत्यनेन । **प्रक्रम्येति** । सहजीवन्त इत्युक्त्या तत्प्रक्रम इति भावः ।

"समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ।" इति अस्योत्तरार्द्धम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पूर्वं कथमपि विभागेऽपीदानीं सम एव विभागः। 'ज्येष्ठस्य विंश उद्धार' इत्याद्युक्तोद्धारो नास्तीति तदर्थः।

येषामित्यादि **मानवं** व्याचष्टे। **येषामित्यादि**। प्रक्रमादेवाह। **संसृष्टिनामिति**। मिथ इत्यादिः। आद्यन्तयोरुक्तेः न्यायसाम्याच्च मध्यमोऽप्युपलक्षणत्वेन वा विवक्षित इत्याशयेनाह। **मध्यमो वेति**। प्रदानपदोक्तेराधिक्यादाह। **अंशप्रदाने इति**। अत एव च तदुपपत्तिमाह। **सार्वेति**। आद्यादित्वादिति भावः। तथा चांशस्य प्रदानं यस्मिन्निति भावल्युडन्तेन व्यधिकरण-बहुव्रीहिणा कालो विवक्षित इति नाधिक्यं तस्येति भावस्तदाह। **विभागेति**। अर्थादाह। **स्वांशा-दिति**। ततो ंशे हेतुमाह। **आश्रमान्तरेति**। वानप्रस्थादीत्यर्थः। **मौल**मेव हानितो विकल्पमाह। **म्रियेत वेति**। अन्यतरोऽपीति शेषः। अन्यतम इत्यर्थः। उपात्तापेक्षया तथोक्तिः। अपिर्द्व्यादि-समुच्चये। अस्यैव तात्पर्यमाह। **अत इति**। अलोपादित्यर्थः। तस्यापि तात्पर्यमाह। **न संसृष्टीति**।

सोदर्या इति **मानवं** व्याख्यातुमवतारयति। **तस्योद्धृतस्येति**। **विनियोगमाहेति**। द्वितीयश्लोकेन स एवेति भावः। 'भ्रातरो ये च संसृष्टा' इत्युत्तरार्धे संसृष्टपदोक्त्याऽत्र तन्मात्रोक्त्या सोदरा असंसृष्टा' अपीत्यर्थलभ्यासंसृष्टा अपीतिपदान्वयेन पूर्वार्धं व्याचष्टे। **तमित्यादिना**। अपिना तेषां संग्रहः। तथा च साधारणमिदम्। आगमनस्यावधिसाकांक्षत्वादाह। **ये देशान्तरगता-स्तेऽपि इति**। 'देशान्तरगता अपीति' पाठान्तरम्। सहिता इत्यस्य व्याख्या **सम्भूयेति**। मिलित्वेत्यर्थः। सममित्यस्य व्याख्या **न न्यूनेति**। उत्तरार्द्धार्थमाह। **ये चेति**। अत्र चोक्तेर्भ्रातर इत्युक्तेः पूर्वत्र सोदरा इत्युक्तेश्चाह। **भिन्नोदरा इति**। अन्यथा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। **सनाभयः** सहोदर्यः। विभजेयुरित्यस्य व्याख्या **विभज्येति**। सममिति अत्रापि बोध्यम्। क्वचित्त्वत्रापि ततः प्राक् तत्पाठ एव। **तस्य** 'सोदर्या' इत्यस्य।

अत्र भिन्नोदरा भ्रातरः समानजातीया बोध्याः। असमानजातीयभिन्नोदरसंसृष्टिभ्रातॄणां तु चतुस्त्रीत्याद्युक्तक्रमेण विभागः। समशब्दस्य भिन्नजातीयभ्रातृभिन्नसमानजातीयभिन्नोदरभ्रातृविषय-त्वेनैव साफल्ये चतुस्त्रीत्येतद्बाधकत्वे मानाभावात्।

बृहस्पतिरपि—

"संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाऽधिकम्। प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः शेषाः समांशिनः॥" इति।

ह्यंशदानं तदधिकधनप्राप्तौ ज्ञेयम्।

शंखोऽपि प्रागुक्त एव, 'भ्रातॄणामिति।'

नारदोऽपि—(अ. १३। २४)

"संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते। अतोऽन्यथाऽनंशभाजो निर्बीजेष्वितरानियात्॥" इति।

कात्यायनोऽपि—

"संसृष्टानां तु संसृष्टाः पृथक्स्थानां पृथक्स्थिताः। अभावेंऽशहरा ज्ञेया निर्बीजान्योन्यभागिनः॥" इति।

अतोऽन्यथा संसृष्टिनामभावे। निर्बीजेषु संतानरहितेषु संसृष्टिषु तेषां भाग इतरानंशहरानि-यात्। **अभावे** पुत्रादेरंशहरस्याभावे।

अत्रायं निष्कर्षः। भिन्नोदरसंसृष्टिभ्रात्रभावे सोदराणां मध्ये यः संसृष्टिसोदरः स एव संसृष्टिनः सोदरस्य मृतस्य धनमादद्यात् इत्यादि। भिन्नोदरेषु तु सजातीयासजातीयत्वकृतभेद उक्त एव। यदा

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सोदरा असोदराश्च संसृष्टिनस्तदा सोदरा एव गृह्णीयुः । यदा त्वसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टाश्च भिन्नोदरास्तदोक्तरीत्या उभाभ्यां ग्राह्यम् । एतद्वैपरीत्ये तु सोदरैरेव । सोदराणां मध्येऽपि केचित्संसृष्टा नान्ये तदा सोदरत्वसंसृष्टत्वाभ्यां संसृष्टिभिरेवेति ।

यत्तु एकमातृजत्वभिन्नमातृजत्वरूपविशेषेण भ्रातृषु या व्यवस्था दर्शिता सा साक्षात्पितृव्यसापत्नपितृव्येऽपि योज्या, न्यायस्य तुल्यत्वादिति । तन्न । 'सोदरस्य त्विति' विधिवाक्ये सोदरत्वस्याविवक्षायां बीजाभावात्सोदरपदस्य पितृव्योपलक्षकत्वाभावात् । लोकेऽत्यन्तविरुद्धवचनविरोधाच्च न्यायस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् ।

एतेन "अपुत्रधनं भ्रातॄणामि'त्युक्तं तत्र विशेषमाह । **संसृष्टिन इति** । सर्वमेकं वाक्यम् । तस्मिन्मृते जातस्य पुत्रस्य दद्यादिति तु प्रासङ्गिकम् । सोदर्यत्वाभावे तु नांशभाक्त्वमिति स्पष्टयति । **अन्योदर्य इति** । यदा त्वन्योदर्य एव संसृष्टी न सोदरस्तदाऽऽह । असंसृष्ट्यपि इति " इत्य**परार्को**क्तमपास्तम् ।

अस्य भ्रातृमात्रविषयत्वे पित्रादिसंसर्गविध्यानर्थक्यापत्तेः । तन्निर्णायकवचनान्तराभावात् । प्रकरणविच्छेदकतुशब्दद्वयवैयर्थ्यात् । 'वानप्रस्थे'त्यादिना तद्विच्छेदात् । सोदर्यनियमादेवान्यव्यावृत्तौ तदुक्तिवैयर्थ्यात् । संसृष्टिसत्त्वेऽप्यसंसृष्टिनोंऽशभाक्त्वे **नारदा**दिविरोधाच्च ।

एतेन " इदानीमि ' त्याद्यवतरणं अन्योदर्य इत्यस्य चिन्त्यम् । अतोऽन्यथेत्यादि**नारदा**दिविरोधात् । पूर्वान्वितयोरग्रेऽनुषङ्गे संसृष्टपदस्यार्थद्वयकल्पने एवाकाराध्याहारे च प्रमाणाभावाच्च । अनेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याद्यपि चिन्त्यम् । संसृष्टिवाक्यस्य पत्न्याद्यपवादत्वोक्त्यैव तदर्थसिद्धेः वाक्यानर्थक्यात् । पित्रादेरपि संसृष्टित्वे पृथक् अन्योदर्ये तदुक्तिवैयर्थ्याच्च । विभक्ता इति **मनोः** तथा व्याख्यानमपि चिन्त्यम् । तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैव **बृहस्पत्ये**कवाक्यतयाऽर्थान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । चकारात् तथा कल्पने **नारदा**दिविरोधात् । चद्वयस्य द्वन्द्वविग्रहवदुपपत्तेः । विशेषणानर्थक्यं तु न, भगिनीविशेषणवद्भिन्नोदरवारणार्थत्वात् । तस्मात्सापत्नो धनं हरेत्, अन्योदर्यः सोदरः संसृष्टी न चेत्, असंसृष्ट्यपि आदद्यात्, संसृष्टो नान्यमातृजश्चेदिति व्याख्यानमुचितम् " इति **भ्रान्तो**क्तमपास्तम् । आशयानवबोधात् । अत्रांशमिति सामान्योक्त्या स्थावरेऽप्येवम् । अत एव प्रागुक्त**यमा**दिसङ्गतिः । एतेन "अंशमिति सामान्योक्तावपि स्थावरे विशेषो **वृद्धहारीता**द्युक्त " इति **भ्रान्तो**क्तमपास्तम् ॥ १३९ ॥

सङ्गतिमाह । **पुत्रेति** । पुत्रश्च पत्नी च पुत्रपत्न्यौ ते आदी येषां ते पुत्रपत्न्यादयस्ते च संसृष्टी च तेषां त्रयाणामित्यर्थः । आदिभ्यां पौत्रादेर्दुहित्रादेश्च ग्रहणमिति न न्यूनता । एतेन आद्ये उपलक्षणतया व्याख्यानमपास्तम् ।

याज्ञवल्कीये १४० श्लोकः ।

तस्य त्रितयस्य । मूले अथशब्दः समुच्चये । **तृतीयेति** । स्त्रीपुंसभिन्नेत्यर्थः । **प्रकृतिः** स्वभावः प्रकार इति यावत् । तथा च स्वाभाविकतत्त्ववतस्तेन ग्रहणम् । तेन कादाचित्ककृत्रिमतत्त्ववतो निरासः ।

अत एव **कात्यायनः**—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति । मेढ्र चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं क्लीबः स उच्यते इति" ।

नारदोऽपि. (अ. १३ श्लो. १०।११।१२।१३)

" यस्याप्सु प्लवते वीर्यं ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु पण्ढकः ॥

" चतुर्दशविधः शास्त्रे पण्ढो दृष्टो मनीषिभिः । चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥

" निसर्गपण्ढो बध्रश्च पक्षपण्ढस्तथैव च । अभिशापाद्गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥

" ईर्ष्यापण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः । आक्षिप्तो मोघबीजी च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥"इति ।

निसर्गपण्ढः स्वभावतो लिङ्गवृषणहीनः । बध्रश्छिन्नमुष्कः । पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेव्य सकृल्लिङ्गोद्गक्षमः पक्षपण्ढः ॥ ३ ॥ गुरुशापपण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः ॥ ६ ॥ ईर्ष्यया पुंस्त्वमुत्पाद्यते यस्य स ईर्ष्यापण्ढः ॥ ७ ॥ स्त्र्युपचारविशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यपण्ढः ॥ ८ ॥ वातोपहतरेतस्को वातरेताः ॥ ९ ॥ यस्य मुखे एव पुंस्त्वशक्तिर्न योनौ स मुखेभगः ॥ १० ॥ रेतो निरोधात् पण्ढीभूत आक्षिप्तपण्ढः ॥ ११ ॥ गर्भाधानासमर्थबीजी ॥ १२ ॥ अप्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शालीनः ॥ १३ ॥ यस्य भार्याव्यतिरेकेणान्यासु पुरुषभावः सोऽन्यापतिरिति ॥ १४ ॥

क्लीबस्य जनकत्वासंभवादाह । **पतितोत्पन्न इति** । अकृतप्रायश्चित्तोत्पन्न इत्यर्थः । **ग्रहेति** । तादृशा ये ग्रहास्तदावेशस्वरूपैरित्यर्थः । सर्वथा चैतन्यशून्यत्वस्यासंभवादाह । **विकलान्तारिति** । तस्यापि तात्पर्यमाह । **हिताहितेति** । **नेत्रेन्द्रियेति** । नेत्ररूपेन्द्रियेत्यर्थः । अनेनापि स्वाभाविकमेव तत्त्वं विवक्षितमिति सूचितम् । अत एवाग्रे निरिन्द्रियग्रहणं **मानवे** जात्यन्धग्रहणं च । तादृशरोगस्वरूपमाह । **क्षयादीति** । आद्यशब्देनेति पाठः ।

तेषां निरंशकत्वांशे मानमाह । **यथाहेत्यादिना** । आश्रमान्तराणि नैष्ठिकवानप्रस्थोत्तमाश्रमाः । **क्षेत्रजाः** तदादयः । अत एवैतदन्येषां सामान्येनोक्तिः । **जात्यन्धेति** । जात्या स्वभावेनान्धबधिरावित्यर्थः । **मानवे** तथाशब्दः चार्थे । 'उन्मत्तेति' द्वन्द्वोत्तरपदको द्वन्द्वः । वर्णानुच्चारको मूकः । ननु निरिन्द्रियग्रहणेनैव जात्यन्धपरिग्रहे सिद्धे तदुक्तिर्व्यर्था । न च ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन निर्वाहः । सति गमके एव तन्न्यायविषयत्वात् । अत आह । **व्याध्यादिनेति** ।

पदार्थानुक्त्वा मूलवाक्यार्थमाह । **एते इति** । ननु **मानवादौ** तावन्मात्रोक्त्या मूलस्यापि तत्रैव तात्पर्यमस्तु न भरणे अत आह । **अभरणे त्विति** । 'सर्वेषामिति' शेषे षष्ठी । क्लीबादीनामित्यर्थः । अनंशावित्यग्रिमोऽयम् । तुरेवार्थे व्युत्क्रमे च । दातुमेवेत्यर्थः । **न्याय्यं** न्यायप्राप्तम् । शक्त्येत्यनेन न्यूनाधिकभावो निरस्तः । ग्रासाच्छादनमिति समाहारद्वन्द्वः । एवार्थं स्फुटयति । **पतित इति** । **हि** यतः । अत्यन्तमित्यस्य पूर्ववाक्यान्वयिनोऽर्थमाह । **यावदिति** । एतेन 'शक्त्ये' त्यनेन 'अत्यन्तमिति' विरुद्धमित्यपास्तम् ।

यद्यपि **देवलेन** पतितवर्जं भरणमुक्तं—

" मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः । पतितः पतितापत्यं लिङ्गिदायांशभागिनः ॥

" तेषां पतितवर्जेभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते । तत्सुताः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ॥ " इति,

लिङ्गी प्रव्रजितादिः । अत्र निषेधे पतितपदेन तत्सुतोऽपि । पतितोत्पन्नत्वेन पतितत्वात् ।

अत एव **बौधायनः** (२-२-३८-४१) " अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुरन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितादींश्चाकर्मिणः पतिततज्जातवर्जमिति, "

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तथापि तत् प्रायश्चित्तयोग्यतदिच्छुपरम् । अत एव **मानवे** सर्वेषामिति अत्यन्तमिति चोक्तम् । अत एव तद्विरोधो नेति दिक् । क्वचिद्विशेषमाह । **एतेषामिति** । पतितादीनां स्वाभाविकदोषदुष्टभिन्नानामित्यर्थः । अत एवाग्रे वक्ष्यति । **पतितादिष्विति । दोषप्राप्तौ** अप्रत्याख्येयेत्यादिः । **न पुनः** न तु । अग्रे दोषेत्याद्यनुषङ्गः । तत्रानंशत्वमित्यस्य तत्पर्यावर्तनमित्यर्थः । तदानीं तत्त्वाभावात् । तच्च विशेषणं न तूपलक्षणमिति भावः ।

तत्रापि विशेषमादिपूरणेन सूचितमाह । **विभागोत्तरेति** । ‘ कालाध्वनोरिति ’ द्वितीया । विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तौ विभागकाले दोषदुष्टस्यापीति शेषः । तथा च स्वाभाविकवत् कृत्रिमदोषेऽपि विभागात्पूर्वं जाते यत्राचिकित्स्यत्वं तत्रैवानंशत्वं नान्यत्रेति निर्गलितमिति तात्पर्यम् । ‘ औषधादीति ’ **आदिना** प्रायश्चित्तस्यापि ग्रहणम् । नन्विदं केवलमयुक्तम् । अनन्तरं तेन तन्निरासेऽपि तदानीं तस्य सत्त्वात् । तस्य विशेषणत्वाङ्गीकारात् । अत आह । **विभक्तेष्विति** । मूलोक्तिरेवेयम् । यथा विभागादूर्ध्वमुत्पन्ने पूर्वं तदीयविभागाभावेऽपि स्वरूपोत्पत्त्या धर्मोत्पत्तिः, एवं तदानीं तत्सत्त्वेन तद्भावेऽपि विभागोत्तरं तद्दोषविनाशे तत्त्वस्याभावेन योग्यतया तदुत्पत्तिरिति तस्मिन् पुरुषे समानन्यायत्वमित्यर्थः ।

क्लीबेऽसम्भवात्पतितादौ विशेषान्तरमाह । **पतितादिष्विति** । उद्देश्यगतत्वेन तदविवक्षा बोध्या । ऋदन्तानामेव द्वंद्वाभावात् दुहितृशब्दे आनङ् न । **उक्तदोषेति** । पतितत्वादिदोषैर्दुष्टानामित्यर्थः । तत्रापि प्रागुक्तरीतिः सर्वा बोध्या ॥ १४० ॥

सङ्गतिमव्यवहितेनाह । क्लीबादीनामिति । इदं वक्ष्यमाणं प्रतिप्रसवरूपम् ।

याज्ञवल्कीये १४१ श्लोकः (पूर्वार्धः) ।

इदमः प्रक्रान्तार्थकत्वादाह । **क्लीबादीनामिति** । मूले **तुः** वार्थे इत्याह । **वेति** । अन्यादृशदोषशून्यत्वस्य प्रकृतेऽनुपयोगादाह । **अंशेति** । उभयग्रहणफलमाह । **तत्रेति** । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अपिना तस्य समुच्चयः । मूले बहुवचनं क्लीबादिसर्वाभिप्रायम् । अत एव बहुवचनादन्येषां ग्रहणशङ्का नेत्याह । **औरसेति** । अन्यथौरसादय इत्येव ब्रूयात् । **व्युदासार्थमिति** । तथा च तेषामंशाभाव एव । औरससमत्वात्पुत्रिकाऽपि प्राप्नोति । साऽप्यौरसपदे**नैवोपात्ता** ।

(उत्तरार्धः)

मूले **वैशब्दः** निश्चये । भर्तृसात्कृता इत्यस्यार्थमाह । **विवाहसंस्कृता भवन्तीति** । तथा च तत्र भूतत्वमविवक्षितमिति भावः । **चशब्दादिति** । व्युत्क्रमणीयादित्यर्थः ॥ १४१ ॥

याज्ञवल्कीये १४२ श्लोकः ।

साधुवृत्तय इति हेतुगर्भं विशेषणमित्याह । **चेदिति** । तत्फलमेवाह । **व्यभिचारण्य इति** । यद्यपि अव्यवहितत्वात्तुर्यपादं सप्रतीकं पूर्वतो विशेषसत्त्वात्पृथक् व्याचष्टे । **प्रतीति** । यद्यपि अव्यवहितत्वान्निर्वास्या इत्येव प्राप्तं तथापि चशब्दबलात् भर्तव्या इत्यस्यापि सम्बन्ध इत्याह । **भरणीयाश्चेति** । तत्र नन्वेवं व्यभिचारिणीषु प्रतिकूलासु अनेनोभयं प्राप्तं, तृतीयपादेन तु निर्वासनमेव प्राप्तम् । तत्र हि निर्वास्या इत्यस्य सर्वं वाक्यमिति न्यायेन निर्वास्या एवेत्यर्थः इति मिथो विरोधोऽतआह । **अव्यभिचारिण्यश्चेदिति** । तथा च भिन्नविषयत्वान्न विरोधः । अत एव विभिन्ननिमित्तोक्तिसङ्गतिः । **न पुनः** न तु । अकरणे दोषश्रवणादिति भावः ॥ १४२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ व्यवहितसंगतिमाह। **विभजेरन्निति**। तत्र तदपवादत्वेन 'मातुर्दुहितर' इत्युक्तावपि प्रकारान्तरानुक्त्या न विस्तर इति भावः। **अभिहित इति**। 'औरसो धर्मपत्नीज' इत्यादिना 'अपुत्रा योषित' इत्यन्तेनेति भावः। **अभिधास्यन्** 'अतीतायामि' त्यादिना। **तत्स्वरूपं** स्त्रीधनस्वरूपम्।

याज्ञवल्कीये १४३ श्लोकः।

पित्रिति। अत्र द्वंदोत्तरपदकद्वंद्वगर्भो द्वंद्वः। द्वितीयपादस्याग्निसमीपप्राप्तमिति शाब्दोऽर्थः। तत्फलितं वक्ष्यमाण**कातीयानु**रोधेनाह। **यच्च विवाहेति**। नित्यसमासत्वेनास्वदविग्रहत्वादाह। **अग्नावधिकृत्येति**। अग्निसन्निधावित्यर्थः। एतेन विवाहकाले कन्यादानकालेऽग्निसन्निधौ होमकाले चेति **कातीय**व्याख्यानं कस्यचिदपास्तम्। उपागमनबीजमाह। **मातुले**ति। आदिना पितृव्यभातृष्वस्रादिग्रहणम्।

अधीति। अधिवेदनं निमित्तं यस्येत्यर्थः। अधिवेदनं च सत्यां धर्मपत्न्यां रागत एव विवाहान्तरकरणम्। 'तस्य निमित्ताम्' इत्यधिकारीयष्ठक् (व्या.सू.५।१।३८)। अत्र मानमाह। **अधीति**। मूलकृतोति भावः। अत्र आधिवेदनिकं चैवेति **प्राच्य**धृतपाठो न युक्तः। एवशब्दस्य वैयर्थ्यात्। न्यूनतापत्तेः। वचनान्तरविरोधापत्तेश्च। तत् ध्वनयन्नाह। **आद्यशब्देनेति**।

तत्र रिक्थस्य स्त्रीधनत्वे मानं तु 'पत्नी दुहितरश्चैवेति' प्रागुक्तं **मूलं** स्पष्टमेव।

नारदोऽपि (अ. १३। ८)

"अध्यग्न्यध्यावहनिकं भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्"॥ इति।

कात्यायनोऽपि—

'भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः। विद्यमानेषु संरक्षेत् क्षपयेत्तत्कुले ऽन्यथा॥" इति।

मृते इति। तदा तदनुमत्यनपेक्षा सूचिता। स्वातन्त्र्यापवादमाह। विद्यमानेष्विति। दुहित्रादिदायादेषु तत्संरक्षेन्न स्वेच्छया व्ययीकुर्यात्। अन्यथा दुहित्राद्यभावे। अत्र मृते स्वातन्त्र्योक्त्या जीवति तन्नेति गम्यते। यथेष्टविनियोगाभावे तत्कुले भर्तृकुले क्षपयेत् विनियोजयेदित्यर्थः।

"**व्यासो**ऽपि,

"द्विसहस्रपणो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु। यच्च भर्त्रा धनं दत्तं सा यथावदवाप्नुयात्"॥ इति।

इयं संख्या प्रत्यब्दं देये। सकृदेवानेकाब्दपर्याप्तधनदाने तु नेयं संख्या। नापि स्थावरनिषेधः।

"दद्याद्धनं वा पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदीच्छति।" इति **बृहस्पतेः**।

एतेन—

"पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै। यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावराहृते॥"

इति **कातीयम**पि व्याख्यातम्।

एतेन "भर्त्रा प्रीतेनेति" **मन्वा**द्येकवाक्यतया भर्तृदायम् इत्यस्य भर्तृदायम्" इति **प्राच्यानाम्,** "इदं भर्तृदत्तद्विविधजङ्गमसौदायिकविषयं, भर्तृदायोपक्रमात्। एतदग्रिमम् अपुत्रा शयनमिति तु स्थावरविषयम्। एतदग्रिमम् अपुत्रा शयनमिति तु स्थावरविषयम्" इति **भ्रान्तादेश्च** व्याख्यानमपास्तम्। भर्तृदत्तमित्यपि पाठे दोषलेशाभावेन तथा पाठस्य निर्बीजत्वापत्तेः। तावताऽपि **याज्ञवल्क्या**दिविरोधस्य दुष्परिहरत्वात्। अत्रापि वचनान्तरैकवाक्यतायाः सत्त्वस्योक्तप्रायत्वाच्च। तदाशयस्योक्तत्वाच्च।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संविभागलब्धस्यापि तत्त्वे मानं तु—

"यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशकाः। न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा"॥ इति—

"पितुरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत्।" इति "दत्ते त्वर्धांशहारिणीति" च मूलं प्रागुक्तमेव। क्रयादिलब्धस्य तत्त्वं तु सामान्यतो लोकप्रसिद्धमेव।

देवलोऽपि—

"वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत्। भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि"॥ इति।

सर्वत्र मानं तु स्वत्वकारकहेतूनामष्टानां परिगणनपरो **गौतम** एव (अ. १० सूत्र ३९–४२) "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्। क्षत्रियस्य विजितम्। निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति।"

इदं च प्राग्व्याख्यातम्। स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावेऽपि गौतमवचनं नियमार्थमित्यपि प्रागुक्तमेव।

एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह। **एतदिति**। एकादशधोक्तं सर्वमित्यर्थः। अप्रामाण्यशङ्कानिरासाय साकांक्षमेवाह। **मन्वादिभिरिति**। यत्तु षड्विधं स्त्रीधनमिति **मनो**स्तत्परिगणितेषु षट्स्वश्वकर्णादिवत्तद्रूढ एव स्त्रीधनशब्द इति त्वदायशब्देन कथं तेषां परिग्रह इति कैश्चिदुक्तम्। तन्न। वचनान्तरविरोधाच्छिष्टाचारविरोधाच्च। तस्माद्यौगिक एवायं दृष्टान्तवैषम्यादित्याह। **स्त्रीधनेति**। चस्त्वर्थे। एवमग्रेऽपि। **योगेति**। अक्लृप्तेति न्यायात्। न च रूढिर्योगमिति न्यायेन वैपरीत्यं शङ्क्यम्। लब्धात्मिकाया एव रूढेस्ततः प्राबल्यस्य न्यायविषयत्वात्। एवं चालब्धात्मकरूढितो योगस्यैव प्राबल्यमिति भावः।

किञ्चास्य तथात्वे पुरुषधनशब्दे स्त्रीपुरुषधनशब्दे मातृधनशब्दे पितृधनशब्देऽपि तथा वक्तव्यत्वापत्तेः। तद्वदत्रापि निर्वाहाच्च। सौदायिकं धनं प्राप्येत्यनेन योगस्यैव बोधनाच्च। न चैवं पुरुषधनादिवदेतस्याप्यकथनमेवोचितमिति वाच्यम्। तस्या अस्वातन्त्र्येणार्जनायनधिकाराद्धनाभावेन मातृधनं दुहितृगामीत्यस्यासङ्गतिनिरासाय **मनू**क्तस्त्रीधनषट्त्वस्य न्यूनतानिरासे तात्पर्यमिति सूचयितुं मूलकृदादिभिर्बहुभिर्मुनिभिर्बहूनि तान्युक्तानीति दिक्।

नन्वेवं **मनु**विरोधोऽत आह। **यत्पुनरिति**। यत्त्वित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। 'भ्रातृमातृ' इत्यत्रोभयत्र शाकपार्थिवादिसमासः। अत एवानङ् न।

मूलवचनान्तरानुरोधेनाह। **तन्न्यूनेति**। युक्तं चैतत्। अन्यथा हि षड्विधमध्येऽपि मूलतो **मानवे नारदीये** च प्रागुक्ते विशेषस्य सत्त्वेन तत्रातिविरोधदार्ढ्यमेव।

किं च तेनापि तदग्रे एवान्वाधेयं च यद्दत्तमित्यादिना तदधिकमुक्तमिति तस्यापि मिथोऽन्यथा विरोध एवेति।

अभिहितमिति। **मानवो**क्तक्रमेणेति भावः। **स्त्रीभ्यः** कन्याभ्यः। प्रकृतत्वात्। हिशब्दः निश्चये। तत् दानेन तदीयत्वात् स्त्रीधनं अध्यग्निकृतमित्येवं सद्भिः परिकीर्तितमित्यन्वयः। एवमग्रेऽपि। **पुन**स्त्वर्थे उक्तवैलक्षण्ये। अध्यावहनं ततो नयनं तदस्ति हेतुत्वेन यस्येति 'अत इनिठनौ' (व्या. सू. ५।२।११५) इति ठन्। **नाम**शब्दः निश्चये।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

प्रीतिदत्तं द्विविधं, प्रथमदर्शने प्रीत्या पादवन्दननिमित्तकं, तदुत्तरं सेवया प्रीत्या दत्तं च। तत्रादौ द्वितीयमाह। **प्रीत्येति**। आद्यमाह। **पादेति**। तत्प्रीतिदत्तमेवोच्यते इत्यन्वयः। अनेन **मानवे** 'प्रीतिकर्मणीति' समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी। कर्म च पादवन्दनमेव। संख्याविरोधस्तूक्तरीत्या नेति बोध्यमिनि सूचितम्। भ्रातृप्राप्तायाह। **ऊढयेति**। यद्यपि कन्याशब्द ऊढायामप्यक्षतयोन्यां तथापि तत्साहचर्यादनूढापर एवात्र। ऊढया पत्युः सकाशाल्लब्धं भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा सकाशाल्लब्धं वा। अथवा कन्ययाऽपि पितृगृहे स्थितयाऽपि वाऽन्यत्रस्थितया वा भ्रातुः पित्रोर्मातापित्रोः सकाशाद्यल्लब्धं तत्सर्वं सौदायिकं स्मृतमित्यर्थः। सुदाय एव सौदायिकं, स्वार्थिकष्ठन्। स्वदायतो लब्धमिति वा। स्वदायसम्बन्धिभ्यो लब्धमिति तु प्राञ्चः। पूर्वं रिक्थपदार्थस्तु एतदन्यो ग्राह्यः॥१४३॥

याज्ञवल्कीये १४४ श्लोकः।

किं चेति। अन्यदपि स्त्रीधनं मूलकृदाहेत्यर्थः। अत एव मूले **तथेति** उक्तवदित्यर्थः। प्रकृतत्वादनूढावस्थायां दत्तस्यैव तत्त्वाच्चाह। **कन्याया इति**। 'भ्रातृबान्धवयोर्बन्धुरिति' **कोशे**ऽपि भ्रातुः प्रागुपादानादाह। **मात्रिति**। स्वसमानत्वादात्मबन्धूनामग्रहणम्। **यदिति**। तथाचार्षासुरादिविवाहविषयमिदम्। अत एव **गौतमीयं** (अ. २८ सू. १३।२४) "भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः। पूर्वं वेके" इति वक्ष्यमाणं भगिनीशुल्कं आसुरादिविवाहोढाया भगिन्या धनमिति **कल्पतरुणा** व्याख्यातम्। वृत्त्यपेक्षो विकल्पः।

कात्यायनेन त्वन्यथैतदुक्तं—

"गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मणाम्। मूल्यं लब्धं तु यत्किंचिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम्"॥ इति।

गृहादिकर्तॄणां शिल्पिनां तत्तत्कर्मकरणाय भर्त्रादिप्रेरणार्थं तस्यै यद्दानं तच्छुल्कम्। तदेव मूल्यं प्रवृत्त्यर्थत्वात् इत्यर्थः। गृहं प्रसिद्धम्। उपस्कर उलूखलादिः। वाह्यो वृषादिः। दोह्यो गवादिः। आभरणं प्रसिद्धम्। कर्मिणामिति पाठे ते दासाद्याः, तदा एतेषां मूल्यं यल्लब्धं तच्छुल्कमित्यर्थः।

व्यासेन त्वन्यथैतदुक्तम्—"यदानीतं भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्तितम्" इति।

भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यद्दत्तं तदित्यर्थः। इदं चोभयं ब्राह्मादिष्वप्यविशिष्टम्। अन्वाधेयके स्वार्थे कन् इत्याशयेन योगार्थमाह। **परिणयनादिति**। आधेये भूतत्वं विवक्षितमित्याह। **आहितमिति**। तदर्थमाह। **दत्तमिति**। मूले एवशब्द एतदन्यव्यवच्छेदे।

तृतीये मानमाह। **उक्तं चेति**। स्पष्टोऽर्थः। **भर्तृकुलात्**, श्वशुरादेः। **पितृकुलात्**, मातापितृकुलात्। अन्यदपि तत्रैवोक्तम्।

"ऊर्ध्वं लब्धं तु यत्किंचित्संस्कारात्प्रीतितः स्त्रिया। भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्भवेत्"॥इति।

ततः प्रीतिप्रयुक्तोऽत्र विशेषः।

मूलस्य साकांक्षत्वात्तथेत्यनेन सूचितमेवाह। **स्त्रीधनमिति**।

अत एव **विष्णुः**,

"पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कान्वाधेयकम्"॥ इति।

"प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव तदन्यतः। भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम्"॥

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon
CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति **कातीयं** तु महानिबन्धेषु **मिताक्षरा**दिष्वदर्शनान्निर्मूलम् । सत्वेऽपि वा तदेत्युक्तिसाफल्याय च भर्तरि जीवति उभयविषयमात्रे तस्य स्वाम्यस्य विद्यमानत्वान्न तस्याः स्वाम्यम् । अन्यत्सर्वं तस्या एव । उभयमपि भर्तुरभावे तस्या एवेत्यर्थे पूर्वेकवाक्यतैव ।

यद्वा । भर्तरि जीवत्यपि वक्ष्यमाणदुर्भिक्षाद्याशयकम् । तदा दुर्भिक्षादौ शेषं दुर्भिक्षाद्यभाववदित्वर्थात् । अत एव सौदायिके सदा स्त्रीणामित्यत्र सदेत्युक्तम् । तत्रापि सदेति पाठे तु भर्तुरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयात् भर्तुः शिल्पैः तन्तुवायादिस्त्रीभिर्यद्वस्त्रवयनादिना प्राप्तं भर्तुः प्रीत्या च यदन्यैर्दत्तं तत्र भर्त्तुः स्वामित्वमित्यर्थः । युक्तं चैतत् । अन्यथा स्वार्जनस्य स्वत्वानापादकत्वापत्तेरिति ।

एवमन्योऽपि स्त्रीधनत्वापवादः ।

तथा च **कातीयम्,**

"तत्र सोपाधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा । पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमिष्यते" ॥ इति ।

उत्सवादौ शोभा उपधिः । संभोगाद्यर्थं छलं योगः ।

स्त्रीणां सर्वथाऽस्वातन्त्र्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्स्वधनव्ययेऽपि भर्त्राद्यनुमतिरपेक्षिता सति संभवेऽनापदि । अत एव तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्वीकारे को विरोध इति पूर्वं **मिताक्षरा** । सौदायिके तु न तथा ।

तथा च **कात्यायनः,**

"ऊढया कन्यया वाऽपि पत्युः पतिगृहेऽपि वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं भवेत् ॥

"सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते । यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम् ।

"सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि" इति ।

एतदग्रे भर्तुर्दायमिति, ततोऽग्रे अपुत्रा शयनमिति च पूर्वोक्तपाठः । 'सदे'त्यस्य भर्त्तरि जीवत्यजीवति वेत्यर्थः । आनृशंस्यमनुकम्पा तन्निमित्तम् । प्रजीवनं जीवनप्रकर्षाधायकम् ।

एतेन सौदायिकमिति स्त्रीधनमात्रोपलक्षणं, यस्मात्तदिति हेतोः सर्वत्र सत्त्वादिति **भ्रान्तो**क्तमपास्तम् । आपद्यनापदि वेत्यर्थः । अत एवाग्रेऽन्यथोक्तिर्दायांशे ।

स्थावरे तु भर्तृदत्तमात्रे न स्त्रिया दानाद्यधिकारः । 'भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तमिति' प्रागुक्त**नारदात्** । एतेन 'मृते भर्त्तरीति' प्रागुक्त**कातीयमपि** व्याख्यातम् । तद्दत्तस्थावरान्यस्थावरं श्वशुरादिदत्तं तु देयमेव । उक्त**कातीयात्** ।

"स्थावरादिधनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु । न तच्छक्यमपाहर्तुं पुत्रैरपि हि कर्हिचित् ॥"

इति **बृहस्पतेश्च** । अन्यथा मिथो विरोधः ।

न च स्त्रिया दाने नाधिकार इति वाच्यम् । श्रुतिस्मृतिपुराणादौ बहुशो व्रतेष्टापूर्त्तादौ तत्प्रतिपादनात् । "पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।" इति पूर्वं **मूलोक्तेः** स्वत्वाभावे परस्मै दानेऽनधिकारेण तदसङ्गतेश्च । कथं चित् कृतेऽपि चौर्यदण्डापत्तेश्च । अनुमत्या कृते फलाभावापत्तेश्च । भर्तृदानस्यापि पुराणे प्रसिद्धत्वाच्च । दुर्भिक्षाद्यन्यत्र तु न कस्यापि तद्धनग्रहणेऽधिकारः ।

तथा च **कात्यायनः,**

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" न भर्ता नैव व सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
" यदि ह्येतकरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेत् बलात । स वृद्धिं प्रतिदाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
" तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् । मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान्भवेत् ॥
" अथ चेत् स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः । प्रीत्या विसृष्टमपि चेत्प्रतिदाप्यः स तद् बलात् ॥
" ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः । तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनां तथा ॥ "इति ।

एतेन " अनियतसंख्यस्त्रीधनमङ्गीकृत्य षट्त्वसंख्याया अविवक्षामुक्त्वा वचनानाम् स्त्रीधनकीर्तनमात्रपरत्वमङ्गीकृत्य यत्प्रजल्पितं प्राच्यैः तदेव च स्त्रिया धनं यत् भर्तृतः स्वातन्त्र्येण ददाति विक्रीणीते भुङ्क्ते च तदिदं किञ्चित्संक्षिप्य **कात्यायनेनोक्तं** 'प्राप्तं शिल्पैस्त्विति' तेन न तत् स्त्रीधनं सौदायिकं तु तथा " इति तदपास्तम् । अनेकवचनविरोधापत्तेः । **कातीया**शयस्योक्तत्वाच्चेति दिक् ।

तदित्यस्य व्याख्या पूर्वोक्तमिति । सर्वमित्यर्थः । अप्रजसीत्यसिजन्तम् । तदर्थः । **अनपत्यायामिति** । कन्यादौ मात्रवयवान्वयबाहुल्यात्तस्यापि सप्तमर्थे प्रागुक्तस्य ' मातुर्दुहितर' इत्यस्यानुरोधेनाह । **दुहितॄिति** । एतत्पञ्चकरहितायामित्यर्थः । अन्यत्र बान्धवशब्दस्य बन्धुत्रयपरत्वेऽपि प्रकृते वक्ष्यमाणानुरोधेनान्यार्थपरत्वमित्याह । **भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा इति** । अनुपदमेवेति शेषः । विधिर्न विवक्षित इत्याह । **गृह्णन्तीति** ॥ १४४ ॥

सङ्गतिमाह । **सामान्येनेति** । भर्त्रादित्वसामान्येनेत्यर्थः । **अधिकारिभेदमिति** । तथा च पूर्वव्यवस्थापकमेवाग्रिममिति भावः । एतेनातीतायामित्यर्धं बन्धुदत्तमित्यनेन पूर्वत्रानन्वितेन सम्बद्धमित्यपास्तम् । मध्ये पाठासाङ्गत्यापत्तेः ।

याज्ञवल्कीये १४५ श्लोकः ।

पूर्वोक्तायाः । दुहित्रादिपञ्चकरहितायाः । तस्याः ब्राह्मादिना धनसम्बन्ध इत्याह । **ब्राह्मेति** । सप्तम्युपपत्तये आह । **भार्यात्वमिति** । प्रकृतत्वादाह । **अतीताया इति** । तत्रार्षः समासो लुप्तविभक्त्यन्तं तत् पृथक् वा पदमिति भावः । तत एव धनमपि न यत्किञ्चिदित्याह । **पूर्वोक्तम् इति** । सर्वमित्यर्थः । भर्तुरेकस्योपादानादाह । **प्रथममिति** । मात्रा स्वस्रा वा तद्ग्राह्यमिति । **पैठीनसिरप्येवम्** । एतेन ' स्त्रीधनं भर्ता इति पाठाभिप्रायेणेयं मे पुत्र इत्येतत्पुत्रशेषपरमिदं, **मानवं** तु ' अस्यां यो जायते पुत्र' इत्येतत् पुत्रिकापरम् " इति **भ्रान्तोक्त**मपास्तम् । **कल्पतर्वादिविरोधात्** ।

व्युत्क्रमेणापिना समुच्चयमाह । **तदभावे इति** । तदधिकारितावच्छेदकं प्रागुक्त**मन्वादे**राह । **तत्प्रत्यासन्नानामिति** । पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति न्यायेनाकांक्षत्वात्तस्योभयशेषत्वाच्चाह । **शेषेष्विति** । उक्तान्यत्वादाह । **आसुरेति** ।

अत एव **मनुरपि**, (अ. ९ । १३५)

" अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथं चन । धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ " इति ।

यद्यपि,

" ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु । अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ "

---

१ केचित् बन्धुदत्तनिमित्यादिकम् अतीतायामित्यादौ योजयित्वा परिणयनानन्तरं बन्धुदत्तादिकं बान्धवा भ्रातरो गृह्णन्तीति व्याख्यान, तद्रूपयति । अन्यत्रोक्ति.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति **मानवै**कवाक्यता मूलस्थयथाश्रुतापिना गान्धर्वसमुच्चयात्सम्भवति तथाऽपि ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु अप्रजायामतीतायां तद्भर्तुः शेषेषु च 'पिता हरे'दिति **विष्णुविरोधात्** तथा नापेर्थ इति । **मानवे** गान्धर्वग्रहणं विकल्पार्थमेवेति प्राञ्चः । तदित्यस्यार्थः **अप्रजःस्त्रीति** । पितृशब्दे प्राग्वदेकशेषोऽभिमत इत्याह । **माता चेति** । तत्र क्रमोऽपि प्रागुक्त एवेत्याह । **एकेति** ।

अत एव **कात्यायनः—**

"आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रिया । अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥" इति ।

इदमुपलक्षणमित्याह । **तदभावे इति ।** उभयाभावे यथाक्रमं उभयप्रत्यासन्नानामित्यर्थः ।

सर्वशेषं तृतीयपादं व्याचष्टे । **सर्वेष्वपीति ।** सर्वेष्वेवेति पाठान्तरम् । एवोऽन्यतरकोटिव्यवच्छेदे तदा ।

अत एव विवाहेष्वित्यनुवृत्तौ **विष्णुः—** "सर्वेष्वेव प्रसूतायां यद्धनं तद्दुहितृगामीति ।"

मध्यपठितस्य दुहितॄणामित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रान्वयं मुन्यभिमतमभिसन्धाय तथैवाह । **प्रसूतेति ।** प्रसूतं प्रसवस्तदस्यास्तीति प्रसूतेत्यर्शआद्यचाऽर्थ इति भावः । तथा च दुहितॄणां प्रसूतवती चेत् दुहितॄणां तद्धनं भवतीत्यर्थः । अन्यथा तु भर्त्रादेरिति भावः ।

विशेषमपौनरुक्त्यायाह । **अत्रेति ।** श्लोके इत्यर्थः । **दुहित्रिति ।** कन्यायाः कन्या इत्यर्थः । अत्र बीजं तदेवाह । **साक्षादिति । इत्यत्र** तत्रैव । तथा सति प्रागुक्तानुरोधादिनैवात्रादितः क्रममाह । **अतश्चेति ।** तासामपि तत्त्वे चेत्यर्थः । **वृत्तायां** मृतायाम् । **दुहितरः** साक्षात् । अत्रापि तथैवेति सूचयन्प्रागुक्तमेवाह । **तत्र चेति ।** तासां मध्ये चेत्यर्थः । **अनूढा** सैव । एवमग्रेऽपि । **तत्रापि** परिणीतामध्येऽपि ।

द्वितीयपक्षोक्तोढानां प्राप्तमेवेत्याशयेनाह । **तत्र चशब्दात्प्रतिष्ठितानामिति । गौतमीये** इत्यर्थः । स्वोक्तशुल्के विशेषमाह । **एतच्चेति ।** 'मातृधनं दुहितृगामी' त्युक्तं चेत्यर्थः । **शुल्कं तु** तद्रूपं स्त्रीधनं तु । तद्दाने तद्ग्रहणस्य निमित्तत्वात्तस्य स्त्रीधनत्वम् । **भगिनीशुल्कमिति ।** व्याख्यातम् । **ऊर्ध्वमिति ।** मातुर्मरणादनन्तरमित्यर्थः । **कल्पतरु**रप्येवम् । अस्य वाक्यशेषोऽपि प्रागुक्तः । माता चात्र भगिन्येव । तथा च तद्रूपमातुरभावे दुहित्रादिषु पौत्रपर्यन्तेषु सत्स्वपि स्वभगिनीशुल्कं सोदरा एव गृह्णीयुरित्यर्थः ।

एवेन दुहित्रादिव्यवच्छेदः । तथा च तदभावे तेषाम् । एतेन ऊर्ध्वमित्यस्य सोदर्याणामभावे इत्यर्थमभिप्रेत्यादौ तेषां ततो मातुस्तदुभयाभावे पितुर्वक्ष्यमाण**बौधायनात्** तत्र हि रिक्थं शुल्कम् इति **भ्रान्तोक्त**मपास्तम् ।

ननु यदा अनेककन्यानां **मृता**नां वैषम्येण कन्यास्तदा तासां मातामहीधने कथं विभागकल्पनेत्याशङ्कायामनेकपितृकाणामित्यनेन पौत्राणां पैतामहधनविषये उक्तमेव न्यायं स्मरन्नाह । **तासामिति ।** कन्याकन्यानामित्यर्थः । अत्र वचनप्याह । **प्रतीति । वाशब्द** एवार्थे । **स्ववर्गे** दौहित्रीवर्गे । **प्रतिमातृ** मातरि मातरि । स्वस्वमातृविषये । भागविशेषस्तत्कल्पना कर्तव्या न स्वस्वरूपापेक्षयेति । इदमुक्तरीत्याऽन्यत्रापि स्थलविशेषे बोध्यम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नन्वेवं भ्रातृतत्पुत्रसमवाये उक्तप्रकारस्यात्राप्यापत्तिरत आह । **दुहितृदौहित्रीणामिति ।** दुहितरश्च दुहितृकन्याश्च तासामित्यर्थः । किञ्चिदेवेत्यनेन मातृद्वारकभागकल्पनस्य सर्वथा तदभावस्य च निरासः । **तासां** प्रागुक्तकन्यानाम् । जनन्यामित्यग्रिममिदम् । अग्रे शेषे षष्ठी । **यथार्हतः** यथायोग्यम् । द्रव्याल्पत्वबहुत्वादियोग्यतानुसारेण । सार्वविभक्तिकस्तसिः ।

मातुरिति । अत्राभावे इति दुहितॄणामिति च यथेष्टमन्वेति । तदन्वय इति च तन्त्रेण सप्तम्यन्तं प्रथमान्तं च । भजेरन्नित्यस्य चानुवृत्तिः । तथा च मातुरभावे तद्धनं साक्षात् दुहितरो गृह्णीयुः, दुहितॄणामभावे तदन्वये दुहितृसन्तानमध्ये आदौ दुहितॄणां दुहितरस्तदभावे तदन्वयो दुहितॄणामन्वयो दौहित्र इत्यर्थः । तथा च तदन्वय इत्युक्त्या पुत्रीसन्तानरूपाणां दौहित्राणां ग्रहणम्, अन्यथा तदुक्तिर्व्यर्थैव स्यात् ।

यद्वा तदन्वये इति सप्तम्यन्तपाठ एव । मातुर्धनं दुहितर आप्नुयुः, अभावे तदभावे दुहितॄणां तद्दुहितॄणां, तदभावे तदन्वये ये जाता दौहित्रास्तेषामित्यर्थः । प्रथमान्तमात्रपाठेऽप्येवम् । अग्रे यथायोग्यक्रियाध्याहारः पक्षद्वयेऽपि । तदन्वया इति प्रथमाबहुवचनान्तपाठस्तु युक्ततरः । तदाऽऽद्यैव व्याख्या च ।

ननु तच्छब्देन, मातृपरामर्शः कन्याकन्यापरामर्शो वा कुतो नेति चेन्न । आशयानवबोधात् । तथाहि । मातुरभावे दुहितरस्तासां दुहितॄणामभावे तदन्वय इत्येतावन्मात्रं हि मूलोक्तसमं अभिमतं स्यात्तदाऽऽद्यपक्षो भवेत्, न तु तथा । दुहितॄणां दुहितर इत्यन्यतरस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । मूलवत्तद्विनैव निर्वाहे तत्पदाधिक्यापत्तेश्च । द्वितीये पक्षद्वयविधेयत्वेन प्राधान्यस्य द्वितीये पाठसंनिधेश्च सत्त्वेऽपि आद्ये पाठसंनिधेः पक्षद्वयेऽपि आर्थसन्निधेरवयवसंनिधेश्चासत्त्वाद्दौहित्रापेक्षया दौहित्रीसन्ततेर्विप्रकृष्टत्वात् । तदाह—

तच्छब्देन संनिहितेति । यदीयं धनं तत्संनिहितेत्यर्थः । अत एव तत्पदसार्थक्यम् । अत एवोक्त**नारदं** विहायाह । **ताभ्य इति । मूले** एवेति भावः ।

" दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रस्य तद्भवेत् । " इति **कातीयम**प्येवंपरम् इत्याशयिकैव **मनू**क्तिरिति । अत्र तत्संमतिमप्याह । **मनुरपीति । सम्बन्धं** तन्मात्रं न तु क्रमं नापि समुच्चयमिति भावः । **संस्थितायां** मृतायाम् । शब्दतः समुच्चयप्रतीतिरभिमतं **मन्व**र्थमाह । **मातृकमिति ।** तत आगतमित्यर्थः । **सनाभयः** सोदर्याः ।

ननु शब्दतः प्रतीयमानः परोक्त एकान्वय एवास्तु किं भिन्नान्वयेन अत आह । **न पुनरिति ।** न त्वित्यर्थः । **सम्भूय** मिलित्वा । समं भजेरन्निति पाठः । सम्बन्ध इत्यस्याग्रेऽनुषङ्गः । तत्र हेतुमाह । **इतरेतरेति ।** द्वन्द्वैकशेषयोरभावादित्यर्थः । इतरेतरयोगे मिलितस्यैकधर्मावच्छिन्नेतरान्वयः । मेलनं च समूहरूपता । समूह एव चेतरेतरयोगपदवाच्यः । अत एव तद्विग्रहवाक्ये चद्वयादिप्रयोगः । तेन ह्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसाहित्यं गम्यते । तेन समूहरूपतासिद्धिः । अत एव । चैत्रश्च मैत्रश्च पचत इत्यादौ नित्यद्विवचनाद्यन्ताख्यातप्रयोग एव । एकैकत्वेन द्वित्वादेर्विरोधेऽपि समूहबुद्धिविषयगतनानेकत्वैरविरोधात् । तस्य प्रतीतिर्हि द्वन्द्वे एकशेषे च भवति । यथा द्वन्द्वे धवखदिरपलाशा इति, सजातीयैकशेषे वृक्षा इति, विजातीयैकशेषे भ्रातराविति भ्रातृपुत्रावित्यनेन, न तु तथा प्रकृतेऽस्ति भ्रातृभगिन्य इति अपत्यानीति भ्रातराविति वा । तस्मान्नेतरेतरयोगप्रतीतिरिति भावः ।

---

१ ख-आशयानुरोधात् । २ ख-क-फ-भ्रातराविति पुत्राविति वा ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ननु द्वन्द्वादेरभावेऽपि तस्य चार्थत्वाच्चस्य च एकस्य चात्र सत्त्वात्साङ्काश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादाविव तत्प्रतीतिः स्यादेव, अत आह । **विभागेति ।** कर्तृत्वान्वयेनापीति पाठः । विभागे कर्तृत्वेनान्वयेनापीत्यर्थः । क्वचित्तथा पाठ एव । तथा च दृष्टान्ते प्रकारान्तरावगततात्पर्यवशान्मिथः साहित्यावगतावप्यत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेत्यादाविवैकस्यान्यसहितस्यान्वयेऽप्येकस्य केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयाच्च समभिव्याहृतस्य किञ्चिद्प्राधान्यप्रतीत्यैकरूपावच्छिन्ने एकरूपेणान्वयसत्त्वात् तत्कर्तृत्वांशे समुच्चयेऽपि न तथेति भावः ।

यद्यपि क्वचिच्चद्वयसत्त्वेऽपि न तत्प्रतीतिः क्वचित्तदभावेऽपि तत्प्रतीतिर्गमकवशात् तथापि प्रकृते न तथा । अपिरुक्तरीतिसमुच्चायकः एवार्थो वा । विभागकर्तृत्वेनान्वाचयेनापीत्यपपाठः । असम्बद्धत्वात् । यत्र हि चस्य क्रियान्वयस्तत्र प्रायेणान्वाचयः । तत्र चसमभिव्याहृते आनुपङ्क्तिकत्वमितरसाहित्यं चं मिथः फलति । तथा च क्रिययोर्मध्ये सर्वे आद्यं च अन्यनिष्पादकयत्ननिष्पाद्यत्वम् । एवं च तद्व्याप्यम् यत्रैका मुख्याऽपरा गौणी तत्रान्वाचयविषयत्वमिति । एवं च तस्यान्यथाऽप्युपपत्तेर्न तयोः संभूयैव विभागप्रतीतिरिति भावः ।

तत्र दृष्टान्तमाह । **देवेति ।** यत्तु एवं सति ' समं स्यादश्रुतत्वाद्विशेषत ' इति न्यायत एव समत्वप्राप्तेस्तदानर्थक्यमिति तदेव तयोः सम्भूयग्रहणार्थत्वे गमकमिति भ्रातृभगिन्योस्तुल्यवज्जननीधनाधिकारित्वे समताविधानं युक्तमिति । तन्न । तत्रापि पक्षे तन्न्यायत एव तत्प्राप्त्या तदानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् । अत्रापि पक्षे पितृधने इव मातृधनेऽपि विंशोद्धारादिप्रसक्तिनिवर्त्तकतया तस्य सार्थक्याच्च । तदेतदभिप्रेत्याह । **समेति ।**

कल्पतरौ तु ' सर्वे पुत्रा ' इति पाठः । तथा च सोदर्यो भगिन्यः साक्षात् स्वमातृदुहितरस्तु याः, तदभावे तद्दौहित्रपर्यन्ताः, तदभावे सोदरा मृतायाः साक्षात् पुत्रा न सपत्नीपुत्राः, तदभावे पौत्रा इति **मनु**तात्पर्यार्थः । एतेन—

" स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अपुत्रा चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् "॥ इति—**बृहस्पतिः**—" समं सर्वे सोदर्या मातृकं रिक्थमर्हन्ति कुमार्यश्चेति ' **शंखलिखितौ** चेत्यादि सर्वं व्याख्यातप्रायम् । आद्ये—" अप्रत्ता चेत् समूढा तु न लभेन्मातृकं धनम् । " इत्युत्तरार्धे पाठान्तरम् ।

" अप्रत्ता चेत् समूढा तु लभते मानमात्रकम् । " इति वा ।

विशेषं प्रागुक्तं सूचितमेवाह । **सोदरेति ।** सहोदरेत्यर्थः । तथा च स्वपुत्राद्यभावे एव सपत्नीपुत्रादयः । विशेषान्तरमाह । **अनपत्येति । दुहितेति ।** सैवेत्यर्थः । ननु हीनजातीयः सापत्नपुत्रो, नापि ब्राह्मदैवेत्यादिप्रागव्यवहितपद्यद्वयोक्ता यथायथं भर्तृमातापितर इति भावः । **अपत्यं** तदपत्यम् । तादृग्विधो दौहित्रः ।

अत्र मानमाह । **यथाहेति ।** तथा चेति पाठान्तरम् । अत्र स्त्रिया इति पित्रेति ब्राह्मणीति कन्येति चोपादानादुक्तार्थप्रतीतिः । तथा हि पित्रा दत्तं कथमपि स्त्रिया धनं कन्या हरेदित्युक्ते स्त्रीकन्याशब्दयोर्मिथःसापेक्षशब्दत्वाभावात्सापत्नमाता सापत्न्यापेक्षयैव स्त्री स्वापेक्षयैव कन्येति

१ क—तदादाराभावेऽपि । क—फ—तदादेरभावेऽपि । २ ख—फ—भाक्ति फलति । क—भातं— । ३ ख—क—फ—तावत्तस्मात्तदभावे तद्दुहितृपर्यंता ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

दुहितेति च गम्यते इति । **तदपत्यस्येति ।** ब्राह्मण्यपत्यस्येत्यर्थः । वाशब्दः व्यवस्थितविकल्पे । तेन तदभावे इति लभ्यते पूर्ववत् । **संग्रहेऽप्युक्तम्**—

" ब्राह्मणी तु भवेत्कन्या हरेत् रिक्थं तु मातृकम् । पितुः सापत्नमातुश्च भ्रातुश्चापि हरेद्धनम् ॥" इति ।

" अत एव पितृपत्न्य " इति **सुमन्तुरपि** । न च सापिण्ड्याशौचमात्रविषयः सः । संकोचे मानाभावात् । विनिगमनाविरहाच्च ।

अत्र न्यूनतां निराचष्टे **ब्राह्मणीति । क्षत्रियाकन्या,** सापि । तेन ब्राह्मणीसमुच्चयः । एवं शूद्रास्त्रीधनं ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या च कन्या गृह्णाति इत्यपि बोध्यम् ।

अत्रोत्तमजातीयाया एव सापत्नकन्यकाया धनग्रहणाभिधानाद्धीनजातीयपत्नीदुहितॄणामप्युत्तमजातीयसपत्नीपुत्रसद्भावे धनग्रहणं नास्तीति गम्यते।तथा च स्वतः प्रजाशून्यत्वात् ब्राह्मेत्याद्यव्यवहितश्लोकद्वयेन भर्त्रादेरधिकारप्राप्तौ तदपवादोऽनेन क्रियते इति तयोरयं न विषय इति भावः । अत्र कथञ्चनेत्यनेन कथमपि प्रकारान्तरेण लब्धमपीत्यर्थकेन पितृदत्तातिरिक्तसर्वसंग्रहः । तेन सर्वविषयत्वमस्य ।

एतेन पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाहसमयादन्यत्रापि पितृमातृदत्तं कन्याया एव इत्येतदर्थकमिदमिति **मिश्राद्युक्तमपास्तम्** ।

रिक्थभाज इति । ये ऋणप्रतिकर्त्तारस्ते रिक्थभाज इत्यर्थेन पौत्रस्यापि तादृशत्वे पुत्राभावे स पितामहीधनभागित्यर्थः । ननु ऋणनिवारकत्वमेव तस्यासिद्धमत आह । **पुत्रपौत्रैरिति ।** मूलेक्तिरियं प्राक् । **अपाकरणं** दूरीकरणम् । तथा च वचनद्वयपर्यालोचनयोक्तार्थलाभः । अथ अतीतायामित्यादिसार्धश्लोकस्य तृतीयपादरहितस्य विषयमाह । **पौत्राणामपीति** । पूर्वपूर्वोक्ता इत्यनेन क्रमः सूचितः ।

यत्तु प्राच्याः—' जनन्यां संस्थितायामिति ' **मनोः**, ' स्त्रीधनं स्यादपत्यानामिति ' **बृहस्पतेः** ' समं सर्वे सोदर्या ' इति **शंखलिखिताभ्याम्**—

" सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् । अप्रजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पिताऽपि वा ॥ "

इति **देवलाच्च** आद्यत्रये द्वन्द्वाश्रवणेपि तत्तुल्यार्थसमुच्चयवाचकानुगतचश्रवणात् । तत्र सर्वत्र प्रथमं पुत्रोपादानात् मातृधने पुत्रस्याप्यधिकारादितरेतरयुक्तयोर्भ्रातृभगिन्योर्विभज्य तावद्धनग्रहणम् । अयमेव सर्ववचनतात्पर्यभूतोऽर्थः । **देवलवाक्ये** तु द्वन्द्वश्रवणात् तथा व्यक्तमेव ।

किञ्च । कुमार्या एव सर्वमातृधनाधिकारित्वे यौतकधने **मन्वादेर्विशेषवचनं** व्यर्थं स्यात् । तथा च पुत्रकुमार्योः तुल्यवदधिकारः । तयोरन्यतराभावेऽन्यतरस्य तद्धनम् । द्वयोरपि तयोरभावे ऊढायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रवत्याश्च तुल्याधिकारः । स्वपुत्रद्वारेण पार्वणपिण्डदानसम्भवात् । अत एव प्रागुक्तदुहित्रभावे दौहित्रस्यैव धनाधिकारः, दौहित्रोऽपीति **मनोः** । न तु वन्ध्यातादृशविधवादुहित्रोः । स्वसुतादिना पार्वणपिण्डदानाभावात् । अत एव **नारदः** (अ. १३।५०) " पुत्राभावे च दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् । " इति ।

पौत्रदौहित्रयोस्तु समवाये पौत्रस्यैव सः । पुत्रेण परिणीतदुहितुर्बाधात् बाधकपुत्रेण बाध्यपुत्रबाधस्य न्याय्यत्वात् । उक्तानां सर्वेषां दौहित्रपर्यन्तानामभावे वन्ध्यातादृशविधवयोरपि सः । द्वयोरपि तत्प्रजात्वात् । प्रजाया अभावे एव चान्येषामधिकारात् प्रागुक्तानि **गौतमनारदकात्यायन**-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

याज्ञवल्क्यवचांसि तु उक्त**देवलादि**विरोधात् यौतकद्रव्यमात्रविषयाणि । अत एव **मनुः**— (अ. ९।१३१) "मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः ।" इति ।

यौतकं परिणयनलब्धम् । यु मिश्रण इति धातोर्युतपदम् । मिश्रता चैकशरीरता तेयार्विवाहाद्भवति । "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति" **श्रुतेः** । अतो विवाहकाललब्धं यौतकम् । **कल्पतरु**रप्येवम् ।

अत एव **वसिष्ठः**—(अ. १७ सू. ४६) "मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो भजेरन्निति ।"

परिणाय्यं परिणयनधनम् इति । तन्न ।

मुनीनां आशयानभिज्ञानात् । तथाहि चार्थसमुच्चयस्य सहाधिकारं विनाऽप्याख्यातोपपत्तिः तत्र तावत्क्लृप्तैव । युक्ता च सैवेत्युक्तश्च। किञ्च । उपादानमात्रेण तस्य तत्राधिकारलाभे प्रथमोपादानस्य न तत्र हेतुत्वं प्रत्युत ततः तस्य तस्याः प्रथममेवाधिकारापत्तिरिति न भवदिष्टसिद्धिः । किञ्च तदपि न, **गौतमा**दिवाक्ये तासामेवोपादानात् प्रथममेव, प्रत्युत **नारदा**दिभिस्त्रिभिः क्रमस्य स्पष्टतया सामान्येन प्रतिपादनात् 'मातुर्दुहितर' इत्यत्र युक्तश्चैतद्दिनोक्तप्रकारेण प्रत्यासत्त्यतिशयस्य तस्यामेव सत्त्वेन तस्यैव धनग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वस्य **मन्वा**द्युक्तत्वेन च तथैवोचित्याच्च ।

किञ्च । सहाधिकारित्वे उभयसत्त्वे एवाधिकारो नान्यतरसत्त्वे इति तत्रानधिकारापत्तेः । तथा सति तयोरित्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः । न हि दम्पत्योः सह विहितमाधानादिकमन्यतराधिकारिकं कस्यापि संमतम् । लोकेऽपि सहाधिकारिकं कर्मान्यतरेण न क्रियते ।

किञ्च । अनूढेत्यस्य कुतो लाभः । न हि तेषु सर्वेषु तदुपादानमस्ति । **गौतमीयं** तु अन्यविषयतया योजितं भवद्भिरेव । अत एव च तद्विरोधोऽपि दुष्परिहरः । कन्याशब्दस्य चाक्षतयोन्यां शक्तिः, कुमारीशब्दस्य च प्रथमवयोविशिष्टायां शक्तिः। अन्यैकवाक्यतया तु दुहितृसामान्यपरत्वमेव । अन्यथा न्यूनतापत्तेः । **बृहस्पति**वाक्यं **गौतमी**यसमानार्थम् ।

क्रिञ्च । तत्र 'अप्रत्ता चेत्' इत्युत्तरान्वयि न पूर्वान्वयि। अन्यथा समूढायाः कदाऽपि तदभावे **गौतमी**यस्य चासङ्गतिः, स्मृत्यन्तरविरोधापत्तिश्च भवति । **लिखित**वचनातिरिक्तं नापि तथाबोधकं वचनमत्रास्ति ।

किञ्च । तत्र **मनो**र्गतेरुक्तत्वेन **शंखलिखित**वाक्यस्य स्पष्टमेव तत्समानार्थत्वेन चादोषः । **बृहस्पति**वाक्यस्यापि तत्समानार्थतया, विविभक्तितया स्यात्पदघटितनिर्देशेन भवदभिमतार्थस्याक्षरमर्यादयाऽलाभेन चशब्दस्य एवार्थकत्वेन च आदौ दुहितैव तदंशिनी तदभावेऽपत्यानां पुत्राणां स्त्रीधनं स्यात् सम्भावनलिङा तत्सत्ता सम्भवेत् इत्यर्थस्यैवानया लाभाच्च अदोषः । **देवल**वाक्यं तु मातृधनं पुत्रमात्रसत्त्वे तेनैव ग्राह्यं, कन्यामात्रस्य सत्त्वे तयैव ग्राह्यम् इत्येवं समानत्वमात्रबोधकं न क्रमबोधकम्, नापि सहाधिकारबोधकमिति न दोषः ।

किञ्च । **नारदादि**त्रयानुरोधेन **मन्वादि**चतुष्टयस्य तथा तत्परत्वमेव युक्तं, न तु मातुस्त्वित्येवं **मन्वनु**रोधेन तत्परत्वम् । तदनुरोधे तु तेषां सामान्यानां विशेषपरत्वं कृत्वा तेषां तत्परत्वे युक्तो 'बहूनामनुरोधः' इति न्यायविरुद्धत्वात् ।

किञ्च । चतुर्णां वचनानां सहाधिकारिताबोधकत्वेन तदन्यचतुर्णां **मन्वे**कवाक्यतया यौतकविषयकत्वस्योक्तत्वेन तयोरन्यतरस्याभावे इत्याद्यर्थस्य भवदुक्तस्य निर्मूलत्वापात्तिः । तेषामपि तत्त्वे त्वविरोधोऽस्मन्मते प्रवेशश्च। किञ्च । तस्य न भवदुक्तोऽर्थः किं त्वन्य एवेत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon
CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

किञ्च । स्वपुत्रेत्यादिहेतुरप्ययुक्तः । 'यश्चार्थहरः स पिण्डदायी'त्यौत्सर्गिकनियमसत्त्वेऽपि यस्य पिण्डदत्वं तस्यैव तद्धरत्वमिति नियमे मानाभावस्य प्रागेव प्रपञ्चितत्वात् । अत एव—"पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।" इति पूर्वार्धोक्ति—"तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ।" इत्युत्तरार्धेन हेतुरुक्तो **मनुना** (अ. ९।१३९) । दुहित्रभावे दौहित्रस्यैवेत्यपि न युक्तम् । प्रत्यासत्त्यतिशयस्य तु दौहित्र्यामेव सत्त्वाद्दौहित्रोऽपीति **मनोः** प्रकरणात्पुत्रिकापुत्रविषयत्वाच्च । व्याख्यातं तथैव च **मेधातिथि**प्रभृतिभिः ।

उक्तहेतोरेव न तु वन्ध्येत्याद्यग्रिममपि न युक्तम् । भवदुक्त**नारद**स्य पितृधनविषयत्वस्य स्पष्टत्वाच्च । अत एव च पौत्रेत्यादि अधिकारादित्यन्तमपि प्रत्युक्तम् । **वासिष्ठे** 'मातुः परिणाह्यं स्त्रियो विभजेरन्निति' पाठस्य सत्त्वेन भवदुक्तपाठस्यैव खपुष्पायमाणत्वेन तथाऽर्थस्य दूरोत्सारितत्वेन "अत एव **वसिष्ठः**" इत्याद्यपि चिन्त्यम् । परिणाय्यमिति प्रयोगस्यासाधुत्वाच्च । अत एव "आनाय्योऽनित्ये" (३ । १ । १२७) "पाय्यसांनाय्य" (३ । १ । १२९) "प्रणाय्योऽसंमतौ" (३ । १ । १२८) इति निपातनं **पाणिनीयं** सङ्गच्छते । अत एव **कल्पतर्वादि**भिरपि तथा पाठं धृत्वा 'परिणाह्यं परिच्छद आदर्शकङ्कणादिरिति' व्याख्यातम् । अत एव स्त्रीपुरुषधर्मप्रकरणे—"शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च परिणाह्यस्य वीक्षणम् ।" इति **मन्वे**कवाक्यताऽपि सिद्धा । तत्रापि **कल्पतरुणा** तथैव व्याख्यातम् । णिजन्तादचो (व्या. सू. ३।१।९७) यति तु अर्थासङ्गतिः । निवृत्तप्रेषणादिति तु तस्य सत्त्वेऽगतिकगतिः ।

यदपि प्रत्यासन्नदुहितृपदेनैवान्वयपदस्यान्वयाद्दुहित्रभावे दौहित्रीणामेव स इति **नारदार्थो** न युक्तः । दुहितृपदस्य जन्यविशेषवचनत्वेन जनकाकांक्षितेन तस्या जात्यन्तरेणान्वयपदोपनेयपुत्रेणान्वयस्यासमत्वेनासम्भवात् । न चाधिष्ठानलक्षणयाऽन्वयः । मात्रन्वयमात्रेणैव सर्वेषां मुख्यत्वसम्भवात् । मातृपदान्वये च दुहितृपदमुख्यत्वस्य स्वीकारात् । न च तदन्वय इति तच्छब्दोपात्तदुहितुरन्वययोग्यता । तच्छब्दस्यापि प्रकृतवाचितया दुहितृत्वरूपेणैवोपपादकत्वात् । किञ्च । मूलवाक्ये दुहितर इति प्रथमान्तं ताभ्य इति पञ्चम्यन्तं च षष्ठ्यन्तान्वययोग्यान्वयपदेन नान्वेति, किं तु व्यवहितमपि मातुरित्येव । तत्र तथा निश्चये **नारदी**यादावपि तथैवाविरोधात् इति । तदपि न । प्रागुक्तस्य नारदार्थस्याज्ञानात् । मातृप्रत्यासत्तेः प्रागुक्तत्वेन त्वदिष्टप्रत्यासत्तेरभावेन दोषस्याज्ञानविलसितत्वात् । मूलसमानार्थत्वे तदन्यतरस्य तत्पदस्य चानर्थक्यापत्तेः । अत एव दुहितृपदेनास्माकं नान्वयपदान्वय एवेति सर्वथा दुहितृपदस्य इत्याद्युक्तेरयुक्तत्वात् तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वेऽपि बुद्धिस्थत्वेनैव तद्बोधकतया दुहितृत्वरूपेण तदभावेनान्वययोग्यतायाः षष्ठ्यन्ततया सत्त्वेनात्र जनकाकांक्षाया अभावेन प्रत्युत सम्बन्ध्याकांक्षाया एव सत्त्वेन लक्षणायाश्चाभावेन प्रागुक्तं 'न चे' त्याद्युक्तेश्चासङ्गतत्वात् । तस्माद्**विज्ञानेश्वरो**क्तमेव युक्तमिति दिक् ।

'रिक्थं दिवं गतेषु सुतगामीति' **बौधायनीयं** तु पितृद्रव्यविषयकमिति ततो "न व्यवहितदौहित्राधिकार" इत्यपि तदुक्तं चिन्त्यमेव ।

एतेन "विवाहलब्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्राणाम् । तत्रैव क्रमार्थं **गौतमीयम्** । "तत्र पूर्वमनूढानां तदभावे सपुत्राणां तदभावे समूढानां दुहितॄणामिति" । सामान्यप्राप्तेऽप्रत्तानामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वेनोपसंहारसमर्थत्वात्" इति परास्तम् । विशेषाभावात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यदपि अप्रजःस्त्रीति मूलमपि विवाहलब्धविषयमेव । ब्राह्मादिविवाहेषु यल्लब्धं अध्यग्निधनं तत् अभावे आदौ दुहितॄणां तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे सपुत्रायास्तदभावे ऊढायाः । सर्वदुहित्रभावे च पुत्रस्याधिकारः । अप्रजःस्त्रीधने च भर्तुरधिकारः । बृहस्पतिनाऽप्यप्रजःपदेनापत्यान्तराभावे समूढाया अप्याधिकारः सूचित इति । तदपि न । तस्य सर्वपरतयैवाचार्येण व्याख्याततत्वात् । किञ्च । भवदुक्तव्याख्यानेऽप्यपिना तदन्यस्य सर्वस्य समुच्चयात् । न च अपिसमुच्चेयं प्रागन्यदुक्तमिति वाच्यम् । शेषेष्वितिवत्तत्राप्युपलक्षणत्वेनैव तदर्थलाभेन तत्र तस्यात्यन्तमनुपयोगात् । किंच साक्षात् दुहितृपरतया व्याख्याने मातुर्दुहितर इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः ।

यदपि "न च न यौतकमात्रधनाभिप्रायमिदं किं तु ब्राह्मादिना विवाहिताया यद्यावद्धनं यौतकमयौतकं वा तदभिप्रायकमिति वाच्यम् । तथा सति बन्धुदत्तमित्यन्यवहितप्रागुक्तसंपूर्णश्लोकस्य निर्विषयतापत्तेः" इति । तदपि न । बन्धुदत्तमित्यर्धेन तथादिशब्दस्वारस्येन स्त्रीधनस्यैवोक्तान्यस्य प्रतिपाद्यत्वेन तस्य पूर्वशेषत्वेनादोषात् । सम्पूर्णस्य तस्यैकवाक्यत्वे च तेन तस्य पूर्वशेषत्वेनोत्तरार्द्धेनसामान्येन तद्विभागस्य प्रतिपाद्यत्वेन अप्रजःस्त्रीत्यस्य तद्व्यवस्थापकत्वे तत्पदानर्थक्यापत्तेः ।

किं च मनुना 'अध्यग्नीत्यादिना' षड्विधं स्त्रीधनमुक्त्वा सप्रजास्थले—(अ. ९।१९५)

" अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् । पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥"

इत्यनेन "आद्यचेनोक्तषड्विधसंग्रहो द्वितीयचेन तदन्यसर्वसंग्रहोऽन्यथा न्यूनतापत्तेः" इत्यर्थकेन तथोक्त्वा तच्छून्यस्थले ब्राह्मेत्यादिश्लोकत्रयेण व्यवस्थया तथोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च । एतेन "यत्तु विवाहोत्तरं पितुर्मातुर्भर्तुश्च कुलात्तया लब्धं तत् भ्रातॄणामेव । तदुक्तं मूले बन्धुदत्तमित्यादिना तदवाप्नुयुरित्यन्तेन । बन्धुदत्तं मातापितृदत्तम् । तत्पुत्राश्च भ्रातर एव बान्धवाः । तदाह वृद्धकात्यायनः—

" पितृभ्यां चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् । अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥ "

इति । अप्रजस्त्वमात्रनिमित्तत्वेन भ्रात्रधिकारावगतेः । सर्वदा सर्वविवाहेषु । स्थावरपदाद्दण्डापूपन्यायादेवान्यस्य धनस्य सिद्धिः । बन्धुदत्तपदेन कन्यादशायां यत् पितृभ्यां दत्तं तदुच्यते । विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयपदोपात्तत्वात् । विवाहकालीने च भर्तुः पित्रोर्वाऽधिकारात्" इत्यपि तदुक्तमपास्तम् । बन्ध्वादिपदस्य तत्राशक्तेश्च वृद्धकातीयगतिस्तु वक्ष्यते इति दिक् ।

न चैवमपि मूलस्य व्याख्यानस्य च मनुविरोधः । मूले चतुर्णां विवाहानां ग्रहणम् ।

" ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु । अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते "

" यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु । अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥"

इति मानवे (अ. ९ श्लो. १९६।१९७) आद्ये पञ्चानामग्रे त्रयाणामिति तयोर्विरोधः । व्याख्यात्रा पुनर्ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु । भार्यात्वं प्राप्ताया अतीताया इत्यादि व्याख्यातम् । मानवे तु ब्राह्मादीनां आसुरादीनां च शब्दानाम् ।

" अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत । " (अ. ३।२०) इत्युपक्रम्य— " ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । " (३।२१) इत्यादिमनोः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः । ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषाम्" इत्यादि**नारदात्** (अ.१२।३८)

"अष्टौ विवाहा भवन्ति ब्राह्मो दैव" इत्यादि**विष्णोश्च** तत्तल्लक्षणविवाहपरत्वेऽपि वर्तमानसम्बन्धेन विवाहकाललक्षणया तेषां कालार्थतया निर्देशेन अस्याः स्याद्दत्तमित्यग्रिमस्य पूर्वत्रानुषङ्गौचित्येन तत्र तत्र काले यद्धनं दत्तमिति संन्बधेन विवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न तदीययावद्धनविषयत्वमिति तयोर्विरोधः ।

अत एव **यमः**—"आसुरादिषु यद्द्रव्यं विवाहेषु प्रदीयते ।" इत्यादि । विवाहक्रियायां पूर्वापरीभूतायां यत् द्रव्यं प्रदीयते इत्यादिः तदर्थः । तथा च यौतकधनमात्रविषयत्वमेव तस्य । न चैवं विवाहात्पूर्वमनन्तरं वा लब्धस्य धनस्य का गतिस्तेनानुक्तत्वादतो ब्राह्मादिपदं स्त्रीपरमिति वाच्यम् । तत्रान्यथा गतेर्वचनान्तरैः प्रतिपादितत्वात् । तेषां स्त्रीपरत्वे च एकत्वेन षष्ठ्या च निर्देष्टुमुचितत्वात् । यत्त्वस्याः स्यादितिवत् लक्षणायास्तुल्यत्वेऽपि अतिक्रान्तविवाहसंबन्धेनेदानीं सेति जघन्यायास्तस्या अनौचित्यात् । ब्राह्मादिपदस्य ऊढस्त्रीवाचकत्वं तु प्रागुक्त**मन्वा**दिविरुद्धमेवेति प्राच्योक्तं युक्तमिति वाच्यम् ।

आर्षत्वाविशेषेणैकवाक्यताया असम्भवेन विरोधाद्गान्धर्वांशे विकल्पस्वीकारेण तयोरविरोधस्य प्रागुक्तत्वात् । **मानवे** एव च गान्धर्वांशे विकल्पसंभवात् । एकवाक्यतायां दुराग्रहे तु अपिशब्दे तन्त्राङ्गीकारादावृत्त्या द्वितीयेन तेन शेषेष्वितिवदुपलक्षणत्वेन निर्वाहेण यथाश्रुतेन तेन वा तदनुरोधेन गान्धर्वस्य समुच्चयात् । ब्राह्मादिंष्वित्यत्र ब्राह्मेति भिन्नं लुप्तविभक्तिकं पदम् । आदिष्विति भिन्नम् । आदिशब्दे च आकारप्रश्लेषः । स च आजशब्दैकदेशो विनाऽपि प्रत्ययमिति न्यायादिति आः आजः ब्राह्मः आदिर्येषां दैवादिचतुर्णां तदन्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तदन्येषां चतुर्णां लाभाच्च तत्संभवेनादोषात् । एवं प्रकारद्वये व्याख्यानविरोधस्याप्यभावात् । परं तु द्वितीये पक्षे प्राजापत्येष्वित्यत्र व्याख्याने मूलोक्तस्य अपेः शेषः तथा पाठ एव वा । तेन गान्धर्वसमुच्चयः । अग्रे च शेषेष्वासुरराक्षसपैशाचेष्विति पाठः, गान्धर्वघटितोऽपपाठ इति बोध्यम् ।

न चैवमप्यन्यथा प्रागुक्तव्याख्यानविरोध एवेति वाच्यम् । **मनुना**—(अ. ९ । १९०)

"संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्सुतमाहरेत् । तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥"

इति तन्मरणोत्तरमपि वाग्दत्तादिविषये नियोगविधिना सगोत्रात् सुतस्य उत्पादितस्य धनाधिकारित्वमनेन विधीयते इत्येवं पितृधने उक्त्वा— (९ । १९१)

"द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने । तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः ॥"

इत्यनेन— "यद्येकरिक्थिनौ स्यातामि" त्यौरसक्षेत्रजयोरुक्तम्, इदं त्वौरसपौनर्भवविषयम् । यदोत्पन्नौरसा मृतभर्तृकत्वाद्बालापत्यतया स्वामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरं जनयेत्, तस्यापि मृतत्वाद्रिक्थहराभावाद्धनं गृहीतवती, पश्चात् द्वाभ्यां जातयोः प्रौढयोस्तयोस्तादृशे स्त्रीधनविषये विवादेऽपि स्वस्वपित्र्यमेव तेन ग्राह्यं स्त्रीधनं मान्यदीयमन्यजेन" इत्यर्थकेनोक्त्वा, स्त्रीधनं तर्हि केन ग्राह्यमितिशङ्कानिरासाय 'जनन्यां संस्थितायां त्वि' त्यनेन तद्विषये प्रागुक्तरीत्योक्त्वा, प्रागुक्तरीत्या पितृधनवच्छङ्कानिरासाय 'यास्तासां स्युर्दुहितर' इत्यनेन प्रागुक्तरीत्यैवोक्त्वा, स्त्रीधनं कीदृशमितिशङ्कानिरासाय 'अध्यग्नी' त्यादिना षड्विधं स्त्रीधनमुक्त्वा, षट्त्वं न्यूनसंख्याया व्यवच्छेदकं नाधिकसंख्याया इति ध्वनयन्, प्रजा स्यात्सन्ततौ जने इति कोशात्

१ क-पुनः भर्तुः सकाशात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तस्य सन्ततिपरत्वेन जनन्यामिति प्रागुक्तपक्षे पूर्वं पुत्रस्तदभावे कन्या द्वयोः संभूय वा ग्रहणमित्यसिद्धान्तसम्भावितपक्षद्वयनिरासाय कृतेन प्रजाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशेन पूर्वं कन्यादेस्ततः पुत्रादेरिति सूचनाद्वारा न्यूनतानिरासाय जननामित्येकवाक्यतायै च चद्वयदत्तयत्पदद्वयसहितेन एवशब्दस्याग्रेऽन्वयेन " यत् अन्वाधेयं, प्रीतेन यत् पत्या दत्तं च चचान्यत्, तत् प्रजाया एव सर्वं स्त्रीधनं न भर्त्रादेः " इत्यर्थकेन—

" अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् । पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ "

मनुः—(अ. ९।१९५)

इत्यनेनोक्त्वा, तच्छून्यस्थलेऽपि न्यूनतानिरासाय सर्वतद्धनगतिं विवाहभेदेन प्रतिपादयता यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तमित्यस्य तथोपात्तस्य यथासम्भवमुभयत्रान्वेन तोश्चार्थकत्वेन क्वचित्तथैव पाठेन विवाहेष्वियुक्त्या ब्राह्मादीनां विवाहमात्रवाचकत्वेन काललक्षणाया अप्यभावेन सतिसप्तम्या " तेषु आद्येषु सत्सु अस्या इति शेषषष्ठ्या अस्यै दत्तं च धनं स्यात् विवाहात् प्राग्[1]त्तरं तत्र वा चेनान्यसर्वसमुच्चयस्तत्सर्वं तस्यां तादृश्यामतीतायां भर्तुरेवेष्यते, आसुरादिषु तेषु त्सु पूर्ववत् तद्धनं मातापित्रोरिष्यते न तु भर्तुः तत्रादौ मातुस्तदाभावे पितुरुच्चारणक्रमात् यौगपद्ये हि पित्रोरित्येव ब्रूयात् " इत्यर्थकेन ब्राह्मदैवेत्यादिश्लोकद्वयेनोक्त्वा, तत्रैवोभयापवादत्वेनोक्तरीत्या "स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तमि " त्यनेन सर्वधनविषये उक्तत्वेनान्यथा **मनु**नाऽन्यस्यानुक्तत्वेनाध्यग्नीत्यादिवैर्थ्यापत्त्या स्वोक्तमध्ये एव सर्वथा **मनु**न्यूनतायाः दुष्परिहरत्वेन तद्रीत्यैव व्याख्यात्राऽपि ब्राह्मादीनां विवाहमात्रवाचकत्वं न तु क्वापि लक्षणा सतिसप्तमी च भार्यात्वं प्राप्ताया इति तु फलकथनमिति आद्येषु सत्सु तस्यास्तादृश्यास्तत्सर्वं धनं भर्तुर्द्वितीयेषु सत्सु आदौ तद्वत् तद्धनं सर्वं पितृगामि आदौ मातृगामि तदभावे पितृगामि **मन्व**नुरोधादेवेत्युक्तमिति तच्छङ्काया एवाभावात् ।

अत एव **कुल्लूकभट्टे**न सर्वधनपरतयैव ब्राह्मेत्यादिद्वयादिपूर्वं च व्याख्यातम् । एतेन **मनु**विरोधादप्रजःस्त्रीत्यस्य प्रागुक्तवदन्यतराभिप्रायकत्वं न युक्तमित्यपि **मिश्राद्यु**क्तमपास्तम् । द्वितीये ब्राह्मेत्यादेवैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् ।

अत्र केचित् । **मनु**ना ' मातापित्रोरित्यनेनैकदेशानुमतिद्वारा शुल्कधनविषयोऽपि **गौतमबौधायनोक्तः** सूचित इति न न्यूनता नापि विरोधः । तथा च **बौधायनः**

" रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् । तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥ इति ।

सममिति पाठान्तरम् । इतोऽपि मातापित्रोरित्यादौ तथैव क्रमो विवक्षितः । गौतमस्तु प्रागुक्त एव ।

"पितृभ्यां चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् । अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि[2] तु सर्वदा ॥ "

इति **वृद्धकात्यायन**नोक्तं तु निर्मूलम् । समूलत्वेऽपि यथासम्भवं प्रागुक्तशुल्कविषयम् । अत एव सर्वदेत्युक्तम् । तच्च सर्वविवाहेष्वित्यर्थकम् । अतो व्याख्यात्रोक्तशुल्कविषयता नेति न तद्विरोधोऽपि । **मनु**ना तस्यैवानुक्तत्वात् ।

"बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ।"

१ ख फ-प्रागुत्तरत्र वा । २ फ-भ्रातृगामि ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति **कातीयम**पि शुल्कविषयमेव। बन्धूनामित्यस्य भ्रातॄणामित्यर्थात्। प्रागुक्त**देवल**वाक्ये तु पूर्वार्धवदुत्तरार्धमपि सर्वसाधारणमेहेत्याहुः।

एतेन अतो विवाहकाललब्धस्त्रीधनविषयं ब्राह्मादिवचनम्। आसुरादिविवाहलब्धस्त्रीधनं तु जीवत्यपि भर्तृरि मातुरादौ तदभावे पितुः। **मान**वेऽप्येवम्। अन्यथा पित्रोरित्येव ब्रूयात्। कन्याधने मातुरभावे पितुरधिकारश्रवणादत्रापि तथैवौचित्यात्। तथा च रिक्थमिति **बौधायनो**क्तं कन्याधनविषयकम्। न च कन्याधने इवात्रापि पूर्वं भ्रातुरधिकारापत्तिः। तद्वदत्र वचनाभावात्। पित्रोरेव तच्छ्रुतेः। तदेवमादिकमप्रजःस्त्रीधनमादौ भ्रातरो गृह्णीयुः। न त्वासुरादिविवाहेषु यत्कन्याभ्यः शुल्कदानं तदभिप्रायम्, आसुरमात्रगोचरत्वात्तच्छुल्कस्य। 'आसुरो द्रविणादानादि'त्युक्तेः। अतो राक्षसादौ शुल्काभावात्तत्साहचर्येणासुरादिष्वेव यद्धनं तन्मात्रस्य भ्रातृगामित्वाभिधानं हेयमेव। तथा तस्य स्त्रीधनत्वाभावाच्च। पित्रादिगृहीतधनस्यैव शुल्कत्वात्। तथा च **मनुः**—(अ. ३। ५१) "न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि। गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी"॥इति। पितेत्युपलक्षणम्। तेन भ्रात्रादिरपि तत् गृह्णन् शुल्कग्राही। तेन पित्रादिगृहीतमेव परं शुल्कं भवतीत्युक्तं भवति। अतो यदुक्तम् "आसुरादिष्वेव शुल्करूपस्त्रीधनसंभवात् तदेकवाक्यतापन्नयोर्बन्धुदत्तान्वाधेययोरपि आसुरादिविवाहगोचरयोरेव भ्रातुरधिकार" इति तन्निरस्तम्। किं तूक्तशुल्करूपस्त्रीधनस्य सर्वविवाहेष्वेव संभवात् सर्वत्रैव भ्रातुरधिकारो वाक्याद्विशेषानवगमात्[1]।

प्रागुक्त**गौतमीय**मपि **कातीय**तुल्यार्थम्। अयं हि तस्यार्थः। आदौ सोदर्याणां, तदभावे मातुः। पूर्वं वैके इति परमतम्। अत आदौ सोदराणां तदभावे मातुस्तदभावे पितुस्तेषामभावे भर्तुरिति। तथा च **कातीयं**, बन्धुदत्तं त्विति। बन्धूनामभावे इत्यनेन भ्रातुरभावे इत्यपि सूचितम्। भ्रातुरभावे पित्रोर्धनाधिकारस्य दण्डापूपन्यायात्सिद्धिः इत्यपि तदुक्तमपास्तम्।

तस्य सर्वविषयत्वात्। बौधायनाद्युक्तस्य शुल्कविषयत्वात्। अत एव न चेत्यादेरयुक्तत्वात्। त्वद्रीत्या **देवल**वाक्यस्य सत्त्वात्। अत एव तदेवमित्याद्युपसंहारस्यायुक्तत्वात् यथासंभवमुक्तवचनानां शुल्कविषयत्वेन न त्वासुरादीत्यादेरयुक्तत्वात्। त्वयाऽप्यग्रे किं त्वित्यादिना तथैवोक्तत्वेन अस्य "बौधायनोक्तं कन्याधनविषयकम्" इत्यस्य च तेन विरुद्धत्वात्। तस्य स्त्रीधनत्वस्य प्रागुक्तत्वात्। पित्रादिगृहीतस्यैव तत्त्वस्य **मन्वा**दितोऽलाभात्। तस्य तन्निषेधकथनद्वारा ब्राह्मादिविवाहप्राशस्त्यपरत्वात्। तत्राप्युपलक्षणत्वेन भ्रात्रादीत्यनेन मातुरपि ग्रहणसंभवेन मिथो विरोधात्। अत एवोपसंहारस्यायुक्तत्वात्। अत एवास्माकं तन्मतस्यैवाभावेन तन्निरासस्यादोषावहत्वेन अत इत्यादेरसंबद्धत्वात्। **गौतमीयकातीय**योर्भिन्नार्थत्वस्य प्रागुक्तत्वेन तुल्यार्थत्वाभावात्। उभयत्र मध्येऽध्याहारेण व्याख्यानस्य निर्बीजत्वात्। अन्यथाऽनुपपत्त्या हि सः। न तु सा तत्रास्ति। प्रागुक्तरीत्या निर्वाहात्। अत एव **कल्पतरुणा**ऽपि **गौतमीयं** तथैव व्याख्यातम्। ऊर्ध्वपदसमभिव्याहारं तथैव कपिशलीसत्त्वात्। बन्धूनामभावे इत्यस्यैव तथार्थकत्वेन सूचितमित्यस्यासंबद्धत्वात्। अत एवाग्रिमोक्तेरपि क्लिष्टत्वाच्चेति दिक्।

'मातुस्तु यौतकमिति' पुत्रिकाप्रकरणस्थ**मानव**मपि सर्वैकवाक्यतानुरोधेन सर्वधनविषयकम्। अत एव मातुर्यद्धनं स्यात्तत् तस्यां मृतायां कुमारीभाग एवेति सामान्यत एव तत् व्याख्या-

[1] क-वाक्याविशेषानवगमात्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तम् । **मेधातिथिना**ऽपि यौतकं पृथग्भूतमित्येवं व्याख्यातं, यु मिश्रणामिश्रणयोरितिधात्वनुसारात् ।

युक्तं चैतत् । "विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ।" इत्यग्रिम**मूल**वाक्ये (१५९ श्लो.) तथैव सर्वसंमतत्वात् । त्वद्रीत्याऽपि तोश्चार्थकत्वेन समुच्चायकतया सर्वधनग्रहणसंभवात् । एवं सति अन्वाधेयं चेति अध्यग्न्यध्येत्यग्रिमम् ऊढाविषयं क्रमेण दौहित्र्याद्यर्थं पुत्राद्यर्थं चेति न वैयर्थ्यं तस्य । अत एवानुरोधेनापि समञ्जसवचनानामाकुलीकरणमसंगतमेव तेषामिति दिक् ।

वस्तुतस्तु **कातीय**द्वयस्योढामात्रविषयत्वेन प्रागुक्तान्यार्थासम्भवेऽपि **बौधायनीयम्** अनूढा या वाग्दत्ता जीवन्ती अवाग्दत्ता वा तद्विषयकम् । कन्याशब्दस्याक्षतयोनिमात्रवाचकस्य साधारणतया तत्रापि प्रवृत्तेः । तदीयधनमविषयं पितामहादिदत्तमेव । वक्ष्यते चेदं व्याख्यात्राऽनुपदमेव । न तु शुल्कपरं तत् मानाभावात् । अत एव रिक्थपदोक्तिस्तत्र । तस्य दायवाचकत्ववत्सामान्यधनवाचकत्वस्यापि कोशतः सत्त्वेन तत्रापि प्रवृत्तिसम्भवात् । अत एव ' मातापित्रोरिति ' **मनुना** तस्यैकवाक्यता न । तस्या विवाहविशेषविषयत्वाद्यावत्स्त्रीधनविषयत्वाच्च । **गौतम**स्यापि ऋषिसिद्धार्थस्योक्तत्वेन तदेकवाक्यताऽपि तयोर्न । तस्य शुल्कमात्रविषयत्वस्य स्पष्टत्वाच्च ।

यद्यपि **पाणिनीये** " तदस्मिन्वृद्ध्यायेति " (५ । १ । ४७) सूत्रे आयादिसाहचर्यात्संज्ञावृद्धेरग्रहणम्, उपदेति टाबन्तम्, उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः, ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः, विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः, रक्षानिमित्तभृतिरूपो राजभागः शुल्कः, उत्कोच उपदा उपहार इत्यन्ये, शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थं तस्याप्यायविशेषत्वात्, तथा च शौल्कशालिक इति ' ठगायस्थानेभ्यः ' (व्या. सू. ४ । ३ । ७५) इति ठग् भवति " इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् । तथापि अत्रत्यपरिभाषा भिन्नेति तात्पर्यम् । तथा च व्याख्यात्रुक्तशुल्कधनं न प्रजामात्रस्य भर्त्रादेश्च, किं तु सोदर्याणां, तदभावे मातुस्तदभावे पितुस्तदभावे तत्प्रत्यासन्नानामिति । एवं तदुक्तबन्धुदत्तमपि न प्रजामात्रस्य मात्रादेश्च, किं तु बन्धूनां भ्रातॄणां, तदभावे भर्त्रादेः । " बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् । " इति **कातीयादि**ति बोध्यम् ।

एवं **वृद्धकातीयस्य** समूलत्वेन तदपि जङ्गमस्थावरान्यसौदायिकधनविशेषे । अप्रजःस्त्रीधनमित्यादि सर्वविवाहेष्वादावपवादकं, तदभावे तथैव । तत्र चेन भ्रातृपितृव्यादि । एवेन भर्तृकुलव्यवच्छेदः । धनं धनं च । अप्रजायामित्यार्षम् । अत एवान्यगृहीतो ' अप्रजायामतीतायां बान्धवा ' इति मूलपाठो व्याख्यात्रा त्यक्तः । **मानव**द्वयेऽपि तथैव बोध्यमिति तदाशयः । तुश्चार्थे तेन तदभावे तथेत्यस्य समुच्चयः । सर्वदा सर्वविवाहेषु । प्रजासत्त्वे तु तस्या एवोक्तरीत्येति बोध्यम् ।

" अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन । धनं तत् पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ "

इति **मनु**स्तु (अ. ९।१३५) भर्तुः अपूर्वधनसम्बन्धबोधकः । स च पुत्रिकाप्रकरणस्थः । संवित्कृता पुत्रिका । तदन्वितेन कथंचनेत्यनेन तथा न कृता किं त्वभिमता तस्या अपि ग्रहणम् । अत एव ' भ्रातृमतीमिति ' विशेषणं तत्र सफलमित्युक्तं प्राक् ।

अत एव "अपुत्रायां कथंचन पुत्रिकायां मृतायां प्रकरणात्पैतृकरिक्थरूपतदीयधनं पितृसत्त्वेऽपि तद्भर्तैवाविचारयन् गृह्णीयात् पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पत्नीरहितस्य मृतस्य पुत्रस्येव भ्रात्रादिष्वपि पित्रादेर्धनग्रहणप्रसङ्गे तन्निवारणार्थमिदं वचनम् " इति तद्व्याख्यातारः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"प्रेतायां पुत्रिकायां न भर्ता द्रव्यमर्हत्यपुत्रायां कुमार्यां मात्रा स्वस्रा वा तत् ग्राह्यमिति" **पैठीनसि**स्तु निर्मूलः। समूलत्वे वा आर्षत्वाविशेषाद्विकल्पोऽस्तु। परंतु तत्रापि **मनोः** प्रामाण्यातिशयात्तदेवानुष्ठेयं न तदित्यननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमेव तस्येति दिगिति बोध्यम्।

एतेन 'अस्यां यो जायते पुत्रः' इति पुत्रिकाविषयं **मान**वम्, 'इयं मे पुत्र' इति पुत्रिकाविषयं **पैठीनस**मिति। एवं 'भगिनीशुल्कमिति' **गौतमीये** "ऊर्ध्वं मातुः सोदर्याणामभावे मातुरिति" व्याख्याय तदुभयाभावे पितुरित्युक्त्वा तत्र **बौधायनी**यं मानत्वेन संलिख्य रिक्थं शुल्कमिति व्याख्याय पित्राद्यभावे तु भर्तृगाम्येवेत्युक्ते बन्धुदत्तं त्विति **कातीयं** मानत्वेन संलिख्य बन्धवः पित्रादय इति उक्तम्। तथा स्त्रीधनविषये इत्थं व्यवस्था—तत्राध्यग्निकृतं तास्वपि कुमार्य एव लभन्ते नोढाः, मातुस्त्विति **मनोः**। तत्र यौतकं प्राच्योक्तमेव उक्त**वसिष्ठात्**। पारिणाय्यमित्यस्य स एवार्थः। स्त्रियः कुमार्यः। कुमारीवदप्रतिष्ठिताऽपि। स्त्रीधनमिति **गौतमात्**। स्त्रीधनं पैतृकं कुमारी अभावे ऊढाऽपि कन्यैव लभते न पुत्रः। गुणलोपे तु मुख्यस्येति न्यायात्, दुहितृपदसामर्थ्याच्च। एवमप्रतिष्ठिताया अभावे प्रतिष्ठिताऽपीति। अन्वाधेयं तु स्त्रीपुंनपुंसकसाधारणप्रजायाः। "अन्वाधेयं तु यद्दत्तं पत्या प्रीतेन वा पुनः।" (अ. ९।१९५) इति **मनो**रिति।

यत्तु पत्युः रिक्थत्वेन मात्रा लब्धं तत् पुत्रैर्दुहितृभिश्च समं विभाज्यम्। जनन्यामिति **मनोः**, भगिन्यः कुमार्यः सममिति **शंखलिखिताभ्यां**, समोनमिति **देवला**च्च। ऊढास्तु तुर्यांशमात्रं लभन्ते, न समम्। स्त्रीधनमिति **बृहस्पतेः**। अनूढानां पितृधने इवोढानां मातृधने तथैवेत्युक्तं प्राक्।

यत्तु—

"अप्रत्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्। पुत्रस्तु नैव लभते प्रत्तायां तु समांशभाक्॥"

इति, तत् अप्रत्तासद्भावेऽपि प्रत्तायाश्चतुर्थांशस्मरणात्तदभावे समांशस्य न्यायप्राप्तत्वमित्येवंपरम्।

"भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन्समं ततः। स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु समः स्मृतः॥"

इति **कातीयात्**।

एतेन "भ्रातृभगिन्योः सम्भूयांशहरत्वं नास्ति इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः" इति परास्तम्। "चार्थे द्वन्द्वः" (व्या. सू. २।२।२९) इत्यनेन तस्य चार्थत्वात्। **देवलीये** द्वन्द्वश्रवणाच्च। यौतकभिन्ने सर्वत्र दुहितृदौहित्रीसमवाये तस्या अपि किञ्चिद्देयम्। यास्तासामिति **मनोः**। मृतमातृकाणां तु तासां "पितृतो भागकल्पना" इति न्यायात् पुत्रदुहित्रादिभिः समवाये समांशभाक्त्वमेव। दुहित्रभावे तु पुत्र एवेति। उभयत्र तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां ग्रहणं तु "अनन्तरः सपिण्डाद्य" इत्यादि**मन्वा**द्यनुरोधेन पत्न्यादौ पूर्वं क्लृप्तेन न्यायेनोक्तम्। अनन्तर इत्यस्य सामान्यस्य उक्तौरसाद्यनन्तरमुक्त्या तन्मात्रपरत्वे तस्य सामान्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनुक्तपत्न्यादिदायपरत्वमित्येतत्परत्वमपि। तत्रानन्तर्यमपि प्रागुक्तताद्दृशप्रत्यासत्त्यतिशयकृतमेवेति तत्क्रमेणैव तदधिकार इति न कोऽप्यग्रे दोष इति **विज्ञानेश्वराशयः**।

विशेषवचनानि तु प्रकृतविषयेऽग्रे नोपलभ्यन्ते। पत्न्यादिविषये विद्यमानान्यपि वचनानि तदनुरोधेनैव योजितानि। तस्यैव मुख्यबीजत्वात्। एवं च—

---

१ क-ख-ग-सामान्यामिति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
" यदाऽऽसामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो बान्धवस्तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः ॥ "

इति **बृहस्पति**रप्याधिकारिमात्रबोधको न क्रमबोधक इति तदनुरोधेनैव योज्यः प्रागुक्तरीत्या । तथा हि । औरसपदेन कन्यापुत्रयोर्ग्रहणम् । तयोः सर्वापवादकत्वात् । सुत इत्यनेन सपत्नीकन्यापुत्रयोर्ग्रहणम्[1] । इदं च दायग्रहणांशे । स्वस्रीयो भगिनीसुतः । आद्यपदेन स्वभर्तृभागिनेयदेवरपुत्रस्वभ्रातृपुत्रजामातृदेवराणां ग्रहणम् । यथासंख्यमन्वयः । दौहित्र इत्यनेन दौहित्रीदौहित्रयोर्ग्रहणम् । औरसयोः सपत्नीपुत्रयोश्चाभावे अनयोरधिकारात् । तत्सुत इत्यनेनौरससुतोभयजन्यपौत्रग्रहणं, न तु दौहित्रसुतस्य । पिण्डदानांशे अनधिकारात् सर्वासामिति **मनोः** । औरसविशेषणत्वं तु न । वैयर्थ्यात् । अन्यथा सपत्नीपुत्रसद्भावेऽपि स्वस्रीयाद्यधिकारापत्तेः । बान्धवशब्देन भ्रातुर्भर्तुर्मातुः पितुरित्यादेर्ग्रहणम् । तदभावे स्वस्रीयादयस्तत्क्रमेणैवेत्यर्थः । एवं—

" मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥
एतेषां चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धदानं तु कर्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥ "

इति **वृद्धशातातपीये** पिण्डदानांशेऽपि बोध्यम् । पिण्डदत्वं न रिक्थहारित्वव्याप्यमपि तु विपरीतम् । तदप्यौत्सर्गिकमित्यादि हि प्रागेव प्रपञ्चितमिति न विस्मर्तव्यम् ।

एतेन " पुत्राभावे दौहित्रस्तदभावे दौहित्रपुत्रस्तस्याप्यभावे स्वस्रीयाद्या अविशेषेण सर्वधनभाजः । मातृष्वसेति **बृहस्पतेः** । आद्यशब्देन यस्य मातुलानी स इत्यादि । पूर्वजोऽग्रजः । यद्यप्यत्र पुत्राभावे दौहित्रः श्रूयते तथापि पुत्रदुहितृसद्भावेऽपि दौहित्रीणां किञ्चिद्धनसंबन्धश्रवणात्तदभावे सर्वधनसंबन्धस्याप्रतिबन्धान्मातामह्यवयवाधिक्येन च दौहित्रापेक्षया प्रत्यासन्नत्वाच्च दौहित्र्यभावे दौहित्रो धनभाक् । अत्राप्ययं विशेषः । यत् पितृकुलादागतं तत्स्वस्रीयायाः, यत् भर्तृकुलादागतं तद्देवरायाः, जामाता तूभयमप्यविशेषात् " इति **भ्रान्ता**युक्तम्, एतद्वचनबला**न्मनू**क्त्यागेनान्यथा क्लेशेन यदधिकारप्रतिपादनं **प्राच्यानाम्**–तथा हि " तदेतेषां पुत्रादीनां भ्रात्रादिभर्तृपर्यन्तानां चाभावे सत्स्वपि श्वशुरभ्रातृश्वशुरादिषु सपिण्डेषु भगिनीपुत्रादीनां धनाधिकारिता अनन्यगतेर्वचनात् स्त्रीणां मातृतुल्यताप्रतिपादनेनामीषां पुत्रत्वज्ञापनेन पिण्डदत्वसूचनस्य दायप्रकरणे धनाधिकारज्ञापनैकप्रयोज्यत्वात् । तत्र स्वस्रीयाद्या इति वचनात्पूर्वपूर्वाभावे सर्वशेषे देवरस्यैवाधिकारापत्तेर्महाजनविरोध इति वस्तुबलमालम्ब्योच्यते । तत्र त्रयाणामिति अनन्तर इति पूर्वदायभागप्रकरणस्थ**मनोः**, पिण्डदोंऽशेति **मूलेन** च पिण्डदानेनाधिकारदर्शनात्पुत्रस्यापि सातिशयपिण्डदाने नरकत्राणकारणतया मुख्यत्वेनाधिकारावगतेर्मातुल इत्यादि**वृद्धशातात**पवचनेनामीषां पिण्डदानप्रतिपादनादयं पिण्डदानविशेषादधिकारक्रमः । आदौ देवरः तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्डदातृत्वात्सापिण्डत्वाच्च तद्धनाधिकारी । तदभावे भ्रातृश्वशुरदेवराणां सुतः तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषद्वयपिण्डदातृत्वात्सपिण्डत्वाच्च पितृव्यस्त्रीधनेऽधिकारी । तदभावे त्वसपिण्डोऽपि भगिनीपुत्रः तत्पुत्रदेयपित्रादित्रयपिण्डदानात् मातृष्वसृधने अधिकारी । तदभावे स्वभर्तृभागिनेयः पुत्राद्भर्तुर्दुर्बलवत्त्वात्तत्स्थानपातिनोऽपि तथैव बलाबलस्यापि न्याय्यत्वात् । तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिडदानात्तत्पिण्डदानाच्च

१ सपत्न्याः कन्यापुत्रयोरित्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मातुलानीधनेऽधिकारी। तदभावे भ्रातृसुतः तत्पितृपितामहयोस्तस्याश्च पिण्डदानात्पितृष्वसृधनेऽधिकारी तस्याप्यभावे श्वशुरयोः पिण्डदानाज्जामाता श्वश्रूधनेऽधिकारीत्ययं क्रमो ग्राह्यः स्वस्रीयाया इति न क्रमार्थं किं त्वधिकारितामात्रपरम्। षण्णां पुनरेतेषामभावे श्वशुरादेः सपिण्डने तु कृतो धनाधिकारो बोद्धव्यः। न च सपिण्डाभावे सतीदं वचनमिति वाच्यम्। अस्यामधिकारशृङ्खलायां देवरदेवरसुतयोर्भ्रातृश्वशुरस्य तस्यचाधिकारज्ञापनात्। आसन्नतरश्वशुरभ्रातृश्वशुरादेः परित्यागात्, इति। तच्चापास्तम्। अज्ञानप्रलपितत्वात्, दोषगणस्योक्तत्वात्, अन्यस्मृतितो **मनोः** प्रामाण्यातिशयेन प्राबल्यस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वाच्चेति मात्सर्यमुत्सार्य विचारणीयमिति दिक्॥ १४५॥

याज्ञवल्कीये १४६ श्लोकः (पूर्वार्धः)।

प्रकृतासंबद्धत्वादाह। **प्रसङ्गेनेति**। **किंचित्,** अर्धश्लोकोक्तम्। मुख्यदानेऽपहारस्यैवासंभवादाह। **वाचेति**। **द्रव्येति**। अनुबन्धो दोषोत्पादः। दोष इति यावत्। "दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्" इत्यमरात् (३। ३। ९८)। द्वंद्वसमासः। आदिना जातिगुणयोर्ग्रहणम्। अत्रैव विशेषमाहाविरोधाय। **एतच्चेति**। दण्डनं चेत्यर्थः। चार्थमाह। **यच्चेति**। **वरेणेति**। तत्पित्रादिना वेत्यपि बोध्यम्। एवमग्रेऽपि। स्वं वरः। उपचारो व्यवहारः। व्ययमित्यस्य कर्मप्रत्ययान्तस्यार्थमाह। व्ययीकृतमिति। अत्रैव।

(उत्तरार्धः)।

अथेति प्रश्ने। तमेवाह। **कथञ्चिदिति**। **संस्कारात्,** पाणिग्रहणादितः। 'स्वं च शुल्कं वोढाऽर्हतीति' **गौतमोक्तेराह**। **वर इति**। किं कृत्वेति शङ्कायामाह। **परीति**। **उभयोरिति**। कन्यादातृप्रतिग्रहीतृतत्पित्रादिभिर्विवाहोद्यतैर्वर्गद्वयस्थैर्विवाहनिमित्तं वाग्दाननिमित्तं वा यद्धनं व्ययीकृतं तत् तस्मात्कन्याधनात् गृहीत्वाऽवशिष्टं तस्मै दद्यादित्यर्थः। **विगमय्य** परिहृत्य। विगणय्येत्यपपाठः। अविरोधाय विशेषमाह। **यत्त्विति**। आदिना पितृव्यादिग्रहणम्। **दत्तं** वाग्दानसमये। ततः पूर्वं वा प्रीत्या तस्या एव स्वत्वं कृत्वा समर्पितम्। शिर इत्युभयान्वयि। पक्षान्तमाह। **वा क्रमागतमिति**। क्रमायातं वेत्यर्थः। **तदभावे इति**। सोदराभावे तन्मातुर्भवति तदभावे पितुर्भवतीत्यर्थः॥ १४६॥

प्रकृतसङ्गतिमाह। **मृतेति**। **इदानीमिति**। प्रसक्तानुप्रसक्त्येति शेषः। अपिना तदन्यसमुच्चयः। **क्वचित्**। न तु सर्वत्र। मौलश्चो व्युत्क्रमे इत्याह।

याज्ञवल्कीये १४७ श्लोकः।

संप्रतिरोधके चेति। अन्त्यार्थमाह। **बन्दीति**। तत्पुरुषगर्भद्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः। **निग्रह**स्ताडनम्। सर्वशेषमाह **द्रव्यान्तरेति**। **पुनः** पश्चात्। द्रव्यलाभोत्तरम्। **अर्हतीति**। अवश्यदेयमिति नियमो नास्तीत्यर्थः। अन्यथा न देयमित्येव ब्रूयात्। निमित्तविशेषोल्लेखफलमाह। **प्रकारान्तरेति**। भर्तेत्युक्तेः फलमाह। **भर्तृव्यतिरेकेणेति**। तस्यैवोक्तनिमित्तेऽप्यभ्यनुज्ञा नान्येषामिति भावः। **जीवन्त्या इति**। मृतायास्तूक्त एव प्रकार इति भावः। **तत्** धनम्। **स्वबान्धवाः** दायादाः। **शिष्यात्** शिक्षयेत्। **नारदोक्तिरियम्**। **मानवमप्याह**। **तथेति**। तद्वदित्यर्थः। **दायादाः** पुत्रादयः। तस्मिन्मृतेऽपीति भाव.। **पतन्ति** पतिता भवन्ति। **विष्णुरप्येवम्**।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एतेन 'विभागकाले पुत्रादयस्तं जीवति पत्यौ न भजेरन् किं तु यस्याः सोऽलंकारस्तत्पतिभागत्वेनैव देयो यथा सैव तं परिदध्यान्न तु जीवति पत्यौ यो धृतः स मृतेऽप्यविभाज्य इति । अदृष्टार्थतापत्तेः । एतेन "सर्वथाऽसावविभाज्य" इत्यपि निरस्तम् । जीवतीति विशेषणान्मृते तस्मिन्नन्येनापि ग्रहणे न दोषः" इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् ॥ १४७ ॥

याज्ञवल्कीये १४८ श्लोकः।

प्रकृतसंगतिमाह । आधिवेदनिकमिति । **तत्** सविधिप्रकारं तत्स्वरूपम् । अधीत्यादि चतुर्थ्यन्तमेकं पदम् । विन्नमित्यत्र भावे क्तः । अधि उपरि विन्नं वेदनमिति सुप्सुपेति समासः । तदस्ति यस्या इति 'अर्श आद्यच्' (व्या. सू. ५ । २ । १२७) । तत्फलितमाह । **यस्या इति । उपरि** योग्यतया सत्त्वे । **विवाह** ऐच्छिकः । अधिवेदनप्राप्तधनं आधिवेदनिकम् । 'तस्य निमित्तमिति' (व्या. सू. ५ । १ । ३८) ठगार्हीय इत्याह । **अधीति** । बहुव्रीहिः । तादृशविवाहान्तरमेव पूर्वस्या धर्मपत्न्या धनदाने निमित्तमिति भावः । तत्कियदित्याशङ्कायामाह । **सममिति** । तस्य सापेक्षत्वेन प्रकृतत्वादाह । **यावदिति** । **व्ययीकृतम्** । अलंकरणादिरूपेण । अत्र विशेषबोधकमुत्तरार्द्धमित्याह । **यस्या इति** । त्वर्थमाह । **पुनरिति** । साकांक्षत्वेन प्रकृतत्वादेवाह । **आधीति** । प्रकल्पयेदित्यस्यार्थमाह । **दद्यादिति** । एतेन प्रकीर्तितमित्यपपाठः सूचितः । नन्वेवं नियतसमत्वासिद्धिः, कदाचिन्न्यूनाधिकभावस्यापि संभवात् । अत आह । **अर्धेति** । किं त्वंशमात्रपर इति भावः । मौलमर्द्धपदं तु न नपुंसकलिङ्गम् । येन समप्रविभागवाचकं भवेत्, 'अर्धं समेंऽशके' **इत्यमरात्** (१।३।१६)। अपि तु पुंलिङ्गम् । अत एवांशमात्रवाचकं तत् । समत्वस्यैव हि अभिमतत्वमिति केचित् ।

वस्तुतस्तु अर्ध एकार इत्यादि**महाभाष्य**प्रयोगात् **अमरे** वा पुंसीतिपूर्वान्वयात्, अर्धः अर्धं च समेंऽशके इत्यर्थादित्युक्तलिङ्गस्यापि समांशवाचित्वेन न तत्साधकम् । अपि तु तत्समत्वस्यैव विवक्षितत्वेन तदनुरोधेनात्र तस्यांशमात्रवाचित्वं ग्रामार्ध इत्यादाविव न तु तद्वाचित्वमिति बोध्यम् । तदाह । **अतश्च यावतेति** । एतावताऽपि स्त्रीधनस्य पित्रादिधनविभागकालेऽविभाज्यत्वमेवेति न तद्बोधकवचनविरोध इति बोध्यम् ॥ १४८ ॥

याज्ञवल्कीये १४९ श्लोकः ।

महाप्रकरणशेषतया तेन सङ्गतिमाह । **एवमिति** । विभागसन्देहे सतीत्यर्थः । **अपलापे** विभागानन्तरं कालान्तरे विभागो न जात इत्येवंरूपे अन्यतरेण कृते सति । मूले प्रायो बहुवचनान्तेन द्वन्द्व इत्याह । **ज्ञातिभिरित्यादि** । तेषां बहूनामेकसाधकत्वात् पितृबन्धुभिरिति । इदमुपलक्षणमन्यद्वयस्यापि ।

वस्तुतस्तु ज्ञातिभिरित्यस्योदासीनैः सजातीयैरित्यर्थः । बन्धुभिरित्यस्य बन्धुत्रयैर्भ्रात्रादिभिश्चेत्यर्थ उचित इति बोध्यम् । अभिलेखितेत्यस्यार्थमाह । **लेख्येन चेति** । अत्र बहुत्वानुपयोगोऽनिष्ठावहं च सत्सत्त्वं प्रत्युत इति भावः । सर्वसमक्षं लिखापितमिति तदर्थः । **तथा,** तद्वत् । यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यनुशासनानुरोधेन तदर्थमाह । **पृथगिति । गृहेति** । बहुवचनान्तद्वन्द्वः । चः समुच्चये । न्यूनतानिरासायाह । **पृथगिति** । पृथक्कृतगृहक्षेत्रादिसत्त्वेऽपीति भावः । **विभागधर्मेति** । समुच्चये । न्यूनतानिरासायाह । दायादानां विभागरूपधर्मसन्देहे सतीत्यर्थः । अयं ज्ञेय इति शेषः । **भागलेख्येन,**

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विभागपत्रेण । भोगलेख्येनेति पाठे समाहारद्वन्द्वः । **कार्येति** । कृष्यादिरूपेत्यर्थः । द्वितीयमाह । **भ्रातृणामिति । तथा** तद्वत् । **तेनैव नारदे**नैव । **प्रातीति** । प्रतिभूत्वमित्यर्थः । **नाविभक्ता इति** । अन्यथा करणे दण्डाद्याम्नानात्तत्समर्थानामेव तदुचितं नान्येषामितीदमपि क्रियमाणं तल्लिङ्गमिति भावः । **कथंचनेति** ।

अत एव विभक्तकल्पमपि **तेनै**वोक्तम् (अ. १३ श्लो. ४२।४३)

" यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः । पृथक्कर्मगुणोपेता न ते कार्येषु सङ्गताः ॥ "

" स्वभागानपि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा । कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥ " इति ।

'विभक्ता ह्यविभक्ता वेति ' **बृहस्पते**राशयस्तूक्त एव । उक्तरीत्याऽर्थनिर्णये पुनर्विभागमाह—

मनुः,—

" विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् । पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानास्थितैरपि " इति । " सकृदंशो निपततीति " **मानवं** तूक्तरीत्या शक्यनिर्णयाभिगामीति केचित् । वस्तुतस्त्वाद्यं विभागे न्यूनाधिकभावांशे मिथः सन्देहाभिप्रायं, द्वितीयं निर्णयाभिप्रायं, मौलं यथास्थितं जातस्य तस्यैवान्यतरकृतापलापाभिप्रायम् । अत एव तत्र **बृहस्पतिः—**

"स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् । स राज्ञांऽशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत् ॥"

इतीति बोध्यम् ॥ १४९ ॥

इति दायविभागः ।

याज्ञवल्कीये १५० १५१ श्लोकौ ।

दायान्तर्गतस्थावरान्तर्गतगृहक्षेत्रप्रसङ्गेनाह । **अधुनेति । मनू**क्तक्रमस्तु नैवाभिमतोऽस्येति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । **विवादे** सतीति शेषः सीमशब्दो नान्तः डाबन्तश्च । स्त्रीलिङ्गौ द्वौ । ग्रामद्वयसंबन्धिक्षेत्रसीम्नि इति पाठः । संबधित्वं क्षेत्रविशेषणम् । व्यस्तपाठेऽग्रेपि व्यस्त एव पाठः । युक्तं चैतत् । मूले तथैव पाठात् । विनिगमकाभावादाह । **तथैकेति** । तद्वदित्यर्थः । एतेषामर्थान् वस्तुमादौ सर्वविधसीमानिर्णायकत्वमेतेषामिति सिद्धान्तायाकांक्षितं विशेषं मूलानुक्तमाह । **सीमा क्षेत्रादीति । सा चेति** । विषयभेदादिति भावः । **जनपदो** ग्रामसमूहो देशः । **सा च,** चतुर्विधाऽपि । **यथासंभवमिति** । संभवमनतिक्रम्येत्यर्थः । न नियमेन वक्ष्यमाणपञ्चलक्षणैरुपेतैव सर्वा सीमा, अपि तु क्वचिदेकेन क्वचित् द्वाभ्यां क्वचिद्बहुभिरिति । यत्र यथा प्राप्तिस्तत्र तथैवेति भावः । **वृक्षादिलक्षिता,** वृक्षादिकृता । गौण्या योगार्थमप्याह । **वृक्षादीनामिति** । ' अत इनि ठनाविति ' (व्या. सू. ५ । २ । ११५) इनिः सर्वत्र । अत्र शुद्धतया तमप्याह । **मत्स्येति** । तद्विना तदस्थितेः । स्वाधारेत्यनेन तन्मूलसंबन्धो दर्शितः । निधीयते इति निधानं तदेव नैधानं स्वार्थे ऽण् । तदर्थमाह । **निखातेति** । अत्रापि गौणी वृत्तिरित्याह । **तेषामिति** । तुषाङ्गारादीनामित्यर्थः । **निखातत्वेन,** खनित्वाऽन्तर्गुप्ततया स्थापितत्वेन । उक्तहेतोरेवाह । **निधानेति** । भयवर्जितेत्यस्यार्थमाह । **अर्थीति** । वादिप्रतिवादिनोः सत्यसंधत्वेन मिथो-

---

१ क-विभक्तवत्त्वमपि ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ऽत्यन्तं विश्वस्तत्वेन इयं मदीया भूः इयं मदीयेति स्वस्वचित्तानुसंधानपुरःसरं मिथः संमत्या वाङ्मात्रादिनिर्मितेत्यर्थः। अत्रार्थित्वं प्रत्यर्थित्वं च प्रातिवेश्यत्वेन तद्योग्यत्वाशयेन च मत्सरग्रस्तत्वेनेति ज्ञेयम् । **ज्ञातृचिह्नेति** । ज्ञातारश्च चिह्नानि च तेषामभावे इत्यर्थः । ज्ञातारः साक्षिसामन्तादयः। चिह्नानि वृक्षादीनि ।

व्यासेन तु अन्यथा भेदानुक्त्वा विवृताः । तद्यथा—

"निम्नोन्नता च ध्वजिनी नैधानी राजकारिता। स्थिरा पञ्चविधा सीमा मत्स्यिनी तु चला स्मृता ॥
"ग्रामयोरुभयोर्यत्र गर्त्तः सीमाप्रवर्तकः । निम्नोपलक्षिता सा तु शास्त्रविद्भिरुदाहृता ॥
" शरकुञ्जकवल्मीकान्यत्र देवगृहाणि च । अश्मकूटाश्च दृश्यन्ते ज्ञेया सा तु समुन्नता ॥ "
"ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः । समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥ "
" इष्टकाङ्गारसिकताः शर्करास्थिकपालिकाः । निहिता यत्र दृश्यन्ते नैधानी सा प्रकीर्तिता ॥ "
" तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा । सीमा प्रतिचिता कार्या नैधानी सा निगद्यते ॥ "
" साक्ष्यभावे द्वयोर्यत्र प्रभुणा परिकीर्तिता । सामन्तानुमता सीमा सा ज्ञेया राजकारिता ॥ "
" स्वच्छन्दगा बहुजला झषकूर्मसमन्विता । नित्यप्रवाहिणी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥" इति ।

एवमिति । उक्तप्रकारेण यथासंभवं पञ्चलक्षणलक्षितायां भूम्यामित्यर्थः । न्यूनता चांशे इति पाठः । उक्तभूविवादे षट्प्रकारत्वं **कातीय**व्याख्यानेन प्रदर्शयन्नत्रादौ प्रथमप्रकारमाह । **ममात्रेति** । प्रदेशे इत्यर्थः । निवर्तनं भूपरिमाणमादावुक्तम्[1] । द्वितीयमाह । **पञ्चनिवर्तनेति** । नेत्यग्रे किं त्विति शेषः । एवमग्रेऽपि । विवाद इत्यस्यानुषङ्गः । अंश इत्युत्तरान्वयीति तृतीयं तुर्यं चाह। **पञ्चनिवर्तन इति** । अत्र तथोक्ते अंशोऽस्ति पञ्चनिवर्तन इत्येतन्नास्तीति तृतीयपक्षं व्याख्यातृबुद्धिपरीक्षार्थं स्फुटमनुक्त्वाऽग्रिमं पक्षमेव व्यक्तीकरोति । **अंश एव नास्तीति** । अत एव संभूयोपसंहरति । **अस्तिनास्तित्वेति**। पञ्चममाह। **मदीयेति** । संततेत्यस्यैव व्याख्या **चिरन्तन्येवेति**। तथा चाभोगभुक्तिरित्यस्य प्रागविद्यमानभोगकस्य क्षेत्रादेर्भुक्तिरित्यर्थः । षष्ठमाह । **इयं मर्यादेयं वेतीति** ।

यद्वा पञ्चनिवर्त्तनो ममांश इत्यत्रैक एव प्रकारः । मदीया भूरिति तुर्यः । सीमाशब्देनोभयम् । तत्र पञ्चम इयं मर्यादेयं वेति । इयं सीमेयं वेति षष्ठः । अनेनैवाशयेन तथा सीमाविवाद इत्युक्तं **मानवे** । मर्यादायाः सीम्नश्च भेदं दर्शयिष्यति "मर्यादायाः प्रभेदे तु" इत्यत्र । तथा चात्र भेदे पूर्वत्रैक्यं तद्य भेदे सीमामर्यादयोरेकत्वेन व्यवहार इति बोध्यम् ।

यद्वा आधिक्यं, न्यूनत्वम्, अस्तित्वं, नास्तित्वम्, अभोगभुक्तिः, सीमा चेत्यमी षट् हेतवः । क्वचिद्व्यस्ताः क्वचिन्मिलिता इति । एवमुक्ताशयगर्भितमुपसंहरति । **इति षट्प्रकार एवेति** ।

नन्वेवं प्रकरणासंगतिरत आह । **षडिति** । **श्रुत्यर्थाभ्यामिति** । यत्र साक्षात्सीमाविवादस्तत्र श्रुत्या, अन्यत्रार्थेनेति विवेकः । **अपि**ना भूसमुच्चयः । **तस्य** षड्विधभूवादस्य ।

अथ मौलं सामन्ता इत्यादि व्याचष्टे । **समन्तादित्यादिना** । सामन्तशब्दः पृषोदरादिः । ननु तत्रापि अन्यपार्श्ववर्तिनोऽन्यसीमानिर्णायकत्वं कथमत आह । **ते चेति** । आदिसंग्राह्यं प्रकटयन् अत्र मानमाह । **ग्रामस्येति** । ग्रामजातो ग्रामजनस्य सामन्त इत्यर्थः । एवं क्षेत्रादावपि । सामन्त

---

[1] फ-भूपरिमाणादावुक्तम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्यास्याग्रे उभयत्रानुषङ्गः । तत्र हेतुमाह । **समन्तादिति । हि** यतः । समंतात्परिरभ्य संबध्य व्यवस्थिता इत्यर्थः । यथाश्रुतेऽनुपपत्तेराह । **ग्रामादीति ।** आदिना क्षेत्रादिपरिग्रहः । **तत्स्था** इति । ते च तत्स्वामिनोऽन्ये वा । न्यूनतां निराचष्टे । **सामन्तेति ।** तस्यापीत्यर्थः । अत्रादिसंगृहीतान् दर्शयन्नुक्तार्थे संमतिमाह । **उक्तं चेति ।** निकटवर्तिनः संसक्तकाः सामन्ता इति । **तथा** तद्वत् । तत्संसक्तास्तदनन्तरस्थिता उत्तरा इति, संसक्तसक्तसंसक्ताः तदनन्तरस्थिताः पद्माकारा इति च प्रकीर्तिता इत्यर्थः । सामन्तादयस्त्रयोऽपि संज्ञाद्वयभाज इति यावत् । अत एव न सर्वनामसंज्ञाः ।

आदीति । स्थविरादय इत्यादीत्यर्थः । वृद्धत्वं पारिभाषिकमित्याह । **वृद्धादीति । तेनैव, कात्यायनेनैव । तत्कार्यमिति ।** सीमानिर्णयादिरूपं कार्यं सीमानिर्णयादिविषयकनिपुणमतित्वरूपगुणयुक्तैर्निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं ते इत्याद्यर्थः । यदि वाऽवृद्धा इत्यत्राकारप्रश्लेषः । **तत्र** विषये । **तन्मूलत्वात्,** सामन्तत्वस्य पूर्वस्थितत्वात् । **उपेति ।** अत्रेयं स्थितिरिति सभ्येभ्यः श्रवणमुपश्रवणम् । उपश्रवणं च संभोगकार्यं च तयोराख्यानं तेनोपलक्षिता इत्यर्थः । सीम्नि कर्षणासंभवादाह । **सीमासंनिहितेति ।**

व्याधानिति । "इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ।" इत्यस्य पूर्वशेषः । **व्याधा** लुब्धकाः । **शाकुनिकाः** पक्षिवधजीविनः । **कैवर्तास्तटादिखननवृत्तयः । मूलखानकाः** वृक्षादिमूलोत्पाटनजीविनः । **व्यालग्राहाः** सर्पग्राहिण आहितुण्डिकाः । उञ्छवृत्तयः । "उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्" इति **यादवः ।** अन्ये च वनचारिण फलपुष्पाद्यर्थमरण्यचारिणः ।

अथ स्थलाङ्गारादि व्याचष्टे । **स्थलमित्यादि ।** निम्नभूप्रदेशस्य निम्नपदेन वक्ष्यमाणत्वादाह । **उन्नत इति । अग्नेरुच्छिष्टं** 'कोलसा' इति महाराष्ट्रभाषया प्रसिद्धम् । द्रुमाणामुक्तत्वादाह । **पाषाणादीति ।** चत्वर इत्यर्थः । "चैत्यमायतनं तुल्ये" **इत्यमरः ।** (२ । २ । ७) विशेषमाह । **एतानि चेति ।** उक्तलक्षणानीत्यर्थः । **सीमावृक्षानिति ।** तत्प्रकाशकवृक्षानेतान् तथा कुर्वीत यथा सीमेत्यर्थः । अत्रोभयत्र द्वन्द्वोत्तरपदको द्वन्द्वः ।

"पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ।" (२ । ४ । ४६)

"अनोकहः कुटः शालः" **इत्यमरः ।** (२ । ४ । ५)

भागवते पञ्चमे तु भेदा उक्ताः—

"वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः ।" इति ।

पुष्पं विना फलतीति **वनस्पतिर्वटोदुम्बरादिः ।** फलपाकान्ता **ओषधयो** गोधूमादिधान्यानि । आश्रयेणारोहति सा **लता ।** ताम्बूलादिवल्ली तु **व्रततिः ।** लतेति तु सामान्यम् । त्वक्सारो **वंशादिः ।** विनाऽऽश्रयेणारोहन्तीति **वीरुधो** लताविशेषाः । समयेन फलन्तीति **द्रुमा** आम्रादय इति तदर्थः । गुल्मा अप्रकाण्डस्तम्बाः । "अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ" **इत्यमरः ।** (२।४।४) तृणजंघा वा । स्थलं कृत्रिमोन्नतभूभागः । कुब्जकगुल्मांश्चेतिपाठे गुल्मांशे पौनरुक्त्यमिति न स पाठः । किन्तु कुप्यकगुल्मांश्चेति । तत्र कुप्यसम्बन्धिनो गुल्माः कुप्यकगुल्माः । कुप्यमेव कुप्यकं स्वार्थे कन् । सुवर्णरजतभिन्नं ताम्रादि कुप्यम् ।

"हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्" **इत्यमरात् ।** (२ । ९ । ९१)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कुल्यकस्य मलापकर्षणवर्णोत्कर्षमिथःसंश्लेषादिप्रूपयोगित्वात्तत्सम्बन्धित्वम् । अत एवाधिकोपयोगित्वेन गुल्मेत्यस्य पृथक् ग्रहणमिति भेदः । एवं तु सोऽपि पाठः कथञ्चित्सुयोजः । तत्रैव पाठे प्रचुरोपयोगित्वेनादरार्थं पृथक् निर्दिष्टा इति तद्व्याख्यातारः ।

तथेति व्याख्यातम् । यद्वा तथा कृते सति सीमा न नश्यतीत्यर्थः । तडागशब्दोऽर्धर्चादिः । उदपानानि कूपाः । 'कूप उदपानं तु पुंसि वा' **इत्यमरः** (१।१।२६) । वाप्यः पाषाणादिबद्धा दीर्घिकाः । 'वापी तु दीर्घिके'**त्यमरः** (१।१।२८) । प्रस्रवणानि निर्झरादयः । **उपच्छन्नानि** गुप्तसदृशानि । सीमाया ज्ञाने । **नित्यं** सर्वदा । **विपर्ययं** वैपरीत्यम् । वीक्ष्येति पूर्वान्वयि । अन्यस्य पुनः करणे हेतुरनेन सूचितः । तान्येवाह । **अश्मन इत्यादि** । आनन्त्याद्विरमन्नन्यान्यपि सूचयन्नुपसंहरति । **यानीति** । उक्तसदृशान्यन्यानीत्यर्थः । सीमाया बोधनीयायां सन्धिषु तत्सन्धिषु नयेत् निश्चयेन प्रतिपादयेत् एतैरिति ।

मनुमात्रार्थमाह । **एतैरिति** । उभयोपसंहारोऽयमित्याह । **प्रकाशाप्रकाशेति** । सीमामित्यस्योभयत्रान्वय इत्याह । **सीमां प्रतीति** । द्वितीयस्य फलितमाह । **सीमानिर्णयमिति** । पूर्वभुक्त्या तु सततमुदकस्यागमनेन चेत्यस्य शेषो बोध्यः । अविच्छिन्नया भुक्त्या न तु त्रिपुरुषादिकया । तस्या "आधिः सीमा" इति पर्युदस्तत्वात् । ग्रामद्वयसन्धिस्थनद्यादिप्रवाहेण चेति तदर्थः ॥ ॥ १५० ॥ १५१ ॥

याज्ञवल्कीये १५२ श्लोकः ।

अथाग्रिमसङ्गतिमाह । **यदा पुनरिति** । यदा त्वित्यर्थः । सर्वथाऽसत्ताया विरुद्धत्वादाह । **विद्यमानानीति** । सन्देहे बीजं कोटिद्वयमाह । **लिङ्गालिङ्गेति** । समग्रामा इति सामन्तविशेषणं न पृथगित्याह । **प्रत्यासन्नेति** । सक्ता इत्यर्थः । चत्वार इत्यादि दिक्प्रदर्शनं न परिगणनम् । अत एव अपिः । तेन तादृशबहूपादानात्तादृशा एव समुच्चीयन्ते वाशब्दो विकल्पे इत्याह । **इत्येवमिति** । उक्तप्रकारेण । **समसंख्याः**, न तु विषमसंख्या नाप्येते एवेत्यर्थः । रक्तत्वमुभयविशेषणमित्याह । **रक्तस्रगिति** । नीलरूपवदितिवत्प्रयोगद्वयम् । मूलं तु सम्यगेव । क्षितिधारिण इत्यस्यार्थमाह । **मूर्द्धेति** । क्षितिशब्दो विशेषपरः । धारणमपि स्थलविशेषे एव वक्ष्यमाण**मनो**रिति भावः । सीमामित्यस्य व्याख्या । **सीमानमिति** । एवं सति वाशब्दासङ्गतिं निराचष्टे । **सामन्ता वेतीति** । **साक्षिप्रत्यय इति** । "यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने" (**मनुः** ८।२५३) । इति अस्य पूर्वशेषः । **एवो**ऽप्यर्थे । तत्र क्रममाह । **तत्रेति** । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । **तदुक्तमिति** । **मनु**नैवेति शेषः । **चत्वार इति** । एतदादिसमसंख्योपलक्षणम् । प्रयता इत्यनेनाव्यवस्थितानां दुष्टानां तत्त्वं निरस्तम् । अत एव प्रदुष्टेषु न प्रदुष्टा इति **कातीये** उक्तम् । **स्वार्थेति** । तद्विषयेऽर्थगौरवात्तल्लोभात् दोषयुक्तेषु सामन्तेषु सत्स्वित्यर्थः । तात्पर्यार्थमुपसंहरति । **कर्तव्या इति** । **सामन्ताद्यभावे इति** । आदिना तत्संसक्तादिग्रहणम् । अनेन "सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम्" (अ. ८ । २५९) । इति **मानवे** सामन्तशब्दस्त्रितयपर इति सूचितम् । अत एवाविरोधः । एवमग्रिम**कातीये**ऽपि । **तेषां** साक्षिणाम् । **सामन्ताः** संसक्तादयस्त्रयः । **मौलेति** । पूर्वपूर्वाभावे परः परः । एवं च मूलं न क्रमपरमिति भावः ।

---

१ क–फ–ख–भोगत्वेन । २ फ–समप्राप्ता इति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विशेषान्तरमाह । **एते चेति** । संसक्तादयस्त्रय इत्यर्थः । संख्या च गुणाश्च ताभ्यामाधिक्येन भवन्तीत्यर्थः । अत्र मानं **कातीय**मेवाह । **सामन्ता इति** । पूर्वं साधनं सामन्ता निर्दोषाः स्युः । उत्तरास्तु गुणान्विता द्विगुणाश्च । तृतीया अपि गुणान्वितास्त्रिगुणाश्चेत्यर्थः । द्वैगुण्यादि च प्रागुक्त-चतुष्टयादितो बोध्यम् ।

विशेषान्तरमाह । **ते चेति** । स्मृत्यन्तरोक्ताश्चेत्यर्थः । **स्वैः स्वैरिति** । यज्जातीयो यस्तदीय सुकृतैरित्यर्थः । **उर्वीं,** तत्खण्डम् । **तां** सीमाम् । समञ्जसमिति क्रियाविशेषणम् । नयेयुरिति बहुवचनादेकस्य द्वयोश्च तन्निर्णेतृत्वं न स्यादत आह । **नयेयुरितीति**। अत एव मूलादौ चत्वार इत्यादौ चोक्तम्। एवं च तत्रापि तदेकवाक्यतया समा एव ग्राह्या न विषमा इत्यर्थः। **भूमिं** तत् खण्डम्।

अव्यवहितैतत्प्राग्वर्ति**नारद**विरोधमेव तस्य परिहरति। **योऽयमिति**। **प्रत्ययो** विश्वासः **अस्य** सीमानिर्णयरूपस्य। **उभयेति**। अर्थिप्रत्यर्थीत्यर्थः। अत एव **बृहस्पति**रपि—

" ज्ञातृचिह्नविनाशे तु एकोऽप्युभयसम्मतः । रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥
" सत्यव्रतः सोपवासः सीमां सन्दर्शयेन्नरः । " इति ।

विशेषान्तरमाह । **स्थलादीति** । **साक्षिसामन्तादीनां** तेषामेव न तु अन्येषाम् । **नारदीयं** व्याचिख्यासुरादौ सन्दिग्धतया समासपूर्वकं पदार्थमाह। **निम्नगयेति** । भावे क्त इत्याह। **अपहरणेनेति** । निम्नगयेत्यस्योत्सृष्टादौ कर्तृत्वेनान्वयः । अत एव ' न लोकेति ' (व्या. सू. २ । ३ । ६९) निषेधात्तत्र षष्ठी न कृता । अपहरणस्य तत्र करणत्वेनान्वयः । उत्सृष्टानीति पाठः । अत एव यथार्थमाह । **स्वेति** । **कल्पतरौ** तु उत्सृष्टेति पाठो धृतः । अर्थः स एव । यौगपद्यासम्भवादाह । **नष्टानि वेति** । फलितार्थोऽयम् । समासस्तु द्वन्द्वगर्भो बोध्यः । भूमिपदं प्रकरणाद्विशेषपरमित्याह । **मर्यादेति** । अत्र वाक्ये उपायत्रयम् उक्तम् । तत्राद्यस्वरूपं विविच्याह । **तत्रेति** । तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । तत्पदेनोत्सृष्टादिचिह्नपरामर्शस्तदाह । **उत्सृष्टेति**। प्रार्थमाह । **प्राचीनेति** । द्वितीयस्वरूपमाह । **ग्रामादिति** । दण्डः परिमाणविशेषः प्रागुक्तः । प्रदेशानुमानाच्चेति **चो** वार्थे उभयत्रान्वयीत्याह । **प्रमाणाद्वेति** । तृतीयस्वरूपमाह । **प्रत्यर्थीति** । एतत्समक्षं कदाऽपि विप्रतिपत्तिमप्राप्ताया इत्यर्थः। "समुन्नयेयुः सीमानम्" इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह । **निश्चिनुयुरिति** । **मनु**रप्येतद्विषयकः प्रागुक्त एव, **पूर्वभुक्त्या त्विति** । **बृहस्पतिना** चेति चस्त्वर्थे । एवमग्रेऽपि । **अत्र** परमप्रकृतसाक्षिसामन्तादिविषये सीमानिर्णये वा । आगमादिस्वरूपं प्रागुक्तम् । तेऽत्रेति पाठः । साक्षिपदं सामन्तादीनामप्युपलक्षणम् ।

विशेषान्तरमाह । **एते चेति** । **ग्रामेयकेति** । ग्रामेयका ग्राम्यजनाः । कुलानि पूगश्रेणीकुलानीत्युक्तानि । एतेषां समक्षमित्यर्थः । यद्वा ग्रामेयका ग्राम्यजनास्तेषां कुलानि समूहाः तेषामित्यर्थः । **सीम्नि** विषये । एवमग्रेऽपि । ये साक्षिणस्ते तानि प्रष्टव्या एव । द्विकर्मकोऽयम् । गौणे कर्मणि तव्यः । विवादिनोस्तयोश्च, समक्षमित्यस्यानुषङ्गः । सीमसाक्षिण इति पाठान्तरम् । **निबध्नीयात्** पत्रे लेखयेत् । **तान्सर्वान्** साक्ष्यादीन् । **चेन** सकललिङ्गसमुच्चयः ।

मूलं सङ्गत्याऽवतारयितुं विशेषान्तरमाह । **एतेषां चेति** । **राजेति** । राजिकं दैविकं च दुःखमित्यर्थः । अत्र मानमाह । **अयं चेति** । चस्त्वर्थे । **कोशः** प्रागुक्तः । ' त्रिपक्षेति ' बहुव्रीहिः । यथासंख्यमन्वयः । आर्षत्वात्साधुत्वमस्य । पूर्वनिपातानियमो धर्मादित्वात् ॥ १५२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १५३ श्लोकः । (पूर्वार्धः)

एवं सति सङ्गत्या मूलमवतारयति । **यदा त्विति** । **अमीषां** साक्ष्यादीनाम् । साक्ष्यं च वचांसि च तान्युक्तानि यैरित्यर्थः । त्रिपक्षशब्दः पात्रादिः । अभ्यधिकौ संख्यागुणौ यत्र तानि, साक्ष्यन्तरेति पाठः । **विरुद्धवचनतेति** । वादिनिर्दिष्टसाक्ष्यादीनाममीषामिति भावः । **ते** वादिनिर्दिष्टसाक्ष्यादयः। राहूपरागे इतिवत्सप्तमीत्याह । **निमित्तेति । सर्वे** पार्श्वस्थाः। पृथगर्थमाह। **प्रत्येकमिति** । पञ्चशतशब्दे बहुव्रीहिः । तत्परिच्छिन्नपणेनेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ननु ‘ अनृते तु ’ इति सामान्योक्तस्य सामन्तमात्रविषयतैव कथं अत आह । **सामन्तेति** । तन्मात्रेत्यर्थः । **यथोक्तेन** यथाशास्त्रोक्तप्रकारेण । सर्वार्थमुक्तस्य **नारदो**ऽपीत्यस्य ल्यबन्तस्पर्शपूर्वकमुक्तवानित्यत्रान्वयः । सर्वे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । मध्यमेति कर्म । **दण्ड्या** ग्राह्याः । ग्रहणार्थोऽत्र दण्डिर्न तु निग्रहार्थः । व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकताऽस्य। एवं मूलेऽपि । अग्रेऽपि च। **शेषाः** सामन्तभिन्नाः साक्ष्यादयः भूसीमानिर्णये प्रेरिताः । **जघन्याः** दुष्टाः । **विनेयाः** दण्ड्याः । **तमेव** प्रथमसाहसाख्यमेव । **दण्डगत्या** दण्डशास्त्रोक्तरीत्या दण्डज्ञानेन। **नारद** एवायम् । **नारदो**क्तादिसंग्राह्यमाह। **आदिशब्देनेति । साक्षादिति ।** अधार्मिकत्वात् । तथा च तत्र दण्डस्य नोपयोग इति कथं तेषामादिना ग्रहणमिति भावः ।

विशेषान्तरमाह । **अनृते त्विति । इत्येतदिति ।** इत्यारभ्य यत् **मूलमनुनारदादि** प्रदर्शितमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह । **बहूनां त्विति ।** निर्णेतृत्वेन समाश्रितानां बहूनां साक्ष्यादीनां मध्ये यदि सर्वेऽपि साक्ष्यादयः प्रत्येकमुक्तहेतुतो निर्णयं न कुर्युरित्याद्यर्थः । अत्र भयाद्वा लोभाद्वेति हेतूक्त्याऽस्य ज्ञानविषयत्वं स्पष्टमेव । तदाह । **ज्ञानेति ।**

विशेषान्तरमाह । **तथेति ।** किं चेत्यर्थः । तद्वदित्यर्थो वा । **अयमेव** उत्तमसाहसाख्य एव । **तेनैव कात्यायनेनैव** । एवमग्रेऽपि ।

विशेषान्तरमाह। **एवमिति** । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । आदिना ज्ञानग्रहः । अत्र मानमाह। **अज्ञानोक्ताविति ।** “ ज्ञानेन हि विमुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं प्रति ” । इत्यस्यादिः । यत इत्यादिः । **संमिश्र** संमिश्रीकृत्य ।

(उत्तरार्धः)

मूलमवतराति **यदेति** । ज्ञातृचिह्नानामिति द्वंद्व इत्याह । **ज्ञातॄणामिति ।** चिह्नानामित्यस्यार्थो **लिङ्गानां चेति** । उक्तहेतोरेवाह । **राजैवेति** । यथाश्रुते बाधादाह । **प्रवर्तयितेति** । तदुपपादयति । **अन्तरिति** । व्यासारद्वयार्थत्वं तस्येति भावः । तत्प्रकारमाह। **ग्रामेति।** ‘समं स्यादिति ’ न्यायेनाह । **सममिति**। तत्र विशेषमाह । **यदेति** । विवादास्पदीभूतायां भुव्यन्यतरस्य ग्रामस्याधिकोपकारसंभवे यावत्युपयुक्ता तावती सर्वाऽपि तस्य देयेत्यर्थः । **सीमायामिति** । लिङ्गाद्यभावेन परिच्छेत्तुमशक्यायां सीमायां धर्मज्ञान्यासंभवाद्राजैव स्वयं पक्षपातरहितः सन् येषामुपकारातिशयस्तेषामेव ततः प्रदिशेन्निर्दिशेदित्यर्थः ॥ १५३ ॥

याज्ञवल्कीये १५४ श्लोकाः ।

उत्तरसंगतिमाह । **असत्यामिति** । तत् तादृक् स्वरूपमस्यास्तीति तद्वत् । तद्वतो भावस्तद्भावस्ततो नञ्समासस्तस्य याऽऽशंका तस्यामसत्यामपीत्यर्थः । **अस्याः** वक्ष्यमाणायाः । अयं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भावः। 'अतिदेशो ह्यधिक्रमाकांक्षते' इति **जैमिनीय**न्यायेन यत्राधिका शङ्का तत्र पूर्वोक्तविषयसादृश्याप्रतीतेस्तद्धर्मावाभावेनातद्धर्मावाशङ्कायां पूर्वोक्तवदेतदपीत्यतिदेशो वाच्यः। यथाऽऽहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञं विधाय एवमनाहिताग्नेरिति तस्यातिदेशः। प्रकृते तु 'सीम्नो विवाद' इत्यादिना यो न्याय उक्तः क्षेत्रादिसीमायां तस्य आरामादेस्तस्यामत्यन्ततुल्यत्वेन संभवेन तेष्वतिदेशानपेक्षत्वेनारामेति वक्ष्यमाणवचनं निष्फलं यद्यपि तथापि न्यायप्रभवाण्यपि वचांसि सन्तीति शिष्यबोधार्थमुक्तन्यायसिद्धार्थमपि विषयान्तरेषु वचनेनातिदिशतीति।

तदर्थभूतनिवेशनमेव विशदयति। **पलालेति। कूटं** समूहः। **आदि**ना तृणान्तरकाष्ठादिपरिग्रहः। न्यूनतां निराचष्टे। **ग्रामेति। चो** व्युत्क्रमे, तदुपलक्षणार्थमपि। यद्यपि "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये।" **इत्यमरेणो**क्तम् (१।१०।२६)। तथाप्युपलक्षणत्वेनाह। **पानीयेति।** प्रभृतिना तस्यापि ग्रहणम्।

एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह। **एतेष्विति।** अग्निमं स्वतन्त्रमित्याह। **तथेति।** प्रवहशब्दो भयादित्वात्साधुः। 'केदारो वप्रमस्त्रियाम्' (२।२।३)। गृहं सामान्यम्। यद्यपि 'प्रासादो देवभूभुजाम्' **इत्यमरः** (२।२।९), तथाप्यत्र तयोः पृथगुक्तेः प्रासादो महागृहम्। प्रसादोऽपि। उभयत्राधिकरणे घञ्। आङधिक आद्ये। **आवसथं** अग्निमत् गृहम्॥ १५४॥

याज्ञवल्कीये १५५ श्लोकः।

तथाशब्दः समुच्चये। सीमातिक्रमणं तामुल्लंघ्य गमनं न विवक्षितं दण्डविशेषोक्तेरित्याह। **कर्षणे इति।** तथार्थमाह। **चेति।** वक्ष्यमाण**मनो**राह। **भयादीति।** यथासंख्यमन्वय इत्याह। **यथेति।** अत्राप्यार्षत्वात्साधुत्वम्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। न्यूनतानिरासायाह। **क्षेत्रेति।** वचनातस्यापि ग्रहणम्। सामान्योक्तेर्विशेषपरतया योजनफलमाह। **यदा पुनरिति। भीषयेति** भीषां भयमन्यस्मादुत्पाद्य तया हरन्नित्यर्थः। इदमुपलक्षणं लोभस्यापि। अत एव भयादीत्यादावुक्तम्।

विशेषान्तरमाह। **अपह्रियमाणेति।** तस्यां दशायामेव ततसत्त्वादाह। **कदाचिदिति।** अपिना तस्यापि समुच्चयः। **आह मनुः। उत्तमसाहसे** विषये। **इतीति।** वधादिरूपो दण्ड उक्तः इत्यर्थः। तथा च साहसं तदेवोत्तमं यत्रैतदन्यतम इति भावः। अन्यत्प्राग्व्याख्यातम्॥ १५५॥

याज्ञवल्कीये १५६ श्लोकः।

परभूमिमिति पूर्वान्वयीत्याह। **परकीयामिति।** जलप्रवाहेति पाठः। नेदं सार्वत्रिकमित्याह। **स इति।** त्वर्थमाह। **चेदिति।** अल्पेत्यस्यार्थ **ईषदिति।** कल्याणेत्यस्यार्थो **वह्निति।** प्राग्वदेवाह। **कूपेति। चः** प्राग्वत्। द्वितीये विशेषणसूचितं विशेषमाह। **यदा पुनरिति। असौ** कूपादिः। **तोयेति।** यत्राधो जलप्रवाहः स **खेयः**। तत्रोपर्येव खनित्वा काष्ठाद्यारोपणात्। यत्र सर्वात्मना जलनिरोध एव स बन्धनीयत्वात् **बन्ध्य** इत्यर्थः। अत एव तेनैवोक्तम्, (अ. ११, श्लो. १९)

"नान्तरेणोदकं सस्यं नाशश्चात्युदके भवेत्। य एवानुदके दोषः स एवात्युदके भवेत्॥"

इति। **पूर्वेति।** पूर्वस्थितमित्यर्थः। स्वामिनीत्यग्रेऽध्याहारापकर्षाभ्यां तद्द्वयमामन्त्र्येत्यादेः सम्बन्धः। तद्द्वये **मानवे**ऽपि। **पुनः** तु मृते राजानमित्याद्यन्वयः। अन्यथा द्वितीयपादानर्थक्यं स्पष्टमेव॥ १५६॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १५७ श्लोकः ।

सङ्गतिमाह । **क्षेत्रेति** । अनिवेद्येत्यस्य लाक्षणिकमभिमतमर्थमाह । **अनभ्युपगमय्येति** । यथाश्रुते तु विरोधः स्पष्ट एव । न्यूनतां **नारदतः** प्राप्तां निराचष्टे । **तदभावे इति** । आर्षत्वात्कर्मणि चतुर्थी । अर्थादाह । **परक्षेत्रेति** । लिङर्थोऽविवक्षित इत्याह । **प्रवर्तयतीति** । फलितार्थमाह । **तस्मादिति** ॥ १५७ ॥

याज्ञवल्कीये १५८ श्लोकः ।

व्यवहितसङ्गतिमाह । **क्षेत्रस्वामिनेति** । **तस्यैव** क्षेत्रस्वामिन एव । **प्रसक्तेति** । प्रस्तुत-सीमानिर्णयप्रसक्तमर्यादाप्रभेदनादिदण्डानुप्रसक्तिः तन्निषेधकक्षेत्रस्वामिदण्डे तयेत्यर्थः । स्वामि-सम्बन्धि क्षेत्रं, तत्सम्बन्धात्क्षेत्रगतविचार इति भावः । **क्वचित्**, न तु सर्वत्र । **विध्यन्तरम्** अन्यविधिम् ।

अङ्गीकारं विना तदसम्भवादाह । **क्षेत्रस्वामिपार्श्वे इति** । योग्यतया आदौ द्वितीयपादार्थ-माह । **पश्चादिति** । आद्यपादार्थमाह । **तच्च क्षेत्रमिति** । अपिसूचितमाह । **यद्यपीति** । आङः फालादेश्चार्थानाह । **ईषदिति** । तत्फलितमाह । **नेति** । स प्रदाप्यः कृष्टफलमिति पाठेनाह । **तस्येति** । ईषत्कर्षणात्कृष्टार्थमाह । **अकृष्टस्येति** । स इत्यस्यार्थमाह । **असाविति** । प्रदाप्य इत्यस्यार्थमाह । **दापनीय इति** । कृष्टशदमिति पाठेऽपि शदशब्देन फलमेव ।

एतेन “ तं प्रदाप्याकृष्टशदमिति तमकृष्टशदं प्रदाप्येत्यन्वयः । अकृष्टशदमिति व्याचष्टे तस्याकृष्टस्य फलमिति ” इति**प्राचो**क्तमपास्तम् । असंबद्धत्वात् व्याख्यानविरोधाच्च ॥ १५८ ॥

॥ इति सीमाविवादः ॥

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥ १० ॥

याज्ञवल्कीये १५९ श्लोकः ।

व्यवहिताव्यवहितसङ्गत्यभावेऽपि महाप्रकरणसङ्गतिमाह । **व्यवहारपदानामिति** । **क्रमः मनूक्तः** । अर्थादाह । **परेति** । इदं सर्वविशेषणं यथासम्भवम् । **तदर्धमिति** । समांशवाचित्वेऽपि पाक्षिकषष्ठीतत्पुरुषः । अजाविकमिति समाहारद्वन्द्वः पाक्षिक इत्याह । **अजा इति** । असङ्गतिं परि-हरति । **महिष्यादीनामिति** ।

अग्रिमोपयोगिनं विशेषमाह । **माषश्चेति** । एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । **ताम्रिकेति** । ‘ ताम्रिकः कार्षिकः पणः ’ इति **मूल्याध्याये कात्यायनेन** द्विरुक्तेः । **मूले**ऽपि उक्तत्वाच्च । इदं सर्वं मूल्या-ध्यायविवरणे मत्कृते स्पष्टं तत एव बोध्यम् । **विंशतिम** इत्यार्षम् । **कातीयमाह** । **पणस्येति** । महिषीं प्रति तद्द्विगुणं सम्पूर्णः पणो दण्डः । अजादीनां तु गां प्रति द्वौ पादौ पणस्यार्धभागो दण्डः महिषीं प्रति तद्द्विगुणं सम्पूर्णः पणो दण्डः । अजादीनां तु पणस्य चतुर्थो भागो दण्ड इत्यर्थः । अत्र दण्डाधिक्यादेव ज्ञानविषयतेति गम्यते । अन्यथा विरोधापत्तेः । अन्यविरोधं परिहरति । **यत्पुनरिति** । तथाशब्दः उभयत्र समुच्चये सादृश्ये वा । **तत्पुनरिति** । दण्डस्य न्यूनत्वात् ॥ १५९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १६० श्लोकः।

उक्तहेतोरेवाह। **अपराधेति**। उक्ते सर्वत्र। स्वयमित्यादिः। **क्वचित् नारदा**द्युक्तभिन्नविषये। **यथोक्तादिति**। अज्ञाने ' माषानष्टाविति ' **मूलो**क्तात्। **द्विगुणो दण्डः** ज्ञानपूर्वके परसस्येति **कातीयात्** द्विगुणो दण्डः, अज्ञानपूर्वके तादृशे **नारदो**क्तात् द्विगुण इति विवेको बोध्यः। अत्र मानं **कातीयमे**वाह। **वसतामिति**। सवत्सानामिति भावः।

आहेति। यथाक्रमं पादाभ्यामिति भावः। विवीत इति व्याप्त्यर्थस्य वीधातो रूपम्। विशेषेण वीतं व्यापनं तृणादेर्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। तदाह **प्रचुरेति**। अत एव **रक्ष्यमाण इति**। अत एव **परिगृहीत इति**। तस्य स्वरूपतो निमित्तत्वादाह। **तदुपघात इति**। **इतरे**ति सस्येत्यर्थः। ' वृक्षादीनां फलं सस्यम् ' **इत्यमरः** (२ । ४ । १५)। योग्यतयाऽऽह। **विद्यादिति**। महिषीसाम्यं वैवक्षिकमाह। **महिषीति**। यत्र क्षेत्रे पादशो यत्परिमाणो दण्डस्तस्या विहितस्तत्र तादृशेनैव तत्समेनैव दण्डेन खर उष्ट्रश्च तथैव स्वापराधे दण्ड्यो न तु विशिष्टमुभयमपीत्यर्थः। ननु समाहारद्वन्द्वात्तथैवोचितं अतोऽत्र हेतुमाह। **सस्योपेति**। तयोस्तन्नाशकत्वे प्रत्येकं तयोस्तत्तुल्यत्वादित्यर्थः। आहारायंशेऽत्यन्तभेदाभावादिति भावः। ननु वचनात् तथैव कुतो न अत आह। **दण्डस्य चेति**। नन्वेवं कथं समाहारोऽत आह। **खरोष्ट्रमिति**। अत एव पूर्वं स्वयमितरेतरयोगः कृतः॥ १६०॥

याज्ञवल्कीये १६१ श्लोकः।

गोस्वामिनः गवादिस्वामिनः। क्वचित् स्वामिन इत्येव पाठः। **दण्डः**, राजग्राह्यः। न्यूनतानिरासायाह। **सस्यग्रहणमिति**। अत एव विवीतस्यापि ग्रहणम्। तदेवाह। **यस्मिन्निति**। व्यवस्थार्थमाह। **एतावतीति**। फलितार्थमाह। **तत्क्षेत्रेति**। **न फलमिति**। एतद्वैलक्षण्यबोधक एव **तुः**। नन्वेवं धनदण्डोऽपि तस्य वचनान्न स्यात्, अतोऽपवादं क्वचिदाह। **गोपस्य चेति**। अत एव न फलमित्येव प्रागुक्तम्। क्वाचित्कत्वमेवाह। **पालेति**। गोपालेत्यर्थः। स्वदोषेणेति यावत्। पालनं पालः तद्दोषेणेति वाऽर्थः। अत्र मानं **कातीयमाह**। **येति**। **नष्टा** अदर्शनं गता स्वामिनः।

तुर्यपादं व्याचष्टे। **गोमी पुनरिति**। 'गोमी गोमान्' **इत्यमरः** (२ । ९ । ६८)। ' ज्योत्स्नातमिस्रेति ' (५ । २ । ११४) सूत्रेण निपातितोऽयम्। अत्रापि तुशब्दसूचितमाह। **दण्डमेवार्हति न ताडनमिति**। फलांशे तु तुल्यतैवेत्याह। **फलेति**।

विशेषमाह। **गवादीति**। **मध्यस्थेति**। सामन्तादीत्यर्थः। तस्य पृथक् तदभावादाह। **क्रीतप्रायेति**। **गोभिरिति**। गोभिस्तदादिभिर्भक्षितं सस्यं यः क्षेत्रस्वामी प्रतियाचते परावृत्य याचते तस्मै, सामन्तादिपरिकल्पितं यत् तत्र क्षेत्रे वापितं तावद्धान्यं तदुत्पाद्यं तदादि तन्मूल्यं वा देयं, भक्षितावशिष्टं पलालं तदादि तृणबुसादिकं शेषे षष्ठी गोस्वामिने देयम्। 'यो नर' इति सामान्योक्तं विशेषाकांक्षायामर्थप्रकरणसिद्धमपि विशेषं स्पष्टीकुर्वन्नन्यग्राह्यत्वभ्रमाभावाय विशदयति। **धान्यमिति**। यद्वा खलस्थलेऽप्येवमित्याह। **धान्यमिति**। वैशब्दः निश्चये। तस्मात्क्षेत्रस्वामिना सर्वथा तन्नाहर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः॥ १६१॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १६२ श्लोकः ।

अपवादमिति । उभयोरपि प्रागुक्तसर्वापवादमित्यर्थः । अन्तशब्दः समीपवाची त्रयाणां द्वन्द्वोत्तरं षष्ठीसमासः । अथवा षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकद्वन्द्वगर्भः सः । सर्वव्याख्यात्राभिमतोऽत्र द्वितीय एव । तदाह । **मार्गेति** । पथि मार्गेत्यपपाठः । आद्ये ग्रामविवीतेत्यत्र ग्रामसमीपवर्तिनि विवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे चेत्यर्थः । द्वितीये ग्रामसम्बन्धि यद्विवीतं तत्समीपेत्याद्यर्थः । ग्रामाद्बहिर्यो गवादिस्थित्यर्थो भूप्रदेशः स विवीतपदेन लक्ष्यते, तत्समीपवर्तिनीत्याद्यर्थो वा । अकामत इति पूर्वान्वयीत्याह । **अकामेति** । **गोभिः** तदादिभिः । ननु प्रत्यक्षदोषस्य पापस्य च सत्त्वात्कथमदोषत्वं अत आह । **दोषाभावेति** । शिष्टं व्याचष्टे । **कामेति** ।

अनावृतेति । आवरणरहितेत्यर्थः । 'वृञ् वरणे' इत्यस्य रूपम् । एवमग्रे सर्वत्र । **तत्र** परीहारस्थाने । **मार्गादिक्षेत्रे,** आदिना ग्रामादि । नन्वावरणमेव नोक्तमत आह । **वृतीति** । **तेनैव मनुनैव** । **वृतिं** आवृतिम्, कण्टकादिमयीम् । **तत्र** क्षेत्रसमन्ततः । तादृशीमुन्नतामिति शेषः । कीदृशीमित्याह । **यामिति** । अभिलक्ष्य परपार्श्वे इति शेषः । **उष्ट्रोऽपि** उन्नतोऽपि धान्यादि न पश्येदित्यर्थः । 'छिद्रं वा वारयेदि'त्यत्र **वाशब्दः** चार्थे । क्वचित् 'च वारयेदि'त्येव पाठः । निवारयेदिति पाठान्तरम् । यथाश्रुतो वा वाशब्दः । तयोः मुखमनु तत्समीपे गच्छति येन तादृशमित्यर्थः । मुखोन्मितमिति पाठान्तरम् । अयं भावः । तत्र क्षेत्रे समन्ततः उष्ट्रकर्तृकधान्यादिकर्मकावलोकनायोग्यां प्राकारसदृशीं अत्युन्नताम् आवृतिं कुर्यात् । तत्र यानि छिद्राणि श्वादिमुखप्रवेशयोग्यानि तान्यपि निबध्यात् । तस्य यथाश्रुतत्वे श्वादिमुखप्रवेशयोग्यसर्वच्छिद्ररहितं यथा तथाऽत्युन्नतां तां कुर्यादिति तत्करणे प्रकारान्तरकथनमिति ॥ १६२ ॥

याज्ञवल्कीये १६३ श्लोकः ।

अपिः पूर्वसमुच्चये । पूर्वार्धे पदद्वयम् । यथासम्भवं द्वन्द्व उभयत्रेत्याह । **महानिति** । 'अचतुर' (व्या. सू. ५।४।७७) इत्यादिना निपातितोऽयम् । सेक्ता वृष इत्यन्वयः । 'साण्ड' इति प्रसिद्धः । वक्ष्यमाणभिन्नः । कर्मधारयोऽग्रेऽपि । तेन तेषां तद्भिन्नानां न ग्रहणम् ।

"अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा । सपालान्वा विपालान्वा अदण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥"

(अ. ८ श्लो. २४२) इति **मनो**राह । **अनिर्दशाहेति** । अनिर्गतदशाहा गौरित्यर्थः । **मानवे** "चक्रशूलाङ्कितोत्सृष्टा वृषाः, हरिहरादिप्रतिमासंबन्धिपशवो देवपशवः ।" इति **कुल्लूकभट्टः** । पशब्दबलान्निमित्तान्तरपरतयोत्तरार्धं व्याचष्टे । **येषां चेति** । विभिन्नविभक्तिकत्वेन यथाश्रुतान्वयासम्भवादाह । **विद्यते इति** । अध्याहारः । **सस्येति** । परेत्यादिः । मोच्या इत्यस्यैवार्थं प्रागवदाह । **न दण्ड्या इति** । ते **चोशनसोक्ता** इति पाठः । तथा च **मनु**रित्यपपाठः । तथा तत्रापाठात् । तत्र हेतुमाह । **प्रजेति** । **हि** यतः । राजसम्बन्धित्वात् । एकाक्षिविकलः काणः । पादरहितः कुण्ठः । पंगुरिति यावत् । शश्वत् वारंवारं सस्यनाशकत्वेन कृतं लक्षणम् अङ्कनं धनग्रहणादि वा येषाम् । ते च पुनः पुनः सस्यनाशकत्वेन दण्डिता इति यावत् । आगन्तुकी सूतिका अभिसारिणी या गर्भाधानार्थमभिसरति सा चेति त्रिविधा गौश्चादण्ड्या । राजगृहे उत्सवे श्राद्धसमये चेत्याद्यर्थः । असङ्गतिमंशे परिहरति । **अत्रोत्सृष्टेति** । उत्सृष्टवृषाणामपि गर्भार्थं गोकुले पालैर्धारणात्सपालत्वसम्भव इति तु **मनु**व्याख्यातारः ॥ १६३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये १६४ श्लोकः।

यथेति भिन्नं पदं, तदर्थो **गणयित्वेति** । तथेत्यस्य **तथैवेति** । तस्य च विगणय्येत्येवार्थः । **मृतेति** निमित्तद्वयं नैकम्, अन्यतरवैयर्थ्यापत्तेरित्याह । **मृतानीति** । कृतेत्यनेन तदभावे । भृतिर्वेतनम् । प्रतीति पूर्वान्वयि । गोपे इत्युभयान्वयि । भृतिरित्यस्याग्रेऽप्यनुषङ्गः । **नाशश्च** नाशादि च । **नष्टमिति** । तृतीयपादस्य सर्वत्र पूर्वत्रान्वयः । गोपालसम्बन्धिरक्षणाख्यपुरुषव्यापारेण हीनं रहितं क्षतं नष्टं दृष्टिगोचरातीतं कृमिभिर्जग्धं भक्षितं श्वभिः उपलक्षणत्वेन श्वापदादिभिर्हतं विषमे श्वभ्रादिप्रदेशे पतनेन मृतं च गोपाल एव स्वामिने दद्यादित्यर्थः । **प्रसह्येति** । चोरैर्बलादपहृतानेतान् गवादीन् स्वामिने गोपालो न दाप्य इत्यर्थः । एतेन चोरैर्बलादपहृतस्वात् पालात् स्वामिने पशुर्न दाप्य इति व्याख्यानमपास्तम् । **विघुष्येति** । चौरैः पटहाद्युद्घोषेण प्रसिद्धमपहृतं पालो दातुं नार्हति, यदि तस्मिन्नेव देशे संनिहितोद्देशे हरणे तस्मिन्नैव काले हरणोत्तरमेव स्वस्य स्वामिने कथयतीत्यर्थः । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा तु दाप्य एव । अत एव न दातुमर्हतीत्युक्तं, नं तु न दाप्य इति । **तु पुनः** मरणोत्तरम् । पुनरित्येव पाठे त्वर्थे सः । **चर्म** त्वक् । **वालान्** लोमानि चिह्नभूतानि । बस्तिर्मूत्राधारोऽङ्गविशेषः । "बस्तिर्नाभेर्द्वयोरधः" इत्यमरः (२।६।७३) । **स्नायुर्वस्नसा** । 'अथ वस्नसा स्नायुः स्त्रियामि' त्यमरः (२।६।६६) । पायुमिति पाठान्तरम् । **रोचना** गोरोचना । एतानि **पशुस्वामिषु** वैवक्षिकसप्तमी दद्यात् । तुश्चार्थे । **मृतेष्वित्युभया**न्वयि । तथा च तेषु मृतेषु अन्यान्यप्यङ्गानि ज्ञातिज्ञापकानि शृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् इत्यर्थः । अङ्कांश्चेति पाठे पशुदेहस्थितान्मुद्रादिचिह्नानपि दर्शयेदित्यर्थः । 'अङ्कांश्च दर्शयन्निति' पाठे तेषु मृतेषु अङ्कान् चिह्नानि दर्शयन्सः कर्णादिकं तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । 'अङ्कानीति' पाठेऽप्येवम् । **इति मनु**वचनादिति पाठः । इति स्मरणादिति पाठेऽपि तथा ॥ १६४ ॥

याज्ञवल्कीये १६५ श्लोकः।

किं चेति । अन्यदपि गोपं प्रत्युच्यते इत्यर्थः । तस्यानुषङ्गेण तुर्यपादे तस्य द्रव्यं देयत्वेन विधीयते चेति शाब्दोऽर्थः । तदनुरोधेनोभयत्र फलितमेवाह । **अर्धाधिकत्रयोदशपणमिति** । अधिकेन समासस्य विहितत्वादेवमुक्तम् । 'द्रव्यमिति' **मौलस्य** व्याख्या **विनष्टेति** । पालो दाप्य इत्यस्यानुषङ्गः । षष्ठी प्राग्वत् । पौनरुक्त्यं परिहरति । **दण्डेति** । प्रागुक्तवचनेनैव दण्डस्य प्राप्तत्वात्तमनूद्यार्धत्रयोदशपणत्वरूपतत्परिमाणांश एव अत्र विधेय इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

याज्ञवल्कीये १६६ श्लोकः।

विरोधात् ग्रामशब्दस्तत्स्थजनपरः प्राग्वदित्याह । **ग्राम्येति** । द्वितीयपादार्थद्वयमाह । **भूम्यल्पत्वेति** । तात्पर्यार्थमाह । **गवादीनामिति** । **चरक्षार्थमिति** । चरणार्थमिति पाठान्तरम् । **तृणेति** अस्वामिकतृणाद्यन्तराभावे इत्यर्थः । गवाग्रीत्यनेनान्यार्थं तदभावः सूचितः । **सर्वतः** आवृतादनावृताच्च । **स्ववत्** स्वतुल्यम् । वतिप्रत्ययसूचितमाह **अनिवारित इति** । अनेन निवारितः सन् गृह्णीयादिति सूचितम् । इदमेव ततो न्यूनत्वम् । सर्वत इति पुष्पाणीति च सूचितमाह । **फलानि त्वपरिवृतादेवेति** । आवरणरहितादेवाहरेन्न तु सर्वत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । **गोऽग्न्यर्थमिति** । वैकल्पिकत्वादवङ् न । इदं देवताया अप्युपलक्षणम् । **एधांसि** काष्ठानि । **वीरुदित्युभयान्वयि** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

च पुष्पाणि पुष्पाणि च । चोऽग्रे त्वर्थे । **एतच्चेति** । द्विजस्तृणैध इति मूलोक्तं चेत्यर्थः । **द्विजेति** । वर्णत्रयान्यशूद्रादेरपीत्यर्थः । **तेनैव** गौतमेनैव ।

नारदविरोधं परिहराति । **यत्पुनरिति** । मूले द्विजस्योक्तत्वादाह । **द्विजव्यतिरिक्तविषयमिति** । अनापृच्छन्नित्यनेन तस्य परिगृहीतविषयताया एव लाभादिति भावः । तृणान्तराभावे इत्युक्तेस्तत्सत्त्वे द्विजस्यापि तत्र प्रश्नपूर्वकमेव ग्रहणं नान्यथा । अन्यलाभेऽनन्यगतेरभावादित्याशयेनाह । **अनापद्विषयमिति** । गवादीत्यनेनान्यार्थमग्रहणं सूचितम् । तदाह । **गवादीति** ॥ १६६ ॥

याज्ञवल्कीये १६७ श्लोकः ।

इदं वक्ष्यमाणम् । **स्थानं** स्थितिर्गतिनिवृत्तिः । आसनमुपवेशनम् । **अन्तरं** व्यवधानम् । चतुर्हस्तं धनुः, धनुषां शतं, तस्य परिच्छेद्यत्वेनान्वयादाह । **धनुःशतपरिमितमिति** । यद्यपि 'परिणाहो विशालता' **इत्यमरः** (२।६।११४), तथापि सामानाधिकरण्याय धर्मिपरमत्र । तदाह । **सर्वत इति** । सस्यमित्यादेर्भूस्थानमिति विशेष्यं बोध्यम् । अत एव मनुः—(अ. ८ । २३७)

"धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः । शम्यापातास्त्रयो वाऽपि त्रिगुणो नगरस्य तु"

इति । शम्या दण्डयष्टिः । सा बाहुवेगेन प्रेरिता यत्र भूस्थाने पतति तादृशास्त्रय इत्यर्थः । त्रैगुण्यमुक्तान्यतरापेक्षया । प्रचुरेति खर्वटशब्दार्थः । कण्टकानां सन्तानो विस्तारो यत्र ते, प्रचुरास्ते यत्र तस्येत्यर्थः । बहुकण्टकिवृक्षाक्रान्तस्येति यावत् । **ग्रामस्य** क्षेत्रस्य चान्तरं धनुषामिति शेषः ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादः ॥

अथ अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ॥ ११ ॥

याज्ञवल्कीये १६८ श्लोकः ।

उपक्रमते वक्तुं प्रारभते । आद्येन मूलकृदिति शेषः । **निक्षिप्तमिति** । निक्षिप्तं परद्रव्यं नष्टं वा परद्रव्यं लब्धं वा परद्रव्यमपहृत्य वा यत्स्वामिनोऽसमक्षं विक्रीयते इत्याद्यर्थः । तत्र स्वामिनोऽसमक्षमित्यस्य परोक्षमित्यर्थः । तदनुज्ञामन्तरेणेति यावत् ।

अथ मूलमवतारयति । **तत्रेति** । **तत्र** एवंविधेऽस्वामिविक्रयस्थलेऽस्वामिविक्रेतृविषये किं शास्त्रविधानं कीदृशं भवतीत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः । स्वशब्द आत्मीयपर इत्याह । **आत्मेति** । ततश्चार्थात् धनमेवेत्याह । **द्रव्यमिति** । शेषं पूरयति अगत्या । **यदीति** । प्राग्वदाह । **विक्रीतग्रहणमिति** । **दत्ताहितयोः** दत्ताहितयोरपि । **उक्तं कात्यायनेन** ।

द्वितीयपादार्थमाह । **क्रेतुरिति** ।

उत्तरार्धार्थमाह । **तथेति** । हीनादित्यादीनां तस्करत्वेऽन्वयः । क्रयः सर्वत्र विशेष्यभूतो बोध्यः । **रहसि** तदर्थमाह । मूले रह इत्यव्ययम् । तदर्थमाह । **रहसि तद्द्रव्येति** । अपहृताद्यनीप्सितमूल्यभूतद्रव्येत्याद्यर्थः । मूले रह इत्यव्ययम् ।

चेति । उक्तेनापौनरुक्त्यायाह । **संभाव्येति** । यद्वस्तु यावन्मूल्यद्रव्यमर्हति तस्मादपि न्यूनेन मूल्येनेत्यर्थः । प्रकारान्तरमाह । **अल्पेति** । तस्करत्वातिदेशफलमाह । **तस्करवदिति** । तदीयदण्डादीत्यर्थः । **आदिना** शासनादिः । **यथोक्तमिति** । **नारदेने**ति भावः (अ. ७ श्लो. २) । समाप्तु-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यादिति पाठः। प्रकाशं यथा स्यात्तथा यः क्रयस्तस्मात्। सार्वविभक्तिकस्तसिः अपादाने इति वा **क्रेतुः**, तत्कर्तुरित्यर्थः। क्रेतुरित्यग्रेऽप्यन्वेति ॥ १६८ ॥ ।

याज्ञवल्कीये १६९ श्लोकः।

दूषयितुमेकदेशीयमतमनुवदति। **नष्टमित्यादिना**। मूले समाहारद्वंद्व इति भावः। तत्फलमाह। **आत्मेत्यादि**। उत्तरार्धार्थमाह। **अथेति**। मूले देशकालयोरतिपत्तिरिति सुप्सुपेति सप्तमीसमासः। तत्राद्येऽतिपत्तिर्गमनम्, देशशब्दश्च विशेषपरः कालशब्दोऽपि, द्वितीयेऽतिपत्तिर्मरणम् इत्याह। **अविदितेति**। **मूलेति**। विक्रेत्रित्यर्थः। यद्वा मूल्येत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। **तद्धनं** गृहीत्वेति शेषः। **शुद्धः**। राज्ञाऽदण्ड्यश्च।

अयं भावः। नष्टं वाऽपहृतं वाऽन्यदीयद्रव्यं क्रयप्रतिग्रहादिभिरस्वामिनः सकाशाद्यः कश्चन प्राप्य स्वयमप्यन्यस्मै विक्रीणीते तस्मात्क्रेता पुरुषस्तं विक्रेतारं रजनीचरादिभी राजपुरुषैर्ग्राहयेत्, स्वचौर्यनिवृत्त्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च। अथ केनापि प्रकारेण तं ग्राहयितुं प्रदर्शयितुं वा न समर्थस्तदा तस्माद्गृहीतं द्रव्यं मूलस्वामिने समर्प्य स्वयं शुद्धो भवतीति।

दूषयति। **तदिदमिति**। तत्र हेतुमाह। **विक्रेतुरिति**। वक्ष्यमाणेन मूलेनेत्यर्थः। स्वेष्टार्थमाह। **अत इति**। **नाष्टिकं प्रति**। न तु द्वितीयक्रेतारं प्रति। अत एव तद्विरुद्धमाह। **आत्मीयमिति**। आसाद्येत्यस्यार्थमाह। **क्रेत्रिति**। **तं** नरम्। देशकालातिपत्ताविति षष्ठीतत्पुरुष इत्याह। **देशकालातिक्रमे इति**। तयोरतिक्रमणे इत्यर्थः। **तद्विज्ञापनकालादिति**। स्थानपालादिभ्यः कथनकालादित्यर्थः। **गृहीत्वा**। तमिति शेषः ॥ १६९ ॥

हर्तरि क्रेतरि। **किमिति** तेनैवेति भावः।

याज्ञवल्कीये १७० श्लोकः।

गृहीतः ग्राहितः। **अपहृतमिति**। किं त्विति शेषः। मात्रपदलब्धमेवाह। **न पुनरिति**। पश्चादर्पीत्यर्थः। **मूले** विक्रेतरि। यस्मात्क्रीतं तेन तस्मिन्निति यावत्। एवमग्रेऽपि। सतिसप्तमी। **नाष्टिकस्य** नष्टधनस्वामिनः।

अथाग्रिमार्थमाह। **तस्मिन्नित्यादिना**। आदौ तर्युपादार्थमाह। **तस्येति**। तस्मादित्यस्यार्थमाह। **तस्य सकाशादिति**। दण्डाभ्रमायाह। **स्वीयमिति**। विशेषानुक्तेराह। **अवाप्नोतीति**। विशेषमाह। **अथासाविति**। विक्रेतेत्यर्थः। **कातीयमाह**। **प्रकाशमिति**। **तत्र** विवादे। **क्रयं शोधयित्वेति**। स्वक्रये साक्ष्यादिप्रदर्शनेनेत्यर्थः। **शुद्धः** अतस्करः। तमेवाह। **असमाहार्येति**। **स एव** क्रेतेव। तमेवाह। **अनुपस्थापयन्निति**। अप्रदर्शयन्नित्यर्थः। **यथेति**। अभियुज्यमानमनतिक्रम्येत्यर्थः। **दमं च**, राज्ञेति शेषः। **सः** क्रेतेति विशेष्यम् ॥ १७० ॥

याज्ञवल्कीये १७१ श्लोकः।

व्यवहितसंगतिमाह। **स्वमिति**। **तदिति**। तल्लाभेच्छुना स्वामिनेत्यर्थः। उपभोगेन वेति पाठः। **एवं** प्रकारेण। नष्टमित्युपलक्षणमित्याह। **अपहृतं वेति**। मूलेऽतोऽन्यथेत्यस्यैव विवरणं **तेनाविभाविते इति**। तदर्थमाह। **तेन स्वामिनेति**। नाष्टिकेनेत्यर्थः। **अविभाविते** असाधिते। तस्येत्यस्यार्थमाह। **नष्टद्रव्यस्येति**। तत्रेति तत्र पाठान्तरम्। अर्थः स एव। यद्यपि 'बन्ध आदौ च बन्धने' इति **कोश**स्तथाप्युभयत्र लक्ष्यार्थमाह। **पञ्चमांश इति**। तच्छोधनेनैव

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शुद्धेः दानाभावसंदेहाभावाय प्रागुक्तक्रमं स्पष्टयति । **अत्र चेति । आत्मदोषेति** । चौर्येत्यर्थः । **साधयित्वेति** । साक्ष्यादिभिरिति भावः । **द्रव्यं** तदीयम् ॥ १७१ ॥

याज्ञवल्कीये १७२ श्लोकः ।

प्रच्छादकमिति । स्वेनैव द्रव्यस्य ततो ग्रहात्फलाभावेन कारुण्येन च राजादावप्रकाशकमित्यर्थज्ञानाय मूले परहस्तादित्युक्तम् । यद्वा । परहस्तं अतति गच्छतीति व्युत्पत्त्या प्रथमान्तं द्रव्यविशेषणम् । तदाह । **चौरादिहस्तस्थमिति । आदिनोदासीनादिग्रहणम्** । तथा चादौ अग्रे च तस्करग्रहणमप्युपलक्षणमिति भावः । ' नृपस्येति ' शेषे षष्ठी । दर्पादीति आदिना भयप्रार्थनादि । लिङ्गर्थोऽविवक्षित इत्याह । **गृह्णातीति** । प्राग्वदाह । **षडिति** । तत्परिमितान्पणान् । तत्र दोषान्तराभावाद्धेतुमाह । **तस्करेति** ॥ १७२ ॥

याज्ञवल्कीये १७३ श्लोकः ।

शुल्कं राजग्राह्यः करः । आहृतमित्यस्यार्थमाह । **राजेति** । परत इत्यस्यार्थमाह । **ऊर्ध्वमिति** । विशेषमाह । **स्वेति** । **प्रब्रूयुः** तत्पुरुषाः । **विख्याप्य** जनसमूहेषूद्घोष्य ।

विरोधं परिहरति । **यत्पुनरिति** । प्रनष्टस्वामिकमिति पाठः । पाठान्तरेऽदृष्टस्वामिकमित्यर्थः । एवं गतिद्वयं प्रागपि । तत्र व्यस्तपाठोऽपि । **श्रुतेति** । वेदशास्त्रसदाचरणपूर्णेत्यर्थः । उत्तरसङ्गतये प्राग्वदाह । **रक्षणेति** । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । आयर्थो वचने एव स्फुटः । **तेनैव मनुनैव** । **अथ** रक्षणानन्तरम् । **षड्भागम्** षट्त्वसंख्यापूरकभागम् । **प्रनष्टाधिगमादिति** । अधिगमे कर्मणि घञ् । प्रनष्टादधिगम्यमानात् द्रव्यादित्यर्थः । यद्वा प्रनष्टस्याधिगमात्प्राप्तिपूर्वकरक्षणाद्धेतोरित्यर्थः ।

व्यवस्थामाह । **तृतीयेति** । भागानुसारेण व्युत्क्रम इति भावः । **बृहस्पतिः**—

"राजाऽऽददीत षड्भागं नवमं द्वादशं तथा । शूद्रविट्क्षत्रजातीनां विप्रात् गृह्णीत विंशकम् ॥

"त्र्यब्दार्ध्वं तु नागच्छेत्तत्र स्वामी कथंचन । तदा गृह्णीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणान् श्रयेत् ॥ " इति ॥

बौधायनाय: (१ । १० । १६) "अब्राह्मणस्य प्रनष्टस्वामिकरिक्थं संवत्सरं परिपाल्य राजा हरेदिति ।"

नारदः– (अ. ३ । श्लो. १८)

"अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः । राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते " ॥ इति ।

एतेषामपि व्यवस्था प्रागेवोक्ता । तदाह । **प्रपञ्चितमिति** । अत्र च प्रनष्टस्वामिकद्रव्ये एकवर्षत्रिवर्षदशवर्षधारणविकल्पानां व्यवस्था दूरतमदेशवर्तितदीयपुत्रादिदायादवार्तायां सत्यां नानाविधानेकगमनप्रतिबन्धसम्भवे वाऽवगन्तव्येति तु **कल्पतरुः** । **पुरस्तादिति** । अत्रैवाध्याये इति भावः ॥ १७३ ॥

याज्ञवल्कीये १७४ श्लोकः ।

महिषोष्ट्रगवामित्यार्षत्वात्साधुः । **प्रनष्टाधिगते** सति । एवमग्रेऽपि । धनदाने निमित्तमाह । **रक्षणेति** । द्वंद्वात्समुदाये प्राप्तावाह । **प्रत्येकमिति** । उभयत्र । अजाविके इति प्राग्वत् । तत्र द्वितीये उपपत्तिमाह । **अजेति** । **वीप्सेति** । एवं प्रागपि बोध्यम् ॥ १७४ ॥

इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ॥ १२ ॥

अधुनेति । दानप्रसङ्गादिति भावः । तत्र तावदेतत्प्रकरणाभिधेयं प्रमेयं निष्कृष्टमाह । **विहितेति** । यथासंख्यमन्वयः । विहितमार्गाश्रयं दत्तानपाकर्माख्यम्, अविहितमार्गाश्रयं दत्ताप्रदानिकाख्यमित्यवान्तरभेदः । तदाह । **इति चेति** । किंचेतीत्यर्थः । उभयसामान्यमाह । **दानाख्यमिति** । चस्त्वर्थे । तत्रैकोक्तेर्न्यूनतानिरासाय **नारदीयं** व्याचष्टे । **असम्यगिति** । अस्यैवार्थमाह । **अविहितेति** । तत्र **य** इत्यस्य कश्चिदित्यर्थः । अत एवासंभवान्न तस्य तच्छब्देन परामर्श इत्याकांक्षानिरासाय शेषं पूरयति । **यस्मिन्निति** । तस्य योगार्थमप्याह । **दत्तस्येति** । अप्रदानामिति च्छेदः । अत एवाह । **पुनरिति** । षष्ठीसमासगर्भो मत्वर्थीयष्ठन् । अविहितेत्यादिना तत्स्वरूपनिरुक्त्यैव तद्विपरीतरूपस्य दत्तानपाकर्मणः स्वरूपमर्थसिद्धमेवेति हिना सूचितमेवेति न पृथक्कथितमित्याह । **विहितेति** । **तदेव** दानाख्यमेव । तद्योगार्थमाह । **दत्तस्येति** । अनपाकर्मेत्यस्यार्थः । **अपुनरिति** । शास्त्रविहितमार्गेणैव दत्तत्वात्पुनरादानस्य निषिद्धत्वेनापुनर्ग्रहणमित्यर्थः ।

तच्च द्विविधं दानाख्यं व्यवहारपदं च । एकैकस्य द्वैविध्याच्चतुर्विधत्वं, तदाह । **अथ देयमिति** । देयं दत्तं चेति द्वयं दत्तानपाकर्मभेदः । अदेयमदत्तं चेति द्वयं दत्ताप्रदानिकभेदः । एवं तत्र दानमार्गश्चतुर्विधो विज्ञेय इत्यर्थः । **तत्र** तेषां मध्ये । **अनिषिद्धेति** । अनिषिद्धा या दानक्रिया तद्योग्यमित्यर्थः । कुटुम्बाविरोधि स्वीयद्रव्यं हि तादृशम् । **अस्वतयेति** । अन्वाहितादिकमस्वतया दानानर्हं, कुटुम्बपोषणेऽपर्याप्तं तन्मात्रपर्याप्तं वा स्वं द्रव्यं निषिद्धतया दानानर्हमिति विवेकः । **अव्यावर्तनीयमिति** । अपुनर्ग्राह्यमित्यर्थः । **यत्प्रत्याहरणीयमिति** । यथाकथंचिद्दत्तं पुनर्ग्राह्यमित्यर्थः ।

नारदोक्तार्थपरतया मूलमवतारयति । **तदेतदिति** । पूर्वोक्तं सर्वमित्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये १७५ श्लोकः । (प्रथमपादः)

प्राग्वदाह । **आत्मीयमिति** । स्वतस्तस्य तदविरोधादाह । **अनुपरोधेनेति** । तदविघातेनेत्यर्थः । तस्यापि तात्पर्यार्थमाह । **कुटुम्बभरणेति** । देयमित्यस्यार्थमाह । **दद्यादिति** । विशेषणफलमाह । **तदिति** । कुटुम्बेत्यर्थः । **वृद्धौ** अशीत्युत्तरसंख्याकौ । **शिशुः** षोडशन्यूनः । **आकार्यशतमपि** अकार्यदुष्प्रतिग्रहाद्यानन्त्यमपि । **मनुरिति** । इतीत्यादिः । एवमग्रेऽपि ।

पूर्वं **नारदोक्त्या** अस्वतयेत्यादिना अदेयं द्विविधमुक्तम् । अतः संक्षेपप्रकारमेवाह । **स्वमिति** । आयादेयं व्यतिरेकेण **मूलकृता** दर्शितमित्याह । **स्वं दद्यादिति** । **अन्वाहितेति** । अत्र क्रमस्य वक्ष्यमाण**नारदी**यस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । द्वन्द्वोत्तरपदकद्वन्द्वो वा । एवं कुटुम्बेत्यनेन तदपर्याप्तं निषिद्धतया न देयमिति द्वितीयमप्यदेयं व्यतिरेकेणैव दर्शितमित्यपि बोध्यम् । तथा च अस्वं अदेयं, स्वमपि तदपर्याप्तमदेयमिति द्विविधमदेयमिति सिद्धमिति तात्पर्यम् ।

व्याख्यात्राऽन्वाहितादिपञ्चानामदेयत्वमुक्तं, **नारदेन** त्वष्टानामिति तद्विरोधमाह । **यत्पुनरिति** । कष्टास्वित्यापद्विशेषणम् । **कष्टासु** अत्यन्तदुःखदापत्स्वपि वर्तमानेनेत्यायर्थः । काष्ठास्विति पाठे सर्वासु दिक्षु आपत्स्वपीत्यायर्थः । तं परिहरति । **तदिति** । मात्रं कार्त्स्न्ये । **न पुनः** न तु । अन्वाहिताद्यष्टानामेकगणपाठोऽदेयत्वमात्रसाम्येन, न तु अस्वत्वेनेति भावः । अत्र हेतुमाह । **पुत्रेति** । **प्रतिश्रुतेषु** त्रिषु । चस्त्वर्थे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एवमाद्यपादं व्याख्याय **द्वितीयपादांशं** व्याख्यातुमवतारयति । **स्वमिति** । दारसुतग्रहणमुपलक्षणमित्याह । **दारसुतादेरिति** । समाहारद्वन्द्वस्तत्र । तदाह । **दारसुतमिति** ।

तृतीयपादं व्याचष्टे । **तथेति** । **मनुमाह** । **पुत्रानिति** । **वृत्तिं** जीविकाम् ।

तुर्यपादं व्याचष्टे । **तथेति** । यत्पदार्थमाह । **हिरण्यादिकमिति** ॥ १७५ ॥

उत्तरसङ्गतिमाह । **एवमिति** । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **चो** वाक्यालङ्कारे । **आहेति** । अर्धेनेति भावः । अत एव तदवतरणपूर्वकं वक्ष्यति—

याज्ञवल्कीये १७६ श्लोकः ।

प्रतिग्रहे भावे घञित्याह । **प्रतिग्रहणमिति** । 'उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्यादिति विधिरित्याह । **कर्तव्य इति** । तत्फलमाह । **विवादेति** । इदमुभयान्वयि । तस्य विशेषेण तथा प्रतिग्रहे हेतुमाह । **तस्येति** । स्थावरस्येत्यर्थः ।

द्वितीयार्धं प्रकरणसम्बन्धमवतारयति । **एवमिति** । यदि तु प्रतिग्रहशब्देन करणघञोत्सर्गौ दानाख्य एवोच्यते तदपि प्रकृतसम्बद्धमेवेति बोध्यम् । पादभेदेन वाक्यद्वयं न तु देयादिभेदेनेत्याह । **यदिति** । विशेषमाह । **धर्मार्थमिति** । अनेनान्यस्यातथात्वं सूचितम् । प्रागवदेवोक्तहेतोराह । **यद्यसाविति** । यस्मै दातुं प्रतिश्रुतं स इत्यर्थः ।

एवं देयादेयविषयं वक्तव्यमभिधाय दत्तावृत्तविषयं वक्तव्यं वक्तुं तस्य द्वितीयपादं सप्रतीकं व्याचष्टे । **दत्त्वेत्यादि** । **पुनः**, पश्चात् । दत्तानपहरणकथनेनैव तत्प्रातिपक्षभूतस्यादत्तप्रत्याहरणस्यापि कथनमर्थसिद्धमेव **नारद**वदित्याह । **यत्पुनरिति** । **चो**ऽप्यर्थे । **दत्तं** तत्सप्तविधमिति ।

" तत्र त्वष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् । " (अ. ४ । ३) इति अस्यादिः ।

नारदीयं सर्वं क्रमेण व्याचष्टे । **अयमर्थ इति** । क्रीतद्रव्यस्येति बहुव्रीहिः । **तुष्ट्या**, सन्तोषेण । **दुहित्रिति** । दुहितुः पुत्रादिभ्य इत्यर्थः । दृष्टस्योक्तत्वात् अनुग्रहपदेन तदित्याह । **अदृष्टेति** । 'सर्वं वाक्यमिति' **न्यायेनाह** । **दत्तमेवेति** । एवव्यावर्त्यमाह । **न प्रत्याहरणीयमिति** । **नारदीये** दत्तपदं पण्यमूल्यादिशेषतया स्वतन्त्रतया च तन्त्रेणोपात्तमिति भावः । यच्चादृष्टार्थमित्येव पाठेऽनुग्रहार्थमित्यस्यैव व्याख्यानं तद् बोध्यम् ।

अदत्तं त्विति व्याचष्टे । **भयेनेत्यादि** । तत्र भयं च क्रोधश्च शोकश्च तेषां वेगस्तेन रुजा पीडा तया अन्वितैरिति शाब्दोऽर्थः । तत्फलितमाह । **भयेनेत्यादि** । **बन्दीति** कारागृहाधिकृतादिभ्य इत्यर्थः । **निर्यातनं** दूरीकरणम् । **अन्यस्मै,** येन साकं पित्रादीनां वैरं तस्मै । पुत्रादीति पाठान्तरम् । छलसंबद्धमेव योगपदं नान्येन । योगत इति तृतीयान्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह । **उत्कोचेनेति** । **तस्मा इति** । तस्मा एव । तद् अन्यद्वा ददातीत्यर्थः । **शतदानमिति** । शतं दीयमानमिति मनसि निधाय कारणोच्छ्वासादिवशात्सहस्रं दीयते इत्युक्तौ सत्यां मनसोऽनभिप्रेतमप्युक्त्यनुसारेण यत् दीयते तदित्यर्थः । उन्मत्तान्तेन द्वंद्वोत्तरपदकद्वंद्वेनापवर्जितमित्यस्य दत्तमित्यर्थकस्य साधनं कृतेति समास इत्याह । **बालेनेत्यादि** । **मदनीयेति** । तत्साधनद्रव्येण यो मत्तस्तेनेत्यर्थः ।

कर्तेति व्याचष्टे **तथेति** । ममेदमित्यस्यार्थो । **मदीयमिति** । **कर्त्तेति** लुडर्थानद्यतनत्वमात्रं न विवक्षितमित्याह । **करिष्यतीतीति** । अपात्रे इति तस्य तत्त्वाविवक्षायां सप्तमी । अपात्रायेत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तदाह । **अचतुर्वेदायेति** । उक्ते इत्यत्र "अर्शआद्यच्" (व्या. सू. ५।२।१२७)। सप्तमी तथैवेत्याह । **चतुरिति**। अकार्ये इति छेदः। सप्तम्युभयत्र प्राग्वत्। **धर्मः संहितो येनेति** । आहिताग्न्यादिः । कर्तव्यत्वेन धर्मं ब्रुवते, अकार्ये अकार्यं यस्य तस्मै अकार्यकर्त्रेऽविज्ञानाद्यद्दत्तं स्यादित्यर्थस्तदाह । **यज्ञमिति** ।

विशेषमाह । **आर्तेति** । वेत्यस्योभयत्रान्वयः । **दत्तमित्यस्य** संकल्पितमित्यर्थः । अत एव साधारणमाह । **अदत्त्वेति** । **मृते,** तस्मिन् सति । पूर्वं पूर्णे दाने तु न परावृत्तिरिति तुना सूचितम् ।

कात्यायनेनैव सर्वविवादसाधारणमन्यदप्युक्तमित्याह। **तथेदमिति** । वक्ष्यमाणम् । **अपरम्,** उक्तभिन्नम् । तदर्थमाह । **योग इति** । उभयत्रेति भावः । कृतसमाहारद्वंद्वाभ्यां योगयोस्तृतीयासमास इत्याह । **योगेनेत्यादि** । आधमनादीनाह । **आधीति** । विशेषेण क्रीतमित्याह । **क्रयेति** । भावे क्त इति भावः । **विगमे,** तज्ज्ञाने । **अस्य** अपरस्य ।

विशेषान्तरमाह। **यः पुनरिति** । यस्तु । अदत्तं गृह्णातीति । पाठः तद्ग्रहणे मूलमाह । **लोभादिति** । अत एवाज्ञः स इति भावः । यद्यपि तावुभावपि दण्ड्यावित्येव सिद्धं तथापि स्फुटार्थं व्युत्क्रमेण सांनिध्यादाह । **अदेयदायक इति** । **तथा,** च । **अदत्तेति** । अदत्तं प्रतीच्छक इति तथा । सचवर्गः प्रतीच्छधातुर्ग्रहणार्थः । धातुगणे चाद्दुलकोक्तेरिति भावः ॥ २७६ ॥

इति दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥ १३ ॥

प्राग्वदाह । **क्रीतेति** । तत्र संगतिं सूचयन्नाह । **तदित्यादि** । **बहु,** विपुलम् । सम्यगिति यावत् । **तत्र च** तदनुशये च । **तेनैव, नारदे**नैव, एवमग्रेऽपि । षष्ठी प्राग्वत् । 'तस्मिन्नेवाह्नच-विवक्षतमिति' पाठः । नाशरहितामिति तदर्थः । अविक्षितामिति पाठेऽप्येवम् । **आवहेत्,** त्यजेत् । तस्मै दद्यात् । तावता न्यूनं मूल्यं ग्राह्यमिति यावत् । **द्विगुणं** पूर्वोक्तत्रिंशांशात् द्विगुणं, पञ्चदशांशमिति यावत् । तुर्यपादस्य तात्पर्यार्थमाह । **परत इति** । **अनुशयो,** विचारपूर्वकपश्चात्तापः ।

संगतये विशेषमाह । **एतच्चेति** । **नारदोक्तं** चेत्यर्थः । **बीजादीति** । बीजादिव्यतिरिक्तं च तत् उपभोगादिविनश्वरं च तत् वस्तु च तद्विषयकमित्यर्थः । भोगवस्त्विति पाठे स्पष्टार्थम् । **भोगेति** भोग्येत्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये १७७ श्लोकः ।

एवं स्मृत्यन्तरोक्तं मनसि निधायोक्तान्यविषये मूलकृत् प्रत्यर्पणप्रकारं दर्शयतीत्याह । **बीजादीति** । **दशैकेति**। पूर्वार्धे समाहारद्वंद्वोऽग्रे पूर्वमितरेतरद्वंद्वपूर्वकसमाहारद्विगुः। अत एव वक्ष्यति 'दशाहादिक' इत्यादि। उत्तरार्धे इतरेतरद्वंद्वः । क्रमस्य विवक्षितत्वान्न दोषः । तदाह **बीजमित्यादि** । अय इत्युपलक्षणमित्याह । **लोहादीति** । परीक्षणपदार्थमाह । **परीक्षाकाल इति**। करणल्युटा कालसामान्यवाचकं तदिति भावः । एतत्कथनफलमाह । **परीक्ष्यमाणे चेति** ।

मनुविरोधं तेनैकस्यैव कालस्य सामान्येनोक्तत्वात्प्राप्तं **मूलनारद**योः परिहरति । **यत्त्विति** । **इह,** व्यवहारे । द्वितीयं आह । **आददीत चेति** । विचारस्य तुल्यत्वात् तदेकतयैव **मनु**नोक्तत्वा-न्मूलकृताऽप्येकतयैवोक्तं न तु भेदेन । **कल्पतर्वा**दीनां भेदेनोक्तिस्तु स्पष्टार्थेति बोध्यम् । मूलाविरोधायाह । **उक्तलोहादीति** । **नारदा**विरोधायाह । **उपभोगानश्वरेति** ।

१ ड- येनेत्यादि ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्वं मनुमूलनारदोक्तम् । परीक्षापूर्वकक्रये विशेषमाह । **यत्पुनरिति** । परीक्षितं सदिति शेषः । परीक्ष्येति पाठान्तरम् । **पुनः** पश्चात् । **तदुक्तमिति** । **नारदेनेति** शेषः । **प्राक्** क्रयात् । **गुणेति** । गुणदोषाभ्याम् । सार्वविभक्तिकस्तसिः । **परीक्षाभिमतमिति** । परीक्षया अभिमतमित्यर्थः । परीक्ष्याभिमतमिति पाठान्तरम् । **पुनः** पश्चात् ॥ १७७ ॥

याज्ञवल्कीये १७८ श्लोकः ।

यद्यपि बीजाय इति बीजादिक्रमेण मूले परिगणितं तथापि दोह्ये महिष्यादौ प्रतिसवनदोहनेन तत्परीक्षायाः पयोनिष्ठाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां सुज्ञानत्वात्तत्प्राधान्येनाह । **दोह्यादीति** । **परीक्षेति** । तत्कालेत्यर्थः । **इतरथा** तन्न्यूनत्वे । अयं तात्पर्यार्थः । शतशब्दः प्रत्यासत्तेः पलपर इत्याह । **शतपले इति** । द्विपलमिति बहुव्रीहिस्तदाह । **पलद्वयमिति** । प्राग्वदाह । **शतपले इति** । अनुवृत्तिरग्रेऽपि । पञ्च दशेति पदद्वयम् । तदाह । **पञ्च पलानीति** । **इत्येव** तच्च पलपरमेव । प्रताप्यमाने इत्यप्युभयत्र बोध्यम् ।

न्यूनतां परिहरति । **कांस्यस्येति** । 'कांस्ये त्विति' पाठान्तरम् । त्रपुताम्रयोनित्वादिति बहुव्रीहिः । **तदनुसारेण** तद्भागानुसारेण । क्वचित् तथैव पाठः । एवं पित्तलेऽपि बोध्यम् । तात्पर्यार्थमत्राह । **अतोऽधिकमिति** ॥ १७८ ॥

याज्ञवल्कीये १७९ श्लोकः ।

क्वचित् कम्बलादावपि, न सर्वत्र, किं तु क्वचित्, वृद्धिमाहेति पाठः । सूक्ष्मे वक्ष्यमाणत्वादाह । **स्थूलेनेति** । और्णे शतपले कम्बलादाविति तु मूलार्थः । **निर्मिते इति** । 'रोपधेतोः प्राचाम्' (व्या.सू. ४।२।१२३) इति वुञ् तत्रानेन सूचितः । स हि शैषिकः । शतपले दशपला वृद्धिरित्यर्थः । दशपलेति बहुव्रीहिरेव । मध्ये इति तृतीयपादप्रतीकम्, अत एवाह । **अनतिसूक्ष्मेति** । **पटादाविति** । यद्यप्यौर्णे इत्यादिना कम्बलादितया ग्रहणं कृतं तथापि पटादावित्युक्तिः प्रातिलोमाभिप्रायेति नानुपपत्तिरिति भावः । शते इति बोध्यम् । **सुसूक्ष्मेति** । अतिसूक्ष्मेत्यर्थः । **अप्रक्षालितेति** । तथा च प्रक्षालिते नेयमेव वृद्धिरिति भावः ॥ १७९ ॥

याज्ञवल्कीये १८० श्लोकः ।

विशेषमिति । क्षयमुभयाभावं च स्थलविशेषेणेत्यर्थः । कार्मिकमित्यस्य व्याख्या **कर्मणेति** । चित्रं सूत्रम् । अत एव तस्यापि व्याख्या **यत्रेति** । **मेचकं** मयूरपिच्छनेत्रम् । तत्र अधिकरणे घञित्याह । **यत्रेति** । **प्रावार** उत्तरासङ्गः । "द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ" **इत्यमरः** । (२।६।११७) **तत्र** उभयत्रापि । त्रिंशच्छब्दो भागपर इत्याह । **त्रिंशत्तम इति** । तात्पर्यार्थमाह । **किंत्विति** ॥ १८० ॥

याज्ञवल्कीये १८१ श्लोकः ।

उत्तरसंगतिमाह । **द्रव्यानन्त्यादिति** । **क्षयवृद्धीति** । धर्मादित्वात्साधुत्वम् । एवमग्रेऽपि । अत एव वृद्धिक्षयेत्यग्रिमविरोधो नेति बोध्यम् । उक्तभिन्नविषयमेवास्य साफल्यायाह । **शाणेत्यादि** । शणसूत्रनिर्मितम् । क्षुमा अतसी तत्सूत्रनिर्मितम् । 'नष्टे' इति मूलार्थमाह । **ह्रासमिति** । सर्वथा नाशोऽत्र नाभिमतः प्रकरणादिति भावः । **तथा** किं च तद्वत् वा प्रत्यासत्तेराह । **नष्टद्रव्यस्येति** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्र तत्त्वविवक्षया सप्तमीति भावः। एकश्चो व्युत्क्रमे इत्याह। **सारासारतां चेति**। ज्ञात्वेत्यस्य व्याख्या **परीक्ष्येति**। तुर्यपादार्थमाह। **यदिति**। दाप्यमित्यस्य शिल्पिकदम्बकमिति विशेष्यम्। तदाह। **शिल्पिन इति** ॥ १८१ ॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम्।

अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् ॥ १४ ॥

साम्प्रतमिति। गृहीतादानदण्डप्रसङ्गेनेति भावः। **अपरमिति**। तेषामाद्यमित्यादौ **मनुना**ऽपरिगणितत्वात्ततो भिन्नमेवेत्यर्थः। **नारदीयं** व्याचष्टे। **आज्ञाकरणमिति**। प्रतिपद्यते इत्यस्यार्थमाह। **सम्पादयतीति**। **मूले** व्युत्क्रमेणान्वय इत्याह। **अभ्युपेत्येति**। शिष्यादिचतुर्णां सामान्यसंज्ञामाह। **तेषामिति**। मध्ये इत्यर्थः। **कर्मकरा इति**। 'कर्मणि भृताविति' (**व्या. सू.** ३।२।२२) टः। यद्यपि भृतके तत्त्वं सूत्रसिद्धं भृतावित्युक्तेस्तथापि साहचर्यादन्येषामपि तत्त्वं बोध्यम्। वक्ष्यमाणानुरोधेन तेषां तत्त्वं योगरूढचेत्याह। **ते चेति**। चत्वार इत्यर्थः।

तदिदं सर्वम्। **शास्त्रे** प्रोक्त इत्यर्थः। **चतुर्विधः** आदितः। **तेषां** मध्ये। **त्रिपञ्चका इति**। त्रिः पञ्चेति त्रिपञ्च ते परिमाणं येषां ते। सुजर्थे समासः। तद्धितः कन्। तदेव विशदयति। **शिष्यान्तेवासीति**। **सामान्यमिति**। **एषां** शिष्यादीनां पञ्चानां मध्ये। अस्वतन्त्रत्वं नाम सामान्यं साधारणधर्म इत्येवं मनीषिणो महर्षय आहुरित्यर्थः। **जातीति**। तेषां पञ्चानां मध्ये शिष्यादिरूपचतुर्विधसमुदायस्य जात्या स्वस्वजात्यनुरूपं शुभमिति यावत् तादृशं कर्म कुर्वतस्तु कर्मकर इत्येवंरूपोऽवान्तरविशेषो मनीषिभिरुक्त इत्यर्थः। कर्मकरत्वं चतुर्णामप्यवान्तरजातिरित्यर्थः। **वृत्तिरेव चेति**। विशेष इत्यनुवर्तते। तथा वृत्तिर्वर्तनमपि शुभकर्मकरत्वेन विशेषो विशिष्टं, शुभकर्मकरत्वं विशिष्टा वृत्तिरित्यर्थः। अत एव चसंगतिः।

उक्तमेव विविच्याह। **कर्मापीति**। **कर्मकृतां** चतुर्णाम्। तत्राशुभमाह। **गृहद्वारेत्यादि**। अत्र द्वंद्वोत्तरपदकसमाहारद्वंद्वस्य शोधनेन षष्ठीसमासः। उत्तरार्द्धे प्रत्येकमितरेतरद्वंद्वद्वयगर्भेतरेतरद्वन्द्वोत्तरपदकषष्ठीसमासोत्तरपदकसमाहारद्वन्द्वः। अग्रे यथासंख्यमन्वयः। **इच्छत इति**। इच्छतः स्वामिनः स्वाङ्गैरन्ततः पर्यन्ते उपस्थानं सेवनं चेत्यर्थः। **शुभमिति**। अतोऽन्यत् यत् तत् परं केवलं उत्कृष्टं वा शुभमित्यर्थः।

शिष्यान्तेवासीत्यादि**नारदव**चनांशं विशिष्य व्याचष्टे। **तत्रेति**। तेषां मध्ये इत्यर्थः। वेदग्रहणं शास्त्रस्याप्युपलक्षणम्। शिल्पं कौशलम्। **अधिष्ठाता** नियन्ता।

अशुचीत्यादि तथैव व्याचष्टे। **अशुचीति**। शिष्याद्युद्दिष्टानां मध्ये भृतकत्रैविध्यमाह। **भृतक इति**। **अत्र** एषां मध्ये। **तदुक्तमिति**। **नारदेने**ति शेषः। अत्रेति प्राग्वत्। आयुधजीवी आयुधीयः। **भारवाहीति**। तद्वहनशीलः। भारवाह इति पाठान्तरम्।

दासास्त्रिपञ्चकाः दासास्तु गृहजादयः इत्युक्तं, तत्प्रपञ्चयति—

दासाः पुनरिति। दासास्त्वित्यर्थः। उच्यन्ते इति शेषः। तानेव **नारदोक्त्या** आह। **गृहजात इत्यादि**। क्रमेण व्याचष्टे। **गृहे इत्यादि**। तत्र पत्नीपरगृहशब्दस्य लक्ष्यार्थमाह। **दास्यामिति**। तदादित्यनेन किंचिन्न्यूनता सूचिता। अनाकाले इत्यस्यार्थो **दुर्भिक्षे इति**।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भृत इत्यस्य **रक्षित इति । आधितामिति ।** अन्यत्रेति भावः । **अहं** स्याम् । **परिभाष्येति ।** परिभाषयित्वेत्यर्थः । **स्वयमिति ।** स्वयमेवागत इत्यर्थः । **प्रव्रज्या** संन्यासः । त्वं दास इति पाठे अग्रे इत्यभ्युपगमित इति पाठः । त्वद्दास इति पाठे अहं तव दास इत्यर्थेनाग्रे इत्यभ्युपगत इति पाठः । एतावन्तं कालमहं तव दास इत्यङ्गीकारित इति **मदनरत्ने**ऽप्येवमुक्तम् । **भक्त**मन्नम् । **एवे**नान्यव्यवच्छेदः ।

मनुविरोधमनुवदति । **यस्त्विति । मानवे** भक्तदासः गृहजः क्रीतश्च प्रागुक्त एव । **पैतृकः** पितुरागतः । सोऽपि दायादुपगत एव । **दत्त्रिमो**ऽपि कृत एव । **ध्वजाहृतः** ध्वजेन तद्वता युद्धेनाहृत इति सोऽपि युद्धप्राप्त एव । प्रव्रज्यातश्च्युतस्य प्रायश्चित्तमकुर्वतः पुंसो दण्डार्थमेवामरणाद्दास्यं राज्ञो भवतीति दण्डदासः प्रव्रज्यावसित एवेति बोध्यम् । **दासेति ।** अयं धर्मपरः । दासत्वाश्रया दासा इति यावत् ।

परिहरति । **तदिति ।** तथा च सप्तग्रहणं न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं, न तु परिगणितभिन्ननिषेधार्थम् । तदाह । **न तु परीति ।**

एवं प्रकरणोपोद्घातत्वेन स्मृत्यन्तरोक्तमुक्त्वा मूलविषयं विवेचयितुं तदवतारयितुं चाह । **तत्रैषामित्यादि ।** तत्र तथा सति । **अधिकर्मकृद्भृतकानामिति ।** अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । भृतकत्रैविध्यात् बहुवचनम् । वृत्तिरित्यनुषज्यते ।

मूलमवतारयति । **दासान्तेवासीति ।**

याज्ञवल्कीये १८२ श्लोकः ।

अपिशब्दादिति । चौरैरित्यनुवर्तते । चौरैरपहृत्याहितो दत्तश्चेत्यर्थः । **चः** सर्वसमुच्चये इत्याह । **दत्तश्चेति । सः** सर्वविधः । अत एव स्वाम्याहितादिविषये पृथगाह । **यदीति ।** बलादिनेति भावः । 'उक्तं चेति' **चो** ह्यर्थे । चौरेणापहृताः सन्तो विक्रीता इत्यर्थः । **हि** यतः **दास्यं,** तदेव ।

उत्तरार्धैकदेशं व्याचष्टे । **चौरेति ।** उत्तरसंगतये आह । **तदिदमिति । मूलो**क्तं स्वामिप्राणरक्षकत्वमित्यर्थः । **यो वैषामिति ।** एषां दासानां पञ्चदशानां मध्ये य एव कश्चिदित्यर्थः । न केवलं तावन्मात्रं किं त्वन्यदपीत्याह । **पुत्रभागमिति ।** तद्भागसदृशभागामित्यर्थः ।

नन्वेवं भक्तत्यागादित्यादि निष्फलम् । अत आह । **भक्तेति ।** आदिशब्दः प्रकारे । तेषां केषांचिदित्यर्थः । अत एवोक्तक्रमेणाह । **अनाकालेति ।** भक्तत्यागो भुक्तिदिनादारभ्य न विवक्षितस्तस्य तत्राहेतुत्वादत आह । **दासभावादिति । तस्य** धनस्य । निःशब्दार्थमाह । **सवृद्धिकस्येति ।** सामान्यार्थस्य प्रकरणात्क्रीधातोर्विशेषपरत्वमित्याह । **प्रत्यर्पणादिति । विशेषोऽपीति ।** अनाकालभृतांशमात्रे इति भावः । **संभक्षितमिति ।** दुर्भिक्षे यत् संभक्षितं तत् कर्मणा न शुध्येतेत्यर्थः । यदीयमुपभुक्तं तदीयव्यापारकरणमात्रेण शुद्धिर्न, दास्यान्न निर्मुक्तिः, किं तु तत्कर्मकरणेन गोद्वयदानेन च शुद्धिरिति यावत् । अयमेव मूलतो विशेष इति बोध्यम् । **धनं भक्तस्येति ।** प्रागुक्त एवार्थः । **सद्यः** तत्कालमेव, न तु पूर्ववदन्यदानापेक्षेति भावः । **धनं** सोदयमित्यस्यापकर्षः । प्रमुच्यते इत्यस्यानुषङ्गः । स्वामी यथैव नोद्धरेदिति पाठः । यदि स्वामी नैवोद्धरेत्तदाऽऽहितोऽपि सोदयं धनं दत्त्वा दास्यात्प्रमुच्यते इत्यर्थः । यथेनमुद्धरेदिति पाठे तत्र तत्संमतिं विना नैव मुक्तिरिति बोध्यम् । ऋणदासे आह । **ऋणं त्विति ।**

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तथा किं च । क्रमेणाह **तवाहमित्यादि । हृतानां च,** तेषामपि । **तेनैव नारदेनैव ।** प्रतिनिधिः प्रतिशीर्षपदार्थः । तुल्यं कर्म यस्य देयसाम्येन, तुल्यव्यापारेण पुरुषान्तरदानेनेत्यर्थः । कर्मणा स्वतुल्यपुरुषान्तरं दत्त्वा मुच्येरन्निति यावत् । निग्रहादित्यस्यार्थमाह । **दासेन सहेति ।** वडवाया इति शेषः । दासीस्वामिक्त्तादिति भावः । प्रागुक्तफलितं प्रागुक्तमेवोपसंहरन्नाह । **तदेवमिति ।** तस्मादुक्तप्रकारेणेत्यर्थः । क्रमेणाह **। गृहेति ।** स्वामिप्राणप्रदत्वमुपलक्षणमित्याह । **तत्प्रसादेति ।** स्वामिप्रसादेत्यर्थः । स च तथा वाऽन्यथा वेति भावः । यद्वा स्वामिप्राणप्रदत्वस्य साक्षान्मोचने कारणत्वाभावादाह । **तदिति ।** तेन यस्तत्प्रसाद इत्यर्थः ।

तन्मोचने विधिमाह । **दासेति । अनेन** वक्ष्यमाणेन **। स्वं** स्वीयम् । **तस्य** दासस्य । स्कन्धात् सजलं कुम्भमादायासौ स्वामी भिन्द्याद्भूमावित्यर्थः ।त्रिरिति पूर्वान्वयि । **तेनैव नारदेनैव।** यत्त इति शेषः ॥ १८२ ॥

याज्ञवल्कीये १८३ श्लोकः ।

अवशिष्टगतिमाह । **प्रव्रज्येति ।** तुर्वैलक्षण्ये । एवं सति प्रायश्चित्तविध्यानर्थक्यापत्तेराह । **अनभ्युपगतेति ।** तथा सति तु पुनस्तस्य प्रव्रज्येवेति भावः । एवेनान्यव्यवच्छेदः । अवतरणार्थमेव प्रतिपादयन् आमरणेत्यस्यार्थमाह । **मरणमेवेति । अन्तो** मोक्षः **। अन्तरा** मध्ये जीवनदशायाम् । **प्रतिमोक्षः** तत्प्रतिपक्षभूतो मोक्षः । एतेन आ समन्तात् मरणमेवान्तो यस्य स एव तथेति विनयादित्वात्स्वार्थे ठगिति सूचितम् ।

(उत्तरार्धः)

दासभावः दासत्वम् । प्रतिलोमशब्दो धर्मपरस्तृतीयान्तात्तसिरित्याह । **न प्रातिलोम्येनेति ।** नन्वेवं अस्योक्तमूलविरोधोऽत आह । **स्वधर्मेति । पुनः** तु । निषेधशेषमाह । **स्वधर्मेति ।** एवं निषेधमुक्त्वा विधिमाह । **दारवदिति ।** यथाऽऽनुलोम्येनैव विवाहो न प्रातिलोम्ये न तथा दासत्वमपीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

याज्ञवल्कीये १८४ श्लोकः ।

अन्तेवासिधर्मानाहेति । एवं दासे धर्मानुक्त्वेत्यादिः । **कृतकालमिति ।** तद्विशेषणार्थं पूर्वशेषमाह । **यद्यपीति ।** सर्वशिल्पग्रहे कालाद्यभावादाह । **अपेक्षितेति ।** तत्र प्रकारजिज्ञासामाह । **कथमिति । फलं** भृतिम् । **स्वशिल्पमिति ।** बान्धवानां भ्रात्रादीनाम् अनुज्ञया आज्ञया स्वं स्वजातिविहितं शिल्पं ग्रहीतुमित्याद्यर्थः । **अन्ते** अन्तिके ।

एवं तद्धर्ममुक्त्वाऽऽचार्यधर्ममाह । **आचार्य इति ।** पुनस्तद्धर्ममाह । **शिक्षयन्तमिति । बलादिति ।** तद्बान्धवै राज्ञा वेति भावः । अत एवाह । **वधेति । शिक्षितोऽपीति ।** कृतकालात्यागिति भावः । **समाप्नुयादिति ।** तन्निकटे समापयेदित्यर्थः । **तत्र** तद्गृहे । **समये** अतीते सति । **प्रदक्षिणं** सप्रदक्षिणम् । अर्श आद्यजन्तम् । यथाश्रुतं वा । आचार्यप्रदक्षिणामिति पाठान्तरम् । 'शक्तितश्चानुमान्यैनमिति' पाठः । **एनं** आचार्यम् यथाशक्ति **अनुमान्य** तोषयित्वा स्वगृहं प्रति परावर्त्यागच्छतीत्यर्थः । **ताडनेति ।** दण्डादिकृतेत्यर्थः । १८४ ॥

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदम् ।

---

१ ना. स. (५।४।३४) ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् ॥ १५ ॥

याज्ञवल्कीये १८५ श्लोकः ।

संप्रतीति । अङ्गीकारत्यागस्य पूर्वत्र सत्त्वेन तत्प्रसङ्गादिति भावः । '**नैगमादीति**' **आदिना** श्रेण्यादित्रैविद्ययोर्ग्रहणम् । अस्यार्थमाह । **पारिभाषिकधर्मेणेति** । धर्मशास्त्रपरिभाषां कृत्वेत्यर्थः । एतेन तत्रत्यस्थितिशब्दो विशेषपर इति सूचितम् । तस्याप्यर्थमाह । **परिपालनमिति** । यद्यपि तच्छब्दस्य प्रक्रान्तपरामर्शित्वात्परिपालनस्यैव विवादपदत्वं प्राप्नोति तथापि बाधात्तदसंभवः । कर्मेत्यन्तेनान्वयमुखेन संविद्व्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य प्रतिपक्षभूतमुक्त्वा तद्विवादपदं स्मृतमित्युक्तं तदाह । **तद्व्यतिक्रम्यमाणमिति** । मूलमवतारयति । **तदुपक्रमार्थमिति** । प्रत्यासत्तेराह । **स्वेति** । नपुंसकत्वोपपत्तये बहुवचनलब्धं तत्पदार्थमाह । **ब्राह्मणव्रातमिति** । त्रैविद्यत्वादेरन्यतः सिद्धौ राजनियोज्यत्वासंभवादाह । **कृत्वेति** । शेषोऽयं कृत्वा चेत्यर्थः । अत एव **बृहस्पतिः**

"वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः । आहूय स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥
"अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदेया गृहभूमयः । " इति ।

स्वशब्दार्थमाह । **वर्णेति** । बहुव्रीहिः । धर्मशब्दार्थमाह । **श्रुतीति** ॥ १८५ ॥

याज्ञवल्कीये १८६ श्लोकः ।

तैः ब्राह्मणैः । निजेत्यस्यार्थः । **श्रौतेति** । वर्णाश्रमनिमित्तकेत्यादिः । **समयात्** पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानात् । सोऽपीति अपिना निजधर्मसमुच्चयः । एवमग्रेऽपि । **तथा** तद्वत् । **धर्म इति** । कृत इति शेषः । यावत्पथिकामीति वीप्सायामव्ययीभावः ॥ १८६ ॥

याज्ञवल्कीये १८७ श्लोकः ।

समयधर्मः सोऽपि । '**तदतिक्रमादाविति**' **आदिना** गणद्रव्यहरणग्रहणम् । **पुनः तु** । आदिना देशः । अत एवाह । **साधारणमिति** । दण्डबाहुल्यादाह । **अयं चेति** । आदिना जात्यादिपरिग्रहः । एवमग्रेऽपि । **अनुबन्धो** दोषः । अपराध इति यावत् । आदिना **ग्रामदेशशब्दौ** तत्स्थजनबोधकौ जघन्यवृत्त्या । **संघो** वणिगादिसमूहः । इदमस्माभिः कार्यं परिहार्यं वेत्येवंरूपं संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये यो नरो लोभादिनाऽतिक्रामेदित्याद्यर्थः ।

पक्षान्तराण्याह । **निगृह्योति** । निबध्येत्यर्थः । **समयव्यभिचारिणं** संविद्व्यतिक्रमकारिणम् । 'चतुःसुवर्णमि'त्यादि समाहारद्विगुः । 'चतुःसुवर्णानिति' पाठान्तरम् । राजतं शतमानं च विंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयपरिमितं रजतम् । **निर्वासनेति** । सर्वस्वहरणाद्यभावात् केवलनिर्वासनेत्यर्थः । **निष्कं** सुवर्णाश्चत्वारः । सुवर्णं कर्षमितम् । **शतमानेति** । राजतेत्यादिः । इदं त्रयं विषयलाघवगौरवापेक्षया व्यस्तं समस्तं वेति तु तद्व्याख्यातारः ॥ १८७ ॥

याज्ञवल्कीये १८८ श्लोकः ।

इदं च इदमपि । **तैः** ब्राह्मणैः । **गणिनां** समूहिनाम् । एवमग्रेऽपि । सर्वैरित्यस्य प्रकृतार्थमाह । **इतरैरिति** । अनतिप्रसंगायाह । **गणान्तर्गतैरिति** । अन्यवचनस्य अन्यकर्तृककरणासंभवादाह । **अनुसरणीयमिति** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(उत्तरार्धः)

अन्यथा तदननुसरणे । तत्रेत्यस्यार्थो **गणिनामिति** । विपरीत इत्यस्यार्थः **समूहेति** । **प्रतिबन्धेति** । प्रतिषेधेति पाठान्तरम् । **राज्ञेति** । स इति मौल एवादिः । यच्छब्दोपादानेन तस्यार्थसिद्धत्वात्तु तदनुक्तिरिति भावः । दममित्यस्यार्थः **साहसमिति** ॥ १८८ ॥

याज्ञवल्कीये १८९ श्लोकः ।

मूले समूहकार्ये इति सतिसप्तमी । तया च निमित्तत्वं फलति । कार्यशब्दश्च तन्निष्पत्तिपरः । तदाह । **समूहकार्यनिर्वृत्त्यर्थमिति** । तेनोभयथाऽर्थान्तरनिरासः । प्रकृतत्वादाह । **स्वेति** । कृतेत्यस्यार्थो **निर्वर्तितेति** । मानोऽभ्युत्थानादिकृतः । सत्कारोऽर्घ्यपाद्यादिकृतः । स महीपतिरित्यन्वय इत्याह । **स राजेति** । पूजयित्वेत्यस्य तात्पर्यार्थं मुख्याभावादाह । **परितोष्येति** ॥ १८९ ॥

याज्ञवल्कीये १९० श्लोकः ।

समूहेति । समूहाय दत्तस्यापहारिणं मध्यस्थमित्यर्थः । समूहकार्याय प्रहित इति सुप्सुपेति समास इत्याह । **समूहकार्यार्थमिति** । तन्निष्पत्यर्थमित्यर्थः । प्रत्यासत्तेराह । **महाजनैरिति** । एवमग्रेऽपि । लिङ्गर्थो न विवक्षित इत्याह । **लभते इति** । विधिफलमाह । **अप्रार्थित एवेति** । अत एवाग्रे स्वयमित्युक्तम् ।

तुर्यपादार्थमाह । **अन्यथेति** । साकांक्षत्वादाह । **लब्धादिति** । **एकादशगुणम्** एकादशभागम् । अपराधस्याल्पत्वात् ॥ १९० ॥

याज्ञवल्कीये १९१ श्लोकः ।

एवमिति । वक्ष्यमाणेत्यर्थः । चस्त्वर्थे व्युत्क्रमे च । विनिगमनाविरहादाह । **श्रौतेति** । एवमग्रेऽपि । धर्मलुब्धत्वस्य गुणत्वादाह । **अर्थेष्विति** । चिन्तनमात्रस्यानुपयोगादाह । **विचारका इति** । भवेयुरित्यत्र ण्यर्थान्तर्भाव इत्याह । **कर्तव्या इति** । अत एवावतरणमपि सङ्गच्छते । **तेषामिति** समूहेत्याद्यादिः । प्रत्यासत्तेराह । **इतरैरिति** । उक्तार्थे पौनरुक्त्यं परिहरति । **आदरेति** ॥ १९१ ॥

याज्ञवल्कीये १९२ श्लोकः ।

इदानीं तदनन्तरम् । एकाभ्यां पण्यशिल्पाभ्यामित्यर्थः । **पाशुपतादय इति** । तन्त्राध्ययनपूर्वकानुष्ठातार इत्यर्थः । 'आदिना' पाञ्चरात्राद्यध्येतारः नैयायिकादयश्च । **नग्नाटः** दिगम्बरः । **आयुधीयादीति** । आयुधजीव्याधीनामित्यर्थः । साधारणमाह । **एकेति** । "समानकर्मकराः कारवः श्रेणयः, नानापौरसमूहा नैगमाः, प्रव्रज्यावसिताः पापण्डिनः, गणो ब्राह्मणसमूह" इति **कल्पतरुः** ।

एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **एषामिति** । उत्तरार्धार्थमाह । **एषां चेति** । प्रसिद्धार्थासंभवात्यक्तार्थमाह । **धर्मेति** । **पूर्वोपात्तां** पूर्वदत्ताम् । अत एव **नारदः** (अ. १० श्लो. २।३)

" पाषण्डिनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥

" यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः । यत्तेषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा " इति ॥१९२॥

इति संविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वेतनादानप्रकरणम् ॥ १६ ॥

संप्रतीति । तत्प्रसङ्गादेवेति भावः । **भृतानां** भृत्यानाम् । क्वचित्तथैव पाठः । दानादानयोर्विधी तयोः क्रम इत्यर्थः । पूर्वं नोक्तोऽस्यैवारम्भे उक्तत्वात् अत आह । **वक्ष्यमाणेति** । अत्रैवेति भावः । तदुक्तेः शेषमाह । **यत्रेति** ।

याज्ञवल्कीये १९३ श्लोकः ।

एवं स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणके तत्र विवादे निर्णयप्रदर्शको मूलकृदिति मूलमवतारयाति । **तत्रेति** । उक्ताख्यविवादपदे इत्यर्थः । आवहेदित्यस्यार्थो **दद्यादिति** । तृतीयपादार्थमाह । **यदेति** । ' सर्वं वाक्यमिति ' न्यायेनाह । **अगृहीते एवेति** । तत्फलमाह । **न द्विगुणमिति** । अत्रैव विषये पक्षान्तरमाह । **यद्वाऽङ्गीति** । असममिति छेदः, तस्य बलादित्यर्थो, दाप्य इत्यस्य दत्त्वा कारणीय इत्यर्थ इति भावः । प्रतिश्रुत्याङ्गीकृत्येतिपूर्वान्वायि । **कार्यः** कारणीयः । **तेनैव, नारदेनैव** । तुर्यपादेनेति भावः । **भृतायेति** । भृताय भृत्यायादिमध्यावसानेषु यथाक्रममैच्छिकक्रममनतिक्रम्य उक्तसमयमैच्छिकमनतिक्रम्येति यावत् । तेन क्रमेण वेतनं दत्त्वा कर्म कारयेदिति शेषः । वेतनस्वरूपमाह । **कर्मण इति** । कर्मणोऽनुसारेण यत् मध्यस्थैर्विनिश्चितं कल्पितं द्रव्यं तद्वेतनमित्यर्थः । तथा चानेन भृतिस्वरूपमप्युक्तम् । तुर्यपादार्थमाह । **तैश्चेति** । उपकरणं तत्तत्कर्मयोग्यसामग्री । तत्र तां कृषावाह । **लाङ्गलादीनामिति** । **प्रग्रहो** रज्जुः । **योक्त्रं** केशादिनिर्मितम् । विधिसार्थक्यायाह । **इतरथेति** । तदरक्षणे इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

याज्ञवल्कीये १९४ श्लोकः ।

अपरिच्छिद्य अनिश्चित्य । **यः** स्वामी । सः वाणिज्यादिभेदात्त्रिविध इत्याह । **वणिगित्यादि** । लिङ्गर्थोऽविवक्षित इत्याह । **कारयतीति** । **सः** त्रिविधः स्वामी । तस्य साकांक्षत्वादाह । **तस्मादिति** । वाणिज्यं च पशुश्च सस्यं चेति समाहारद्वंद्वात्पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह । **वाणिज्येति** । पशुसस्यशब्दौ तत्कर्मोपलक्षकावित्याह । **कर्मण इति** । यल्लब्धं तस्य इत्यनेनासंबद्धत्वं मुले निरस्तम् ॥ १९४ ॥

याज्ञवल्कीये १९५ श्लोकः ।

अनाज्ञप्तकारिणं आज्ञामुल्लंघ्यकारिणं भृत्यम् । कालं चेत्यस्य दर्पादिनोल्लंघयेदित्यनेनान्वयः । किंभूतोऽत आह । **पण्येति** । तत्रैवेत्यादिः । आदिना क्रयः । उत्तरत्रादिनाऽऽलस्यादिः । अतीयादित्यस्यार्थ **उल्लंघयेदिति** । द्वितीयपादार्थमाह । **तस्मिन्नेवेति** । कुर्याच्चेति चो वार्थ इत्याह । **वेति** । प्रागवदाह । **करोतीति** । तत्रेत्याद्यर्थमाह । **तस्मिन्नित्यादि** । तत्फलमाह । **न पुनरिति** । न त्वित्यर्थः । तुर्यपादार्थमाह । **यदेति** । स्वामितोऽपीति भावः ॥ १९५ ॥

याज्ञवल्कीये १९६ श्लोकः ।

अनेकभृत्येति । द्विप्रभृतिभिर्मिलित्वैतत्कर्मैतावत्या भृत्या क्रियते इति परिभाष्य क्रियमाणे कर्मणीत्यर्थः । पादत्रयस्यैकोऽर्थ इत्याह । **यदा पुनरिति** । आद्रावनेकभृत्यसाध्यकर्मस्वरूपमाह ।

१ ख–स्वामिनः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एकमेवेति । उभयोरप्यसाध्यं चेदित्यस्यार्थमाह । **व्याध्याद्यभिभवादिति** । अन्यथाऽङ्गीकारस्यैवासंभवापत्तेरिति भावः । तस्येति शेषे षष्ठीत्याह । **तस्मा इति** । वेतनस्वरूपस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदनुरोधेन तावत्पदार्थमाह । **तत्कृतेति** । तत्फलमाह । **न पुनरिति** । एकस्मिन्कर्मणि पञ्चभिः कर्मकरैर्दशभिः पणैर्भृत्या क्रियमाणे व्याध्यादिना चाशक्तैः सर्वैरपि तत्कर्म न निष्पादितं किं तु कियदेव, तत्र प्रतिपुरुषं पणद्वयं विभज्य साम्येन न देयम् अपि तु तत्तत्कर्मानुसारेण न्यूनाधिकं देयमित्यर्थः । एतेन तत्कर्मणि निष्पन्ने पूर्णे परिभाषितवेतनमपरिभाषितं स्वामिदत्तं कर्मकरा अपि स्वकृतव्यापारानुरोधेनैव विभज्य गृह्णीयुरिति सूचितम् ।

ननु न पुनः सममित्युक्त्या तत्कृतकर्मानुसारेण वेतनदानप्राप्त्याऽवयवशो विभज्य देयामिति लब्धं, तच्चानुपपन्नम् । कर्मणि समुदितनियतवेतनस्यैव परिभाषितत्वेन पृथक् पृथक् तदनुक्त्या परिभाषानुसारेण तत्र वेतनादानस्यैवौचित्यात् । अत आह । **न चेति** । नापीत्यर्थः । यद्यपि विभज्य दानमपरिभाषितं तथापि व्याध्यादिना तदसमाप्तेस्तत्र दोषाभावेन कर्मानुसारेण दातुमुचितमेवेति भावः ।

तुर्यपादार्थमाह । **साध्ये त्विति** । अस्यार्थमाह । **उभाभ्यामिति** । उभाभ्यामित्युपलक्षणं, बहुभिरित्यपि बोध्यम् । यथाश्रुतमित्यस्य व्याख्या **यावदिति** । प्राग्वदाह । **न पुनरिति** ॥१९६॥

याज्ञवल्कीये १९७ श्लोकः ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्ये विवादपदे ' शुश्रूषकः पञ्चविधः ' इत्युपक्रम्य ' चतुर्विधः कर्मकरः ' इत्यादिना तस्य तत्त्वमुक्त्वा भृतकत्रैविध्यं दर्शितम् ' उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्रे 'त्यनेन । तत्र 'गृहीतवेतनः कर्मे' त्यनेनात्र कृषीवलभृतकवेतनविषये उक्तम् । अत एव तुर्यपादस्तत्र तथैव व्याख्यातः । सांप्रतमायुधीयभारवाहकभृतकौ प्रति विशेषं दर्शयतीत्याह । **आयुधीयेति** । यद्यप्यग्रे वचने व्युत्क्रमस्तथापि पूर्वक्रमेण पूर्वनिपातनियमेन वक्ष्यमाणाशयेन चैवमुक्तम् । **भाण्डं** पात्रादिकम् ।

"सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् " । **इत्यमरः** । (२ । ९ । ३३)

'स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूले वणिग्धने' इति **स** एव (३।३।४३) नानार्थप्रकरणे ।

तत् । तादृशं भाण्डम् । वाहकेनेत्युपलक्षणमायुधीयस्यापि । मूले नष्टमित्यत्रान्तर्भावितो ण्यर्थ इत्याह । **नाशितमिति** । नाशानुसारेणेत्यत्र मानमाह । **तदाहेति** । **व्यसनं** । नाशम् । **दोषतः** दोषेण बुद्धिहीनत्वरूपेण । **तत्र** भाण्डे । अनेनोक्तार्थलाभः ।

उत्तरार्द्धार्थमाह । **यः पुनरिति** । **वासरे इति** । **तदानीं** प्रस्थानलग्नवेलायाम् । द्वैगुण्ये हेतुमाह । **अत्यन्तोत्कर्षेति** । विवाहादिहेतुभूतप्रस्थाननिरोधादित्यर्थः । एवं च स्वतो दोषाल्पत्वेऽपि परतो दोषबाहुल्यमिति भावः ॥ १९७ ॥

याज्ञवल्कीये १९८ श्लोकः ।

किं चेति । अत्रैवान्यदप्याहेत्यर्थः । ' प्रक्रान्ते ' इत्यस्य प्रकृतत्वात्प्रस्थानमेव विशेष्यम् । मध्ये वेति तदर्थः । तदाह । **प्रक्रान्ते इति** । प्रत्यासत्तेराह । **भृतेरिति** ।

स्वविरोधमेव स्वस्याह । **नन्विति** । **अत्रैव,** प्रस्थानविघ्नकरणरूपे एव । तस्य सप्तमो भाग इत्यस्योच्यत इति शेषः । तदवसरस्ततः पूर्वमेव । अत एवाध्यवसिते इति व्याख्यातं न तु कृते इति । **प्रस्थानलग्नेति** । अत एव तत्र तथैव व्याख्यातम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

द्वितीयपादार्थमाह । **यः पुनरिति** । प्रक्रान्ते इत्यनुवर्तते । मार्गे समाक्रान्ते इत्यर्थः । तत्फलितमाह । **गमने इति** । यद्वा पथि मार्गे प्रक्रान्ते इत्यत्र वर्तमाने क्त इति तदर्थमाह । **गमने इति** ।

'त्याजकोऽपि चेति' व्याचष्टे । **यस्त्विति** । प्रत्यासत्तेरेवाह । **पूर्वोक्तेति** । त्रिष्वित्यर्थः । **एतच्चेति** । प्रस्थानविघ्नकृदित्यारभ्य यदुक्तं तत्सर्वमित्यर्थः । ननु एवं विषयविभागे किं मानम् अत आह । **भृत इति** । यो भृतः भृतिपरिक्रीतः भृत्यः । तथा पाठ एव वा । **अनार्त्तः** व्याध्यादिरहितः दर्पादहंकाराद्यथापरिभाषितं कर्म न कुर्यात्स कृष्णलानि अष्टौ दण्ड्यः । गुञ्जापरिमितं सुवर्णं **कृष्णलम्** । कृष्णलानित्यपपाठः । यावत्कर्म कृतं तस्य वेतनं च न देयमित्यर्थः । इतीत्यग्रे "अनार्ते मनुना सदण्डतददानविधानात्" इति शेषः । **आदितः** आदौ यथोक्तं तथा कुर्यात् । 'सुदीर्घस्येति' हेतौ शेषे षष्ठी । चिरकालादपीत्यर्थः । **अपगतेति** । व्याध्युपसृष्टः पश्चान्निवृत्तव्याधिराद्यः । व्याध्यसंसृष्ट एव द्वितीयः । आदिना दर्पग्रहणम् । **वेतनमिति** । किंचिच्छेषकस्य कृतस्य कर्मण इत्यादिः । **स्वस्थो वा** । सुस्थो वेति पाठान्तरम् । तत् स्वारब्धेत्युपलक्षणं, न कुर्यादित्यपि बोध्यम् । अल्पेन कर्मणा न्यूनस्य कृतस्यापि कर्मणः वेतनं तस्य तस्मै न देयमित्यर्थः ॥ १९८ ॥

॥ इति वेतनादानप्रकणम् ॥

अथ द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् ॥ १७ ॥

अधुनेति । महाप्रकरणसङ्गत्येति भावः । द्यूतं च समाह्वयश्च तावाख्ये यस्य विवादपदस्य तदित्यर्थः । करणभेदेऽपि तत्स्वरूपस्यैक्यादेकत्वेन निर्देशः । अप्राणिभिरक्षादिभिः साध्यं देवनं **द्यूतं**, प्राणिभिः कुक्कुटादिभिः साध्यं देवनं **समाह्वय** इति विवेकः । तदेतदुभयं **नारदी**यव्याख्यानेन दर्शयति । **अक्षा इत्यादिना** । पाशक इत्यत्राल्पार्थे कन् । अत एवाग्रे । **दीर्घेति** । ब्रध्नशब्दो दन्त्योष्ठ्यादिः । **दन्तेति** । गजदन्तादिविकारभूता इत्यर्थः । 'रथादिकमिति' **आदिनोष्ट्रा**दिपरिग्रहः । **मूले** 'देवनमि'त्यस्यैव व्याख्या । **पणक्रीडेति** । अत्र शाकपार्थिवादिसमास इत्याह । **पणपूर्विकेति** । **तदुभयमिति** । जिह्मेन सभिकेन कारितमिति बोध्यम् । तत्र द्यूतेति नामनामिनोरभेदः । तदाह । **द्यूतेति** । पदमित्यस्यार्थो **विवादेति** । एकवचनोपपत्तये आह । **द्यूतं चेति** । समाहारद्वन्द्व इति भावः । **क्रियमाणः** क्रीडाविशेषः ।

याज्ञवल्कीये १९९ श्लोकः ।

एवं स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणके तत्र विवादपदे सभिकवृत्तिप्रदर्शकं मूलमिति तदवतारयति । **तत्रेति** । उक्तपदे इत्यर्थः । **संप्रतिपत्तिः** संवादः । **पण इति** । न तु वराटकानामित्यादिलक्षित इति भावः । **तदाश्रया** ग्लहाश्रया । शतशब्दो न्यूनसंख्याया व्यवच्छेदको नाधिकसंख्याया इति तस्या अप्युपलक्षणमित्याह । **तदधिकेति** । वक्ष्यमाणस्यात्रापि संबन्ध इत्याह । **तस्मात् धूर्तेति** । यत्र द्यूते शतेन तदधिकैर्वा काकिण्यादिभिः परिकल्पितं पणं जयति यः स जेता शतिकादिवृद्धिः । तस्मात् द्यूतकारात्तज्जेतुः सभाधिकारी पञ्च काकिण्यादीन् गृह्णीयादिति भावः । तदाह । **जितग्लहस्येति** । प्रागुक्तसभापतिरत्र नेति सूचयन् तद्व्युत्पत्तिमाह । **सभेति** । न राजादिसभेति भावः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्रीह्यादीति ठन्। फलितमाह । **कल्पितेति** । अक्षादिरूपाणि निखिलक्रीडाया उपकरणानि सामग्रीरूपाणि कल्पितानि सम्पादितानि येनेत्यर्थः। तत्र हेतुं सूचयन्नाह। **तदुपचितेति**। उत्तरार्धार्थमाह। **इतरस्मादिति**। अस्यैव व्याख्या **अपरिपूर्णेति**। अत एवायं कितव एव न तु धूर्त इति केचित्। वस्तुतोऽत्रापि तथैव पाठः ॥ १९९ ॥

याज्ञवल्कीये २०० श्लोकः।

इत्यत आहेति पाठः । इत्याहेति पाठे इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह। **राज्ञेति**। **जितं** यदिति । शब्दत इति भावः । द्यूतकारिणामिति शेषे षष्ठी । दद्यादित्यस्यानुषङ्गः।

तृतीयपादार्थे संमतिमाह । **तदुक्तमिति** । **तत्कृतं** कितवेन पणीकृतं देयं तत उद्धृत्य सभिको जेत्रे दद्याच्चेत्यर्थः ॥ २०० ॥

याज्ञवल्कीये २०१ श्लोकः।

ससभिके इत्यस्यार्थः **सभिकेति**। धूर्तेत्यस्यार्थः **कितवेति** । प्राप्ते इत्यादिव्याख्या **सभिकेन चेति**। मूले स्थाने इति अव्ययं युक्तमित्यर्थकं, तदर्थमाह । **अविप्रतिपन्नमिति**। अर्थादाह । **पणमिति** । अन्यथेत्यनेनोक्तत्रितयव्यतिरेक उच्यते इत्याहोक्तक्रमेण । **प्रच्छन्ने इत्यादि**। **जेत्रे इति**। राजेति भावः ॥ २०१ ॥

याज्ञवल्कीये २०२ श्लोकः।

प्रकृतत्वादाह। **द्यूतेति**। एतदर्थमाह। **सभ्या इति**। एवफलमाह। **न तत्रेति** । तद्विषये इत्यर्थः। वाक्यान्तरमाह। **साक्षिणश्चेति**। त एवेत्यस्य संबन्धादाह। **द्यूतकारा एवेति** । प्राग्वदाह। **न तत्रेति**। तद्विषये इत्यर्थः।

(उत्तरार्धः)

क्वचित्, न तु सर्वत्र। कूटाक्षादिभिर्दीव्यतो दण्डविधानात्ताद्दशैरक्षादिभिर्देवनं निषिद्धम् । एवं सभिकराजाध्यक्षरहितस्थलेऽपि देवनं निषिद्धमिति बोध्यम्। **कूटैः** सकपटैः। अक्षपदमुपलक्षणमित्याह। **अक्षादीति**। **अक्षमालां** प्रकृताक्षादिमालाम् । सर्वज्ञानायेति भावः । **हि** यतः। **सः** कण्ठेऽक्षमालाबन्धपूर्वकविवासः। **एषां** कूटाक्षदेविनाम्। **विनयः** शिक्षेत्यर्थः।

विरोधं परिहरति। **यानि चेति**। 'कूटे' त्युपलक्षणं 'उपधेः' अपि। **राजेति**। अत एव पूर्वं तथा प्रतिपादितम् ॥ २०२ ॥

याज्ञवल्कीये २०३ श्लोकः।

किं चेति। अन्यत्रापि तन्निषेद्धुं अन्यदपि द्यूतविषये आहेत्यर्थः । मुख्यपदार्थः । **प्रधानमिति**। विशिष्टतात्पर्यार्थमेवाह । **राजाध्यक्षेति**। कार्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या कारणशब्दः फलपरः, कर्मधारयः, ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह। **तस्करेति**। अन्यथा कारणादित्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तात्पर्यार्थमाह। **प्रायश इति**।

अत एव **मनुः**, (अ. ९ श्लो. २२१। २२२। २२५–२३०)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् । राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
" प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ । तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
" कितवान्कुशीलान् चौरान् पाखण्डस्थांश्च मानवान् । विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥
" एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः । विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥
" द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥
" प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः । तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥
" क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् । आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥
" स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणामरोगिणाम् । शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥ " इति ।

अस्य द्यूतत्वाभावाल्लक्ष्यार्थं तस्याह । **निर्वर्त्त्यै इति** ॥ २०३ ॥

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम् ।

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् ॥ १८ ॥

प्रागवदाह । **इदानीमिति । जाति**र्ब्राह्मणत्वादिः । **कुलं** वंशपरम्परा । **नारदीयं** व्याचष्टे । **देशादीनामिति । अवद्यं** गर्ह्यम् । प्रत्येकयुक्तत्वं न विवक्षितमित्याह । **तदुभयेति** । अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीत्याह । **उद्वेगेति** । देशाद्याक्रोशानुदाहरणत आह । **तत्रेति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः । **देशाक्रोशः** देशनिन्दा । **लोलुपः** सतृष्णः । **चरित**माचरणम् । वैश्वामित्रास्तत्पुत्रास्तत्पुत्रादयः । **स्वविद्येति** । साक्षात्पुरुषनिन्दामकुर्वता तन्निन्दाशयेनैव स्वयं विद्वानपि अविद्वानिव स्वीयविद्याशिल्पादिनिन्दया यत्र तद्विद्याविषयनैपुण्यमस्ति यत्र वा शिल्पविद्यायां परः कुशलस्तद्विद्वज्जनाद्यधिक्षेप इत्यर्थः ।

तस्य चेति । वाक्पारुष्यस्येत्यर्थः । त्रैविध्येऽन्वयः । तत्र चेति पाठान्तरम् । तदाऽव्यवहितान्वयः । **दण्डेति** । दण्डवैषम्याभिधानार्थमित्यर्थः । **निष्ठुरेति** । तद्रूपसंज्ञाभेदेनेत्यर्थः । **तल्लक्षणं** निष्ठुरादिलक्षणमपि । **तेनैव नारदेनैव । तदपि** वाक्पारुष्यमपि । **तस्य** त्रिविधस्य । निष्ठुराक्षेपादश्लीलाक्षेपो गुरुः ततस्तीव्राक्षेपो गुरुरित्यर्थः । साक्षेपमित्यादि व्याचष्टे । **तत्रेति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः । त्वामित्यस्य विशेषणद्वयम् । धिग्योगे द्वितीया । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' (**अमरः** ३ । १ । १७) ।

ननु पूर्वं न्यङ्गमवद्यमित्युक्तम् । तच्चावद्यत्वं निष्ठुरादिषु त्रिषु वाक्पारुष्यभेदेषु साधारणमिति अत्राश्लीलरूपवाक्पारुष्यस्य न्यङ्गसंयुतमिति विशेषलक्षणकथनमयुक्तम् अत आह । **अत्रेति** । तथा चासभ्यरूपोऽवद्यविशेषो न्यङ्गशब्दार्थ इति भावः । तत्स्वरूपमाह । **भगिनीति** । पतनीयैरित्यत्र साकांक्षत्वाच्छेपमाह । **युक्तमिति** ।

याज्ञवल्कीये २०४ श्लोकः ।

अथ मूलमवतारयति । **तत्रेति** । तेषां मध्ये इत्यर्थः । असवर्णविषये वक्ष्यमाणत्वादाह । **सवर्णेति** । न्यूनाङ्गेत्यत्र द्वंद्वोत्तरपदकबहुव्रीहिपूर्वपदकद्वंद्व इत्याशयेनाह । **न्यूनाङ्ग इति** । तस्य व्याख्या । **करचरणादीति** । न्यूनेन्द्रिया इत्यस्य व्याख्या । **नेत्रेति** । यथासंख्येन नान्वय इत्याह । **तेषामिति** । अन्यथेत्यादेर्व्याख्या । **निन्दार्थेति** । सत्यादिस्वरूपमुदाहरणेन

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वाक्यार्थमध्ये एवाकांक्षानिवृत्तये आह । **यत्रेति** । क्षेपार्थो । **भर्त्सनमिति** । अर्धोऽधमेष्विति वक्ष्यमाणैकमूलकल्पनालाघवानुरोधेनार्धन्यूनास्त्रयोदशेति मूले समास इत्याशयेनाह । **अर्धाधिकद्वादशेति** ।

नन्वेवं **मनुना** कार्षापणादन्यूनदण्डाभिधानात्तस्य च षोडशपणात्मकत्वात्तेन विरोध इत्याह । **काणं वेति** । **खञ्जं** पादविकलम् । अन्याङ्गविकलमपि वा । **तथ्येन** सत्येनापि काणादिशब्देन । 'अपिना'ऽसत्यादिसमुच्चयः । कार्षापणः अवरो यस्मिन्दण्डे स तादृशः अत्यन्ताल्पः कार्षापणो न तु ततो न्यून इत्यर्थः । तं परिहरति । **तदतिदुर्वृत्तेति** । आचारादिभिरत्यन्तनिकृष्टसवर्णेत्यर्थः । तथा च तादृशसवर्णेन यदि सवर्ण एवाक्षिप्यते तथा, तदा तद्विषय एव दण्डो न सर्वविषय इति विषयभेदान्न विरोध इति भावः ।

विशेषमाह । **यदा पुनरिति** । **शतं** पणाः । **तेनैव मनु**नैव । **आक्षारयन्** । अभिशपन्[1]। **अददत्** अत्यजन् ।

ननु जायायाः शापे मात्राद्यभिशापसाम्येन दण्डविधानं न युक्तमत आह । **एतच्चेति** । **गुरुषु** पूज्येषु । गुरुभिन्नं निमित्तम् । एतेन भार्यादीनां तत्साम्येन दण्डविधानं समाधेयमिति **कुल्लूक**भट्टोक्तं समाहितम् । **मेधातिथि**स्त्वाक्षारणं भेदनमुक्त्वा तनयं गुरुमिति पाठमङ्गीकृत्य मात्रादीनां मिथो भेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २०४ ॥

याज्ञवल्कीये २०५ श्लोकः ।

मूले हशब्दश्चार्थे, तत्समुच्चेयमाह । **अन्यं वेति** । तदर्थमेवाह । **त्वज्जायामिति** । पञ्चविंशतिकमित्यस्य व्याख्या । **पणानामिति** ॥ २०५ ॥

याज्ञवल्कीये २०६ श्लोकः ।

अश्लीलाक्षेपे एव स्थलविशेषे दण्डविशेषप्रतिपादकं मूलमित्याह । **एवमिति** । **गुणो** वृत्तादिः । **वर्णिषु** सवर्णेषु । **विषमगुणेषु** तेष्वेव । पूर्ववाक्यस्य संख्यापेक्षयाऽत्रार्द्धद्वैगुण्यादिप्रतिपादनादश्लीलाक्षेपविषयकमेवेदम् । तत् ध्वनयन्वक्ष्यति व्याख्याने **पूर्वेत्यादि** । साकाङ्क्षत्वादाह । **आक्षेप्त्रपेक्षयेति** । अधमत्वं न जातिकृतं,तत्र तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।अत आह। **न्यूनवृत्तेति** । आकाङ्क्षानिरासायाह। **पूर्वेति** । **अविशेषेणेति** । आक्षेप्त्रपेक्षया न्यूनवृत्तस्याधिकवृत्तस्य समवृत्तस्य वा भार्येति यथाकथंचित्परभार्यात्वमत्र विवक्षितम् । अत एवाविशेषेणेत्युक्तम् । अन्यूनवृत्तसंबन्धित्वे भेदेनोक्त्यसङ्गतिर्द्विगुणदण्डासङ्गतिश्च । अधिकवृत्तादिसंबन्धित्वेऽप्याद्यदोष एव । समवृत्तादिसंबन्धित्वेऽपि तथा । पूर्वत एव प्राप्तत्वात् । तस्मात्त्रितयभिन्नविषयकं तदिति भावः ।

न च पूर्वपद्यव्याख्यावसरे " अन्यं वा त्वज्जायाम् " इत्याद्युक्त्वा पञ्चविंशतिको दम उक्तः, इह तु पञ्चाशत्पणात्मक इति मिथो विरोध इति वाच्यम् । पूर्वत्र भार्याद्वारा पुरुषस्याक्षेपे दण्डविशेष उक्तः, अत्र तु परभार्याया एवाक्षेपे विशेष उच्यत इति भेदात् ।

(उत्तरार्धः)

वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् । **कल्पनं** न तु दण्डम् । चतुर्णां युगपत् द्वंद्वभ्रमाभावायाह । **वर्णाश्चेत्यादि** । क्रमविवक्षया न दोषः । यथासंख्यमप्यत एव सिद्धम् । प्रत्यासत्तेरन्यस्याभावाच्चाह । **परस्परमिति** । कल्पनामेवाह । **प्रकर्षेणेति** ।

---

१ फ-अभिशापयन् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विशेषं तत्राह । **तच्चेति** । विशेषो विशेषणम् । शेषो इति पाठेऽप्येवम् । **उत्तराधरभावेति** । वर्णकर्तृको जातिविषयकः जातिकर्तृको वर्णविषयको वा य आक्षेपस्तदनुरोधेनेत्यर्थः । तत्र ब्राह्मणकर्तृकमूर्द्धावसिक्तविषयकाक्षेपे आह । **यथेति** । प्रातिलोम्येतिवक्ष्यमाणवचनेन क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपे ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियविषयाक्षेपे च क्रमेण प्रतिपादितं शतपणं पञ्चाशत्पणात्मकं च बुद्धिस्थीकृत्याह । **क्षत्रियाक्षेपेति** । ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियविषयाक्षेपेत्यर्थः । किंचित् अधिकं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । पदद्वयं वा । किंचिदिति पादाशयकम् । स चात्र शतापेक्षया चतुर्थांशः । तथा च तत् पादाधिकं तत्स्वरूपमाह । **पञ्चसप्तत्यात्मकमिति** ।

क्षत्रियकर्तृकमूर्द्धावसिक्तविषयाक्षेपे दण्डमाह । **क्षत्रियोऽपीति** । **तं** मूर्द्धावसिक्तम् । **ब्राह्मणाक्षेपेति** । क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयकाक्षेपेत्यर्थः । **ऊनं** पादोनम् । तदेवाह । **पञ्चेति** । अर्हतीत्यस्यानुषङ्गः । मूर्द्धावसिक्तस्य ब्राह्मणापेक्षया न्यूनत्वात् क्षत्रियापेक्षया अधिकत्वात् क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डान्न्यूनः , ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणादधिकः पञ्चसप्तत्यात्मक एव दण्ड इत्यर्थः ।

द्वितीये आह । **मूर्द्धावसिक्तोऽपीति** । **तावाक्रुश्येति** । ब्राह्मणक्षत्रियावाक्रुश्येत्यर्थः । यद्यपि तद्भेदेनापि दण्डव्यक्तिर्भिन्ना तथापि जात्यैक्यादाह । **तमेव दण्डमिति** । मूर्द्धावसिक्तस्य क्षत्रापेक्षयाऽधिकत्वेन क्षत्रकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपनिमित्तकशतदण्डापेक्षया पादोनं शतं पञ्चसप्तत्यात्मक एव दण्डो मूर्द्धावसिक्तेन ब्राह्मणाक्षेपे कृते, तथा मूर्द्धावसिक्तस्य ब्राह्मणापेक्षया न्यूनत्वेन ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियाक्षेपनिमित्तदण्डात्पञ्चाशत्पणात्मकात्पादाधिकः पञ्चसप्तत्यात्मक एव दण्डो मूर्द्धावसिक्तेन क्षत्रियाक्षेपे कृते, इत्युभयथाऽपि तावानेव दण्ड इत्यर्थः ।

एवं वर्णजात्योर्मिथ आक्षेपे दण्डमुक्त्वा जातिष्वेव ब्राह्मणात् क्षत्रियायां वैश्यायां च जातयोर्मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठयोर्मिथ आक्षेपे दण्डमाह । **मूर्द्धेति** । अत्र ब्राह्मणस्थानीय आद्यः । क्षत्रियस्थानीयोऽन्त्यः । तथा चाम्बष्ठेन मूर्द्धावसिक्ताक्षेपे शतं, विपरीते तु पञ्चाशदिति व्यवस्था विज्ञेया ।

वर्णानुलोमप्रतिलोमापवादे तु पूर्वोक्तन्यायेन पादोनः पादाधिको वा दण्डः । अत्र पञ्चाशदपेक्षया पादक्लृप्तिर्न शतापेक्षया । तथा च क्षत्रियापेक्षयाऽम्बष्ठस्य न्यूनत्वाद्वैश्यापेक्षया दण्डः पञ्चविंशत्यात्मकस्तस्मात्पादाधिकः सार्द्धसप्तत्रिंशदात्मको दण्डो भवति । ब्राह्मणेन निषादाक्षेपे पादोनैकोनविंशतिपणानां दण्डः । अत्र पञ्चविंशत्यपेक्षया पादव्यवस्था । ततश्च वैश्यापेक्षया न्यूनत्वान्निपादस्य शूद्रापेक्षयाऽधिकत्वाच्च ब्राह्मणेन वैश्याक्षेपे यो दण्डः पञ्चविंशत्यात्मकस्तदपेक्षया पादन्यूनो ब्राह्मणेनैव शूद्राक्षेपे यः सार्द्धद्वादशपणात्मको दण्डस्तदपेक्षया पादाधिकः पादोनैकोनविंशत्यात्मको दण्डः ।

निषादेन ब्राह्मणाक्षेपे पञ्चसप्तत्यधिकं शतं दण्डः । अत्रापि पुनः शतापेक्षयैव पादव्यवस्था। तथा च शूद्रापेक्षया निषादस्याधिकत्वेन वैश्यापेक्षया च न्यूनत्वेन शूद्रेण ब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डो वधात्मकः शारीरस्तस्मादर्धदण्डस्य न्यूनत्वेन शूद्रकृतब्राह्मणाक्षेपनिमित्तकदण्डात्किंचिन्न्यूनो वैश्येन ब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः सार्धशतं तस्मात्किंचिदधिकः पञ्चसप्तत्यधिकं शतं दण्डो भवति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अम्बष्ठेन ब्राह्मणाक्षेपे पञ्चविंशत्याधिकं शतं दण्डः। वैश्यतोऽम्बष्ठस्याधिकत्वेन क्षत्रियतो न्यूनत्वेन च वैश्येन ब्राह्मणाक्षेपे सार्धशतं यो दण्डस्तस्मान्न्यूनः क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः शतात्मकस्तस्मादधिकः पञ्चविंशत्यधिकं शतं दण्डो भवति।

मूर्द्धावसिक्तकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपे यः पूर्वं दर्शितः स एव वर्णजात्यानुलोम्यप्रातिलोम्यापवादे कल्पनाक्रमः। जातिष्वेवानुलोम्यप्रातिलोम्यापवादे तु ब्राह्मणक्षत्रियविशामिव मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादानामपि यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्द्धद्वादशसार्धशतपञ्चाशदात्मकदण्डस्योहनं ज्ञेयम्। यथा संनिहिताधिकापेक्षयाऽधिको दण्डो व्यवहिताधिकाक्षेपे तथैव संनिहितन्यूनापेक्षया न्यूनो दण्डो व्यवहितन्यूनाक्षेपे इति। तदाह। **एवमिति** ॥ २०६ ॥

एवं सर्ववर्णेति। सर्वे च वर्णाश्चेति समासः। **सर्वे** मूर्द्धावसिक्तादयः। **वर्णाः** ब्राह्मणादयः। **एवेन** जातिव्यवच्छेदः। मिथ इति शेषः। प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्षेपे इत्यर्थः।

याज्ञवल्कीये २०७ श्लोकः।

अपवादो बाधो नात्र विवक्षित इत्याह। **अधिक्षेपा इति**। "अपवादस्तु निन्दायामाज्ञा विश्रम्भयोरपि।" इति **विश्वः**। **ब्राह्मणेति**। तद्विषयकेत्यर्थः। **पूर्ववाक्यीयद्विगुणेति**। अर्धोऽधमेषु द्विगुण इत्यत्रोपात्तद्विगुणेत्याद्यर्थः। वाक्यादीतिपाठे तत्संबन्धिद्विगुणपदेत्याद्यर्थः। द्वैगुण्यं त्रैगुण्यं चोदाहरणेनाह। **शतेत्यादि**। अविरोधायोभयोक्तेः फलं कथयन् न्यूनतां निराचष्टे। **शूद्रस्येति**। ब्राह्मणविषयकाक्रोशे इत्यर्थः। **अध्यर्द्धशतमिति**। सार्धशतमित्यर्थः। तत्रैव पक्षान्तरमाह। **द्वे वेति**। लाघवगौरवापेक्षया विकल्पः। **वधं** ताडनादिरूपम्।

अत्र 'दमा' इति बहुवचनं निमित्तभूतवर्णापराधबाहुल्याभिप्रायेण। तथा हि क्षत्रियवैश्याभ्यां ब्राह्मणे वैश्यशूद्राभ्यां क्षत्रिये शूद्रेण वैश्ये एवमानुलोम्येनापीति तद्बाहुल्यम्। तदेतदभिप्रेत्यैव ब्राह्मणविषयकक्षत्रियवैश्यकर्तृकापराधे यो न्याय उक्तस्तं क्षत्रियविषयकवैश्यशूद्रकर्तृकापराधेऽप्यतिदिशति। **विट्शूद्रयोरपीति**। **अनन्तरः** संनिहितः। **एकान्तरः** एकेन व्यवहितः। यथा ब्राह्मणादनन्तरैकान्तरयोः क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणविषयापराधे दण्डस्तथैव क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोर्वैश्यशूद्रयोरपीत्यर्थः। ब्राह्मणानन्तरेण क्षत्रियेण ब्राह्मणाक्रोशे शतमिव वैश्यानन्तरेण शूद्रेण वैश्याक्रोशेऽपि शतमित्याह। **शूद्रस्य चेति**।

वर्णानामित्युत्तरार्धं व्याचष्टे। **आनुलोम्येन त्विति**। शेषमाकांक्षितं प्रकृतमाह। **आक्रोशे इति**। 'तस्मादिति' **मौलस्य** व्याख्या **ब्राह्मणाक्रोशेति**। क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपनिमित्तात् क्षत्रसंबन्धिशतपरिमितदण्डादित्यर्थः। प्रत्यासत्तेराह। **प्रतिवर्णमिति**। ब्राह्मणेन क्षत्राक्षेपे कृते शतादर्धं पञ्चाशत् दण्डः, तेनैव वैश्याक्षेपे कृते पञ्चाशतोऽर्धं पञ्चविंशतिः, तेनैव च शूद्राक्षेपे कृते पञ्चविंशतेरर्धं सार्द्धद्वादशपणा इति विवेकः। वीप्सेयम्। हानित इत्यपादानपञ्चम्यन्तात्तसिरित्याह। **हानिं कृत्वेति**। अत एव शेषं साकाङ्क्षमाह। **अवशिष्टमिति**। **अर्धेति**। अर्धन्यूनत्रयोदशेत्यर्थः। **पञ्चाशत्** पणान्। **क्षत्रियस्येति**। क्षत्रियविषयकेत्यर्थः। **वैश्ये** अभिशस्ते सति। एवमग्रेऽपि। ब्राह्मणो दण्ड्यः स्यादित्यर्थः। **द्वादशक इति**। सार्द्धः। परिमाणे कन्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

उक्तरीत्यैवोक्तन्यायमन्यत्राप्याह। **क्षत्रियेणेति** । अत्राद्ये **गौतम**संमतिमाह । **ब्राह्मणराजन्यवदिति** । तयोस्तादृशयोर्यथा न्यायस्तथाऽनयोरपि तादृशयोरित्यर्थः । द्वितीये **मनु**-संमतिमप्याह । **विड्डिति** । वैश्यशूद्रयोः स्वजातिं प्रति अन्योन्यजातिं प्रति आक्रोशे एवमेव ब्राह्मणक्षत्रियवत् । वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः, शूद्रे वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहस इत्येवं रूपं दण्डप्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं तत्त्वतो यथावत्कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चय इत्यर्थः । अस्य हि—

"छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ।" इत्युत्तरार्द्धम् । (**मनुः** ८ । २७६)

"ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः॥"

इति पूर्वपद्यं च । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां मिथः पतनीयाक्रोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विशेषेणाह । **ब्राह्मणेति** । ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कार्यो ब्राह्मणाक्रोशिनि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहस इति तदर्थः । एवं च तदपि पतनीयाक्रोशविषयमेव यद्यपि तथापि तुल्यन्यायतयाऽत्रोपन्यस्तं व्याख्यात्रा । अनेन च **मनुना**—

"एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाःप्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः॥"

(ना. अ. १५।२२)

इति स्वयमेव प्राप्तो जिह्वाछेदो वैश्ये निवारितो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावतिष्ठते । शूद्रो द्विजातीन् पातकादिना वाचाऽऽक्रुश्य जिह्वाछेदं लभते, यस्मादसौ पादाख्यानिकृष्टाङ्गाज्जात इति तदर्थः॥ २०७ ॥

याज्ञवल्कीये २०८ श्लोकः।

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैरित्यनेनोक्तत्वादाह । **पुनरिति** । सिंहावलोकनन्यायेनेति भावः । **अधिकृत्येति** । बुद्धिस्थीकृत्येत्यर्थः । द्वंद्वतोऽर्थान्तरनिरासायाह । **प्रत्येकमिति** । युगपत्तदसंभवादिति भावः । वाचिके इत्यस्य व्याख्या । **वाचेति** । तदेवोदाहरणेनाह । **तवेति** । करादिष्विति विषयसप्तमीत्याह । **वाचिके इति**। अत्र वाचिके इत्युक्त्याऽस्य निष्ठुराक्षेपविषयत्वं स्पष्टम् । एवमग्रेऽपि ॥ २०८॥

याज्ञवल्कीये २०९ श्लोकः।

किं चेति । अन्यदपि तद्विषये उच्यते इत्यर्थः । त्वर्थमाह । **यः पुनरिति** । एवं पदन्नित्यस्यार्थमाह । **त्वदिति** । शक्त इत्यस्यार्थः **समर्थ इति** । अर्थादाह । **क्षीणशक्तिरिति** । तथेत्यस्यार्थः **पूर्ववदिति** । अत्र विषये दण्डस्योक्तत्वादत्रानुक्तिरित्याह । **पूर्वोक्तेति** ॥ २०९ ॥

याज्ञवल्कीये २१०:श्लोकः।

पतनीये करणे अनीयर् इत्याह। **पातित्यहेतुभिरिति। वर्णिनामिति**। मिथ इति शेषः। इदमपि क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपविषयं, प्रागुक्त**मनोः** अन्यत्र तथैव कल्पना बोध्या इति केचित्। वर्णिपदं मूर्द्धावसिक्तादिजातीनामप्युपलक्षणम् । तथा च जातिष्वपि मिथः पतनीयैराक्षेपे मध्यमसाहसः, वर्णजात्योर्मिथ आक्षेपेऽपि पूर्वोक्त एव दण्डः । वर्णिष्वपि उपपातकैराक्षेपे प्रथमसाहस इत्येव निर्णयः।

१ ख-फ-प्रत्यासत्यान्य...।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न्यूनाधिकभावं विना मध्यमसाहसादिदण्डविधानादितरत्रापि तथा कल्पनस्य प्रामाणिकत्वात् इति बोध्यम्। 'युक्ते तु'इत्यर्थमाह। **संबद्धे पुनरिति** ॥ २१० ॥

याज्ञवल्कीये २११ श्लोकः ।

किं चेति । प्रागवत् । अत्र जातिपदमुभयपरमित्याह । **ये पुनर्ब्राह्मणेति** । अन्यथा न्यूनतापत्तेरिति भावः । जातिपूगानामित्येकं निमित्तं न तु द्वंद्व इत्याह । **जातीनां पूगा इति** । अयं चात्र सामान्यतः समुदायवाचीत्याह । **संघा इति** । अत्र बहुवचनबलात् तेषां प्रत्येकं संघा यथाकथञ्चित् मिलितानां वा संघा इति विवक्षितम् । सर्वथाऽपि स एव दण्ड इति बोध्यम् । प्रागवदाह । **प्रत्येकमिति** ॥ २११ ॥

इति वाक्पारुष्यप्रकरणम् ।

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥ १९ ॥

अथ द्वितीयं पारुष्यमाह । **दण्डेति** । **च**स्त्वर्थे । गात्रशब्द उपलक्षणमन्यस्यापि । तत्र विनिगमकाभावात् सर्वमित्याह । **स्थीवरेति** । तात्पर्यार्थद्वयं **हिंसनमित्यादि** । अत्र दुःखं कायिकं बोध्यम् । करीषेति पाठः । उपघातपदस्य तस्यासम्भवात् । तदन्वयासम्भवेन पृथगुक्तेराह । **संस्पर्शनेति** । अत एवाह । **मन इति** । अस्यान्वर्थमाह । **दण्ड्यते इति** । पर इति शेषः । दुःखमुक्तः क्रियते इत्यर्थः ।

एवं **नारदो**क्त्या दण्डपारुष्यस्वरूपमुक्त्वा तयैव तद्भेदानप्याह । **तस्य चेति** । दण्डपारुष्यस्येत्यर्थः । **अवगोरणादिकरणभेदेनेति** । तद्रूपसाधनभूतकारकभेदेनेत्यर्थः । **द्रव्यरूपकर्मेति** । तद्रूपकर्मकारकत्रैविध्यादित्यर्थः । **पुनः** अपि । **त्रैविध्यं** तदेव । **तेनैव नारदे**नैव । दण्डपारुष्यं शरीरस्य विरूक्षीकरणं तत्र विरूक्षीकरणाख्ये व्यापारेऽवगोरणादीनि त्रीणि करणानि तद्भेदात्त्रैविध्यं, यत्र शरीरे विरूक्षीकरणं भवति तत्कर्मकारकं तस्य हीनत्वादिनाऽपि त्रैविध्यमेवेत्यर्थः । **तस्यापीति** । दण्डपारुष्यस्य । **हीनमध्योत्तमक्रमात्** तत्क्रममादाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रवृत्तैरवगोरणादिभिस्त्रिभिः करणैर्हीनमध्योत्तमानां द्रव्याणां समतिक्रमात् त्रैविध्यमपि दृष्टमित्यर्थः । **चः** पादपूरणे । तथा चावगोरणादिषु करणेषु पाठक्रमादेव हीनत्वादिकं बोध्यम् ।

ननु करणकारककर्मकारकभेदात्षड्विधत्वं, त्रैविध्यमनुपपन्नम्, अत आह । **त्रिण्येवेति** । तत्र कण्टकशोधने इति पाठः । तत्र एवंविधे दण्डपारुष्ये कण्टकशोधने दुष्टशिक्षायां क्रियमाणायाम् अपराधानुसारेण शिक्षार्थं दण्डपारुष्यरूपाणि साहसानि हीनदण्डपारुष्यमध्यमदण्डपारुष्योत्तमदण्डपारुष्यरूपप्रकारत्रययुक्तानि त्रीण्येवेत्यर्थः । कर्मकरणभेदेऽपि हीनत्वादिनाऽनुगमेन तद्व्यपदेशयुक्तत्वात्त्रिप्रकारकमेवेति भावः । ननु साहसतोऽस्य भेदस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथं साहसानीत्यत आह । **त्रीण्येवेति** । साहससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वस्यात्रापि वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

एवं **नारदो**क्त्या सभेदं दण्डपारुष्यस्वरूपमुक्त्वा वाक्पारुष्यसाधारणधर्मान् तयैव प्रतिपादयितुं तेषां स्वरूपं क्रमेणाह । **तथेति** । 'उभयोरपीति' विषयसप्तमी । प्रवृत्तकलहयोर्द्वयोर्मध्ये इत्यन्वयः । पूज्य एवेति एवोऽप्यर्थे । तृतीयप्रकारमाह । **कलहे चेति** । बद्धमनुबद्धं यत्पूर्ववैरं तस्मर्तुरित्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एवेनान्यव्यवच्छेदः। **सज्जना एव** आर्या एव। **दापने** भृत्यादिद्वारा। **तेषां** आर्याणाम्। स्फुटार्थम् एवव्यवच्छेद्यमाह। **नार्थमिति**। न धनमित्यर्थः।

तेनैव नारदेनैव। एतयोरुभयोरपि वाग्दण्डपारुष्ययोः। पञ्च विधाः प्रकारा यस्य तादृशो विधिर्विधानमुक्तमित्यर्थः। तान्येवाह उक्तक्रमेण। **पारुष्ये सतीत्यादिना**। संरम्भात्पौर्वापर्याभावः। तदेव ध्वनयन्नाह। **दण्डेति**। योऽतिक्रम्य गच्छति स दण्डभागित्यर्थः। एवं प्रथमं तमुक्त्वा द्वितीयमाह। **पूर्वमिति। आक्षारयेत्** पारुष्यं कुर्यात्। **नियतं** अवश्यम्। **पश्चाद्यः** आक्षारयेत्। **असत्कारी** दोषभाक्। विशेषमाह। **पूर्वे त्विति। विनयो** दण्डः।

कलहे चेत्युक्तं तृतीयप्रकारमाह। **द्वयोरिति**। तुल्यं अन्यूनाधिकं कलहमापन्नयोः प्राप्तयोः द्वयोर्मध्ये यः पुनः यस्तु वैरमनुबध्नाति दृढतरं स्मरति तयोर्मध्ये स एव दण्डभाक् भवति पूर्वो वा पूर्वं प्रवृत्तो वा यदि वा अथ वा इतरः पश्चात्प्रवृत्त इत्यर्थः।

चतुर्थमाह। **पारुष्येति**। स्पष्टम्। पञ्चममाह। **श्वपाकेति**। वधवृत्तिष्विति श्वपाकादेरेव विशेषणम्। वधजीविष्विति तदर्थः। अत एवैते तदवान्तरभेदा एवात्र। 'नृपेष्विति' विषयसप्तमी। **चो** भिन्नक्रमः। तथा च वधवृत्तिषु श्वपाकादिषु चतुर्षु हस्तिपव्रात्यदासेषु च सद्यस्तत्कालं घात एवानुशासनम्। कस्मिन्सति, गुर्वाचार्यनृपविषये मर्यादातिक्रमे सतीत्यर्थः। गुर्वाचार्यान्तगेषु चेति पाठान्तरम्। तत्रान्तं चरममाश्रमं गच्छतीत्यन्तगो यतिः। यद्वा अन्तं नाशं गच्छन्ति गमयन्तीत्यन्तगाः गुर्वाचार्ययोरन्तगास्तेषु गुर्वाचार्यद्रोहिषु। अत्र चो यथाश्रुत एव। तथा च वधवृत्तिषु श्वपाकादिषु हस्तिपादिषु गुर्वाचार्यान्तगेषु च सद्यो घात एवानुशासनं शिक्षा। उत्तरश्लोकपर्यालोचनया सत्सु इत्यर्थलभ्यम्। कस्मिन्सति, सत्सु विषये मर्यादातिक्रमे सतीत्यर्थः। गुर्वाचार्यानुगेष्विति पाठेऽप्येवम्। "श्वपाकपशुचाण्डालवेश्यासूकरवृत्तिषु"। इति 'गुर्वाचार्यातिगेष्विति चे'ति **कल्पतरौ** पाठः।

आद्यपक्षे नृपेत्याद्युपलक्षणमिति सूचयन् घातमेव द्वेधा पद्याभ्यामाह। **यमेवेति। नृषु** नृणां मध्ये। एते श्वपाकादयो यमेव हिं सन्तं जनमित्याद्यर्थः। **विनयं,** दण्डम्। एवव्यवच्छेद्यमेवाह। **न तदिति। एते,** पूर्वोक्ताः।

याज्ञवल्कीये २१२ श्लोकः।

एवं स्मृत्यन्तरोक्तमुक्त्वा तत्सङ्गत्या मूलमवतारयति। **एवंभूतेति**। उक्तप्रकारं प्राप्तेत्यर्थः। एतेन पारिशेष्यात् पूर्वोक्तचतुर्गुण**प्रणयनस्य,** वक्ष्यमाणमूलोक्तस्य। **तादिति**। दण्डपारुष्यस्वरूपेत्यर्थः। **हेतुमिति** जातावेकवचनम्। असाक्षिकं हतं हननं यत्र निवेदन इति बहुव्रीहिः। तदाह। **यदेत्यादिना निवेदयतीत्यन्तेन**। व्रणादिस्वरूपं प्राप्तेः। 'युक्त्येति' जातावेकवचनं व्याख्याने। तत्स्वरूपमाह। **कारणेति**। द्वन्द्वगर्भः षष्ठीतत्पुरुषादिरयम्। कारणपर्यालोचनात्मिकया प्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया चेत्यर्थः। आगमोऽत्रान्य एवेत्याह। **जनप्रवादेनेति**। मौलमेकं चं व्याचष्टे। **चशब्दादिति**। सर्वसमुच्चायकं द्वितीयं तमाह। **दिव्येन चेति**। मूले कृतो भयादित्यत्र कृदिति सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। तस्य करणस्य भयादित्यर्थः। तस्यानिश्चयादाह। **कृतसम्भावनाया इति**। करणसम्भावनाया इत्यर्थः। तृतीयपादार्थमाह। **परीक्षेति** ॥ २१२ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये २१३।२१४ श्लोकौ ।

एवम्, अव्यवहितोक्तप्रकारेण। अस्य भयादित्यर्थः । **निश्चिते** दण्डपारुष्ये । न समुदायस्पर्शो विवक्षित इत्याह । **रेणुना वेति** । तेषां स्पर्शे हेतुभूते सतीति वाच्योऽर्थः । तत्फलितमाह । **य इति । इति** अनेन । **कर्णाविद्** कर्णमलम् । **दूषिका** नेत्रमलम् । त्रयाणां द्वंद्व इत्याह । **तैरिति** । द्विगुणस्तत इति मूले व्युत्क्रम इत्याशयेन तदर्थमाह । **ततः पूर्वादीति** । पूर्वोक्तात् । पूर्वादीति विकल्पात् न स्मादादेशः । **पुरीषादीति** । तैः स्पर्शने कृते त्वित्यर्थः । **छर्दिमूत्रेति** । छर्दिर्वमनं छर्द्यादिभिः परगात्राभिद्रोहे आपाद् पादमारभ्य नाभिपर्यन्तं यो दण्डः स चतुर्गुणः दशपणापेक्षया तत्त्वं चत्वारिंशत्पणः स्यात् । कायमध्ये नाभेरूर्ध्वं मुखादर्वाक् तैस्तथा सति षड्गुणः षष्टिपणः स्यात् । मूर्ध्नि तु तैस्तथा सति अष्टगुणः अशीतिपणः स्मृत इत्यर्थः ।

एतेन पारिशेष्यात्पूर्वोक्तश्चतुर्गुणो दण्डो नाभेरधस्तात् द्रोहे विज्ञेय इति व्याख्यानमपास्तम् । आपादित्यस्यार्थाज्ञानात् । समासान्तस्तत्र लोप आर्षः ।

कातीयं व्याचष्टे । **आद्येति** । समेष्वेवमिति व्याचष्टे । **एवमिति** । तत्र एवमित्यस्यैवंभूत इत्यादि व्याख्या । समेष्वित्यस्य च सवर्णेति ।

परस्त्रीषु द्विगुण इत्यादि व्याचष्टे । **परेति । अविशेषेणेति** । सवर्णत्वोत्तमवर्णत्वहीनवर्णत्वविशेषमन्तरेणेत्यर्थः । तथा च परस्त्रीमात्रे भस्मादिभिः स्पर्शने दशपणात् द्विगुणो विंशतिपणः, अमेध्यादिभिः स्पर्शने विंशतिपणात् द्विगुणश्चत्वारिंशत्पण इत्यर्थः ।

एवमुत्तमेषु चेत्यत्रापीत्याह। **तथोत्तमेष्विति**। अत्रोत्तमत्वं न जातिः। तत्रानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। अत आह । **स्वेति** । एवमग्रेऽपि । **हीनेष्विति** । आदिना वृत्तादि । **दशपणश्चेति** । भस्मादिभिः स्पर्शने इत्यर्थः । तुर्यपादं व्याचष्टे । **मोह इति** । उपलक्षणे तृतीयेत्याह । **युक्तेनेति** ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

याज्ञवल्कीये २१५ श्लोकः ।

प्रातिलोम्येति । तेनापराधे इत्यर्थः । बहुवचनान्तेन समास इत्याह । **ब्राह्मणानामिति** । अत्र वर्णत्वेन साहश्यादाह । **क्षत्रियादेरिति** । विशेषमाह । **क्षत्रियेति । श्रेयांसम्,** उत्तमजातिम् । द्विजातिम् इति यावत् । अत एवाह । **अन्त्यज इति** । अङ्गमध्येऽन्त्यात् निकृष्टात्पादाज्जात इत्यर्थः । अन्ते भवोऽन्त्यः शूद्रवर्णस्तस्माज्जात इति वा । अन्त्यः सन् जात इति इति वा । **अस्य** शूद्रस्य । **मात्रं** कार्त्स्न्ये । तन्मात्रविषयकापराधे इत्यर्थः । अत्र तेन तत् साक्षात्परम्परासाधारणं बोध्यम् । तदित्यस्येदमित्यर्थः । **मनु**ग्रहणमादरार्थम् । मानवमेवेदम् ।

उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति । **वैश्यस्यापीति** । वैश्यस्य क्षत्रियानन्तरभावित्वेन न्यूनत्वेनान्त्यजत्वात्क्षत्रियस्य तदपेक्षया ज्यायस्त्वेनोत्कृष्टत्वाच्छूद्रतुल्यत्वेनायमेवाङ्गच्छेदनरूपो दण्ड इत्यर्थः । **शस्त्रादीति** । शस्त्रादेः स्पर्शे इत्यर्थः । तदर्द्धिक इति प्राग्वत् । तत्फलितमाह । **प्रथमेति** ।

ननु भस्मादिभिर्निष्ठ्यूतान्तैः प्रागुक्तैः प्रातिलोम्यापराधे को दण्ड इत्यत आह । **भस्मादीति** । उक्तमूलमाह । **प्रातिलोम्येति** । भस्मादिभिः स्पर्शने सवर्णविषये यो दशपणो दण्ड उक्तस्तस्यैव प्रातिलोम्येत्यनेन तथोक्तत्वात्स एवात्रापि । तत्र क्षत्रियेण ब्राह्मणं प्रति भस्मादिभिरभिद्रोहे कृते प्रातिलोम्यापवादत्वेन द्विगुणो विंशतिपणो दण्डः । तैरेव वैश्यकर्तृके क्षत्रियापराधे

१ ख-व्यवहितोक्तप्रकारेण ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्रोक्ताद्विंशतिपणात् द्विगुणश्चत्वारिंशत्पणो दण्डः । तैरेव वैश्यकर्तृकब्राह्मणापराधे विंशतिपणादेव त्रिगुणः षष्टिपणो दण्ड इति बोध्यम् ।

तत्रापि भस्मादिकिरणकब्राह्मणापराधेऽपि । दर्पादिति निष्ठीवनादौ हेतुः । अवेत्येतेऽवमान-सूचकाः ॥ २१५ ॥

याज्ञवल्कीये २१६ श्लोकः ।

व्यवहितसङ्गतिमाह । **एवमिति** । **पुनः** पुनरपि । **सजातिं** सवर्णम् । सिंहावलोकन-न्यायेनेति भावः । हस्तेति समाहारद्वन्द्व इत्याह । **हस्ते इति** । **उद्गूर्णे** उद्यते । दशविंशतिका-वित्यत्र द्वन्द्वोत्तरं परिमाणे कनित्याह । **यथेति** । परस्परमित्यस्य लक्ष्यार्थमाह । **परस्परेति** । सवर्णेमित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । वर्णानामिति तदर्थः । उद्गूर्णे इत्यस्यानुवृत्तिः तदाह । **उद्गूर्णे इत्यादि** ॥ २१६ ॥

याज्ञवल्कीये २१७ श्लोकः ।

किं चेति । सवर्णविषयेऽन्यदप्याहेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **पादेति** । अत्र करशब्दस्यापूर्व-निपातः । तत्प्रकरणस्यानित्यत्वात् । अत एवाग्रे करपादेत्युक्तिसङ्गतिर्**मूले** । वस्त्रग्रहणान्न समाहार इत्याह । **कराणामिति** । अत एवाह । **अन्यतममिति** । मुख्यार्थोऽत्र न विवक्षित इत्याह । **झटितीति** । समाहारद्वन्द्वाद्दण्डबाहुल्याद्विरोधाच्चाह । **समुच्चिते इति** । असम्भवनिरासायाह । **घट्टय-पतदिति** । मूले भावे प्रत्यया इत्याह । **अंशुकेनावेष्ट्येत्यादि** । अध्यासपदार्थमाह । **घट्टय-तीति** । ताडयति ॥ २१७ ॥

याज्ञवल्कीये २१८ श्लोकः ।

आद्यर्थमाह । लोष्टेति । त्वग्भेदक इत्यादौ शेषषष्ठ्या समासः । निमित्तान्तरे मूलोक्त-मेवाह । **लोहितस्येति** । चस्तु दण्डसमुच्चायको न तु समुच्चयनिमित्तत्वसूचकः । सर्वत्र तथैव सत्त्वात् । तद्व्याख्यातृभिरपि तथैव व्याख्यातत्वाच्च । एतेन 'समुच्चिते शतदण्डो न त्वङ्मात्रभेदके, चस्य समुच्चयबोधकत्वादिति' व्याख्यानमपास्तम् ।

नन्वेवं चतुःषष्टिपणो दण्डो मूले रक्तदर्शने उक्तः, **मनुना** तु शतमिति मिथो विरोध इति चेन्न । मर्मस्थले तद्दर्शकस्य **मनू**क्तम्, अन्यत्र **मूलो**क्तमिति विवेकात् । अग्रे **चस्त्वर्थे** ॥ २१८ ॥

याज्ञवल्कीये २१९ श्लोकः ।

करेति समाहारद्वन्द्वे 'पाददन्तेति' (व्या. सू. ६।१।३३) ददादेश इत्याह । **करेति** । अग्रिमानुरोधेन दण्डस्य तुल्यत्वाच्चाह । **प्रत्येकमिति** । मूले कर्णनासयोरित्यार्षम् । तत्सूचक इतरेतर-द्वन्द्व एवेत्याह । **कर्णनासस्य च प्रत्येकमिति** । अपूर्वव्रणोत्पत्तेरत्रानुद्देश्यत्वं किं तु जात-व्रणभङ्गस्येत्याह । **रूढेति** । जातेत्यर्थः । ननु करादिभङ्गस्याल्पत्वेनैकरूपेण सर्वत्र मध्यमसाहसदण्ड-विधानमयुक्तम्, अत आह । **अनुबन्धादिनेति** । अनुबन्धो दोषोत्पादः । 'दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्'**इत्यमरः** । (३।३।९८) 'आदिना' व्यवहारसौकर्यम् । कर्णनासाच्छेदनादौ दोषाधिक्यं प्रत्यक्षसिद्धं, करपादादिस्तु साक्षाच्छरीरावयवत्वेन तद्भङ्गे व्यवहारसौकर्याभावेन शरीरयात्राया दुर्लभ-त्वाद्दोषाधिक्यम् । एवं दन्तभङ्गेऽभ्यवहरणसौकर्याभावेन परम्परया जीवनसङ्कोचाद्दोषाधिक्यम् । इत्थ-मनुबन्धादिना करादिभङ्गादिरूपविषयस्य साम्यमूलमित्यर्थः ॥ २१९ ॥

१ २१९ श्लो.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये २२० श्लोकः ।

चेष्टेति । अत्र वाचोऽपूर्वनिपातः प्राग्वत् । एवं कन्धरेत्यत्रापि । तत्रेतरेतरयोगोऽप्येवम् । अत एवेह चेष्टार्थो । **गमनेति** । प्रत्येकमिति वक्ष्यति । **मूले चो** व्युत्क्रमे सर्वसमुच्चये । अग्रे **मूले** चस्त्वर्थे ॥ २२० ॥

याज्ञवल्कीये २२१ श्लोकः ।

यथोक्तादित्यस्यार्थमाह । **यस्मिन्निति** । अपराधबहुत्वादाह । **प्रत्येकमिति** । तदेवाह । **अतीति** । एवं सवर्णविषयापराधे मूलोक्तं दण्डं वाक्पारुष्योक्तन्यायेनात्र तदनुक्तत्वात्प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोर्योजयति । **प्रातिलोम्येति** । **एतस्यैव मूलीयस्यैव** । **दण्डजातस्य,** तत्समूहस्य । प्रातिलोम्यापराधे दण्डस्य वृद्धिः, आनुलोम्यापराधे दण्डस्य हानिरित्यर्थः ।

न च विप्रपीडाकरमिति **मूल**व्याख्यावसरे भस्मादिसंस्पर्शे पुनरित्यादिनाऽयमर्थ उक्तः स एवात्रोच्यते इति पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । भस्मादिभिः करणविशेषैः प्रातिलोम्यापराधे सति तत्रैवापराधे प्रागुक्तः प्रातिलोम्यापराधदण्डप्रसङ्गेन अत्र तु प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरुभयोरपि वाक्पारुष्योक्तस्य सकलस्यापि दण्डस्य, कल्पनाप्रकारो बालावबोधार्थमुच्यते इति भेदात् । **मानवे** 'प्रातिलोम्यानुलोमत' इति धर्मपरम् । पञ्चमीद्विवचनान्तात्तसिः । **कार्याः** कर्तव्याः दण्डाः । दाप्या इति पाठान्तरम् ।

(उत्तरार्धः)

'कलहेति' सप्तमीसमासः । तदाह । **कलहे इति** । **वर्तमाने** न तु समाप्ते । तत इत्यस्यार्थमाह । **अपहृतेति** । तत्र हेतुं सूचयन्नाह । **अपहारेति** । बहुव्रीहिः ॥ २२१ ॥

याज्ञवल्कीये २२२ श्लोकः ।

ताडनात् 'ताडितादिति' पाठेऽपि भावे क्तः । समुत्थानजमित्यादेरर्थमाह । **तस्य व्रणेति** । क्रियते अनेन सम्यगुत्थानमिति व्युत्पत्त्याऽऽह । **व्रणरोपणमिति** । व्युत्पत्त्या तस्य सम्यक् स्वरूपतः करणमित्यर्थः । "दण्डं चे"त्याद्यर्थमाह । **यस्मिन्निति** । अस्य तात्पर्यार्थमाह । **नेति** । **मात्रम**वधारणे । **मनुरपि**—(अ. ८ । श्लो. २८७)

"अङ्गानां पीडनायां च प्राणशोणितयोस्तथा । समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ " इति ।

अङ्गानां करादीनां प्राणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिरूपसमुत्थानसम्बन्धो भवति तावता कालेन पथ्यौषधादिना यावान् व्ययो भवति तमसौ दापनीयः । यदि तं व्ययं पीडोपपादको न दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेव सर्वं राज्ञा दण्डत्वेन दाप्य इत्यर्थ इति तद्व्याख्यातारः ॥ २२२ ॥

याज्ञवल्कीये २२३ श्लोकः ।

उत्तरवचनस्य प्रसङ्गसङ्गतिरित्याह । **परगात्रेति** । गृहादितो हस्तादीनामन्तरङ्गत्वात्तदपराधे तावत्तत एव दण्डमुक्त्वाऽन्तरङ्गप्रसङ्गात् बहिरङ्गगृहकुड्याभिघातादौ दण्डकथनमित्यर्थः । एतेन वैपरीत्येन कथनशङ्काऽपि निरस्ता । अर्थो गृहादिरूपः । भेदे छेदे इति पाठः । पञ्चेत्यादि पदत्रयम् । योग्यतयाऽऽह । **मुद्गरेति** । प्रत्यासत्तेराह । **कुड्यस्येति** । **अभिघात** आघातमात्रम् । 'भेदे' इत्यस्यार्थो **विदारण इति** । 'छेदे' इत्यस्यार्थो **द्वैधीति** । चतुर्थदण्डाभावादपराधबाहुल्याच्चाह । **एते त्रय इति** । तद्व्ययमित्यस्यार्थमाह । **पुनरिति** ॥ २२३ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये २२४ श्लोकः ।

अर्थादाह । **परेति** । दुःखोत्पादीति द्रव्यविशेषणमित्याह । **दुःखेति** । 'जनिवध्यो'रिति (व्या. सू. ७ । ३ । ३५) वृद्धिनिषेधः । जननमिति पाठान्तरम् । करणे ल्युट् । द्रव्यस्वरूपमाह । **कण्टकादीति** । अत्र आद्यः द्वितीय इति च यथासंख्यान्वयसिद्धार्थकथनपरं, नास्ति सफलं, वाक्यभेदाभावादित्याशयेन तद्विज्ञायैवाह । **प्रक्षिपन् षोडशेति** । **प्राणेति** । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इ. त्यच् (व्या. सू. ३।२।९)॥ २२४ ॥

याज्ञवल्कीये २२५ श्लोकः ।

पशुप्रदोकेराह । **अजावीति** । अजश्चाविश्चेत्यादिः द्वन्द्वः । अत एव तस्य पूर्वनिपातः । औचित्यादाह । **ताडन इति** । लक्ष्यार्थमाह । **दुःखोत्पादने इति** । मुख्यार्थबाधादाह । **शाखाशब्देनेति** । **अत्र**, अत्रैव । आदिना खुरपरिग्रहः । करचरणेति समाहारद्वन्द्वः प्राण्यङ्गत्वात् । दण्डशब्द उभयत्र तत्समूहपर इत्याह । **दण्डगणस्येति** । क्रमादिति तु व्युत्क्रमभ्रमनिरासाय ।

तुर्यपादोक्तमेवाभिप्रायतो विवेचयति । **स चेति** । **न पुनः**, न तु । दाढर्यायोक्तमाक्षिपति । **कथमिति** । समाधातुं सिद्धार्थमनुवदति । **अपराधेति** । **तावत्**, आदौ । अवगमनेऽन्वयः । ततः किम्, अत आह । **तत्र चेति** । उपरितनदण्डत्रये चेत्यर्थः । द्विपण इत्यत्र द्वित्वं तावच्छ्रुतम् । तत्र च श्रुतद्वित्वसंख्यात आधिक्यम् अश्रुतत्रित्वादिरूपधर्मिकल्पनया वा श्रुतद्वित्वगताभ्यासात्मकचतुष्ट्वादिरूपधर्मकल्पनया वा भवति । तत्राद्येऽश्रुतकल्पना धर्मिकल्पना चेति गौरवं, द्वितीये तु श्रुतद्वित्वगताभ्यासरूपधर्मकल्पनैवेति लाघवम् । तथा च न्यायविदः धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेति । अतः श्रुतद्वित्वाभ्यासाश्रयणमेवोचितमिति भावः ॥ २२५ ॥

याज्ञवल्कीये २२६ श्लोकः ।

पूर्वार्द्धे पूर्वशेष इत्याह । **तेषामिति** । पूर्वोक्तानामित्यर्थः । मृत्युशब्दस्य लक्ष्यार्थमाह । **मारणे चेति** । अत एव तयोः सामानाधिकरण्यम् ।

उत्तरार्धार्थमाह । **महापशूनामिति** । स्थानशब्दो निमित्तपर इत्याह । **ताडनेति** । तत्कृतदुःखोत्पादेत्यर्थः । 'आदिना' शाखाङ्गच्छेदनादिसंग्रहः । दुःखे चेत्याद्युक्तनिमित्तेष्वित्यर्थः । **द्विगुणः**[1], चतुष्पणादिः ॥ २२६ ॥

याज्ञवल्कीये २२७ श्लोकः ।

पुनः स्पष्टार्थं तदर्थमाह । **या इति** । **उप्ताः**, क्षेत्रनिक्षिप्ताः । **प्रतिकाण्डं**, काण्डं काण्डं प्रति । ताः शाखा येषामिति 'शाखादिभ्यः' (व्या. सू. ५ । ३ । १०३) इतीनिस्तदन्तादपि बोध्यः । **मूलेति** । मूलसंबद्धशाखा इत्यर्थः ।

'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः' **इत्यमरः** । (२ । ४ । १०) सर्वेत्यस्यार्थमाह । **समूलेति** । मूलेति पाठेऽर्शआद्यच् बोध्यः । विदारणे इत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः । क्रमादित्यनुवृत्तेः स्थानाख्यलोकप्रमाणाद्वाऽऽह । **यथेति** । विंशतेरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याह । **विंशतीति** । तदुपपत्तये आह । **आरभ्येति** । फलितमाह । **एतदिति** ।

वैयर्थ्यं परिहरन्नुत्तरार्धार्थमाह । **प्ररोहीति** । **उपजीव्येति** । पुत्रपुष्पफलादिनेति भावः । **पूर्वोक्तेष्विति** । प्रागुक्तेषु निमित्तेष्वित्यर्थः । **पूर्वोक्ता एव** विंशतिपणादयः । दमशब्दस्तत्समूहपर इत्याह । **दण्डा इति** । न्यूनतां निराचष्टे । **अनुपजीव्येति** ॥ २२७ ॥

---

[1] ख-फ-परमद्विगुणः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये २२८ श्लोकः।

द्विगुण इति। शाखाच्छेदनादिषु त्रिषु यथाक्रमं चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपणः षष्ट्यधिकशतपणश्चेत्यर्थः। अन्यत्राप्येवमेवेत्याह। **विश्रुते इति**। अथशब्दार्थमाह। **पिप्पलेति**। अत्र विश्रुतत्वं प्रसिद्धत्वं तच्च शास्त्रीयं बोध्यमिति नातिप्रसङ्गः॥ २२८॥

याज्ञवल्कीये २२९ श्लोकः।

प्रत्याहेति। तदभिद्रोहमभिलक्ष्य दण्डमाहेत्यर्थः। एवं प्रागपि। **अनतिदीर्घेति**। त्रयाणां कर्मधारयः, बहुव्रीह्युत्तरपदको द्वयोः कर्मधारयो वा। यद्यपि लतात्वं सामान्यं तथापि समभिव्याहारादाह। **दीर्घेति**।

'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता। लता प्रतानिनी वीरुत् गुल्मिन्युलप इत्यपि' **इत्यमरः** (२।४।९)

अवसानं समाप्तिर्नाश इति यावत्। पूर्वोक्तेषु इत्यादि प्रागवत्। पूर्वस्मृतादित्यस्यार्थः। **पूर्वोक्तादिति**। प्रकृतिभूतविंशतिचत्वारिंशदशीतिपणरूपात्पूर्वोक्ताद्दण्डादर्धदण्डो दशविंशतिचत्वारिंशत्पणात्मक इत्यर्थः। अत्र **मनुः**, (अ. ८ श्लो. २९५–३००)

" प्रमापयेत्प्राणभृतः तत्र दण्डोऽविचारितः॥

" मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत् किल्बिषं भवेत्। प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु॥

" क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः। पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु॥

" गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषकः। माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने॥

" भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्राता च सोदरः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्युः रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥

" पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कदाचन। अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम्॥ इति॥

" प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम्। द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत्॥ "

इति च। (**मनुः** अ. ९। २८९)

विष्णुः, "गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यो, विमांसविक्रयी ग्रामपशुघाती कार्षापणशतं दण्ड्यः पशुस्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात्, आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षापणान्, पक्षिघाती मत्स्यघाती च दशकार्षापणान्, कीटोपघाती कार्षापणमिति।"

विमांसं शृगालादिमांसम्॥ २२९॥

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम्।

अथ साहसप्रकरणम्।

आहेति। मूलकृत् अर्द्धेनेति भावः।

याज्ञवल्कीये २३० श्लोकः।

शब्दार्थमाह। **साधारणस्येति**। मौलं सामान्ये त्युपलक्षणं परकीयस्यापि। तत्र साधारणधर्मस्य हेतुत्वप्रदर्शनद्वाराऽनुगतम् अभिमतं लक्ष्यार्थं तस्य सूचयन्नाह। **यथेष्टेति**। यौगपद्यासम्भवादाह। **वेति**। यथा साधारणस्यानेकस्वत्वाक्रान्तस्य न यथेष्टविनियोगार्हत्वं तथा परद्रव्यस्यापीति तदपहरणमपि साहसं भवतीति भावः। **कुत इति**। योगो वा रूढिर्वा योगरूढिर्वेति प्रश्नाशयः। प्रसभं हरणादिति समासः। तदाह। **प्रसह्येति** तथा च यौगिकोऽयमिति भावः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नन्वेवं **मूलस्य** न्यूनता तथापि तदवस्थैव स्मृत्यन्तरविरोधोऽपीति चेन्न । हेतुनैवान्यसंग्रहस्यापि सूचनेन दोषलेशाभावात् । तदेतत् ध्वनयन् तत्फलितमेवाह । **एतादिति । राजेति ।** राजदण्डभयं जनाक्षेपभयं चेत्यर्थः । **राजपुरुषेति ।** राजपुरुषाश्चेतरजनाश्च तेषां समक्षमित्यर्थः । असमक्षं तु क्रियमाणस्य स्तेयत्वमेवेति भावः । यत्किंचिदर्थमेवाह । **मारणेति । साहसमिति ।** सहसा क्रियमाणत्वात् । **साहसलक्षणमिति ।** साहससामान्यलक्षणमित्यर्थः । अत एवाह । **अत इति ।** उक्तहेतोरित्यर्थः । **अपिना** तत्समुच्चयः । तत्र **आदिना** एतस्यापि परिग्रहः । एवं च सर्वं मूलमुपलक्षणमिति स्वयमेव सूचितमिति न दोषः । अत एवाह । **नारदेनापीति । साहसस्य** तत्सामान्यस्य । बलस्य दर्पो गर्वः स सञ्जातो येषां तैः ।

ननु सहसा कृतं साहसमिति योगमात्रलब्धं तत्सामान्यलक्षणं चौर्यादिष्वाविशिष्टमिति तेष्वेवान्तर्भावादस्य प्रकरणस्य पृथगुक्तिरयुक्तेत्यत आह । **तदिदमिति ।** पूर्वोक्तं साहससामान्यलक्षणमित्यर्थः । **व्यासक्तमपि** सम्बद्धमपि । बलसम्बन्धिदर्पस्यावष्टम्भरूपोपाधितो भिद्यते इत्यर्थः ।

नन्वेवं किमित्येवं भेदाङ्गीकारः अत आह । **दण्डेति ।** तद्भेदस्य शास्त्रकृद्भिः प्रतिपादनादित्यर्थः । यद्यपीदं प्रागुक्तसामान्यलक्षणं तत्र सर्वत्रानुस्यूतं तथापि तादृशावान्तरोपाधिभेदाद्भिन्नमिति तद्घटितविशेषलक्षणेन लक्षितमत्र साहसपदवाच्यमिति रूढमपि । तत्र तु शुद्धयौगिकमिति भावः ।

यदि तु तत्साधारणं लक्षणमपीष्टं तर्हि योगमात्रलब्धं तदप्यस्तु,प्रकरणभेदस्तूक्तनिमित्तकः, तदा चौर्यादिष्वपि विशेषलक्षणानि वक्ष्यमाणानि बोध्यानि । बलदर्पयोरवष्टम्भयोरुपाधित्वमिति व्याख्यानं तु बलावष्टम्भेनेतिव्याख्याविरोधात् सहो बलमिति **नारद**विरोधाच्चोपेक्ष्यम् ।

तदेतत् ध्वनयन्नेवाह । **तस्य चेति ।** साहसविशेषस्येत्यर्थः । **प्रथमादीति ।** प्रथमसाहसमध्यमसाहसोत्तमसाहसभेदेनेत्यर्थः । एतानि कर्मनामानि न तु दण्डस्येति बोध्यम् । **तल्लक्षणं** तेषां त्रयाणां लक्षणानि । जातावेकवचनम् । **तेनैव नारदेनैव । तत्पुनः** तत्तु । शास्त्रेष्वित्युत्तरान्वयि । **तस्य** त्रिविधस्य । **क्षेत्रोपकरणं** तत्सामग्री । एवमग्रेऽपि । **भङ्गो** भञ्जनम् । **आक्षेपो** दोषोत्पादः । **उपमर्दो** म्लानतापादनम् । आद्यशब्देन छेदनादिकम् । **वासो** वस्त्रम् । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वान्न दोषः । **एतेनैवेति ।** प्रागुक्तभङ्गादिनैवेत्यर्थः । **व्यापादो** मारणम् । **प्राणोपरोधीति ।** **तदपेक्षः** प्रथमसाहसादिरूपतन्नाशकमित्यर्थः । **तस्य** त्रिविधस्य । **क्रिया** करणं कर्मेति यावत् । **तदपेक्षः** प्रथमसाहसादिरूपकर्मापेक्षः न तद्विरुद्धः । तदेव विविच्याह । **प्रथमस्येति ।** 'पञ्चशतेति' बहुव्रीहिः । तृतीये उत्तमसाहसे इति सप्तम्यन्तपाठः । कर्मनामेदम् । व्याख्यातमिदं प्राक् । अन्यदप्याह । **वध इति ।**

सहस्रावरदण्डस्य नियतत्वेऽप्यग्रे कथमिति शङ्कानिरासायोक्तमेव ध्वनयन्व्यवस्थामाह । **वधादय इति । समस्ता** मिलिताः । **व्यस्ता** भिन्नाः ।

(उत्तरार्धः)

एवं स्मृत्यन्तरोक्तं विशेषमुक्त्वा तत्सङ्गत्या प्रकृतमवतारयति । **तत्रेति ।** तेषां मध्ये इत्यर्थः । आदिना सामान्यद्रव्यपरिग्रहः । अत एव तच्छब्दस्य प्रक्रान्तपरामर्शित्वात्तस्येत्यस्योभयसंग्रहार्थमाह ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अपहृतद्रव्यस्येति । अत्र साहसं कृत्वेत्यनेन सूचितं निह्नवानन्तरं साक्ष्यादिभिर्भावितोऽपि यदि पुनस्तथैव करोति स चतुर्गुणदण्डार्हो न निह्नवमात्रेणेति ।

ननु प्रथमसाहसादिषु **नारदेन** शतावरादयो दण्डा उक्ताः, **मूले** तु द्विगुणचतुर्गुणावुक्ताविति मिथो विरोधादप्रामाण्यम् । पाक्षिकं प्रामाण्यं तु विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादयुक्तम् । अत आह । **एतस्मादेवेति** । मूलोक्तादेवेत्यर्थः । **विधानं नारदीयम्** । **अपहारद्रव्येति** । अपह्रियमाणद्रव्येत्यर्थः । अपहारव्यतिरिक्तेति पाठस्तु सुगम एव । द्रव्यापहारव्यतिरिक्तेति पाठान्तरम् । अत्र विशेषसामान्यपदोल्लेखेन तक्रकौण्डिन्यन्यायविषयता सूचिता । तथा च नाप्रामाण्यं, नापि विकल्पः, किं तु विशेषस्य सामान्यापवादकत्वेनापहाररूपविषयविशेषे द्वैगुण्यादिविधायकेनानेन विशेषवाक्येन सामान्यतो विधायकं **नारदीयं** बाध्यते इति भावः ॥ २३० ॥

याज्ञवल्कीये २३१ श्लोकः ।

साहसं विद्यते यस्य स साहसिकः । 'अत इनिठनौ' (व्या. सू. ५।२।११५) इति ठन् । तस्य । **प्रयोजयितारं,** द्विविधं प्रति । एवेनार्थदानव्यवच्छेदः । अत एवापौनरुक्त्यम् । साकाङ्क्षत्वात्प्रत्यासत्तेराह । **साहसिकेति** । पूर्वोक्तादित्यर्थः । दातेति तृजन्तस्य । भावित्वाद्भविष्यामीत्यध्याहारः । तत्फलितमाह । **दास्यमीति** । यद्वा भविष्यत्सामान्ये व्यत्ययेन लुट् । न्यूनतां निराचष्टे । **त्वमिति** । लिङ्गार्थोऽविवक्षित इत्याह । **कारयतीति** । एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । तत्र हेतुमाह । **अनुबन्धेति** । दोषाधिक्यादित्यर्थः ॥ २३१ ॥

याज्ञवल्कीये २३२।२३३ श्लोकौ ।

अर्घ्ये 'पादार्घाभ्यां चेति' (व्या. सू. ५।४।२५) यत् । अर्घ्यस्याक्रोशातिक्रमौ करोतीति समासः । तदाह । **अर्घ्यस्यार्घार्हस्येति** । तस्य सापेक्षत्वादन्यार्थे पूर्वेण सिद्धत्वाच्चाह । **आह्नोति** । नात्र भेदो विदारणम् । समुद्रेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तत्र दण्डान्तरविधानाच्च । अत आह । **उद्घाटयतीति** । सामन्तपदार्थमाह । **स्वगृहेति** । कुलिके अत इनीति ठन् । तत्फलितमाह । **स्वेति** । **ते सर्वे इति** । प्रत्येकमिति भावः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

याज्ञवल्कीये २३४।२३५।२३६।२३७ ॥ श्लोकाः ।

किं चेति । साहसिकविशेषान्तरं प्रत्यन्यदप्याहेत्यर्थः । 'स्वच्छन्दमिति' क्रियाविशेषणम् । तदर्थमाह । **नियोगमिति** । 'ताच्छील्ये णिनि'स्तत्र । **विक्रुष्टे,** महता शब्देनाहूते । **शक्तोऽपीऽति** । तन्निवारणे इत्यादिः । एतेनाशक्तस्य दण्डाभावस्तथा अकुर्वतः सूचितः । **आपि-** विरोधेऽनौचित्ये वा, न तु समुच्चये । अकारणे इत्यस्यार्थो **वृथेति** । अत्र विक्रोशो निन्देत्याह । **आक्रोशमिति** । शूद्राः सन्तः प्रव्रजिताः । शूद्रप्रव्रजितानामित्येकम् । तदाह । **दिगम्बरादीनिति** । **तु पाठे,** पाठे तु । **फलेति** । तथा च प्रजननशक्तेर्नाशेन वन्ध्यता तेषां सम्पन्नेति भावः । एषां पित्रादीनां मध्येऽपतितम् अन्योन्यं मिथस्त्यजतीति शाब्दोऽर्थः । तत्फलितमाह । **पित्रादय इति** ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

इति साहसप्रकरणम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ प्रासङ्गिकप्रकरणम् ।

याज्ञवल्कीये २३८ श्लोकः ।

एतदवान्तरप्रकरणसङ्गतिमाह । **साहसेति** । **तत्सदृशेति** । यथा तेषां समक्षं तत् क्रियमाणं साहसं तथा वस्त्रधावकादिभिरपि सकलजनसमक्षं परवस्त्राच्छादनादि क्रियमाणमिति तस्य तत्सादृश्यात्तत्प्रसङ्गात्तदपराधकर्तॄणां तेषां दण्डमाहेत्यर्थः । **नेजको** वस्त्रधावकः । **आदिना** वक्ष्यमाणसर्वपरिग्रहः । अत एव 'दण्डमिति' जातावेकवचनम् । **निर्णेजनं** प्रक्षालनम् । **अवक्रयमिति** । करोतीति शेषः । अवक्रयार्थमाह । **एतावदिति** । **ददातीत्यन्तेन** । **इत्येवमिति** । सम्भाव्य । **शाटकं,** वस्त्रमित्यर्थः । भाठकमिति पाठे तत्त्वेनोपलक्षितं वस्त्रमित्यर्थः । तथा च तथा दानमवक्रय इति भावः । अत्र न धनग्रहणमित्याह । **स्वेति** ।

विशेषमाह । **तानि चेति** । शाल्मलेर्विकारादावण् ।

'पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ।' **इत्यमरः** (२ । ४ । ४६)

व्यत्यासो विनिमयः । **स्वगृहे इति** । चिरमिति भावः । एवमग्रेऽपि । **दण्ड्यः,** नेजकः । **फलके,** पाटीति प्रसिद्धे । **नेनिज्यात्,** प्रक्षालयेत् । **निर्हरेत्** विनिमयं प्रापयेत् । **प्रमादादिति** । अप्रमादे तु अन्यथा द्रष्टव्यमिति भावः ।

नारदीयमादितो व्याचष्टे । **अष्टपणेति** । बहुव्रीहिः । मूल्यमन्यपदार्थः । अवधिं विनाऽष्टमांशादितो न्यूनताया दुर्वचत्वाद्दिङ्मात्रप्रदर्शनायेदमुक्तमिति बोध्यम् । क्षये इति चरमे उक्तेराह । **नाशितस्येति** । **पणन्यूनं** सप्तपणात्मकम् । धौतस्येत्यादेरग्रेऽपि सम्बन्धादाह । **द्विर्धौतेति** । **पादोनं** चतुर्थांशन्यूनम् । तदाह । **पणेति** । षट्पणात्मकमित्यर्थः । अर्धक्षयादिति व्याचष्टे । **ततः परमिति** । इदं परत इत्यन्तस्य व्याख्यानम् । सार्वविभक्तिकः प्रथमान्तात्तसिः । प्रतिनिर्णेजनमिति वीप्सायामव्ययीभावः । **अवशिष्टम्,** अर्धम् । **अपचयेन,** तत्क्रमेण । क्वचित् तथैव पाठः । जीर्णमित्यन्तं पूर्वान्वयीत्याह । **यावज्जीर्णमिति** । जीर्णता च दशासु क्षीणासु ज्ञेयेत्येतदर्थं मूले क्षीणदशमित्युक्तम् । अर्धक्षयोत्तरं पञ्चमप्रक्षालनादिषु अवशिष्टस्यार्धमूल्यस्य पादपादापचयक्रमेण मूल्यकल्पनेति पञ्चमप्रक्षालने पणचतुष्टयात्मकमूल्यादेकपणोनं पणत्रयात्मकं, षष्ठे तत्र पणत्रयात्तस्मात्पादोनं सपादपणद्वयात्मकं, सप्तमे तत्र सपादपणद्वयात्पादोनं किञ्चिदधिकसार्द्धपणात्मकमित्यादि बोध्यमिति भावः ।

जीर्णस्यानियम इति व्याचष्टे । **जीर्णस्येति** । **अनियम** इति । अस्य प्राक् वाचनिकनियमाभाव इत्यर्थः । तथा सति सर्वथा तदभावो नेति ध्वनयितुं नियमपदसूचितमाह । **इच्छात इति** । परीक्षकाणामिच्छात इत्यर्थः । तथा च जीर्णनाशे परीक्षकाणामिच्छैव मूल्यदानकल्पनायां प्रमाणं न प्रागुक्तवचनप्रवृत्तिर्नापि स्वेच्छाप्रवृत्तिरिति भावः ॥ २३८ ॥

याज्ञवल्कीये २३९ श्लोकः ।

अथ प्रागुक्तादिशब्दसंग्राह्याणां क्रमेण दण्डानाह । **पितेत्यादि** । पण्यस्योपरीत्यन्तैः पञ्चदशभिः पद्यैः केवलं तत्साक्षिणो दण्डो नाभिमतः । तथा सति साक्षित्वोच्छेदापत्तेः । तदभावे

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

क्वचित् विवादपरिसमाप्त्यभावापत्तेश्च। किं तु यः कलहनिवारणसमर्थः सन्नपि तमनिवारयन् साक्ष्यमङ्गीकरोति तस्य दण्ड इत्याशयेन व्याचष्टे। **पितेति**। तथा च न तावन्मात्रं दण्डप्रयोजकं किं तु अन्यदपीत्याह। **न पुनः कलहमिति**। इदमग्रेऽप्युभयत्र ज्ञेयम्। त्रिपण इति बहुव्रीहिरित्याह। **पणत्रयमिति**। साकाङ्क्षत्वात्प्रत्यासत्तेराह। **त्रिपणादिति**। चतुर्विंशतिमिति व्यस्तः पाठः। तुल्यन्यायत्वादाह। **दम्पत्यादीति**। आदिना गुरुशिष्यादिपरिग्रहः॥ २३९॥

याज्ञवल्कीये २४० श्लोकः।

पूर्वोक्तं, प्रथमाध्यायान्ते उक्तं राजपत्रम्। द्रम्मनिष्कादयो मूल्याध्यायविवृतौ प्रपञ्चिताः। **कूटं** कैतवम्। तत्स्वरूपं सर्वत्र क्रमेण प्रतिपादयन् कूटकृदिति व्याचष्टे। **देशेत्यादि**। स्थलत्रयेऽन्यथेत्यन्तं तत्स्वरूपं, तदपि द्वेधेत्याह। **न्यूनेति**। एवमग्रेऽपि द्वेधेत्याह। **द्रम्मादेरिति**।

उत्तरार्धं व्याचष्टे। **यश्चैतैरिति**। **कूटैरिति**। अर्शआद्यच्। पूर्वोक्तैः कूटकृद्भिरित्यर्थः। जानन्नित्यनेनाज्ञानतो व्यवहारे दण्डाभावः सूचितः। व्यवहारमात्रं न तावद्दण्डप्रयोजकं, दोषस्य स्वल्पत्वादिति जानन्नित्युक्तमिति बोध्यम्॥ २४०॥

याज्ञवल्कीये २४१ श्लोकः।

परीक्षिणं, परीक्षकम्। दण्डमिति शेषः। **कुर्यादिति**। ब्रूयादित्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। उभयत्र स्वार्थे कन्। सनाणकेत्यस्य सान्निध्यात् व्युत्क्रमेण व्याचष्टे। **ताम्रादीति**। इतीत्यस्य उभयत्र ब्रूयादिति शेषः॥ २४१॥

याज्ञवल्कीये २४२ श्लोकः।

वितथं सहैव लाघवेन व्याचष्टे। **यः पुनरिति**। मिथ्याऽऽचरन्नित्याद्यर्थं सहेतुकमाह। **जीवनेति**। जीवनार्थमित्यस्य अग्रिमे चिकित्सामाचरतीत्यत्रान्वयः। **इतीत्यस्य** ब्रुवन् इति शेषः। **तिर्यञ्चः** पशुपक्ष्यादयः।

विशेषमाह। **तत्रापीति**। उक्तदण्डेष्वपीत्यर्थः। त्रिषु यथाक्रमेणाह। **मूल्येत्यादि**। तिर्यक्षु मूल्यविशेषेण, मानुषेषु ब्राह्मणत्वादिवर्णविशेषेण, राजपुरुषेषु तत्प्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डस्य लघुत्वं गुरुत्वं च कल्पनीयमित्यर्थः। विशेषशब्दा भेदपराः॥ २४२॥

याज्ञवल्कीये २४३ श्लोकः।

अनर्हत्वे हेतुं सूचयन्नाह। **अनपराधिनमिति**। अत एवाह। **राजेति**। अस्यानुषङ्गेणाग्रे उभयत्र मुख्य उपयोग इति तत्त्वम्। 'प्रमुञ्चती'त्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वय इत्याह। **यश्च बद्धमिति**। अप्राप्तव्यवहारमित्यस्यार्थमाह। **अनिर्वृत्तेति**॥ २४३॥

याज्ञवल्कीये २४४ श्लोकः।

पण्यस्य, विक्रेयस्य। योग्यतयाऽऽह। **कूटेति**। अपिसमुच्चयमाह। **अन्यथा वेति**। मूले द्विशतमिति बहुव्रीहिः। दण्डः अन्यपदार्थः। तत्फलितमाह। **पणानां द्विशतमिति**। अत्रापि बहुव्रीहिरेव, समूहोऽन्यपदार्थ इति विशेषः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तुर्यपादं व्याचष्टे । **अपहृतस्येति** । कूटमानादिनाऽपहृतस्य अष्टमांशादप्यधिकत्वे न्यूनत्वे वा दण्डद्रव्यस्यापि द्विशताद्वृद्धिर्हानिश्च कल्प्येत्यर्थः ॥ २४४ ॥

याज्ञवल्कीये २४५ श्लोकः ।

‘भेषजति’ द्वंद्वे गतिः प्राग्वत् । गन्धशब्दोऽत्र तादृशद्रव्यवाची न तु गुणमात्रवाची, ‘वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानि’[1]त्यादिप्रयोगादित्याह । **गन्धद्रव्यमिति** । तद्विशिष्टं द्रव्यमित्यर्थः । हीनपदार्थमाह । **असारेति** ॥ २४५ ॥

याज्ञवल्कीये २४६ श्लोकः ।

किं चेति । ईदृशो विषयोऽन्योऽप्युच्यते इत्यर्थः । मूले वाससीति सप्तम्यन्तं, समाहारद्वंद्व इत्याह । **न विद्यते इति** । जातिरुत्कर्ष इत्याह । **बह्विति** । **तस्मिन्निति** । जातिशून्यमृदादिके इत्यर्थः । तृतीयादिष्विति पुंवद्भावान्नुम्नेति भावः । जातिकरणे इत्यस्य मुख्यजातेस्तत्र ब्रह्मणाऽपि दुष्करत्वात् सहेतुकमर्थमाह । **विक्रयार्थमित्यादिना संपादने इत्यन्तेन** । ‘गन्धेत्यादिः’ द्वंद्वगर्भो मयूरव्यंसकादिः । जातीयस्य सादृश्येत्यर्थः । उक्तमेवोदाहरणतो विशदयति । **यथेत्यादि** । तदेकान्तत्वाभावात्सुगन्धेत्यत्र इत्वं न । आमलकं मृत्तिकाया एव बोध्यम् । गुणोत्कर्षेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । एवमग्रेऽपि । **कार्ष्णायसे इति** । कृष्णायसो विकारादावित्यर्थः । पुनर्गन्धोदाहरणमाह । **बिल्वेति** । रसोदाहरणमाह । **कङ्कोले इति** । प्रसिद्धदेवकुसुमव्यावृत्तये आह । **त्वगिति** । तद्रसमध्ये तन्निक्षेपेण तद्रसाभिव्यक्तेरिति भावः । पुनर्वर्णस्योदाहरणमाह । **कार्पासिके इति** । तत्सूत्रनिर्मिते इत्यर्थः । विक्रेयेत्यस्य व्याख्या **पण्यस्येति** । तत्स्वरूपमाह । **आपादिते इति** । वर्णान्तराद्यापादनेनापादितपद्मरागाद्यात्मकस्य स्फटिकादेरित्यर्थः । यन्मूल्यं तस्मादिति शेषः ॥ २४६ ॥

याज्ञवल्कीये २४७।२४८ श्लोकौ ।

करण्डकमिति । ‘समुद्गकः संपुटक’ इत्यमरः । (२।६।१३८) महाभाष्ये तु “नैतत् उब्जे रूपं किं तूपसर्गद्वयपूर्वकाद्गमेरन्येष्वपीति ड” इत्युक्तम् । परिवर्ते भावे क्त इत्याह । **परीति** । परिवर्तं चेत्यस्यापि नयति इत्यत्रान्वयः । अतस्तात्पर्यार्थमाह । **योऽन्यदेवेति** । अन्यदेवेत्यस्य व्याख्या । **मुक्तानां पूर्णमिति** । शेषे षष्ठी । एवमग्रेऽपि । सारभाण्डमित्यस्य सरभाख्यमृगपश्वण्डोद्भवमित्यर्थः । तदाह **कस्तूरीति** । अर्थाच्छेषमाह । **कृत्वेति** । **वक्ष्यमाणेति** । भिन्ने पणे त्वित्यनेनैवेति भावः ।

तामेव कथयन् तत्पयमुक्तरीत्योक्तव्युत्क्रमेण व्याचष्टे । **कृत्रिमेति** । आदिना तत्परिवर्तग्रहः । **न्यूने मूल्येति** । वस्तुत इति भावः । **भिन्नत्वमन्यत्वम्** । तच्च द्वेधा । तत्र वृद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादाह । **न्यूने इति** । तात्पर्यार्थमाह । **न्यूनेति** । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । तदाह । **तस्मिन्निति** । तादृशे इत्यर्थः । पञ्चाशत्पणेति बहुव्रीहिः । वाच्यार्थस्योक्तत्वात्तात्पर्यार्थमाह । **पणेति** । एवमग्रेऽपि । द्विपणमूल्ये इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः ।

अनेनैव वृद्धेरुक्तत्वात्तुर्यपादवैयर्थ्यं परिहरति । **इत्येवमिति** । अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । तथा चाधिकसंग्रहार्थं तदिति भावः ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

१ मुद्राराक्षसे प्रस्तावनायां.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये २४९ श्लोकः।

वणिज इति। समुदितान्प्रतीत्यर्थः। दोषस्य समुदायनिष्ठत्वात्। पूर्वं तु प्रत्येकं प्रति तद्दोषेणोक्तमिति ततोऽस्य भेदः। वक्ष्यमाणोक्तेराह। **राजेति**। आबाधजनकत्वात्साबाधत्वमित्याह। **पीडेति**। उक्तहेतोरेवार्घमित्यस्यार्थमाह। **अर्घान्तरमिति**। तत्करणे बीजमाह। **लाभेति**। यद्यपि मूलमतेऽशीत्यधिकसहस्रपणात्मक उत्तमसाहसस्तथापि विहिते इति वक्ष्यमाणोक्तेः– (अ. ८। १३८)

"पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः। मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः॥"

इति **मन्वनुरोधेन** चाह। **पणेति**॥ २४९॥

याज्ञवल्कीये २५० श्लोकः।

समुदितान्प्रत्येवान्यदप्युच्यत इत्याह। **किं चेति**। अर्थादाह। **देशान्तरादिति**। अनर्घेणेत्यत्र नञ् अल्पार्थे इत्याह। **हीनेति**। **प्रार्थयमानाः,** सन्तः। **उपरुन्धन्ति,** प्रतिबद्धविक्रयकं कुर्वन्ति। यथास्थितविक्रये दोषाभावादाह। **महेति**॥ २५०॥

याज्ञवल्कीये २५१ श्लोकः।

वर्तितव्यं, व्यवहर्तव्यम्। राजनि इति वटे गाव इतिवत्सामीपिकमधिकरणमित्याह। **संनिहिते इति**। अर्थादाह। **यस्तेनेति**। राज्ञेत्यर्थः। प्रत्यहामीति शेषः। मूले तस्योभयान्वयित्वात्। स्रवान्निर्वर्तते इति नार्थः, तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः। अत आह। **निर्गत इति**। स्रवपदार्थः **अवशेष इति**। अत एवाह। **तस्मादिति**। मौलस्यार्थो **राजेति**। तात्पर्यं सर्वमिति न्यायेनाह। **स एवेति**। एवव्यवच्छेद्यमाह। **न पुनरिति**। वणिगिच्छाकल्पितार्घादवशेष इत्यर्थः।

मनुविरोधपरिहारं स्पष्टत्वात् हृद्येवानुसन्दधान आह। **मनुनेति**। चस्त्वर्थे। **पञ्चरात्रे इति**। तथेत्यनेन अग्रेऽप्युभयत्र वीप्सा सूचिता। तथा चास्थिरार्घाणां पञ्चसु दिनेषु गतेषु, किञ्चित्स्थिरार्घाणां पक्षे गते, स्थिरार्घाणां मासे गते सति राजा आप्तपुरुषैः एषामर्घविदां वणिजां प्रत्यक्षं स्वसमक्षमित्यादि तद्व्याख्यातारः।

एषां पूर्वोक्तानां सर्वपण्यानामर्घस्य व्यवस्थापनं प्रत्यक्षं स्वसमक्षं स कुर्यादित्यर्थ इत्यन्ये।

"तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्स्वलक्षितम्। षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्॥"

इत्यपि तेनोक्तम् (अ. ८। ४०३)। 'पक्षे पक्षेऽथ वा गते' इति पाठान्तरं व्याख्याकृदादिसम्मतम्। अत्र वीप्सया दशसु दिनेषु मासे वा गते इति नार्थः, किं तु पञ्चदिनानन्तरं पक्षान्तरमित्येवम्। वीप्सा तु अवश्यकर्तव्यतया यावज्जीवं कर्तव्यतया च नित्यतां बोधयति "वसन्ते ज्योतिषा" इतिवदिति भावः॥ २५१॥

याज्ञवल्कीये २५२ श्लोकः।

पूर्वोत्तरयो राजधर्मत्वेन मध्यमस्य असम्बद्धत्वादप्रामाण्यनिरासायाह। **किं चेति**। अर्घकरणे विशेषान्तरमाहेत्यर्थः। स्वदेशेत्यत्र अर्शआद्यच्। तदाह। **स्वेति**। बहुव्रीहिर्वा। स्वदेश्येति पाठस्तु सुगमः। ततः 'तत्र भव' इत्यर्थे (व्या. सू. ४।३।५३) 'दिगादित्वा'द्यत् (व्या. सू. ४। ३।५४)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एवमग्रेऽपि । शतमित्यस्य प्रतीति शेषः । तत्फलितमाह । **पणशते इति** । परदेश्ये शब्दोऽर्थ उक्तः । तत्फलितमाह । **प्राप्ते इति** । परदेशात्प्राप्ते पण्ये त्वित्यर्थः । शतेति त्रिपदो बहुव्रीहिः । तुर्यपादोक्तमुभयोः शेष इत्याह । **यस्येति** । वणिज इत्यर्थः । एतेन य इति व्याख्यातम् । क्रयेत्यत्र द्वन्द्वान्मत्वर्थे इनिरित्याह । **पणस्येति** । सद्यःपदार्थो **दिवसे इति** । एतत्फलितं वक्ष्यमाणरीत्याऽऽह । **यः पुनरिति** ।

नन्वत्र वणिग्धर्मस्योक्तत्वेन राजानं प्रत्यनुक्तत्वात्किंचेत्यसङ्गतिः, मध्येऽसम्बद्धत्वापत्तिश्च, अत आह । **एवं चेति** । उक्तार्थस्य शाब्दत्वे चेत्यर्थः । **यथा,** यादृशा । **स्थापनीय इति** । फलितमिति शेषः । अन्यथा परदेशविषये वक्ष्यमाणत्वेनात्रानुक्त्या न्यूनतेति भावः ॥ २५२ ॥

याज्ञवल्कीये २५३ श्लोकः ।

तदेवाह । **परदेश्येति** । यद्यप्यत्र सामान्येनार्घनिरूपणप्रकारः प्रतीयते इतीदमवतरणमयुक्तं तथापि "व्ययं पण्यसमुद्भवम्" इत्युक्तेः परदेशादानीयमानद्रव्यस्यैव बहुव्ययसम्भवात्स्वल्पव्ययनाशे तथाक्षत्यभावात्तत्परत्वमेवास्येत्याह । **देशान्तरादित्यादिना** । **भाण्डेति** । तदुपयोगिपात्रादिग्रहणेत्यर्थः । **अर्थः,** द्रव्यव्ययः । द्रव्यं पणस्योपरीत्यस्यार्थमाह । **पण्यमूल्यनेति** । प्रागुक्तैकवाक्यतयाऽऽह । **यथेति** । अनुग्रहकृदित्यस्यार्थमाह । **अनुग्रहकार्यर्घ इति** । कार्य इत्यस्यार्थः । **स्थापनीय इति** । **मनुरपि**—(अ. ८ । श्लो. ४०१)

"आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ । विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥" इति ॥२५३॥

इति प्रासंगिकप्रकरणम् ॥

अथ विक्रीयासम्प्रदानप्रकरणम् २१ ।

सङ्गतिमाह । **प्रासङ्गिकमिति** । विक्रयप्रसङ्गादाह । **अधुनेति** । **मूल्येन,** तस्य ग्रहणेन । क्रेतुरिति सम्बन्धे षष्ठी । एवमग्रेऽपि । **तत्र** प्रारभ्यमाणे विवादपदे । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । **चराचरेति** । जङ्गमस्थावरेत्यर्थः । **पुनरिति** । यथासम्बन्धे षष्ठी । द्विविधस्य तस्येत्यर्थः । **तेनैव, नारदेनैव** । **तस्य त्विति** । तस्य द्विविधस्य बुधैर्मन्वादिभिर्दानादानयोर्विधिक्रमो विधानक्रमः करणप्रकारो यथासम्भवं षड्विधः कथित इत्यर्थः । **कल्पतरौ** तु—

"लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । क्रयविक्रयधर्मे तु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥"

"षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः"—इति पाठः । तदेवाह । **गणितमिति** । संज्ञाशब्दा एते । रूपत इति तृतीयान्तात्तसिः । **कर्पूरेति** । कुंकुमादीति पाठान्तरम् । अनन्वयनिरासायाह । **उपलक्षितमिति** । एवमग्रेऽपि उभयत्र । **पण्याङ्गना** वेश्या । आदिना वस्त्रादि ।

याज्ञवल्कीये २५४ श्लोकः ।

उक्तसङ्गत्या मूलमवतारयति । **एतदिति** । तस्य तत्त्वेन विवक्षायां षष्ठी तत्रेत्याह । **क्रेत्रे इति** ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तृतीयपादार्थमाह । **तच्चेति** । **अल्पेति** कर्मधारयः । **अर्घो** मूल्यम् । अर्थादाह । **पण्यमिति** । प्राग्वत् तस्येत्यस्यार्थमाह । **क्रेत्रे इति** ।

तस्यैवान्यथाऽर्थमाह । **यदेति** । यावदित्यस्य प्रतिपन्नमित्यत्रान्वयः । **यतः** यस्य । **प्रतिपन्नमिति** । निश्चितमित्यर्थः । **तावदेवेति** । अस्तीति शेषः । " किं तु " इत्यस्यात्रान्वयः। अत्रैव पक्षे उदयांशे पक्षान्तरमाह । **द्विकमिति** । अनयोर्व्यवस्थामाह । **क्रेतृवाञ्छेति** । **आवहेत्,** दद्यात् । अत्र अवहानिः उक्तस्याप्युपलक्षणम् । **स्थानिनां,** स्वदेशमात्रस्थितिकानां वणिजाम् । अत इनीति इनिः । ' स्थायिनामिति ' **कल्पतरौ** पाठः ।

विशेषमाह । **यदा त्विति** । उपभोगस्वरूपमाह । **तदाच्छादनेति** । **मूल्येन,** तद्ग्रहणेन । **स्थावरस्य,** ग्रामक्षेत्रादेः । **जङ्गमस्य,** गवादेः । **क्रियाफलं,** दोहादेः क्षीरादिकम् ।

यत्तु क्षयं सस्याद्युपघातजापक्षयामिति **कल्पतर्वादयः** तन्न पौनरुक्त्यापत्तेरित्याह । **विक्रेतुरिति** । ननु तस्य तत्त्वं विरुद्धम्, अत आह । **क्रेत्रिति** । तावत्पर्यन्तं तत्सम्बन्धस्य तत्र क्षीणत्वात्तद्वैशिष्ट्येन तस्यापि क्षीणत्वामिति भावः । ' क्षय ' इत्यत्र कर्मण्यच् । **नारदमाह** । **उपहन्येतेति** । **इत्यत्रेति** । इत्यनेनेति पाठान्तरम् ।

वस्तुतस्तु ' क्षि निवासगत्योः' इत्युक्तेः 'क्षयो निवासे' इत्युक्तेश्चायं निवासार्थक इति न कोऽपि क्लेश इति बोध्यम् ।

मौलं तुर्यपादं व्याचष्टे । **यदा त्विति** । तत्रोभयत्र सप्तमीपञ्चमीसमासावित्याह । **देशान्तरादिति** । **मूले** वाशब्दः चार्थे । तेन पण्यसमुच्चयः । तत्फलितमाह । **तेनेति** ।

वक्ष्यमाणैतदवान्तरप्रकरणसङ्गत्यर्थमाह । **अयं चेति** । क्रीतस्य पण्यस्य समर्पणेत्यर्थः । **मनूक्तमिति** । क्रयविक्रयानुशयाख्यविवादप्रकरणे इति भावः । एवं च **मनुना** तेनैवास्य कथितप्रायत्वादिदं पृथङ्नोक्तमिति बोध्यम् ।

" यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥ " (अ. ८।२२२) इति तच्छेषः ॥ २५४ ॥

याज्ञवल्कीये २५५ श्लोकः ।

अत एवानुशयेऽन्यदप्युच्यते इत्याह । **किं चेति** । तदेवाह। **जातेति** । पूर्वेत्युभयत्रान्वायि। तत्राद्ये धातोस्तादिच्छायां लक्षणेत्याह । **जिघृक्षतीति** । अजातानुशये आह । **यदा पुनरिति** । आलस्यादिग्रहणे हेतुः । अत्र न लक्षणेति भावः ॥ २५५ ॥

याज्ञवल्कीये २५६ श्लोकः ।

अपि चेति प्राग्वत् । एवमग्रेऽपि । **अपिना** जातानुशयसमुच्चयः । राजदैवे इदमर्थेऽण् इति फलितमाह । **राजेति** । तात्पर्यार्थमाह । **अत इति** । अस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ २५६ ॥

याज्ञवल्कीये २५७ श्लोकः ।

क्रियेति प्राग्वत् । जातानुशये **मनूक्तत्वादाह** । **विनैवेति** । **अन्यस्येति** । एकस्येति पाठान्तरम् । **पुनः,** पश्चात् । अर्थादाह । **अन्यस्येति** । अदुष्टवदिति वत्यन्तस्यार्थमाह।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रच्छादितेति । **तदेति** । 'तत्रेति' शेषो **मौल** एव । 'विक्रेतरीति' तदर्थः । **अत्र,** उक्तविषये । **अपि**र्भिन्नक्रमः । विशेषोऽपीत्यर्थः । **अपि**नोक्तसमुच्चयः । मूले मूल्यांशे न्यूनाधिकभावानुक्तत्वेन समताप्राप्तौ तत्र द्वैगुण्यरूपो विशेषः, दण्डांशे द्वैगुण्यं तु तुल्यमेवेति भावः । यद्वा यथाश्रुत एवापिरन्यमुनिसमुच्चायकः । **विनयं,** दण्डम् । **तावत्,** अव्ययमिदम् । तावन्तमेव द्विगुणमेव ।

विशेषमाह । **सर्वत्रेति** । न त्वव्यवहितोक्ते एवेति भावः । **अयं विधिः,** सकलदण्डविधिः । **अदत्ते,** पण्ये ॥ २५७ ॥

याज्ञवल्कीये २५८ श्लोकः ।

अवान्तरप्रकरणसमाप्तिमाह । **इति विक्रयेति** । न्यूनतां पौनरुक्त्यं च परिहराति । **क्रीतेति** । क्रयेत्यर्थः । भावे क्तः । परिक्षाया अभावेऽनुशये दोषाभावादाह । **परीक्षितेति** । कर्मधारयौ । क्रीत्वेत्यस्यार्थः । **क्रयोत्तरेति** । परिमाणमर्थान्मूल्यस्य विशेषणेन व्यावर्त्यतया बोधितमर्थमाह । **वृद्धीति** । निषेधस्य शाब्दत्वेन तदसम्भवादाह । **व्यतिरेकादिति** । भेदादित्यर्थः । पूर्वमुक्तमपि पुनः अभिप्रायं वक्तुमाह । **अनुशयेति** । **च**स्त्वर्थे । **क्रीत्वेति** । व्याख्यातमिदं प्राक् । विरोधपरिहारमपि प्रागुक्तमेव तथा आह । **अपरीक्षितेति** । अपरीक्षितवस्तुक्रयेत्यर्थः । **दशैकेति** । **मानव**मिदम् । उक्तफलितार्थमुपसंहरति । **तदिति** । तस्मादित्यर्थः । **अनया,** क्षयं वृद्धिं चेति विशेषवटितयेत्यर्थः । अभिप्रायमेव प्रकाशयति । **यथेति** । **दोषाणामिति** । अनुशयकारणत्वमवगम्यते इत्यस्यानुषंगः ।

तुर्यपादार्थमाह । **अत इति** । तेषां तस्य च तत्कारणत्वादित्यर्थः । **तत्** मूल्येत्यर्थः । **क्षयेति** । एतद्रूपकारणत्रितयेत्यर्थः । **अनुशयकालेति** । नारदोक्तानुशयकालादिमध्येऽपीत्यर्थः । पूर्वसाम्यप्रदर्शनसाफल्याय तुल्ययुक्त्याऽऽह । **अनुशयकारणेति** । एतत् प्रसंगेन विशेषमाह । **उपभोगेनेति** । अनेन पण्यदोषाभावः सूचितः । स्थिरेत्यनेन वृद्धिक्षयाभावः सूचितः । **परेणेति** । क्रीत्वा विक्रीयेति शेषः । **न दद्यात्,** न त्यजेत् । **दापयेत्,** विक्रेता बलेन न ग्राहयेत् । विक्रीतं बलेन गृह्णन् परित्यजंश्चेत्यर्थः । **षट् शतानि,** पणान् ॥ २५८ ॥

इति विक्रीयासम्प्रदानप्रकरणम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थान प्रकरणम् ॥ २२ ॥

समयप्रसंगादाह । **संभूयेति** ।

याज्ञवल्कीये २५९ श्लोकः ।

सम्प्रतिपत्तिरिति । निश्चय इत्यर्थः । वणिजामित्युपलक्षणमित्याह । **वणिङ्नटेति** । **द्वितीयपादार्थ**माह । **लाभेति** । लभ्यत इति लाभस्तल्लाभेच्छयेत्यर्थः । लिप्सव इति पाठान्तरम् । तथा सत्त्वेऽपि तस्य प्रत्येकसाध्यत्वादाह । **प्रातिस्विकमिति** । यथाद्रव्यमिति योग्यतायामव्ययीभावः । तदाह । **येनेति** ।

तुर्यपादार्थमाह । **यद्वेति** । कृतावित्यस्यार्थः । **संप्रतिपन्नाविति** । अर्थादाह । **तथेति** । एवं प्रागपि ॥ २५९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये २६० श्लोकः ।

अन्यदप्याह । **किं चेति** । **तथा,** यन्नाशितम् । प्रमादादित्यस्य व्याख्या **प्रज्ञेति** । चो वाऽर्थे इत्याह । **वेति** । तथा च नाशितमित्यस्य सर्वत्र सम्बन्ध इति भावः । **वणिग्भ्यः,** स्वसमवायिभ्यः । अत एव प्रातिस्विकमिति प्रागुक्तम् । विप्लवाच्चेत्याद्यर्थमाह । **य इति** । विप्लवार्थमाह । **व्यसनादिति** । नाशादित्यर्थः । स्वशक्त्येति भावः । इदमधिकम् । तस्य ततो लाभादि तु प्रागुक्तमेव । तथा **नारदो**ऽपि, (अ. ३ । श्लो० ६)

"दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते । यस्तत्स्वशक्त्या रक्षेत्तु तस्यांशो दशमः स्मृतः" ॥ इति ॥ २६० ॥

याज्ञवल्कीये २६१ श्लोकः ।

एवं तेषामुक्त्वा राज्ञ आह । **अर्घेति । मनु**रपि, (अ. ८ । श्लो. ३९८ । ३९९)

"शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥

"राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च । तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥" इति ।

अर्घस्येति । तस्येति पाठान्तरम् । हेतौ पञ्चमीत्याह । **हेतोरिति** । **असौ,** नृपः । शुल्कमित्यस्यार्थः **शुल्कार्थमिति** । करार्थमित्यर्थः । पूर्वेणापौनरुक्त्यायाह । **प्रतिषिद्धमिति** । राजगामित्वे विक्रीतत्वं दोषो हेतुरित्याह । **लाभेति** । अन्यत्रेति शेषः । अत एव फलितमाह । **मूल्येति । सर्वं,** द्विविधम् ॥ २६१ ॥

याज्ञवल्कीये २६२ श्लोकः ।

अथ दण्डमाह । **मिथ्येति** । राजदण्डे बीजमाह । **शुल्केति** । शुल्कपदं लाक्षणिकमित्याह । **शुल्कग्रहणेति** । क्रयश्च विक्रयश्च क्रयविक्रयौ, व्याजो विवादस्तत्सहितस्य पण्यस्य तौ, ततो मत्वर्थे इनिरित्याह । यश्चेति । **मनु**रपि, (अ. ८ । ४००) .

"शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी । मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्" ॥ इति ॥ २६२ ॥

याज्ञवल्कीये २६३ श्लोकः ।

दण्डान्तरमाहेत्याह । **अपि चेति** । वचनं व्याख्यातुमुपोद्घातमाह । **शुल्कं हीति** । मूलमाह । **अर्घप्रक्षेपणादिति** । **पणमिति** । **तरे** नौकादौ । **यानं,** रिक्तशकटादिकं प्रतिपणं दाप्यः । **पौरुषे** पुरुषभारविषये तरेऽर्द्धपणं दाप्यः । **पशुर्गवादिः, योषित्** वक्ष्यमाणभिन्नस्त्रीमात्रं, **पादं** पणचतुर्थांशं दाप्यः । **रिक्तकः** भाररहितः, **पुमान्** मनुष्यः, **पादार्धं** पणाष्टमभागं दाप्यः । **भाण्डं** पण्यद्रव्यं तेन पूर्णानि यानानि शकटादीनि सारतः द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षया **तार्यं** तरणमूल्यं दाप्यानि । रिक्तभाण्डानि पण्यद्रव्यरहितानि गोण्यादीनि अपरिच्छदा दरिद्राश्च उक्तपादार्धदानापेक्षया यत् किंचित् दापनीया इत्यर्थः । किं च—

"दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् । नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम्" ॥ इति **मनुः** । (अ. ८।४०६)

---

१ क–पदार्थ. ख–पादार्थं ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri..Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पूर्वं पारावारे तरणार्थमुक्तम् । इदानीं नदीमार्गेण दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशग्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पनीयम् । एतच्च नदीतीरे बोध्यम् । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावेन तरपणविशेषज्ञापकं नदीवद्योजनादिकं तत्र नास्ति, ततस्तत्रोचितमेव तरमूल्यं ग्राह्यमिति तद्व्याख्यातारः ।

शुल्कद्वयेऽपि स्थलजे जलजे च । **न भिन्नेति । मानवं वासिष्ठं** चेदम् । **भिन्नो** न्यूनः **कार्षापणो** मूल्यं यस्य वस्तुनस्तत्तथा तन्निमित्तः शुल्कोऽपि भिन्नकार्षापणः । तेन कार्षापणादर्वाग्यस्य मूल्यं तस्य शुल्को न ग्राह्य इत्यर्थः । शुल्कशब्दः अर्द्धर्चादिः । शिल्पं वृत्तिर्यस्य तत्र । भैक्षे वृत्तं वर्तनं जीवनं यस्य तत्र । भैक्षलब्धे इति पाठान्तरम् । हुतादवशेषो यस्य तत्र । यज्ञस्तदुपकरणं, दीक्षितो वा, तत्र गन्तुकामो जनसमूहो वा । **मनु**रपि–(अ. ८ । श्लो० ४०७) "गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः । ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥" इति ।

सञ्जातगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं, तथा प्रव्रजितो भिक्षुर्मुनिर्वानप्रस्थः ब्राह्मणाश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणश्च । एते मूल्यं तरे न दाप्या इत्यर्थः ।

अथ मूलार्थमाह । **तीर्यत इति ।** स च शुल्के लाक्षणिकः । ततः अत इनीति ठन् । तत्फलितमाह । **तज्जन्येति । वेश्मेति ।** तं प्रतीति सामीप्येऽव्ययीभावः । तदाह । **स्ववेश्मेति ।** गृहमिति शेषः । **तत्रेति ।** 'अव्ययीभावाच्चेति' (व्या. सू. ४ । ३ । ५९) ञ्यप्रत्यय इति भावः । विशेषानाह । **श्रुतेत्यादि** ॥ २६३ ॥

याज्ञवल्कीये २६४ श्लोकः ।

प्रेतपदार्थो **मृत इति ।** द्रव्यपदं योग्यतया विशेषपरमित्याह । **तदीयमंशमिति ।** तादित्यस्य तत्रान्वय इति भावः । यद्यपि दायादशब्दोऽन्यत्राप्यस्तीति प्रागुक्तं तथापि 'ब्राह्मणवसिष्ठ'न्यायेनाह । **पुत्रेति ।** मातृपक्षे भवाः । 'दिगादि'त्वाद्यत् । **सपिण्डेति ।** सगोत्रसपिण्डेत्यर्थः । **आदिना** सोदकादिः । तैरित्यनेन सर्वपरामर्श इत्याह । **दायादेति । च**स्त्वर्थे । एवमग्रेऽपि । **वैकल्पिकमिति ।** न तु युगपदिति भावः ।

नन्वेवं क्रमे नियामकाभावेनैच्छिकविकल्पापत्तौ व्रीहियवादिवत् "पत्नी दुहितर" इति क्रमबोधकवचनविरोधापत्तिः, अत आह । **पौर्वापर्येति** । तथा च व्यवस्थितोऽयं विकल्पो न त्वैच्छिकः । व्यवस्था च पत्नी दुहितर इति बोधितपौर्वापर्याबाधेन ज्ञेयेति भावः ।

नन्वेवं सति फलाभावाद्देशान्तरेति नारभ्यम्, अत आह । **शिष्येति ।** "गोत्रजा बन्धुशिष्य" इत्यनेन "सर्वेषामप्यभावे तु" इत्यनेन च क्रमेण प्रतिपादिताधिकारित्वकशिष्यादिनिवृत्तिः, वणिजस्तत्रानुक्तत्वेन तत्प्राप्तिश्च एतद्वचनप्रयोजनमित्यर्थः । अतः पुत्रादिबन्धुपर्यन्तानामभावे संभूयकारिणो वणिजो गृह्णीयुरिति भावः ।

तत्र विशेषमाह । **वणिजामपीति ।** पिण्डदातृत्वस्य तद्व्याप्यत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह । **ऋणेति ।** ऋणं प्रतिकुर्युरित्यनेनेदमुक्तं प्राक् । आदिना दत्तऋणोद्धारपरिग्रहः ।

विशेषान्तरमाह । **सामर्थ्येति ।** विभज्य ग्रहणे हेतुं सूचयन्नाह । **संसृष्टिन इति ।** यद्यपि नात्र मुख्यं संसृष्टित्वं तथापि तेन न्यायेनात्रापि तथैवेति भावः ।

१ व्या. सू. (४ । ३ । ५४)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विशेषान्तरमाह। **तेषामपीति**। दशवर्षीमिति बहुव्रीहिः। **तदिदमिति**। दशवर्षपर्यन्तं स्थापनमित्यर्थः। **एकस्येति**। संभूय कर्म कुर्वतां वणिजां मध्ये यद्येकस्य मरणं भवेत् तदाऽस्य मृतस्य तद्वस्तु दायादः पुत्रादिः बन्ध्वन्तो जनः पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तर आप्नुयात्। दायादे उक्तरूपे असति अन्यो वणिग्वा शक्तश्चेत् ऋणदानादिसमर्थश्चेदाप्नुयात्। एकस्य तत्रासामर्थ्ये सर्वेषां च सामर्थ्ये तादृशाः ते वणिजः सर्वे एवाप्नुयुरित्यर्थः। **तदभावे** वणिजामभावे। **गुप्तं** रक्षितं, **तत्** तदीयधनं, **ततः** तावत्पर्यन्तस्थापनोत्तरमस्वामिकत्वादिविशिष्टम्। **तत्** धनं राजा स्वीयं कुर्यात्, एवं सति न धर्मस्य हानिरित्यर्थः॥ २६४॥

याज्ञवल्कीये २६५ श्लोकः।

वणिजं प्रत्यन्यदप्युच्यते इत्याह। **किं चेति**। 'निर्गतलाभामिति' बहुव्रीहिः। तस्याप्यर्थमाह। **लाभमिति**। तमदत्त्वेत्यर्थः। सम्भूयकारिणि इति शेषः। अशक्त इत्यस्यार्थमाह। **संभूयेति**। **भाण्डेति**। भाण्डस्य भारः संरक्षणादिरूपः तस्य वहनमित्यर्थः। **तत** भाण्डम्। **नारदो**ऽपि (अ. ३। श्लो० ४)

"भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम्। कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः॥" इति। भाण्डं विक्रेयद्रव्यम्। पिण्डः पाथेयम्।

(उत्तरार्धः)

प्रागिति। प्रकरणारम्भे इत्यर्थः। आदिग्राह्यं वचने एव स्फुटम्। अनेनेत्यस्यैतत्प्रकरणादौ उक्तेनेत्यर्थः। अन्यथा असंभवात्। तदाह। **लाभेति**। श्रुतिक्रमेणाह। **होत्रेति**। कर्षकपदार्थमाह। **कृषीति**। कर्मिपदे अत इनीतीनिः। तदर्थमाह। **नटेति**। कर्मपदार्थमाह। **शिल्पेति**। **तत्र च** तेषां मध्ये च। श्रुतिविहितदक्षिणया विभागप्रकरणस्य **मनू**क्तत्वाद्दक्षिणाप्रापकं वचनमाह। **तं शतेन दीक्षयन्तीति**। पूर्वं गवां प्रस्तुतत्वात् शतेन गवां शतेन तं यजमानं अध्वर्य्वादयो दीक्षयन्तीत्यर्थः। यतो दक्षिणाग्रहणेन यजमानायत्ताः भवन्ति।

ननु अतो दीक्षोद्देशेन गोशतग्रहणं प्रतीयते न दक्षिणाया विधिः, तत्कथं दक्षिणाप्रापकमिदम्, अत आह। **इति वचनेनेति**। अयं भावः। यथा भुजिक्रियासाध्ये तृप्त्यात्मके कार्ये पयसा तृप्तिं कुर्वीतेति पयोद्रव्ये विहिते तत्पयो भोजनसाधनस्यौदनस्य स्थाने निपतति तथाऽत्रापि दीक्षयन्तीति णिजर्थभूतं दीक्षाकरणम् ऋत्विजामानतिरूपं दक्षिणादानस्य कार्यं, तेषामानतिर्नम्रभावः स्वायत्ततेति यावत्। **भृतिं गृहीत्वा** भृत्या इव दक्षिणां गृहीत्वा **स्वायत्ता भवन्ति हि ऋत्विजः**। **तस्मिन्** तेषामानतिरूपे दक्षिणादानस्य **कार्ये** गोशतं **विधीयमानं** दक्षिणादानरूपव्यापारसाधनभूतदक्षिणायाः स्थाने निपततीत्यर्थाद्गोशतमेव दक्षिणा भवतीति दक्षिणाप्रापकमिदं वचनमिति गोशतं दक्षिणात्वेन विधीयत इति।

अथ **मानवं** व्याख्यातुमवतारयति। **ऋत्विजश्चेति**। **तत्र** तेषां मध्ये गोशते वा। **इदं** मानवम्। अथ व्याचष्टे। **सर्वेषामिति**। उक्तरीत्यैवाह **होत्रेति**। ब्रह्मत्वस्योभयसाधारण्यादाह। **ब्रह्मेति**। शतार्धत्वस्य पञ्चाशति सत्त्वात्तथैव विभागप्राप्तौ आशयं प्रकाशयन् विशेषमाह। **सर्वेषां भागेति**। भागस्य विभागस्य यत्परिपूरणं तदर्थं योपपत्तिस्तस्या वशेन तदधीनतया तदनुरोधेनायातः प्राप्तश्चासावष्टचत्वारिंशद्रूपश्चासावर्धश्च तेन, धान्येन धनवानितिवत्तृतीया, सामान्यविशेषयोरभेदान्वयः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तद्रूपार्धभाज इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मत्वर्थीय इनिः सर्वत्र । प्रकारान्तरेण दक्षिणाविभागस्य कर्तुमशक्यत्वादीषन्न्यूनत्वेऽपि सामीप्येन तद्ग्रहणमिति भावः । तच्छब्देन श्रुतानुमितयोरिति न्यायेन श्रुतपरामर्शस्यैवौचित्यादाह । **मुख्यांशस्येति** । अष्टाचत्वारिंशद्रूपस्येत्यर्थः । एतेनावशिष्टद्विपञ्चाशद्रूपस्यैव कुतो न परामर्श इत्यपास्तम् । उक्तरीत्या स्थलद्वये निर्वाहेऽप्यन्ते अनिर्वाहाच्च । 'तृतीयिनः पादिन' इति तयोः श्रौती संज्ञा । योगोऽपि उक्त एव । **मानवे** तृतीयांशा इति बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । तत्फलितमाह । **मुख्यांशेति** । प्रत्यासत्तेरिति भावः । एवमग्रेऽपि । षोडशगवरूपेति पाठः । गोरूपेत्यपपाठः । एवं द्वादशगवरूपेत्यत्रापि । अयं **मनूक्तः । बृहस्पति**रप्येवमेव ।

तत्र मूलोक्तप्रकारद्वयाविषयत्वमाह । **न तावदिति । नापीति च** । प्रधानस्याधिकांशोऽन्येषां न्यूनन्यूनतरन्यूनतमांशा इति न समयः कृतः । नाप्येकेन दशान्येनाष्टावन्येन षडित्यादिरूपेण वाणिज्ये इव द्रव्यसमवायः कृत इत्यर्थः । **नापि वचनं**, श्रौतम् । **यद्वशात्** यद्बलात् । **अतः**, परिशेषात् । युक्तमित्यत्रान्वयः ।

दशमतृतीयपादाधिकरणं "समं स्यादश्रुतत्वात्" इति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते गावश्चाश्वाश्चाश्वतराश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति पूर्वतराधिकरणे गवां द्वादशशतमितराण्यश्वादीनि च दक्षिणेति उपपादितम् । पूर्वाधिकरणे त्वियमेव दक्षिणा विभाज्येत्यप्युक्तम् ।

तत्र स्थिते विभागे चिन्ता, किं समो विभाग उत प्रयासानुरूप उतार्धिन इत्यादिसमाख्यानुरूप इति संशयः । तत्र विशेषाश्रवणात्समो विभागः सर्वेषामृत्विजां स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्त्येकदेशी आह । **लोकवत्** । प्रयासानुरूपेण विभाग इति । तदभिप्रेत्योभयं शङ्क आह । **सममिति** । विशेषाश्रवणात्सममित्यर्थः । **सर्वेषाम्**, ऋत्विजाम् । **कर्मेति** । ऋत्विजां स्वस्वकर्मणि वैषम्यात्कर्मानुरूपेणेत्यर्थः । अथैवं प्राप्ते तत्र सिद्धान्ती आह । द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाक्ये अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयतीत्येवंविधा अर्ध्यादिसमाख्याः श्रूयन्ते । अतस्तद्वशात् ब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतीनां तदनुरूपो विभागो द्वादशाहप्रकृतौ ज्योतिष्टोमेऽध्यवसीयते इति । तदिमं सिद्धान्तं अवलम्ब्याह । **ज्योतिष्टोमप्रकृतिके इति** । कदेत्याकांक्षायामाह । **यदीति । तत**, द्वादशाहः ।

उपसंहरति । **अत इति** । श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि शेषत्वबोधकानि । समाख्या नाम यौगिकसंज्ञा । ज्योतिष्टोमविकृतिभूते द्वादशाहेऽर्धिन इत्यादयः समाख्याः श्रूयन्ते । अतः समाख्यारूपप्रमाणबलात्तत्प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तथैव दक्षिणाविभागः कार्यः । अन्यथा विकृतौ द्वादशाहेऽर्धिन इत्यादिसिद्धानुवादो न स्यात् । तथा च विकृतिगतसामाख्यान्यथानुपपत्त्या प्रकृतौ प्रागुक्तदक्षिणाविभागावसाय इत्यर्थः । तदुक्तं "तथो वो विश्ववेदा विभजतु" इति । तां यजमानश्चतुर्धा कृष्णाजिनेन व्युत्रास्य चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति, यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं प्रतिप्रस्थात्रे, तृतीयं नेष्ट्रे, चतुर्थमुन्नेत्रे, एतेनेतरेषां दानमुक्तमिति ॥ २६५ ॥

इति संभूयसमुत्थानं नाम प्रकरणम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ स्तेयप्रकरणम् ॥ २३ ॥

महाप्रकरणसंगत्याऽऽह । **इदानीमिति** । चस्त्वर्थे । **मानवं** व्याचष्टे । **अन्वयवदिति** । मतुबन्तमिदम् । अग्रे अन्वयः संबन्धः, स चक्षुरादेर्विवक्षित इत्याह । **द्रव्येति** । द्रव्यस्वामीत्यर्थः । कर्मपदार्थमाह । **परेति** । आदिना साधारणद्रव्यहरणम् । द्वंद्वोऽयम् । **कृतमिति** । भूतत्वमविवक्षितमित्याह । **क्रियते इति** । अतस्तत्र स्तेयदण्डो न कार्यः । एतदर्थमेव प्रकरणभेद इति भावः । तदाह । **स्तेयं त्विति** । **तत्,** साहसात् । आदिना राजाध्यक्षादि । बलावष्टम्भो नात्रेत्याह । **वञ्चयित्वेति** ।

कृत्वा यन्निहुते भयादिति तुर्यपादपाठं व्याचष्टे । **यच्चेति** । अपिना निरन्वयसमुच्चयः । परधनहरणादिकमिति शेषः । कृत्वा निह्नूयते च यादिति पाठान्तरम् । कृत्वाऽपव्ययते च यादिति तु प्रचुरः पाठः । तदाऽयं तात्पर्यार्थो बोध्यः । अपव्ययते संवृणोति आच्छादयतीति यावदिति तु शाब्दोऽर्थः व्येञ्संवरणे इत्युक्तेः । वञ्चयित्वेत्यस्य समूलत्वं ध्वनयन्स्तेयलक्षणांशे मानान्तरमप्याह । **नारदेनापीति** । एषां द्रव्यस्वामिनां सुप्तादीनाम् । कर्मणि शेषे षष्ठी । छलेऽन्वयः । द्रव्यस्येति शेषः । सुप्तादेरपकर्षणेऽन्वयः ।

मूलमवतारयति । **तत्रेति** । प्रारभ्यमाणे स्तेये इत्यर्थः । **ज्ञानेति** । तस्करत्वज्ञानेत्यर्थः ।

याज्ञवल्कीये २६६ श्लोकः ।

यद्यपि योगिना ग्राहकग्राह्यत्वमेव तत्रोपाय उक्तस्तथापि तत्रापि निमित्तमाह । **य इति** । राजपुरुषाश्च स्थानपालाश्चेति द्वंद्वः । लोप्त्रपदार्थमाह । **अपहृतेति** । गृह्यते इति लेडित्याह । **ग्रहीतव्य इति** । अपहारतो नष्टं वस्त्रादिर्यस्य गृहे हस्ते वा दृश्यते तेन चिह्नेन स पुरुषो ग्राह्य इत्यर्थः । अथशब्दार्थमाह । **वेति** । पदेन वेति व्याचष्टे । **नाशेति** । पूर्वकर्म चौर्याख्यमेव । भूम्नि इनिरित्याह । **प्रागिति** । अत एव परिग्रहः । **वास इति** । उष्यतेऽस्मिन्निति वासो निवासः । पुंस्ययम् । तदाह । **स्थानमिति** । न तु वासस्थानमित्येकं पदमिति भावः । तथा चेति समुच्चये इत्याह । **सोऽपीति** ॥ २६६ ॥

याज्ञवल्कीये २६७।२६८ श्लोकौ ।

तत्र उपायांतरमाहेत्याह । **किंचेति** । **केवलमवधारणे** शंकायाम् । जातिनिह्नवादे हेतुत्वमित्याह । **वक्ष्येति** । तान्येवाह । **जातीति** । निह्नवपदस्य प्रत्येकं संबंधः । डवित्थे[1] इति यादृच्छिकी संज्ञा । **देशो** व्यापकः, **ग्रामो** व्याप्यः । उपलक्षणे इयं तृतीयेत्याह । **लक्षिता इति** । **द्यूतेति** । तत्र द्वंद्वोत्तरपदको द्वंद्वः । समभिहारात् स्त्रीविशेषरूपा न तु सामान्यभूतेत्याह । **द्यूतपण्यांगेति** । इदमुपलक्षणमित्याह । **आदीति** । अत्र कारणमुक्तं कुतस्त्योऽसीत्यादिना । ननु अत्र द्वयोरेवोक्तत्वाज्जात्या सर्वग्रहणे सिद्धे व्यक्त्याशयेन बहुत्वस्यानुपयोगाद्बहुवचनासंगतिश्च अत आह । **बह्विति** । तथा च प्रकृतिरन्येषामप्युपलक्षणम् । अर्धर्चा इतिवदेति । तद्विवक्षाया बहुवचनम् । अत एव प्रकृतिप्रत्ययविरोधाऽपि नेति भावः ।

---

१ डवित्थ इति डित्थ इति च मिताक्षरापाठौ । २ तात्पर्यार्थमाहानीति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अनतिप्रसंगायाह । **निष्केति ।** गूढं यथा तथा चरंतीति शाब्दोऽर्थस्तत्फलितमाह । **वेषांतरेति । गूढेति ।** आच्छादयित्वेत्यर्थः । आवश्यकव्ययेऽदोषादाह । **बह्विति ।** भूम्नि तत्र मतुप् । विनष्टद्रव्याणि विक्रीणते इति पचाद्यच् । गंगाधरवत्तत्फलितमाह । **ये चेति ।** विक्रायकाः तत्कर्तारः ण्वुलन्तम् । शंकयेत्यस्यत्राप्यन्वय इत्याह । **चौर्यसमिति ।**

वक्ष्यमाणसंगतये तत्सूचितमेव विशेषमाह । **एवमिति । नानेति ।** बहुव्रीहिः । मात्रपदेन परीक्षाव्यवच्छेदः । **चौर्येति ।** चौर एवायमिति निश्चयमित्यर्थः ।

अन्येति । कात्यायनोऽप्येवमेव । अन्यस्य चौरस्य हस्तात्परिभ्रष्टं च्युतं भुवि खन्यमानायामन्यार्थमत एवाकामादनिच्छयोत्थितं प्राप्तमन्यदीयं पूर्वं प्रतिक्षिप्तं त्यक्तं इत्यर्थः । तथा चेदमेवमुक्तानेनापहृतमिति परीक्षा कार्येति भावः । तदाह । **यत्नादिति । नारदांतरमाह । तथेति ।** यत इति शेषः । यतो द्विविधा भावाः पदार्थाः दृश्यंते तस्मादित्याद्यर्थः । द्वैविध्यमेवाह । **असत्याः सत्येति ।** अत एव विविधा इत्यपपाठः ॥ २६७।२६८ ॥

याज्ञवल्कीये २६९ श्लोकः ।

अत एवाह । **एवमिति ।** उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **आत्मा** स्वस्वरूपम् । **चौर्ये इति** विषयसप्तमी । शंकायामन्वेति । तदाह । **यदि चौर्येति ।** **तत्** ततः तच्छंकातः । लिङ्गर्थो न विवक्षित इत्याह । **यतीति ।** उत्तरार्धमग्रिमस्याविशेषस्य सामान्येनानुवादोऽन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेरत आह । **वक्ष्येति ।** अनुपदमेवेति भावः । धनदानेति पाठः । यद्यपि दापनं वक्ष्यमाणं तथापि तस्य राजधर्मत्वेन चोरानिष्टत्वात्ततोऽर्थसिद्धस्य दानस्यात्र ग्रहणं अत एव दापनेत्यपपाठः । **आदिना** तदग्रिमपरिग्रहः । अनुवादत्वादेवाह । **दंडभाग्भवेदिति।** संभावने लिङ् अनुवादफलं प्रदर्शयन् वचनसार्थक्याय तात्पर्यार्थं प्रतिज्ञातमाह । **अत इति ।**

नन्वयमप्यस्य नार्थः प्रमाणस्य । भावगोचरत्वेन निःस्वरूपेऽभावात्मके तुच्छे मिथ्योत्तरे प्रमाणाप्रसक्तेरित्याशयेन शंकते । **नन्विति ।** उक्तत्वादाह । **दिव्येति ।** साक्षात्तद्विषयतया तथापीति मानुषं कारणं संसृष्टे मिथ्योत्तरे भावरूपमिथ्यात्वे यत्कारणं तस्य यत् साधनं तन्मुखेन तद्द्वारा अभावमपि गोचरयत्येवेत्यन्वयः । अत एव पूर्वपक्षे साक्षादित्युक्तम् । तथाच शुद्धमिथ्योत्तरे दिव्यमेव । संसृष्टे तु मानुषमप्यनया रीत्येति भावः ।

एतदेवोदाहरणेन विशदयति । **यथा नाशेति ।** द्रव्यनाशापहारयोः कालेऽहं देशांतरस्थित इति चौर्यशंकया गृहीतेनाभियुक्ते साक्ष्यादिभिर्भाविते साधिते चौर्याभावस्याप्यर्थात्सिद्धेस्तस्य शुद्धिरेवेत्यर्थः ॥ २६९ ॥

याज्ञवल्कीये २७० श्लोकः ।

चोरपदं तथापरमित्याह । **यस्तु प्रागुक्तेति ।** दापने प्रकारद्वयमित्याह । **स्वरूपेणेति ।** **साहेति ।** अत्र मानमाह । **साहेति ।** स्मृत्यंतराविरोधायाह । **एतच्चेतीति । द्रव्येति ।** द्रव्यापहारेत्यर्थः । उत्तममध्यमाधमसाहसरूपः साहसाख्येषु प्रागुक्तेषु त्रिषु कर्मसु उत्तममध्यमाधमरूपेषु यो दंड उक्तः स एव त्रिषु द्रव्येषु उत्तममध्यमाधमरूपेषु स्तेयेऽपि तद्विषयस्तेयाख्ये कर्मण्यपि अनुक्रमात्तेनैव क्रमेण दंडो भवतीत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तथा चोत्तमद्रव्यापहारे उत्तमसाहसदंडविधानाद्वधस्याप्युत्तमसाहसात्मकदंडत्वेनोत्तमद्रव्यापहारविषयत्वमेव युक्तमिति भावः । तदाह । **वधेति** । अन्यविरोधं परिहरति । **यत्पुनरिति** । **अन्येति** बहुव्रीहिः । **एषां** चोराणां । **वृद्धशातात**पोऽप्येवं । **अपेति** । वधस्येति भावः।

(उत्तरार्धः)

महत्यपराधे तत्रापि । तथा च **गौतमः** (अ. १२ सू. ४३।४५) । " न शारीरो ब्राह्मणस्य दंडः । कर्मवियोगविख्यापनविवासनाङ्ककरणानि । अवृत्तौ प्रायश्चित्ती स " इति । शारीरस्ताडनांगच्छेदनरूपः, कस्तर्हि दंड इत्याह । **कर्मेत्यादि** । तेन सह सर्वक्रियानारंभः । **विख्यापनं** डिंडिमकेन परिभ्रामणं स्तेयलक्षणप्रकाशनार्थम् । **विवासनं** देशान्निष्काशनम् । **अङ्ककरणं** श्वपदेनांकनम् । **अवृत्तौ** अन्येन प्रकारेण जीवनासंभवेन यदि स्तेयं करोति तदा तस्य प्रायश्चित्तमात्रं न दंड इति तदर्थः ।

वक्ष्यमाण**मनो**राह । **ललाटे इति** । आकारशब्दः सदृशवाची । विशेषमाह । **एतच्चेति** । श्वपदाकारमङ्कनं चेत्यर्थः । अनेन दंडप्रायश्चित्तयोः क्रमः सूचितः । **सर्वे** ब्राह्मणक्षत्रियविशः **यथोदितं** यथाशास्त्रविहितं प्रायश्चित्तमित्यन्वयः ॥ २७० ॥

याज्ञवल्कीये २७१ श्लोकः ।

ग्रामेत्युक्तेराह । **यदि ग्रामेति** । घातितापहृतयोर्भावयोर्विकल्प इत्याह । **मनुष्येति** । 'सर्वं वाक्यमिति' न्यायेनाह । **एवेति** । तत्प्रयुक्तदोष इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं तात्पर्यार्थमाह । **तत्परीति** । अनिर्गते इति सति सप्तमी । तत्र प्रतियोगी लक्ष्योऽर्थ इत्याशयेन सत्तात्पर्यार्थं तद्व्याचष्टे । **तद्युक्ताविति** । **तद्विषयेति** । तद्देशाधिपतिरित्यर्थः । एवेन ग्रामपतिनिरासः । **चौरं धनं वेति** । आदौ चौरमर्पयेत्तदशक्तौ धनमित्यर्थः । **गोचरे** विषये ग्रामादिरूपे **ग्राह्यः** ग्राहणीयः । अशेषमिति छेदः । अथवा अशेषं धनं दापनीयः । तच्छेषमाह । **यदीति** । अशेषपदेन दंडस्यापि ग्रहणम् । **पुन**स्त्वर्थे । यदि तत्पदमन्यत्र पातितं तदा यथासंभवं सामंतादीन् दापयेदित्यर्थः । अत एव चेदन्यत्रेति पाठांतरम् । **एवेन** तद्व्यावृत्तिः । उत्तरार्धार्थमाह । **विवीते त्वित्यादिना** । 'प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशो विवीत ' इति स्वामिपालप्रकरणे उक्तं एव । प्राग्वत् विवीते इत्यर्थाल्लब्धं यथोत्तरान्वयि । मार्गविवीतकयोर्विकल्पोऽर्थात् । अत एव चौरोद्धर्तुरित्यस्यार्थद्वयमाह । **यदा त्विति** । अविवीतके इत्यस्यार्थो **विवीतादिति** । यथासंख्येनाह । **मार्गेति** ॥ २७१ ॥

याज्ञवल्कीये २७२ श्लोकः ।

स्वसीम्नीत्यस्यार्थमाह । **सीमेति** । **ग्रामाद्बहिरित्य**नेन ग्रामपतिव्यवच्छेदः । एवमग्रेऽपि । आदिना वधः । ग्रामपदं जने लाक्षणिकमित्याह । **तद्ग्रामेति** । **पदं वेति** । व्यवस्थितविकल्प इत्याह । **यदीत्यादि** । **आदिना** विवीतादिपरिग्रहः । **आदिना** धनार्पणादि तत्तद्ग्रामादित्यादिः । घातिन इत्यादिप्रथमांतः पाठः । प्रागुक्ताविषयत्वायाह । **चौरेति** । आर्थिकविकल्पमाह । **वा दद्यादिति** । ग्रामसमूहसंख्याया अनियतत्वादिदमपि दिक्प्रदर्शनमत एव यथासंभवं व्यवस्थितविकल्पोऽयम् । नन्वेवं 'अथवा पुनरिति ' व्यर्थं उक्तरीत्या नियतपक्षद्वयस्यैवाभावेन तत्परतयाऽपि तस्यात्यंतमनुपयोगादित्यत आह । **विकल्पेति** । प्रत्यासत्तिमनतिक्रम्येत्यव्ययीभावः । **तत्प्रेति** पाठे तयोः प्रेत्याद्यर्थः ।

१ मि. पृ. १०९ पं. १७

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अपहाराधारभूप्रदेशाद्ये ग्रामाः प्रत्यासन्नास्ते एव दद्युर्न तु पंचग्राम्येव दशग्राम्येवेत्येवं नियम इति । एवं नियमनिवृत्त्यर्थमथवेति विकल्पवचनमित्यर्थः ।

विशेषमाह । **यदा त्विति । अन्यतः** चोरग्रामाधिपादितः । दापनेऽन्वयः । **अवजित्य** ततः परावर्त्य परीक्षणोत्तरमपि दापनसमये कारणांतरवशात्संदेहे विशेषमुक्तरीत्यैवाह । **मुषितेति । यदीति । तस्मिन्** उक्तलिंगवशाच्छंकया ग्रहणोत्तरं परीक्षिते चौर इति निश्चित्य गृहीते पुरुषे धनं दाप्यमाने सति यदि **मोषे** चौर्ये संदेहो भवेत् कारणांतरतः, तदा बंधुभिर्धर्मबंधुभिः साक्षिभिः सांधयेत् संदेहनिवृत्तिं कुर्यात्; अथवा शपथं दाप्यः, स इत्यर्थः ।

यद्यप्यत्रादौ दिव्यमुक्तं तथाप्यस्य क्रमाबोधकत्वात्तयोः क्रमस्य पूर्वं स्पष्ट मुक्तत्वात्तथैवेति भावः । अत एव प्रतिज्ञायां तथैवोक्तम् । शुद्धमिथ्योत्तरे तदसंभवात्तस्यैवावश्यकत्वमभिप्रेत्य **मुनिना** तथोक्तं एतदभिप्रायेणापि दिव्यस्येति प्रागुक्तम् । व्याख्यात्रेति बोध्यम् । तथा शब्दः किंचित्यर्थे आदौ बोध्यः ॥ २७२ ॥

याज्ञवल्कीये २७३ श्लोकः ।

बंदिग्राहादिकं चोरविशेषणमित्याह । **बंदीति । आदिना** वाजिकुंजरहारिग्रहणम् । तत्र चेन गोरथादिग्रहणम् । प्रसह्येत्याद्यर्थो बालघातिकान् तांश्च । क्वचित्तथैव पाठः । नरानित्यस्य व्याख्या चौरानितिवत् । बन्दिरोधस्थानं ग्राहयंति ते बन्दिग्राहाः ।

ननु शूलानारोपयेदित्यनेन तेषां तावन्मात्रं प्रतीयते, न वधः, तथा च श्रोत्रियायोपकल्पयेदित्यत्रेवात्रापि तावन्मात्रेणैव विधिसिद्धेस्तन्मात्रमेव कृत्वा पुनरुत्तारणं कार्यं न वध इत्यत आह । **अयं च वधेति ।** अत्र मानमाह । **अग्न्यगारेति ।** हर्तॄंश्चेति पाठः । **अविचारयन्** अविलंबयन् । अनेन तेषामपि एकदेशानुमतिद्वारा वधे सिद्धे केन प्रकारेण स इति विशेषाकांक्षायां शूलारोपणरूपप्रकारविशेषो मूले उक्त इति भावः ॥ २७३ ॥

याज्ञवल्कीये २७४ श्लोकः ।

विस्रस्य ग्रंथिं विमुच्य उत्कृत्य छित्वा ताविति । उत्क्षेपकः करहीनो ग्रंथिभेदस्तर्जन्यंगुष्ठेन हीन इति भावः । संदंशपदं गौणलाक्षणिकमित्याह । **सदंशेनेति । तर्जेति** मध्यमपदलोपी समासः । इदमर्थात्प्रथमापराधविषयं अत एवाह । **द्वितीयापराधे पुनरिति ।** पादैकसंख्याऽस्य वक्ष्यमाणमन्वनुरोधेन निरासायाह । **उत्क्षेपकेति ।**

विशेषमाह । **एतदपीति ।** अपिना पूर्वसमुच्चयः । **द्रव्येति** तदपहारेत्यर्थः । तत्र मानमाह । **तदंगेति ।** न्यूनतां निराचष्टे । **तृतीयेति । अंगुली इति** द्विवचनं तद्द्वयं च तर्जन्यंगुष्ठात्मकमेव संभवेन पूर्वसंदंशपदे न तस्यैव ग्रहात् । **प्रथमे इति ।** प्रथमे ग्रहणे इत्यर्थः । प्रथमचौर्य इति यावत् । **हस्तेति ।** अत्रेतरेतरद्वंद्व आर्षः । **जातीति** जातिश्च द्रव्यं च परिमाणं चेति द्वंद्वः । ततो यन्मूल्यादि तदनुरोधेनेत्यर्थः । अनुकदंडस्थले इति भावः । **इतीति ।** इत्यन्यत्रोक्तत्वादित्यर्थः ॥ २७४ ॥

याज्ञवल्कीये २७५ श्लोकः ।

इदमप्युपलक्षणमित्याह । **जातीति ।** जातिश्च द्रव्यं च परिमाणं च परिग्रहश्च विनियोगश्च वयश्च शक्तिश्च गुणश्च देशश्च कालश्च तदादीनां स्मृत्यंतरोक्तानामित्यर्थः । तत्र ब्राह्मणपरिगृहीताया

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

गोर्हरणेऽधिको दंड इति ब्राह्मणपरिग्रहोऽधिकदंडकारणं तथा यदि सैवाग्निहोमार्थं दोहाय विनियुक्ता तदा तस्या हरणे ततोऽप्यधिको दंड इति विनियोगोऽप्यधिकदंडकारणम् । एवंविधपरिग्रहविनियोगयोरभावे तावेव न्यूनदंडकारणे इति बोध्यम् । महदर्थः **उत्तमेति** । बहुवचनान्तानां द्वंद्व इति भावः ।

उत्तरार्धं व्याख्यातुमेतद्विषयं विवेचयितुं चोपयुक्तमाह । **क्षुद्रादीति । मृद्भांडेति ।** यथाऽत्र प्रयोगसिद्धिर्भवति तथा द्वंद्वः कार्यः । एवं हिरण्यरत्नेत्यत्रापि । **मृद्भांडं** मृन्मयं **शमीधान्यं** माषादिमाषादयः " शमीधान्ये शूकधान्ये यवादय " **इत्यमरः** (२।९।२४) । **कृतान्नं** साधितान्नम् । ओदनादिवर्जमिति णमुल्, वर्जयित्वेत्यर्थः । लोहं च रजतादिकं मध्यमिति द्रव्यमुदाहृतमित्यस्यानुषंगः । अग्रे सर्वानुषंगो यथासंभवम् । **व्रीहीति** । बहुवचनांतयोर्विभाषां वृक्षेति । (व्या. सू. २।४।१२) पाक्षिक इतरेतरद्वंद्वः । **गोगजेति** । एवं च गोवर्जमित्यत्र गोपदमनयोरप्युपलक्षणमिति भावः । **देवेति** । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । **च द्रव्यं** द्रव्याणि च ।

एतत्प्रसंगादविरोधायाह । **त्रीति । औत्सर्गिकः** सामान्यविहितः । **तेनैव नारदे**नैव । तच्चानुपदमेव व्याख्यातम् । नन्वेवं मूलविरोधस्तस्येति मूलस्य का गतिरत आह । **मृन्मयेष्विति ।** मणिकादयस्तत्पात्रविशेषाः इदं क्षुद्रद्रव्यमात्रोपलक्षणम् । **गो वेति ।** इदं मध्यमद्रव्यमात्रस्य अभ्यर्हितत्वान्महिषस्य पूर्वनिपातः । एवं कनकेत्यत्रापि । इदमप्युत्तमद्रव्यमात्रस्योपलक्षणम् । तरतमभावोऽस्तीति पाठः । तारतम्येति पाठे स्वार्थे ष्यञ् । यद्वा तारतम्यस्यावांतरवैलक्षण्यस्य भावः । स नास्तीत्यर्थः । प्रत्येकमिति शेषः । अत एव त्रिष्वपि मणिकादीत्यादिना प्रत्येकमुत्तमाधमयोर्ग्रहणं कृतम् । **उच्चावचेति ।** यद्यप्ययं मयूरव्यंसकादिस्तत्र चोदक्चावाक्चोच्चावचमित्यभियुक्तैर्व्याख्यातं तथाप्युच्चनीचमित्यर्थे स इति मतेनेदं तत्र लक्षणा वेति भावः । तथा च **नारद**तो यथाक्रमं तेषु त्रिषु त्रिविधोक्तरूपदंडस्याविशेषेण प्राप्तौ अवांतरतारतम्येन तद्विशेषाकांक्षायां विशेषबोधकं मूलवचनपूर्वार्धमिति अयं तात्पर्यार्थ इति आशयः ।

'मूल्यादी'त्यादि शब्दं संग्राह्यप्रदर्शकमूलोत्तरार्धं व्याचष्टे । **तत्र चेति** । तस्यां पूर्वोक्तायामित्यर्थः । **दंडकर्मणीति । मौलस्य** व्याख्या दंडकल्पनायामिति । बीजमाह । **तद्वेत्विति । शक्तीति** । अनेन मूलेऽपि समाहारद्वंद्वः सूचितः । पूर्वनिपातः प्राग्वत् । समर्थमाह । **सम्यगिति** । नन्वेते एव चत्वार उक्ताः अवतरणे त्वन्येऽप्युक्ता इति विरोधोऽत आह । **एतच्चेति । दीनां** तेषामपि । **आदिना** विनियोगादिपरिग्रहः । तथाचात्रोपात्ता एव दंडकल्पनामाह हेतव इति न किंतूपलक्षणतया स्मृत्यंतरोक्ता अन्येऽपि अत एव तद्विरोधोऽपि नेति भावः । तदेव स्मृत्यंतरजातमनुक्रमेण दर्शयति । **तथाहीत्यादिना** । तत्र तावद्वर्णरूपजात्यपेक्षया गुणापेक्षया च स्तेयविशेषेण दंडविशेषबोधकं **वासिष्ठ**माह । **अष्टापाद्यमिति** । अत्र दंडानुक्तेरसंबद्धत्वनिरासायाह । **अयमर्थ इति । लक्ष्यते इति** तस्य तत्कार्यत्वात् । विदुष इति उपात्तं शूद्रस्य एवमेवाग्रेऽपि विशेषणापीत्याह । **विदुषामिति** विशेषणम् । अतिक्रमे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयस्तदाह । **स विद्वदिति** । अष्टन् शब्दोऽपि लाक्षणिक इत्याह । **अष्टगुण इति** । विदुष इति वचनविपरिणामेन बिडालादिस्तेये विषये प्रतिवर्णमिति शेषः । **द्विगुणोत्तरेति** । उत्तरमुत्तरं द्विगुणामीत्यर्थः । 'मयूरेति' (व्या. सू. २ । १ । ७२) समासः । तदर्थमाह । **षोडशेति** । उक्तहेतोरतिक्रमे इत्यादि हेतुपरमित्याह । **यस्मादिति** । अनेन यत इति शेषः सूचितः तत्र ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इतिरर्थसमाप्तौ । **अपि**ना येन दोषेण शूद्रस्य दंडो भवति धर्मतः तेन विट्क्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेदिति । **काती**यसमुच्चयः । **अष्टेति** अर्थः प्राग्वत् । एवः पथे एव पूर्वोत्तरयोरपि संबध्यते । 'तद्दोषे'त्यस्य तु सर्वत्र पद्यद्वये संबंधः । तस्य वस्तुनो दोषगुणयोर्वेदने ज्ञाने सतीत्यर्थः । एवं **वासिष्ठे** विद्वत्ताऽप्येतद्विषयैव । एतदर्थमेव **मनू**क्तिः । **तद्दोषगुणविद्वि य इति** । तत्र पाठांतरं **कल्पतर्वा**दिसंमतम् । गुणविद्विष इति त्वपपाठः । अर्थासंगतेः ।

ब्राह्मणस्य तु तत्रापि गुणाद्यपेक्षया पक्षत्रयमाह । **ब्राह्मणस्येति** । अत एव पूर्वत्रैवकारः सफलः तथा चायं दंडः शूद्रत्वादिजात्यपेक्षो विद्वत्वरूपगुणापेक्षश्चेति तयोरत्र हेतुत्वमिति भावः । द्रव्यपरिमाणेति भिन्नमिति सूचयन् व्युत्क्रमेणाह । **तथा परीति** । **धान्यामिति** । दशसंख्येभ्यः कुंभेभ्योऽभ्यधिकं धान्यं हरतो वधः । 'शेषे त्विति' पाठः । शेषेऽपीति पाठेऽपिस्त्वर्थे शेषेष्विति पाठांतरम् एकस्मादारभ्य दशकुंभपर्यंतहरणे अपहृतादेकादशगुणं दंडं दाप्यः । स्वामिनश्चापहृतं धनं दाप्य इत्यर्थः । कुंभोऽत्र न प्रसिद्धः, किंतु परिणामविशेष इत्याह । **विंशतीति** । द्विपलशतं द्रोणः ।

नन्वत्र वधदंड उक्तः । स च ताडनादिप्राणवियोजनांतव्यापाररूपस्तथा च सर्वत्र समुच्चयापत्तिरत आह । **हर्तुर्ह्रियेति** । हर्तुर्गुणापेक्षया ह्रियमाणस्य द्रव्यस्य गुणापेक्षया स्वामिनो गुणापेक्षया चेत्यर्थः । परिमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपर इत्याह । **तथा संख्येति** । तत्रादौ **नारदमाह** । **सुवर्णेति** । **सर्वेषां** साधारणानाम् । अभ्यधिकमिति पाठः । एवं प्रागपि । **मनु**माह । **यं चेति** । तथा धटितमेयानां शतादभ्यधिकं वधः सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससामिति पूर्वमितः धटितमेयानां तुलापरिच्छेद्यानां पूर्वोक्तानामेव पंचाशतोऽभ्यधिके हस्तच्छेदः । अत्र शतादिपलसंबंधिबाध्यं शेषेषु एकपलादारभ्य पंचाशत्पर्यंतमपहारेऽपहृतद्रव्यमूल्यादेकादशगुणं दंडं दापयेदित्यर्थः । स्वामिने वस्तुदानं तु समानमेवेति भावः । द्रव्यविशेषादपि दंडगुरुत्वं दृश्यते इत्यस्यानुषंगः ।

मनुमाह । **पुरुषाणामिति** । 'मुख्यानां चैव रत्नानामिति' सर्वसंमतस्तृतीयपादे पाठः । रत्नानां चैव सर्वेषामित्यपपाठः । अत एव प्रागुक्त**नारद**विरोधो न अत एव च महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनां अपहारे वधमर्हति इति तद्व्याख्यातारः । कुलीनानामित्युक्तेः फलमाह । **अकुलीति** । स्त्रीणां पुरुषाणां चेत्यर्थः । **नारद**माह । **पुरुषमिति** । स्त्र्यपराधे तदपहारे सर्वस्वं तदपहारो दंडः प्रोक्तः । स्त्र्यपहारे तु सर्वस्वमिति पाठान्तरम् । वधो दण्डः प्रोक्तः सर्वस्वहरतो नारीमिति **कल्पतरौ** तत्रैव विशेषमाह । **कन्यामिति** । तृतीयपादपाठः । **कात्यायनो**ऽपि ।

" सर्वस्वं हरतः स्त्री तु कन्यापहरणे वधः । वाजिवारणवालानां चाददीत बृहस्पतिः । " इति सर्वस्वमित्यस्यानुषङ्गः ।

एवं दंडपुरुषत्वमुक्त्वा क्षुद्रद्रव्यविषये एव संभवादल्पानुसारेण लघुदंडमाह । **क्षुद्रेति** । **माषेति** । मापतो न्यूनेत्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः । अत्र मानमाह । **काम्रेति** । तस्य भांडेत्यर्थः । वेणुश्च तद्विकारभांडानि मितजलाहरणपात्राणि । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । एवं लवणेत्यत्रापि । अन्येषामप्येवंविधानां असारप्रायाणां मनःशिलादीनां यच्चान्यत् पशुसंभवं मृगचर्मखड्गशृंगादि अन्येषां प्रसिद्धानां चापहारे कृते मूल्याद्विगुणो दंड इति पट्कानामोदनभिन्नानामपूपादीनां तद्व्याख्यातारः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अल्पमूल्ये उक्तत्वादाह। **अल्पप्रयोजनेति**। इदं च कालादीनामित्यादिसंग्राह्यम्। दंडाल्पत्वे अन्यदण्डगुरुत्वे तत्संग्राह्यमाह। **तथाऽपेति**। वक्तुं **मनु**मतेनेति शेषः। 'संधिमि'त्यादेः उक्तमुपसंहरति। **एवमिति**। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः।

विशेषमाह। **यथेति**। कर्तरि षष्ठी। तादृशद्विजकर्तृकाल्पापहार इत्यर्थः। **अध्वगः** पथिकः। **क्षीणवृत्तिः** क्षीणपाथेयश्च। **द्विजो** द्विजातिरित्यर्थः। अन्यद'पि तदुक्तमेवाह। **तथेति**। व्रीह्यादिद्वंद्वोत्तरपदको द्वंद्वः। **अनिषिद्धैः** स्वाम्यादिकृतनिषेधरहितै**र्भक्तं** अन्नं **सप्तमे** भक्ते चतुर्थदिनस्थे तस्मिन् प्राप्ते सति। **अश्वस्तेति**। द्वितीयदिवसे यथा नोर्धराति (?) तेन प्रकारेणेत्यर्थः। **हीनेति** अल्पाचाराद्धर्तव्यां न तत्कृष्णान्नापि हीनजातेरित्यर्थः। किं च " वानस्पत्यं फलं मूलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च। तृणां च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीदिति " **मनुः** (अ. ८ श्लो. ३३९)। 'अनिरुद्धेति' प्रागुक्त**गौतमाद**परिवृतवनस्पत्यादीनां वानस्पत्यं यत्र पुष्पादि मूलं फलं होमीयाग्न्यर्थं दारुणे ग्रासार्थं तृणं परकीयमस्तेयं मनुराह तस्मान्न दंड इत्यर्थः॥ २७५॥

याज्ञवल्कीये २७६ श्लोकः।

चौरोऽपेति। तथा च अथ तदतिदेश उच्यते इति भावः। **भक्तेति**। द्वंद्वः प्राग्वत्। अज्ञाने 'दोषाभावाय जानत ' इति पदार्थानाह। **भक्तमित्यादि**। **चौरस्य** तदादेः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। वाक्यार्थमाह। **एतानीति**। भक्तादिव्ययांतानि वस्तूनीत्यर्थः। एतानिति पाठस्तु सम्यगेव। उभयसंग्रहायाह। **दुष्टत्वमिति**। **मनु**रपि (अ. ९ श्लो. २७१—२७५)

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः। भांडावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत्॥
" राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामंतांश्चैव चोदितान्। अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम्॥
" यश्चापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः। दंडेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम्॥
" ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने। शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः॥
" राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्। घातयेद्विविधैर्दंडैररीणां चोपजापकानिति॥ "
" अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान्। सन्निधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरम्॥ " इति।
" यो दत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यपनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः॥ "

(म. अ. ८।३४०) इति च। रक्षेति ग्रामनिवासिनः प्रजानाम्। चौरादिभिः उपघाते क्रियमाणे मध्यस्थानपेक्षकान् चौरवद्दंडयेत्। हिताभङ्गे परक्षेत्रोत्पन्नसस्यविनाशनं मोषादिभिर्दर्शनेऽपहृतद्रव्यदर्शने मोषस्यापहृतद्रव्यस्य अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रातिग्रहैर्वाऽपि परकीयधनं ज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत् स चौरतुल्यस्तद्दंड इत्यर्थः। विशेषमाह। **चौरोऽपक्षीति** दोषः॥ २७६॥

याज्ञवल्कीये २७७ श्लोकः।

किंचेति। अतिदेशप्रसंगादन्यस्यापि दंडमाहेत्यर्थः। एवमग्रेऽप्युभयत्र। **पुरुषस्त्रीति** आर्षम्। स्मृत्यंतराविरोधायाह। **दासीब्राह्मेति**। तदेवाह **दासीत्यादिना**। **अभीति**। साहसप्रकरणे इति भावः। विनाशे तु विनाशने तु। **वक्ष्यतीति**। प्रायश्चित्ताध्याये इति भावः। **प्रमापणे** मारणे। नायमैच्छिकविकल्प इत्याह। **शीलेति**। शीलं स्वभावः वृत्तम्। **आदिना** धर्मः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तद्विशिष्टस्य पुरुषस्य तथा स्त्रियाश्च मारणे उत्तमसाहस स तद्राहित्ये तु प्रथमसाहस इति विकल्पव्यवस्था । द्वितीयवाशब्देन यच्छीलादिवैशिष्ट्ये तथा सति पारिशेष्यान्मध्यमसाहसपरिग्रह इति बोध्यम् ॥ २७७ ॥

याज्ञवल्कीये २७८ श्लोकः ।

विप्रेण दुष्टामित्यर्थनिरासायाह । **विशेषेणेति** । तस्यार्थद्वयमाह । **भ्रूणेति** । 'सेतुभेदकरी' त्यत्र टप्रत्ययस्तदाह । **सेतूनामिति** । अगर्भिणीमिति ' सर्वविशेषणम् । **स्त्रियमिति** सर्वविशेषमित्याह । **एता गर्भेति** । साकाङ्क्षत्वादाह । **गले इति** । तात्पर्यार्थमाह । **यथेति** । तथा च घाते तात्पर्यं तत्र न तात्पर्यमिति भावः ॥ २७८ ॥

याज्ञवल्कीये २७९ श्लोकः ।

विषेति । आर्षं विकर्णेत्यत्राप्येवम् । युक्तिसाम्यादाह । **गर्भिणीमिति** । अन्यथा दाने दोषायाह । **परेति** । दाहार्थमिति च । अत्र क्रियानुषंगः । निजत्वं सर्वविशेषणमित्याह । **निजपतीति** । स्पष्टार्थमिदमिति बोध्यम् । तां सर्वाम् वीत्यस्यार्थः छिन्नेति । कर्णकरेति प्राग्वत् । अन्यथा तदसंभवादाह । **अदांतैरित्यादि** । **प्रवाह्य** वाहयित्वा । ननु शस्त्रावपात इत्यादेरत्रानुपयोगस्तस्य साहसत्वादत आह । **स्तेयेति** । तत्फलं तु विशेषलक्षणभेदेऽपि तत् सामान्यलक्षणस्यात्रापि सत्वमिति सूचनम् **साहसिकस्य** तदवच्छिन्नवस्तुनः । सामान्ये नपुंसकं दंडप्रदानं तदभिधानम् । क्वचित्तथैव पाठः ॥ २७९ ॥

याज्ञवल्कीये २८० श्लोकः ।

एतत्प्रसंगादेवाग्रिममित्याह । **अवीति** । अविज्ञातेनाहतेन हत इति समास इत्याह । **अवीति** । तस्य कलहे च शाब्दोऽन्वय इत्याह । **संबंधीति** । बांधवपदार्थः प्रत्यासन्ना इति । अस्येत्यस्यार्थो **सुतेति** । चो व्युत्क्रमे इत्याह । **याश्चेति** । न वेश्या विवक्षिताः शब्दस्वारस्याभावादित्याह । **व्यभीति** । पृथगिति शेषः ॥ २८० ॥

याज्ञवल्कीये २८१ श्लोकः ।

चरमे एवोक्तज्ञानाभावाद्विशेषशंकेत्याह । **कथमिति** । **इत्यत आहेति** पाठ इत्याशंकायामाहेत्यर्थः । वृत्तिर्नियतजीवनम् । द्वंद्वांते श्रूयमाणस्य कामस्य प्रत्येकं संबंधादाह । **किमयमिति** । एवं स्त्रीद्रव्येति सामान्येन व्याख्याय संभवात्तदेव विशिष्य व्याचष्टे । **तथेति** । तत्रापि प्रकारद्वयमाह । **कस्यामिति** । **कुतो** राजादितः ।

द्वितीयपादं व्याचष्टे । **केन वेति** । **तथेति** । तत्रापि इष्टासिद्धेराह । **विश्वास्येति** । अभयं दत्त्वेत्यर्थः ।

उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । **तथेति** । गोपाश्च आटविकाश्च तदाद्या इत्यर्थः । मूले जातावेकवचनमिति भावः । शनैरित्यस्यार्थो **विश्वासेति** । तात्पर्यार्थमाह । **नानेति** । एवमित्यादिः क्वचिदस्य पाठ एव ॥ २८१ ॥

याज्ञवल्कीये २८२ श्लोकः ।

पक्वानि फलानि येषां तादृशानि यानि सस्यानि तदुपेतं पक्वाभ्यां फलसस्याभ्यामुपेतं युक्तं वा । यद्यप्ययं द्वंद्वस्तथापि यौगपद्यासंभवादाह । **खलं वेति** । 'खलं खर्याण' इति प्रसिद्धम् । कटसंबंध्य-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ग्निनेत्यर्थः । इष्टासिद्धेराह । **कटैरिति ।** ततश्च तत्र मध्यमपदलोपिसमास इति भावः । यस्य तृणस्योशीरं मूलं स तृणविशेषो वीरणम् । 'स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् (**अमरः** २।४।१६४) ननु इदमपि नोपयुक्तमत्रेत्यत आह । **क्षेत्रादिति** ॥ २८२ ॥

॥ इति स्तेयप्रकरणम् ॥

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४ ।

साहसप्रकरणादाह । **स्त्रीति ।** संभेद्य प्रथमादिभेदेन तत् स्त्रीसंग्रहणम् । **मध्येति** समाहारद्वंद्वः । तत्राद्यमाह । **अदेशेति । अदेशे** अकाले च **संभाषा** संभाषणमित्यर्थः । **निर्जने** च अरण्ये च । क्वचित्तथैव पाठः । संभाषणमिति शेषः । **कटाक्षे**त्यत्रार्श आद्यच् । सकटाक्षावेक्षणमित्यर्थः । 'परस्त्रिया' इति षष्ठ्यंतस्य सर्वत्रान्वयः । क्वचित्तृतीयांतपाठः ।

द्वितीयमाह । **प्रेषणमिति ।** सृष्टेति शुद्धेत्यर्थः । समीचीनेति पाठांतरम् । उभयविशेषणमिदम् ।

तृतीयमाह । **सहेति ।** शय्यासने इति पाठान्तरम् । **विविक्ते** एकांते । उभयान्वयीदम् । **परस्परमिति ।** आलिंगनहस्तावलंबादिभिरन्योन्यसंश्रय इत्यर्थः । **केशाकेशिग्रहः** क्रीडासंबंधिग्रहणम् । **सम्यक्** अर्थवत् संपूर्णम् । उत्तममिति यावत् । अत एव 'ज्ञेय उत्तमसंग्रह' इति पाठान्तरम् । विशेषे उक्तेऽपि सामान्यस्य केनाऽप्यनुक्तत्वात् स्वयं सामान्यलक्षणं तत् सूचितमेवाह । **स्त्रीति ।** एवं सलक्षणं त्रैविध्यमुक्त्वा मूलमवतारयति । **संग्रहेति ।**

याज्ञवल्कीये २८३ श्लोकः ।

तत्कर्तुः संग्रहणकर्तुः तत् संग्रहणं सामान्येनार्थमाह । **संग्रहेति ।** सप्तम्युपपत्तये आह । **प्रवृत्त इति ।** तद्विषये प्रवृत्त इत्यर्थः । वक्ष्यमाणाशयेनाह । **आदिभिरिति ।** अर्थादाह । **लिङ्गैर्ज्ञात्वेति ।** ननु केशीति किमर्थकं कथं वा तृतीयांतमत आह । **परस्परेति ।** एतल्लाभार्थमाह । **तत्रेति ।** (२ । २ । २७) सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते । कर्मव्यतीहारे स बहुव्रीहिः संज्ञ इति तदर्थः । इति शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते 'इच् कर्मेति'। (व्या. सू. ५ । ४ । १२७) । कर्मव्यतीहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् समासांत इति तदर्थः । क्रियाविनिमयः कर्मव्यतीहारः इति कर्मव्यतीहारबहुव्रीहौ पूर्वपदांतस्य दीर्घ इत्यर्थकेन 'अन्येषामपि दृश्यते' (व्या. सू. ६ । ३ । १३७) इत्यनेन पूर्वपदे दीर्घः । अन्ये 'तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विति'। (व्या.सू. २ । १ । १७) प्रत्ययपाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वे च तृतीयाया अनदंतत्वेन 'अव्ययादाविति' (व्या. सू. २ । ४ । ८२) लुगिति भावः ।

विशिष्यार्थमाह । **तथा चेति ।** तस्य तथार्थकत्वे सतीत्यर्थः । **परस्त्रियेति ।** मूले सहयुक्त इति तृतीयांतमिति आह । **परेति ।** लिंगांतरमाह । **अभीति ।** सह इत्यस्यार्थोऽयं **करजेति ।** कररुहेति पाठान्तरम् । ननु नखादिकृतव्रणानां नैतल्लिंगत्वं क्रोधप्रमादादितोऽपि तत् संभवादत आह । **रागकृतैरिति ।** 'कामजैश्चिह्नै'रित्यस्यार्थोऽयम् ।

तुर्यपादार्थं तृतीयं तदाह । **द्वयोरिति ।** यत्ताविति सत्सप्तम्या फलितमाह । **संप्रतीति । द्वयोः** स्वैरिणीजारयोः । **संप्रतिपत्त्या** अङ्गीकारेणेत्यर्थः ।

---

१ ख-अकरणे । २ क-ख-फ-सप्तम्यंते क्रियाविषये सरूपे पदे तृतीयांते च क्रियाविषये सरूपे पदे इदं क्रियारूपं वस्त्वित्यर्थे समस्येते ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ननु परग्रहणं व्यर्थं स्वभार्यायां तथाकरणे दोषाभावात् वेश्यायां दोषस्य वक्ष्यमाणत्वादत आह । **परेति** । अत एव परभार्ययेत्येवं तद्व्याख्यातम् । वैधपाणिग्रहणे एवं भार्यात्वात् यद्यपि नियुक्तायां नखक्षतादिचिह्नाभावः घृताभ्यंगविधानेन मिथुनीभावविधानान्नखक्षतादिकरणस्यनिषिद्धत्वात् तथापि द्वयोः संप्रतिपत्तिरस्तीति बोध्यम् । अवरुद्धादिषु तत्पूर्वोक्तानि सर्वाणि साधारणानि लिंगानि संति तथा च तैर्ग्रहणे प्राप्ते परभार्येत्यनेन तद्व्युदासः आद्यायां नियोगत्वेन तदावश्यकत्वादन्यस्यामप्यवरुद्धत्वेनैव तत्वासंभवादिति भावः ॥ २८३ ॥

याज्ञवल्कीये २८४ श्लोकः ।

उपायांतरमप्युच्यते इत्याह । **किंचेति** । 'नीवीकटचंशुकग्रंथिरिति' कोशादाह । **परीति** । तद्रूपदेशेत्यर्थः । स्तनौ प्रत्येकमिति आह । **कुचप्रेति** । इदमप्युपलक्षणमित्याह । **आदीति** । अन्यथा दोषाभावायाह । **साभीति** । अस्यायोग्यत्वादाह । **इवेति** । अन्वयाय योग्यक्रियां पूरयति । **आचरेति** । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

अदेशेत्यनेन व्यासोक्तोभयं संगृह्णाति । **निर्जने जनताकीर्णेति** । तथा च तत्रादेशे इत्यनेन जनताकीर्णे इत्यस्यैव ग्रहः निर्जने इत्यस्य पृथगुपादानादिति बोध्यम् ।

तथा च **मनुः**— (अ. ८ श्लो. ३५६)

"परस्त्रियं यो अभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात्" ॥ इति ।

'अकाले' इत्यस्यार्थ **अंधकाराकुले काले चेति** । अकाले इति छेदः । सहैकेत्यस्य तया सहैकत्र स्थानं स्थितिं करोतीति शाब्दोऽर्थस्तत् फलितमाह । **परेति** । **तत्र एवो**ऽप्यर्थे तदाह । **सोऽपीति** ।

विशेषमाह । **एतच्चेति** । संग्रहणप्रवृत्तग्रहणं चेत्यर्थः । 'आशंक्येति' बहुव्रीहिः । **यस्त्विति** । यः पूर्वमनाक्षारितः परस्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः । असौ विट् इति न निंदितः
केनाचित् कारणेन जनसमक्षमथाभिभाषणं कुर्यात् न स दंड्यत्वादिदोषं प्राप्नुयात् यस्मान्न कश्चित्तस्या-
पराधोऽस्तीत्यर्थः । एवं भिक्षुकादावपि न दोष इत्यपि **तेनै**वोक्तम् । **मनुः** (अ. ८ श्लो. ३६०)
"भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा । संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः" ॥ इति ।
भिक्षुकाः भिक्षाजीविनः यतयो वा । बंदिनः स्तुतिपाठकाः । दीक्षिता यज्ञार्थं कृतदी
क्षकाः । कारवः सूपकारादयः । एते भिक्षादिकार्यार्थं गृहिस्त्रीभिः सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युरेवं
चैषां संभाषणं ता अपि कुर्युरित्यर्थः । निवारणे तु नैवमित्यप्रतीत्यनेन सूचितम् ।
विशेषांतरमाह । **य इति** । **तेनैव मनुने**व । एवमग्रेऽप्युभयत्र । **स्त्रियमिति** यस्मात् स्पृष्टः क्षमते तथाऽन्योन्यांगी-
मनुचिते स्तनजघनादिदेशे परस्त्रियं स्पृशेत्तया वा वृषणादिके देशे स्पृष्टः क्षमते तथाऽन्योन्यांगी-
करणे सति यत् प्रवर्तमानसंग्रहणामिदं सर्वं संग्रहणं **मन्वादि**भिः स्मृतमित्यर्थः । **असकृदिति** ।
'भूतपूर्वे चरडिति' (व्या. सू. ५ । ३ । ५३) चरट् ॥ २८४ ॥
प्रतीति । अनेन सह त्वया न संभाष्यमनया च सह त्वयेत्येवं पूर्वं प्रतिषिद्धयोः स्वैरिणी-
जारयोरित्यर्थः । **पुनः** पश्चात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये २८५ श्लोकः ।

प्रत्यासत्त्या प्रतिषेधपदार्थमाह । **प्रतीति** । कर्मणि घञ् । अनेन निषेध इत्यत्राप्येवमिति सूचितं वाक्यार्थमाह । **प्रतीति** । शेषमाह । **प्रवर्तेति** । द्वितीयपादार्थमाह । **पुरुष इति** । उत्तरार्द्धमतिदेशविधिरित्याह । **द्वयोस्त्विति** । अनुक्तत्वादाह । **वक्ष्यते इति** । 'सर्वं वाक्यमिति' न्यायेनाह । **स एवेति** । विशेषमाह । **एतच्चेति** । उक्तदण्डश्चेत्यर्थः । **चारणा** नटादयः आत्मनोपजीविनश्च तद्भिन्नाः वेशावृत्तिजीविनां दाराः । विधिनात्मोपेतिपाठान्तरम् । तथा चैषः परस्त्रियं नाभिवदेदित्यादि संभाषणादि निषेधविधिः नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा 'भार्यापुत्रः स्वका' इत्युक्तत्वात् भार्यैवात्मा तयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्य लाभं क्षमंते ये तेषां नटादिभिन्नानां ये दारास्तेष्वपि निषेधविधिर्नास्ति हि यस्मात्ते चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्यां संश्लेषयंते स्वयमागतांश्च पुरुषान् प्रच्छन्ना भूत्वा स्वज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्तीत्यर्थः । तत्रापि विशेषस्तेनैव उक्तः (अ. ८ श्लो. ३६३)

"किंचिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् । प्रैष्यासु चैकभक्तासु रहःप्रव्रजितासु चेति ॥"

रहो निर्जने देशे चारणादिस्त्रीभिः संभाषणं कुर्वन् स्वल्पं दण्डलेशं राज्ञा दाप्यः तासामपि परकीयत्वात् । तथा दासीभिरवरुद्धाभिः बौद्धाभिर्बृद्धचारिणीभिः संभाषां कुर्वन् किंचिद्दण्डमात्रं दाप्य इत्यर्थः । तमिति यस्यातिदेशः पूर्वं कृतस्तमित्यर्थः ॥ २८५ ॥

याज्ञवल्कीये २८६ श्लोकः ।

स्वजातावित्युक्तिस्वारस्यादाह । **चतुर्णामिति** । मूलानुरोधेनाह । **साशीति इति** । द्वितीयपादार्थमाह । **यदा त्विति** । आनुलोम्यादौ स्वार्थे ष्यञ् च । अभिगमने इति शेषः । सर्वत्र तत्फलितमाह । **आनुलोम्येनेति** । उभयत्र दत्तयोर्गुप्तत्वागुप्तत्वयोर्मूलानुक्तयोर्विशेषणयोः फले आह । **यदा पुनरिति** । तत्रादौ अगुप्ता सवर्णागमने दण्डमाह । **सहस्रमिति** । अत्र पूर्वार्धे स्वजाताविति मूलप्रथमपादोक्तसमानविषयं ब्राह्मणपदं विप्रपदं च क्षत्रियादेरप्युपलक्षणम् । तथा च क्षत्रियादीनामपि गुप्तसवर्णपरदारगमने एष एव विधिर्ज्ञेयः एतदुपयोगस्तु 'गुप्तां बलादिति' विषयविशेषस्य तत्र लाभ एव । एवं च पूर्वप्रकरणसिद्धिरन्यसिद्धिरपीति । इदमपि व्याख्यात्रोक्तम् । प्रकृतोपयुक्तं तूत्तरार्धमेव । यथा च रक्षितां सवर्णां सवर्णो बलेनोपगच्छन् सहस्रं दंड्यः स्यात् । व्रजन्निंत्यत्र व्रजेदिति पाठे वाक्यभेदो बोध्यः । उत्तरार्धे 'इच्छंत्येति' बलादित्यस्य विपरीतोक्त्या तस्योक्तविपरीतार्थपरत्वावधारणेनागुप्तयेत्यर्थाल्लब्धम् ।

तथा चारक्षितया इच्छंत्या सवर्णया तु सहसंगतः सकृन्मैथुनः पंचशतानि दंड्यो भवेदित्यर्थः । आनुलोम्येन गुप्तागमने दण्डमाह । **सहस्रमिति** । इदं च तत्र पूर्वतः पद्यचतुष्टयेन व्यवहितं तत्रेतोऽव्यवहिते ।

"वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दंडमर्हतः"॥

(**मनु.** अ. ८ श्लो. ३८२) इत्यत्र क्षत्रियावैश्ययोः प्रकृतत्वात्ते क्षत्रियावैश्ये गुप्ते रक्षिते अनिच्छंत्यौ गच्छन् ब्राह्मणः सहस्रं दंडं दापनीयः । शूद्रायां रक्षितायां गमने क्षत्रियवैश्ययोरपि सहस्रमेव दंडो भवेदित्यर्थः ।

अगुप्तास्थले तेनैवैतदग्रे उक्तम् (अ. ८ श्लो. ३८४।३८५)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

" क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पंचशतं दमः । मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ।
" अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति " ॥

मूत्रं गर्धभस्य मुण्डनस्य दण्डस्य च विकल्पः दण्डश्च पंचशतरूपः शूद्रामित्यत्रापि अगुप्तामिति बोध्यम् । अन्त्यजश्चांडालादिः ।

विशेषमाह । **एतच्चेति** । मूलाद्युक्तमुभयं चेत्यर्थः । **सखा** मित्रम् । आदिग्राह्यं वचने व्यक्तं **माता** सपत्नमाता **स्त्रीत्यस्य** त्रिषु संबंधः । अभ्यर्हितत्वात्तस्य पूर्वनिपातः । **आर्यो** गुरुः **प्रव्रजिता** बौद्धभिक्षुकी **धात्री** उपमाता **साध्वी** पतिव्रता **वर्णोत्तमेति** पुरुषोत्तम इतिवत् समासः । बहुव्रीहिर्वा । अतिदेशमाह । **गुर्विति** । अत एवाह । **शिश्नेति । उत्कर्तनात्** छेदनात् । अन्ययोगे पंचमी । **अन्यः** धनदण्डः ।

मूलद्वितीयार्धाद्यपादं व्याचष्टे । **प्रातीति** । इदं लाक्षणिकमित्याह । **उत्कृष्टेति** । ' पुंस ' इत्यस्यार्थः **क्षत्रीति** । विशेषमाह । **एतच्चेति** । वधरूपदंडनं चेत्यर्थः । **अन्यत्र तु** अगुप्तायां तु । यद्यपि **मानवे** वक्ष्यमाणवाक्ययोर्व्युत्क्रमेणाव्यवहितपाठः अत एव तावतावित्यनेन वैश्यक्षत्रियपरामर्शस्तथापि ' अत्रैतच्चेति ' मूलोक्ते अन्यत्र चोक्तक्रमेणैव मानाकांक्षेति । एतत् क्रमेण कथयन्नादावाद्ये मानमाह । **उभावपीति । हिर्निश्चये । तावेव** पूर्वोक्तावेव । तथा च क्षत्रियवैश्यावुभावपि रक्षितया ब्राह्मण्या सह **विप्लुतौ** संगतौ कृतमैथुनौ । **शूद्रवद्दण्ड्यौ** । ' गुप्ते सर्वेण हीयते ' इत्यत्रोक्तप्रकारेण सर्वेण शरीरेण धनेन च हीनौ कार्यौ । सर्वस्वं गृहीत्वा वध्यावित्यर्थः । पक्षांतरमाह । **कटेति** । अत्र सर्वस्वग्रहणं नास्ति । कटाग्नीति मारणप्रकारविशेषोपदेशः । स च स्तेयप्रकरणे उक्तः । **वसिष्ठेन** तत्र विशेष उक्तः । (अ० ११ सू० १–५) " शूद्रश्चेत् ब्राह्मणीमधिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कृत्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुव्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेत् ब्राह्मणीमधिगच्छेल्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । अग्रे प्राग्वत् । राजन्यश्चेत् ब्राह्मणीमधिगच्छेत् शरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । अग्रे प्राग्वत् । एवं वैश्यो राजन्याया मैथुनमाचरन् शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोरिति । " इदं च प्राणांतिकं दण्डविधानं अत्यंतश्रोत्रियदारत्वादिगुणवत् ब्राह्मणीविषयंदण्डगुरुत्वात् ।

" वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः । सहस्रं क्षत्रियो दंड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हतीति " ॥

मनुना (अ० ८ श्लो० ३७५) इतः पूर्वमन्यत्र दंडांतरविधानाच्च ।

एवमाद्यैः संमतिरुक्ता । द्वितीयतामाह । **ब्राह्मणीमिति** । सेवेतामितिपाठः । गच्छेतामिति तदर्थः । पंचशतमित्य बहुव्रीहेरर्श आद्यच् । अरक्षितां ब्राह्मणीं तु यदि वैश्यक्षत्रियौ गछेतत्तदा वैश्यं पंचशतं दण्डयुक्तं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रं दण्डोपेतं कुर्यात् इत्यर्थः । रक्षाद्यर्थमधिकृतत्वेन क्षत्रियस्य वैश्यापेक्षयाऽधिकदण्डविधिरिति भावः । वैश्ये चायं पंचशतदण्डः तद्भिन्नब्राह्मणीगमने तु वैश्यस्यापि शूद्राभ्रमादिना निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः । तद्भिन्नब्राह्मणीगमने तु वैश्यस्यापि सहस्रदण्ड एवेति बोध्यम् ।

अथ शूद्रे आह । **शूद्रस्येति । गुप्तां तु** उत्कृष्टवर्णाम् । **तस्य** शूद्रस्य । **तेनैव मनुनैव** । **शूद्र इति** । अत्र सर्वत्र सामान्ये नपुंसकं द्वैजातमित्यत्र ' तस्येदम् ' (व्या. सू. ४ । ३ । १२०)

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्यण्। गच्छेदिति यदि तदेति च शेषः। "अगुप्तं अंगसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते" इत्युत्तरार्धपाठः। तथा च भर्त्रादिभी रक्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो गछेत्तदा तयोर्मध्ये अरक्षितां **आवसन्** गच्छन्। अंगं च सर्वस्वं च ते दंड्ये यस्य तादृशो भवति। अत्र विशेषाश्रवणेऽपि अंगं लिंगमेव। "आर्य्यस्त्र्यभिगमने लिंङ्गोद्धारः सर्वहरणं च गोप्ता चेद्वधोऽधिक" इति (अ. १२ सू. २१३) **गौतम**वचनात्। तथा च लिगच्छेदः सर्वस्वहरणं च कार्यम्। रक्षितां तु गच्छन् धनेन शरीरेण च हीनःकार्यः सर्वस्वं गृहीत्वा वध्य इत्यर्थः। अंगसर्वस्वैरिति पाठे व्यक्त्यभिप्रायबहुवचनम्। अत्र पाठान्तरम् धृत्वा प्राचां व्याख्यानम् असंबद्धम् स्पष्टमेवेत्युपेक्षितम्। अविशेदिति पाठान्तरम्। अभिगच्छेदिति तदर्थः। येनांगेनापराद्धं तेन हीन इति **कल्पतरूक्तम्** तन्न युक्तम्। उक्त**गौतम**विरोधात्।

'नार्या' इति तुर्यपादं व्याचष्टे। **नार्याः पुनरिति**। निगमनस्य स्थलद्वये तदनूक्त्यान्यून-तापत्तिस्तां निराचष्टे। **आनुलोम्ये** गमने गुणवदगुणवान्। **सवर्णे वेति**। प्रातिलोम्यस्थले। प्रोक्तदंडविधानात्तदन्यत्र गमनेऽल्पदोषत्वेनांगच्छेदाभावस्य युक्तिसिद्धत्वेनानुलोम्यगमने गुणवदगुणवदाद्यपेक्षयोचितधनदंडः सवर्णागमने त्वधिकारादिदंड इति देशाद्यनुसारेण दण्डः कल्प्य इत्यर्थः। **मनुना** तु (अ. ८ श्लो. ३६१) "न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत्। निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हतीति" सामान्येनोक्तम् षोडशमाषात्मकं सुवर्णम्।

विशेषमाह। **अयं चेति**। राज्ञः अभिषेकादिगुणयुक्तस्य दुष्टशासनकर्तव्यतयेति भावः। **न द्विजातीति**। न वर्णत्रयस्येत्यर्थः। **मात्रं** कार्त्स्न्ये। **गौतम**माह। **ब्राह्मण इति**। तत्रापि विशेषमाह। **यदा त्विति। स्वयमेव** द्विजातिरेव। कार्यातिपातशंकया हेतुत्वस्योक्तत्वाद्धेत्वन्तरम्। **मानव**माह (अ. ८) **शस्त्रमिति**। उपरुध्यते इत्यग्रे नेत्यतः पूर्वम्।

"द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते॥" (३४८)

"आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे। स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति॥ (३४९)

"गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्॥"(३५०)

इति पाठः। एतत् सूचनार्थमेव मध्ये तथेत्युक्तम्। ब्राह्मणादिभिः खड्गाद्यायुधं ग्राह्यं यत्र काले वर्णानामाश्रमाणां च साहंकारादिभिर्धर्मः कर्तुं न दीयते। तथा तेषामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रादिना कालजनितसंगरादौ आत्मरक्षार्थं च दक्षिणानां गोधनाद्यपहारनिमित्ते, संग्रामे च स्त्रीब्राह्मणापत्तिनिवारणार्थं च धर्मयुद्धे नान्यगतिकतया परान् हिंसन् न दोषभाक् भवति। परमारणेऽप्यत्र साहसदंडो न कार्यः। गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानां अन्यतमसमं वधोद्यतमागच्छंतं विद्यावित्तादिभिरुत्कृष्टं पलायनादिभिरपि सनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारम्[१] हन्यात्। अत **एवोशनाः** "गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः"। **कात्यायनो**ऽपि।

"आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मभिः। वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भवेदिति॥"

मेधातिथिगोविंदराजौ तु स्त्रीविप्रेति पूर्वस्यायमनुवादः। गुर्वादीनपि हन्यात् किमुतान्यानिति व्याचक्षाते। **नातेति**। जनसमक्षे रहसि वा॥२८६॥

१ ख-ङ-निर्विवाद।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये २८७ श्लोकः ।

विवेति । उत्तमं दंडं दद्यादित्यस्यार्थः **उत्तमेति** । अथेत्यस्यार्थः **तदनेति** । विवाहानभिमुखीमित्यर्थः । ' सवर्णामि'त्यनेन सवर्णादिति पाठः सूचितः । सवर्णास्विति पाठे भिन्नं वाक्यं तद्विषये पूर्वोक्तं बोध्यमित्यर्थः । तुर्यपादार्थमाह । **उत्कृष्टेति** । ब्राह्मणस्य तदसंभवादाह । **क्षत्रीति** । ' प्रातीति ' तत्र तद्भर्तृपरमिति भावः । तात्पर्यार्थमाह । **दंडेति** । तस्य दुष्टत्वेनायोग्यत्वेनानधिकारिणा कृतमकृतमेवेति न्यायेन तस्याः कन्यात्वाक्षत्या विवाहो भवत्येवेति भावः ॥ २८७॥

याज्ञवल्कीये २८८ श्लोकः ।

दंडामिति । दंडाभावपूर्वकं दंडमित्यर्थः । तात्पर्यार्थमाह । **न दंड इति** । ' अन्यथा तु ' इत्यस्यैव व्याख्या **अनिच्छंतीमिति** । ' अधर्म ' इत्यस्यार्थः **प्रथमेति** ।

(उत्तरार्धः ।)

कन्येति । एवमपहारदंडमुक्त्वेत्यादिः । अत्र सर्वत्र कन्यापदमविवाहितापरं लक्षणया प्रातिलोम्यादौ वक्ष्यमाणत्वादाह । **अनुलोमास्विति** । आद्यपादं व्याचष्टे । **यदीति** । सकामादौ विशेषाणां वक्ष्यमाणत्वादाह । **अकामामित्यादिना** । नखक्षतादिनेत्यस्य फलमाह । **यदा पुनरिति** । तामेवाह **कल्पतरुः** । **दर्पणेति** दर्पादिभिः । समानजातीयां कन्यां गमनवर्जमंगुलिप्रक्षेप्यमात्रेणैव **कुर्यात्** नाशयेत् । योनिं क्षतवर्तीं कुर्यादिति यावत् । तस्य शीघ्रमेवांगुलिद्वयं छेत्तव्यम् । स षट्शतदंडं चार्हतीत्यर्थः । अकामामित्यस्य फलमाह । **यदा पुनरिति** । अत एव न बलात्कार इति भावः । **पूर्ववत्** अंगुलिप्रक्षेपादिमात्रेण योनिक्षतकरणेन । तेनैव **मनु**नैव । एवमग्रेऽपि । ' यस्तुल्यो नांगुलीति ' पाठः । **तुल्यः** समानजातिरिच्छंतीं कन्यामंगुलिप्रक्षेपमात्रेण नाप्ययमंगुलिच्छेदं **नार्हति** न प्राप्नोति किंतु अतिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतं दंडं दाप्य इत्यर्थः । यत्कन्यां नांगुलीति पाठान्तरम् । दूषयानस्तु नांगुलीति च ।

विशेषांतरमाह । **यदा त्विति** । **एवेन** पुरुषव्यवच्छेदः । एवं **मानवे**ऽपि अत एवाह । **कन्यैवेति** । **विदग्धा वेति** । **तत्रापि** उभयत्रापि । ' विशेष ' इत्यादि जातावेकवचनम् । या कन्यैव परां कन्यां अंगुलिप्रक्षेपमात्रेण **कुर्यान्ना**शयेत् तस्या द्विशतो दंडः स्यादित्यर्थः । अस्योत्तरार्धे " शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दशेति " । सा तत्कन्याशुल्कं यत्तु द्विगुणं तत् कन्यापित्रे दद्यात् । दशशिफा अत्र जटारज्ज्वादिप्रहारास्तांश्चाप्नुयादिति तदर्थः । एवमाद्यायामुक्त्वा द्वितीयायामव्यहितमाह । **या त्विति** । अत्र स्त्रीति सामान्यमप्यर्थाद्विदग्धापरम् । एवमाद्यायामुक्त्वा द्वितीयायामव्यहितमाह । ~~~ अंगुलिप्रक्षेपमात्रेण सा **सद्यस्त-**

या तु विदग्धा **कन्यां प्रकुर्य्यात्** प्रगतं कुर्यान्नाशयेत् दूषयेत् अंगुलिप्रक्षेपमात्रेण सा **सद्यस्त-** विदग्धत्वादेवांगुलिद्वयव्यापार इत्याह । **अंगु-**
त्क्षणमेव शिरोमुंडनं अर्हति । **तथेति** च समुच्चये । तयोश्छेदनं चार्हति गर्दभेन राजमार्गे वहनं चार्हतीत्यर्थः । अपि
ल्योरिति । तर्जन्यंगुष्ठयोरित्यर्थः । आद्ये मानवे कुर्यादित्यस्य विकुर्यात् दूषये-
वेति पाठे अपि वा चार्थे, एवेति एवे चेति पाठेऽप्येवम् ।
दित्यर्थः । तत्फलितमाह । **कन्यामिति** ।

१ ड–विशेषेय ।

CC0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'उत्तमायामिति' द्वितीयपादं व्याचष्टे। **यदा पुनरिति**। अस्याभिगमनपरत्वे संमतिमाह। **उत्तमामिति**। हीनजातित उत्कृष्टामिच्छंतीं गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदनमारणात्मकं वधमर्हतीत्यर्थः। अनुक्तविशेषानाह। **यदेत्यादिना** । **गोमिथुनं** तद्रूपं शुल्कं इति । **इच्छति** पिता। **तदेव** गोमिथुनमेव। सर्वत्र मानमाह। **यथाहेति**। **शुल्कमिति** । इदं तदुत्तरार्थम्। **समां** समानजातीयां तु इच्छंतीं गच्छन् यदि पिता इच्छेत् तदा पितुः शुल्कं दद्यादात्मरूपं तथा च न दंड्यः सा च कन्या तेनैवोढव्येत्यर्थः। तृतीये मानमाह । **योऽकामामिति**। तत् पूर्वं एकं यद्यव्यवहितः अयं श्लोकः यस्तुल्यजातिरनिच्छंतीं कन्यामभिगच्छति स तत्क्षणे एव विप्रेतरो लिंगच्छेदनादिकं वधमर्हति इत्यर्थः। इच्छेदिति सूचितम्। द्वितीये मानमाह। **सकामामिति**। इच्छंतीं तु गच्छन्न यथार्हो मनुष्यो भवति, किं तु तत्रोक्तरीतिरेवेत्यर्थः ॥ २८८ ॥

याज्ञवल्कीये २८९ श्लोकः।

किंचेति । कन्यास्थले प्रसंगादन्यदप्याहेत्यर्थः । पूर्वैकवाक्यत्वायाह । **स्त्रीति**। **अपस्मारेति**। गौमिर्गीति प्रसिद्धः। **राजयक्ष्मा** क्षयः। **आदिना** कुष्ठी इत्यादिरूपाः। **दीर्घाः** अचिकित्स्याः **कुत्सिता** रोगाः **संसृष्टं** प्राप्तं **मैथुनं** संभोगो यया तस्या भावस्तत्त्वं ते चैतदादयश्च, ते च ते दोषाश्च तानित्यर्थः। 'मिथ्ये'त्यस्यैव व्याख्यानं **विद्येति**। न च "अदुष्टाश्च त्यजन् दंड्यो दूषयंस्तु मृषा शतमिति" प्राक् स्वोक्तेविरुद्धमिदम्। तत्र मिथ्याशंसने शतस्योक्त्वादिति वाच्यम् । तस्य प्रकृतत्वाद्वरविषयत्वादेतस्य तदन्यवरविषयत्वादिति भावः। मम तु प्रतिभाति कन्यैव कन्यामिति **मनूक्त**विषयकमाद्यपादोक्तम्, मिथ्येत्यत्र भावप्रत्ययांतादर्श आद्यजंतादाप् स्त्रीविशेष्यभूता, तथा च तादृशस्त्रीविषयको द्वितीयपाद इति न विरोधशंकाऽपि । आद्ये **मूलोक्तमनूक्त**योर्विकल्प इति। गोः पृथक् वक्ष्यमाणत्वादाह । **गोव्यतीति**। **गोतमो**ऽपि— 'पशून् शतं दाप्य' इत्यादि। **मात्स्ये**ऽपि—

"तिर्यग्योनौ तु गोवर्जं मैथुनं यो निषेवते। स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकमिति"॥

'हीनामि'त्यस्य व्याख्या **अन्त्येति** । अन्त्यगामिनीं न त्वन्त्यामित्यर्थः। तत्र विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अत एव **नारदः**।

" पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः सततं शतम्। मध्यमं साहसं गोषु भवेदन्त्यावसायिष्विति ॥ "

" अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्दोषेण मानवः। सततं प्राप्नुयाद्दंडं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ " इति।

(अ. ८ श्लो. २२५)

मनुरपि 'दूषयंस्तु मृषा शतमिति' **मूलोक्त**समानविषयः। तत्र 'तस्या' इत्यादि हेतुगर्भविशेषणं यत् उक्तदोषं क्षतयोनित्वादिकमविभावयन्नतो युक्तोऽस्यायं पणशतात्मको दंड इत्यर्थः। " यस्तु दोषवतीं कन्यां अनाख्याय प्रयच्छति। तस्य कुर्यान्नृपो दंडं स्वयं षण्णवतिं पणानिति " (अ.८श्लो.२२४) अत्रैवानुशयप्रसंगे प्राग्वन्मनूक्तम् तु 'अनाख्याय ददद्दोषं दंड उत्तमसाहसमिति' **मूलोक्त**विषये पक्षान्तरं बोध्यम्। नोन्मत्ताया इति सामान्येनोक्तत्वात्तत्र दंडविशेषोक्त्यर्थं तत्। अत एव दोष उन्मादादिः। स्वयमित्यादरार्थम् । यत्तु " पाणिग्रहणिका मंत्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः। नाकन्यासु क्वचिन्नॄणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः। " (अ. ८ श्लो. २२६) इति तत्रैव **मनु**स्तस्यायं भावः । अर्य-

१ ड-आत्मानुरूपम्। २ आचारे श्लो. ६६

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मणन्तु देवं कन्या अग्निमैरयते'त्यादयो वैदिका मनुष्याणां विवाहसंबंधिनो मंत्राः । कन्याशब्द-श्रवणात् कन्यास्वेव व्यवस्थिताः । अकन्याविषये क्वचिद्धर्मशास्त्रविवाहसिद्धये न व्यवस्थिताः अस-मवेतार्थतापत्तेः । अतस्तत्र हि यतः ताः क्षताः वैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि गैतधर्मविवाहादि-शालिन्यौ भवंति, नासौ विवाहो धर्म इत्यर्थः । न तु क्षतयोनेर्विवाहादि मंत्रहोमादिनिषेधकमिदं या गर्भिणी संस्क्रियते (**मनु.** अ. ९ श्लो. १७३) । तथा " वोढुः कन्यासमुद्भवमिति " क्षतयोनेरपि **मनु**नैव विवाहसंस्कारस्योक्तत्वात् । **देवलेन** तु—

" गांधर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः। कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः " इति ।

गांधर्वेषु विवाहेषु होममंत्रादिविधिरुक्तः । गांधर्वश्चोपगमनपूर्वकोऽपि भवति तस्य क्षत्रिय-विषये सुधर्मत्वमपि **मनुनो**क्तम् । अतः सामान्यविशेषन्यायेनान्यविषयोऽयं क्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वोप-देश इति ॥ २८९ ॥

याज्ञवल्कीये २९० श्लोकः ।

साधेति । तत्त्वं च सर्वपुरुषगामित्वम् । अन्वयायाह । **गच्छन्निति । उक्तेति** । अभ्युपेत्य शुश्रूषाख्याप्रकरणे ' गृहजातस्तथा क्रीत ' इत्यादिना साम्यादुक्तप्रायलक्षणा इत्यर्थः । निमित्तांतरत्व-निरासायाह । **ता एवेति** । अत एव नारीष्विति **कल्पतर्वा**दिपाठे नैकवाक्यता । **पुरुषां-तेति** । स्वभोग्यत्वं तु नैवेति भावः । **पुरुषेति** । स्वामिभिन्नेत्यर्थः ।

एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह । **यदेति** । एवो दाप्य इत्यत्रान्वेतीत्याह । **तथा चेति** । समुच्चयार्थकात् समुदितादित्यर्थः । "स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेदि"त्युक्त-लक्षणा स्वैरिणी । आसां साधारणत्वं प्रागवदेव सान्निध्यात् संभवाच्चाह । **भुजीति** । तदेवाह । **सर्वेति** । गम्यास्वपीत्यनेन सूचितमिदम् । अनुवृत्तिलब्धमाह । **गच्छन्निति । अपि**र्विरोधे ।

ननु साधारणत्वे कथं दंड अत आह । **परेति** । एतदर्थमेव विशेषणद्वयमिति भावः । **अब्राह्मणीति** स्वैरिण्या विशेषणम् । तादृशी सा च ब्राह्मणीत्युपलक्षणमतः क्षत्रियादिस्त्रियोऽपि स्वैरिण्यो गृह्यंते । दासीं चासौ निष्काशिनी चेति व्याख्यानमपास्तम् । **मूलाशुद्धेः कल्पतर्वाद्य-**संमतत्वात् पूर्वनिपाते वैपरीत्यापत्तेः पृथक्पदत्वस्य व्याख्यातृसंमततया स्पष्टत्वाच्चेति दिक् । दोषमुप-पादयति । **गम्यास्वपीति** । आस्वित्यर्थः । गम्या अपीति पाठान्तरम् । हिर्निश्चये । **यत्** यस्मात्ताः । **भुजिष्याः** स्वैरिण्यादयः । परेषां परिग्रहो यासामित्यर्थः । यास्ता इति पाठे हिर्हेतौ । ' निष्केति ' पृथक्पदं दासीविशेषणमिति आह । **निष्केति** ।

तदर्थं कथयन्नाचे आह । **स्वैरिणीति** । द्वितीये आह । **वर्णानामिति** । अध्यायभेदेन भिन्नमिदम् । नन्वस्तु आसां वर्णस्त्रीत्वं तथापि सर्वपुरुषगामित्वेन साधारणत्वमित्यविरोधेन तत् कथं न युक्तमेवेति तदभावः कथमत आह । **न च वर्णस्त्रीणामिति** । पुरुषपरत्वविधानात् पुरुषांतरपरत्व-निषेधाच्चेति भावः । तत्राद्यं तु 'स्वदारनिरतः सदे'त्यग्रे स्फुटीभविष्यति । द्वितीयमाह । **दुःशील**

१ फ-ढ-अगतधर्मविवाहादि । २ मि. पृ. ११९ पं. ९ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति। दुष्टस्वभावः। **कामेति**। यथेच्छाचारी। इदं जीवविषयम्। अथ मृते आह। **कामन्त्विति मानवमिदं** वचनद्वयम्।

तथाविधेति। रक्षिताया इत्यर्थः। अदृष्टाया इति यावत्। **न च दासीति**। दासीत्वादित्यर्थः। यथा सूतकादित्यर्थः। यथा सूतकादिवशात् स्वधर्मभूतसंध्याद्यधिकाराभावस्तथा दासीत्वात् स्वधर्मभूतस्वपुरुषपरत्वाद्यभावेन सर्वपुरुषगामित्वेन साधारणत्वमिति भावः। **हि** यतः। सूतकादौ वचनात्तदभावो न स्वरूपेण, अत्र तु न वचनं नापि स्वरूपतः। पत्यौ दास्यं पारतन्त्र्यमेव शिष्यस्त्वादिवदतो न स्वधर्मपरित्यागो येन साधारणं स्यादिति भावः।

ननु मा भूद्दासीस्वैरिण्योः साधारणत्वाभावाद्गम्यत्वं वेश्यायास्तु तत्वेन तत्वं भवत्वित्यत आह। **नापीति**। किमियं वेश्या वर्णानुलोमजभिन्नगम्यजात्यंतरांतःपातिनी उत्तमवर्णानुलोमजांतःपातिनी, उत प्रतिलोमजान्तःपातिनी, तत्राद्यं दूषयति। **वर्णानुलोमेति**। तादृशजात्यंतराभावादेव तदंतःपातित्वेन गम्यत्वाभाव इत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह। **तदंतरिति**। तत्वे च सति स्वैरिण्यादिवदेव तासां पतिपरायणत्वविधानादगम्यत्वमित्यर्थः। नापि तृतीय इत्याह। **प्रतीति**। **नेतरामिति**। अतिशयितगम्यत्वाभाव इत्यर्थः। नितरामिति पाठेन तासामिति पाठः। प्रतिलोमजानां दुष्टत्वेन तद्गमनस्य निषिद्धत्वादित्यर्थः। गम्यात्वमिति पाठः। गम्यत्वमिति पाठे सामान्ये नपुंसकम्। एवमन्यत्रापि।

स्वैरिण्यादयो न परपुरुषगम्या इत्याक्षेपमुपसंहरति। **अत इति**। उक्तहेतुजातादित्यर्थः। **तासां** वर्णानुलोमप्रतिलोमजानां सर्वासां स्वैरिण्यादीनां निंदिते परपुरुषोपभोगस्य निषिद्धत्वात् गमनस्य च। तस्यापि समाधत्ते। **सत्यमित्यादिना**। सत्यमित्यर्धांगीकारे तथापि योजयति। **किंत्विति**। **अत्र नारदी**याद़ौ पित्रादिति पित्रादिरक्षकश्च राजदंडश्च तयोर्भयादिरूपदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्वरूपवाचो युक्तिर्वचनमात्रमित्यर्थः। अयं तासामेव दण्डोऽस्त्वत आह। **स्वैरिण्याद्यानामिति**। हेत्वंतरं **मानवमाह**। **कन्यामिति**। संभोगार्थ**मुत्कृष्टं** उत्कृष्टजातिपुरुषं **भजंतीं** सेवमानां **कन्यां किंचिदपि** स्वल्पमपि दंडं न दापयेदित्यर्थः। अयं निषेधः कन्याया एव, न स्वैरिण्याद्याया अत आह। **लिंगेति**। लिंगदर्शनं निमित्तमात्रं नाव्यभिचारितो हेतुरतः कन्याऽपि स्त्री स्वैरिण्यादयोऽपि स्त्रिय इत्युभयत्र स्त्रीत्वाविशेषात् कन्याया इव स्वैरिण्यादीनामपि दंडाभाव इति भावः।

ननु यदि दंडाद्यभावस्तर्हि प्रायश्चित्तमपि न स्यादत आह। **प्रायश्चित्तमिति**। **स्वधर्मेति**। बहुव्रीहिणा पूर्वविशेषणम्। **गम्यानां** स्त्रीणां उक्तानां **गंतॄणां** पुरुषाणां।

वेश्यास्थले विशेषं प्रतिपादयितुं वेश्यावर्णाद्यंतःपातित्वं कश्चिदनुमानप्रमाणकमभिमतं तन्मतमाह। **यत्पुनरिति**। **वेश्येति** पक्षः **वर्णेति** साध्यम्। **आदिना** प्रातिलोम्यपरिग्रहः। मनुष्यत्वजात्येति हेतुः। यत्र यत्र तथा तत्र तत्र तत्त्वं। यथा ब्राह्मणादिषु इति दृष्टान्तः। आदिना मूर्धावसिक्तादिपरिग्रहः। हेतोर्व्यभिचरितत्वेन दूषयति। **तन्नेति**। **कुंडेति**। तैर्हेतोर्व्यभिचरितत्वादित्यर्थः। कुण्डादीनामाचाराध्याये वर्णाद्यन्तःपातित्वाभावस्योक्तत्वेन तत्र हेतुसत्त्वेऽपि साध्यस्याभावादिति भावः। स्वमतमाह। **अत इति**। उक्तहेतोरित्यर्थः। तामेव जातिमाह। **वेश्यायामिति**। अनिषिद्धपुरुषोत्पन्नत्वे सति तत्र पुरुषसंभोगवृत्तित्वं वेश्यात्वमित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एतत् घटकैर्वेश्याया अपीदमेव लक्षणमिति ध्वनयन् दृष्टांतमाह । **ब्राह्मेति** । अनादित्वाच्च संसारस्य न दोषः । एतत् सूचनार्थमेवानादिरित्युक्तम् । **हि** यतः । **पञ्चमीति** ब्राह्मणत्वादिचतुष्टयापेक्षया पञ्चमीत्यर्थः । प्रकृतं तमेव सविशेषमाह । **अत इति** । इदमनवरुद्धायाम् । तत्रापि विशेषमाह । **तासु चेति** । वेश्यास्वपीत्यर्थः । पशुवेश्येति पञ्चभिगमने वेश्याभिगमने चेत्यर्थः ॥ २९० ॥

उत्तरसंगत्यर्थं फलितमाह । **अवरुद्धास्विति** । विदधत इत्यस्यैव विशेषणं दंडविधानादिति पाठांन्तरम् । नास्वतंजीति पाठः। **तस्य** अभुजिष्यागमने दंडाभावस्य ।

याज्ञवल्कीये २९१ श्लोकः ।

तत्र हेतुं सूचयन्नाह । **पुरुषेति** । दासीग्रहणमुपलक्षणमित्याह । **स्वैरीति** । प्रसह्येत्यस्य व्याख्या **बलादिति** । तस्यैव विवरणं **शुल्केति**। अतं एवाभुजिष्यास्वपि अस्य दंडः। एतावतैवास्य वचनस्य सार्थकमन्यथाऽसंबद्धत्वं वैय्यर्थ्यं च स्पष्टमेव। उत्तरार्धतात्पर्यार्थमाह । **यदि बहव इति** । मूलेऽसौ दास्यादिरत एव व्याख्यानं सामान्येन । **परीति** तत्परिच्छिन्नम् । समुदितं वस्त्वित्यर्थः । विशेषमाह । **यदा पुनरिति** । **भाटिं** सर्वमूल्यम्। **तेषां** बहूनां शुल्कस्य दत्तत्वात्। तत्रापि विशेषमाह । **यदीति** । तथा च तत्र तथाकरणे पुनरपि तेषां दोष एवेति भावः । आदिसंग्राह्यं वचने एव व्यक्तम् । **वडवा** गृहदासी ॥ २९१ ॥

याज्ञवल्कीये २९२ श्लोकः ।

ननु यदा पुनरित्यादिना तेषां दोष एवेति भावः आदिप्रतिपादनेन तस्या एव तत्र दोषलाभेन स वक्तव्योऽत आह। **गृहीतेति** । **मौलमिदम्** । किंचेत्यपपाठः। अत्रापि वेश्याग्रहणमुपलक्षणमत एव सामान्येन व्याचष्टे । **यदा त्विति** । **नारदोक्ते**रेवाह । 'स्वस्थाऽप्यर्थपतिमिति' तृतीयपदस्यायमर्थः । शुक्ले निश्चितेऽप्यगृहीते सति नेच्छंति सा समं यावन्निश्चितं तावदेव दाप्येति स्पष्टत्वाद्व्याख्यात्रा नोक्तम् । तुर्यपदार्थमाह । **तथेति** । **स्वयं** स्वयमेव । **शुल्केति** । यद्दत्तं तस्य हानिरेवेत्यर्थः । स्पष्टत्वाय **नारदीय**माह । **शुल्कमिति** । **यत इत्यादि** । **तथा** तद्वत् । **तेनैव नारदेनैव** । **अप्रेति** । शुल्कमप्रयच्छन् । पुमान् तथा बलात्कारणे व्याध्याद्यभिभूतां स्त्रियं भुक्त्वा शुल्कमष्टगुणं यावन्निर्णीतं तदष्टगुणं दाप्यः । **घातस्ताडनम्** । पादेति पठांतरं। तथा च ताडनदंतक्षतनखक्षतादिभिः करणैर्य आक्रमो वशीकरणं तेन संगच्छंश्च। तथा **अयोनौ** योनिभिन्नेत्यर्थः । मुखादौ योऽभिगच्छेत् स च तथा शुल्कमदत्वा एकमेव वा शुल्कं दत्वा यो **बहुभिर्वासयेत्** संगमयति तां सोऽपि तथेत्यर्थः। **विनयं** दंडो। ननु कथं दोषनिर्णयस्तत्रात आह। **वेश्या इति** । **तत्र** तदीयगृहे। **याः** कामुक्यः साभिलाषास्तद्गृहवासिन्यः **प्रधानाः** वृद्धाः वेश्याः संति ताः मिथः समुत्पन्नविवादरूपकार्यविषयकसंशये सति तत्परिहाराय निर्णयं जानंतीत्यर्थः । वेश्याः प्रधाना ये तत्र कामुका इति पाठान्तरम् । तदा तत्र वेश्यैव प्रधानमुपजीव्यमेषामेतादृशास्तद्गृहनिवासिनो ये कामुका विटाः संतीत्याद्यर्थः ॥ २९२ ॥

याज्ञवल्कीये २९३ श्लोकः ।

किंचेति । एतत् प्रसंगादन्यदप्युच्यत इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि । अन्यत्र दंडाल्पत्वस्य गमनादौ सत्वादाह । **स्वेति** । अयोनावित्यस्यार्थो **मुखादाविति** । **आदिना** पायुपरिग्रहः । पुरुषमेवेति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

तदभिमुखः **सन्मेहोति** मूत्रादिकं करोति सोऽपि । **वा** चार्थे ।**प्रव्रजिता** प्रागुक्ता। नन्विदं 'राज्ञी प्रव्रजिता धात्रीति' प्रागुक्त**नारद**विरुद्धं अत्र हि पणानां चतुर्विंशतिर्दंड उक्तस्तत्र शिश्नस्योत्कर्तनं दंड उक्त इति चेन्न अत्यन्तगुणवत् प्रव्रजितागमनविषयकं तत्रैवाभ्यासविषयकं वा **नारदीय**मिदं तु तदन्यविषयकमिति भेदात् ॥ २९३ ॥

याज्ञवल्कीये २९४ श्लोकः ।

स्वङ्क्येति ल्यबंतः पाठः । त्वङ्क्येति पाठे आर्षो ल्यब् व्याख्यानानुसारात् यदा त्वङ्क्य इति प्रथमांतपाठः तेनाङ्क्यः सन् प्रवासयेदित्यर्थः । तदा व्याख्यानफलितार्थकथनपरतया नेयं शूद्रस्याग्रे विशिष्योक्तेराह । **त्रैवर्णीति** । न्यूनं मध्ये समूलं पूरयति । **सहस्रमिति** । बध्यत इति बन्धः कुत्सितश्चासौ बन्धश्च कुबन्धस्तदर्थमाह। **भगेति**। प्रागुक्त**मनो**रिति भावः। तद्विशेषणफलमाह। **प्रायश्चित्तेति**। **दंडनमेवेति** । नांकनमित्यर्थः । तथेत्यस्यार्थः चाण्डाल्य**भीति** । सर्वसंग्रहायाह । **उत्कृष्टेति** ॥ २९४ ॥

॥ इति स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥

अथ स्त्रीपुंसयोगाख्यप्रकरणम् ।

स्त्रीपुंसयोगाख्यम् अपरमपीत्यर्थः । **विवाहादीति** । यत्र विवादपदे स्त्रीणां पुंसां च विवाहादिविधिः कीर्त्यते अनुमतितदभावाभ्यां प्रसिद्धो भवति तद्विवादपदं स्त्रीपुंसयोगसंज्ञमुच्यते इत्यर्थः- यत्र विवाहे स्त्रीपुंसयोर्व्यतिक्रमो भवति तद्यथा कन्यका यं वरमेकं क्वचित् वृणीते स व्रियमाणः पुमान् न तां दोषशंकादिना एवमेव पुरुषोऽपि यां काञ्चित् कन्यकां पीरेणतुमिच्छाति कन्या तु न तं दोषशंकादिना। एवं च एतादृशस्थले तत्र व्यवहारप्रवृत्तिरेव **विवाहादीत्यादिना**। परपुरुषतः स्त्री रक्षणीया। सर्वात्मना स्त्रियाऽपि भर्तृपरया भाव्यमित्यादि नियमपरिग्रहः । एतत् सर्वं स्त्रीपुंसयोगाख्यं विवादपदमिति भावः । आदिग्राह्यमेवाह । **मनुरपीति**। अत ऐवादौ **नारद**मुक्त्वाऽग्रे **मनू**क्तीरिति बोध्यम्। स्वैःस्वीयैर्भ्रात्रादिभि**र्दिवानिशं** सदा **विषयेष्व**निषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु **सज्जंत्यश्च** प्रसक्ता अपि **आत्मनो** नो **वशे** आयचतायां **संस्थाप्याः** आत्मवशाः कार्या इत्यर्थः। "पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः । संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतम्" इत्यस्यादिः (**मनु**. अ. ९ श्लो. १) इत्यादीत्यादिना "पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति" इति (**मनु**. अ. ९ श्लो.३) इत्यादि परिग्रहः । इदं च यथासंभवं द्रष्टव्यम् । **निषिद्ध इति** पूर्वमिति भावः । **प्रत्यक्षेण** साक्षात् । **अभिचारे** व्यतिक्रमे **जातस्य** तत् समूहस्य । न्यूनतामत्र परिहरति । **एतच्चेति** । स्त्रीपुंसधर्मजातमित्यर्थः । **पुनः** पश्चात् ॥

इति स्त्रीपुंसयोगप्रकरणम् ॥

---

१ क-अत एव वाऽऽद्री । २ ख-भ्रात्रादिभिः ।

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ प्रकीर्णप्रकरणम् ॥ २५ ॥

चस्त्वर्थे। एवं पुनरपि यथेति पाठे। आदौ स योज्यः। तानेव दर्शयतीत्यर्थः। तथेति पाठे समुच्चयार्थः सः। **तत्कर्मेति**। राजकार्याज्ञा विषयकर्मेत्यर्थः। **पुनः प्रदानमिति**। कर्त्रा अकृतस्य कर्मणः प्रत्यर्पणम्। राज्ञे इत्यर्थः। पुरः प्रदानमिति पाठे दुर्गकुल्यास्थानादिरूपपुराणां पालनाय दानमित्यर्थः। पुत्रप्रधानसंभेद इति **कल्पतरु**पाठः। **प्रकृतीनां संभेदो** मेलनं अंतर्जातिः परस्परविरोधो वा **पाषंड्यादि**चतुर्णां लक्षणान्युक्तानि। तेषां धर्मव्यत्यया इत्यर्थः। **प्रतिग्रहस्य विलोपो** नाशः। यथा ब्राह्मणाय प्रतिग्रहयोग्याय पात्रभूतायादानं यद्वा प्रतिग्रहस्य शूद्रादौ प्रतिग्रहप्रवृत्तेर्विलोपः। समतिग्रहविवादश्चेति पाठान्तरम्। **आश्रमिणां** ब्रह्मचार्यादीनां **कोप** उद्रेकः स्वधर्मभ्रंश[1] इति यावत्। मिथो विरोधो वा तेषां कोपः लोपश्चाश्रमिणामपीति **कल्पतरौ** पाठः। **वर्णसंकरयोर्दोषश्च** तेषां वर्णानां संकराणां च वृत्तेर्नियमः। व्यस्तपाठो न युक्तः। पूर्वोक्तेषु ऋणादानादिपदेषु यद्व्यवहारपदं न दृष्टं तच्च सर्वं प्रकीर्णके स्यादित्यर्थः।

'प्रकीर्णकं पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रय' इति **कल्पतरूक्त**पाठभ्रमाय तावन्मात्रं प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं व्याचष्टे। **प्रकीर्णक इति**। तदाख्ये इत्यर्थः। नृपाश्रया इति व्याचष्टे। **नृपसमेति**। तात्पर्यार्थमाह। **नृप एवेति**। एवेन प्राड्विवाकादिव्यवच्छेदः। **तत्र** तद्विषयविवादेषु। **आस्थाय** निश्चित्य। नन्वेतावताऽपि तल्लक्षणं नोक्तमिति प्रतिज्ञाहानिरेवात आह। **एवं वदतेति**। इत्येवं परिगणितानां विवादानां निर्णयोऽत्र प्रकीर्णके इति वदता **नारदेनेत्यर्थः**। एवं च वदतेति पाठान्तरम्। **यो नृपेति**। केवलनृपाश्रयः तन्मात्रनिर्णेयो व्यवहारः स इत्यर्थः।

याज्ञवल्कीये २९५ श्लोकः।

अथ मूलमवतारयति। **तत्रेति**। प्रकीर्णके इत्यर्थः। **पारेति**। समाहारद्वन्द्वः। समुद्राभ्रादितिवत् प्रयोगः। तदाह। **पारेति** ॥ २९५ ॥

याज्ञवल्कीये २९६ श्लोकः।

असंबद्धत्वादाह। **प्रसंगादिति**। **अपिना** तस्यापि समुच्चयः। भक्ष्ये अर्हार्थे कृत्य इत्याह। **भक्ष्यानर्हेति**। क्षत्रियादेरग्रे उपादानाद्द्विजपदं ब्राह्मणपरमित्याह। **ब्राह्मणमिति**। तत्रापि **अन्नपानेति**। 'दूष्ये'त्यत्रार्षो ल्यबित्याह। **दूषयतीति**। तत्तात्पर्यार्थसंभवात् प्रकारद्वयमाह। उक्तप्रकारेण अस्याग्रेऽप्यनुषंगः। प्रत्यासत्तेराह। **प्रथमेति**। 'अर्द्धिकेन' "अत इनीति" (व्या. सू. ५।२।११५) ठन्। न्यूनतां निराचष्टे। **खादेति**। **दंड्यः**। तथाकारकः। एवं **ऊहनीयमिति दोषतारतम्यं** च प्रायश्चित्तविधिपर्यालोचनया ब्राह्मणत्वादिवर्णसगुणनिर्गुणत्वादिपर्यालोचनया च ज्ञेयमिति भावः ॥ २९६ ॥ **लशुनाद्येति**। भक्षार्हत्वेऽपि निषेधात्तत्वं

याज्ञवल्कीये २९७ श्लोकः।

किंचेति। प्रकृते अपराधविशेषेण दण्डविशेषांतरमाहेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। **कूटैरित्यस्य** व्याख्या **रसेत्यादिः**। **रसवेध** रसांतरप्रवेशः। आदिना तेन घर्षणं णिन्यर्थमाह। **शील इति**।

---

[1] ख-स्वधर्मश इति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एवमग्रेऽपि । **विर्विरोधे** इत्याह । **कुत्सितेति** । तत्स्वरूपमाह । **श्वादिसंबंधस्येति** । सौनिकः । सूना वधस्थानं तत्र भवः सौनिकः । आद्यचार्थमाह । **चशब्दादिति** । **अंगेति** । सामान्योक्तावपि स्मृत्यन्तरानुरोधेनाह । **करनासाकर्णकरैस्त्रिभिरिति** । नासाकर्णकरैस्त्रिभिरित्येव पाठः । दोषद्वयसत्वान्मूले यथाश्रुते दंडचद्वयम् । दंडद्वयं चोक्तमिति यथासंख्यं प्रत्येकं दंड इति भ्रमनिरासाय द्वितीयचार्थमाह । **चशब्दादिति** । अंगच्छेदेन समुच्चितमिति पाठः । पूर्वचेन तृतीयस्य समुच्चयादंडत्रयदंडद्वयमिति वैषम्याद्यथासंख्याप्रवृत्तेरिति भावः । **मनु**विरोधं परिहरति । **यत्पुनरिति** । **कण्डका** दुष्टास्तेषु **पापिष्ठं** लवशः अल्पशः ॥ २९७ ॥

याज्ञवल्कीये २९८ श्लोकः ।

चतुष्पादेत्यत्र समासांतविधेरनित्यत्वाल्लोपो नेत्याह । **चतुष्पादैरिति** । किं सर्वस्य नेत्याह । **अपेति** । अपैहीत्यस्यायमर्थः । **प्रा**र्थमाह । **प्रकेति** । तस्याप्यर्थमाह । **उच्चैरिति** । काष्ठलोष्ठपत्रेषु पाषाणयोर्द्वन्द्वं कृत्वा काष्ठलोष्ठाभ्यां द्वंद्वे मत्वर्थीयश्च कृत्वा बाहुशब्देन कर्मधारयं कृत्वा युग्यशब्देन शाकपार्थिवादिद्वंद्वो वा । पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति बोध्यम् । तदाह । **तथेति** । काष्ठपदार्थो **लगुडेति** । लोष्ठं मृत्पिण्ड इत्यर्थः । **सायकेति** । पाषाणानामुत्क्षेपणं येनेति बहुव्रीहिणा बाहुविशेषणम् । पाषाणोत्क्षेपकेणापि पाठान्तरम् । एतेन बाहुना कृत्वा पाषाणोत्क्षेपणं तत्करणेन यो दोषः कृतः स इत्यर्थः इति व्याख्यानमपास्तम् । **पूर्वोक्तः** मनुष्यः प्राणादिरूपः । **प्रास्यतः** प्रक्षिपतः । अपैहीत्यादेर्मध्यमणिन्यायेनान्वय इत्याह । **अपेति** । बाहुः स्वतंत्रं निमित्तं व्याख्यातृभिमतमित्यन्ये । दृष्टदोषाभावेऽप्यदृष्टदोषोऽस्त्येवेति । प्राग्वदाह । **काष्ठादीति** । अल्पत्वायाह । **अबुद्धीति** बहुव्रीहिः । न्यूनतां परिहरति । **काष्ठादीति** । **चो**ऽप्यर्थे व्युत्क्रमे च ॥ २९८ ॥

याज्ञवल्कीये २९९ श्लोकः ।

तोमरादिकस्यापि अन्यत्रापि दोषाभावमाह । **किंचेति** । फलितार्थमाह । **नसीति** । निमित्तान्तरमाह । **पश्चात् पृष्ठत इति** । भूमिवैषम्यादिनेति भावः । यानेत्यस्यानुषंगः । अत एवाह । **चशब्दादीति** । **हिंसने** तत्रैव । **एवस्यात्रान्वयात्तेनान्यत्र** दोषसत्ता सूचिता । स्वामिग्रहणमुपलक्षणमिति आह । **प्रेति** । यन्तेत्यर्थः । नायं पर्युदासः किंतु प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह । **दोषभागेनेति** । तत्रानुक्तं बीजमाह । **अतदिति** । तस्य तत्वाभावादित्यर्थः । वादिसंग्राह्यांशे मानं कथन्नाह । **तथा चेति**। "यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च। दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते "॥ (**मनु**, अ. ८ श्लो. २९०) इत्यस्यादिः । यानस्य रथादेर्यतुः सारथ्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तद्यानं तेषां च्छिन्नमस्मादिति दशनिमित्तानि दंडमतिक्रम्य वर्तंते । एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च तेषां दण्डो न भवति इति मन्वादय आहुः । एतदन्यानिमित्ते तु दंडोऽनुष्ठीयत इति तदर्थः । **छिन्नेति** । इदं पूर्वार्द्धोक्तं सर्वं पूर्वोक्तरीत्या यानविशेषणम् । **नस्ये**त्यत्र 'शरीरावयवादिति' (व्या. सू. ५।१।६) यत् सा च तादृशबलीवर्दादिसंबंधिनी न तु या काचिदिति । प्रागुक्तमेव यानं च यथासंभवं बलीवर्दादिवद्बोध्यम् । **युगं** काष्ठविशेषः । तादृशे

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

रथादौ **तिर्यक्** तिरश्चीनं **प्रतिमुखं** संमुखं वा गते रथादौ भूमिवैषम्यादिना यानस्य चक्रान्तःप्रविष्टाक्षाख्यकाष्ठभंगे तथैव **चक्रभंगे** च यंत्राणां चर्मबन्धनानां छेदने च तथैव योक्त्ररश्म्योच्छेदने च योक्त्रं युग्यबलीवर्दादिग्रीवासंबंधिरज्जुः काष्ठं वा रश्मिः सामान्यरज्जुः । प्रहरणं वा दशमं निमित्तमाह । **आक्रन्दे चापीति** । अपसरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति मनुराहेत्यर्थः । चैवेत्येव प्राग्वत् ॥ २९९॥

याज्ञवल्कीये ३०० श्लोकः ।

"यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु । तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दममिति" (अ. ८ श्लो. २९३) **मनोर्यत्र** सारथेरकौशल्याद्यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामी द्विशतं दाप्यः स्यादित्यर्थस्यानुरोधेनाह । **अप्रवीणेति** । तत्र शेषे षष्ठीत्याह । **गवादिभिरिति** । शेषमाह । **वध्येति** । तत्र तथा वार्थे ह्यर्थमाह । **यद्येति** । **नियोजनेति** बहुव्रीहिः । **विक्रुष्टेऽपि** आक्रोशनेऽपि ।

विशेषमाह । **यदा पुनरिति** । **तदेति** । अन्यथा भावे इति शेषः । **अभियुक्तः** कुशलः । यदि स तादृशस्तदा स एवोक्तं द्विशतं दंडं वक्ष्यमाणं च 'मनुष्यमारणे' इत्यादिना तं सर्वमर्हति न स्वामीत्यर्थः । किंच—

"युग्यस्थ्याः प्राजकेनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् । स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ॥ "
"प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः" । इति **मनुः** । (अ. ८ श्लो. २९४।२९५)

अकुशले तस्मिन् स्वामिसारथिभिन्ना अन्येऽपि यानारूढा अकुशलसारथिकयानारोहणात् सर्वे प्रत्येकं शतं शतं दंड्याः । स चेत् **प्राजकः** प्रचुरगव्यादिभी रथांतरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात् प्रत्येकसमर्पणं क्षमः तुरगैः रथेन रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारिता दण्डः कार्य एवेत्यर्थः ।

विशेषांतरमाह । **प्राणीति** । तस्मादपीत्यर्थः । उक्तसर्वस्थले एवेति भावः । **मनुष्यमारणे** प्राजकस्यानवधानाद्यानेन कृते शीघ्रमेव तद्वत् **किल्बिषी** दंडवान् भवेत् । न तु मारणरूपः, अग्रे किल्बिषमिति पाठान्तरम् । तत्र चौरदंड उत्तमसाहसरूपो भवेत् । गवादिषु महत्सु प्राणिषु हतेषु उत्तमसाहसस्यार्द्धंपंचशतात्मको भवेत् । 'अर्धमिति' श्रवणात् । तत्त्वं च वयसा जातिस्वभावतो वा । तत्राद्या वत्सकिशोरादयः, अन्त्या अजादयस्तत्रांत्येषु वक्ष्यमाणत्वादाद्यानामेवात्र ग्रहणम् । तथा च वत्सक्षुद्रकानां पशूनां अपचितपरिमाणकाः क्षुद्रकाः । किशोरादीनां मारणे द्विशतो दंडः स्यात् । **शुभेषु** आकारतो लक्षणतश्च **मृगेषु** रुरुपृषतादिषु **पक्षिषु** च शुकहंससारसादिषु हतेषु पंचाशद्दंडो भवेत् । स्वार्थे कः । द्वंद्वोत्तरपदको द्वंद्वः । गर्दभछागैडकादीनां तु मारणे रूप्यं पंचमाषपरिमितो दंडः स्यात् । सौवर्णमानग्रहणं तु तत्र उत्तरोत्तरं लघुदण्डोक्तेः । श्वसूकरनिपातने रौप्यमाषपरिमितो दंडः स्यादित्यर्थः । पंचमाषको माषक इति पाठः । परिमाणे कन् । पंचमासिकादि पाठे 'अत इति ठन्' (व्या. सू. ५-२-११५) ॥ ३०० ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये ३०१ श्लोकः ।

अन्यदप्युच्यते इत्याह । **किंचेति** । एवमग्रेऽपि । जारस्यार्थः **पारेति** । साकाङ्क्षत्वादाह । **निरिति** । एकवचनोपपत्तये तद्व्युत्पत्तिमाह । **पणानामिति** । समाहारद्विगौ तु पंचशतीति स्यादिति भावः । उत्कोचः उपादानजकर इति प्रसिद्धः । तदेवेति व्याचष्टे । **यावदिति** । अनुषंगेणाह । **दंडमिति** ॥ ३०१ ॥

याज्ञवल्कीये ३०२ श्लोकः ।

अनिष्टप्रेति । शेषषष्ठ्या समासः । **अमित्रेति** शत्रुस्तुत्यादेरित्यर्थः । सकृत्तथाकरणे दोषाभावाय । **प्रार्थमाह । प्रकर्षेति** । तस्याप्यर्थमाह । **भूय इति** । तस्यैवेत्यस्य व्याख्या **राज्ञ इति** । णिन्यर्थमाह । **शीलमिति** । तन्मंत्रेति व्याचष्टे । **तदीयेति** । राजकीयेत्यर्थः । स च द्विविध इत्याह । **स्वराष्ट्रेत्यादि** । परस्य राष्ट्रपक्षयोः क्षयकरणस्येत्यर्थः । कृञो हेत्विति टः (व्या. सू. ३।२।२०) परराष्ट्रापक्षयकरेति पाठान्तरम् । तस्य भेदनासंभवादाह । **मित्रेति** । तस्य राज्ञः शत्रुकरणेष्वित्यर्थः । विशेषमाह । **कोशेति । राज्ञ इत्यादि । राज्ञ इति** । नित्यसाकांक्ष्यत्वादेकदेशान्वयः । **प्रतीति** धर्मपरं तस्य प्रतिकूल्यविषये इत्यर्थः । **उपजापकाः** प्रोत्साहकाः । 'वातयेदिति' स्वारस्यात् क्रमेणाह । **सर्वस्वेति** । तथा च घातो नाश इति बोध्यम् । तत्राद्ये विशेषमाह । **सर्वस्वेति** । तत्रापि विशेषमाह । **चौर्योपेति** । आयुधैः जीवंति ते तथा वाह्यैर्वहनीयैर्बलीवर्दादिभिर्ये जीवंति ते तथा तद्वित्तम् । अत्र वाह्यग्रहणमुपलक्षणमित्युक्तम् । **वाद्यादीनीति** । वेश्याद्युपस्त्रीणां तद्विदां तज्ज्ञानां, वायश्चातोद्यश्च तदादि । यद्यपि ' चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकमिति ' **अमरात्** (१।७।५) पर्यायता तथापि वीणादि सर्वत्वाद्यवांतरभेदाभिप्रायकं पृथगुपादानं आनंत्यात् । सामान्येनाह । **यद्येति । कारुकाः** शिल्पिनः । **एतत्** प्रागुक्तमुपकारणत्वावच्छिन्नम् ।

तृतीये विशेषमाह । **ब्राह्मेति । गौतमं** मानमाह । **शारीर इति** । आदिग्राह्यं वचने एव व्यक्तं, तच्च प्राग्व्याख्यातम् ॥ ३०२ ॥

याज्ञवल्कीये ३०३ श्लोकः ।

लग्नं विक्रेतुरिति शेषे षष्ठीसमासः । एवमग्रेऽपि । अंगं नैकदेश इत्याह । **शरीरेति** । गुरुपदमुपलक्षणमित्याह । **पित्रेति** । अनुमतौ दोषाभावायाह । **राजानुमतिमिति** । आरोहति तस्येति पाठाद्यारोहतश्चेति पाठान्तरम् ॥ ३०३ ॥

याज्ञवल्कीये ३०४ श्लोकः ।

तथेति समुच्चये । भेदनेऽनुक्तं निमित्तमाह । **क्रोधेति** । आदिना लोभादिव्यवहारदशायामपीति भावः । **द्विनेत्रेति** । अत्र समाहारद्विगुः । पात्रादित्वं च तदाह । **नेत्रद्वयमिति** । तत्र योग्यत्वायाह । **ज्योतिरिति** । ननु तेनापि तथोक्तावनिष्ठापत्तिरत आह । **गुर्वादीति** । आदिना स्वस्यापि ग्रहणम् । **द्विष्टं** द्वेषविषयस्तदाह । **अनिष्टमिति** । तत्स्वरूपमाह । **संवत्सरेति** । द्विष्टादेशेति कर्मधारय इत्याह । **रूपमादेशमिति** । अदिश्यमानं वचनं भाषते इत्यर्थः । जीवत इत्यस्यार्थमाह । **भोजेति** । विप्रत्वस्य वस्तुतस्तत्र बाधादाह । **यज्ञोपेति** । तेषां त्रयाणां प्रत्येकं तथोक्तिफलविशेषमाह । **श्राद्धेति । विप्रवेषेति** । यज्ञोपवीतादिलिंगेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । क्वचित्तथापाठ एव । विशेषान्तरमाह । **वृत्त्यर्थमिति** । यावदायुर्जीविकावृत्तिः **धारिणः** शूद्रस्य । व्यधिकरणबहुव्रीहेर्गमकसाध्यत्वादाह । **द्विजातिलिङ्गिन इति** ॥ ३०४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

याज्ञवल्कीये ३०५ श्लोकः ।

दर्शने सभ्यादीनामिति शेषः । दुर्दृष्टानित्यत्र 'मतिबुद्धीति' (व्या. सू. ३।२।१८८) वर्तमाने क्त इत्याशयेन तदर्थमाह । **स्मृत्येत्याद्याशंक्यमानानित्यन्तेन** । रागेत्याद्युभयान्वयि । 'पुनर्दृष्टेति' व्याचष्टे । **पुनरिति**। पश्चादित्यर्थः । स्वयं राजा विवादविषयभूततद्धनादिति नार्थः । प्रागुक्तयुक्तेरत आह । **विवादेति** । अस्य रागाल्लोभाद्भयाद्वाऽपीत्यनेन प्रागुक्तेन पौनरुक्त्यं परिहरति । **अप्राप्तजेतृदंडेति** । पूर्वव्यवहारे जितस्तस्य सदोषत्वं यदि विचार्यमाणेऽस्ति तदा दुष्टत्वेन स जयी दण्ड्य इत्यनेन जेतृदंडो विधीयते । वचनांतरेणाप्राप्तत्वादितरांशे तु तेन प्राप्तत्वादनुवाद इति न पुनरुक्तिस्तत्र हि सभ्यमात्रग्रहणं न जयिनोऽपीति भावः ।

विशेषान्तरमाह । **यदा पुनरिति । दोषेण** दोषेणैव । विशेषान्तरमाह । **यदा त्विति** । उक्तप्रतिज्ञायां मानमाह । **पादो गच्छतीति** । कर्त्रादीनां सर्वेषामपि पापप्राप्तिप्रतिपादनैतद्वचनबलात् सर्वेऽपि दुष्टत्वेन दंड्या इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव पापस्य कर्त्रादीनां पादरूपांशतः प्राप्तेरितिलाभेन दंडोऽप्येतेषामेक एव स्यान्न पृथक् पृथक् इत्यत आह । **एतच्चेति** । उक्तवचनं चेत्यर्थः । अस्य वचनस्य दोषप्रतिपादने तात्पर्यं न त्वंशतो दोषप्रापणे इत्यर्थः । उक्तेऽर्थे न्यायस्य **जैमिनीय**मानत्वं सूचयन् हेतुमाह । **कर्तृसमेति** । इतःप्राक् यथोक्तमित्यपपाठः । 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादिति' **जैमिनीय**न्यायेन यः कर्ता तस्मिन्नेव फलं संमतमिति लभ्यते । तत्र फलं द्विविधं ऐहिकं पारलौकिकं च। तत्र प्रकृते ऐहिकं धर्मशास्त्रोक्तदंडादि पारलौकिकं नरकादि । एवं स्थिते "रागाल्लोभादि"त्युपक्रम्य "सभ्याः पृथक् पृथक् दंड्याः" इति प्रतिपुरुषमैहिकदंडरूपसंपूर्णफलसंबंधविधानादपूर्वस्य च यत्र कर्तरि स्वयमुत्पन्नं तत्रैव फलोत्पादकत्वस्वभावकत्वात् प्रत्येकं समग्रफलसंबंधविध्यनुपपत्त्या प्रत्येकं समग्रदुरितापूर्वसंबंध इति भावः ॥ ३०५॥

याज्ञवल्कीये ३०६ श्लोकः ।

वर्तयितुः । वादिप्रतिवाद्यन्यतरस्य उद्वृत्यादिना इति भावः । **अपिर्व्युत्क्रमे** इत्याह । **मन्यत इति** । आयांतमित्यस्य व्याख्या **कूटेति** । **पराजितो** । लिङर्थो विवक्षित इत्याह । **पुनः** पश्चात् । एवमग्रेऽपि । **धर्मेति** । तन्निर्णयस्थानमित्यर्थः । **आदिना** तथासाक्ष्यादिपरिग्रहः । **पुनः** पश्चात् । स्वं तेनाधर्मे कृतेऽपि स्वयंधर्मो न कार्यो दोषादित्याह । "अधिशीङिति" (व्या. सू. १।४।४६) कर्म । स्वं तेनाधर्मे कृतेऽपि स्वयंधर्मो न कार्यो दोषादित्याह । **नारदेति** । तीरितमित्यस्य व्याख्या **धर्मेणेति** । विरोधं परिहर्तुं सविशेष**नारद**संमतिमाह । **अन्विति** अगृहीतदंडमित्यर्थः । अनुशिष्टमित्यस्य **साक्षीति** । **आदिना** भुक्त्यादिपरिग्रहः । तथा निर्णयपूर्वकमिति भावः । तदाह । **दण्डेति** । व्याख्या **उद्धृतेति** । गृहीतदंडमित्यर्थः । **आस्थाय** दापयित्वा । अधर्महेतुकं मन्यते इत्यर्थः । तमिति शेषः । विधर्मत इत्यत्र तृतीयांतात्तसिः । **पुनः** पश्चात् । **उद्धरेत्** निश्चिनुयात् ।

ननु **नारद**तो निर्णीतस्यापि व्यवहारस्य तथा सति दंडावष्टंभपुरःसरं पुनः करणं प्रतीयते, **मानवे** तु तद्वैपरीत्यमिति मिथो विरोध इत्याह । **यत् पुनरिति**। यत्र क्वचन धर्माधिकरणे यद्व्यवहारपदं धर्मतस्तीरितं "पारतीरः कर्मसमाप्तौ" तथा निश्चितं असौ न पुनः प्रवर्तते इति । यच्च न

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

केवलं वा संत्यत्वेनोक्तं किन्त्वनुशब्दोत्तरं शिष्टं च स दंडं च कृतं तत् प्राज्ञो राजा कृतमेव विद्यान्न पुनर्निवर्तयेदित्यर्थः । परिहरति मानवमित्यर्थः । अग्रेऽस्यान्वयः ।

तत्रादौ **नारद**तात्पर्यमाह । **अर्थीति ।** वर्तत्वं निष्पन्नत्वं अत एव तत्र विधर्मत इत्युक्तम् । **पुनः** पश्चात् । **मनु**तात्पर्यमाह । **न पुनरिति ।** नास्तीत्यर्थः । अत एव तत्र धर्मत इत्युक्तम् । धर्मतो व्यवहारो निर्णीत इति निश्चयेन पुनस्तथेति **मनु**तात्पर्यम्, धर्मतो निर्णीतं न वेति संदेहे तु पुनस्तथेति **नारद**तात्पर्यं, तथा च **नारदीयं** संशयविषयं **मानवं** निश्चितविषयमिति भावः ।

विशेषमाह । **यत्पुनरिति । न्यायापेतं** तद्रहितम् । न्यायापेतत्वे हेतुरज्ञानकृतमिति पुनः करणे हेतुमाह । **अन्यायविहितमिति ।** अन्यायविहिते तदपीत्यर्थः ॥ ३०६ ॥

याज्ञवल्कीये ३०७ श्लोकः ।

गृहीतेति । अन्यायेन गृहीतस्य दंडरूपस्य धनस्येत्यर्थः । क्वचिद्दण्डस्येत्येव पाठः । अन्यायेनेति छेद इत्याह । **अन्यायेनेति ।** तत्र निमित्तमाह । **लोभेति ।** वरुणाय निवेद्येत्यस्यार्थमाह । **वरुणायेदमिति ।** न ममेति शेषः । **स्वयं** स्वयमेव । दोषख्यापनार्थमिदम् । न्यूनतां परिहरति । **यस्माच्चेति । चः** समुच्चये व्युत्क्रमे च । विपक्षे बाधकमाह । **इतरथेति** । तद्दाने इत्यर्थः । ननु दंडस्वामित्वं राज्ञ एवेति क्रमापहारदोषोऽत आह । **अन्यायेति** । सतिसप्तमी । एवं च परस्वग्रहणं तथेति बोध्यम् । यत्तु **मनु**नोक्तम् । (अ. ९ श्लो. २४४।२४५)

" अप्सु प्रवेश्य तं दंडं वरुणायोपपादयेत् । श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥
" ईशो दंडस्य वरुणो राज्ञां दंडधरो हि सः । ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ " इति ।

तत् पातकविषयं न्यायगृहीतविषयं च । अत एव—(**मनु**. अ. ९ श्लो. २४३)

" नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् । आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ " इति पूर्वमव्यवहितम् ॥

" यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् । तत्र कालेन जायंते मानवा दीर्घजीविनः ॥
" निष्पद्यंते च सस्यानि यथोक्तानि विशां पृथक् । बालाश्च न प्रमीयंते विकृतं न च जायते ॥ "

(**मनुः** अ. ९ श्लो. २४६।२४७) ।

इत्यग्रे च तथोक्तम् । प्रवेश्य प्रक्षिप्य वरुणायेदमिति प्राग्वत् । ईश इति पूर्वस्य प्रतिपत्तिविधेरर्थवादोऽयम् एवमग्रीयावपि । जायंते इति वर्तमानवचनमविवक्षितम् । विकृतं करणादिहीनत्वमित्यर्थः । इति शिवं० ॥

इति श्रीमन्मिताक्षराव्याख्याने **महादेवभट्टात्मजोमाङ्गवैजनाथार्द्धग-**
भूतलालाकृष्णजननि **पायगुंडो**पाख्य **श्रीलक्ष्मीदेवी-**
विरचिते लक्ष्माभिधे व्यवहारप्रकरणं
समाप्तम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एतत्पुस्तकोद्धृतऋषिवचनानां सूची ।

अङ्गिराः पृ. १४२, १८३

अत्रिः पृ. १७२, २१९, २४०.

अपरार्कः पृ. २३८, २४९.

आपस्तम्बः पृ. ६, १३६, १३९, १४२, १७८, २२२, २२३.
(२।४।१२)–२०४.
(२।४।१३)–२२४.
(२।१३।१)–२३५.

आश्वलायनः पृ. ११४, २२५.

उशनाः पृ. २५, २३४, २३६, २४२, २८१.

ऋष्यशृङ्गः पृ. २१९, २३९, २४३.

कल्पतरुः पृ. ८३, ८४, ८५, ८६, ९३, ९९, १०१, १०३, १०७, १०८, ११०, १११, ११६, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, २२८, २५४, २५६, २५९, २६१, २६२, २८५, २८८, २९४, ३०५, ३१७, ३२८, ३२९, ३३६, ३३७, ३३९, ३४३,

कात्यायनः पृ. २५, २९, ५५, ६०, ६१, ७४, ८२, ८३, ८८, ९२, ९९, १००, १०१, १०४, ११०, १११, ११४, ११८, ११९, १२२, १३७, १३९, १४१, १४२, १४५, १४६, १४७, १४८, १५०, १५३, १६२, १६७, १६८, १७५, १८९, १९०, १९२, १९३, २०२, २०३, २०७, २०९, २११, २१२, २१३, २२१, २२२, २२३, २३०, २३२, २३३, २३८, २४२, २४८, २४९, २५२, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २६५, २६६, २६७, २६८, २७५, २७६, २७९, २८०, २८३, २८८, ३०६, ३२५, ३२९, ३३६.

वृद्धकात्यायनः पृ. ११०, २६३, २६५, २६७.

कालिकापुराणम् पृ. १८३, १८४, १८६.

कुल्लूकभट्टः पृ. १६६, १६८, १८३, २६५, २८१, ३००.

कृष्णयज्वादयः पृ. २३३.

कौर्मम् पृ. २२४, २४१.

कौस्तुभः पृ. ३३६

गारुडम् पृ. २२०, २४३.

गुरुः पृ. ७३.

गुरुचरणाः पृ. २२८.

गृह्यपरिशिष्टम् पृ. २३१

गोविन्दराजः पृ. ३३६.

गौतमः पृ. ६, ३१, ३७, ३९, ८६, ९४, १२९, १३२, १३५, १३९, १४०, १४२, १८०, १९०, २०२, २१६, २३१, २६१, २६२, २६५, २६६, २६७, २६८, २७०, २८३, ३३०, ३३८. ३४६.
(अ. १० सू. २९।४२)–२५३.
(अ. १२ सू. २।३)–३३६.
(„ सू. ४३।४५)–३२६.
(अ. १७ सू. २२)–२२३.
(अ. २८ सू. १३।२४)–२५४.
(„ सू. २२)–२०७
(„ सू. २८)–१४७.
(„ सू. ३०।३२)–१७५.
(„ सू. ३९)–२०४, २२४.

वृद्धगौतमः पृ. १८०, २२६, २३७.

चतुर्विंशतिः पृ. १२७, १५६, २३३.

जयादित्यः पृ. १६०

जैमिनिः (१।३।७)–२२६.
(३।४।२१)–१९५.
(६।३।१९)–२४१.
३४७.

तन्त्ररत्नकृत् पृ. १२५.

तैत्तिरीयश्रुतिः पृ. १३९.

दिवोदासीयः पृ. २३१.

देवलः पृ. १३४, १४०, १६९, १७७, १७९, १८७, १९०, २०५, २०९, २१८, २३४, २३५, २५०, २५३, २६०, २६५, २६६, २६८, ३३९,

धारेश्वरः पृ. २०३, २११.

नारदः पृ. २२, ३३, ३७, ४०, ४७, ५३, ६२, ६३, ६५, ६६, ६७, ७३, ७४, ८२, ८३, ८४, ९०, ९२, ९७, ९८,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नारदः पृ. ९९, १:०, १०६, १०७, १०८, १०९, १११, ११२, ११५, ११६, ११९, १२०, १३१, १३५, १३९, १४४, १४५, १४६, १४९, १५२, १५४, १६८, १८४, १९०, १९१, १९४, १९७, १९९, २०२, २०३, २०४, २०७, २१६, २२२, २२४, २२८, २४९, २५५, २६१, २६२, २८०, २८३, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९२, २९५, २९७, ३०३, ३०४, ३०५, ३११, ३१३, ३२८, ३२९, ३३८, ३४०, ३४१, ३४२, ३४८.

(अ. १ श्लो. १६।१७)-६०, ६१.
(,, श्लो. ३८)-२३९.
(,, श्लो. १०८)-५५.
(,, श्लो. १४७)-८१.
(,, श्लो. १५५)-८३
(,, श्लो. १८८।१९०)-८५
(,, श्लो. २००)-८६.
(,, श्लो. २४३।२४४)-१२२.
(,, श्लो. २५५।३१३।३१५)-१११.
(,, श्लो. २६८)-१०७.
(,, श्लो. २७०)-१०५.
(,, श्लो. ३०८)-११७.
(,, श्लो. ३०९।३१०)-११८.
(अ. ३ श्लो. ६)-५, ३२०.
(,, श्लो. १८)-२८५.
(अ. ५ श्लो. २-४।३०)-१८५.
(,, श्लो. २६।२७।२८)-१८३.
(,, श्लो. ३०-३६, ४२-४३) १८४.
(अ. ७ श्लो. २)-२८३.
(अ. ९ श्लो. ४८।५५)-१८६
(,, श्लो. ५८)-१६४.
(अ. १० श्लो. २।३)-२९४.
(अ. ११ श्लो. १३)-६७.
(,, श्लो. १९)-२७८.
(अ. १२ श्लो. २-३।२४)-१६६.
(,, श्लो. ३२)-१६७.
(,, श्लो. ३८)-२६४.

नारदः
(अ. १३ श्लो. २)-१३४, २०६.
(,, श्लो. ४।१५)-१३७.
(,, श्लो. ५)-१३८.
(,, श्लो. ८)-२५२.
(,, श्लो. १०।११।१२।१३)-२५०.
(,, श्लो. ११)-१४७.
(,, श्लो. २१)-२२१, २३९.
(,, श्लो. २४)-२४८.
(,, श्लो. २५।२६)-२२१.
(,, श्लो. २७)-२०५.
(,, श्लो. ४२।४३)-२७२.
(,, श्लो. ४५।४६)-१७९
(,, श्लो. ४५।४९)-२३४.
(,, श्लो. ५०)—२०६, २२३, २६०
(,, श्लो. ५१)-१९६.
(अ. १५ श्लो. १२)-३०३.
(प. श्लो. ४३।४४।४५)-३९.

निर्णयसिंधुः (दिनकरोद्योतः) पृ. २२८.

पराशरः पृ. १६७, १६८, १८०, २०५, २३०, २३२, २३३.
(कलिधर्मप्रस्तावे)-२४०.

बृहत्पराशरः पृ. ३२९.

पितामहः पृ. १०३, १०५, १०६, १०७, १११, ११४, ११९, १३२.

पुलस्त्यः पृ. २२५.

पूर्वमीमांसा पृ. २३२.

पैठीनसिः पृ. १९०, २०५, २२०, २५६, २६८,

प्रचेताः पृ. २४३.

प्रजापतिः पृ. १४९, १९७, २३०, २३८, २४६.

प्राच्याः पृ. २००, २०६, २११, २४६, २५२, २६०, २६९, २७९.

बृहस्पतिः पृ. ३८, ३९, ७५, ८१, ८२, १०१, १०३, ११०, १११, ११८, १२१, १२२, १३१, १३२, १३७, १४१, १४२, १४७, १४८, १४९, १५१, १५२, १५३, १५४, १६०, १८९, १९०, १९३, १९६, १९७, २००, २०१, २०२, २०६, २०७, २०९,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बृहस्पतिः पृ. २१३, २१४, २१९, २२०, २२२, २२३, २२५, २२६, २३२, २३६, २३८, २४३, २४६, २४८, २५२, २५५, २५९, २६०, २६१, २६३, २६८, २६९, २७२, २७६, २८५, २९३, ३२३.

बौधायनः पृ. ३९, १६७, १८१, २२५, २३०, २३१, २५७, २६२, २६५, २६७, २६८, २८५.
(१।५।९५।९७)–१८७.
(१।१०।१६)–२८५.
(२।२।१४)–१६९, २३५.
(२।२।२९-३०)–२३५.
(२।२।३८-४१)–२५०.

ब्राह्मम् पृ. २२५, २४२.
ब्राह्मणम् (बह्वृक्) पृ. २३९.
भगवद्गीता पृ. (अ. ६ श्लो. ५)–२१५.
भट्टः पृ. ७३.
भट्टवार्तिकम् पृ. २२५.
भट्टसोमेश्वरशर्मादयः पृ. २२७.
भट्टाचार्यः पृ. २२६.
भविष्यत्पुराणम् पृ. २२५, २३०.
भागवतम् (पञ्चमस्कन्धे) पृ. २७४.
भीष्मः पृ. २२६.
भृगुः पृ. ८३.
भ्रान्तः पृ. २५२, २५५, २५६, २५७, २६९, २७१,
मञ्जूषा पृ. १३०.
मत्स्यः पृ. २७, २२५, ३३८.
मदनः पृ. ११४, ११५, ११६, १३३, १३६, १४९, १५८, १८८.
मदनपारिजातः पृ. १५९, १७०.
मदनरत्नः पृ. २१४, २१९.
मनुः पृ. ५०, ५३, ६३, ७६, ८५, ८८, ९४, ९५, १३३, १३४, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४६, १४९, १५७, १५८, १५९, १६१, १६२, १६३, १६५, १६६, १७२, १७३, १७४, १७८, १८०, १८१, १८४, १८६, १९२, १९३, १९६, १९९, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०७,

मनुः पृ. २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१६, २२२, २२५, २२८, २२९, २३१, २३२, २४०, २४६, २४८, २४९, २५३, २५६, २५८, २५९, २६०, २६८, २६९, २७२, २७८, २७९, २८८, २८९, २९१, ३००, ३०६, ३२३, ३२६, ३२९, ३३०,
(अ. २ श्लो. ८८।९५।९६)–१९४.
(,, श्लो. १७१।१७२)–२१८.
(अ. ३ श्लो. २०।२१)–२६३.
(,, श्लो. ५१)–२६६.
(अ. ४ श्लो. १६२)–४०.
(,, श्लो. १८५)–१८५.
(अ. ५ श्लो. १५२)–१६७.
(अ. ८ श्लो. १–२, २३)–२.
(,, श्लो. ६१।६२।६३)–८३.
(,, श्लो. ६३–६७)–८९.
(,, श्लो. ११०।१११।११२)–१२२.
(,, श्लो. १२३)–४०.
(,, श्लो. १३०)–३७.
(,, श्लो. १३८)–३१६.
(,, श्लो. २२२)–३१८.
(,, श्लो. २२४।२२५।२२६.)–३३८.
(,, श्लो. २२७)–१६७.
(,, श्लो. २३७)–२८३.
(,, श्लो. २४२)–२८१.
(,, श्लो. २५३।२५९)–२७५.
(,, श्लो. २७६)–३०३.
(,, श्लो. २८७)–३०८.
(,, श्लो. २९०)–३४४.
(,, श्लो. २९३।२९४।२९५)–३४५.
(,, श्लो. २९५–३००)–३१०.
(,, श्लो. २९९।३००)–१८५.
(,, श्लो. ३३९।३४०)–३३०.
(,, श्लो. ३४८।३५०।३६१)–३३६.
(,, श्लो. ३५६।३६०)–३३३.
(,, श्लो. ३५९)–३८.
(,, श्लो. ३६३।३८२।३८४।३८५)–३३४.
(,, श्लो. ३७५)–३३५.
(,, श्लो. ३७९–३८१)–३८.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मनुः
(,, श्लो. ३९८।३९९।४००।४०६)-३२०.
(,, श्लो. ४०१)-३१७.
(,, श्लो. ४०३)-३१६.
(,, श्लो. ४०७)-३२१.
(,, श्लो. ४१५)-१८३.
(,, श्लो. ४१६)-१८५.
(अ. ९ श्लो. १)-३४२.
(,, श्लो. ३)-१९५।३४२.
(,, श्लो. ३५)-२२८.
(,, श्लो. ३९)-२६२.
(,, श्लो. ५२।५३)-२१७.
(,, श्लो. ५४।५५)-१६३.
(,, श्लो. ५९।६०।६१)-२४१.
(,, श्लो. ६३)-१६४.
(,, श्लो. ७१)-१६६.
(,, श्लो. ९७)-१६८.
(,, श्लो. १०४)-१३५.
(,, श्लो. १०६।१०७।१०८।१०९)-२१९.
(,, श्लो. १०८।११०)-१६१.
(,, श्लो. १०८।११०।१३०
१८३।१८४ } -२३६.
(,, श्लो. १२२-१२६)-१४२.
(,, श्लो. १२६)--२४२.
(,, श्लो. १२७)-२१७, २२३.
(,, श्लो. १२८।१२९)-२०९, २१८.
(,, श्लो. १३०)-२२३.
(,, श्लो. १३१)-२६१.
(,, श्लो. १३१।१३२।१३३।१३९ } -२०७.
२२३.
(,, श्लो. १३४।१६३।१८५)-२१६.
(,, श्लो. १३५)-२५६,२६७.
(,, श्लो. १३६)-१६९.
(,, श्लो. १३७)-२४८.
(,, श्लो. १३८)-२२०,२४३.
(, श्लो. १५८)-१७५.
(,, श्लो. १५८।१६०।१८८)-२२४.
(,, श्लो. १५८।१५९।१६०)-२३४.
(,, श्लो. १६१)-२४१.
(,, श्लो. १६५)-१७६,१७८.

मनुः
(,, श्लो. १६६)-१६९.
२२३.
२३६.
१७८. }
(,, श्लो. १६७।१७०)-१७०.
(,, श्लो. १६८)--२३७.
(,, श्लो. १६९।१७१।१७३।
१७७)-१७३,३३९.
(,, श्लो. १७८)-१७६, २३५, १७८.
(,, श्लो. १७९)-१८२,१८३.
(,, श्लो. १८०)-१७६,२१७,२३२.
(,, श्लो. १८२।१८३)-२२५.
(,, श्लो. १८४)-१७७,२४०.
(,, श्लो. १८५।२१७)-२२१.
(,, श्लो. १८६)-२१९.
(,, श्लो. १८७)-१८४,२१५.
(,, श्लो. १९०)-२६४.
(,, श्लो. १९१)-२५१,२६४.
(,, श्लो. १९५।१९६।१९७)२६३.
२६५.
२६८. }
(,, श्लो. २०२)-१७५,१८६.
(,, श्लो. २२१।२२२।२२५-२३०)-२९८.
(,, श्लो. २३५।२३८।२३९।२४०
२४१।२४२ } -३९.
(,, श्लो. २४३।२४४।२४५
२४६।२४७ } -३४८.
(,, श्लो. २७१--२७५)-३३०.
(,, श्ला. २८९)-३१०.
(अ. १० श्लो. ४१)-१८४.
(,, श्लो. ७६)-१२६.
वृहन्मनुः पृ. १८०, २४६.
वृद्धमनुः पृ. १९०,२२१, २२४, २३०, २३१, २३७.
महाभारतम् पृ. २१८, २२८, २३०, २४१, २४४,
महाभाष्यम् (पातञ्जलिः) पृ. २७१.
माधवः पृ. १६६, १७९, २३८.
माधवीयब्रह्मपुराणम् पृ. १३९.
मार्कण्डेयपुराणम् पृ. २३०.
मिश्ररत्नाकरादयः पृ. २३२.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मिश्रादयः पृ. २२८, २३७, २४२, २६०, २६५.
मेधातिथिः पृ. ३३, ३७, ३८, ९०, ९३, १४६, १४७ १४९, १५०, १५२, १५३, १६५, १७१ १७५, १७६, १८३, १८५, १८६, २०४, २०७, २२५, २२६, २२८, २३६, २३८, २४१, २४२ २६२, २६७, ३००, ३३६, (अ. ९।५१)–१६४.
यमः पृ. ३८, ३९, ९४, १२२, १६७, १६९, २१९, २३२, २३४, २४६, २६४.
याज्ञवल्क्यः (अ. १ श्लो. ९१।९२.) (अ. २ श्लो. १२५) २३५
यादवकोशः पृ. २७४.
योगीश्वरः पृ. २४, १२३, १३६, १६८, १७४. (अ. २ श्लो. १४२)–२३९.
रत्नाकरः पृ. २२८.
राणकः पृ. १२७.
राद्धान्तः पृ. २१२.
रामायणम् पृ. २४०.
लौगाक्षिः पृ. २२५.
वसिष्ठः पृ.१००, १५०, १५२, १६९, १७२, १७५, १७९, १९१, १९४, २१९, २२३, २३५, २३६, २४४, २६२, २६८, ३२८, ३२९.
(अ. ११ सू. १–५)–३३५.
(अ. १५ सू. १।२।५)–१७१.
(,, सू. ७।८)–१७२.
(,, सू. १३५)–२३८.
(अ. १७ सू. २।४)–२२०.
(,, सू. १३।१४।१५।१८।२१)–२३४.
(,, सू. १७)–२२२.
(,, सू. २१।२२)–१७०.
(,, सू. ३८)–२३५.
(,, सू. ४६)–२६१.
(,, सू. ७२)–१६६.
वृद्धवसिष्ठः पृ. २३३.
वाचस्पतिः पृ. २२८.
वाचस्पतिगोविन्दार्णवादयः पृ. १८४.
वाजसनेयब्राह्मणम् पृ. २२०.
वामनः पृ. १६०
विज्ञानेश्वरः पृ. १३७, १६८, १८३, १८४, १८५, १८८, २०२, २०३, २०७, २०९, २१७, २२०, २३१, २३४, २३६, २३७, २३८, २३९, २६२, २६८.
विश्वकोशः पृ. ३०२.
विश्वरूपाचार्यः पृ. ९२.
विष्णुः पृ. ९७, १०५, १११, १३२, १३६, १३७, १५१, १५५, १६९, १७५, १७९, १८०, १८४, १८७, १८९, १९०, १९४, २०१, २०४, २०५, २०६, २०७, २०९, २१४, २१७, २१९, २२०, २२३, २२४, २२५, २२९, २३१, २३४, २३५, २३६, २४०, २४३, २४४, २५४, २५७, २६४, ३१०,
विष्णुपुराणम् पृ. २३०, २४५.
वीरमित्रोदयः पृ. ९५.
वृत्तिकारः पृ. ६.
व्याघ्रः पृ. २१८.
व्याघ्रपात् पृ. २४३.
व्यासः पृ. ८१, ८२, ८५, ८६, १००, ११२, ११४, १३१, १४२, १४९, १५०, १५३, १५६, १८८, २१९, २३२, २५२, २५४, २७३. ३३३.
शब्दरत्नभावप्रकाशादयः पृ. २३३.
शातातपः पृ. १७७.
वृद्धशातातपः पृ. २०७,२०९, २१४,२४३, २६९, ३२६.
शौनकः पृ. १७१, १७२, १८३, २३७,२३८,२३९, २४०.
शङ्खः पृ. ३९, ८३, ९४, १३५, १३९, १९०, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०९, २१५, २२१, २२२, २२४, २४३, २४४, २४८.
शङ्खलिखितौ पृ. ७, ३९, २२०, २३६, २४४, २५९, २६०, २६१, २६८.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

श्रीकरः पृ. १९९.
श्रुतिः पृ. २३५, २४१, २४२, २४५, २६१.
श्रौतलिङ्गः पृ. २३९.
सत्यव्रतः पृ. २१८.
सत्याषाढः पृ. २४१, २४२.
सापिण्ड्यप्रदीपः पृ. २३७.
सुदर्शनः पृ. २२५.
सुमन्तुः पृ. ३८, १५६, २१९, २४२, २६०,
संग्रहः पृ. २६०.
स्कान्दः पृ. २४२.
स्मार्तभट्टः पृ. १३९.
स्मृतिः पृ. २४२ (११।१००) १२६.
स्मृतिचन्द्रिका पृ. २३८.
स्मृतिसारसमुच्चयः पृ. २२९.
स्मृतिसंग्रहः पृ. २१९
स्मृत्यन्तरम् पृ. ३९, ९९, १५६, १७२, १७८, २३०, २३३, २४३.
हरदत्तः पृ. ६, १३६, १३९, १४०, १४८.
हरिः पृ. १२६.
हरिवंशः पृ. २२४, २४०.
हलायुधः पृ. १४२.
हारीतः पृ. ३९, ९९, १५५, २२० २३४, २४३, २४४.
वृद्धहारीतः पृ. २४४, २४७.
हैमः पृ. १२०.

एतत्पुस्तकोद्धृतन्यायानां सूची । (२)

अतिदिष्टादुपदिष्टं बलीयः २४२
अतिदेशो ह्यधिकमाकाङ्क्षते २७८
अपवादविषयनिर्णयं विना नोत्सर्गविषयः ४१
अबाधेनैवोपपत्तौ बाधो न न्याय्यः ... १४५
अशोकवनिकान्यायः २१०
आजशब्दैकदेशो विनाऽपि प्रत्ययम् ... २६४
कपिञ्जलाधिकरणन्यायः ३,४१,२२८
काकाक्षिगोलकन्यायः २५७
कृतमकृतमेव ३३७
कैमुतिकन्यायः २६
गर्गदण्डनन्यायः ९२
गोबलीवर्दन्यायः १०५
गौणीमुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते ३०
तक्रकौण्डिण्यन्यायः ३१२
दण्डापूपिकन्यायः १६१,२६३
दुस्त्यजा प्रकृतिः १६
द्रविडप्राणायामः २०३
द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः प्रत्येकं सम्बन्धः ... ३०
द्विर्बद्धम् ५३,१७८
धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पना ... ३०९
निमित्तानन्तरं नैमित्तस्यावश्यंभावित्वम् ... ७३
परिशेषन्यायः २०२
पाञ्चमिकन्यायः २१२
पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान् ... २०, २०७, २५६
पितृतो भागकल्पना. २६८
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ... २०२
प्राप्ताप्राप्तन्यायः... ... ... ४
बहूनामनुरोधः २६१
बालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः ३३
बीजायोनिर्बलीयसी १६३
ब्राह्मणवसिष्ठन्यायः ... ११०, १४४, ३२१
मक्षिकार्थो धूमः ५९
मध्यमणिन्यायः ... २४, ५०, ५९
यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी २०८
रात्रिसत्रन्यायः १९५
रिक्थग्रहादीनां मेलने ऋणदानाधिकारिणां क्रमः ६४
वर्ति वत्यर्थं गमयति २३४
वाक्यैकदेशन्यायः ५२
विधिनियमयोर्विधिर्ज्यायान् ... १०३
विप्रतिषेधे परस्य पूर्वबाधकः ... ३०
विशेषवाक्येन सामान्यबाधः ... ३१२
विश्वजिन्न्यायः १९५
शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् (जैमिनिः) ३४७
श्रुतानुमितयोः ३२३
पाशुप्रतिनिधिन्यायः २३२
समं स्यादश्रुतत्वाद्विशेषतः २५९, ३२३
सर्वं वाक्यं सावधारणम् ७८
सविषयनिर्विषययोर्निर्विषयं बलीयान् ... २५
सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलीयः ... ४१
सामान्यस्य विशेषो बाधकः... ... २५
सामान्यस्य विशेषे उपसंहारः ... ६४
सिंहावलोकनन्यायः ६२, २०९
सूचिकटाहन्यायः... ... ... ५३
सूत्रशाटकन्यायः... ... ... १६८

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एतत्पुस्तकोद्धृतामरश्लोकानां सूची । (३)

१।१।२६।२८ ... ... २७५
१।३।१६ ... ... २७१
१।४।१ ... ... ७१
१।४।२६ ... ... १४९
१।७।५ ... ... ३४६
१।१०।२६ ... ... २७८
२।१।७ ... ... १२५
२।२।३।९ ... ... २७८
२।२।७ ... ... २७४
२।२।१६ ... ... ११८
२।४।५ ... ... २७४
२।४।८ ... ... ११८
२।४।९ ... ... ३१०
२।४।१० ... ... ३०९
२।४।१५ ... ... २८०
२।४।४६ ... ... २७४, ३१३
२।४।१६४ ... ... ३३२
२।६।३२ ... ... १६५
२।६।३३ ... ... १८९
२।६।६६।७३ ... ... २८२
२।६।११४ ... ... २८३, २८४
२।६।११७ ... ... २८९
२।६।१३८ ... ... ३१५
२।७।२८ ... ... ६९
२।७।२९ ... ... १७९
२।८।५ ... ... ४
२।८।५८ ... ... १४८
२।९।४ ... ... ५५, २७४
२।९।३३ ... ... २९६
२।९।४८ ... ... ४९
२।९।६८ ... ... २८०
२।९।९१ ... ... २७४
२।९।९४ ... ... ३२८
२।९।१०१ ... ... ३९
२।१०।२५ ... ... ८
२।१०।३५ ... ... ११७
३।१।१७ ... ... २९९
३।३।४३ ... ... २९६
३।३।९८ ... ... २०७, ३०७
३।३।११७ ... ... १२०
३।३।१३० ... ... १७८
३।३।१७९ ... ... १४८
३।३।२१४ ... ... ३१, १६०

व्याकरणसूत्राणां सूची । (४)

अचतुरविचतुर० (५।४।७७)–२८१.
अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (४।२।४७)–१६१.
अचो यत् (३।१।९७)–१४८,२६२.
अणुदित्सवर्णस्य चाप्र० (१।१।६९)–३०.
अत इनिठनौ (५।२।११५)– १६१, २५३, २७२, ३१२, ३४३, ३४५
अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।४६)–३४७.
अन्येषामपि दृश्यते (६।३।१३७)–३३२.
अपिः पदार्थसंभावना० (१।४।९६)–४२.
अभ्यर्हितं पूर्वम् (वा. २।२।३४ सू.)–३५.
अर्शआदिभ्योऽच् (५।२।१२७) ११,१५, २१४, २४७, २७१, २८८
अल्पाच्तरम् (२।२।३४) ३५, ७४
अव्ययादौ (२।४।८२)–३३२.
अव्ययीभावाच्च (४।३।५९)–३२१.
अव्ययं विभक्ति० (२।१।६)–७४.
आनाय्यो नित्यम् (३।१।१२७)–२६३.
इच्कर्मव्यतीहारे (५।४।१२७)–३३२.
उच्चैस्तरां वषट्कारः (१।२।३५)–११३.
उपसर्गे घोः किः (३।३।९२)–४७.
कन्यायाः कनीन च (४।१।११६)–१७३.
कर्मणि घञ् (३।३।१९)–५२.
कर्मणि भृतौ (३।२।२२)–२९०.
कर्मण्यङ् (३।३।१०६)–८२.
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२।३।५)– ३४, १२०, २५१
कुलात्खः (४।१।१३९)–८२.
कृञो हेतुताच्छील्यानुलो० (३।२।२०)–३४६.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कृतलब्धक्रीतकुशलाः (४।३।३८)-३१.
कृत्यल्युटो ब० (३।३।११३)- ११,४८ ७४,१४८
कृत्यानां कर्तरि वा (२।३।७१)- १४८ २४७
कृत्याः प्राङ्ण्वुलः (३।१।९५)-४८.
कृत्यैर्ऋणे (२।१।४३)-७४.
गत्यर्थाकर्मक० (३।४।७२)-५२.
ङ्याप्पोः संज्ञा० (६।३।६३)-१७३.
चरणे ब्रह्मचारिणि (६।३।८६)-२१५.
चार्थे द्वन्द्वः (२।२।२९)-२६८.
जनिवध्योश्च (७।३।३५)-३०९.
ज्योत्स्नातमिस्रा० (५।२।११४)-२८०.
ठगायस्थानेभ्यः (४।३।७५)-२६७.
णेरणौ यत्कर्मणौ० (१।३।६७)-१४८.
तत्र तेनेद मिति० (२।२।२७)-३३२.
तत्र भवः (४।३।५३)-३१६.
तदस्मिन्वृद्ध्या० (५।१।४७)-५४, २६७.
तदस्यास्त्यस्मिन्निति० (५।२।९४)-८२,१६८.
तव्यत्तव्यानीयरः (३।१।९६)-४८.
तस्य निमित्तम् (५।१।३८)- १२० २५२ २७१
तस्येदम् (४।३।१२०)-१२३, ३३५.
तिष्ठद्गुप्रभृतीनिच (२।१।१७)-३३२.
त्रेर्मम्नित्यम् (४।४।२०)-१७१.
दिगादिभ्यो यत् (४।३।५४)-३२१.
दूरान्तिकार्थैः षष्ठय० (२।३।३४)-२०८.
द्विवचनविभज्योपपदे० (५।३।५७)-१४८.
धारेरुत्तमर्णः (१।४।३५)-१२.
न लोकाव्ययनिष्ठा० (२।३।६९)-२७६.
नित्यमसिच्प्रजामेधयोः (५।४।१२२)-१८९.
नौवयोधर्म० (४।४।९१)-७१.
पञ्चम्यपाङ्परि० (२।३।१०)-१०९.
पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४।१।११३)-१८८.
पाददन्त० (६।१।३३)-३०७.
पादार्घाभ्यांच (५।४।२५)-३१२.
पाय्यसान्नाय्य० (३।१।१२९)-२६२.
पिता मात्रा (१।२।७०)- २०७ २१३
पितुर्यच्च (४।३।७९)-६०,१३१.
पुमान्स्त्रिया (१।२।६७)-२१३.
प्रणाय्योऽसंमतौ (३।१।१२८)-२६२.
बह्वल्पार्थात्० (५।४।४२)-१५९.
भूतपूर्वे चरट् (५।३।५३)-३३३.
भूतेऽपि (३।३।२)-१८३.
भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् (१।२।६८)-२०९.
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च (३।२।१८८)-८२,३४७.
मयूरव्यंसकादयश्च (२।१।७२)-३२८.
मुद्गादण् (४।४।२५)-१६२.
राजदन्तादिषु परम् (२।३।३१)- ४७ ११४
रोपधेतोः प्राचाम् (४।२।१२३)-२८९.
लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (३।२।१२६)-८१.
वर्तमानसामीप्ये लट् (३।३।१३१)- ३३ ५४ ८२
विनयादिभ्यष्ठक् (स्वार्थे) (५।४।३४)-८०,२९२.
विभाषावृक्षमृग० (२।४।१२)-३२८.
व्यत्ययो बहुलम् (३।१।८५)-७४.
व्रते (३।२।८०)-२१५.
शरीरावयवाद्यत् (५।१।६)-३४४.
शर्करा० (६।१।९२)-७२.
शाखादिभ्यश्च (५।३।१०३)-३०९.
षष्ठी चानादरे (२।३।३८)-१५५.
सहयुक्तेऽप्रधाने (२।३।१९)-७७.
साक्षाद्द्रष्टरि० (५।२।२२)-८१.
सार्वविभक्तिकस्तसिः (५।३।७)-२५.
सुप्यजातौ णिनिः० (३।२।७८)-८२,२१५.
सुप्सुपा (२।१।४)-७४,७७.
संख्ययाऽव्ययासन्ना० (५।२।४२)-५४.
संख्यैकवचना० (५।४।४३)-१५९.
स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् (१।२।३९)-८.
हरतेरनुद्यमनेऽच् (३।२।९)-३०९.
हलश्च (३।३।२१)-९३,१४९.
हलोऽनन्तराः संयोगः (१।१।७)-२३१.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

Important to every Student of Hindu Law.

Recommended as a text-book of the examinations for the offices of the High Court Pleader and of the District Court Pleader, by the High Court of Bombay, and by the Sudder Court of Sindh.

HINDU LAW.

Second Edition.

1910.

BY

J. R. GHARPURE, B. A. LL. B. (Hons.)

Revised and enlarged, *with a Map* of India in different Colours Indicating the several territorial Jurisdictions of different Schools; and two *appendices* at the end, on the Mimansa Rules of Interpretation and the Doctrine of Sapinda

Price	**INDIA: Simple bound copy Rs. 5-8-0. / Interleaved Rs. 6-4-0.**	**Postage and Packing Extra.**
	FOREIGN: Eight Shillings.	

Apply to:—

Mr. J. R. Gharpure, B. A. LL. B.

Girgaum, BOMBAY.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

Some of the Opinions.

Sir Lawrence H. Jenkins Kt., G. C. S. I., *Chief Justice, Bengal.* "The work on which you are engaged is one not only of great interest but also of great value, and I wish you every success in your venture."

Sir Basil Scot. Kt., *Chief Justice, High Court, Bombay*—Judging from the first instalment, I should say it will prove of great value to students of Hindu law, and I hope you will be able to carry your project through.

The Hon'ble Justice Sir N. G. Chandavarker, *Judge, High Court, Bombay.* "The first number of the Collections of Hindu Law Texts is excellent and fulfils, I assure you, all expectations of mine. The Commentaries of *Ba'lambhaṭṭa* on the Mitâksharâ and the *Subodhini*, which you have commenced to publish in the Collections, will be of incalculable value to the earnest student of Hindu Law, and help him to realise that before that law can be thoroughly understood, it must be learnt as a science."

The Hon'ble Mr. Justice F. C. O. Beaman *Judge, High Court, Bombay.* "I am sure it would be most useful as well as interesting to a Sanskṛitist."

The Hon'ble Mr. Justice J. J. Heaton, *Judge, High Court, Bombay.* "You have begun a most important and useful work. Please put my name down as a subscriber. I sincerely hope that you will receive encouragement enough to enable you to continue the work."

M. Auguste Barth, *Paris.* "This is a very great undertaking you are starting there and I wish with all my heart that it may be given to yourself and to your fellow-labourers to bring it to its end. The plan of the work seems to be well devised and there is no doubt that it will be serviceable not only to the practical Hindu Lawyer, but to the student of comparative law likewise, and even to those who, without being jurists themselves, are engaged in historical, ethnological and socialogical research, though these last are not less, and sometimes even more, interested in what remains without your Collections, than in Vyavahára proper. The regard you intend to pay to the Mimánsa rules of interpretation is highly commendable. The appliance of these rules to the most ancient texts is very questionable; but, without them there is no correct understanding of the later texts, commentaries and Nibandhas, which have been written in view of those same rules.

G. A. Grierson George, Esq. *Surrey, England.* "I have looked through them, and am sure that they will be most useful to all students of Hindu Law."

Professor H. Jacobi, *Bonna, Germany.* "You have a claim on the gratitude lof Sanskṛit scholars, especially of those who have made the धर्मशास्त्र their speciaity. The texts are admirably printed, accurately edited, and render the task of studying them an easy and pleasant one. The translations promise to become a material help to all students."

M. Emile Senort, *Member of the Institute, Paris.* "I can only congratulate you sincerely on the starting of your new Quarterly Magazine, which if continued with due perseverance is sure to become a most useful tool and a precious mine of information for all workers in the field of Indology."

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri. Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry